

SÜLEYMAN ƏLİYARLI

TARİXİMİZ

AÇIQLANMAMIŞ MÖVZULARI İLƏ

- 11445 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
Bakı
PREZİDENT KİTABXANASI
Mütərcim

2012

İÇİNDƏKİLƏR

<i>Müəllifdən</i>	5
“KÖKÜNG KİM?” (Mahmud Kaşqarlı)	
Etnogenezis.....	10
«Kağan» titulu haqqında.....	67
Tariximiz, abidələrimiz, dərslərlərimiz.....	79
Milli hərəkatımızın ilkin dövənləri.....	88
Azərbaycan Cumhuriyyəti'nin devlet dili üzərinə.....	106
Azərbaycan'ın Devlet Bağımsızlığı fikri: tarixsel açıdan.....	115
Dede Korkut Kitabı və Türk Tarix Öncəsi.....	127
Etnogenezis və Azərbaycan tarixçiliyi.....	139

EPOS VƏ TARİXİMİZ

«Dədəm Qorqud» kitabında anaxaqanlıq tarixinin izləri.....	164
«Dədəm Qorqud» kitabında «Böriağız», «Şiröküvəz».....	178
Kurddan türeyiş efsanesinin tarixi coğrafiyasına dâir.....	193
Kitab-ı Dedem Korkut kitap olmuş mu?.....	214
К ономастике «Книги Коркута» («Канглы», «Балгар»).....	237
К эпической биографии Алп-Эрена.....	252
«Книга Коркуда»: проблемы комплексного историко-филологического исследования.....	266
Dədə Qorqud kitabının almanca yeni çarısı haqqında.....	290
Qorqudsünaslıqda yeni əsər.....	296

KLASSİK ƏDƏBİ “DİVAN”LARIMIZ TARİX ÜÇÜN QAYNAQ OLA BİLƏRMİ?

«İsgəndərnəmə» tarixi baxımdan.....	304
Azərbaycanda bədətçilik hərəkatına dair ədəbi qaynaqların araşdırma təcrübəsindən.....	327

Redaktor:
tarix elmləri doktoru, professor
Elmira Muradəliyeva

Süleyman Əliyərli. TARİXİMİZ açıqlanmamış mövzuları ilə.
– Bakı: Mütərcim, 2012. – 560 səh.

Kitaba daxil edilmiş mətnlər, müəllifin müxtəlif illərdə və bəzən ilk öncə xarici ölkələrdə, yəni müxtəlif dillərdə çap olunmuş əsərlərinin (yalnız bir qisminin!) toplusundan ibarətdir. Məlum texniki və bəzi başqa səbəblərdən hətta gənc magistr və doktorantlar da bu əsərlərin mətnini əldə edə bilmirdilər.

Ümumi dəyərləndirmə baxımından isə kitaba alınmış olan yazılar tarixi bəlgələr və epik mətnlər üzərində müəllifin illər boyu axtarışlarının nəticələridir. Azərbaycan tarixinin öz milli konsepsiyasının yaradılması bütün bu yazıların baş qayəsi olmuşdur.

Kitab milli kimliyimizin, mənəviyyat dünyamızın tarixi köklərini dərininə öyrənmək istəyən tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar və ziyalılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-28 097-5

© S. Əliyərli, 2012

Методы изучения литературных источников по истории идейных течений в Азербайджане (XV-XVI вв.).....	351
M.E.Resulzade tarihsel baxışları ilə: bir kez daha türklük davası üzerine.....	358

QARABAĞ DAVASI VƏ TARİXÇİ

Redaksiyamızın poçtundan.....	372
Azerbaijan and the Nagorno–Karabagh issue.....	380
Dağlıq Qarabağ: Uydurmalar və həqiqətlər.....	389
Buz qırıldı mı? Volfqanq Günter Lerxin məktubu.....	407
Республика Азербайджан: заметки о государственных границах в прошлом и настоящем.....	418
T.Svyatohovski və onun kitabı haqqında.....	451

MİLLİ SƏRVƏTLƏRİMİZ, “İNGİLİS TİCARƏT ŞİRKƏTİ”, “NOBEL QARDAŞLARI” VƏ B.

Böyük İrək Yolu və Xəzər-Avropa ticarəti: retrospektiv baxış.....	464
The Great Silk Road and Trade Between the Caspian and Europe..	471
T-vo «Бр. Нобель».....	478
Группа «Ойль» или «Дружественные фирмы»?.....	505

PROFESSOR SÜLEYMAN ƏLİYARLI HAQQINDA YAZILANLARDAN

Vəxtiyar Vahabzadə. Tarixçi dostum.....	530
H.Achmed Schmiede. Tarixin nabzını yoklayan el.....	535
Хикмет Рзаев. Учитель.....	540
Cəmil Həsənlı. Süleyman müəllim haqqında həzin qış nağılı.....	544
Şahin Fazil. Qəzəl.....	552
Redaktordan.....	554

MÜƏLLİFDƏN

«Bu əsər, söz yox, beyinlərdə bir dönüş yapa biləcəkdir və inanmaq istərdim ki, tiranlar, zalimlər, fanatiklər və bütün amansız adamlar üçün o bir dərs olacaqdır. Biz insanlığa xidmət verdik, fəqət bizim xidmətlərimizi dəyərləndirmək istənilmədiyi zaman özümüz arıq soyuq torpağa gömülmüş olacağıq».

Deni Didro

Azərbaycan öz tarixi boyunca böyük sarsıntılar yaşamış bir məmləkətdir. Onun bugünkü simasının şəkillənməsində bu sarsıntıların təsiri haqqında dərşəmlər indi də səngimək bilmir. İndi də uzaq ölkələrdən gələn müsəfirələr: «bir müsəlman diyarına gəldik, Avropa gördük» və ya «bir müsəlman ölkəsi, ancaq came və məsəcid çox az» – səyləyirlər.

Təbii, belə təəssürətlərin yaranması kimin haradan gəlməsi, bəlkə də daha çox kimin kim olmasından irəli gəlməkdədir. Zətən Azərbaycan, öz modern tarixinin ilkin dənəmlərində, əslində bütün modern tarixi boyunca («üsuli-cədid» məktəblərindən başlayaraq) «çağdaşlaşma», «avropalaşma» yolunu tutmuş olan bir məmləkətdir. Və o bu yolda bütün müslüman Şərində ilk opera yaratmış və ya ilk demokratik-parlamentli cumhuriyyət qurulması kimi yüksək məqamlara gəlməyi bacarmış olan bir məmləkətdir. O zamankı və günümüz Azərbaycan Respublikasının üçrəngli dövlət bayrağı üzərində qırmızı zolaq, bu dövləti təmsil edən millətin məhz modernləşmək («avropalaşmaq») qayəsini ifadə etməkdədir. Ancaq tarixilik baxımından işin kökü yalnız bu istəkdə deyildir.

Bir tarixçi olaraq mən, işin qnoseolojiy üzərinə gəlmək istərdim. Və bu kitaba alınmış bulunan bəzi yazılarımda məsələnin məhz deyilən aspektlərinə toxunulmuşdur. Avropalılar artıq XIII-XVI yüzillərdə (Klavixo, Kontarini və b.) burda bir növ tolerantlığa açıq olmaq istəyən bir ölkə və bir millət görürlərdi. «Siz kim-

siniz?» sualına «xristianlarıq» cavabı alan Azərbaycanın «türk kəndlərində» yaşayan insanlar bu cavabdan tam qane olurlmuşlar.

Başqa sözlə, Azərbaycanın keçmiş olduğu tarixi yol, müəyyən mənada Viziqot İspaniyasını xatırlatmada. Viziqot İspaniyası artıq bir xaç ölkəsi idi. Lakin, bəlli olduğu kimi, məlum bir zaman kəsimində o da (Azərbaycan kimi) müsəlman ölkəsi oldu. Sonra isə, bəzi Avropalı tarixçilərin təbirincə (W.M.Watt, P.Cachia və b.) «Rekonkistanın böyük mücadiləsi sayəsində» ölkənin «mavritan» keçmişinə və varlığına düşmən kəsildi.

Azərbaycan isə taleyin xoş hökmü ilə «Rekonkista mücadiləsi» («rəzaləti» daha düzgün olmazmı?) yaşamadı. İslam hidayətinə içdən, deyərdim, qəlbən sığmış olduğundan yaşamadı. Bununla yanaşı, başqa inanc və dini görüşləri seçmiş olan insanlara sadəcə bir Türk tolerantlığı ilə yanaşma ucalığını tarixən sərgiləyib ortaya qoydu.

Qənaətimcə tarixçi ifrat fakt toplamaq və ya «faktoloji əsarət» azarına tutulmamalıdır. İstərdim fikrim düzgün anlaşılmış olsun. Bəlgələnməmiş tarix yox, təbii. Ancaq ifrat fakt toplamaq mərzə tariximizin bir sıra problemlərinin, özəlliklə faktoloji baxımdan nisbətən az bəlgələnməmiş olan mövzuların öyrənilməsinə mənfi təsir göstərməkdədir. Mən ilk növbədə mənəviyyat dünyamızın tarixini nəzərdə tuturam. Örnək olaraq XIV-XVI yüzillər tarixinə dönmək olar. Bu dövrün siyasi-iqtisadi tarixi üzrə «Qülleyi-Qaf» (ifadə Xətainin!) qədər yazılmış. Və fakt axtarışı yenə davam etməkdədir. Amma bu dövrün xalq utopiyaları, bidətçilik təlim və hərəkətləri, bir sözlə, dövrün ideoloji mühiti açıqlanmamış qalmaqdadır. Halbuki bu kitabın müvafiq bölümündən aydın olur ki, adı çəkilən xalq utopiyaları və bidətçi təlimlərin siyasi həyata (məsələn, qurtuluş hərəkətinə və Səfəvi dövlətinin yaranmasına) böyük təsiri olmuşdur.

Ancaq burda da, bütün başqa mövzularda olduğu kimi, mən öz fikrimi bir kimsəyə israrla və ya inadla qəbul etdirmək məramında deyiləm. Və mən elmi əsərlərimi yuxarı məqamlarda – yüksək görən sahiblərinin buyruqlarına tabe tutmaq və bununla da nə isə qazanmaq istəyindən həmişə uzaq olmağa çalışmışam. Təəssüflər olsun, tarix boyunca (və indi də) ləyaqətini öz ehtiyacına, nə isə qazanmaq istəyinə qurban verən elm adamları az deyildir. Sonra isə istisnasız olaraq bütün hallarda şərəfsizlik... 2500 il öncəki

olaylar ilə bağlı bu mövzuya toxunan antik yazar **Lukian** olmuşdur. Mən onun yazısını olduğu kimi iqtibas etməyi lazım bilirəm: «Tarixçinin yalnız bir işi var: olanı olduğu kimi yazmaq. Ancaq o, Artakserksin (Əxəməni hökmdarı – S.Ə.) qorxusundan bunu yapa bilmir. Və ya öz kitabında onun ünvanına yazdığı təriflərin qarşılığında ondan zərli kaftan, qızıl zirehli giyəcək və Nisey atı ənam almaq umacağı vardır» (Лукьян из Самосаты. Избранное. М., 1962, с. 418).

Məmnunluqla oxuculara bildirmək istəyirəm, kitabın işıq üzü görməsi dəyərli iş adamı **Barat Əli oğlunun** nəcib xeyriyyəçiliyi ilə mümkün olmuşdur. **Halal olsun, Barat bəy!**

Və sonda: kitabın redaktorunun qeydləri «E.M.» hərfləri ilə, öncəki (təməl) yayımların redaktorlarına məxsus olan arayış və notlar isə «Red.» ifadəsi ilə verilmişdir.

Süleyman Əliyərli

“KÖKÜNG KİM?”

(Mahmud Kaşgarlı)

ETNOGENEZİS*

1. YARANİŞ PROBLEMİNİN QOYULUŞU

Azərbaycanlıların kimliyindən yazılanlara bir baxış. Tarixçilik imperializmi. Dünyanın bir çox ölkələri kimi Azərbaycan da tarixən çoxmillətli bir məmləkətdir. Burada uzaq keçmişdən başlayaraq Qafqaz-İber dillərində danışan (udinlər, ləzgilər və b.) və irandilli (tatlar, talışlar və b.) toplumlar çoxluqda olan türk soyköklü bir xalq ilə yanaşı və birlikdə yaşamışlar. Və indi də yaşamaqdadırlar. Yüzdə yüz boyunca onlar bir-birinin yaşayış və mədəni ənənələrindən yararlanmış, bir-birindən oğul, qız evləndirərək qohum olmuşlar. Bu kitabın bölmələrində keçmişin ayrı-ayrı dövrlərində bunu sübuta yetirən bir çox biliklərə yer verilmişdir. Ancaq dünya tarixində kökcə bir-birinə yaxın olan və ya olmayan hər bir xalqın öz etnogenezisi, öz yaranış yolu vardır.

Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi tarix səhnəsinə çıxması elmdə böyük maraq doğuran mövzulardan biridir. Ancaq bu günə kimi bir sıra tarixçilər bu mövzuya elmi baxımdan deyil, ənənəvi imperiya siyasəti «baxımından» yanaşmaqdadırlar. Bütöv bir xalqın yaranışını imperatorluq mərkəzindən aşılana göstərişlərlə uzlaşdırmağa çalışmaqdadırlar. Azərbaycanlıların yaranış problemi sanki Sankt-Peterburq və Moskva alimlərini yerli bilik adamlarından daha çox narahat edirdi. Bu, heç də təsadüfi deyildi. Öz «böyük siyasətini» bütün sahələrdə yeritmək istəyən Mərkəz, üzərində ağılıq etdiyi xalqların uzaq və yaxın keçmişinə yalnız özünün «ölçüb-biçdiyi» bir qəlib vurmağa çalışırdı. Belə bir manqurtluq qəlibindən sonra hər bir Azərbaycan yeniyetməsi özünün türk soykökündən deyil, İran-Qafqaz soykökündən törəyib doğulduğuna inanmalı idi.

* Mətdə araşdırılan mövzular üzrə istifadə olunmuş başlıca qaynaqlar və elmi ədəbiyyat müəllifin aşağıdakı əsərlərində verilmişdir: Об этногенезе азербайджанского народа (к постановке проблемы) // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: Изд.-во «Элм», 1984. С. 4-39; On the Genesis of the Azerbaijani People (Toward a Formulation of the problem) // Soviet Anthropology and Archeology. New York. 1990. PP.34-67.

Qan yaddaşını, etnik varlığını itirərək soy kökündən dönmüş, özgələşmiş bir toplumun oğlu olduğunu düşünməli idi. Əski türkcədə belələrində «bozuq» deyirdilər.

Bu «məktəbin» başçılarından biri olan *Y.P.Alekseyevin* yazdığına görə, bu günkü azərbaycanlılar *Hind-Əfqan* kökündən törəmişlər, onlar guya "Sovetlər birliyində saçları və üzleri ən çox qara rəngdə olan adamlardır". Bu yolla xalqı İran-Hind kökünə «bağladıqdan» sonra o, Mingəçevirdə tapılan azsaylı insan sümüklərinə üz tutur. Yazır ki, sümüklər bugünkü azərbaycanlıların quruluşuna uyğun gəlirsə, deməli Qafqaz albanları da onların «babaları və dədələridir». Bu yolla da xalqın soyköku Qafqaz-İber dünyasına calaşdırılır, İran-Qafqaz soykök qavrayışı üçün az qala bir körpü salınmış olurdu.

Həqiqətən də. Qafqaz albanlarının bir sıra boyları Azərbaycan türklərinin ulu babaları olmuşlar. Buna söz yox. Ancaq adı çəkilən bir xalqın dəri rəngi (piqmentləşmə) göstəricisi üzrə *Hind-İran*, sümüklər qalıntılarına görə isə *Qafqaz-İber* kökündən yaranması elmi baxımdan bütünlüklə heç bir tutarı olmayan söz quramasıdır. Çünki, Qafqaz albanları əski Yunan qaynaqlarına görə sarısaç, bəyaz üzülü idilər. Belə isə onlar, guya günlərimizə kimi Hind-İran antropoloji görünüşünü, «öz» qara rəngini saxlamış azərbaycanlıların ulu əcdadı ola bilməzdilər.

Azərbaycan tarixçisi *Ə.S.Sumbatzadə* bundan irəli getmək istəmiş, ancaq bu «rəng-dəri meyarı»nın burulğanında yeni yanlışlığa yol vermişdir. O, «türkmən boylarının» Aran və Muğanda (Quzey Azərbaycanda) yerləşib, «çəyirtkə kimi qaynaşmaqda» olduqlarını bildirsə də, «ancaq ölkənin başqa geniş vilayətlərində» vəziyyətin belə olmadığını yazır. Və *Yaqut əl-Həməvinin* (1179-1229) aşağıdakı sözlərinə üz tutur: «Azərbaycanda yaşayanlar gülərliz adamlardır, üzleri al, dəriləri bəyazdır. Onlar azəriyyə dilində danışılar, bu dili başqaları anlamırlar». Mərhum tarixçi sübuta yetirmək istəyir ki, Aran və Muğanda «qara üzülü» türkmənlər, Güney Azərbaycanda isə «başqa» irqi görünüşdə olanlar: «üzleri al, dəriləri bəyaz» iranlılar yaşamaqda idilər.

Burada müəlliflərdən birincisi dərinin qara, ikincisi isə bəyaz (ağ) olmasını Hind-İran göstəricisi kimi anlatmaq istəmişdir. İkisi-

nin də görüşü yanlışdır. İkisi də tarixi qaynaqlardakı türklərlə bağlı yazıları nəzərə almamış, ya da almaq istəməmişlər.

Halbuki Azərbaycanda yaşayanların «al üzülü, bəyaz dərili» olması haqqında Yaqut əl-Həməvi yazısının ilkin qaynağı iranlılar ilə deyil, birbaşa türklər ilə bağlıdır. Şərqi böyük alimi **Əbu Osman Əmr ibn Bəhr Cahiz** (775-868) özünün «Mənaqibi-t Türk»^{*} adlı risaləsində türklərin antropoloji görkəminə toxunaraq onların «**kürən saçlı, bəyaz dərili**» olduğunu yazmışdır. Nizami yaradıcılığında da «Türk» sözü **ağlıq, bəyazlıq və gözəllik** çalarında işlənməkdə idi. İlk dəfə buna M.Ə.Rəsulzadə özünün «Nizami» kitabında göz yetirmişdir. Orta çağın böyük tarixçilərindən **Həmdullah Qəzvininin** «Nüzhətül-qülob» əsərində bu barədə çox tutarlı yazılar var. Onun bilgisinə görə, Xoy şəhərində «yaşayanların **üzlərinin rəngi ağdır**, kökcə xətai və görkəmcə gözəl adamlardır. Xoy türk yurdu kimi bəllidir». Qəzvinin, **Marağa və Sərab** şəhərlərində yaşayanlar barəsində də «**bəyaz üzülü** adamlardır», «buranın xalqı **ağ bənizlidir, türkdür**» yazmışdır. XIX yüzil müəlliflərindən **İ.Şopen** tarixi qaynaqlara əsaslanaraq, Azərbaycanın çox qədim boylarından olan kəngərlilərin də «göy göz, sarısaç» olduqlarını bildirir. Bütövlükdə götürülsə, Quzey və Güney Azərbaycanın bir sıra bölgələrində yaşayanların antropoloji cizgilərinin məhz belə olması hər hansı doğru tarixçiyə yaxşı bəllidir. Buna görə sarısaç albanların necə, hansı möcüzəli yolla «saçları və üzləri tünd qara rəngdə olan» azərbaycanlılara çevrilməsi Moskva alimlərinin və onların Bakıdakı dəstəkçilərinin ortaya gətirdikləri bir «Kəşf-ül-Qərayib» olaraq qalmaqdadır.

Ön Asiyada tarixin ulu çağlarında yaşamış olan **şumerlərin, iskitlərin** və başqa toplumların öyrənilməsinin bu günkü vəziyyəti Azərbaycan tarixinə də dolayısı ilə öz təsirini göstərir. Şumer tarixinin etnomədəni və etnodil baxımından türklərin ulu keçmişi ilə səsləşməsi yaxın zamana kimi Avropa elmində açıq etiraf olunmaqda idi. Tanınmış çex oriyentalisti **B.Hrozni** 1940-cı ildə yazırdı: «Görünür... çox uzaq keçmişdə, eramızdan əvvəl VI minillikdə və daha qabaqlar şumerlər hardasa Türkünstan və ya Qazaxıstanda (Qırğızıstanda) və buradan gündoğarda yaşayırdılar... Cəhənnəmin və

^{*} Əsərin bütöv adı belədir: Mənaqib Cund əl-Xilafə və fəzai əl-Ətrak (Xilafət ordusunun dəyərləndirilməsi və türklərin üstünlükləri).

«dünyanın o başının» – allahların doğulduğu yerin... adı kimi şumerlərdəki «**Arali**», akkad dilində «**Aralli**», bizim fikrimizcə, çox ehtimal ki, **Uralın** şumerlərdəki adıdır; A və U saitləri şumer dilində tez-tez bir-birinin yerini tutur. **Arali** dağlarına assuriyalılar da «qızıl dağları» deyir, həmçinin **Kabchi**si dağlarının adını çəkirdilər, bu adda isə mən Qafqazın Assuriyaca işlənən adını götürəm. Uralda da, Qafqazda da qızıl çıxarılır. Əksinə, Aral gölünün adı, deyəsən qırğız kökündən olub, «adalar gölü» deməkdir... Şumer dili bir tərəfdən bəzi Altay və türk-tatar cizgiləri (məsələn, aqlyutinativlik və saitlərin harmoniyasına uyarlılıq), bir tərəfdən isə bəzi Hind-Avropa cizgiləri, misal üçün şəxs adlarında daşımaqdadır. Şumer dili elə bil Hind-Avropa və türk-tatar ünsürlərinin qarışığından ibarətdir».

Şumer dili ilə hətta bugünkü türk dilləri arasında bir sıra ortaqlar söz və anlayışların olmasına baxmayaraq, şumer-türk dil «bənzəyişlərinin» öyrənilməsi də keçmiş Sovet İttifaqında «türkçülük», «pan-türkizm» adlandırılıb damğalanırdı. «Tarixçilik imperializmi» əslində bu problemin öyrənilməsi üzərinə qadağa qoymuşdu. SSRİ Elmlər Akademiyasında **Oljas Süleymenovun** «Az i ya» kitabının necə qarşılınması buna örnək ola bilər.

İskit (skif) tarixinin öyrənilməsi də belə bir gündədir. XIX yüzildə Herodot «Tarix»ində adı çəkilən «Çar iskitləri» türk, «əkinçi iskitləri» isə Hind-Avropa soykökündən sayılırdı (**F.M.Mişçenko, V.F.Miller, V.V.Latşev** və b.). Bütün iskit mədəniyyətinə yiyələnmək, onu bütünlüklə mənimsəmək yolunu tutan tarixçilər isə iskitlərin və onlarla birlikdə sarmat və alanların guya başdan-başa irandilli olduğunu bildirirlər. Balkar tarixçisi **İ.M.Miziyev** haqlı olaraq yazır ki, Ön Asiyada və Avro-Asiyada (Sayan-Altay dağlarından Karpatlara kimi bütün ölkələrdə) m.ö. VII-II minilliklərdə, yəni beş min il boyunca yaranmış bütün arxeoloji mədəniyyətlər, insan aqlının yaratdığı nə varsa, hamısı Hind-Avropa xalqlarının adına yazıldı. Nəzərə alınmadı ki, «ən qədim zamanlarda Hind-avropalıların Ön Asiyada olmaları barədə heç bir gerçək göstərici yoxdur» (**İ.M.Dyakonov**).

«Yenidənqurma» illərində bundan da irəli gedən bəzi tarixçilər iskit tarixində türk kultür göstəricilərindən danışmağı belə qadağan etməyə başladılar. Halbuki ciddi araşdırmaçı alimlər 30-80-ci

illər boyu yazırdılar ki: «yunanların və romalıların «skiflər» adı ilə tanıdıkları bütün tayfalar üçün vahid, bütöv və bölünməz sayılan skif dili uydurma bir şeydir». Və: «hələ də «gerçək skiflərin» kimliyi məsələsi həll olunmamışdır... çağdaş tarix elmində bu məsələ günlərimizə kimi mübahisəli olaraq qalmaqdadır» (*K.M.Kolobova, A.A.Neyxart, A.P.Smirnov, İ.V.Kuklina*).

Ön Asiya, Aralıq və Qara dəniz bölgələri uzaq keçmişdə türklərə yad deyildi. Bütün yasaq və qadağanlara baxmayaraq iskit mədəniyyətinin bütöv bir sıra göstəriciləri yalnız türk xalqlarının dil və yaşayışında kirəcləşib qaldığı üçün dünya tarix elminin malına çevrilmişdir. M.ö. IV minillikdən başlayaraq çöl-düzənlik dəfn qaydasının sabit, ənənəvi etnokültür göstəricisi olan *kurqan* anlayışı Hind-Avropa, Hind-İran və Qafqaz dillərinin heç birində yoxdur. Bu anlayışın kökü yalnız türk dillərindədir, bu dillərdəki qur (tikmək, düzəltmək, torpaq tökməklə yaratmaq) və qan (ata, soy, nəsil) sözcüklərinin birləşməsindən yaranmışdır. M.ö. VII-III minillərdə Ön və Mərkəzi Asiyada onlarca yaşayış yerlərinin adlarında bir qayda olaraq *təpə* sözü var, bu söz isə, bütün dünya dilçilərinin bildiyi kimi, ümumtürk kökündəndir.

Bir sıra Hind-Avropaçı alimlər atın bir ev heyvanı kimi ilkin olaraq hind-avropalı tayfalar tərəfindən ram edildiyini yazırlar (*T.Qamkrelidze, V.İvanov* və b.). Ancaq, əksinə, akad. *N.Y.Marr* hind-avropalı şərqi slavyanların dilində bu adın (loşad, merin) türkcədən alınma olduğunu bildirirdi. Herodot iskit dilində işlənən *achu* sözünü yazıya almışdır. *Müllənqof, Erman, Tomaşek* kimi Hind-Avropa düşüncəli alimlər də onun türkcədəki acı anlamında işlədiyini bildirməli olmuşlar. Nart dastanında və osetin dilində «dəniz» anlayışı bildirən Hind-İran sözü yoxdur, amma türkcədən alınmış tengiz sözü var. Nə üçün m.ö. VII-V minillərdə tarix səhnəsinə gələn bugünkü iranlı və slavyanların ulu babaları tarix boyu işlətdikləri doğma yaşayış sözlərini atıb unudular? Nədən, hansı səbəbdən onlar, guya tarixə 70-50 yüzil sonra çıxan Hun-Oğuz türklərinin dilindən *kurqan / qurqan, təpə, alaşa* («loşad» sözü buradandır), *merin, aci, tengiz* kimi yad anlayışlar alıb işlətməyə başladılar?

Bu göstəricilər həm də türklərin Ön Asiyada və Aralıq dənizi üzərində tarixin ulu çağlarından yerləşib oturduqlarını sübuta yetirir. Dünya elmində türkoqların yalnız bir yarısı Altay bölgəsini

türklərin ilkin vətəni sayırsa, qalanları onların bu bölgəyə Ön Asiyadan sonralar gəldiyini yazmaqdadırlar. Tarixi qaynaqlarda bu barədə çox tutarlı biliklər qalmışdır. Yuxarıda xatırladılan *təpə* sözünün beş min illik yazı ənənəsi var. Yunanların bu günkü vətənlərinə gəlişindən min il əvvəl, yəni Yunanıstan olmamışdan on əsr qabaq (m.ə. III minilliyə yaxın) orada yaşayan Pelasq xalqının dilində kiçik dağlar *təpə* (sonralar latınca: *tepa*) adlanırdı*.

Yenə yuxarıda xatırladılan tengiz sözünə Miladdan əvvəlki VI yüzilə aid olan bəzi coğrafi xəritələrdə (*Atlante storico, Bologna, 1966; Atlas Historique, Paris, 1968*) Atlantik okean ilə Cəbəlüttariq qovşağı yaxınlığında, indiki Mərkəzin quzeyində tinqis şəklində rast gəlinir (fransızca yazılışı: *Tanger*). Əski türkcədəki r – z səs keçidi nəzərə alınarsa, sözün tengiz olması göz önündədir. Türk «tengiz»-ini buraya gətirərək fransızlardan qabaq ona *tenger / tanger* donu geydirən xalqın etrusklar olduğu təxmin edilir. M. ö. VI-V yüzillərdə onların İspaniyanı və Cəbəlüttariqi keçib okeana çıxmaları bəllidir.

Bu günün elmində hər hansı bir xalqın bu və ya başqa bölgədə hansı vaxtdan yaşamasını bilmək üçün 5-10 sözün üzə çıxarılması yetərli sayılmaqdadır. Məsələn, Rusiya tarixçisi *L.A.Gindin, Kayserili Prokopinin* əsərində yalnız beş sözü əsas alaraq, slavyanların V yüzildən Balkanlarda yerləşib yaşadığını yazmışdır.

Heç bir ayrı seçkiliyə yol verilmədən eyni elmi üsul qədim türklərin də tarixinə tətbiq oluna bilər (birtərəfli yanaşma elmə yalnız diskriminasiya gətirir). M.ö. III minillikdə Şumer çivli yazılarında işlənmiş onlarca sözlər və ya onların törəmələri türk dilində indiyə kimi yaşamaqdadır.

* Pelasq dili etruskcaya çox yaxın bir dil idi. Türk dilləri kimi aqqlutinativ olmaqla, Hind-Avropa dillərindən tamamilə ayrılırdı. Pelasq dili 2500 ildən çox yaşamış, sonra yunan dili tərəfindən sıxışdırılıb ölmüşdür. M.ö. V yüzildə Trakiyada, Mərmərə dənizinin güneyində, İmros və Limni adalarında yaşayanlar hələ bu dildə danışdılar (*Adile Ayda*. Türklərin ilk ataları. Ankara, 1987. S. 21; 183-184).

ŞUMERCƏ

ada – ata
ama – ana
amar – körpə
e – ev
eş – ev
eğer – aşağı, alçaq

eren – döyüşçü, igid

kunkal – quyuqlu qoyun
qaq – vurmaq

Dingir (demer) – Göy

TÜRKÇƏ

ata
ana
amər, südəmər (uşaq, buzov, quzu)
ev
eşik (qapı-baca, məhlə)
ağər (nəyi isə əyib qatlamaq, bir kimsəni büküb alçaltmaq mənasında)
ərən (Dədə Qorqud boylarında və başqa əski türk qaynaqlarında: ər, ərən, alp ərən)
qoyun (əski türkçədə qon + kəl (in)
qaq Dədəm Qorqud boylarında: *göz qaqdı* (vurdu) və ya *qaqdığı*n qəhr edən, qəhhar Tanrı; Nəsimidə: Müddə'i tənilə başuma *qaqar* eşqünü; Bakı ləhcəsində: qəmbəri *qaxaram* başuva; ocaq üçün doğranılan kiçik ağac parçalarına «*qaxma*» deyilməsi də buradandır.
Tenqir, Tenqri (əski türk yazılarında *Gök Tenqri*)

Bənzəyiş və eyniliklərin sayını uzatmaq olar. Ancaq buna heç bir ehtiyac yoxdur. Belə söz və anlayışların elmə bəlli olan toplusu sayı 160-dan çoxdur. Öz-özünə aydındır ki, türklərin çox uzaq keçmişdə izlərini üzə çıxarmaq üçün yeni bir elmi üsul ortaya gətirmək lazım deyildir. Sadəcə, elmdə çoxdan işlənməkdə olan üsula üz tutmaq, onu tərəfsiz bir qavrayışla işlətmək gərəkdir.

Yuxarıdakı dil bənzəyişlərinə arxalanıb, türklərin şumerlərlə kökcə qohum olduqlarını söyləmək hələ tezdir. Ancaq bənzəyişlər silsiləsi təsadüfi yarana bilməzdi. Bu dil bənzəyişliyinin tarixi baxımdan gerçəkliyi bu xalqların artıq m.ö. III minillikdə ən azı bir-biri ilə «yaxın» olduqlarını, mənəvi «yaxınlıq» tapmış qonşular kimi ortaqlıq bir danışma-düşünmə dünyasına qovuşduqlarını göstərir. «Zaman» və «məkan» onları bu «yaxınlığa» sürükləməyə idi, bu bənzəyişlər sistemi də yarana bilməzdi.

Türk tarixinin uzaq köklərinin Ön Asiya ilə bağlı araşdırılmasına qarşı duran sovet tarixçiləri (*S.Tixvinski, İ.Əliyev* və b.) yazırlar ki, guya Türkiyə alimləri «bir zaman» bu mövqedən çıxış etmiş,

sonralar axtarışları buraxıb onlardan imtina etmişlər; Azərbaycan tarixçi və dilçiləri isə guya pantürkizmə qapılaraq indi bu «yanlış» yolu tutub getməyə başlamışlar.

Yalnız Türkiyənin çağdaş bilik dünyası ilə tanış olmayan adamlar bunu yaza bilirlər. 20-30-cu illərdə başlıca olaraq Avropa alimləri türklərin izlərini Ön Asiyanın uzaq keçmişində axtarmaqda idilər. Şumerçənin türkçə ilə «əqrəbə» olması haqda ilk dəfə alman professoru *Fritz Hommel* yazmışdır. Ankara universiteti dil və tarix-coğrafiya fakültəsində şumeroloji kafedranı professor *Beno Landsberqer* açmış, m.ö. 2150-1950-ci illərdə Mesopotamiyada hökm etmiş *kutilər* barəsində: «türklərlə ən yaxın münasibətdə olan, hətta bəlkə də eyniyyət göstərən qəbilə budur» yazan ilk dəfə yenə o olmuşdur*. Türkiyənin bu günkü elmi isə bu problemlərə bütövlüklə arxa çevirməmişdir. *Emin Bilgiç (1982), Kazım Mirşan (1985), Ekrem Memiş (1988), Kursad Demirci (1986), Adile Ayda (1974, 1987, 1992), Sadi Bayram (1988, 1989), Osman Nedim Tuna (1990)* və başqa araşdırmaçıların yazıları bunun əksini göstərməkdədir.

Sonrakı Yunan-Roma qaynaqlarında da türklərin adı Ağ (Aralıq) və Qara dəniz bölgələrində yaşayan xalqlar ilə yanaşı çəkil-məkdədir.

Təpə, Tingis kimi anlayışlardan yuxarıda danışıldı. *Karyandlı Skulaks*, miladdan əvvəl 500-cü ildə əski oğuzlardan *Afşar* (yunanca yazıda: *Apşaros Potamos*) və *Kayı (Kaikos)* boylarını qeydə almışdır. Həm də bu sözlərdən birincisi başqa yunan qaynaqlarında miladın V yüzilinə kimi, yəni min il boyu təkrar olunur. Yenə miladın V yüzilinə düşən «Anonim»də isə üçüncü bir Oğuz boyunun – karkınların (*Karknutin* söz birləşməsində) adı çəkilir. Sonuncu qaynaqda, Karyandlı Skulaksdan başlayaraq adı çəkilən «*Afşar suyu*» (çayı) ilə yanaşı «*Ayqır suyu*» (*Hippopotamos*) deyilən kiçik bir çay da qeydə alınmışdır. Bu isə Dədəm Qorqud kitabında iki yerdə qarşımıza çıxan «Ayqır gözlər suyu» anlayışına uyğun gəlir.

* *Nommel Fritz*. Etnoloque und Qeoqraphye des Alten Orienta. Munchen, 1925-1926; Landsberqer. Beno. Ön Asya Kadim Tarihinin esas meseleleri. II Turk Tarih Konqresi (20-25 Eylül, 1937) Tebliqleri. Türk Tarih Kurumu yayımları. İstanbul, 1943.

Antik qaynaqların türklərin tarixindəki yeri əslində öyrənilməmişdir. Çünki onların izinin bu qaynaqlarda axtarılması son yüz il boyu yersiz sayılmaqda idi.

«Təbii dərinləşdirmə» üsulu. Hər bir xalqın tarixində olduğu kimi, Azərbaycan türklərinin də yaranışı ilk əvvəl tarixi problemdir. Buna görə bu yaranışın açımı üçün həm tarixi bilgilərin – yazılı qaynaqların, arxeoloji tapıntıların, etnoqrafiyanın, toponimyanın, həm də dilimizin və onun şivələrinin, yəni tarixi filologiyanın bu səpkidə bütövlükdə öyrənilməsi gərəkdir. Yaranış mövzusunun öyrənilməsində tarix və dil araşdırmaları arxeoloji araşdırmalardan öndə gedir. Etnoqrafiya isə bütövlükdə susmaqdadır. Arxeoloji tapıntılar (çox gec və çətinliklə dəyişikliyə uğrayan dəfn qaydaları, bütpərəstlik abidələri, əşyalar üzərindəki həndəsi cizgi ornamentlər) Azərbaycanın soykök tarixi səpkisində demək olar öyrənilməmişdir.

Xalqımızın yaranışı 80-ci illərə kimi bütünlüyü ilə tarixi araşdırmaların mövzusu olmamışdır. Tarixi qaynaqlarda olan tutarlı yazılar, zəngin toponimiya və dil bilikləri tutarsız sayılaraq öyrənilməmişdir. Dünya xalqlarının yaranışı üzrə Avropa və Amerika ölkələrində aparılan araşdırmalar elmi baxımdan örnək alınaraq istifadə edilməmişdir.

Xalqın yaranışının açımı yolunda bir axarda götürülən tarixi-filoloji araşdırmaların dəyəri və yeri olduqca böyükdür. İngilis, fransız, bolqar, türk (Anadolu türkləri), rumın xalqlarının yaranışı başlıca olaraq bu axarda öyrənilməkdədir. Bu günkü ingilis xalqının yaranmasında quzey german (cermen) boylarının rol oynaması nəzərə alınaraq, bu xalq german soykökündən sayılır. Halbuki onun yaranışında Britaniya adalarında uzaq keçmişdən yaşayan britlər və Avropadan oraya köçmüş roman dilli normanlar da iştirak etmişlər. İngilis dili sözlüyündə roman köklü söz və anlayışların çoxluğu da bununla bağlıdır. Fransız xalqı romandilli *Qall* tayfalarının birləşməsindən yarandı. Ancaq aparıcı rol oynayan romandilli boylarla yanaşı, bu xalqın ortaya çıxmasında germandilli franklar da iştirak etmişlər. Bu günkü *Balkanlarda* yaşayan bolqar xalqının yaranışında aparıcı yer bu xalqın dilini, bütün mənəvi mədəniyyətini vermiş olan slavyanların payına düşür. Ancaq sonuncularla yanaşı, bu xalqın yaranışında bulqar türkləri də geniş iştirak etmişdir. Elmi-

tipoloji baxımdan bəzən yaranmaqda olan bu və ya başqa xalq hətta aparıcı ünsürün deyil, ikinci («müşayiətedici») boyun adını qəbul edə bilir. Roman soykökündən olan fransızların german köklü frankların, çağdaş slavyan bolqar xalqının bulqar türklərinin adını daşması buna canlı göstəricidir.

Bu günkü elmdə qəbul olunmuş fikrə görə, xalqın yaranışının, bu yaranışın özümlü gedişinin başlıca göstəricisi həmin xalqın dilidir. Belə isə Azərbaycan türkləri, Anadolu türkləri, türkmənlər və qaqauzlar ilə birlikdə oğuz kökündən yaranıblar. Çünki onların hər birinin dili təbii ayrılıqlara baxmayaraq oğuz dilidir. Sovet tarixçilərinin yazılarında isə elmdə ümumi qanunauyğunluq kimi qəbul olunmuş bu meyar Azərbaycan türklərinə aid edilmirdi. Onlar türk xalqı deyil, olsa-olsa «türkdilli» xalq, yəni Qafqaz-İber köklü albanların və İran köklü Güney Azərbaycan əhalisinin son 7 yüzil içərisində «türkləşmiş» törəməsi sayılırdılar.

Yeni araşdırmalar bu xalqın XI-XIII yüzillərdən sonra deyil, qat-qat əvvəllər yarandığını sübuta yetirdi. Ancaq mötədil tarixçilər belə araşdırıcılara savaşı elan etdilər. Onların «zərərli» bir yol tutması, pantürkçülüyə, millətçiliyə varması barədə Moskva və Bakı jurnallarında yazılar verildi. Yazıldı ki, Azərbaycanda bir sıra tarixçilər guya heç bir əsas olmadan öz xalqının tarixini uzaq keçmişə aparmağa, bu tarixi olduğundan daha dərinliklərə çəkməyə çalışmaqdadır.

Halbuki yeni qaynaqlar üzə çıxarıldıqca biliklərin «dərinliklər»ə enməsi tarix elminin öz təbiətindən irəli gəlir. Balkanlarda tapılan düz xətlə «V» yazısının *M.Ventris* tərəfindən oxunması burada yazı ənənəsinin tarixini miladdan əvvəl VIII yüzildən miladdan əvvəl XIV yüzilə çəkib apardı. Yəni Balkanlarda yazı tarixi 600 il «dərinliyə çəkildi». *L.A.Gindinin* yalnız beş sözə və «təbii dərinləşmə» üsuluna arxalanaraq, Balkanlarda yerli əhalinin artıq V yüzilin ortasında slavyan olmasını yazması yuxarıda bildirilmişdir. Bir zaman Rusiya tarixçiləri «bəlli olan arxeoloji mədəniyyətlərdən heç birinin» miladın VI-VII yüzillərindən qabaq slavyanlara aid olmadığını yazırdılar. Ancaq *B.A.Ribakov* m.ö. XV-XII yüzillərə düşən *Tşinet-Komarov* arxeoloji tapıntılarını slavyanların adına çıxdı, başqa sözlə, slavyan kultürünü 19-21 yüz il «dərinliyə çəkdi».

Akademik V.Bartold 1926-cı ildə İstanbul universitetində oxuduğu mühazirələrdə Ptolomey «Coğrafiya»sından (m. II yüzil) aldığı *Daiks* sözünü yaşı bəlli olan ilkin türk sözü sayırdı (Ptolomeydəki *Daiks*, Yaik – indiki Ural çayının adıdır). Zaman ötdükə Bartoldun bildiyindən çox «dərinlərdə», yəni tarixin daha dərin qatlarında onlarca yeni türk sözləri elmə bəlli oldu. Çivli yazılarda *Tourki (Türki), Turukku, Dingir (Tengir, Tengri), ada, ama, eren, gag, pelaskların dilində tepae (təpə), etruskcada tingis (tengiz), yunancada achu (acı), Apşaros, Kaikos, Karknitis* kimi türk sözləri üzə çıxdı. Bu sözlər yaşca Bartoldun bir zaman bulduğu «*Daiks*»dən ən azı 700 il, ən çoxu isə 3000 il qocamandır.

Türklərin tarixi üzərinə çəkilməmiş böyük qadağa sistemi qırılmalıdır. «Təbii dərinləşdirmə» üsulu onların tarixində Avrasiya xalqları tarixindəki ölçüdə dünya elminə faydalı ola bilər.

2. YARANIŞIMIZIN ALT QATLARI

Uzaq keçmişdə soykökümüzün izləri. İlkin orta çağlarda Azərbaycan öz etnik tarixinin mühüm dönümünü yaşamaqda idi. Bu çağlarda burada yaşayan soyları tarixçilər şərti olaraq Quzey Azərbaycan xəritəsi üzrə «albanlar», Güney Azərbaycanda isə «atropatenlilər» adlandırırlar. Bunların içərisində ayrı-ayrı kökdən olan müxtəlif tayfalar, o sıradan türk və Qafqaz köklü boylar yaşayırdılar. Burada gəlmə irandilli tayfalar da var idi.

Mesorpotamiyanın quzeyində, Azərbaycan və Anadolu hüdudlarında ilkin türk boylarının uzaq izləri çivli qaynaqlardan bəlidir. Bunlardan biri Şartamhari mətninin (surəti İraqda *Babəldə*, Misirdə *Tel əl-Amarnada* və Türkiyədə *Boğazköydə* saxlanılmaqdadır) 16-cı sətirdir. Sətirdə m.ö. 2200-cü illərdə Akkad çarı *Naramsin* ilə savaşıyan 17 «Quzey» hökmdarı xatırladılır. Tanınmış arxeoloq professor *Louis Delaporte* 1936-cı ildə onlardan birinin adını *Tourki kralı İlloushoumail*, alman professoru *N.G.Guterbock* isə 1938-ci ildə *Turki kralı İlsu Nail* oxumuşdur. Çağdaş araşdırmaçılardan biri bu «Türki (və ya Türük: Türküstan türkləri özlərini «türük» adlandırırlar) kralın» kimliyi sualına haqlı olaraq belə cavab verir: «Əksi isbatlanmadıqca türklərdir». *Georges Dossi, Jean*

F.Carles tərəfindən Luvr Muzeyində çap edilən Assuriya Saray Arxivi çivli yazılarında isə m.ö. 1800-cü illərdə *Turukku* adlı «xalqın» adı çəkilir. 13 çivli tabloda çar I *Şəmşiadadın* iki qalabəyisi 22 dəfə bu «turukkular»dan söz açırlar. «O, bu məmləkətin ordularının öncüllərini və onların ətrafında toplaşan Turukkuları yox etdi»; «bu akından bəri *Turukkuların* sayı çox görünməyir, fəqət arta bilər»; «başçıları *Li-daya* ilə birlikdə *Turukkular* savaşa qoşuldular və iki şəhəri məhv etdilər» və s. Kimlər idi soykökcə turukkular? Yəni cavab vermək olar: «Əksi isbata yetirilməyincə türklərdir».

I Argiştinin (786-764) Manna dövləti üzərinə keçirdiyi yürüşlə bağlı yazısında *Alatei* ölkəsinin adı çəkilir və burada deyilir: «*Alatei* dağlıq ölkədir». Söhbət Urmu gölünün güneyində yerləşən dağlıq bir bölgədən gedir. Buna görə yeni araşdırmalarda bu anlayış Azərbaycan və başqa türk məmləkətlərinin etnoqrafik xəritəsində tez-tez rast gəldiyimiz *Alatau, Alato, Alata, Alatava, Aladağ* anlayışı ilə yanaşı qoyulur.

Çivli yazılarda *Uşkaya* (sonralar Üçqaya), *Uişdiş* (Bişdiş, Beşdiş), *İştatti* (İstiyer), *İştaraura* («isti çay» – əski farsçada raura «çay» deməkdir), *Qantau* («Baba dağ» – əski türkcədə «qan» sözcüyü ata-baba anlamında işlənir) və bu kimi anlayışlar diqqəti özünə çəkir. Avropa tarixçiliyində işlənərkən olan «Təbii dərinləşdirmə» üsuluna dayanaraq, miladdan öncə son üç minillik boyunca Güney Azərbaycanda Urmu gölü hövzəsində prototürk boyların yerləşib yaşamasını söyləmək üçün az-çox tutarlı göstəricilər var. Nəzərə almaq lazımdır ki, m.ö. V yüzil yunan tarixçisi Herodotun *liürk* və *Türriqet* (Strabonda – *Ürk?*) adlandırdığı etnos, Böyük Plini və Pomponi Mela yazılarında tirkilər, türklər (turcae) kimi yad edilir. Adı çəkilən üç tarixçidən götürülən bu bilgi *Dionisi Periyegetin* aşağıdakı arayışı ilə səsləşir: «Kaspi dənizi mənsəbinə yaxın skiflər, sonra *hunlar*, onlardan sonra *kaspilər*, daha sonra isə döyüşkən albanlar və kadusilər... yerləşmişdilər».

Bulqarlar. Uzaq keçmişdə *Transqafqazda* yaşamış böyük türk toplumu bulqarlar olmuşdur. Bulqar türklərinin (protobulqarların) Transqafqazda yerləşməsi haqda ilk yazı IV yüzil süryani müəllif *Mar Apas Katinanın* qələmindən çıxmışdır. Onun yazdığı «Ermənistanın ilkin tarixi» kitabı çox tez yox olmuşdur. Ancaq sonralar erməni tarixçisi *Horenli Movses* bu kitabın bölümlərini

mənimsəyib öz əsərinə qatmış, bununla da bölümlər günlərimizə kimi gəlib çatmışdır. Bu kitabdan Horenlinin gətirdiyi bir neçə parça birbaşa bulqar türklərinin tarixinə toxunur. Bunlardan birində yazılır ki, *Ermənistan çarı Vaharşak* (m.ö. 153-131) Böyük Qafqaz dağının ətəyində yaşayan «gəlmələri» öz ölkəsinə çağırırdı. Vaharşak, «*Saray* hüduqları yaxınlığındakı çəmənli torpaqlara enib gəldi. Bu yerləri əski yazarlar *Yuxarı – Ormansız Basen* adlandırdılar. Sonralar *Vxndr Bulqar Vəndin* gətirdiyi köçkünlər yerləşən (bu torpaqlar), onun adı ilə bağlı olaraq *Vənənd* adı almışdır. (Bu köçkünlərin) kəndləri bu günə kimi onun (Bulqar Vəndin. - Red.), qardaşlarının və sonrakı soy xələflərinin adlarını daşımaqdadır». Mar Apasdan gətirilən ikinci parça Vaharşakın oğlu *Arşakin* hakimiyyəti ilə (m.ö. 131-118) bağlı olub birincini tutarlı şəkildə tamamlamaqdadır. Burada deyilir: «O, (Arşak – Red.) çar olan günlərdə bulqarların Qafqaz dağı siisiləsindəki torpaqlarında böyük qarışıqlıq düşdü. Onların bir çoxu ayrılıb bizim torpağa gəldilər. *Kox* günəyindəki varlı, çörəkli torpaqlarda uzun illər boyu yerləşib yaşadılar».

Mar Apasın kitabında qalmış olan bu parçaların elmi dəyəri böyükdür. Birincisi, burada bir-birinin ardınca iki erməni hakiminin dövründə bulqar türklərinin iki çoxsaylı toplusunun Transqafqaza axışib gəlməsi və burada yerləşməsi göstərilir. İkincisi, bu türklərin «varlı», «çörəkli» yerlərdə (şübhə yox ki, Ağrı dağın ətəklərində, başlıca olaraq Araz vadisində – Red.) «uzun illər boyu» yaşamasını yazmışdır. Deməli, bulqar türkləri burada Mar Apasın yaşadığı IV yüzilə, bəlkə də Horenli Movsesin yaşadığı VII yüzilə kimi, yəni 500-700 ildən çox yaşamışdılar. Bununla bağlı olaraq bu yerlər həmin yüzillər boyu *Vxndr* (*Vexendur*) Bulqar Vəndin özünün, qardaşlarının və soy xələflərinin vətəninə çevrilərək *Vənənd* və başqa türk adları daşımışdır. Üçüncüsü, ilkin suryani qaynaqda adı çəkilən etnotoponimlər Transqafqaz xəritəsində, özü də məhz Araz vadisində: Azərbaycanın *Ordubad* və *Zəngilan* bölgələrində günümüzdə kimi yaşamaqdadır. Burada *Vənənd* və *Vənədli* kəndləri var. Doğu Anadoluda *Bulqar* dağı oronimi tarixçilərə çoxdan bəllidir. Bundan başqa, Azərbaycan xəritəsi üzrə bulqar türklərinin adı ilə bağlı müxtəlif etnotoponimlər və onların qalıqları ilə üzləşirik. *Mil-Qarabağ* düzündə *Qarvənd* (yuxarıda adı çəkilən Bulqar Vənd adındakı

başlanğıc «bul» kökü bilmədiyimiz səbəbdən itirilmiş, qalan iki hissəcik isə günümüzdə kimi yaşamışdır), *Yağlavənd*, *Xocavənd*, *Papravənd* kimi kənd adları buna canlı misaldır. Muğan bölgəsində *Bolqarkənd*, *Bulqargöytəpə*, *Bolqarçay*, *Oğurkənd*, *Oğurbulaq* kimi yer adları da qədim bulqarların bu yerlərdə geniş yayılıb yaşadığını göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu adlar ilkin olaraq onları Transqafqaza gətirmiş olan bulqar türk boylarından yaşca ən azı 1500 il böyükdür. Çünki artıq V yüzilin II yarısında bulqar türkləri Qafqazda suvar-sabir türkləri tərəfindən tabe edilərək sonunculara qarışmış, sonralar isə əriyib itmişdilər. Başqa sözlə, ötən 1500 il içərisində bulqar etnosu tarixdə öz müstəqil yaşamını itirdiyi üçün onun adı ilə bağlı olan yer adlarından yalnız bir neçəsi günümüzdə kimi yaşayıb gəlmişdir.

Son illərə kimi Mar Apas Katinanın Transqafqaz bulqarları haqqında yazısı böyük inamsızlıqla qarşılanmaqda idi. Əslində tutarlı dəlil gətirilmədən. Bu yazıya inanmayan tarixçilər yalnız belə bir «dəlil» irəli sürürdülər: nə üçün başqa erməni tarixçiləri (*Yegişe*, *Paraplı Qazar*, *Buzand*) «Hunlardan» danışarkən bulqarların, xəzərlərin və basenlərin adlarını çəkməmişlər? Elm belə bir «məntiqə» arxalanmış olsa, onda Transqafqaz xəritəsində «Alban» ölkəsi və burada yaşayan albanlar üçün yer qalmır. Çünki nə ilkin orta çağ gürcü, nə də müsəlman qaynaqlarında bu adları daşıyan ölkə və xalq yoxdur. Gürcülər bu ölkəni «Rani», «Ran», müsəlmanlar isə «Arran» kimi tanıyırlar.

Əski bulqarların Qafqaz dağı ətəklərində IV yüzilin ortalarında yaşamasını yalnız Mar Apas Katina deyil, 354-cü ilin adsız latın tarixçisi (*Cronographus Anni 354*) də qeydə almışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, *Bizans* və erməni tarixçiləri Qara dəniz və Xəzər dənizi bölgələrində yaşayan xalqlar haqqında qiymətli bilgiler vermişlərsə, birbaşa Transqafqaz torpaqlarında yerləşib yaşayan bulqar türkləri haqqında onlar qat-qat daha tutarlı yazılar qoyub getmişlər. Çünki Qara və Xəzər dənizlərlə bölgələrinə nisbətən onlar Ermənistanadakı hadisələri qat-qat yaxşı bilir, bəzən isə gördüklərini yazırdılar. İndi tarixçilərin bir çoxu bulqarları hun yürüşlərindən əvvəl Transqafqaza gəlmiş türk etnosu saymaqdadırlar. Sonrakı yüzillərdə bulqar boyları soyca onlara qohum olan *buntürklər* və *onoqurların* (hər ikisi bulqar soylarındandır) hesabına artıb böyümüşdülər.

Bununla yanaşı, Quzey Qafqazda *Sulak* və *Terek* çayları arasında yerləşən bulqar türklərinin qolları Gündögar Transqafqazda, Dərbənd keçidi ilə Kür çayı arasındakı bölgələrdə də yerləşmişdilər. Onoqurlar isə Quzey Qafqaz bulqarları tərkibində güclü bir siyasi birlik yarada bilmişdilər. «Onoqur» adı, türk dilində olan r-z səs keçidi ilə bağlı olaraq türkoloji ədəbiyyatda «Onoquz» oxunur.

XI yüzilin böyük türk dilçisi *Mahmud Kaşqarlı bulqar və qıpçaq* dillərinin Oğuz dilinə çox yaxın olduğunu, bulqar boyundan olan *suvarların* oğuzlar kimi danışdığını bildirirdi: «Kəlmənin başında bulunan **m** hərflərini suvarlarla oğuzlar, qıpçaqlar **b**-ya çevirirlər. Türklər «mən bardum», suvarlar, qıpçaqlar, oğuzlar «bən bardum» derlər. Türklər «çorba»ya «mün», bunlar «bün» derlər». Sonra o, «Oğuzlarla onlara yaxın olanların» (bulqarlarla qıpçaqların) T hərfini D və əksinə D hərfini T-yə çevirdiklərini yazaraq örnəklər gətirir:

dövəy – təvəy (dəvə),

bükdə – bükta (xəncər),

öt – öd (dəlik) və s.

Bulqar boyundan olan xəzər türkləri də Azərbaycan oğuzlarına «yaxın olanlar» sırasında idilər. Çünki *İstəxri* və *İbn Havqəl* kimi böyük ərəb tarixçiləri xəzər dili ilə bulqar dilinin eyni olduğunu yazmışlar.

Buradan həm də aydın olur ki, Mahmud Kaşqarlı «türklər» dedikdə, Orhun yazılarında metropoliya türklərini («Gök türkləri») nəzərdə tuturdu.

Uzaq babalarımız olan bulqar türklərinin adı «Kitabi-Dədəm Qorqud» boylarında da qalmışdır. *Qazılıq Qoca oğlu Yegenek* boyunda kitabın əlyazmasında belə bir parça ilə qarşılaşırıq: «...Altı başı *balqar* bir ər gördüm... ol ərə baqdum. Dayım Əmən imiş».

Paleoqrafiya və onomasitika baxımından «balqar» boy adının burada qarşıya çıxması qanunauyğundur. Bu adın oğuz qəhrəmanlıq kitabı «Dədəm Qorqud» boylarında qalması, Dədə Qorqud oğuzlarının «balqar bir ər» Bəkdüz Əməninin elini özlərinə doğma «qövəm» bilib onunla birlikdə yağılar üzərinə yürüş etməsi təbii haldır. Çünki bu boylarda «balqar bir ər» ilə bağlı olan başqa bir anlayış da işlənmişdir: *Dügər bəy*. Mahmud Kaşqarlı Divanında Dügər, 24 oğuz tayfasından birinin adıdır. Bu adı daşıyan bulqar qolu Quzey Qaf-

qazda, *Balkar* dərəsində də yerləşmişdi, Görünür, dügərlərin bir qolu osetinlərin babalarına qaynayıb-qarışmışdır. Bu günkü Quzey Qafqaz balkarlarının dilində osetinlərin bir qolunun Düger, Diqor adlanması təsadüfi deyildir. Yeni araşdırmalara görə, bu sonuncuların danışığında çoxlu əski türk söz və deyimləri qalmışdır. Onlar əslində əski bir türkcə ilə danışirlər. Dədə Qorqud boylarında Düger bəy adı bir eponim olmaqla, Quzey Qafqazın balkar yer adları ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır.

Dədə Qorqud kitabının III boyunda üç dəfə *Basen, Pasin* yer adı çəkilmişdir. *V.V.Bartolda* görə bu, haçansa «qalası olmuş Basen bölgəsinin adıdır». Bölgənin bu adı yuxarıda Mar Apas Katina parçasından gətirilən «yuxarı-ormansız *Basen*» adına tamamilə uyğundur. Başqa sözlə, Dədə Qorqud kitabında yer adı olduğu kimi Mar Apas Katina – Horenli Movses mətnində də yazıya alınmışdır. Mənavi dünyası ayrı olan bu iç qaynaqda Basen bölgəsinin adı əski bulqarların Güney Qafqaza axışib yerləşməsi ilə bağlı olaraq çəkilir. Bu adın açımı isə gürcülərin coğrafiya anlayışına əski yunanlardan keçmiş *Fasiana* sözü ilə bağlıdır. *D.Y.Yeremeyevin* yazdığı kimi, «qədim bulqarların buraya axışib yerləşməsi ilə bağlı Balkar dərəsində yaşayan türkdilli balkar xalqı gürcü qaynaqlarında «Basiani» adlanırdı...»

Buntürklər. Böyük bulqar xalqının bir qolu da buntürklər sayılırdı. Onların da adı Transqafqaz qaynaqlarında m.ö. I minillik hadisələri ilə bağlı çəkilir. X yüzil gürcü salnaməçisi *Mokçevay Kartlisay* («Kartlinin dinə gəlməsi») və XI yüzil salnaməçisi *Leonti Mrovelinin «Kartlis sxovreba»* («Kartli çarlarının həyatı») kitabında buntürklərin Kartlidə *Makedoniyalı İskəndərin* yürüşlərindən, hətta Babil hökmdarı *Novuxodonosor* tərəfindən *Yerusəlimin (Qüdsün)* dağıdılmasından əvvəl yaşamaları yazılmışdır. İkinci hadisə m. ö. 586-cı ilə düşür. Salnaməçilər bu toplumu həm buntürk, həm də sadəcə türk adlandırırlar. Mroveli bir səhifədə «türklər *Mtsxeta* yaxınlığında özlərinə yer seçərək, oranı abadlaşdırdılar, güclü hasar içinə aldılar və bu yerə *Sarkine** deyilməyə başlandı» yazır; o biri səhifədə isə «Sarkində buntürklər yaşayır» söyləyir. Bu salnaməni 1900-cü ildə çap edən gürcü tarixçisi *S.E.Takayşvili*

* P.Uvarovun (1894), Ş.Mesxianin (1959), Q.Lomtadzenin (1965) araşdırmalarında arxeoloji qazıntılar üzrə bu şəhərin həqiqətən miladdan qabaq olması bildirilir.

buradakı «buntürklərin» və «türklərin» bir soykökdən olduğunu, onların «başqa sözlə turanlı» olduğunu yazmışdı. Bu «turanlılar» gürcü tarixşünaslığında «Kartlinin ən qədim sakinləri» sayılır. Salmamə əlyazmalarının birində buntürklərin 28 min ev olması yazılmışdır (orta hesabla hər ailə 5 nəfər götürülsə, 140 min edir). Onların sayca böyük toplum olduğunu salnaməçi Mrovelinin aşağıdakı sözləri də göstərir: «Bir-birinə qarşılıqlı yardım üçün onlar (Kartli əhalisi – Red.) gəlmə türklərlə birləşib bunları bütün şəhərlərdə yerləşdirdilər. ...Bu türklər Kartli əhalisi ilə dinc yaşayırdılar, iranlıların yürüşü gözləndiyi üçün qala və şəhərləri bərkidirdilər».

Transqafqaz buntürklərinin gerçək tarixi barədə müxtəlif fikirlər var. Onların m.ö. VI-IV yüzillərdə Gürcüstanda yerləşib yaşaması haqda salnamə yazılarını anaxronizm sayan tarixçilər az deyil. Bu tarixçilər buntürklərin Gürcüstanda yerləşməsinə düzgün sayısalarda, onu miladdan əvvəlki dövrə deyil, miladdan sonrakı V yüzillə bağlayırlar. Belə olduqda hadisə min il geriyyə çəkilmiş olur. Söz yox, türk-Qafqaz münasibətlərinin fəal iştirakçısı olan türklərin «Hun hegemonluğu» çağında, xüsusilə V yüzildə kartlilər ilə birlikdə Sasanlı ağalığına qarşı ittifaqı başqa qaynaqlardan da bəllidir və tarixdə gerçəkdən olmuşdur. Ancaq, görünür, kartvellərin türk dünyası ilə qarşılaşması çox uzaq keçmişdə başlanmışdır. Bunu gürcü alimlərinin yeni araşdırmaları sübut edir. **B.İ.Kilanava** Gürcüstanın aparıcı etnoarixi leksemləri olan **İber-i** və **Eger-i (Egr-i)** sözlərinin türk mənşəli olduğunu, onların semantika baxımından **Kartvel-i** ilə bir mənə daşdığını müəyyən etmişdir. Bu anlayışlar mifoloji görüşlər üzrə müqəddəs nikah yerində doğulan kimsə, tarixi məişət çalığında isə «bərkidilmiş yer», akro-polis və ya şəhərdə doğulan adam, məskun, vətəndaş deməkdir. Çox uzaq keçmişdə əski türklər kartvellərlə birlikdə yaşamasaydılar, Gürcüstanın üç (ulu) etnotoponiminin ikisi türk kökündən olmazdı. İndiyə kimi Kartvel soy adlarının öyrənilməsində qədim şərqin ölü dilləri ilə yanaşı, başlıca olaraq İran-erməni leksemlərindən istifadə olunurdu. Sami və türk dillərinə çox az yer verilir, gürcü-yəhudi, gürcü-ərəb və gürcü-türk tarixi, tarix-coğrafi və dil əlaqələri nəzərə alınmırdı. Gürcü salnamələrində **Makedoniyalı İskəndərin** yürüşü çağında Gürcüstanda, Kür çayı vadisində buntürklərin oturaq yaşaması, Xəzərlərin Quzey Qafqaza

uzaq keçmişdə gəlməsi haqda yazıların dərinədən öyrənilməsini gərəkli edir.

Albanlar. Gündoğar Transqafqazda «Albaniya» adlı ölkənin adını ilk dəfə yunan coğrafiyaçısı **Strabon** çəkmişdir. Bu müəllif miladdan öncə yaşamış bir sıra alimlərin bilgilərinə arxalanmışdır. Sonrakı antik müəlliflər də ölkəni bu adla tanımışlar. Bu ölkədə yaşayan müxtəlif boy və tayfaların adı isə «albanlar» şəklində m.ö. 331-ci il **Qavqamel** döyüşü ilə bağlı olaraq **Flavi Arrian** tərəfindən yazıya alınmışdır. Çağdaş tarixşünaslıqda bu ad «Alban ölkəsində yaşayanlar», «albaniyalılar» anlamında deyil, Alban ölkəsinə öz adını vermiş etnosun adı sayılmaqdadır. **Böyük Plini** və **Klavdi Ptolomeyin** yazıları üzrə burada «Alban» adlı şəhərin və çayın olması bunu göstərir. «Alban» adı ilə bağlı olan bir sıra toponimlər Azərbaycanın və Qafqazın xəritəsində günlərimizə kimi qalmışdır: **Murov** dağı ətəyində, **Xaçın** çayı üzərində «**Alban divarları**», Şuşa rayonu **Malibəyli** kəndi yaxınlığında «**Ağvan çayı**» və «**Ağvan kənd**» xarabalığı, **Martuni** (keçmişdə **Honaşen**) rayonu **Avdur** kəndində «**Alvan qapısı**» qala xarabalığı, **Qaxda Ləkit** kəndi yaxınlığında «**Alvan qala**», **Qəbələ** ilə **Göyçay** arasında «**Alvandərə**», **Quba** rayonunda və **Dağıstanın Aqur** rayonunda **Alpan** kəndləri, Şəki şəhərində «**Aqvanlar məhəlləsi**» və b. Bununla yanaşı keçmiş **Zəngəzur** qəzasında «**Ağvanlı**» kəndi, Yardımlı yaxınlığında «**Alban kəndi**», Dərbənd yaxınlığında VI yüzildə tikilmiş «**Alpan**» qalası («**Tarix-i Dərbəndnamə**»də) və başqaları XIX yüzildə qeydə alınmışdır. Alban etnosunun qolu və ya qolları Atropatəndə – Güney Azərbaycanda yerləşmişdi. Strabona görə «**Kaspi dənizinin Madiya** dağlarına... toxunduğu yerdə... dənizdən başlayaraq bu dağ silsiləsi boyu ta yüksəkliklərə kimi böyük olmayan bir ərazidə albanların bir hissəsi yaşayır». Görünür, burada söhbət Astara və Qarasu çayları arasında yerləşən **Baqrou** (Savalan) silsiləsindən gedir. Strabonun «**dənizə yaxın çevrədə girkanlardan sonra**» yazması, albanları girkanlılarla kaspilər arasında yad etməsi bunu aydın göstərir. «**Albanlar**» dedikdə coğrafiya elminin atası, görünür Atropatən ərazisində yaşayan qeyri-müəyyən «albanları» deyil, birbaşa «alban» adını daşıyan bir etnik toplumu nəzərdə tuturdu.

Alban ölkəsinə öz adını vermiş olan alban etnik toplumu kökcə kim idi? Hansı soykök üzərində yaranmışdı? Tarixi ədəbiyyatda

albanların, hətta bütün Albaniya əhalisinin ya İran dillərinə, ya da Qafqaz dillərinə, daha dəqiq desək, «Qafqaz dillərinin ləzgi qrupu»na mənsub olması fikri geniş yayılmışdır. Güney Azərbaycana gəldikdə isə, orada uzaq keçmişdə yaşayan mənşəli insanlar da başlıca olaraq hürrit, yəni qədim Qafqaz dil ailəsinə (bu günkü Dağıstan, Çeçen, inquş dillərini birləşdirən ailəyə) aid edilir. Fərq guya yalnız bundan ibarət olmuşdur ki, Alban əhalisi birbaşa türkləşməyə uğramış, mənşəli insanlar isə m.ö. VII yüzildən başlayaraq Mərkəzi tərkibində İranlaşmış və yalnız sonralar (hər iki halda XI-XII yüzildən sonra) ikinci bir assimilyasiya dəyişikliyinə uğrayıb türkləşmiş, türkdilli olmuşlar. Ancaq albanların da miladdan sonrakı I minillikdə İranlaşmasını yazan müəlliflər var.

Halbuki tarixi qaynaqlarda albanların İrandilli və ya qafqazdilli olması haqda bilgi yoxdur. Nə İrandilli, nə də qafqazdilli xalqların içərisində alban adını daşıyan toplum bəlli deyildir və olmamışdır. Bu adı daşıyan toplumlar yalnız türk xalqları: qazaxların, qırğızların və türkmənlərin içərisində ötən yüzillərdə qeydə alınmışdır. Tyan-Şan dağının ətəklərində Qazax xalqının «alban» adlı boyu günlərimizə kimi yaşamaqdadır*.

Türkmənstanda indi də iki «alban» yer adı (toponimi) bəllidir.

Alban adını daşıyan etnos, tarixi qaynaqlar üzrə Transqafqaza saka tayfalarının içərisində gəlmişlər. Strabonun «mərkəzi sağanlar» adlandırdığı *sak / saka* tayfalarının albanlar ilə bağlılığını göstərən aşağıdakı epik bilgi diqqəti özünə çəkməkdədir. «Dədəm Qorqud» boylarından birinin qəhrəmanı *Uşun (Usun) Qocadır*. Qazax xalqının tərkibində isə albanlar *Uysun* tayfasının başlıca qolu olmuşdur. Çox uzaq keçmişdən bəlli olan bu uysunlar öz növbəsində sakaların törəməsi olmuşlar. Tanınmış altayşünaslar *N.Y. Biçurin, Q.E. Qrumm-Qrjimaşvili* usunları sakaların törəməsi sayırdılar. Sonuncu müəllif yazmışdır: «Sonralar qazaxların, özbəklərin və başqa xalqların tərkibinə keçmiş olan usunlar soykök baxımından sakaların qollarından biri idi». *A.N. Bernştam* kanqlı və usun mədəniyyətini saka mədəniyyətinin davamı saymışdır. Beləliklə, tarixi qaynaqlar «alban» adının kökünü «Qafqaz-İber dünyası» xəritəsində və ya

* Çinlilər bu qazax albanlarını Azərbaycan adlandırırlar. Rusca-Çinca lüğət kitabında «alban» sözünün çin dilində Azərbaycan şəkildə tələffüz olunması bildirilir.

Avropada *Alp* və *Şotland* dağlarının xəritəsində axtarmağın perspektivsiz bir iş olduğunu göstərməkdədir.

«Kitab-i Dədəm Qorqud» boylarının tarixi baxımdan araşdırılması Azərbaycanın uzaq keçmişinin albanlarla bağlı yeni bir axarını üzə çıxarmışdır. IV boyda qonşu Gürcüstan taqavorunun casusu, oğuz bəylərbəyisi Qazan xan haqda belə bir xəbər gətirir: «Hey, nə otursan, itünqi ulatmıyan, çətünqi molatmayan *alpanlar başı* Qazan oğlanı ilə sərxoş olub yaturlar». Kitabın VII boyunda «alpanlar» soy adı ilə yenidən qarşılaşırıq: «Ağ boz atlar çapdurur *alpanlar* gördüm. Ağ işıqlı *alpları* yanıma saldım». Burada «alpanlar» sözünün boy adı (etnonim) kimi işlənməsi şübhə doğurmur. Çünki ikinci parçada «alpanlar» və «alplar» anlayışları bir-birinin ardınca, lakin hər biri ayrıca çalarda verilmişdir. Bununla yanaşı, alp və alpan sözləri, görünür, kökcə bir-biri ilə bağlılıqdadır. Mahmud Kaşqari «Divan»ında birinci sözcüyün son samit səsi «b» hərfi ilə yazılmışdır: kitabın özündə də bir neçə yerdə alb yazılışı ilə üz-üzə gəlirik. Elik Qoca oğlu *Alb Ərən, Alb Ərdən* adın yaşurmaq eyib olur. Fonetik baxımdan *b-p* samitləri ümumən gah cingiltili, gah kar yazılışda işlənmişdir: parmaq, tobuq və b. Bununla bağlı olaraq qorqudşünaslıqda baylardakı *Baypura* şəxs adı *Baybura/Baybure, Paypiçən* adı isə *Baybican* oxunur. Hələ XIX yüzildə A.A. Bakıxanov Quba əyalətindəki *Alpan* kəndinin adını əski qaynaqlardakı «alban» adı ilə bağlamaqla ənənəvi *b-p* səs keçidində göz yitirmişdir.

Fonetik və semantik baxımdan alb/alp anlayışının bir sözcük olması Mahmud Kaşqari «Divan»ında və «Dədəm Qorqud» kitabında hiç olunmuşsa, -an şəkilçisinin köməyi ilə bu özüldə alban/alpan boy adının yaranması qanunauyğundur. «Kutadqu-bilik» poemasında «Bayat berdi davlat ay türkan quti» (Tanrı səadət verdi, ey ulu türklər) deyimi -an şəkilçisini «türk» sözünə qoşmaqla çoxluq bildirilməsi deyilənlərə klassik nümunə sayıla bilər. Azərbaycanda olan Türkan və bu qəbildən olan başqa yer adları da həmin qayda ilə yaranmışdır. Yuxarıda göstərilən *ərən* sözü də belədir: Mahmud Kaşqaridə *ər* «adam», «kişi», *ərən* isə «adamlar», «kişilər» deməkdir.

Tarixi keçmişdə bir sıra xalqların boy adlarının sosial-əsgəri anlayışlar üzərində yaranıb ortaya çıxması bəllidir. V.V. Bartold «türk» sözünü Orhun abidələrində tez-tez işlənən *türü* sözü ilə

bağlayırdı, bu sonuncu isə «qanun», «adət», «qanuna arxalanan toplum» çalarında işlənirdi. **Döyüşçü**, **kişi** anlamında işlənmiş olan «qazax» və «Uzbek» sözləri də orta çağlarda boy adlarına çevrilmişdir. Tarixdə boy adları ilə sosial-əsgəri anlayışların əks münasibətləri də olmuşdur. Uzaq keçmişdə olan **Kimeri** (Assur çivli qaynaqlarında: **Kimeray**, **Gimirri**), xalqının - əsgəri həyat sürən, igid sayılan bir xalqın adı əsgəri ruscada komir (yeni ruscada kumir), osetincədə qumiri, qumeri (alp, güclü kişi), gürcü dilində isə qmiri (bahadur, qəhrəman, alp) şəkli almışdır. Belə isə «igid», «döyüşçü» anlamında olan əski türk sosial-əsgəri anlayışı üzərində «alban» boy adının yaranması da, «Dədəm Qorqud» oğuzlarının bir qolu kimi Qafqaz albanlarının yad edilməsi də bütünlüklə qanunauyğun sayılmalıdır.

Burada iki mühüm cəhət nəzərə alınmalıdır. Birincisi, Dədəm Qorqud kitabında qarşımıza çıxan oğuz toplumu, oğuz soy birliyi əslində qohum tayfaların birliyindən başqa bir şey deyildir. Bu toplumun içində yad, yabançı boylara yer yoxdur. Oğuzların döyüş-əsgəri qurumu yağışlarla qarşılaşarkən sağ qolda Daş oğuzlar (Aruz Qocanın və «Balqar bir ər» Bərkdüz minbaşısı Əmən bəyin bölükləri), sol qolda Qazan xanın qardaşı oğlu **Dəli Budağın** bölükləri, mərkəzdə isə İç Oğuz bəylərinin bölükləri ilə bəylərbəyi Qazan xan özü yer tuturdu. Və Qazan xan burada alban döyüşçülərinin də başçısı («Albanlar başı») kimi çıxış edirdisə, deməli, onlar ordunun başlıca, mərkəz gücü sayılan İç Oğuz döyüşçülərinin içində yer tuturdular. İç Oğuz döyüşçüləri Oğuz elinin bütün əsgəri təşkilatında aparıcı yer tuturdu. Beləliklə, bütün Oğuz, «Qalın Oğuz» birliyinin metropolisi olan İç Oğuz, həm də albanların vətəni idi. Tarixi-coğrafi araşdırmalar «Kitab-i Dədəm Qorqud» boylarındakı İç Oğuzun da, xanlar xanı **Bayandur** xanın və Bəylərbəyi Qazan Alpin divanlarının da Qafqaz Albaniyasının mərkəzi torpaqlarında: Kür ilə Araz çaylarının əmələ gətirdiyi təbii üçbucaqda yerləşdiyini aydın etmişdir.

İkincisi, miladdan sonrakı III yüzillikdən tarixi qaynaqlarda adı çəkilən **Aran** – ərəb yazılışında **Arran** ölkəsi Albaniyanın əski yerli adıdır. Bununla yanaşı, Aran yalnız ölkə adı deyil, həm də boy adı, dil mənsubluğu bildirmişdir, çünki orta çağ tarixçi və coğrafiyaçıları «Aran dili» anlayışı tanımışlar. X yüzil müəllifi **Əl-Müqəd-**

dəsi yazmışdır: «Ermənstanda ermənicə, Arranda isə Aran dilində (məndə: aranca - Red.) danışılar» Eyni bilgiyə X yüzilin başqa iki müəllifi **Əl-İstəxri** və **İbn Havqəlin** yazılarında rast gəlirik.

Əl-İstəxri həm də yazır ki, Bərdədən «Hind ölkələrinə və başqa yerlərə qırmız ixrac edilir». Burada qırmız böcəyindən alınan al qırmızı boyaqdan söhbət gedir. İndi də Azərbaycan dilində işlənməkdə olan «qırmızı»* sözü ərəb dilində və türk dillərinin çoxunda yoxdur. Aydındır ki, **Əl-İstəxri** bu sözü adını çəkdiyi «Aran dilindən», «arrancadan» almışdır.

O zamankı Transqafqazın ən böyük şəhəri **Bərdə VIII** yüzilin ikinci yarısından Xilafət canişini oturan paytaxt olmuşdu. Ərəb tarix-coğrafi elmi onun haqqında, **Aran** ölkəsi və orada yaşayan etnik toplumlar haqqında çox geniş biliklər toplamışdı. Buna görə «Aran», «Qırmız» kimi anlayışlar ilə bağlı yazılar gerçək biliklərdir. **Sara xanım Aşurbəylinin** fikrincə, «Aran» sözü əski türk dilindən başqa heç bir şərq dilində işlənməmişdir. O yazır ki, «Aran dili» dedikdə, «X yüzilə kimi yaranmış olan Azərbaycan türk dili» nəzərdə tutulurdu. Deməli, «Aran» sözünün «Alban» sözü ilə sinonim olması, aranlıların isə dil baxımından türkcə danışması Qafqaz Alban əhalisinin başlıca kütləsinin soykök baxımından hansı dünyaya mənsub olmasının açımı üçün çox mühüm göstəricidir. Burada «əhali» dedikdə Alban ölkəsində yaşamış olan uti, İpin və başqa tayfalar deyil, birbaşa «alban», «qarqar» və «tərtər» adını daşıyan boylar nəzərdə tutulur.

Qarqar və Tərtər icmaları. Tarixçilikdə yer almış olan yanlış yanaşma: Qafqaz Albaniyasını qədim türklərin tarixinə «yaxın buraxmamaq» mərkəzi adı çəkilən boyların öyrənilməsinə də

* qermez, qermezi sözünün kökü ilə bağlı dilçilikdə böyük bir anlaşılmazlıq hökm sürməkdədir. Sözü Hind-Avropa və fars dilləri ilə bağlamağa çalışın dilçilər az deyil. Ancaq onlar bu sözün klassik fars ədəbiyyatında işlənmədiyini, yalnız Səfəvilər dövləti yarandıqdan sonra farsdilli ədəbiyyatda işlənməyə başladığını nəzərə almamışlar. Çağdaş fars bilik adamlarından Mütərcimülümülk sözün fmkriyahlı, Məliküşşuəra aramilər, başqa sözlə samilər tərəfindən ortaya gətirildiyini yazırlar. Fransız dilinin və Anadolu türkcəsinin bu günkü sözlüklərində yenə sözün ərəb dilindən alınması bildirilməkdədir. Halbuki ərəbcə sözlüklərdə yabancı (alınma) sözlər sırasında bu sözün kökü göstərilmiş, çünki o, latın dilindən alınmış və «ərəbləşmiş» bir anlayış sayılır. Yalnız S.E.Malov sözün türk dillərinə aid olduğunu, onun qır (qız) (universal r-z səskeçidi nəzərə alınarsa, qızıl anlayışı da buradandır) kökü üzərində yarandığını yazmışdır (baxın: H.Zərinəzadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962. S. 353-355).

mənfi təsir göstərmişdir. «Kavkazion məktəbi»nin təmsilçiləri (İ.Əliyev və tərəfkeşləri) öz istəklərinə uyğun gəlməyən tarixi qaynaqların varlığını heç bir vəchlə qəbul edə bilmirdilər.

Belə qaynaqlardan biri *Ahskəndi* qələmindən çıxmış olan «Məcmu ət-təvarix» əlyazma mətnidir. Bu mətndə «*qarqar qıpçaqları*» etnonimi ilə qarşılaşırıq. Belə bir ikili ad daşınan etnos daha iki qaynaqda: «Hüduđ əl-aləm» və *əl-İdrisinin* «Nuzhət əl-müştaq» əlyazmalarında da qeydə alınmışdır. Və bu orta çağ əlyazma mətnlərinin üçündə də qarqarlar qədim türk qıpçaq xalqının tərkib hissəsi kimi verilmişdir. Hətta mətnlərin birincisində türk qəhrəmanlıq dastan sənətinin personajı *Manasın* kökcə qarqar qıpçaqlarından olması bildirilməkdədir. Belə isə, Qafqaz Albaniyası şəxs adları listəsinin daha bir sirri: 488-ci il Aquen kilsə qanunlarına Alban hökmdarı ilə bərabər imza atmış yepiskopun nə üçün əski türk adı (Manas!) daşması açılmış olur.

«Kavkazionçu» müəliflərin yazılarında yuxarıda adı çəkilən tarixi qaynaqlara heç bir istinad yoxdur. Nə üçün yoxdur – bunu anlatmağa lüzum qalmır. Ancaq Qafqazşünaslıq üçün müstəsna dəyəri olan bu üç qaynağı araşdırma orbitinə elm korifeyləri *V.Bartold*, *V.Minorski* və *S.Abramzon* gətirmişlər. Elə onlar da mövzuya ilkin «kəşfiyyat lağımı» atmış, «qarqar qıpçaqları» etnonimini qədim türk tarixi kontekstində açıqlamağa çalışmışlar.

Dionisi Periegetə görə (II əsr), qarqarlar Emod dağmdan Qanq çayına qədər ərazidə, yəni Mərkəzi Asiyada yaşamışlar. Tarixin eyni kəsimində qarqarların Qafqaz Albaniyasında başlıca etnoslardan biri olması da yaxşı bəllidir. Bu etnosun varlığı Güney Azərbaycan bölgələrində də izlənilməkdədir. Güney yer adlarına bağlı antroponimlər («Qarqar», «Qarqar-Nasir», «Qarqarak», «Karkara») bunu göstərir. *Zeynəddin Qəzvini* «Zeylə tarix-e qozide»sində Mərənd ilə Naxçıvan arasında «Qarqar qalə» qeydə alınmışdır. Bir sözlə, qıpçaq yaşayışı olan çox yerdə qarqar etnosunun izi var.

«Tərtər» etnoniminə gəldikdə isə, yenə «mücüzəvi» bir durumla üzləşirik: bu ad ilə bəlli olan qədim etnosun izlərinə də yalnız Qafqaz Albaniyasının deyil, «Dəşti Qıpçaq» xəritəsində də rast gəlirik. Və yenə qıpçaq xalqının bir boyu kimi, «Tertrobiçi» şəklində! Məlumatın ilkin qaynağı isə «Polnoe sobranie russkix leto-

pisey» toplusudur. Və inanmaq istəməyən opponentlərimizə həmin qaynağın bütöv toplusuna üz tutmağı tövsiyə edirik.

Antropoloji və leksikoloji yanaşma. Keçmiş SSRİ və post-sovet zamanında azərbaycanlıların bir etnos olaraq kavkazion antropoloji tipinə aid olması fikri son nəticədə məhz antropoloji biliklərin işığında tam iflasa uğramışdır. Bu fikri yaymağa çalışan Bakı müəllifləri aparıcı sovet antropoloqlarının tədqiqatları haqqında sanki heç bir şey eşitməmişdilər. Bu, səbəbsiz deyildi. *Q.F.Debets*, *V.V.Bunak*, *V.P.Alekseev* kimi tanınmış mütəxəssislər Azərbaycan əhalisini kavkazion tipinə aid etmək cəhdlərini elmi baxımdan qəbul etmirdilər. Q.F.Debets 1951-1952-ci illərdə Azərbaycan SSR-də özəl bir ekspedisiyaya başçılıq etmiş, Azərbaycan və Türkmənistan əhalisinin antropoloji baxımdan tarix boyunca dəyişməz qaldığını sübuta yetirmişdir. Onun almış olduğu nəticəyə görə, bu insanlar quruluşca İran və kavkazion deyil, *kaspi* antropoloji tipinə mənsubdurlar. O yazır: «Ən qədim zamanlardan Şərqi Zaqafqaziya da və Orta Asiyanın güney bölgələrində indiki azərbaycanlı və türkmənlərdən demək olar fərqlənməyən insanlar yaşayırdılar. Bu biliklərə dayanaraq həm də belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, çağdaş azərbaycanlı və türkmənlərin əcdadları həmin ərazidə yaşamış və həmin (kaspi) cizgiləri daşımış olan qədim tayfalar idilər».

Qonşu Gürcüstanda (*M.Q.Abdüşelişvili*) və Dağıstanda (*Q.F.Debets*, *A.T.Hacıyev*) aparılan tədqiqatlar ilə də azərbaycanlılarda kavkazion antropoloji quruluşu və ya cizgiləri üzə çıxarılmamışdır. M.Q.Abdüşelişvili Borçalıda (Kvemo Kartli), yəni gerçək Qafqaz-İber əhalisi əhatəsində kompakt yaşayan Azərbaycan türklərini də öz araşdırma orbitinə almışdır. Ancaq nəticə eynidir: Gürcüstanda yaşayan bu türklər də *kaspi* antropoloji cizgiləri daşımaqdadırlar.

Leksikoloji yanaşma ilə də nəticə eyni. Sovetlər zamanından belə bir fikir qalmışdır: guya azərbaycanlılar türk kökənli deyil, türkləşmiş bir xalqdır. Bu, əsası olmayan, kökündən yanlış bir fikirdir. Bu fikrə dəstək verən müəlliflərcə, Quzey və Güney Azərbaycan əhalisi XI-XIII yüzillərə qədər guya Qafqaz-İber dillərindən birində (?) və farsca danışırdılar. Ancaq gerçək tarix belə olmuşdusa, əski danışıq dilləri yeni, yəni qalib gəlmiş (türk) dildə iz buraxmadan ölüb yox ola bilməzdilər. İranist *V.İ.Abayev*, belə olan halda

«qalib» dildə «ölu» dildən «Leksik substrat» layının qalmasını la- büd qanuna uyğunluq saymaqdadır. Əks halda, yəni «ölmüş» dildən substrat qalıntısı (layı, qatı) yoxdursa, problemin özü də, qoyuluşu da elm üçün mövcud deyildir.

Bütün məsuliyyəti ilə bildirmək olar ki, sovet ideologiyası («Tarixçilik imperializmi») xidmətində duran müəliflərin israrlı söylərinə baxmayaraq, Azərbaycan türkcəsi sözlüyündə heç bir Qaf- qaz-İber substrat qalıntısı üzə çıxarmaq onlara müyəssər olmamış- dır. Çünki yoxdur.

Mövzuya əks yanaşma da mümkündür. Dünya dillərinin çoxu son min il ərzində öz *təməl sözlüyünün* 18-20 faizini dəyişmiş və ya qeyb etmişdir. Bu baxımdan məlum konservativliyi ilə seçilən (N.Y.Marr) türk dillərində isə durum başqadır. İngilis alimi *C.Klou- sona* görə («Klouson konstantası»), son min il kəsində türk dillər- rində təməl sözlüyün yalnız 1 faizi dəyişikliyə uğramışdır. Beləliklə, XI-XIII yüzillərdə Azərbaycan məkanında köklü dil sarsıntı- larının guya baş verməsi haqda on illər boyu bəzi müəliflərin yazdıqları əsassızdır.

«İskit çağı» yonma daş heykəlləri. Miladın V yüzilinə kimi yaşamış türk topluları Azərbaycanın arxeoloji xəritəsində dərin iz buraxmışlar. Bunların sırasında yonma daş heykəllər böyük yer tutur. İndiyə kimi 120-dən çox belə heykəl tapılmışdır (o sıra- dan Güney Azərbaycanda). Bunların bir qismi boyca insan ölçüsün- də, bəziləri isə yalnız dizə kimidir. Çoxu başsızdır. Xristianlığın, xüsusilə islamın yayıldığı çağda tapınma bütü sayıldığından başları vurulmuşdur.

Heykəllərin «duruşu» eynidir. Başsız olanların sağ əli döşün üzərində, sol əli sağ böyürə (qılnc, xəncər asılan yerə) doğru uzan- mışdır. Tipoloji baxımdan burada əllərin çəkilişi Qara dənizin quze- yində miladdan əvvəl VI-V yüzillərə aid edilən «skif» heykəllərinə tam uyğundur. Bununla yanaşı, Azərbaycanda bütöv qalan heykəllər- rin və Qara dəniz abidələrindən bəzilərinin görünüşü bir az başqadır: hər ikisində sol əl döş, sağ əl isə azacıq aşağıda göbək üzərindədir.

Azərbaycan heykəlləri çox arxaik görünüşdədir. Bir neçə hey- kəldə güclü sezilən qabartma qurşaq yeri nəzərə alınmazsa, heykəl yonan usta üst geyimi, əldə tutulan içki buynuzunu və ya camı cızmamışdır. Yaş, quruluş baxımından bizim heykəllərə ən çox ya-

xın olanı yenə Qara dənizin quzey yerlərində, habelə Ermənistanda tapılan «Skif (İskit – Red.) çağı» heykəlləridir.

Azərbaycan heykəlləri tək-tək deyil, başlıca olaraq toplu ilə tapılır. Onlardan bir qrupu *Xınıslıda*, 10-dan çoxu isə *Pirsaat* çayı- nın sol üstündə, Çırxanlı kəndi yaxınlığındakı *Çaxnax* adlı yerdə tapılmışdır. Bura əski məbəd yeridir. Xınıslı və *Dağkolanda* (hər ikisi Şamaxı yaxınlığında) tapılan heykəllərdən ikisi uzun saç hörü- yü ilə təsvir edilmişdir. Bu türk mədəniyyətinin başlıca atributlarınd- an biridir. Alban tarixçisi Kağanqatlı Moisey türkləri «hөрüklü xalq» adlandırır.

Yonma daş heykəllərin coğrafiyası çox genişdir, *Altayda*, *Qa- zaxıstanda*, *Uralda*, rus və başqa qaynaqların «*Qıpçaq Çölü*» (Dəşti Qıpçaq), «Poloves torpağı» adlandırdığı *Volqa-Dneprarası* bölgə- lərdə onlar olduqca çoxdur. Yalnız Altayda 250-dən çox belə heykəl bəllidir.

Mütəxəssislər Altay heykəllərinin türk sənətindən doğulduğunu, türk xalqları tərəfindən yarandığını yazırlar. Güney Rusiya dü- zənələrində, əski «Qıpçaq çölündə» tapılanlar isə birbaşa Qıpçaq türklərinin sayılır. Bəlli olduğu kimi, *Nizami Gəncəvi* də «qıpçaq- ların büt (heykəl) qarşısında bel бүkdüyünü», ona tapındığını yazmışdır. Altay heykəlləri VII-X, Qıpçaq heykəlləri isə XI-XIII yüzillərə aid edilir. Deməli, «Skif çağına» düşən Altay, Transqafqaz və Qara dəniz heykəlləri yaşca ilkindir.

Elmdə belə bir fikir yaranmışdır ki, Altay-Qıpçaq heykəlləri «Skif çağı» heykəlləri ilə genetik bağlılıqdadır: onların çoxu bütöv daş sütunlardan və ya «maral daşı» deyilən parçalardan yonulmuş- dur; Altaydakı erkən İskit daşları da, Altay-Qıpçaq yonmaları da Xınıslıda və Pirsaat çayı üzərində olduğu kimi, bir yerdə bir ədəd deyil, 4-5 və bəzən bundan da çoxdur (görünür, məbədin ya qəbristanın qarşısında qoyulduğu üçün); üzləri bir yönədir; təsviretmə, demək olar ki, eynidir; bir xatirə abidəsi olmaqla erkən iskit yon- maları da, əski türk heykəl və sütunları da qoşadır, başqa sözlə: ər ilə arvad abidələri yan-yanadır.

İskitlərin adına çıxılan yonma heykəllər bu iskitlərin kökcə və dilcə iranlı deyil, türk olduqlarını bir daha üzə çıxarmış olur. Bu- nunla bağlı xatırlatmaq olar ki, *Hesiod*, *Esxil*, *Hippokrat*, *Miletli Hekatey*, *Herodot*, *Strabon* kimi antik Yunan yazıçıları iskitləri «at

ati yeyən» (Hippofaq), «madyan sağan» (Hippomolq), «*at südü içən*» toplum kimi tanımış, onların at südündən hətta pendir tutduqlarını yazmışlar. İrandilli xalqların nə etnoqrafiyasında, nə onların uzaq keçmişinə toxunan tarixi qaynaqlarda farsların, əfqanların, bəlucların, taciklərin, kürdlərin, habelə əski «alan-iskitlərin» törəməsi sayılan osetinlərin at əti yeməsi, at südü içməsi barədə iz qalmamışdır. Farsların «Şahnamə»sində, osetinlərin doğma saydıqları nart dastanlarında da buna azacıq bənzəyişi olan bir bilgi yoxdur. Halbuki türk qəhrəmanlıq dastanlarından birini ələ alan kimi, «at əti yeyənlər», «qımız içənlər» dünyası ilə qarşılaşırıq. «Dədəm Qorqud» kitabının artıq birinci boyunda xanlar xanı xan Bayandır «toy edib *atdan ayğır*, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırılmışdı»; Dirsə xan isə «Ulu toy elədi»... «Dəpə kibi ət yığdı. *Göl kibi qımız sağdırdı*». Bu biliklərin tutarı qarşısında Hind-Avropaçı mövqedə duran tarixçilər gücsüzdür.

Yonma daş heykəlləri miladdan əvvəl və miladın ilk yüzillərində Quzey Azərbaycanda, geniş ölçüdə Transqafqazda yaşamaqda olan İskit-Saka-Alban, Hun-Bulqar (o cümlədən onoqur/onoquz) və başqa türk boyları yaratmışlar. Bu, sadəcə bir sənət toplusu deyil, türk varlığının heykəlləridir. Onları gəldi-gedər bir etnos yarada bilməzdi, çünki hər biri ayrı-ayrı yüzillərin damğasını daşımaqdadır. Atüstü yürüşə çıxan xalqlar, bəlli olduğu kimi, yad ölkələrdə illərlə oturub heykəl yonqusuna qapılmazdılar.

Alban torpaqlarında (*Mingəçevir* gölünün yerində) bir vaxt üzə çıxarılmış katakomba qəbirləri, el arasında «oğuz qəbirləri» adlanan daş qutu qəbirləri, bütünlüklə Azərbaycanın kurqan mədəniyyəti də düzgünlüklə, heç bir qərəzçiliyə yol vermədən araşdırılsa, xalqımızın yaranış tarixinə tutarlı yenilik gətirə bilər.

Uzaq keçmişdən başlayaraq miladın IV-V yüzillərinə kimi Azərbaycanda bulqar, buntürk, saka, alban /aran/, dondar, tərətər və bu kimi onlarca türk soyköklü boy və toplumlar yerləşib yaşamaqda idi. Onların çoxunun adlarına antik ədəbiyyatda rast gəlirik. Yeni araşdırmalar üzrə bu toplumların, demək olar hamısı həm Quzey, həm də Güney Azərbaycan torpaqlarında yerləşmişdilər. Bununla yanaşı, onların bir qismi Güney Qafqazın başqa bölgələrində, indiki Gürcüstan və Ermənistan ərazisində yaşayırdı. Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi yaranışı başlanğıcdan yalnız bu ölkələrin bu-

günkü torpaqlarında deyil, qonşu Transqafqaz bölgələrində də baş verməkdə idi.

3. İLKİN ORTA ÇAĞDA TÜRK TOPLUMUNUN YAYILIB GÜCLƏNMƏSİ

Kəngərlər. Əski bulqarların və buntürklərin xələfi *kəngər* toplumu oldu. Türk toplumlarının Transqafqazda sayca artaraq buranın siyasi həyatında fəal yer tutması kəngərlər ilə bağlıdır. 482-ci ildə *Sasanlı* İranına qarşı üsyandan yazan tarixçi *Paraplı Qazar* kəngər türkləri yaşayan ayrıca bir əyalətin adını çəkir: qavarn kəngəraç. Bu tarixçinin yazdığına görə, İran qoşunu ilə döyüşdə basılan *Vaxtanq Qorqasalın və Vahan Mamikonyanın* döyüşçüləri Albaniya ilə İberiya hüduqlarında Kəngər dağlarından (Ermənistanın bir rayonunda indi də Kəngər dağı oronimi qalmaqdadır) enərək «Kəngər elinə» gəlib «qonşu hunların» köməyini gözləməyə başladılar. Bu hadisədən 60-70 il sonra (542, 552-ci illər) həmin xalqın adı *hanqarayə* şəklində suryanı qaynaqlarında çəkilir. Bu dəfə kəngərlərin *Ağrı* dağdan başlayaraq Araz üzərində yaşadığı bildirilir. Suryanı qaynaqlar da kəngərlərin adını Transqafqaz xalqlarının Sasanlılara qarşı mübarizəsi ilə bağlı olaraq Xosrov *Ənuşirəvanın* yağlıları kimi çəkirlər. Bu bilgilər buntürklərlə yanaşı, kəngər türklərinin də Sasanlı zülmünə qarşı Transqafqaz hərəkətində fəal iştirak etmələrini göstərir.

1500 il bundan öncə Transqafqazda vətən bulmuş olan kəngər türklərinin izi Dədə Qorqud boylarında *Kanqlı Qoca* adında iz buraxmışdır, Oğuzların soykök tarixinin başlıca qaynaqları olan uyğur «Oğuznamə»sində, *Rəşidəddin* «Oğuznamə»sində, *Əbülğazi xan* «Şəcəərə»sində *qıpçaq*, *karluk* və *xalac* kimi eponimlər ilə yanaşı *kanqlı* eponiminin yazıya alınması qanunauyğundur. «Kəngər» və «kanqlı» sözləri kökcə bir-birinə doğmadır. Birinci halda Kəng ərləri, yəni Kəng çayı üzərində yaşayan kişilər, ikinci yazılışda isə ənənəvi -li şəkilçisi ilə yenə həmin yerlərdə yaşayanlar nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı elmi ədəbiyyatda kəngər soy adı şumer-türk qarşılıqlı dil əlaqələrinin göstəricisi sayılır: *kəngər* və ya *kənər*,

uzaq keçmişdə şumerlərin öz adı, *Sumeru* isə sami akkadların onlara verdiyi yanlış ad olmuşdur.

Kəngər xalqının əski adı türk Orhun yazıları silsiləsində *Kül Tigin* şərafinə yonulmuş abidə də 712-713-cü illər savaqları ilə bağlı olaraq Kəngərəs şəklində çəkilməmişdir. Bununla yanaşı, Firdovsi «Şahnamə»sində onların adı Kanqlı, Çin qaynaqlarında isə Kanqyuy yazılmışdır. Ancaq bu yazıların heç biri, görünür, ilkin deyildir. Yuxarıda Paraplı Qazardan gətirilən bilgi Kül Tigin yazısından 230 il qabaqdır. Başqa sözlə, Transqafqaz kəngərlərinin adı tarixi qaynaqda daha tez və buranın daimi sakinləri kimi çəkilməkdədir. Bizans və Transqafqaz qaynaqlarında kəngər, Orhun yazılarında kəngərəs adlandırılan bu xalqın Qafqaz üzərinə yürüşləri I-IV yüzillər ilə bağlıdır. Sonrakı yüzillərdə kəngərlilərin yaşayış yerləri Kür ilə Araz arası bölgələrdə və Azərbaycanın başqa ellərində çox idi. Bunu həmin bölgələrdə «Kəngər», «kəngərli» adını daşıyan kəndlərin günlərimizə kimi qalması sübut edir. XIX yüzilin ortasına yaxın yalnız *Naxçıvan* əyalətində qafqazşünas İ.Şopen kəngərlilərin aşağıdakı adları daşıyan 33 qol və tirəsini qeydə almışdı: *Yurçi, Qızılı, Sarbanlar, Xalxallı, Pirhəsənli, Salahı, Ağabəyli, Həmayi, Qarabəylər, Cağatay, Qaraxan, Hacılar, Cəmsidli, Billici, Qızılqışlaq, Tutlar, Qaradolaq, Şabanlı, Kəlfir, Arabsaklı, Qaracalı, Qarahasarlı, Pənahlı, Əlxanlı (Alxanlı), Sofulu, Beqdili, Ələkbərli, Didavarlı, Bolqarlı, Kürdmahmudlu, Əliyanlı, Ziyadlı və Bərgüşadlı.*

Adı çəkilən qaynaqda əyalətdə 1433 ailəni birləşdirən 6473 kəngərli qeydə alınmışdı. Halbuki *Məmmədhasən Baharlı*nun 1920-ci ildə çıxan araşdırması üzrə Naxçıvan qəzasında onların yalnız üç kəndi qalmışdı (ikisi «Kəngərli», biri «Şahtaxtı» adlanırdı). Kəngərli kəndləri *Göyçay (2), Cavanşir (4), Şuşa (3), Şamaxı (2), Qazax (1)* qəzalarında da yerləşirdi. Yəni bu zaman 15 kəngərli kəndi bəlli idi. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, XIX əsrin 30-cu illərində kəngərlilərin çoxu çar Rusiyasının vergi siyasətinə dözməyib Güney Azərbaycana və Türkiyəyə köçüb getmişdi. Azərbaycanın *Qazax-Qaramanlı* bölgəsində, yəni rahib Paraplı Qazanın yad etdiyi Gürcüstan hüduqlarında kəngərlilər bütün orta əsrlər boyu toplum halında yaşamış, yalnız XVIII yüzildə *Kaxet-Kartli* çarlığının sıxışdırılması ilə bağlı onların çoxu *Qarabağ xanlığı* və qismən də Şirvan xanlığı ərazisinə köçməli olmuşdur. Qonşu Transqafqaz ellərində də

kəngərlilərin yaşaması tarixi qaynaqlarda iz buraxmışdır. VII yüzildə yazılmış «Ermənistan coğrafiyası» kitabında İber ölkəsində «Kanqark» adlı əyalət, XI əsr «Kartli salnaməsində» isə «Kanqarı» adlı yaşayış yerinin adı çəkilir. Böyük hun qollarından biri sayılan kəngərlər ayrı-ayrı toplumlar şəklində, görünür, Transqafqaz oğuzlarına və peçeneqlərinə qovuşmuşdular. Tanınmış Bizans müəllifi *Konstantin Porfirogenet* X əsrin 40-50-ci illəri ilə bağlı olaraq peçeneqlərin bir bölüyünün – yalnız üç əyalət xalqının «Kəngər» adlandığını yazmışdır.

«**Masaha hunları**». Bulqar, buntürk, alban türk toplumları ilə yanaşı Azərbaycan ərazisində başqa hun boyları da yaşamaqda idi. Bu hunlar, görünür, yuxarıda Dionisi Periegetdən (II yüzil) gətirilən yazıda Xəzər sahilində yaşayan skif, kaspı və alban toplumlarına qonşu idilər. Sonralar əski erməni qaynaqlarına görə bu hunlar quzey Albaniyada, Çola şəhərində maskutlar ilə qarışmış onlarla birgə yaşayırdılar. Moisey Kağanqatlı isə bu hunların xaçpərəstliyə keçdiyini yazır. Onun söylədiyinə görə, Çola şəhərinin patriarxi *İoan* bütün bu hunların yepiskopu idi. Sonralar Dərbənd keçidi ilə *Beşbarmaq* dağı arasında ayrıca bir hökmdarlıq yarandı. Bu kiçik dövlət tarixdə «Masaha hun dövləti» adlanırdı. Onun hökmdarı Alban və Ermənistan hökmdarları kimi, İran arşaklıları soyundan idi. 330-cu illərdə Masaha hun hökmdarı *Sanatruk* öz hökmdarlığını Kür çayı hövzəsinə kimi yaymağa çalışırdı. Moisey Kağanqatlı yazır: «...Paytakaran şəhərində Sanatruk adlı birisi aqvanlar üzərində hökmdar oldu». Bu tarixçinin kitabının XII-XIII fəsilələrində Sanatrukun albanlardan hətta 30 minlik qoşun toplaması, «Quzey xalqlarının Albaniyada yaşayıb dörd il buranı sıxıntıya salması» haqda yazısı bu hadisənin ötəri bir yürüş olmadığını göstərir. K.V.Treverin fikrincə, qədim müəlliflər *Aqafangel* və *Kayserili Prokopinin* yazılarında adları çəkilən «Masaha» (Maskut) və «Hun» soy adları eyni bir çalarda işlənmişdir. «Masaha hun dövləti»ndə yaşayan əhali irandilli alanların, türkdilli hunların və qafqazdilli tayfaların qarışığından ibarət olmuşdur. Bu baxımdan adı çəkilən hökmdarın daşdığı adın hər iki yazılışı (Sanatruk, Sanesan) çox maraqlıdır. Hər iki adın tərkibində olan san sözü əski türkcədə bədən, gövdə çalarında işlənmişdir. Görünür, sanatruk adı mənasına görə, səslərin yerdəyişməsi (metatezası) nəzərə alınarsa, «gövdəli türk», «gövdəcə türk»

anlamında işləndirdi. Erməni tarixçilərinin bu hun hökmdarını «heybətli bahadır» adlandırması bu oxunuşa bütünlüklə uyğun gəlir. Adın Sanesan yazılışına gəldikdə isə, bu sözün ikinci yarısı (esen) əski türkcədə «sağlam», «xəstəlik bilməyən adam» bildirməklə, yəni yuxarıdakı mənaya tam uyğun gəlir. Sanesan «canıbərk», «gövdəcə sağlam» deməkdir. Təsadüfi deyil ki, uzaq keçmişdə türk alp-ları *Esenbuğa, Esənqaya, Esəntigin, Esəntəmur* kimi adlar daşı-yardı. Mahmud Kaşqaridə «əsənmü-sən?» sualı bu günkü «salam» yerində işləndirdi. Eyni «salamlaşmanı» Dədəm Qorqud kitabının III boyunda görürük: «Sağmısan, əsənmisən, canım Bamsı?»*

Bu hadisədən 120 il ötdükdən sonra, Transqafqaz xalqlarının Sasanlılara qarşı 450-451-ci il üsyanı ilə bağlı olaraq yenə Masaha hunlarının adına rast gəlinir. Moisey Kağanatının yazdığına görə, onlar «göyün (Tanrının – Red.) buyruğu ilə ittifaqa girib and verdilər, onlar ilə (ermənilər – Red.) barışıq və dinc yaşayış saxlayacaqları barədə xaçpərəst andı içdilər», Bu yazıdan Transqafqaz xalqlarının İrana qarşı azadlıq hərəkatında əslində bütün Quzey Azərbaycan əhalisinin: bulqarların, albanların, buntürklərin, kəngərlilərin və masaha hunlarının fəal iştirak etməsi aydın olur.

Bersil-Barşalı-Borçalı. Bulqarlar ilə Qafqaza gələn və onların qollarından biri olan Basil/Barsil toplumu da Azərbaycanda güclənməkdə idi. İlk orta çağ qaynaqlarında bu xalqın adı ilə bağlı olan Bersil-Berzil-Barşilə ölkəsinin adı çəkilir. Bu ölkə *İ. Markvart, V. Minorski* və başqa alimlərin fikrincə indiki Quzey Dağıstan ərazisində yerləşirdi. Ancaq *əl-Bəlazurinin* «Kitab fütuh əl-buldən» əsərində onun hüdudlarının ən azı «Alban keçidləri»nə kimi uzanıb getdiyi aydınlaşır. Əl-Bəlazuri yazır ki, Sasanlı hökmdarı Nuşirəvan Xəzər hökmdarına məktub göndərərək onunla dost olmaq fikrinə gəl-di: «Onu özünə yaxınlaşdırmaq üçün onun qızına evlənmək, ona kü-rəkən olmaq istədiyini bildirdi... Türk (Xəzər kağanı – Red.) öz qı-zını Nuşirəvana verdi, sonra özü də onunla görüşə gəldi. Onlar Bar-şilədə görüşüb bir neçə gün qonaq qaldılar». Buradan anlaşılır ki, İran şahı işğal etdiyi torpaqlardan çıxıb Xəzər dövləti ərazisinə keç-məmişdi. Başqa sözlə, görüş, harada isə Beşbarmaq dağı ilə Dər-

bənd keçidi arasında olmuşdu. Bəlazuri mətninin sonrası bunu aydın göstərməkdədir. İşğal etdiyi yerlərin yuxarı hüdudlarında böyük, keçilməz qala tikmək fikrinə düşən Sasanlı hökmdarı kağana belə bir təklif verir: «Mən düşünürəm (yaxşı olar ki, səninlə mənəm torpaqlarım) arasında bir sədd tikib orada keçid qapıları qoymaq üçün mənə izin verəsən ki, səninlə mən buraxmaq istədiyimiz adamlardan başqa bir kimsə sənə tərəfindən bizə doğru və bizim tərəfdən sizə doğru keçə bilməsin. (Türk) buna ürəkdən razı olub sonra da *öz ölkəsinə döndü*». Bersil-Berzil-Barşilə Dağıstanın yal-nız quzeyində olsaydı, Xəzər kağanı görüşdən sonra «öz ölkəsinə» dönməli olmazdı. Çünki Quzey Dağıstan o zaman bütünlüklə Xəzər kağanlığının tərkibində idi. Başqa iki ərəb müəllifi olan *İbn Rüstə* və *Qardizi* Barsil türklərini *Bərçölə* adı ilə tanıdıqlarını yazmışlar. Başlıca məsələ isə Xəzər sahili Barşiləsi ilə yanaşı Transqafqazın mərkəzi bölgələrində, Azərbaycan ilə Gürcüstan ağzında ikinci bir «Barşilə»nin olmasıdır. Bu, orta çağlarda *Borçalı-Borşalı-Bozçalı* adlanan bölgədir. İlk əvvəl oxşar yazılışlı anlayışın açımı barədə: sözün hər üç yazılışı bir-biri ilə sıx bağlıdır. Əski türkcədə «boz» anlayışı ulu totem *börinin (qurdun)* sifətini bildirir. Tarixi seman-tika baxımından, görünür, «boz» sözü «bör», «bor» kökündən ya-ranmışdır (ənənəvi r-z səs keçidi qanunu ilə bağlı olaraq «göz» sö-zünün «gör» kökü üzərində yaranması kimi). Deyilənlərlə bağlı olaraq, «Borçalı-Borşalı-Bozçalı»ya yaxın bölgələrdə *Borsunlu, Bozanlı* kimi yaşayış yerləri adları da qurddan törəyən əfsanələrinin yadigarlarıdır.

Gündoğar Gürcüstanda Azəri türklərinin yüzillər boyu yaşa-dığı bir bölgənin adı İbn Rüstə və Qardizidə keçən *Bərçölün* tək-rarıdır. Semantika baxımından Bərçölə və ya Borçalı «Qurd çölü», «Qurd oğulları yaşayan yer, bölgə» deməkdir. Başqa sözlə, türk tö-rəyş əfsənəsi ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, Azərbaycanla Gürcüs-tan sınırlarında yerləşən bu ikinci *Börçölə-Borçalı* «qurd oğulları» üçün, yəni qurd törəyş əfsanəsini yaşadan bir toplum üçün bir «metropoliya» dəyəri qazana bilmişdi. Bu baxımdan Yaqut əl-Həməvinin sözləri maraqlıdır. Onun yazdığına görə, «Barşilə» adı iran şahlarının salnamələrində çəkilən Arranda bir yerdir. Bəlli ol-duğu kimi, orta çağ qaynaqları üzrə Aran ölkəsinin günbatar sınır-ları Gürcüstana, hətta Tiflis şəhərinin özünə gedib çatırdı.

* Əsən/esen sözünün klassik ədəbi qaynaqlarımızda XVI yüzilə kimi işlənməsi bəllidir. Xətai «Divan»ındakı «Həm söylə nigar sağ əsənmi?» buna tutarlı örnək ola bilər. Sonralar dilimizin verdiyi qurbanlar içərisində bu söz də unudulub itmişdir.

Suvar bulqarları. Quzey Qafqazda bulqarların suvar (sabir) qolu əvvəl yaranmış olan qohum Onoqur/Onoquz (Haylandur) əsgəri birliyini çökdürüb onun yerini tutdu. Onoqurların yerləşdiyi torpaqlar Terek və Sulak çaylarından güneyə doğru uzanaraq, görünür, «Masaha Hun dövləti»nin də yarısını tuturdu. Onoqur boyları ilkin zaman, ola bilsin Beşbarmaq dağı önündə yerləşən «Hun qapılarını» əllərində saxlayırdılar. Sonra onlar güneyə yayılaraq Muğanı da ələ keçirmişdilər. V yüzildə «ən böyük türk tayfa birliklərindən biri» sayılan onoqurlar Azərbaycanda yerləşmiş idilər və burada yaşayırdılar. V yüzilin 60-cı illərində onoqurları onlara qohum olan suvar türkləri üstələdilər. Onlar öz adlarını itirib suvar boylarına qovuşdular. Yüz il ötdükdən sonra suvarlar özləri də Quzey Qafqazda avar türkləri tərəfindən basıllaşaraq Azərbaycana doğru sıxışdırıldılar. Onların on minlik bir kütləsi Azərbaycanda, o cümlədən Gəncəbasarda (Şakaşendə) yerləşdi. Muğan düzündə bütün orta çağ boyunca yad edilən *Beləsuvar*, XIV yüzildə Güney Azərbaycanda Həmdullah Qəzvininin qeydə aldığı *Tutsuvar*, XIX yüzildə Quba qəzasında olan *Qaleyi Suvar* xarabalığı ilə *Qalasuvar* kəndinin adları suvar bulqarlarının tarixi izləridir.

Qusar, Balakən, Bərdə və Ağdamda, Naxçıvan əyalətində *Qullar* adı daşıyan kəndlərin, onlarca *Qazançı* kəndlərinin, *Qazanbulaq*, *Qazangöl* kimi yer adlarının İmişli, Göyçay, Masallı və Cəbrayıl, habelə Güney Azərbaycanda *Çaxırlı/Çaqırlu* kənd adları da uzaq keçmişdən burada yerləşib yaşayan protobulqarların qul, qazan, çakar boylarının izlərini saxlamaqdadır.

«Türküstan» sol sahil dövləti. Suvar bulqarlarının böyük axınla Azərbaycana gəlişindən yüz il ötməmiş Qafqazın quzey ətəklərində siyasi hərbi üstünlük Xəzər türklərinə keçdi. Bu, Quzey Qafqazda Qərbi türk kağanlığının hökmranlığı çökdükdən sonra baş verdi. Buna görə VII yüzilin 30-40-cı illərindən Azərbaycana türk boylarının yeni axını oldu. Artıq VI yüzilin ortalarında bu boyların sıx toplusları bütün Azərbaycanda, o sıradan Savalan dağının güney ətəklərində, Arazın sağ sahil bölgələrində yaşamaqda idilər. VII yüzilin birinci yarısında isə yeni axınlar onların xüsusi çəkisini gücləndirdi, Kürün sol sahilində, Kağanatlı Moiseyin sözləri ilə desək, «Hun dövləti» yarandı. «Aqvan tarixi»nin ikinci kitabının 26-cı fəslində bu tarixçi yazır: «İgid Cavanşir öz taxtında arxayın

oturduğu vaxt, qışda gündüzlə gecənin bərabər olduğu zaman hunların hökmdarı saysız **atlı** qoşunla basqın edib gəldi. Cavanşir öz ölkəsinə ehtiyatlı və hazır olmağı əmr etsə də, Hunlar Kürün bu tayına və Araz sahilinə keçərək, təkcə yerli adamları deyil, həm də Ararat vilayətindən və Sünik ölkəsindən qışlağa gəlmiş adamları, qoyun və mal-qaranı yağma edib öz düşərgələrinə əsir apardılar. Bundan sonra hunların hökmdarı Cavanşirin üzünü görmək istədiyindən, qardaşlarını onun yanına göndərərək onunla görüşməyi, qardaşlıq və dostluq birliyi yaratmağı təklif etdi. Ancaq igid və ər knyaz qorxmaq fikrində deyildi.

Deyin, İran şahlarından hankısı *Türküstan* hökmdarını üzbəüz görə bilərdi? Ancaq o (Cavanşir – Red.) qorxmadan qurtuluşçu xaç qarşısında diz çöküb söylədi: «Mən ölümün gözünün içinə baxacağam, çünki Sən, Tanrı, mənimləsən».

Bundan sonra o, hökmdar görkü ilə onların qarşısına çıxdı. Ancaq hunların hökmdarı da onu qarşılamağa çıxaraq, gəmi ilə çayın bu tayına üzüb gəldi və burulğan, dərin sulara (onunla görüşdü). Onlar qarşılıqlı narazılığı kəsmək və ikitərəfli dostluq yaratmaq üçün bir-biri ilə gənəşdilər. Barışıq bağlayıb hər biri çayın bir tərəfinə qayıtdı. O biri gün mənim hökmdarım nə etsə yaxşıdır? O, on yeddi ər ilə birlikdə çayı keçib hunların düşərgəsinə gəldi və orada hun hökmdarının qızı ilə evləndi və həmin gün də 120 min davar və mal-qara, 7 min at və əsir alınmış 1200 kişini geri qayıtdı...»

Bu yaxınlaşma 665-ci ildə oldu. Burada adı çəkilən «Hun dövləti» tarixi kitablarda indiyə kimi Xəzər kağanlığı ilə qarışdırılmaqda idi. Ancaq belə bir eyniləşdirmə üçün elmi əsas yoxdur. «Alban tarixi»nin boy adları sistemi olduqca aydındır. Bu əsərin birinci kitabının 12, 14, 29, 30-cu və ikinci kitabının 1, 2, 26-cı və başqa fəsilərində hun (*hon*) boy adı, habelə hun ölkəsində *Barsil* (*Basil*) xalqının çarı və «*Favel* (*Eftalit*) alaylarını» başına toplamış Rosmosok hökmdarının adları çəkilir. «Xəzər ölkəsi» anlayışı isə yalnız ikinci kitabın başlanğıcından yad edilməyə başlayır. İkinci kitabın IV fəslində «ölkəni talayan yırtıcı *xəzərlərin* əlinə keçməsin deyə Aqvan patriarx taxtının Çoqadan qədim Partav şəhərinə köçürülməsi», II fəslində – Albaniya hakiminin 628-ci ildə «xəzərlərə qarşı müqaviməti», 23-cü fəsilə – «*xəzərlərin* yürüşü və onların Cavanşir tərəfindən yenilməsi» haqda yazılar verilmişdir. Üçüncü

kitabın 16-cı fəslində «Xəzər ölkəsinə ərəb sərkərdəsi Əl-Cərrahun yürüş etməsi», o biri ildə isə «Xəzər hökmdarı oğlunun yürüşə çıxıb Cərrahu öldürməsi» bildirilir. Bütün bunlar «Aqvan tarixi»ndə hunlar ilə xəzərlərin ayrı-ayrı xalqlar kimi və hər birinin öz adı ilə verilməsini sübuta yetirir. Deməli, ikinci kitabın 23-cü fəslinin «Xəzərlərin basqını və çayın o tayında Cavanşirin onları əzməsi», 26-cı fəslin isə «Cavanşirin *hunlar* ilə qohum olması və yağılarla dostluğa girməsi» adlandırılması onun eyni bir dövlət ilə deyil, ayrı-ayrı iki dövlət ilə münasibətdə olduğunu göstərir.

Sırf tarixi baxımdan Xəzər kağanı nə Girdman hökmdarı Cavanşirin torpaqlarına soxulub Araz üzərinə axına çıxıb, nə də onunla Kür sularında gəmidə diplomatik danışıqda tərəf müqabili ola bilərdi. Xəzərlərin, Göy türk kağanlığının, oğuzların və qaraxanlıların tarixində «əski türk ikihakimiyyətliyi» («Ciftə krallıq») qanunları üzrə «Ulu kağan» (ərəb qaynaqlarında: Xaqan əl-Kəbir, əl-Məlik-əl-Kəbir) nə akınlara çıxır, nə də özündən aşağı, ya yuxarı duran bir hökmdarın görüşünə gəlib onunla danışıq aparırdı. Onun statusu üzrə bu yolverilməz bir iş idi. Başqa ölkələr üzərinə savaşları da bir qayda olaraq Ulu Kağan deyil, «Kağan bəy» – onun Cebu adlanan canişini aparmalı idi.

921-922-ci illərdə Volqa bulqarları ölkəsinə Xəlifə elçisi kimi gələn *İbn Fədlan* bu barədə yazmışdır: «Xəzərlərin kağan titulu daşıyan hökmdarına gəldikdə isə, inanın, o yalnız hər dörd ayda bir dəfə adamların gözüne görünür... Ona Ulu Kağan deyirdilər, onun müavinini Kağan bəy adlandırırlar. Bu sonuncu, ordunu ardınca apararaq ona başçılıq edir, dövlət işlərinə rəhbərlik edir və onları yerinə yetirir, (xalqın qarşısına) çıxır, yürüşlər keçirir, yaxın ölkələrin hökmdarları da ona itaət göstərirlər. Və hər gün o, Ulu Kağanın hüzuruna gəlir, qul kimi qarşısında alçalıb dinməz-söyləməz dayanır». İbn Fədlanın müasiri olan Məsudiyə görə isə, «kağan özü nə bir fərman verə, nə bir qadağa qoya bilir. Dövlət işlərində isə heç bir hökm çıxarmayı». Onun yazısından belə çıxır ki, kağan, hətta at minməyin nə olduğunu bilməyir. Belə bir qapalı həyat sürən, dövlət işlərinə qarışmayan, hətta tabe edilən ölkələrin hakimlərini qəbul etməyə və dörd ayda bir dəfə, yəni bir ildə yalnız üç dəfə «xalqın» gözüne görünən Ulu Kağan öz ölkəsindən uzaq yürüşə çıxıb Kür-Araz bölgələrində akına vara bilməzdi. Əskİ türk «ciftə krallıq»

törəsi bunu qadağan edirdi. Bütün yürüş və savaşlar onun «yardımcısı» «Kağan bəy» (Cebu) tərəfindən edilirdi. «Ağvan tarixi» kitabında, doğrudan da, Transqafqaz ölkələri üzərinə yürüş və savaşları «Quzey hökmdarının canişini» Cebu Kağan (kağanın cebusu: göründüyü kimi, burada da şəxsi ad deyil, titul verilmişdir) və sonuncunun «Şat» titulu daşıyan oğlu aparırdı. Bəlkə Cavanşir xəzərlərin Cebu Kağanı ilə görüşüb qohum olmuşdu? Ancaq bu da mümkün deyildi. Çünki Xəzər dövlətində baş vermiş daxili çəkişmələr Cebu Kağanın vəziyyətini sarsıtmışdı. Savaşların birində basıldığı üçün o, hələ Cavanşir Ağvanda hakimiyyətə gəlməmişdən əvvəl başını götürüb uzaq bir ölkəyə qaçmışdı. Kağanqatlı Moisey yazır ki, xəzərlər «yirtici aslan balası Şatın başçılığı ilə Ermənistan, İber və Ağvan üzərinə yürüşdə ikən «aslan kimi nərildəyən» Cebu Kağandan qorxunc bir məktub gəldi. Bu məktubda yazılmışdı: «yirticilər mənim üzərimə gəldilər, sən bir də mənim üzümü görə bilməyəcəksən, çünki mən artıq bu yerlərdə qala bilmərəm, mənim üçün belə etmək layiq olmasa da, yad bir dövlətə qaçıb gedirəm. Məni qürur göylərə qaldırmışdı, ancaq mən bu yüksəklikdən düşüb yenildim. Sən yanında olan xalqı (qoşunu və qoşun başçılarını – Red.) gecikmədən qılıncdan keçir və onlar baş verən fəlakəti eşitməmiş və sənə ölüm hökmü verməmiş onlardan yaxa qurtarmağa çalış; vay mənə... balalarımı itirib məhv oldum».

Bu yazının sirri Xəzər ikihakimiyyətlik qanunlarından biri ilə bağlıdır. Bu qanuna görə basılıb döyüş yerini tərk edən ordu başçısı – kağanın cebusu dərhal ölümə məhkum edilir, ailəsi isə dağıdılırdı. Bu qanunun necə yerinə yetirildiyini İbn Fədlan dolğun boyalarla təsvir etmişdir: «O (kağan – Red.) yürüşə qoşun göndərsə, bu qoşun heç bir vəchlə və heç bir vaxt geri çəkilməməlidir və əgər çəkilərsə, onda qoşundan kim geriyə, onun (kağanın – Red.) üstünə qayıdarsa, hökmən öldürülür. Ordu başçısına və onun müavininə gəldikdə, onlar da qaçmağa üz qoysalar, onların özlərini tutub gətirir. Habelə onların arvad və uşaqlarını da tutub gətirir və onların gözü önündə sonuncuları başqalarına bağışlayırlar... bəzən o (kağan – Red.) onların hər birini iki yerə parçaladıb ağaca mıxladır, bəzən isə onları boğazlarından asdırır».

Beləliklə, Ağvan hökmdarı Cavanşir Xəzər Kağanı ilə deyil, məhz Kür çayının sol sahil torpaqlarında yaranmış olan hun-bulqar

dövlətinin başçısı ilə qohum olmuşdu. Kürün sağ sahil torpaqları, daha doğrusu, Kür-Araz üçbucağında yerləşən torpaqlar isə Cavanşirin hökmü altında idi. «Ağvan tarixi»ndə söhbət Quzey Azərbaycanın iki dövlətinin münasibətlərindən gedir. Görünür ki, bu iki dövlətin hüduqlarında yerləşib yaşayan əhali bir-birindən başlıca olaraq dinə görə ayrılırdı: Cavanşirin hökmdar olduğu Ağvanda yaşayanlar xaçpərəst, hun hökmdarının təbəəsi olan sol sahil sakinləri isə bütperəst idilər. Və bu bütperəst türklərin hökmdarının təşəbbüsü ilə «qarşılıqlı narazılığı kəsmək», «qardaşlıq və dostluq birliyi yaratmaq» üçün tərəflər bir-biri ilə görüşüb danışıb, barışığa gəlib qohum olmuşdular. Bu sol sahil hun-bulqar dövlətinin tarixi hələ öyrənilmədiyi üçün bu gün də qapalı bir kitab olaraq qalmaqdadır.

«Ağvan tarixi»nin 32-ci fəslində Kağanatlı Moisey, Ağvan ölkəsi əsilzadələrinin «bütperəstlər» ilə nikah bağladığı üçün lənətləndirilməsindən danışır. Ağvan əsilzadələrinin bütperəst qızları ilə «evlənməsi» pravoslav Ağvan kilsə başçıları arasında böyük narazılıq doğurmuşdu. Kilsə qanunları belə nikahlar üzərinə yasaq qoyurdu. Bu yasaq yalnız VII əsrin 80-ci illərində aradan götürüldü. Bu haqda «Ağvan tarixi»nin üçüncü kitabında yazılmışdır: «İnadıl *Muhammədin* Güney dövlətinin 62-ci ili (684) gəlib çatdıqda Ağvan hökmdarı *Varaz Trdat* ona yurddaş olan knyazlar və katalikos *Ilizar* ilə məsləhətləşib söylədi; «Tacik (ərəb – Red.) xalqının üzərimizə qoyduğu vergilər bizi sıxışdırıb bütünlüklə əzməkdədir; o biri bədbəxtlik budur ki, hun qoşunları hər il ölkəmizə yürüş edir və (bunların ucbatından) ölkəmiz iki tərəfdən yağılaraq əlində yağmalanıb talan olur. Mənim simsar və sevgili adamlarım, gəlin əmin-amanlığımız üçün ölkəmizdən bir yepiskop (elçi – Red.) seçək. Allahın rəhmi ilə (hun ölkəsinə – Red.) yola düşüb hər iki ölkə başbirlənlərini barışıq və qırılmaz sevgi telləri ilə bir-birinə bağlasın, qoy bu gündən onlarla qohumluğa girmək bizə rüsvayçılıq sayılmasın».

Azərbaycandakı etnik proseslərin gedişində, bütünlüklə xalqın yaranışında bu, çox əhəmiyyətli bir yenilik oldu. Ölkənin başlıca iki toplumu; xaçpərəst alban və bütperəst hun topluları arasında kilsə qanunlarının yaratdığı mənəvi-əxlaqi çəpər aradan götürüldü. İcmaarası münasibətlər yeni tarixi məzmun qazandı. Dini qanunların qoyduğu qadağanın aradan götürülməsi, icmaarası, ikitərəfli nikahların qanuniləşməsi vahid islam dininin yayılması şəraitində yaxın

yüz il ərzində ümumxalq davranışı yaratdı. Ölkə öz etnomədəni tarixinin yeni çağına keçdi.

İslamın ilkin yayılma çağı. Xəzərlərin Quzey Qafqazda hakim qüvvəyə çevrilməsi Xilafətin Transqafqaz bölgələrinə yürüşləri ilə qarşılandı. 200 ilə kimi sürən ərəb-xəzər qarşıdurması Azərbaycanın sabitliyini pozaraq siyasi durumuna böyük təsir göstərdi. Xilafətin köçürmə siyasəti ölkənin etnotarixi xəritəsinə yeni axınlar gətirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, türk toplumunun güclənməsi davam etmədə idi. Yeni türk boyları, o sıradan islamı qəbul edən boylar ölkənin müxtəlif vilayətlərində yerləşirdi. 735-737-ci il yürüşünü uğurla başa vurduqdan sonra ərəb sərkərdəsi (sonralar xəlifə) *Mərvan ibn Muhamməd* 40 min və ya ondan daha çox dinsiz (türkləri) *Nəhr əs-Samur* adlanan yerdə... və *Əl-Kür* çayına yaxın düzənlərdə yerləşdirdi. 854-cü ildə Azərbaycan və Ermənistanı hakim qoyulmuş *Buğa əl-Kəbir* «onun himayəsinə sığınaraq islamı qəbul etmək istəyən xəzərlərin bir hissəsini *Şimşadda* (*Şəmkürdə* – Red.) yerləşdirdi».

Quzey bölgələrindən fərqli olaraq Güney Azərbaycana türk axınını XI yüzilin 20-ci illərindən o yana görmək istəməyən tarixçilər burada farsların yaşaması haqqında yazan orta çağ müəlliflərinə üstünlük verirlər. Doğrudan da, *əl-Yəqubiyə* (897-ci ildə ölmüşdü) görə: «Azərbaycan şəhərləri və onların ətrafı əl-Azəri və əski əl-Cavidaniyyə farslarının qarışığıdır. *Babək* isə yaşadığı *Bəzz* şəhərinin hakimidir. Onun fəthindən sonra orada ərəblər yerləşmişlər». («Azərbaycan» dedikdə burada Güney Azərbaycan nəzərdə tutulur). Ancaq başqa tarixi qaynaqlar bunun əksini yazmışlar. Onlar Azərbaycanı bir türk ölkəsi kimi tanıdıqlarını yazırlar. Yəqubidən əvvəl yaşamış *Əbu Muhamməd Əbdül Məlik ibn Hişam* (828-29-cu ildə ölmüşdür) «Kitabül-tican fi mülük himyər» («Himyər hökmdarları barədə taclar kitabı») adlı tarixi əsərində ilkin ərəb yürüşləri çağında qoşunların Azərbaycanda türklər ilə qarşılaşdığını bildirir. Onun yazısı belədir: «Yəmən padşahı *Raiş* zamanında onun sərkərdələrindən biri *Şimr ibn əl-Qəttaf ibn əl-Müntab*... yüz minlik ordu ilə türklərlə döyüşə-döyüşə Azərbaycana girdi. Döyüş nəticəsində türklər məğlub oldular. *Şimr ibn əl-Qəttaf* həmin döyüşün və keçdiyi yolların keyfiyyətini iki daş üzərinə yazdırdı». İbn-Hişamın *Əl-Cürhumi* adlı Xəlifə müşavirinin dilindən qələmə aldığı bu məlumatı *ət-*

Təbəri də (838-923) təkrar edir. O, hələ peyğəmbərin sağlığında ərəb Rəiş adlı Yəmən hökmdarcığının Şimr (Şəmmar) adlı qoşun başçısının Azərbaycanda türklər ilə savaşı, «Azərbaycan ölkəsində bəlli olan» iki daş üzərində yazı həkk edilməsi barədə *Qəhdani* rəvayətini kitabına almışdır. Burada həm də Yəmən Hakimi *Tubbanın Mosuldan* Azərbaycana soxularaq türklərlə qarşılaşması söylenilir. Deməli, İbn Hişamın kitabında gətirilən bu bilginin artıq IX-X əsrlərdə sabit tarixşünaslıq ənənəsi yaranmışdı. Bu ənənəni yaşadan qədim kitablar sonrakı yüzillərdə yaxşı tanınırdı. XV əsrdə yaşamış şair *Ənvarinin* «Dəsturnamə» adlı poemasında ikinci Xəlifə *Ömər ibn ət-Xəttabın* (634-644) sərkərdəsi *Sə'd* və *Qasımın* yürüş zamanı Azərbaycanda «bir ulu şəhərdə» və onun ətrafında 100 mindən çox oğuz evləri gördüyü yazılmışdır: «Anda qonmuşdu oğuzlar biədəd, obalar başdan-başa yox ana hədd, qara evləri ilə yüz bin artıq ev...»

İbn Hişamın yuxarıda adını çəkdiyi *Übeyd ibn Şəriyyə əl-Cürhumi* zamanının bilikli adamı idi. İti ağı, kəskin düşüncəsi ilə seçilirdi; ibn Hişamın özü kimi, ərəb himyar tayfasının başbilenlərindən biri idi. Bütün buna görə Yəməndən *Hərəmə* çağırılaraq beşinci Xəlifə I *Müaviyənin* yaxın müşavirlərindən biri olmuşdu. Azərbaycana yeni yürüş keçirmək fikrində olan I Müaviyə, qoşunlarının qarşılaşma biləcəyi çətinlikləri düşünərək əl-Cürhumidən bu ölkə haqqında arayış istəmişdi. Əl-Cürhuminin «Əxbar»ına istinad edən İbn Hişam tərəflərin söhbətini olduğu kimi verməyə çalışır: «Müaviyənin Übeyd ibn Şəriyyə ilə söhbətləri buraya (Şimrin Azərbaycan yürüşü haqqında iki daş üzərində yazıya – Red.) çatdıqda Müaviyə Übeydə müraciət edərək Azərbaycan haqqında onun fikrini öyrənmək istəyərək dedi: «Sən allah, Azərbaycan (haqqında) əlaqəniz, tələşiniz və xatirəniz nədir?» Übeyd ibn Şəriyyə belə cavab verir: «*Ora türk torpağıdır. Onlar oraya toplaşaraq bir-biri ilə qarışmış və təkmilləşmişlər*».

Bu yazı Azərbaycanın etno-tarixi keçmişi ilə bağlı tutarlı qaynaqlardan biridir. Qaynaqda Azərbaycan türklərinin soy birliyinin yaranması artıq bir tarixi gerçəklik kimi qələmə alınmışdır. «Kitabi-Dədəm Qorqud» boylarında bu birliyin özümlü tarixi adı ilə rastlaşırıq: *Qalın Oğuz*.

«Qalın Oğuz» kitabda iki böyük inzibati bölükdən: «İç Oğuz» və «Daş Oğuz»dan («Üç Ok», «Boz Ok»dan) ibarətdir. Ancaq bu

sonuncular özləri də ayrı ayrılıqda əski «qohum tayfaları» təmsil edən boy və qolların birliyi. «Oğuz» etnotarixi toplumu və onun əsgəri alayları ayrı-ayrı belə qollara bölünür: dövlətin bəylərbəyisi Qazan xan həm İç oğuzun başbileni, həm də «Albanlar başı», yəni albanlardan yığılan qoşun başçısıdır. Əmən bəy Bəkdüz-Balqar döyüşçülərinin minbaşısı («Min Bəkdüz başları»), Dügər bəy «qovum» Dügər döyüşçüləri («Min qovum başları») minbaşısıdır. Bununla yanaşı, Kanqlı Qoca və Dondar bəy eponimləri arxasında kəngərlərin və Strabonun alban tayfalarından biri saydığı dondarların adları çəkilir. Əl-Cürhumi «Əxbar»ındakı parçadan aydın olur ki, Azərbaycanda yaşayan bütün bu boylar «*bir-birinə qarışıb təkmilləşmiş*», *inkişaf edərək etnik birlik yaratmışdılar*. «Kitabi-Dədəm Qorqud»un sonuncu boyunda Oğuz eli birliyinin qızğın müdafiə edilməsi məhz bununla bağlıdır.

Göstərilən səpkidə azərbaycanlıların bir xalq kimi yaranış problemi ilkin olaraq Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti tərəfindən irəli sürülmüşdür. 1919-cu ildə bu Cümhuriyyətin təmsil etdiyi millət haqqında tarixi arayış yazılmış və Böyük dövlətlərin Paris konfransına verilmişdi. Bu arayışda deyilirdi: «Ən qədim zamanlardan başlayaraq Xəzər sahili boyunca Qafqazın güneydoğu torpaqlarında qismən türk, qismən də tatar dilində (görünür, bulqarbarsil-sabir boylarının dili nəzərdə tutulurdu – Red.) danışan tayfalar yerləşmişdi. Bu tayfalar müxtəlif çağlarda müəyyən ölçüdə iranlılarla, eləcə də sayca daha çox, qüdrətli və güclü olan türklərlə *qaynayıb-qarışmışlar*. Bu qaynayıb-qarışma ilə bağlı Qafqazın həmin yerli sakinləri *Azərbaycan türkləri*, yaxud da yaşadıkları ölkənin adına uyğun olaraq sadəcə *azərbaycanlılar* adlanırlar». Yuxarıda araşdırılan tarixi qaynaqlar bu arayışın bu gün üçün də düzgün, gerçək və aktual olduğunu sübuta yetirir.

Tarixi ədəbiyyatda bu və ya başqa xalqın yaranışının göstəricisi, onun soykökündən olan toplumun sayca çox və sabit olaraq bir ərazidə yerləşib yaşaması sayılır. Azərbaycan türklərinin yaranışına toxunan müəlliflər (A.P.Novoseltsev və b.) yazırlar ki, guya «Azərbaycanda az-çox sabit türk toplumu, onun sayı haqda konkret qaynaqlarda heç bir məlumat yoxdur».

Yuxarıda «konkret qaynaqlardan» belə bir toplumun Azərbaycanda ilkin orta çağda artıq yaşadığını göstərən tutarlı dəlillər

gətirilmişdir. Bu dəlillərdən aydın olur ki, islamm ilk yüzillərində Azərbaycanda etnosun yaranması üçün türk toplumunun çoxluğu artıq təmin olunmuşdu. Bununla bağlı olaraq iki tarixi qaynaqda ölkə Türkünstan adlandırılır: «Ağvan tarixi»ndə Sol sahil Hun dövlətinin başçısı «*Türkünstan hökmdarı*», Dədə Qorqud kitabında isə Oğuz eli üçün «Ulu Kağan» («Xanlar xanı») yerini tutan Bayandır xan və onun «Kağan bəyi» («Bəylərbəyisi») Qazan xan «*Türküstanın dirəyi*» titulu daşımaqdadırlar.

Azərbaycanda türk çoxluğunu ayrı-ayrı adacıq (anklav) şəklində olan kiçik boylar deyil, *bulqarlar* (onoqurlar, suvarlar, bərçölər, şiraklar, kotayklar və bu kimi başqa boylar da sayılmaqla), *buntürklər, albanlar* (tərtərlər, dondarlar, qarqarlar və başqaları ilə birlikdə), kəngərlər, Masaha və Sol sahil hunları, nəhayət xəzərlər kimi böyük etnoslar yaratmışlar. Nəzərə almaq gərəkdir ki, o zamankı Quzey və Güney Azərbaycanda bir neçə yüz min adam yaşaya bilərdi. XIX yüzilin başlanğıcında Avropanın sayca böyük olan xalqları sayılan fransızlar və ruslar 20 milyondan bir az çox, Böyük Britaniyanın əhalisi 10 milyona yaxın, Quzey Azərbaycanınkı isə 551 min idi. 1000-1500 il öncə bu xalqların sayca nə qədər olmalarını göz önünə gətirmək çətin deyil.

4. TÜRK TÖRƏYİŞ ƏFSANƏSİ XALQIN ETNOTARIXİ YADDAŞINDA

Kitabi-Dədəm Qorqud. Bu adı daşıyan kitab ortaçağ tarixi qaynaqlarında ara-sıra izi görünən böyük epik abidədir. Əlyazmasının qorunub saxlanması, sonralar isə dünya elminin malına çevrilməsi Avropa bilik ənənələrinin xidməti sayılmalıdır. *Drezden* Kral kitabxanasında əlyazmasını üzə çıxaran *H.O.Fleyşer* (1802-ci il), kitabxana üçün tutduğu Şərq əlyazmaları kataloqunda belə bir ilkin arayış vermişdir: «152 yarpaqlıq türkcə məcmuə, ...nəsih yazılı, əski Doğu türkcəsi və ya Oğuz şivəsi ilə yazılmış Kitabi-Dədə Qorquddur. İç Oğuz və Daş Oğuz qəbilələrinin Mühəmməd dövründəki macərələrinin hekayətləridir. Kitabın adı bütün hekayələrdə Qorqud adında birinin böyük rolu olmasından irəli gəlməkdədir. Qorqudun dindar, ağıllı və oğuz qəbilələri mənsubları

(sayılanları – Red.) arasında böyük etibar sahibi olduğu rəvayət edilir». Sonrakı 15 il içərisində əlyazması üzərində araşdırma aparıldı. *H.F.Fon Dits*, «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyu» alman dilinə çevirib çap etdi; Təpəgöz ilə Homer «Odissey»indəki *Polifemi* qarşılaşdıraraq, yunanlara bu mövzunun Şərqdən keçdiyini söylədi.

Aradan 150 il ötdükdən sonra (1950) İtalyan oriyentalisti *Ettore Rossi Vatikan* kitabxanasında ikinci əlyazmasını tapdı. 1952-ci ildə Vatikan əlyazmasına geniş bir araşdırma qoşaraq çap etdi.

Əlyazmanın «*Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisan-i taife-i Oğuzan*» adlanan Drezden nüsxəsi 304, «*Hekayət-i Oğuzname-i Qazan bəg və qeyri*» adlanan Vatikan nüsxəsi 98 səhifə tutur. Birinci 12, ikinci 6 boydur. Qazan bəy ilə birbaşa əlaqəli olan boyları əhatə edir.

Kitabi Dədəm Qorqud Azərbaycan tarixinin ana qaynağı, onun uzaq keçmişinin və ortaçağ yaşamının ensiklopediyasıdır. İndiki yunanların uzaq keçmişini «İliada»sız, «Odissey»sız, avropalılının tarixini Nibelunqlar dastanı, Roland dastanı olmadan araşdırmaq mümkün olmadığı kimi, oğuz türklərinin də yaranışını, bütünlüklə uzaq keçmişini Kitabi-Dədə Qorqudsuz öyrənmək mümkün deyildir. Kitabın boylarında yazılanların «Azərbaycan və Gürcüstanda» baş verdiyini bildiren *A.Y.Yakubovski* belə bir fikir söyləmişdir: «Kitabda olan bilgiləri moğollardan və hətta *islamdan öncəki* oğuzların ictimai yaşayışını quraşdırmaq üçün istifadə etməyə bizim tam haqqımız var».

Dədə Qorqud kitabının bir tarixi qaynaq olaraq araşdırılması yenidən başlanmışdır. Buna baxmayaraq, yazılı tarixi qaynaqların indiyə kimi heç birində olmayan tutarlı biliklər üzə çıxarılmışdır. Təkcə uzaq keçmiş, əsatiri tarix göz önünə gətirilsə, Dədə Qorqud boylarında əski türk törəyişi əfsanələrinin, totemçiliyin güclü izləri qalmışdır. Kitabın baş qəhrəmanı bütün Oğuz elinin ikinci hökmdarı Qazan Alp özünü və deməli bütün oğuzları əski qurddan törəyiş əfsanəsi ilə bağlayır.

Kitabda olan anaxanlıq (matriarxat) qalıntıları elm üçün olduqca dəyərlidir. *Qadın Ana* boylarda ilahiləşdirilən bir varlıq, «Tanrı haqqının» daşıyıcısıdır. Bir ağır suç işləmiş olsa belə, toxunulmazdır: «*Ana haqqı Tengri haqqı deyilmişsə qara polad üz*

qılıcım dartdaydım, ǧafillicə görklü başınq kəsəydim, alca qanınq yer yüzünə tökəydim».

Buradakı «*Ana haqqı*» anlayışı dünya xalqlarının böyük abidələri silsiləsində yalnız Dədəm Qorqud kitabında, *Homer «Odiseya»*sında, birdə *Esxilin «Oresteya»* faciəsində gözə dəyir. Bəlli olduğu kimi, sonuncu əsərə isnad edən *İohan Yakob Bahofen* 1861-ci ildə *Sürixdə* «*Ana haqqı*» (*Das Mutteracht*) adlı bir araşdırma çap etmiş, bu anlayışın anaxanlıq tarixini öyrənmək üçün başlıca açar olduğunu yazmışdır.

Dədə Qorqud boylarında ikili (dual) qəbilə quruluşunun da izləri görünməkdədir. Uzaq keçmişdə oğuzların *Boz ok* (Boz uk) və *Üç Ok* (Üç Uk) adlanan iki fratriyaya bölünməsi uyğur «Oğuznaməsi» və *Rəşidəddin* «Oğuznaməsi» mətnlərindən bəllidir. Dədə Qorqud boylarında bu iki etnonimlə yanaşı, daha geniş, daha universal biçimdə İç Oğuz və Daş Oğuz bölgüsü ilə rastlaşırıq. Kitab *Boz Ok-Üç Ok* və İç Oğuz-Dış Oğuz ulu etnonimlərinin qan qohumluğunu üzə çıxaran, onların eyni tarixi yük daşdığını göstərən çox tutarlı qaynaqdır.

Kitabda hərbi demokratiya çağına xas olan *Basileus*, *Ağsaqqallar Şurası*, *Xalq yığıncağı* kimi təsisatlar, «çox demokratik şəkildə» üç ildə bir dəfə aparılan *qənimət bölgüsü* ənənəsi öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı Dədə Qorqud oğuzlarının siyasi yaşamında əski Türk «Ciftə krallığı» çox böyük yer tutur. Yuxarıda bildirildiyi kimi, boylarda xanlarxanı *Bayandurxan* əski türk kağanlıqlarındakı *Ulu Kağan*, *Bəylərbəyi Qazan Alp* isə onun yardımçısı və ya cinişini *Kağan bəy* sifətilə çıxış edir.

Boyların hər biri bir Oğuznamə adlanır. Bu oğuznamələrin başlıca mövzuları yüzillər boyu ozan sənətinin kürəsindən keçmiş, artıq **VI-VII** yüzillərdə yazıya alınmış, sonrakı iki yüz il içərisində fars (pəhləvi) və ərəb dillərinə «Oğuznamə» adı ilə çevrilmişdir. **XV** yüzil *Drezden* əlyazmasının özündən əvvəlki əlyazmalarından surət kimi çıxarılması bəllidir. Bir sözlə, «*Kitab-i Dədəm Qorqud*» minillik yazılı keçmiş olan bir qaynaqdır. Halbuki «*Manas*», «*Alpamış*», «*Koroğlu*», «*Sasunlu David*» kimi dastanlar yalnız **XIX** və ya **XX** yüzildə yazıya alınmışdır. Bununla yanaşı, **XV** yüzildən bəri kitabın başlıca əlyazmasındakı biliklər heç bir dəyişikliyə uğramamış, tarixi biliklər günlərimizə sanki donuq şəkildə gəlib çatmışdır.

Əlyazma üzərində heç bir təftiş, «yeniləşdirmə», «yaxşılaşdırma» və ya «pisləşdirmə» işi görülməmişdir. Belə bir özəllik əlyazmanın böyük üstünlüyü sayılır.

Qurddan törəyiş əfsanəsi. Türk xalqlarının törəyiş (geneoloji) əfsanələri içərisində Göktürklərə aid olanı elmi ədəbiyyatda çox dəyərli sayılır. Əfsanənin ilkin orta çağ Çin qaynaqlarından alınmış mətni aşağıda mərhum Prof. *Dr. Bahaəddin Ögəlin* «Türk mitolojisi» əsəri üzrə verilir: «Gök türklər əski hunların soylarından gəlirlər və onların bir qoludurlar. Özləri isə *Aşina* adlı bir ailədən törəmişlərdir (Sonralar çoxalaraq), ayrı oymaqlar halında yaşamağa başladılar.

Daha sonra *Lin* adını daşıyan bir məmləkət tərəfindən məğlub edildilər (Məğlubiyətdən sonra Gök türklər), bu məmləkət tərəfindən soyca öldürüldülər.

(Tamamən öldürülən Gök türklər içində), yalnızca 10 yaşında bir çocuk qalmışdı. (*Lin* məmləkətinin) əsgərləri, çocuğun çox kiçik olduğunu görüncə, (ona açmışlar və) onu öldürməmişlərdi. Yalnızca çocuğun ayaqlarını kəsmişlər və bir bataqlıq içindəki otlar arasına buraxaraq (getmişlər).

(Bu sırada) çocuğun ətrafında dişi bir qurd peyda oldu və ona ət verərək (çocuğu) bəslədi. Çocuk bu şəkildə böyüdükdən sonra dişi qurdla ər-arvad həyatı yaşamağa başladı. Qurd da çocudən bu yolla boylu oldu.

(Gök türkləri məğlub edən və həpsini qılıncdan keçirən *Lin* məmləkətinin) hökmdarı, bu çocuğun hələ yaşadığını duydu və onun da öldürülməsi üçün əsgərlərini göndərdi. Çocuğu öldürmək üçün gələn əsgərlər, qurdla (çocuğu) yan-yana gördülər. Əsgərlər qurdu öldürmək istədilər. Fəqət qurd (onları görüncə) həməən qaçdı və (*Turfan*) məmləkətinin quzeyində dağa getdi. Bu dağda dərin bir mağara vardı. Mağaranın içində də böyük bir ova bulunurdu... Dörd yanı çox dik dağlara dirənirdi. Qurd qaçaraq bu mağaranın içinə girdi və orada on çocuk doğurdu.

Zamanla bu on çocuk böyüdülər və dışarıdan qızlar gətirərək onlarla evləndilər. Bu surətlə evləndikləri qızlar da boylu oldu və bunların hər birindən bir soy törədi. (İştə Gök türk dövlətinin qurucularının gəldikləri) *Aşina* ailəsi də (bu on boydan) biridir.

Onların oğulları və nəvələri çoxaldılar və yavaş-yavaş 100 ailə halına gəldilər. Bir neçə nəsil keçdikdən sonra hər birlikdə mağaradan çıxdılar. Ju-julara (yəni Juan-juan dövlətinə) tabe oldular, *Altay* ətkələrində yerləşdilər. Bundan sonra da Juan-juan dövlətinin dəmirçiləri oldular...»

Bu törəyiş əfsanəsi artıq VI yüzilin ortalarında Çin qaynaqlarında yazıya alınmışdı. Əfsanə türk xalqları yaşayan bütün torpaqlarda: Böyük Çin hasarından başlayaraq Mərkəzi Avropaya, Qıpçaq çölündən (Dəşti Qıpçaqdan) Aralıq dənizinə kimi yayılmışdı. Orta çağlarda təkcə Çin qaynaqları deyil, ərəb və suryani qaynaqları da bu əfsanə ilə bağlı olaraq türk xalqlarını «Qurd oğulları» adlandırır-
dı. Türklərin qurddan törəyiş əfsanəsinin izləri *İslandiyada* da üzə çıxarılmışdır.

Türk törəyiş əfsanəsinin yaşadığıca dəyişilməsi və unudularaq yaddaşlardan silinməsi barədə müxtəlif fikirlər var. Mete kağanın imperatorluğu çağında (m.ö. III-II yüzillər) ən çox yayılmış olan qurd kultu bəzi araşdırmaçıların fikrincə artıq I Gök türk kağanlığı çağında qeyb olmaq üzrə idi, bir ulu totemdən daha çox sayımlı bir rəmzə çevrilmişdi. Ancaq bəzi bölgələrdə qurd totemçiliyinin çox güclü izlərini həтта XI yüzildə də görə bilirik. Belə qaynaqlardan biri qədim Rus dövlətinin İpati salnaməsidir. Bənzəri olmayan bilgiləri özündə saxlamaqdadır. Salnaməçi 1097-ci ildə veqrlər (macarlar) ilə döyüş gözləyən qıpçaq knyazı *Bonyak Burçeviçin* (Böricik, yəni qurd ənügi oğlunun) qəribə bir davranışını qələmə almışdır. «Gecə yarısına doğru Bonyak [ata minib] əsgərlərdən uzaqlaşdı və qurd kimi ulamağa başladı. Bir qurd onun səsinə səs verdi, sonra çoxlu qurd ulaşıdı. Onda Bonyak geriye dönüb veqrlər üzərində uğur qazanacağını Davidə bildirdi».

Qaynaqdakı bu yazı XI yüzildə qurd ilə bağlı görüşlərin hələ quru bir rəmzə çevrilmədiyini göstərir. Gerçək tarixi şəxs rəmzə deyil, canlı qurdun özünə söz söyləyib istəyini bildirir. Və ulu ana qurd sürüsü ilə birlikdə «istənilən cavabı» verdiyi üçün Bonyak sabahkı döyüşdə uğur qazanacağına inanıb rahatlıq tapır. Burada Bonyakın qurd ilə birbaşa ünsiyyətə girməsi hələ yaşamaqda və işləməkdə olan totemçilik deyilsə də, onun çox güclü qalığıdır. Bu, insan həyatında mühüm yer tutan, öz funksional dəyərini itirməmiş olan gizli bir kamlıq yapısıdır.

Törəyiş əfsanəsi «Dədəm Qorqud» boylarında.

Geniş yayılmış türk törəyiş əfsanəsi Azərbaycan türklərinin etno-tarixi yaddaşında iz buraxıbmı? Və bu yaddaşın bərpa edilib öyrənilməsi işinə kömək edə biləcək qaynaqlar bəllidirmi? Hər iki sualın açımı yolunda Dədə Qorqud boylarının müstəsna yeri vardır.

«Dədəm Qorqud» kitabında qurd bir soykök olmaqla döndönə yad edilir. Belə yazılardan ən dəyərlisi «Salur Qazanın dustaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy»dur. Yağılar əlinə əsir düşən Qazan xan öz nəsil ağacının keçmişini öyərək belə bir «arayış» verməyi lazım bilir: «*Azıy qurd ənigü erkəğində bir köküm var, ağca yunlu tümən qoyununq gəzdürməyə*».

Salur Qazanın evinin yağmalandığı ikinci boyda Qazan xan qurda üz tutub, onunla «xəbərləşir». «Qurd yüzi mübarəkdir» söyləyərək, ona bir ulu varlıq kimi ehtiram bildirir, onun döyüşçü-ər təbiətini oxşayıb deyir:

«Ordumın xəbərini bilürmisən degil mana
Qara başım qurban olsun, qurdum, sana».

Dədə Qorqud boylarında özünə yer tapmış olan bu totemçilik bilgisinin tarixi dəyəri sözsüzdür. Çünki «Oğuznamə» adı daşıyan başqa qaynaqlarda: Rəşidəddin və *Yazıcıoğlu Əli* «Oğuznamə»lərində, habelə *Xivəli Əbülğazi xan Bahadurun* «Şəcəreyi-tərakimə» əsərində totem qurd surəti yoxdur. Mənbəşünaslıq baxımından «Dədəm Qorqud» kitabına yaxın olanı yalnız uyğurca yazıya alınmış «Oğuznamə»dir. Bu kitabın elmə bəlli olan yeganə *Paris* nüsxəsi XIII-XV yüzillərə aid edilsə də, islam təsiri görməmiş yeganə bir mətn sayılır. Burada çıxış edən «Gök Böri» – Göy Qurd, artıq oğuzlar üçün bir hərbi başbilən kimi çıxış etmədədir. Oğuz kağan yarlıq verib öz elini döyüşlərə qaldırarkən qurdun onlar üçün yol göstərən bir alp olacağını qabaqcadan bu sözlərlə bildirir: «Tamğa bizge bolsun buyan, Gök Böri bolsunğıl uran». Sonrakı səhifələrdə «Gök yallı, gök tüklü» bir erkək qurd oğuz qoşununun önünə çıxıb onu yağılar üzərinə dəfələrlə yürüşə aparır. Burada qurd alpdır. İgidlik, ərlük, güc və bilginlik daşıyıcısıdır. Dədə Qorqud boylarında da qurd alpdır. Basılmaz döyüşçü, bütün oğuz döyüşçülərinin oxşamaq istədikləri igiddir. Əmən bəyin VII boyda söylədiyi

kimi; «Yeddi bayırın *qurduna bənzərdi yigidlərim*». Deyimin kökü tarixin alt qatlarındadır. Artıq Göktürk kağanlığı rəsmi ənənəsində (Orhun yazılarında) müzəffər dövlət qoşunu qurd xislətli sayılmada idi. Kül Tigin şərəfinə yonulmuş böyük yazıda belə bir parça var: «Tanrı güc verdiyi üçün kağan atamın qoşunu *qurd (kimi)*, yağısı isə qoyun (kimi) olmuşdu». Kağanlığın imperator qvardiyası birbaşa «Böri» adını daşımışdır.

«Dədə Qorqud» boylarında qurddan törəyiş inancı ulu ana qurd və ulu ata qurd surətlərini sanki çulğaşıq bir şəkildə hifz etmişdir, yəni burada həm Göktürk, həm də hun – Kao-çi təsəvvürlərinin izləri qalmışdır. Görünür, bunun səbəbi Qafqazın güney hüdudlarında IV-V yüzillərdə Onoqur, Onoquz hunlarının («Atilla hunlarının»), VI-VII yüzillərdə isə (bulqar) barsil hunlarının nüfuz etməsi ilə bağlıdır. Ancaq Dədə Qorqud boylarındakı törəyiş inancı Gök türklərin ana qurd əfsanəsi ilə birbaşa səslənməkdədir. Qazan xan, «qurd ənügi erkəgində bir köküm var» söyləməklə, Göktürk kağanlarının Aşina nəslə kimi, özünü ulu ana qurdun oğlu sayır. Bu sonuncudan doğulan 10 oğlancıqdan hər biri, yuxarıda gördüyümüz kimi, Göktürk törəyiş əfsanəsi üzrə qurdun erkək çocuğu – «qurd ənügi erkəgi» olmuşdur. Çünki oğlancılıqları qurd ana doğmuşdur və insan ata deyil, qurd ana bəsləyib böyütmüşdür.

Qorqud boylarında Göktürk törəyiş inancının (ulu ana qurd surəti) geniş iz buraxması bu boylardakı ana aslan surətində də özünü göstərir. Bu baxımdan Aruz Qoca oğlu Basatın soy kök arayışını alaq: «Atam adın sorar olsan, Qaba Ağac, anam adın deyirisən Kağan Aslan, mənim adım sorarsan, Aruz oğlu Basatdır».

Bu arayışın arxasında Azərbaycan dastanlarında bir növ universal yer tutmaqda olan bir mövzu: «düşmüş», itirilmiş oğuz oğlancılığının bir yırtıcı tərəfindən tapılıb bəslənməsi, böyüdülməyə başlanması mövzusu dayanmaqdadır. Basatın soykök arayışı boyun başlanğıcında verilmiş olan hekayətlə bağlıdır. Kitabın VIII boyu bu sözlərlə başlayır: «Məgər xanım, bir gün Oğuz otururkən üstünə yağ gəldi. Dün içində ürkdə, köçdi. Qaçıb gedərkən Aruz Qocanın oğlancılığı düşmüş, bir aslan bulub gətirmiş, bəsləmiş. Oğuz yenə əy-yamla gəlüb yurdına qondu. Oğuz xanımın ilqıçısı gəlüb xəbər gətirdi aydır: Xanım, sazdan bir aslan çıxar, at urar, apul-apul yürüyüşü adam kimi. At basuban qan sumurər. Aruz aydır: Xanım ürkdigi-

miz vaxtın düşən mənim oğlancığımdır bəlkə? – dedi. Bəglər bindilər. Aslan yatağı üzərinə gəldilər. Aslanı qaldırıb oğlanı tutdular. Aruz oğlanı alub evinə gətirdi...»

Basatın böyüdülməyə bəslənməsi ilə bağlı arayış ulu əcdad ana kultunun qalıqlarından başqa bir şey deyildir. Çünki güc və haqq daşıyıcısı olmaqla soykök ana xətti burada açıq-aydın ata xəttinə qarşı qoyulmuşdur. Görünür, bu kimi görüşlərlə bağlı olaraq oğuz alrı əcdad ana bətnindən doğulmuş varlıq ilə qarşılaşıb duruşmamaqlı idi. II boyda yağılar Qazan xana: «Qarıcıq ananı götürmüşüz bizimdir. Sana vermərik. Yayxan (?) keşiş oğluna verərik, Yayxan keşiş oğlundan oğul toğar, biz anı sana qırım qoruz dedilər». Oğuzlar, oğuz anasından doğulacaq varlığın onlara qarşı «qırım qoyulmasına» heç cür razı olmayıb başqa təklif irəli sürürlər: «Şöklü Məlik, qaragözlü qızın var isə, Qazana ver, mərə kafir, sənin qızından oğlu toğsun. Siz anı Qazan bəgə qırım qoyasız dedi». Aydın ki, belə bir nikahdan doğula biləcək yağ nə qədər güclü olsa da, Təpəgöz kimi sonda ölümə qovuşacaqdı.

Boylarda aslan surəti ilə oxucu bir yerdə deyil, dəfələrlə qarşılaşır. Boyları yaradan xalq üçün aslan təsadüfi bir personaj deyil, ulu soykökdən biridir. XI boyda «Azvay qurd ənügi erkəgində bir köküm var» söyləyən Qazan xan, həm də Ağ qayanın qaplanında, Ağ sazın aslanında və Ağ sunqur quşunda «bir köküm var» deyir. Beləliklə, bu dörd varlığı oğuzlar özlərinə ulu əcdad sayırdılar. Aydın ki, ulu sayılan varlığın dördü də: aslanla yanaşı qurd, qaplan və sunqur quşu da yalnız bir «rasional düşüncədən» yarana bilməzdilər.

Oğuzların aslana qarşı totemçilik ehtiramı «rasional» deyil, dərin və sonsuzdur. I boyda atası Dirsə xanın oxundan ölümcül yaralanmış Buğac bəy, anasının aslan ünvanına qarşı etməsinə razı ola bilmir: «Aslan ilə Qaplanına qarşı, Qazılıq dağınunq (Qazılıq dağı burada müqəddəs ulu yurd – vətən anlamında işlənir, Orhun yazılarında «*Ötükən yış*» söz birləşməsinə uyğun gəlir – Red.) suçu yoqdur». Basat boyunda isə, yuxarıda gördüyümüz kimi, ulu ana aslana qovuşmaq, ondan qopub ayrılmamaq duyumu bildirilir. «Bəglər bindilər, aslan yatağı üzərinə gəldilər. Aslanı qaldırıb oğlanı tutdular, Aruz oğlanı alub evinə gətirdi. Şadlıq etdilər. Yemə-içmə oldu. *Amma oğlanı nə qədər gətürdülərsə, turmadı*, gerü

aslan yatağına vardı». «Av avlamaq» ustası olan Oğuz bəyləri ana aslan üzərinə gəlsələr də, onunla bir yırtıcı kimi davranmamış, onu ancaq «yatağından qaldırılmışlar».

Basatın soykök arayışında «Kağan aslan» anlayışı ayrıca yer tutur. Arayışın açımı üçün bu anlayış böyük məna yükü daşımaqdadır. *O.Ş.Gökyay və V.V.Bartold* kimi görkəmli qorqudşünaslar «Kağan aslan» söz birləşməsini «kükrəmiş», «qızmış», «öfkələnmiş» mənasına yozmaq istəmişlər. Əslində isə bu anlayış aslanın psixoloji durumunu deyil, onun güclülər güclüsü, ovçular ovçusu, saz-orman hökmdarı olduğunu bildirmək üçün işlənmişdir. Güc dünyasında birinci olan aslan əsatiri çağlardan Böri (Qurd) ilə yanaşı qəbilə soykök totemi, dövləti cəmiyyət yarandıqdan sonra isə kağan rütbəli mifoloji əcdad kimi düşünülərkə idi. Uyğur «Oğuznamə»sində də Oğuz kağanın anası *Ay Kağandır*, yəni oğuzları dünyaya gətirən kosmik əcdad da kağan sayılırdı. İlk əfsanəvi əcdadımız *Böri Tiginin* adı da «Böri kağanın oğlu» deməkdir («tigin» sözünün çevirməsi «kağan oğlu», «şahzadə»dir). «Dədəm Qorqud» kitabında aslanın soykök ehramının yuxarı qatına, kağanlıq şərəfinə ucaldılması təbii sayılmaqdadır. Oğuz dilində Orhun abidələrini yaradan Göktürk imperatorları da özlərini dünya xalqlarına «Böri (qurd) oğulları» kimi tanıtməyə çalışıblar. Bununla onlar türk törəyiş əfsanəsindən kağanlıq üçün bir «hüquqi vəsiqə» kimi istifadə etmək istəyirdilər. Çünki ulu ana qurdun doğub bəslədiyi Aşına soylu oğlancığı Böri Tigin kağan titulu daşıyan bir varlıqdır. Belə isə *Kağan Aslan* söz birləşməsi bu ulu totemin «acıqlı», «kükrəmiş», «öfkələnmiş» vəziyyətini deyil, onun kağanlığını, şahlığını bildirir. Bütün bunlara görə boylardakı ana aslan ilə bağlı görüşləri Təpəgöz bəlasından qurtulmaq üçün oğuzların sonrakı quraması kimi qələmə vermək elmi baxımdan düzgün deyildir.

Mürəbbi ana aslan inancı, ulu soykök ana qurd əfsanəsi (Aşına soyunun qurddan törəyiş əfsanəsi) üzərində «bəstələnilib» yaranmış olmalıdır. «Kağan Aslan» – mürəbbi ana «Saz Aslanı» anlayışı ulu ana qurd surətindən proyeksiya edilərək yaranmışdır. Bir sözlə, ulu ana qurd surəti əcdad totem olmaqla yanaşı, Oğuz görüşlərində totemlər totemi kimi çıxış etmədə idi.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında Dədə Qorqud boylarından gələn bir etnotarixi yaddaş ənənəsi yaşamaqdadır. Dədə Qorqud

boylarında Oğuz alpı «yüzi mübarək» qurdla *xəbərləşib*, «ordumun xəbərini bilürmisən, degil mana» söyləyirsə, «Əsli və Kərəm»in qəhrəmanı da qurdla «xəbərləşir». «Qoyunları yeyən qurdlar, qurdlar, Əslimi gördüzmü?» soruşur. Dədə Qorqud boylarında ulu qurd «ağca qoyun gördüyündə quyruq çarpub», «ögəc simizin» qarmaladığı kimi, Koroğlu da «sürüsündən quzu qapdım *uladım*» söyləyir; Oğuz yeniyetməsi Yegenək babasına çatıb qovuşarkən, «ıssuz yerin qurdu kimi *ulusursa*», Koroğlu da «ağ sürüdən əmlək quzu qopardım, yeyib qurdlarınla *ulaşım*, dağlar» söyləyir, «ac qurd kimi düşmən üstə *ularam*» deyir. Və bu deyimlər qıpçaq knyazı Bonyakin döyüşdən qabaq *ulayıb* qurdla «*xəbərləşməsi*», Mahmud Kaşqarlıda «Ərənlər ulaşıb bozlayırlardı» (türklərin ilk kağanı Alp Ər Tunqa öldüyü üçün) ağısı ilə yanaşı qoyulduqda, qurddan törəyiş əfsanəmizdən gələn bütöv bir silsilə üzə çıxmış olur.

Ümumiran kultür yaradıcılığına qoşulma «nəzəriyyəsi». Qarşılıqlı etnotarixi, etnomədəni və dil əlaqələrinin öyrənilməsi son illərə kimi türk xalqlarına qarşı çox birtərəfli aparılmaqda idi. 1983-cü ildə Moskvada çıxan «Orta Asiya, İran və Azərbaycan xalqları dastan sənətinin qarşılıqlı əlaqələri» (Müəllif X.Koroğlu) kitabı buna örnəkdir. Guya Azərbaycanda və Orta Asiyada əski çağlarda ilk öncə «yalnız (?) irandilli tayfalar yaşamışdır». Minillər boyunca mədəni dəyər və imarətləri: əski dastanları, sonralar isə «dövlət dastanları»nı yalnız iranlılar yaratmış, türk xalqları isə bu işə yaramayıb kənardə seyrçi kimi durmuşlardı. Guya yalnız Orta Asiya və Azərbaycan torpaqları türkdilli tayfalar tərəfindən kolonizasiya edildikdən sonra «regionun etnik quruluşu köklü dəyişikliyə uğradı və dastan sənətinin inkişafında yeni mərhələ açıldı». Və yalnız bundan sonra «türklərin ümumiran kultür yaradıcılığına qoşulması» baş verdi, «türk xalqlarının yeni epik abidələri yarandı».

Əslində isə türk xalqlarının söz sənəti, bütün epik yaradıcılığı tarixin adı çəkilən keçidlərində «lal seyrçi» olmamış, dəyəri ölçülməz ulu əsərlər ortaya çıxarmışdır. «Əski» və «dövlət» dastanları bölgüsünə gəldikdə, onların bir-birinə qarşı qoyulması yersizdir. Kitabı-Dədəm Qorqud boylarından hər biri ayrıca bir «Oğuznamə», yəni ayrıca bir dastandır. Bunların çoxu qəbilə quruluşu çağları ilə də (Anaxaqanlıq – «Ana haqqı, Tanrı haqqı», ikili qəbilə təşkilatı və

s.), totemçilik görüşləri (qurd, aslan, sunqur), qanlıq, şamançılıq inancları (Qazılıq dağı, görklü su və b. k.), əsətiri fəvqəlbəşər varlıqlar mövzusu (Tanrı, Təpəgöz) ilə də qırılmaz bağlılıqdadır. Bütün bunlar sözün bütöv anlamında «əski dastan» deyilmi? Bununla yanaşı bu oğuznamələrin bir neçəsi «dövlət dastanı» biçimindədir, çünki əski türk hökmdarları Oğuz kağan (Alp Ər Tunqa), Atilla tarixinin izlərini, Bayandur xan – Qazan xan dövlət idarəçiliyi ilə bağlı türk «ciftə krallığı» mövzusunun yaşatmaqdadır.

Türk söz sənətinin bir-birini əvəz edən bu dövrləri ümumi-ran kültür yaradıcılığına, iranlıların «əski» və «dövlət» dastanları mövzularına qoşulmadan baş vermişdir. Başlıcası isə, «sonrakı türkləşmə» çağında deyil, qat-qat əvvəl yaranmışdır. Z.M.Bünyadov bir zaman haqlı yazmışdı: «Bəzi araşdırmaçılar kimi, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək yanlışlıq olardı. Türklərin Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür sayılması da yanlışdır, çünki belə olduqda yerli böyük və çox yığcam türk tayfa birliklərinin varlığına göz yumulur».

V.V.Bartold qorqudşünaslıqda ilkin olaraq «Qorqud» kitabının başlıca mövzularının süni «cavanlaşdırılmasına» qarşı çıxmış, bundan çəkinməyə çağırmışdır. Bu kitabı «Əski türk poeması» adlandıran Bartoldun fikrincə, «Qorqud mövzusu» kökcə çox əskidir və oğuzlar onların yayılma yürüşlərinin başlanğıc çağında onunla artıq tanış idilər. Bartolda görə boylarda adı çəkilən «Ol zaman», «Oğuz zamanı», yəni kitabın qəhrəmanlarının yaşadığı çağ «uzaq keçmişə, islamın ilk yüzilinə düşür». Minillər əvvəl yaranmış olan əsətiri türk qurddan törəyiş inancı «Ol zamanda», «Oğuz zamanında» da, indi də Oğuz soyköklü toplumların etnotarixi yaddaşında yaşamış və yaşamaqdadır. Belə isə oğuz soykökündən olan xalqların yaranış tarixini nə İran, nə də Qafqaz-İber dünyası ilə bağlamaq üçün tutarlı dəlil-sübut var. Çünki bu xalqların tarixinin «Kitabi-Dədəm Qorqud», «Oğuznamə», Orhun yazıları kimi ana qaynaqlarında Qafqaz mifologiyasının heç bir qalıntısı yoxdur. İran cəngavərlik dastanlarının aparıcı qəhrəmanları olan *devlərin* və *Simurq* quşunun da, *Huşəng*, *Keyumərs*, *Cəmşid*, *Feridun* kimi əfsanəvi İran şahlarının da adları, az-çox duyula biləcək «qoxusu» belə yoxdur. Bununla irandilli və qafqazdilli toplumların bu və ya başqa ölçüdə bir xalqın yaranışında iştirak etməsini kimsə danmaq fikrində deyil.

Bu, yersiz bir iş olardı. Ancaq söhbət Azərbaycan türklərinin hansı kökdən yaranmasından, bu yaranışda hansı kökün aparıcı rol oynamasından gədir. Bu kök əsətiri türk tarixindədir.

Özünü dərk etmə, özünü Oğuz bilmə. Dədəm Qorqud boylarında «Oğuz» anlayışının çox geniş etnosiyasi və etnomədəni çalarda işlənməsi diqqəti özünə çəkməkdədir. Burada «Oğuz» bu adı daşıyan xalqın elidir, yəni dövlətidir; həm bu xalqın özünün, həm də onun yaşadığı ölkənin adıdır. Bu üç çalarda «Oğuz» anlayışı, Orhun yazılarında ilkin olaraq işlənməyə başlamışdır. Orada Gök türklər «Oğuz»la beş dəfə vuruşmalı olmuşlar. Orada «Oğuz», konfederasiya birliyinə bənzəyişi olan Göktürk kağanlığı tərkibindədir və bu birlikdən çıxmaq durumunda olan bir toplumdur. Kül Tiginin böyük yazısı bunu aydın göstərməkdədir: «Doqquz oğuz xalqı mənim öz xalqım idi. Göy, Yer qəzəbləndiyi üçün bizə yağ kəsildi. Bir ildə beş dəfə süngüləşməli olduq». Bununla yanaşı, bu kağanlıq özü etnosiyasi və etnomədəni baxımdan «Oğuz elidir», bu elin xalqı Oğuz xalqı, bəyləri də oğuz-türk bəyləridir. Yenə Kül Tigin yazılarında: «Doqquz Oğuz bəyləri, xalqı, bu nitqimi yaxşıca eşidin», «ey türk oğuz bəyləri, xalqı, eşidin» sözləri bununla bağlıdır. Qəhrəmanın «oğuz xalqı mənim öz xalqım idi» (Oğuz budun kentü budunum erti) deməsi də bununla bağlıdır.

Dədə Qorqud boylarında Oğuz, «Qapılar Dərbəndi» ilə «Doqquz tümən Gürcüstan» və güney-batıda Trabzon-Bayburt xəttinə yaxın olan bölgələrdə yerləşən bir ölkədir. Azərbaycan türklərinin etnotarixi keçmişində «Oğuz» anlayışı ilkin doğma boy adı (etnonim) olmuşdur. Bu ad altında kitabda Quzey və ya Güney Azərbaycanın, Şirvan və Aranın əyalət müstəqilliyi deyil, «Oğuz» xalqı yaşayan torpağın bütünlüklə mədəni-siyasi birlik fikri, bu birliyin qorunması fikri irəli sürülür. Oğuzların bir xalq kimi varlığı, Oğuz elinin bütövlüyü və bölünməzliyi səpgisində düşünülür. Bu bütövlüyə qarşı yönəlmiş olan «iç yağların» mərkəzdənqaçma çıxışları kəskinliklə pislənir. Dirsə xanın bəyləri xəyanət etdikdə: «Eldə yağ yox ikən baban üstünə yağ gəldi» söylənir. «Qalın Oğuz» anlayışının bildirdiyi etnosiyasi birlik üçün qorxu yarandıqda, «Daş Oğuz İç Oğuzasi oldu» deyə bütün oğuzlar Aruz Qoca kimilərinə qarşı savaşa çağırılır.

Dədə Qorqud boylarında «Oğuz» anlayışının etnonim çalarında işlənməsini bu anlayışın «türkmən» sözünə qarşı qoyulması da aydın göstərir. Altıncı boyda Qanturalı bəy atası Ganqlı Qoca ilə öcəşərək, «cici-bacı türkmən qızı»na evlənməkdən boyun qaçırır. Doqquzuncu boyda isə oğuzların yağıları «Oğuzun arsızı, türkmənin dəlisi» deyimini işlətməklə bu iki adı daşıyan xalqların etnik varlığını bir-birindən seçirlər.

Kitabda «oğuz» və «türkmən» anlayışlarının ayrı-ayrı etnonim kimi işlənməsi Dədə Qorqud boyları üçün «özünü dərk etmə», «özünü oğuz bilmə» damğasıdırsa, oğuzlara qarşı duran yağılardan düşüncəsində oğuzları başqa toplumlardan «ayıraraq tanıma» vasitəsidir. Tanınmış türkoq *Xalıq Koroğlu* yazır: «Qorqud kitabı»ndakı ayrı-ayrı leksik-qrammatik ünsürlərin bugünkü türkmən dilində qalması heç də abidənin dil tərkibinə görə Azərbaycan mühitinə mənsub olması fikrini, onun yaranıb qəlibə düşməsi, şəksiz olaraq bugünkü azərbaycanlıların oğuz əcdadları arasında baş verməsi fikrini inkar etmir. Sözün daha doğrusunu söyləsək, «Qorqud kitabı»nda olan türkmən ünsürləri, bu qohum xalqların bütün türkoqlar tərəfindən qeyd olunan uzaq keçmişdəki yaxınlığını bir daha nəzərə çarpdırır».

Beləliklə, «Oğuz» çox tutumlu bir anlayışdır. Bu anlayış boyları yaratmış olan, Dədə Qorqud dünyasını yaşatmaqda olan xalqın öz adıdır. Özünü dərk etmək damğasıdır. Bu anlayışın belə geniş çalarda işlənməsi həm də özünü başqa xalqlardan, hətta özü ilə bir kökdən olan qohum xalqlardan seçmə, ayırma vasitəsidir. Bir çox tarixçilər «Bizlər» – «Onlar» antitezasını özünü dərk etmənin başlıca göstəricilərindən biri sayırlar. Belə bir özünüdərk etmə Dədə Qorqud boylarında çox güclü bir iz buraxmışdır.

Dil, yaranışın qaynağı kimi. X-XI yüzil Oğuzları Azərbaycana gəldikdə burası türklər üçün «kəşf olunmuş», artıq «Ötükən Yış» olmuş bir ölkə idi. Burada vətən bulmuş, sıx toplum halına gəlmiş türklər Transqafqazın başqa bölgələrində, Ermənistan və Gürcüstanda da artıq yerləşib yaşamaqda idilər. Miladdan sonrakı I minilliyin ortalarında erməni kilsə dilində yazılmış kitablarda *tel, hot (ot), pərdi, aruq* kimi azəri türkcəsindən alınma sözcüklərin işlənməsi yalnız bununla bağlı idi. XIX əsr alman şərqşünası A.D.Mordtman yazırdı ki, burada söhbət «eramızın IV, V, VI və

VII yüzillərində yazılı erməni dilində işlənmiş türk sözlərindən gedir, halbuki o zaman bir kimsə Səlcuqlar, Osmanlılar və başqaları haqda heç bir şey eşitməmişdi». Qədim erməni kitabları kilsə ruhənilərinin düşüncəsi və əli ilə yaradılırdı. Onlar isə xristian kitablarına bütpərəst «barbar dünyası» dillərindən hər hansı bir sözcüyün gətirilməsini böyük qısqançlıqla qarşılayırdılar. Amma, görünür, qonşu xalqlar arasındakı gündəlik dil anlaşması üstqurum yasaqlarına güc gəlirdi. IV-VII yüzillərdə və bu yüzillərdən öncə türk toplumu Transqafqaz vətəninə oturub yaşaması idi, onun dilindən alınma sözlər qonşu xristian yazılı qaynaqlarında yer ala bilməzdi.

IV-VII yüzillərin kitablarında Mordtmanın üzə çıxardığı sözcüklər sadəcə türk sözləri deyil, *Oğuz sözləridir*. Transqafqaz bulqarları, buntürkləri, albanları, kəngərləri içərisində heç bir oğuz və ya oğuz-qıpçaq dil ünsürü yox idisə, bu oğuz sözcüklərini külək və ya yağışını gətirmişdi əski erməni kitablarına?

Dədə Qorqud boylarının dili *Göktürk* oğuzlarının dilinə çox yaxındır. Hər iki qaynaq ilə tanış olduqda yazılışca və ya semantika baxımından bütünlüklə eyni çalar daşıyan anlayışlar, deyimlər qarşıya çıxır.

Boyların sözlüyündə əski türkcədən, başlıca olaraq Orhun yazılarında Oğuz türkcəsindən qalma arxaik sözlər təbəqəsi yaşamaqdadır. *İssu/İssi* (sahib, başbilən), *İssız* (bir kimsəsiz, sahibsiz), *uyluk, oyluk* (bud, bacaq), *bukac* (buxaq), *qancarı* (hancarı) kimi anlayışlar Orhun yazılarında və Dədə Qorqud əlyazmasında var, qədim türk dillərinin böyük qaynaqları olan Mahmud Kaşqarlı «*Divan*»nda və «*Kutatqu-bilik*» poemasında isə yoxdur. Bir düzüm sözcüklər ortaçağ klassiklərimizdən *Nəsimi, Xətai, Füzuli* «*Divan*»larında da işlənməmişdir. Buna görə Dədə Qorqud kitabının əlyazması bütün əski türkcənin başlıca qaynaqlarından biri sayılmalıdır.

Azərbaycan türk toplumunun əski dili *qərbi hun*, başlıca olaraq bulqar-qıpçaq özüllü üzərində yaranmışdır. Əski türkcənin bu qolu böyük yazı keçmişini olan Oğuz türkcəsinə yaxın idi. İlk orta çağda oğuz türkcəsi etnoslararası bir ünsiyyət vasitəsi kimi çox geniş yayılmışdı. *V.V.Bartoldun, A.N.Kononovun, E.R.Teniçevin, N.A.Baskakovun* fikrincə, Orhun abidələrinin dili Oğuz türkcəsidir,

onların sırasında Tonyükük yazısının dili isə «təmiz oğuz türkcəsi biçimindədir».

N.Y.Marr yazmışdır: «Türklərin ədəbi fəallığı VI yüzildən bəllidir. Və əgər çinlilər onları təxminən min il ondan qabaq tanıyırdırsa..., mütəxəssislər isə bizə «türk dilləri öz mühafizəkarlığı ilə seçilir, məsələn, VI yüzil kitabələrinin (dili) indi də mövcud olan dialektlərdə qalmaqdadır» söyləyirlərsə, onda belə çıxır ki, (bu dialektlər) 1300 il pozulmadan yaşayıb qalmışdır; deməli, çinlilər hələ o zaman bunu bildirməyi gərəкли sayırlardı».

Dədə Qorqud boylarının başlıca, aparıcı mövzuları tariximizin alt qatları ilə səsləşməkdədir. Bu boyların iki yüz ilə yaxın öyrənilmə tarixində böyük payı olan rus türkoloqu V.V.Bartoldun yazdığı kimi, Kitab islamın ilk yüzilində Qafqazda Dərbənd keçidi ilə Ermənistan yaylası arasındakı bölgələrdə bəstələnib yaranmışdır. Ancaq Qorqud kitabı Güney Qafqazla yalnız tarixi coğrafiya baxımından bağlı deyildir. Onun sözlüyü, bütün qrammatik quruluşu Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi yaranışının göstəricisi sayıla bilər. Boydan boya keçən xalq danışığı, söyləmə və deyimləri Oğuz türkcəsinin, bir sıra hallarda birbaşa Orhun yazılarının maddi özülünə dayanmaqdadır. Bununla yanaşı, bu dil keyfiyyətcə artıq yeni, analitik quruluş halındadır. Bu dildə danışanlar islamdan qabaqki protooğuz toplumları deyil, aydın coğrafi hüdudlarda yaşamaqda olan, artıq yaranmış olan bir xalqdır. Görkəmli türkoloq – qorqudşünas Muhərrəm Ergin bununla bağlı yazmışdır: «Dədə Qorqud kitabı bir kəsə Azəri sahəsinin əsəridir. İçində keçən yer və kavim adları bunu açıqca göstərməkdədir. Fəqət, bunun, yəni əsərin dili də bu sahənin damğasını daşımaqdadır... Dədə Qorqud kitabının yalnız qramer yapısı, dil yapısı deyil, üslubu da Azəri sahəsinin havasını daşır. Məcəzi ifadədən mümkün olduğu qədər uzaq, məfhumları özlərinə ən yaxın əsil kəlmələriylə qarşılayan gerçəkçi, özlü və yalın anlatış Azəri ifadəsinin bariz vəsfini təşkil edər. Dədə Qorqud kitabında da eynən boylə bir üsluba, boylə bir ifadə tərzii ilə, bu çeşid bir üslub ilə qarşı-qarşıya qalırız».

«Soykök birliyi» nəzəriyyəsi və Qorqud Dədələrin dili. Azəri türklərinin bir xalq kimi yaranışı boyunca həm «qohum» boyların bir toplum halında birləşməsi, həm də türk-fars-ərəb tarixi və mədəni ənənələrinin sintezi baş verməkdə idi. Ancaq Moskvanın

və Tehranın bəzi alimləri türklərin sonradan ümumiran kültür yarıdıcılığına qoşulması «nəzəriyyəsi»ndən çıxış etməyə çahşırlar. Onlar, dilimizin sözlüyündə fars sözlərini əsas tutaraq, Azəri türklərinin farslarla «bir soykökdən olmasını», birincilərin yaranışında iranlıların «aparıcı» rol oynadığını yazırlar.

«Dədəm Qorqud» boyları sözlüyünün araşdırılması bu fikrin bütünlüklə yanlış olduğunu göstərir. Bu boyların dilini Orhun yazıları ilə qarşılaşdırsaq, sonuncuların sözlüyü daha «təmizdir». Boylarda isə kiçik bir fars-ərəb sözcükləri qatı vardır. Görünür, bu sözcüklər Azəri türkcəsinə islamın birinci 300 ili boyunca keçmişdir. Ortaq türk-fars, türk-ərəb sözləri (əzizləmək, ədəblənmək və bu kimiləri) sayılmazsa, 136 fars, 350-yə yaxın ərəb sözü işlənmişdir. Dədə Qorqud boylarının sözlüyü 4530 söz tutur, deməli bu sözlüyün yalnız yüzdə üçü (3%) farscadan alınmışdır. Azəri türkcəsinin XVI-XIX yüzil qaynaqlarında: *Füzuli*, *Xətai*, *S.Ə.Şirvani* «Divan»larında isə sözlüyün yarısından çoxu ərəb, fars sözləridir.

Farslar və azərbaycanlıların «soykök birliyi» nəzəriyyəsi üçün buradan aşağıdakı nəticələr çıxır:

Birinci, bu «soykök birliyi» gerçəkdən var olsa idi, elmdə Azərbaycan türkcəsinin ana qaynağı sayılan Qorqud boylarında fars sözcükləri çox, XVI-XIX yüzillər «Divan»larında isə nisbətən az olmalı idi. Amma durum əksinədir. Aydındır ki, bu dillər bir kökdən yaranmamışlar. Onların hər biri öz soykökündən doğulmuş, yalnız sonralar tarixi-mədəni əlaqələr sayəsində bir-birinə sözcüklər «bəxş etməyə» başlamışlar. Unutmaq olmaz ki, Azərbaycan türkləri tarix boyu farslar ilə arasıkəsilməyən siyasi-hərbi və mədəni əlaqədə olmuşlar; Sasanlı, Xilafət, Səlcuqlu, Ataböylər, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu, Səfəvi, Afşar və Qacar səltənətlərinin tərkibində birgə yaşamışlar.

İkinci, Dədə Qorqud boylarının dilində ərəbcədən alınma sözlər fars sözlərindən çoxdur. Sual ortaya çıxır: buna dayanaraq türklərin sami ərəblərlə də «soykök birliyi»ndən danışmaq olarmı? Yuxarıda IV-VII yüzillərin erməni kitablarında Mordtmanın türk sözləri aşkar etməsindən danışıldı. Yalnız öz tarixini istəməyən adamlar bu sözləri türk-erməni «soykök birliyi» üçün göstərici saya bilər. Bununla yanaşı, Tehranda çap olunmuş beş cildlik fars dili sözlüyünün yüzdə altmışdan çoxu ərəb dilindən alınmadır. O biri

yandan fars sözlüklərində çoxlu türk sözləri var. VI əsr ərəb mənzum parçalarında, «Qurani-Kərim»in sözlüyündə belə bir sıra türk sözləri işlənmişdir. Bütün bunları bu üç xalqın uydurma «soykök birliyi» deyil, onların arasında min illər boyu gedən qarşılıqlı faydalanma əlaqələri, başqa sözlə: tarixin mütərəqqi «alış-veriş»i doğurub ortaya gətirmişdir.

Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. İkinci nəşr. Bakı: "Çıraq" nəşriyyatı, 2009. Səh. 156-205.

«KAQAN» TİTULU HAQQINDA (A.P.Novoseltsevin bir yazısına dair qeydlər)*

A.P.Novoseltsevin «К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя» yazısında¹, başlıca olaraq xəzərlərdəki xaqan titulu, xüsusilə SSRİ ərazisində ilkin orta əsr dövlətlərindən biri olan Xəzər xaqanlığında ikihakimiyyətlik barəsində fikir yürüdüldür.

Bu mövzunun uzun tarixşünaslıq ənənəsi vardır. Hələ 150 il bundan qabaq həmin «qəribə hökmranlıq tərzini» barədə ilk xüsusi araşdırma çapdan çıxmışdır². Keçən yüzildə qədim Zaqafqaziya qaynaqlarından birini rusçaya çevirmiş K.P.Patkanov da yığcam şəkildə bu mövzuya toxunmuşdur³. Dünya şərqşünaslığına gəldikdə, A.Alföldi, D.M.Danlop, P.B.Qolden kimi alimlərin araşdırmalarını yada salmalıyıq⁴. Lakin Xəzər ikihakimiyyətliliyi mövzusunun elmi açımı məhz B.N.Zaxoderin şərqşünaslıq aləminə yaxşı tanış olan «Kaspiyskiy svod» əsərinin birinci cildində verilmişdir⁵.

Təəssüflə bildirmək lazımdır ki, adları çəkilən araşdırmaların heç birinə A.P.Novoseltsev diqqət yetirməmişdir. Belə tarixşünaslıq saymazlığı seçilmiş mövzunun düynülü məsələlərinin şərhində ciddi yanlışlığa gətirib çıxarmışdır.

Hər şeydən qabaq – Xəzər ikihakimiyyətliliyi nə vaxt mövcud olmuşdur? Bu məsələ ilə bağlı məqalə müəllifi A.P.Novoseltsev X yüzilliyin başlanğıcında yaşamış ərəb tarixçisi Əhməd ibn Əcəm əl-Kufiyə üz tutur. Lakin sonuncunun əsərində işlənmiş olan «Şimal hökmdarı xaqan» titulu, A.P.Novoseltsevin düşündüyü kimi, heç də «VIII yüzillikdə xaqan bütün hakimiyyətə özü malik idi», (səh.154) fikrini söyləməyə əsas vermir. Habelə VIII yüzilliyin ortalarında xəlifə elçilərinin «Şimal hökmdarı xaqan»ın yanına göndərilməsi onun «real hökmdar» (səh. 154-155) yəni mütləq hökmdar olması demək deyildir.

Qabaqcadan bir şeyi bildirmək istərdik. «Şimal hökmdarı xaqan» ifadəsi yalnız əl-Kufinin kitabında işlənmişdir. Demək

* Mərhum Z.M.Bünyadov ilə birgə yazılmış və yayımlanmışdır.

olar bütün ilkin orta əsr Zaqafqaziya tarixçiləri xaqanı məhz hökmdar adlandırmışlar. Gevond onu «xaqan adını daşıyan şimal hökmdarı», Sebeos – «Şimal hökmdarı xaqan», «Kartli salnaməsi» – «Xəzər hökmdarı xaqan» titulu ilə yazıya almışlar⁶. «Alban tarixi»nin VII yüzillikdə yazılmış⁷ ikinci kitabında da Xəzər xaqanı «Şimal hökmdarı» adlandırılır. Bütövlükdə götürsək, bu məsələdə Zaqafqaziya və ərəb yazılarında işlənən siyasi titulun tam oxşarlığı və ya yaxınlığı şübhə doğurmur⁸. həmin titul ibn Fadlanda aşağıdakı şəkildə işlənmişdir: «xaqan titulu daşıyan Xəzər hökmdarı»⁹.

Xəzər dövləti tarixindən məlum olan ikili hakimiyyətin ümdə cizgilərini B.N.Zaxoder belə vermişdir: «...ali hökmdar kaqan taxta özbaşına qaydada seçilir, eyni özbaşınalıqla da taxtdan və həyatdan məhrum edilirdi, bütün hakimiyyət isə canişinin əlində cəmləşdirilmişdi – canişin dövlətin bütün işlərini özü apararaq orduya da başçılıq edirdi»¹⁰.

Belə bir qeyri-adi idarəçilik qaydasının nə vaxt və necə yaranması məsələsinə toxunarkən B.N.Zaxoder onu Xəzər cəmiyyətinin əski-arxaik ənənələri və «**kaqanlığın ilkin yaranma dövrü**» ilə¹¹ bağlamağa çalışmışdır. Bu mülahizə tarixi qaynaqların çox düzgün «oxunuşu» üzərində qurulmuşdur. Doğrudan da, ərəb tarixçisi Məsudi yazmışdır: «Belə bir qaydanın (söhbət ikili hakimiyyətdən gedir) qədim və ya yeni olmasını mən bilmirəm, fəqət bir halda ki, xaqan vəzifəsi onlardakı əyan ailələrindən birinin üzvlərinin əlindədir, düşünürəm ki, hakimiyyət çoxdan onların (həmin ailənin) əlindədir»¹². Məsudi yazısında «həmin institutun əsəri və arxaik olmasının» izlərini görəndə Zaxoder, bu məlumat barədə müsbət fikir söyləmişdir: «Məsudin qeydə aldığı ənənə, Xəzər cəmiyyətində ali hökmdar şəxsin **ibtidai demokratiya tərəfindən təyin olunduğu və ya aradan götürüldüyü bir dövrü** əks etdirməkdədir»¹³. Bu mülahizə ilə bağlı əlavə etmək istərdik: xəzərlərdə xaqanın arxaik qaydada («özbaşına») seçilməsini gürcü salnaməçisi Mroveli də qeydə almışdır. O, yazmışdır: «Bundan sonra xəzərlər özlərinə çar seçdilər. Bütün Xəzər ölkəsi bu seçilmiş çara itaət etməyə başladı...»¹⁴.

A.P.Novoseltsev VII-VIII yüzilliklərdə Xəzər dövlətində ikili hakimiyyətin olmasını təsdiq edən bir sıra faktların üstündən keçmişdir. Belə faktlardan biri B.N.Zaxoderin diqqətini özünə çəkmiş və belə bir mülahizə üçün əsas vermişdir: «Bir şey bizim

üçün tamamilə şübhəsizdir; adı çəkilən ali idarəçilik qaydası xəzərlərdə bir əyan nəslinin və ya tayfasının başçası üzərində – ağ xəzərlərin qara xəzərlər üzərində üstünlüyü demək idi. İtil şəhərindəki «Ağ çadır» **artıq Mərvanın vaxtında** nəinki ağ qüllənin olmasına, həm də həqiqi ali hakimiyyətin ağ xəzərlərin əlinə keçməsinə dəlalət edirdi»¹⁵. Burada «həqiqi ali hakimiyyət» ifadəsi altında müəllif Mərvan ibn Məhəmmədin yürüşü vaxtında xəzərlərdə ikili hakimiyyət rejiminin mövcud olmasını nəzərdə tutur. Həmin yürüşün vaxtı dəqiqdir – 737-ci il.

Kaqanqatlı Moiseyin «Alban tarixi» kitabında Xəzər ikihakimiyyətliyi haqqında çox mühüm və qədim yazı vardır. Zaqafqaziya uğrunda İran-Bizans-Xəzər müharibələrindən, ümumiyyətlə, 627-636-cı illər hadisələrindən danışarkən həmin tarixçi «Şimal hökmdarının, Cebuxaqan adını daşıyan – onun dövlətində ikinci şəxs olan canişin»i haqqında məlumat verir¹⁶. Canişin həm də xaqanın qardaşıdır. Həmin tarixi qaynağın ikinci kitabının XII fəslində adı çəkilən Cebuxaqan 626-cı ildə Bizans imperatoru II İrakli ilə İrana qarşı hərbi ittifaq bağlamış, 627-ci ildə isə «şimal hökmdarı», **yəni xaqan özü**, məndə yazıldığı kimi, «daşdığı knyaz hakimiyyəti şərəfinə Şad adlanan qardaşı oğlunu» (Cebuxaqanın oğlunu) Sasanilərə qarşı döyüslərə göndərmişdi. Xosrov Pərvizin həmin Şad ilə yazışmasında da xəzərlərin xaqanı hökmdar, dövlətin başçası kimi tanınmaqdadır: «Get, öz hökmdarın **xaqana** bildir...» Lakin bununla yanaşı, Xəzər dövlətində ikinci şəxs olan Cebuxaqan da «Alban tarixi»ndə hökmdar adlandırılır. Bunu biz yenə ikinci kitabın XI fəslində (qaynaqda hadisələr xronoloji ardıcılıqla verilməmişdir) tam aydın şəkildə görə bilərik. Bu fəsildə Xosrov Pərvizin öldürüldüyünü, yəni 628-ci ildə Cebuxaqan «hunların (burada xəzərlərdən söhbət gedir. – Müəlliflər) hökmdarı», «çar hökmdar» kimi yazıya alınmışdır. Deməli, Kaqanqatlı Moiseyin «Alban tarixi», aşağıda ibn Fadlanın kitabı üzrə «ulu xaqan» və «xaqan-bəy» titulları altında ifadə edilən Xəzər ikihakimiyyətliyinin artıq VII yüzilliyin birinci yarısında olmasını sənədləşdirən ilkin tarixi qaynaqdır.

Bundan başqa, müəllifin yazısına görə, VII yüzilliyin 30-cu illərinin ortalarında həmin Cebuxaqan (**cebu, cebğu** – Bizans qaynaqlarında **zibel** kimi verilir) Zaqafqaziyada hərbi döyüşdə basıldığı üçün qanundan xaric elan edilərək başqa bir ölkəyə qaçıb getmiş, onun ailəsi isə, görünür, məhv edilmişdi. Baş vermiş hadisə haq-

qında Cebuxaqan öz oğluna (qaynaqda onun adı «Şat» yazılmışdır) aşağıdakı sözlərlə «fəlakətli xəbər» göndərmişdi: «...sən bir daha mənim üzümü görə bilməyəcəksən, mən qorxudan bu yerdə qalmayıb yabançı bir ölkəyə qaçmalı oldum... Sən dərhal yanındaki adamları öldür və ya onlar baş vermiş (bu) işdən xəbər tutub səni məhv etməmiş onlardan yaxanı qurtar, mən isə məhv oldum və balalarımı itirdim»¹⁷.

Bu yazının sirri xəzər ikihakimiyyətliyi qanunlarından biri ilə bağlıdır. Bu qanuna görə döyüşdə basılıb qaçan ordu başçısı və ya xaqanın müavini ölümə məhkum edilir, ailəsi isə dağıdılırdı. İbn Fadlan bu barədə tam aydınlığı ilə yazmışdır: «O (xaqan – müəlliflər), yürüşə (qoşun) dəstəsi göndərsə, bu qoşun heç bir vəchlə və heç bir vaxt geri qaçmamalıdır və əgər qaçarsa, onda dəstdən kim geriye onun (xaqanın) üstünə qayıdırsa, hökmən öldürülür. Ordu başçılıqlarına və onun müaviniyə gəldikdə, onlar qaçmağa üz qoymuş olsalar, onların (özlərini) tutub gətirir, habelə onların arvad və uşaqlarını tutub gətirir və onların gözləri önündə sonuncuları başqalarına bağışlayırlar... bəzən o (xaqan) onların hər birini iki yerə parçalayıb ağaca mıxladır, bəzən isə onları boğazından asdırırdı»¹⁸.

«Kartli salnaməsi»ndə də buna oxşar yer vardır. Salnaməyə görə Xəzər xaqanı «öz spasaları» Bluçanı Kartliyə göndərmişdi. Bu «spasaların» kimliyi – xaqanın müavini, yoxsa ordu başçısı olması barədə indi düzgün bir söz söyləmək çətindir. Lakin Xəzər dövlətində ordu başçısı adətən xaqanın müavini olurdu. Xəzər ikili hakimiyyət sistemi üçün «Kartli salnaməsi» yazısının ayrıca yeri var, çünki adı çəkilən «spasalar» da yuxarıda təsvir olunan amansız ölümə məhkum edilmişdi. İş bundadır ki, xəzərlərin xaqam Kartli şahzadəsi Şuşan xanıma evlənmək istəyirdi, lakin onun göndərdiyi yüksək mənəbli Bluçan bir elçi kimi bu işin öhdəsindən gələ bilməmiş, Şuşan özünü öldürmüşdü. Bunun üstündə «Bluçanı tutub boynuna örkən saldılar, parçalamaq üçün iki atlıya tapşırıdılar...»¹⁹ Ola bilsin, Bluçanın da suçu hərbi məğlubiyyət ilə bağlı idi – onun 764-cü ilə aid edilən Kartli yürüşü ərəblərə qarşı yönəlmişdi²⁰. Yaxud ola bilsin, xaqanın şəxsi tapşırığının yerinə yetirilməməsi hərbi məğlubiyyət kimi qiymətləndirilməkdə idi.

Göründüyü kimi, ikili hakimiyyət ənənəsini «müavin-canişin» institutundan ayrılıqda öyrənmək ağılaşan iş deyildir. Tarixi qaynaqlar içərisində mövzunun həmin «ikili» cəhətini dərin səciyə-

yələndirə bilən ən yaxşı yazı ibn Fadlanındır. O, yazır: «Xəzərlərin xaqan titulu daşıyan hökmdarına gəldikdə isə, inanın, o yalnız hər dörd ayda bir dəfə adamların gözünə görünür... Ona «ulu xaqan» deyirlər, onun müavini xaqan-bəy adlandırırlar. Bu sonuncu ordunu ardınca apararaq ona başçılıq edir, dövlət işlərini rəhbərlik edir və onları yerinə yetirir, (xalqın qarşısına) çıxır, yürüşlər keçirir, yaxın ölkələrin hökmdarları da ona itaət göstərirlər. Və hər gün o, «ulu xaqanın» hüzuruna gəlir, qul kimi qarşısında alçalır və dinməz-söyləməz dayanır»²¹.

İbn Fadlanın bu yazısını Zaqafqaziya və Şərqi qaynaqları ilə tutuşdursaq, artıq VII-VIII yüzilliklərdə Xəzər dövlətinin quruluş baxımından ikili hakimiyyətə dayanmasına heç bir şübhə qalmaz. Onların içində alban tarixçisi Moiseyin işlətdiyi cümlə düzümü xüsusilə maraqlıdır: «Şimal hökmdarının canişini, onun dövlətində ikinci şəxs» olan Cebuxaqan (A.P.Novoseltsevin, burada şəxsi ad deyil, siyasi titul verilmişdir fikri ilə biz tamamilə razılaşıyıq).

«Cebuxaqan» - xaqanın cebusu (yaxud yabqusu) sözləri semantika quraşdırması baxımından «hökmdar müavini», «vitse-kral» deməkdir²².

Xəzər dövləti tarixinin öyrənilməsində özümlü bir qəribəlik gözə çarpır: ikili hakimiyyətə dayanan bu dövlət sistemində xaqanın siyasi-hüquqi səlahiyyət dairəsi daha az öyrənilmişdir, nəinki onun müavini olan ali dövlət məmurunun (cebu və ya şadın). İbn Fadlandan indicə gətirilən parçanı şərqşünaslıqda yaxşı məlum olan Məsudi (956-cı ildə ölmüşdür, deməli ibn Fadlanın Etil çayı hövzəsinə səyahəti ilə bir vaxtda yaşamışdır) yazısı ilə qarşılaşdırsaq ilk baxımda anlaşılmayan bir uyğunsuzluq üzə çıxmış olur. Məsudi redaktəsində xəzərlərdəki ikili hakimiyyət xaqanın dövlət işlərindən mütləq təcrid olunması şəklində təsvir edilmişdir. Məsudiyə görə, «xaqan özü nə bir fərman verə, nə də bir yasaq qoya bilir, dövlət işlərində isə heç bir hökm çıxarmayır». Onun sözlərinə inansaq, xaqan hətta ata minməyin nə olduğunu «anlamayır»²³.

İbn Fadlanın təsviri məzmunca daha dolğun, gördükləri haqqında söylədiyi mülahizələr məhkəmə hökmü kimi bəsit və qəti deyildir. Unutmayaq ki, ibn Fadlan yazıya aldığı hadisələr ilə çox yaxından tanış ola bilmiş, bəlkə də bəzilərini gözləriylə görmüşdü (B.N.Zaxoder öz araşdırmasının ikinci cildində, ibn Fadlanın daxil olduğu xəlifə elçiliyinin Xarəzmdən deyil, Volqa-Xəzər dənizi ilə,

yəni bilavasitə Xəzər dövlətinin ərazisi ilə geriyyə qayıtmasını əsaslandırılmışdır)²⁴. İbn Fadlanın kitabında xaqan, Məsudidən fərqli olaraq, dövlətin siyasi-hərbi həyatından tamamilə kənar da deyildir. Məsələnin bu cəhətinə ilkin olaraq diqqət yetirən yenə B.N.Zaxoder olmuşdur. Onun fikrincə: «Xəzər ali hakimiyyətinin şərti və asılı olmasına baxmayaraq hakimiyyətdə olan xaqan qeyri-adi ehtiramla əhatə olunmuşdu. Hətta müavin – hökmdar, xaqanın seçilməsi və taxtda uzun müddət qalması onun iradəsindən asılı olsa da, xaqan qarşısında heysiyyət alçaldan davranış qaydalarını gözləməli idi»²⁵. Zaxoderin bu müşahidəsi ibn Fadlan kitabının Məşhəd əlyazması və Yaqutun mətni üzərində qurulmuşdur. Sonuncu məsələyə biz xüsusi əhəmiyyət veririk, çünki görkəmli şərqşünas həmin mətni vaxtilə yüksək qiymətləndirmişdir: «...Yaqutun söyləməsinə görə ibn Fadlanın qələmindən çıxmış və xəzərlərə aid olan bütün parçalar heyrətəolunacaq ölçüdə çox dəyərli hekayətlərlə doludur»²⁶.

Belə «hekayətlərdən» birini götürsək, xaqanın çox yüksək siyasi səviyyədə – dövlətlərarası münasibətlər çərçivəsində şəxsən öz iradəsi ilə hökm çıxarıb işə qarışmasını görürük. Bu barədə ibn Fadlan məlumat verir: «Budur, 310 (922/23)-cü ildə xəzərlərin hökmdarına (xəbər) çatdı ki, müsəlmanlar əl-Babunac²⁷ torpağında olan sinaqoqu dağıtmışlar; o əmr etdi ki, bir minarə dağıdılınsın, müəzzinləri isə edam etdirərək söylədi: «inanın, mən islam ölkələrində bütün sinaqoqların dağıdılacağından qorxmasaydım, hökmən bir məscid də uçurtdurardım»²⁸.

Haqqında söhbət gedən hadisə baş verərkən xəzərlərdə iki hakimiyyətliyin olmasına əsla şübhə etmək olmaz. Hətta A.P.Novoseltsev də ikili hakimiyyətin («Hakimiyyətin şadın əlinə keçməsinin») IX yüzilliyin ikinci yarısından mövcud olması ilə razılaşır. Belə bir hakimiyyət şəraitində xaqanın mühüm dövlət işlərinə qarışması artıq tarixi fakt sayıla bilər.

Deməli, qaynaqlarda işlənən «ulu» və ya «böyük xaqan» («xaqan əl-kəbir» və ya «əl-məlik əl-kəbir») ikili hakimiyyət sisteminə həmin yüksək titula uyğun gələn siyasi nüfuza malik olmuş, bəzən dövlət işlərinin aparılmasında «veto» hüququna oxşayacaq qədər bir səlahiyyət saxlaya bilmişdi. Leonti Mroveli yenicə seçilən xaqanın bilavasitə hərbi yürüşdə iştirak etməsini qeydə almışdır («seçilmiş xəzər hökmdarı öz ilkin yürüşü ilə Qafqaz dağlarını aşır

keçərək (bir sıra) xalqları əsarətə saldı»)²⁹. «Kartli salnaməsi» və ibn Fadlanın yuxarıda gətirdiyimiz məlumatına görə, ordunu toplayıb döyüşlərə xaqan göndərir, müsəlman minarəsinin dağıdılması və müəzzinlərin öldürülməsi də onun iradəsi ilə yerinə yetirilmişdi. Əl-Kufi isə, əl-Cərrahın başçılığı ilə ərəblərin xəzərlərə qarşı savaşa girməsi barədə rəsmi «notanın» (xəbərdarlığın) məhz xaqana verildiyini yazmışdır³⁰. Bu xaqan, «onunla biretiqadlı və həmtayfa olan kafirlər ölkəsinin bütün əyalətlərinə elçilər göndərərək, onları müslimlər ilə savaşa səsləmişdi». Lakin Sasanilər vaxtında olduğu kimi, ərəblərə qarşı müharibəni xaqan deyil, onun oğlu Bars bəy aparırdı (Xəzər dövlətində ali xidməti vəzifələrin yerləşdirilməsi qaydasını nəzərə alaraq, Bars bəyin «müavin» olduğunu ehtimal etmək olar). Yalnız Bars bəy yaralandıqdan, bəlkə də öldürüldükdən (ərəb sərkərdəsi «onun tacı üzərindən» güclü zərbə endirərək atdan vurub yerə salmışdı), döyüşlər isə bilavasitə Xəzər siyasi mərkəzlərinə yaxınlaşdıqdan sonra xaqan «bütün Xəzər torpaqlarından ordu toplayaraq tezliklə öz başçılığı altında böyük bir qoşunu müharibəyə gətirmişdi»³¹.

Əl-Kufinin yazısı ikili hakimiyyət qanunlarına heç də zidd deyildir. Əksinə, ibn Fadlanın müşahidələrinə bir daha üz tutduqda məsələ tam aydınlaşmış olur: xaqan dörd aydan bir dəfə özünü «xalqa» uzaqdan göstərməkdə qalmır, həm də vaxtaşırı «at üstündə bütün qoşunların başında yola çıxır». B.N.Zaxoder əl-İstəxrinin belə bir məlumatını nəzərə almışdır: xaqan ancaq böyük müharibə baş verdikdə özü yürüşə çıxır³². Ərəblərin xəzərlərə qarşı yüz ildən çox sürən və VIII yüzilliyin başlanğıcından bilavasitə Xəzər torpaqlarına keçirilən müharibəsi məhz böyük müharibə idi.

Bir neçə söz də ikili hakimiyyət sisteminin iki hakim sülaləsinin və ya nəslin ittifaqı üzərində qurulması barədə. Prinsip etibarilə, görünür, ikili hakimiyyət xəzərlərdə də, başqa türkdilli xalqların tarixində də məhz belə yaranmışdır. Məlumdur ki, Göy türklər kaqanlığı iki hakim tayfanın – Açına və Açıde tayfalarının ittifaqına dayanırdı. Birinci tayfanın başçıları Elteriş, Qapaqan və başqaları **kaqan** titulu daşıyırdılar, ikinci tayfanın nümayəndələri Tönükük və onun iki qardaşı müvafiq şəkildə **apatarkan** (sonralar – **Bayla baqatarkan**), **yabqu** və **şad** titullarına sahib olmuşdular³³.

Həmin kaqanlığın tarixində apatarkan yabqudan qat-qat yüksəkdə dururdu, əslində dövlətin «vitse-kralı» məhz o idi. Bu

vəzifəni tutan Tönükük özünü (sağlığında yondurduğu məşhur run yazı abidəsində) kaqanlıqın xilaskarı sayırdı. O, yazırdı ki, «(Elteriş) kaqanın bacarığının az olmasına baxmayaraq, mən özüm onu kaqan etmək istədim»³⁴. 716-cı il dövlət çevrilişindən sonra vəziyyət dəyişdi. Elterişin oğlu və çevrilişin başçısı Kül teqin taxta öz qardaşı Bilgə kaqanı çıxardı, özü isə dövlətin «ikinci vəzifəli şəxsi» olmaqla kifayətləndi. L.N.Qumilyev haqlı olaraq yazır: Bilgə kaqan «qardaşının əlində oyuncaq olduğunu anlayırdı. Buna görə də onu orduların komandanı, yəni dövlətin əsil sahibi təyin etdi»³⁵. Başqa sözlə, ikili hakimiyyət prinsipi saxlanılsa da, artıq iki nəslin ittifaqı rəsmən qüvvədən düşmüşdü. 744-cü ildə kaqanada hakimiyyət uyğur sülaləsinin əlinə keçmiş oldu; keçmiş Açına nəslinin törəməsi olan karluk başçısı isə yabqu titulu yiyələndi, yəni «vitse-krall» vəzifəsini ələ keçirdi. Bununla iki sülalənin ittifaqına dayanan ikili hakimiyyət üsulu bərpa olundu. Qaraxanlılar (İləkxanlılar) kaqanlıqı vaxtında da (940-1212) ikili hakimiyyət sistemi çiqil və yağma tayfalarının feodal əyanları arasında bölüşdürülməsi üzərində mövcud olmuşdur³⁶.

V.V.Bartold, A.Z.Toqan, V.F.Minorski, S.P.Tolstov Xəzər dövlətini «qədim türk kaqanlıqının (Göy türk, çin dilində Tu-qü) və ya daha düzgünü bu sonuncunun qərb federasiyasının qalığı» saymışlar³⁷. Buna baxmayaraq, Xəzər dövlətində ikili hakimiyyətin hansı iki sülalə yaxud tayfa arasında bölünməsi haqda qaynaqlardakı məlumatın kasadlığı üzündən biz demək olar heç bir şey bilmirik (B.N.Zaxoderin VIII yüzillik tarixi ilə bağlı «ağ» və «qara» xəzər tayfaları haqqında yazısı nəzərə alınmazsa). Ola bilsin ki, sonralar – X-XI yüzilliklərdə (A.P.Novoseltsevin fikrincə – artıq IX yüzilliyin ikinci yarısında) hakimiyyət, şad vəzifəsini tutan yüksək mənsəbli əyanın sülaləsi əlində uzurpasiya edilmişdi. Bizim araşdırdığımız qaynaqların birində (Alban tarixində) isə xəzərlərdəki ikili hakimiyyət iki sülalə arasındakı ittifaq şəklində deyildi. Biz VII yüzilliyin birinci yarısında olmuş vəziyyəti nəzərdə tuturuq – artıq oxucuya məlumdur ki, o zaman «Qara xəzərlər» sülaləsi (B.N.Zaxoderə görə, X yüzilliyə qədər xəzər xaqanları məhz bu sülalədən qoyulurdu)³⁸ hakimiyyəti başqa sülalənin və ya nəslin nüma-yəndəsi ilə deyil, qardaş olan iki öz nüməyəndəsi arasında bölüşürdü.

Yuxarıda yazdığımız kimi, qədim türk kaqanlıqı tarixində iki qardaş Bilgə kaqan və Kül teqinin vaxtında da vəziyyət məhz belə olmuşdur.

Sonuncu olaraq Xəzər hakimiyyət qaydasının pozulub aradan qalxması səbəbləri haqqında. Biz burada da məsələnin B.N.Zaxoder araşdırmasında verilən qoyuluşunu daha düzgün və tutarlı sayırıq. Onun gəldiyi nəticəyə görə təxminən anonim fars yazısı «Hüddud əl-ələm»in yarandığı vaxt (X yüzilliyin 80-ci illəri) «ikili hakimiyyət, bəlkə də yerinə yetirilən bir rituala çevrilərək, fələn artıq qüvvədən düşüb yox olmuşdu. Hökmdar-müavin hakimiyyəti bütünlüklə öz əlinə almışdı». Və sonra: «Bütün yuxarıda deyilənlərə sonluq versək, biz əsaslı surətdə belə bir nəticə çıxara bilərik: xəzər iki hakimiyyətinin ləğv edilməsi hakimiyyətin çarın (hökmdarın) əlində artıb güclənməsi demək idi, Xəzər cəmiyyətinin yüksələn xətlə inkişafının ifadəsi idi»³⁹.

Başqa sözlə, ikihakimiyyətin aradan götürülməsi – onun tam formal bir ənənəyə («xaqan» titulu hələ də qalmaqda idi), xaqanın isə ehtiram göstərilən sıfıra çevrilməsi şəraitində real siyasi hakimiyyət artıq «müavini» təmsil edən sülalənin inhisarı olmuşdu. Özü də həmin müavinin «cebu-xaqan», «xaqan-bəy», «tərxan-xaqan» və ya «şad» adlanmasından asılı olmayaraq.

A.P.Novoseltsev məsələnin bambaşqa izahını ortaya atmışdır. O, qədim türk dövlətləri tarixinin əksinə olaraq VII, VIII və IX yüzilliyin birinci yarısında Xəzər dövlətində xaqanı «birhakimiyyətli» hökmdar sayır, müavin olan şadın «funksiyalarının dəyişilməsini», yəni ikihakimiyyətin yaranmasını yalnız IX yüzilliyin ikinci yarısına və X yüzilliyə aid edir. Bu «dəyişilmənin» səbəblərinə gəldikdə isə, o iki məlum hadisəni xatırladır. Birincisi, Mərvan ibn Məhəmmədin 737-ci il yürüşünü «xəzərlərdə ali hakimiyyətin quruluşunda təcridən, lakin ciddi dəyişikliklərin başlanğıcı» kimi qələmə verir. İkincisi, yəhudiliyin xəzərlərdə dövlət dini elan olunmasında şadın böyük rol oynadığını yazaraq – guya bununla bağlı olaraq şad «xaqanı yavaş-yavaş ikinci plana sıxışdırmış, sonralar isə onun nüfuzunu heçə endirmişdir» (səh. 155, 157).

Halbuki, D.M.Danlop müəyyən etmişdir ki, IX yüzilliyin başlanğıcında Xəzər dövlətinin paytaxtı İtil şəhərində dini icmaların içində ən böyük müsəlmanlarınkı idi, sayca onlar 10 min nəfərdi və 30 məscidləri vardı. İkinci yerdə 13 kilsəsi olan xaçpərəstlər

dururdu, Niotitia Yepiskopatun adlanan sənədə görə, Konstantinopol patriarxına tabe idilər. Yəhudilik dinindən olanlar isə 4 min nəfərdən ibarət «ən kiçik icma» təşkil edirdilər⁴⁰. Deməli, Xəzər ali hakimiyyətinin dəyişilməsi səbəbini dini amil ilə bağlamazdan qabaq qaynaqlar üzərində tutarlı axtarış aparmaq lazımdır.

Bizim fikrimizcə yeni versiya, həm mövzunun tarixşünaslığı, həm də qaynaqların məzmunu ilə əsla uzlaşmayan, bugünkü biliklər baxımından elmi sübutu olmayan ehtimaldan artıq bir şey deyildir.

Qeydlər və ədəbiyyat

1. Вах.: «История СССР». М., 1982. №4. С. 150-159. Sonralar bu məqaləyə olan istinadlar mətnin özündə mötərizədə veriləcəkdir.
2. Григорьев В.В. О двойственности верховной власти у хазаров. «Журнал Министерства народного просвещения». 1834. Ч. III. С. 279-295. Üstündən 40 il keçdikdən sonra yenidən çap edilmişdir, bax.: Россия и Азия. Сб. исследований и статей по истории, этнографии и географии, написанных В.В.Григорьевым, ориенталистом. СПб., 1876.
3. История агван Моисея Каганкатваца. СПб., 1861. С. 331-332, 338-339.
4. Alföldi A. Türklerde cifte krallik. İkinci Türk Tarih kongresi. İstanbul, 1943; Dunlop D.M. The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954; Golden P.B. The Question of the Rus Qaganat. Archivum Eurasiae Aevi. II. Budapest, 1976; Golden Peter B. Khazar Studis. Volume 1-2. Budapest, 1980 (sonuncu əsərin ikinci cildi bütövlükdə ərəb, erməni, Bizans, yəhudi və fars qaynaqlarının faksimile mətnlərindən ibarətdir).
5. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв. М., 1962. Т. I. Оп. 195-229 (sonralar – Svod I; həmin əsərin 1967-ci ildə basılmış ikinci cildi isə istinadlarda «Svod II» yazılacaqdır).
6. Вах.: Патканов П.К. Библиографический очерк армянской исторической литературы. СПб., 1880. С. 92; История епископа Себеоса. Ереван, 1939, с. 61; Летопись Картли. Тбилиси, 1982. С. 47.
7. Мамедова Фарида. «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку, 1977. С. 36–48.

8. Həmin qaynaqlarda mətn yaxınlığı xüsusi araşdırma aparmaq zərurəti doğurur. Əl-Kufi və Təbəri hər ikisi Muhəmməd ibn Mərvanın 732/33 ilə düşən yürüşünü (xəzərlərə qarşı) «çirkli yürüş» adlandırırlar, çünki yağmurun və palçıqın çoxluğundan ərəb döyüşçüləri çox çətinlik görmüş, bütün atların quyuğunu kəsməli olmuşdular. Həmin «çirkli yürüş» gürcülərin «Kartlis Sxovreba» qaynaqlar kitabında da xatırladılır, lakin burada Mərvanın yürüşü Gürcüstana aid edilmişdir (Вах: Ахмад ибн А'сам ал-Куфи. Книга завоеваний. Эрəбсəдən çevirəни Z.M.Bun-yadovdur. Баки, 1981. С. 48; Летопись Картли». С. 38).

9. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков, 1956. С. 146 (sonralar – İbn Fadlan).

10. Svod I, səh. 195 (burada va sonra kursiv müəllifləridir).

11. Yəne orada, səh. 203.

12. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. М., 1963, с. 195.

13. Svod I, səh. 195.

14. Мровели Леонти, Жизнь картлийских царей. М., 1979. С. 25. Salmənin nəşiri Q.V.Sülaya və bəzi başqa tarixçilər L.Mrovelinin Xəzər çarının seçilməsi haqqındakı yazısını heç bir əsas olmadan Ön Asiyada miladdan qabaq VIII yüzillikdə skif (?) başçılarına aid edirlər, bax: yəne orada, səh. 54; Ковалевская В.Б. Скифы, Мидия, Иран во взаимоотношениях с Закавказьем по данным Леонти Мровели // Вестн. АН Груз. ССР. Серия истории, археологии, этнографии и истории искусства. 1975. №3. С. 64–65. Beləliklə, gürcü salnaməsindəki xəzərlərə aid tutarlı yazı təftiş olunaraq skif-iran əsəti tarixinə cəlaşdırılır və bununla da öz elmi dəyərindən güclə məhrum edilir. Halbuki çarın seçilməsi haqqında Mrovelinin məlumatı yalnız xəzərlərin tarixində deyil, qədim oğuzların da tarixində olmuş bir hadisədir, (Вах: İbn Fadlan, səh. 127).

15. Svod I, səh. 195.

16. Вах: История агван, с. 110 və sonrakılar.

17. Yəne orada, səh. 134. Bu material ilə tanış olan Dunlop da zibelcebunun Xəzər dövlətinin «ali vəzifələr silsiləsində» ikinci şəxs olduğunu, «Şat» adlandırılan gənc ordu başçısının isə onun oğlu olduğunu yazmışdır (Dunlop D.M. The History, p. 30-31).

18. İbn Fadlan, səh. 147.

19. Летопись Картли, с. 47.

20. Yəne orada, səh. 79.

21. İbn Fadlan, səh. 146.

22. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967. С. 267.

23. Bax: Minorski V.F. Göstərilən əsəri, səh. 195; Svod I, səh. 205.
24. Svod II, səh. 155-165, 184.
25. Svod I, səh. 213 və sonrakılar.
26. Svod II, səh. 184.
27. B.N.Zaxoderin fikrincə burada Bağdaddan deyil, Abasqun və ya Cürcandan söhbət gedir – orada xəzər icması və yəhudi məbədi (sinaqoq) ola bilərdi (Svod II, səh. 184).
28. İbn Fadlan, səh. 148.
29. Mroveli Leonti, səh. 25.
30. ƏI-Kufi, səh. 17–37.
31. Yenə orada, səh. 41 və sonrakılar.
32. Svod I, səh. 215.
33. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники. М., 1964; Qumilyev L.N. Göstərilən əsəri, səh. 274-277.
34. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.Л., 1951. С. 65.
35. Qumilyev L.N. Göstərilən əsəri, səh. 315.
36. Кляшторный С.Г. Эпоха «Кутадгу Билиг». Сов. тюркология, 1970. №4. С. 83-85.
37. Bax: Миинорски В.Ф. Göstərilən əsəri, səh. 142-143; Толстов С.П. Новогодний праздник «каландас» у хорезмских христиан начала XI в. (в связи с историей хорезмско-хазарских отношений). Сов. Этнография. 1946, №2. С. 101.
38. Svod I, səh. 217.
39. Yenə orada, səh. 210, 229.
40. Dunlop D.M. The History, p.92.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri.
Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. №4, 1984. S.121-124.
«Azərbaycan Türkləri» dergisi. Sayı 1. İstanbul, 1990. S. 44-47.

REDAKSIYA SORĞUSU: TARİXİMİZ, ABİDƏLƏRİMİZ, DƏRSLİKLƏRİMİZ

Hər şeydən əvvəl bir məsələyə toxunmaq istərdim. Mən elmdə yaradıcı iqlimin təmin olunması məsələsini nəzərdə tuturam.

XXVII qurultayın sənədlərində də, ictimai elmlər üzrə kafedra müdirlərinin Ümumittifaq müşavirəsində də, yaradıcı təşkilatların nümayəndələri ilə olan görüşlərdə də bu məsələnin kəskin şəkildə qoyulması təsadüfi deyildir. Qurultaya Sov.İKP MK-nın Siyasi məruzəsində **ehkamçılıq**, elmdəki fikir durğunluğunun başlıca səbəblərindən biri kimi qeyd edildi: ayrıca göstərildi ki, elmi həqiqət bəyannamə və sərəncamlarda deyil, diskussiya və mübahisələrdə üzə çıxır, **elmimizin belə bir inkişaf yoluna** çıxması üçün əsl **yaradıcı şərait** olmalıdır. Məruzədə deyilir: «Partiyanın bütün həyat sahələrində bərqərar etdiyi yaradıcılıq şəraiti ictimai elmlər üçün xüsusilə səmərəlidir. Ümid edirik ki, bizim iqtisadçılar və filosoflar, hüquqçular və sosioloqlar, tarixçilər və ədəbiyyatşünaslar cəsarətli təşəbbüskarlıqla yeni problemlər irəli sürmək üçün, bunların yaradıcı nəzəri təhlili üçün ondan fəal istifadə edəcəklər».

İndi gəlin açıq danışaq: ehkamçılıq, inzibati sərəncamlar, amiranəlik və mənəmlilik elmimizdən qovulmuşmu? Diskussiya və mübahisələr yolu ilə aparılan müzakirələr elmdə aparıcı yer tutmuşmu? Təəssüflər olsun ki, suallara «yox» cavabı vermək lazım gəlir.

«Vestnik drevney istorii» jurnalında (1988, №1) Azərbaycan dili, folkloru və tarixinin öyrənilməsi üçün az-çox səmərəli iş aparılan tanınmış alimlərimizə «pantürkizm» damğası vurmağa cəhd edilmişdir. Çox təəccüblü olsa da bu cızmaqaranın müəllifi Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, Tarix İnstitutunun direktoru İ.Əliyevdir. Elmi yaradıcılığının ən gözə çarpan cəhəti də konsepsiyasızlıqdır. Özünüz baxın: vaxtilə N.Y.Marr nəzəriyyəsinin qızğın tərəfdarı olsa da, sonralar ondan üz döndərmişdir; bir vaxt Elam

dili ilə Midiya dilini qohum, bu sonuncunu isə indiki türk sistemli dilimizin kökü sanmış, yenə sonralar bu fikirdən də əl çəkmişdir (bu sözlərin müəllifi mən deyiləm. 1961-ci ildə Moskvada çıxmış «Изучение древней истории Ближнего Востока в Советском Союзе» kitabının müəllifi N.M.Postovskayadır); qabaqlar irandilli tayfaların Azərbaycana Orta Asiyadan, sonralar isə bəzi iranşünasların «təsiri» ilə şimaldan – cənubi Rusiya düzənlərindən gəldiyini yazmışdır. Alimin bir **xidməti də** Albaniya (Şimali Azərbaycan) torpaqlarını İran tayfalarının metropoliyası adlandırması, başqa bir **xidməti** isə ehkamçı mövqedən çıxış edən tək-tük Moskva tarixçilərini Azərbaycan tarixşünaslığı üzərinə «səlib yürüşünə» səsləməsidir. Ancaq indi, ölkəmizin yenidənqurma və demokratikləşmə yolunda olduğu çağda belə oyunlara əl atmaq ən azı gücsüzlük göstəricisidir. Çünki xalq, ictimaiyyət Cavid, Cavad, Çəmənəzəminli, Müşfiq və başqa sənət adamlarımızın yox olması üçün bu «üsulu» işləyənlərin ifşa edilməsini tələb etdiyi kimi, M.İsmayilov, M.Seyidov, Y.Yusifov, T.Hacıyev, A.Məmmədov, K.Vəliyev kimi alimlərimizə qarşı həmin üsulu silaha çevirənlərə də tezliklə öz münasibətini bildirəcəkdir. Stalinçilik metodu ilə «opponentlik» etmək gələcəyi olmayan, uğursuz işdir. Düşünürsən, bu vəziyyət adama çox ağır təsir bağışlayır. İstəyirsən deyəsən: qardaşlar, bir yan-yörənizə, ətrafınıza baxın. Görün indi hansı respublikada alimlər bir-birlərilə belə dildə, bu cür sərt tonda danışirlar? Yaradıcılıq iqlimi, elmi mübahisə etikası olmayan yerdə birlik də olmaz, iş də... **Birlik, elmi həmrəylik isə bizə hava-su kimi lazımdır.**

Yuxarıda adı çəkilən Ümumiitifaq müşavirəsilə bağlı «Pravda» qəzeti baş məqaləsində qeyd etmişdi ki, yaradıcı müzakirələr keçirilməsi alimlərin üstünə yarlıq asmaq «üsulu» ilə bir yerə sığışdırıla bilməz. «Belə priyomların nə həqiqi elm ilə, nə həqiqi yaradıcılıq ilə, nə də həqiqi marksizm ilə əlaqəsi yoxdur» («Pravda» qəzeti, 6 oktyabr 1986).

EA-nın «Xəbərləri» də elmdə yaradıcılıq şəraitinin yaranması, «cəsarətli təşəbbüskarlıqla yeni problemlər irəli sürülməsi»-nə qarşı çıxmamalıdır, əksinə, bu işə kömək etməlidir. Özü də akademiyanın, respublika yuxarı təşkilatlarının yaxından iştirakı ilə... başqa çıxış yolu görmürəm.

Ancaq biz heç vaxt Azərbaycan torpaqlarını irandilli tayfaların metropoliyası adlandıranlara «paniranist» damğası vurmamı-

şığı, vurmaq niyyətində də deyilik və xoşbəxtlikdən ölkəmizi o çağlara qaytara biləcək yol da yoxdur. T.Abuladzenin «Tövbə» filmində deyildiyi kimi, «məbədə (ləyaqət məbədinə! – S.Ə.) aparmayan bir yol kimə lazımdır?» Azərbaycan tarixi problemlərinin araşdırılması heç kimin şəxsi işi və inhisarı olmamalıdır, burada yasaq, qadağa, əmr və s. ilə heç nə qazana bilməyəcəyik. Yalnız gücümüzü birləşdirməklə acınacaqlı vəziyyətdə olan bir sıra problemlərin araşdırılması yolunda az-çox iş görə bilərik.

Mən Azərbaycan tarixinin universitet kursu ilə 25 ildən çox bağlı olduğum üçün bəzi ümumi məsələlərə toxunmağı özümə borc bilirəm. Bunlardan birincisi və başlıcası «Midiya məsələsi»dir.

Bu məsələ bizim tarixə elmi axtarışlardan deyil, «yuxarıdan», göstərişlə gətirilmişdir. Xalqımızın tarixi adını dəyişdirib yox etmək istəyən Stalin «sizin ulu babalarınız midiyalılardır» sözlərini elə-belə söyləməmişdi. Bu qondarma, elmlə heç bir yaxınlığı olmayan «göstəriş» bizi tarixə gətirən kökləri nəsillərin yaddaşından silib unutdurmaq məqsədilə verilmişdi. Bununla sanki ağzımızı dağa dirədilər, get, ara görüm ulu babalarımı indi necə və harada tapacaqsan! («Heydərbaba»da ustadın dediyi kimi: «Yaxşı bizi yaman günə salıblar»). 40-50-ci illər Azərbaycan tarixşünaslığında Midiya aludəçiliyinin bal ayı oldu. Açığını deyək, bir vaxt hamımız bu və ya başqa ölçüdə bu Midiya «sehrinin» azarına tutulduq. İş o yerə çatdı ki, bütün dünyaya türk dillərindən biri kimi bəlli olan dilimiz iranköklü Midiya dilinin qol-budağı kimi qələmə verildi. Doğrudur, belə bir «kəşfin» müəllifi tezliklə ondan dönüb boyun qaçırmalı oldu. Ancaq Azərbaycan tarixinin qədim çağları Midiya arabasının ardına qoşuldu. Hələ indi də bu yedəkli sürüklənmə davam etməkdədir. Midiyanın adı Azərbaycan dövləti kimi neçə-neçə kitablara, tarixi roman və kinofilmlərə salınıb (bir neçə ay bundan qabaq «Azərbaycan» adlı telefilmə müəllifləri Şəmkir səmtindən bir qədim döyüşçünün guya Midiya ordusuna qulluğa getməsindən danışmışdılar!). İndi isə bu fakt Azərbaycan tarixinin Akademiyada hazırlanan çoxcildliyinə salınmaqdadır. Bundan başqa, Midiya təəssübkeşləri fikirlərini öz «tələbələrinin» yazılarına qatıb yaymaqdadırlar. Bütün bu yanlışlığı qazıyıb atmaq üçün görün, neçə onillər lazım gələcək.

Halbuki, Midiya Əxəmənilərdən qabaq mövcud olmuş İran dövlətidir. Ərazisinə görə də bu dövlət klassik İran coğrafi «üç-

bucağı» üzərində (indiki Tehran – İsfahan – Həmədan şəhərləri arasında) yerləşmişdi. Azərbaycan torpaqlarının yalnız bir hissəsi 70 ilə yaxın Midiya dövlətinə tabe olduğundan çox sonralar şərti olaraq «Kiçik Midiya» adlanmışdır.

Heç kim Midiyanın öyrənilməsinə qarşı çıxmaq fikrində deyildir. İşiniz avand olsun: axtarış aparın, öyrənin, çap edin. Ancaq Azərbaycanın qədim tarixinin öz problemlərini, xüsusilə, etnogenezis problemini Midiya arabasının təkərinə bağlamayın!

Üstüörtülü qalan, öz həllini gözləyən başqa bir məsələyə də toxunaq: 30-cu illərdə xalqımızın milli-etnik adının («pasportunun») dəyişdirilməsi məsələsinə.

Oktyabr sosialist inqilabından sonra xalqımızın, öz milli keçmişinə, dilinə və mədəni irsinə görə daşdığı tarixi adı («türk») rəsmiləşdirilib pasportlara salındı, partiya və dövlət sənədlərinin dilində geniş işlənməyə başladı. Bu ad altında, əlbəttə, Qafqaz və ya Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulurdu. İki sənəddən parçalar gətirmək yerinə düşər. Azərbaycan K(b)P-nin II qurultayının (avqust 1920-ci il) yerli işçilərin az olması ilə əlaqədar «məsul işçilərin məcburi şəkildə türk dilini öyrənmələri» haqda, IV qurultayının isə (fevral 1922-ci il): «РКР МК директивlərinin yerinə yetirilməsi üçün kommunist-turklərin hazırlanıb tərbiyə edilməsinə birinci dərəcəli bir iş kimi diqqət yetirmək... birbaşa türk əhalisi içindən çıxmış rəhbər işçilərin sayını artırmaq» barədə qərarları tarixçilərə yaxşı tanışdır (bax: «Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК». I cild. Bakı, 1986. S. 37, 77). Ancaq 1937-ci ildən xalqımızın adı rəsmi qaydada (söz yox, xalqın özünə bildirmədən və ondan soruşulmadan) dəyişdirildi. O biri yandan isə onun «ulu babalarının» midiyalıları olduğunu söylədilər. XX qurultaya kimi bu mövzuya heç kəsin toxunmaması təbii idi. Təkcə xalqın adına deyil, belə bir tarixi mövzunun özünə də yasaq qoyulmuşdu. Ancaq XX qurultaydan bu günə kimi biz yenə də həmin mövzunun yasaq altında qalmasına kömək edirik. Bir tarixi qaynaqda xalqımız haqqında deyilən «türk» sözü ilə qarşılaşan kimi tələsik mötərizə açıb «azərbaycanlılar» yazırıq (ay aman, birdən gənc oxucu azərbaycanlının türk olduğunu düşünər). Halbuki, Oktyabr inqilabının 70 illiyi ilə bağlı sənədlər çap edən «Pravda» qəzeti (2 avqust, 1987. №214) Azərbaycana aid 1930-cu ilə düşən bir şəkil verib altında yaz-

mışdır: «Türk qadınları Əli Bayramov adına klubun kitabxanasında». Görürsünüz, «Pravda» heç bir mötərizə-filan işlətməyi lazım bilməmişdir. Amma biz tarixi sənəd və qaynaqları saxtalaşdırmaqdan belə çəkinmirik. Səməd Vurğunun hamımızın körpəlikdən bildiyi «çadrasız, boyasız Türk qızlarından» misrasını cərrah bıçağı gücünə korlayıb «çadrasız, boyasız Şərq (?!?) qızlarından» donuna salırıq (yeri gəlmişkən, onu da deyim ki, dünyanın heç bir ölkəsində həyatda olmayan böyük yazıçının irsinə belə yanaşılmasına yol verilmir). Tarixi ədəbiyyatda bu mövzuya qayıtmaq lazımdır. **Özü də düzgün, obyektiv-tarixi izahat vermək üçün qayıtmaq lazımdır.** Çünki çox ciddi bir tarixi hadisə olmaqla, bu addəyişmə «mərasimi» nəsillərin yaddaşı arasında uçurum və boşluq yaratmışdır. Bu günkü nəvə 20-30-cu illərdə yaşayan babasının pasportunun «milliyyət» qrafasında nə üçün «türk» yazıldığını bilmir. Anlaya bilmir ki, 1930-cu ildə Əli Bayramov klubunda kitab oxuyan «türk qadını» elə onun öz anası və ya nənəsidir (hətta ali məktəb tələbələrimizdən şəkildəki qadınların milliyyətə kim olduğunu soruşanlar var). Hələ onu demirəm ki, onsuz da parçalanmış olan xalqımızın bir yarısı indi «azərbaycanlı», cənubdakı yarısı isə «Azərbaycan türkü», yəni rəsmən iki ayrı-ayrı ad daşımaqdadır.

İstərdim, sözlərim düzgün, «rəng» vurulmadan başa düşülsün. **Söhbət heç də yenidən «azərbaycanlı» adını dəyişdirib köhnə ada qayıtmaqdan getmir. Respublikamızda baş verən son hadisələr aydın göstərdi ki, bütün dünya xalqları, uzaq qitələr və adalar xalqımızı indi məhz «azərbaycanlı» kimi tanıyırlar. Bu ad artıq tam tarixi vətəndaşlıq qazanmışdır. Bir az uzaq gələcəyi düşündükdə, dünya ölkələrinə səpələnmiş olan azərbaycanlıların («Vətən» cəmiyyətinin yaranması bununla bağlıdır) bu adı, yəni heç kəsinkinə bənzəməyən bir milli «möhür» daşması bütün xalqımızın mənəvi birliyi üçün çox mühüm amildir. Bəs onda söhbət nədən gedir? Ondan gedir ki, indiki adımız baba və dədələrimizin əvvəlki adına qarşı qoyulmamalıdır. Bu adların hər birinin yaranmasının tarixi kökləri, səbəbləri yeni nəsillərdən gizlənilməməlidir. Əgər biz gənclərə bu mühüm məsələ üzrə aydın, dürüst elmi bilik aşılaraq, doğru izahat versək, onda nəsillərin yaddaşında boşluq yaranmaz, xalqın da adının üzərinə 30-cu illərdən bəri çökmüş xof pərdəsi aradan götürülər.**

Fikrimi konkret açıqlamaq istərdim: rus, ukraynalı, belorus, polyak, çex, bolqar... xalqları kökcə slavyandırlar. Onların hamısının öz adı var (yalnız, slovak, sloven kimi xalqların adında ümumi soykökdən gələn «slavyan» sözünün izi qalmışdır), ancaq bununla yanaşı, onların hər birinə ayrılıqda «slavyan» xalqı da demək olar və deyilir də... Azərbaycan, uşur, qazax, özbək, tatar, başqırd, xakas, qaqauz... xalqlarının da, gördüyümüz kimi, ayrı-ayrı adları var (ancaq «türk» və «türkmən» sözlərində soykök özünü göstərir), onların da hər birinə «türk» və ya «türkdilli» xalq demək olar. Burada yeni heç nə yoxdur. Ancaq azərbaycanlıların tarixən «türk» adlandırılmasına qarşı yaranan ehkamçı inamsızlıq aradan götürülməli, bu ada tam ləyyal münasibət olmalıdır.

Tarixi ədəbiyyatımızın üstündən sükutla keçdiyi həll olunmamış mövzuları sırasında 14 il ərzində iki dəfə yazı sisteminin dəyişdirilməsi, yenə otuzuncu illərdə Cənubi Azərbaycandan olan on minlərlə peşəkar fəhlənin inzibati yolla Azərbaycan SSR-dən çıxarılıb İrana qaytarılması və bunun sosial-mənəvi nəticəsi, mən deyərdim faciəsi, 40-50-ci illərdə Ermənistan SSR ərazisində yaşayan 100 mindən artıq azərbaycanlının zorla köçürülməsi də var. Belə mövzuların öyrənilməsi vaxtı çoxdan çatmışdır. Misal üçün, əlifbamızın dəyişdirilməsi səbəbləri tarixi ədəbiyyatda çox səthi, birtərəfli işıqlandırılır (Aman bu dəyişdirmə azarından: dünya xalqlarının demək olar, hamısı bütün tarixləri boyu bir əlifba qəbul etmiş, bu günə kimi də onu işlətməkdədirlər. Biz isə qədim alban əlifbası da sayılmaqla, düz dörd dəfə əlifba dəyişdirmişik).

Əlifba islahatımızın babası sayılan Mirzə Fətəli Axundovun tarixi tərəqqi üçün aparıcı olan başlıca sosial-iqtisadi-siyasi amillərin yerini düzgün başa düşmədiyinə göz yumuruq. Yazı sistemi tərəqqinin başlıca amili sayılıyadı, Yaponiyanın indiki yüksək elmi-texniki-iqtisadi sıçrayışı baş verə bilməzdi. Axı, yaponların heroqlifli yazısı ərəb əlifbasından heç də asan deyil, bəlkə qat-qat mürəkkəb və çətindir. Bununla yanaşı, Rusiyada yaşayan müsəlman xalqlarına Kiril əlifbasını qəbul etdirmək ideyasını qatı irticaçı dairələr hələ XX yüzilliyin başlanğıcında – 1905-ci il inqilabı yatırıldıqdan və irtica yarandıqdan sonra irəli sürmüşdülər.

Yanvarın son günündə Moskvadan Mərkəzi televiziya ilə «Yenidənqurma və ədəbiyyat» verilişində görkəmli yazıçı V.S.Rozov belə bir fikir söylədi: «Tarixçilərimiz tarixi düzgün işıqlan-

dırmırdılar, onu bu və ya başqa şəxsiyyətin «görüşlərinə» uyğunlaşdırırdılar. Biz indi Karamzinin, Solovyovun, Klüçevskinin Rusiya tarixi üzrə kitablarını yenidən çap edirik. Çünki tariximiz yoxdur. O yenidən yazılmalıdır». Çox kəskin söylənsə də, bu sözlərin arxasında acı həqiqət, düşündürücü fikirlər durur. Xüsusilə, Azərbaycan tarixini göz önünə gətirdikdə.

Çoxcildliklər haqda. Yanılmıramsa, altıcildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin I cildini Baş redaksiya üzvləri oxuyub bəyənmişlər və cild çapa verilmişdir. Doqquzcildlik Azərbaycan tarixinin ilk cildləri haqqında isə heç bir söz deyə bilmərəm. Dövlət universitetində və başqa ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi və öyrədilməsi işinə çan qoyan təcrübəli alimlərin heç biri bu cildlərin Baş redaksiyada müzakirəsinə çağırılmır. Çiyin-çiyinə işləmək, əməkdaşlıq üçün şərait yaradılmışdır. Elmin akademiyası və ali məktəb bölmələri arasında əlaqələndirmə işi tarix sahəsində yox kimidir (bu iş dissertasiya mövzularının qeydə alınması, bir də dissertasiyalara rəy verilməsi ilə sona yetir). Yaradıcı fikir mübadiləsinə ehtiyac çox böyükdür. Son 6-7 ildə universitetin Azərbaycan tarixi kafedrası EA-nın Tarix İnstitutundan gələn 25-ə yaxın dissertasiya üzrə aparıcı müəssisə kimi çıxış etmişdir. Bunlardan onu doktorluq işləridir (respublika Dövlət mükafatına təqdim edilən kitablar da kafedramızın rəyi olmadan keçinmir). Ancaq həmin işlərin aprobasiyasının ilkin mərhələsində iştirak etmək, fikir söyləmək imkanı yoxdur, çünki universitetin Azərbaycan tarixi kafedrası EA Tarix İnstitutu nəzdindəki ixtisaslaşmış elmi şuranın tərkibində təmsil olunmamışdır. Bəzən isə belə olur: kafedra dissertasiya işi üzrə ciddi nöqsanlar göstərsə də, həmin iş müdafiədən sonra heç bir düzəliş edilmədən çap olunur (bunlardan bəzisi haqda «Azərbaycan kommunisti» jurnalı 2 il qabaq tənqidi fikir söyləyib). Bu vəziyyət tariximizin tutarlı problemləri üzrə fikir ayrılığının yaranmasına gətirib çıxarır, onların öyrənilməsini çətinləşdirir. Bununla bağlı, Azərbaycan kommunistlərinin XXI qurultayına MK-nın hesabatında deyilmişdir: «Azərbaycan tarixinin, iqtisadiyyatının, dil və ədəbiyyatının, fəlsəfi fikrinin və incəsənətinin işlənilməsi əsassız olaraq uzadılmışdır. Bu prinsipial məsələlər barəsində **elmi surətdə əsaslandırılmış vahid konsepsiyaların olmaması** nəzəri fikrin inkişafını ləngidir, elmi dünyagörüşünün formalaşmasını çətinləşdirir». Buna görə də yaşlı tarixçilə-

rimizdən birinin artıq 50-60-cı illərdə Azərbaycan tarixi üzrə elmi konsepsiyanın yaranması fikri kökündən yanlışdır.

Tarixi abidələrimizin qorunması haqda indi çox danışılır. Elmi işçilərin özünü oda-közə vurması ilə iş bitmir. Burada rayon partiya komitələrindən, birinci katiblərdən çox şey asılıdır. Axı, onların imkan və səlahiyyəti ölçülməzdir. **Katib* yalnız pambıq və üzüm planı ilə yaşayır, vaxt abidələrimizin halına!**

Mən ancaq «Dədə Qorqud» kitabının çap olunması ilə bağlı bir neçə söz demək istərdim. Bu ulu epik-tarixi abidəmizin dünya elminə bəlli olmasının 200 ilinə az qalır. Amma Azərbaycanda yalnız üç dəfə: 1939, 1962 və 1978-ci illərdə, hamısı da mərhum H.Araslının xidməti sayəsində çap edilmişdir. Azərbaycan oxucuları hələ kitabın əlyazmasının orijinalını (ərəb yazılı faksimile) görməmişlər. ADU-nun türkologiya kafedrası belə bir çap hazırlayıb «Yazıçı» nəşriyyatına versə də, «ərəb yazısını yığmaq çətinidir» bəhanəsi ilə orada əlyazma mətnini çıxarıb atmışlar. Kitabın qalan hissəsi 1984-cü ildən bu günə kimi kiminsə tilsiminə düşüb çıxa bilmir. Ola bilsin, illərlə gözlədikdən sonra kitab çapdan çıxsın, ancaq 3-4 il sonra yenidən «Dədə Qorqud» qıtlığı yaranmayacaqmı? Mən Dövlətnəşrkomun rəhbərliyinə üz tuturam: qardaş gürcü xalqı evlənən gənclərə Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» kitabını cehiz verir. Biz isə, ailə quran minlərlə gənclərimiz o yana qalsın, 12 nəfərlik ixtisaslaşma qrupu üçün milli mədəniyyətimizin bu ana qaynağını çıraqla axtarıb tapa bilmirik.

EA «Xəbər»inin ötən ilin dördüncü nömrəsində belə bir irad irəli sürülür ki, «Dədə Qorqud» kitabı haqqında yazılar «Azərbaycan» jurnalının səhifələrinə yol açmışdır. Yaxşı, bəs Dədə Qorqud boylarından «Azərbaycan» jurnalı da yazmayıb kim ya-zacaq? Ola bilsin, bu məqalələrdə yanlışlıq, çatışmazlıq da var, fəqət bunun başlıca səbəbi nədir? O deyilmi ki, EA-nın «Xəbər»i Dədə Qorqud mövzusunun öz səhifələrindən qovub çıxarmışdır? Bu «Xəbər», «Azərbaycan» jurnalı ilə birlikdə «Kitabi-Dədə Qorqud»un – türkdilli xalqların üç «div abidəsindən» biri olan (M.Kaşkarlının «Divan» və Xacə Yusif Balasaqunlunun «Kutadqu bilik» əsərləri ilə yanaşı) bu milli imarətimizin sanballı öyrənilməsi üçün EA sistemində ayrıca şöbə yaradılması haqda məsələ qaldırsa, yax-

şı olmazmı? Mən burada bir «yasaqlı» mövzuya da toxunmalı olu-ram: axı, Mircəfər Bağirovla onun əlaltıları kitabın 1950-ci ildə Bakıda akademik V.V.Bartoldun çevirməsində çıxan rus çapına qarşı «kampaniya» keçirmiş, bununla da kitab əslində qanundan kənar elan edilmişdi. İndi gəlin, fikirləşək: «Dədə Qorqud» kitabının öyrənilməsində geri qalmağımızın neçə-neçə təzadlı-gizli dü-yünləri var. Gəlin, yaxın keçmişin bu qalıqlarını aradan götürək, vaxt artıq gözləmir.

Adları ədəbiyyatda az çəkilən, az qala unudulan, haqqı tap-dalanan tarixi şəxs dedikdə, mən üç adamı düşünürəm. Biri Gəncə hakimi Cavad xan, o biri Hacı Zeynalabdin Tağıyevdir. Birincisi, öz torpağını, yurdunu qoruduğu üçün qala topu üzərində doğran-mışdır, ikincisi isə, xalqın elmə, biliyə yetişib inkişaf etməsi üçün heç kəsin görmədiyi, hətta bütöv bir nəslin görə bilmədiyi işi görməyə çalışmışdır. Bu iki tarixi şəxsiyyət haqda ayrıca yazı ve-rilməsi Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (IX, X cildlər) işçilə-rinin dəyərli xidməti sayılmalıdır. Necə olsa, yaddaşdır. Ancaq keçmişin belə adamları haqda araşdırma aparmaq vaxtı çatmışdır. Sınıf ölçüdə, ancaq düzgün. Üçüncüsü, Azərbaycanın iqtisadiyyat tarixçisi və etnoqrafı Məhəmməd Həsən Vəliyevdir (Baharlı). Onun 1920-ci ildə azərbaycanca və 1921-ci ildə rusca çıxan «Azərbaycan» kitabı dolğunluğuna görə hələ indi də dəyərini itirməmişdir. Buna baxmayaraq, indicə öydüyüm ensiklopediya işçiləri bu kişinin elmi haqqını kəsb onun barəsində ayrıca yazı getməsinə yol vermədilər. Çarlar, Benito Mussolini, Franko haqda yazı verdilər. Baharlı haqda yox. Onu da deyim ki, Məhəmməd Həsən Baharlının soykökündən olan Mirzə Vəli Baharlının da adı ensiklopediyaya düşməmişdir. Halbuki o, İranda hakimiyyətə gələn qacarların sarayına elçi göndərilmişdi. Ağa Məhəmməd Qacarın Şuşa yürüşü başlarkən onu Tehrandə topun ağzına bağlayıb atdılar, vətən yolunda qurban getdi. II Yekaterina hökuməti yanına elçi göndərilən Musa Sultan (Qarabağ xanlığından) və Mirzə bəy Fərhadbəyov (Quba xanlığından) kimi Azərbaycan diplomatlarına da ensiklopediyada yer verilməməsi təəssüf hissi doğurur.

*«Azərbaycan». Ədəbi-bədii jurnal.
№7. 1988. S. 174-178.*

* Söhbət, Sovetlər zamanında yerlərdə mütləq hakimiyyət daşıyıcısına çevrilmiş olan raykom katibindən gəlməkdədir. – E.M.

MİLLİ HƏRƏKATIMIZIN İLKİN DÖNƏMLƏRİ

AZƏRBAYCAN milli hərəkatının araşdırılması Mirzə Bala Məmmədşadın 1938-ci ildə Berlində çapdan çıxan kitabından başlanır¹. Sonralar bir sıra başqa araşdırmalar da ortaya gəldi². Bütün bu yazılarda Azərbaycan milli hərəkatının tarixi 1905-ci ildən izlənilmişdir. Ancaq tarixi qaynaqların öyrənilməsi bu hərəkatın doğuşunun XIX yüzilin 70-ci illərində baş verdiyini göstərməkdədir.

Quzey Azərbaycan, çarlıq Rusiyası imperatorluğuna silah gücünə qatılmış məmləkətlərdən biri idi. Bu imperatorluq, əsiri olan xalqların, o sıradan Azərbaycan türklərinin milli varlığını danmağa çalışırdı. Ümumdövlət idarəçiliyi sistemində əsir xalqların torpaq-ərazi bütövlüyünü göstərə biləcək «Azərbaycan», «Gürcüstan» kimi anlayışlar yox idi. Onların yerinə sadəcə «Bakı quberniyası», «Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası», «Tiflis quberniyası» adlı inzibati-vilayət bölgələri yaradılmışdı. Ancaq tutarlı bir ayrılıq da vardı – çarlıq Rusiyası gürcü torpaq sahiblərinin hüquqlarını tanıyaraq, onları siyasi baxımdan rus dvoryanlarına bərabər tuturdu. Azərbaycan xan və bəyləri isə, 6 dekabr 1846-cı il qanunu ilə «Ali müsəlman zümrəsi» kimi tanınsa da, rus zadəganlarının hüquq və imtiyazları onlara aid edilməmişdi³. Bununla bağlı olaraq gürcü zadəganlarının Nakaşidze, Amilaxvari kimi nümayəndələri Azərbaycanda qubernator, yəni yüksək dövlət vəzifəsi tuturdular. Azərbaycan xan və bəylərindən isə bir kimsə qubernatorluğa yüksələ bilməmiş, yalnız bir neçəsi qəza (уезд) rəisi, bərişq hakimi (мировой судья) kimi orta çeşidli dövlət vəzifəsi daşıyırdı. Siyasi bərabərsizliyin ən yaxşı göstəricisi olan məhkəmə təsisatlarını alalım: 1864-cü il məhkəmə islahatı üzrə Qafqazda «andlı iclasçıların» (присяжные заседатели) iştirakı nəzərdə tutulmurdu, guya çinayətə varmaq Qafqaz xalqlarının «təbiətindən irəli gəlidiyi üçün» andlı iclasçılar onları bağışlaya bilərlər⁴. Mühakimə işinə yalnız rusca baxılırdı. Çarın Qafqaz canişini 1865-ci ildə ayrıca buyuruq ilə bərişq hakimlərinin dindirilmə zamanı arabilir

«yerli dillərin» köməyinə arxalanmasını kəskinliklə pisləyərək yasaq etmişdi.

Şəhər bələdiyyə işləri də bu qaydada. 1870-ci il qanunu üzrə «xaçpərəst olmayan» əhali Qafqaz şəhər idarələrinə yalnız «qlasınların» yarıya kimisini seçə bilərdi. Bu, Bakıda, Gəncədə və başqa şəhər bələdiyyə idarələrində Azərbaycan xan, bəy, tacir və ziyalıların milli hüququnun qaba tapdalanmasına gətirmişdi: xristian millətlərdən (rus, erməni, gürcü və b.) 499 kişinin səsvermə hüququ 2900 «xaçpərəst olmayan» kişinin səsvermə hüququna bərabər idi⁵. Yəni səslərin siyasi çəkisi 4-ə qarşı 1 hesabı ilə xaçlı kişilərin xeyrinə idi.

Azərbaycanın kəskin siyasi problemlərindən biri əsgəri xidmətlə bağlı idi. Çarlıq Rusiyasında azərbaycanlı gənclər orduya alınmırdı, çünki hökumət bu xalqa öz silahını etimad etmək istəmirdi. Bu ayrışdırıcı siyasəti Azərbaycanın qeyri-bərabər durumunu dözülməz edirdi. Doğrudur, xan-bəy ailələrində boya çatan gənclər 1846-cı il qanunu üzrə çar əsgəri məktəblərində oxuduqdan sonra orduda zabıt və general rütbəsinə yüksələ bilərdilər. Amma onlar milli mücadilə baxımından «ordusuz paşalar» olaraq qalırdılar. Buna görə də 1917-ci ildə gürcü, erməni, hətta Volqaboyu tatarları rus nizami ordusunda hazırlıq keçmiş gənclərdən başda Milli Şurayı Əsgəri olmaqla «inqilabın ilk günlərində mühüm bir qüvvət» yaratmış idilərsə, «Kafkasya müsəlmanlarının halı pək müşküldü»⁶. Hətta cahan savaşı da bu vəziyyəti köklü dəyişikliyə uğratmadı: Azərbaycan əhalisini yalnız arxa işlərinə çağırmağa başladılar, fəqət yenə əsgəri silah vermədən! Baş verən dəyişiklik, əsrimizin 50-ci illərindən başlayaraq Bolqarıstan türklərinin «əsgəri xidmətini» andıran bir vəziyyət yaratmış idi.

Mənəvi zülm xüsusilə ağır idi. Anadilli məktəblərin, qəzetlərin açılmasına hökumət yol vermək istəməyirdi. Açılanları da təqib edirdi. Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin ayırdığı bir heyətin çap etdiyi «Rusiyanın Transkafkasyadakı siyasətinə aid vəsiqələr» (redaktoru Arslan bəy Kriçinski) toplusundan bəlli olur ki, Qasıralı İsmayıl bəyin üsulu-cədid məktəbləri üçün «üsulu-sövt» (səs) ilə yazdığı əlifba və qiraət kitabının Azərbaycana buraxılmasını jandarma idarəsi yasaq etmiş, onun yerinə A.O.Çernyayevskinin eyni üsul ilə yazılmış «Vətən dili» qiraət kitabı yayılmışdı⁷. Yeni məktəblərdə ana dili məcburi fənn deyildi, ona çox az saat

verilirdi, ana dili müəllimləri hüquqi baxımdan başqa müəllimlərlə bərabər tutulmurdu. Ruhanilər və ruhani idarələri polis nəzarəti altında idilər, ruhani olmaq üçün rus dilini bilmək tələb olunurdu. Məscidlərin tikilməsi də güclü nəzarətə alınmışdı. Bakının Nikolayev küçəsində («Qapan yerində») ikiqatlı uca minarələri olan gözəl Cuma məscidinin tikilməsi yasaq edilmişdi, çünki yerli pravoslav keşişləri Rusiya Sinoduna bildirmişdilər ki, imperatorun adını daşıyan küçədə belə bir məscidin ucaldılması yaxınlıqdakı Aleksandr Nevski kilsəsini kölgədə buraxacaq və «onlarda milli hisslərin» oyanışına kömək edəcəkdir⁸. Eyni pravoslav kilsəsi, Azərbaycanın şah əsər abidələrindən olan Bakı Şirvanşahlar Sarayını söküb yerində kilsə tikdirmək istəyirdi. Halbuki, Şirvanşahlar Sarayını da, Şəkiddəki Xan Sarayı da çar məmurları tərəfindən anbarlara çevrilmişdi. Həsən bəy Zərdabi o illəri dolğun boyalarla qələmə almışdır: «Bu axır zamanacan biz, Rusiyaya tabe olan müsəlmanların işi çox yaman idi. Bir tərəfdən zindəganlıq davası ilə bəzilərin şiddət edirdi və bir tərəfdən də elm təhsil etmək yolu bağlanmış idi. Çünki bizim öz milləti məktəbxanalarımız yox idi ki, orada öz dilimizdə, öz məzhəbimizdə elm təhsil etmək mümkün olardı və dövlət tərəfindən açılan məktəblərdə rus keşişlərindən misyonerlik edənlərin məsləhəti ilə bizim dilimizi və adabi-şəriəti oxutmağı qadağan etmişdilər»⁹.

Ali təhsil ocaqlarına tək-tük əli çatan gənclərin bilik və düşüncəsini çar hökuməti bütün gücü ilə buxovlamağa çalışırdı. İmperatorun ayrıca göstərişi ilə universitetlərdə şərq filologiyası üzrə oxuyan Transkafkaslı gənclərə «köməkçi fənlər» (Avropa dilləri, ümumi Ədəbiyyat tarixi, Rusiya tarixi və b.) əslində yasaq edilmişdi. 1850-ci ildə Qafqaz Təhsil Komitəsi, azərbaycanlı Mahmud İsmayılovun nə üçün ingilis və fransız dillərini öyrənməsi barədə Kazan Universiteti rektorluğuna sorğu göndərmişdi. Halbuki universitetin cavabında bu gəncin yüksək göstəricilərlə oxuması, başqa dillərin «onun başlıca fənləri mənim səməsinə qətiyyətlə maneçilik törətməməsi» bildirilirdi. Bütün bunlar çarlığın türk xalqlarına qarşı yeritdiyi siyasətdən irəli gəlirdi. Qatı qaragüruhçu «pedaqoji fikir» nümayəndəsi N.İ.İlminski, Ç.Sinodun oberprokuroru K.P.Pobedonostsev yazırdı: «Təhsili elə qurmaq lazımdır ki, rusca bilik alan tatar tam bir heçlik olsun, rusca danışanda kəlməbaşı yanılıb qızarsın, rus dilində yazanda çoxlu səhvlər burax-

sın, tək-cə qubernatordan yox, ən sınavi dəftərxana məmurundan da qorxsun»¹⁰.

İqtisadi məsələyə gəlincə Azərbaycan bütünlüklə çarlıq Rusiyası sümürgəclik siyasətinin meydanına, iqtisadiyyatı isə bu siyasətin qurbanına çevrilmişdi. Azərbaycanın varı yabancılardan ələndə idi. Bu sümürgəcliyin göstəriciləri olan tutarlı rəqəmlər mərhum Məmməd Həsən Baharlınm, Mirzə Bala Mehmetzadənin, Hüseyn Baykaranın kitablarında gətirildiyi üçün onların üzərində dayanmağa lüzum qalmır. Yalnız bunu nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan burjuaziyası özü də qeyri-bərabər vəziyyətdə olaraq, çarizmin ayrı-seçkilik siyasətindən cana gəlmişdi. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev kimi böyük sənayeçilərlə də çarlıq «milliyyətinə görə» imtiyazlı bağlantılara «girməyir», onların petroli hökumətə daha ucuz satmaq istəməsinə baxmayaraq, «Kafkas və Mərkuri», «Nobel qardaşları» kimi şirkətlərlə işbirliyi yaratmağı üstün tuturdu. İqtisadi sahədə «qeyri-iqtisadi» siyasətin yeridilməsi hətta H.Z.Tağıyevi böyük gəmiçilik şirkətini öz rəqiblərinə satmağa məcbur etmişdi. Daha bir məsələ: Bakı fabriklərində çalışan işçilərimizə az aylıq verilirdi, yabancılardan qarşılıqda çox az! Həsən bəy Zərdabi bununla bağlı yazırdı: «Hətta bədbəxt müsəlman fəhlələrinə də xaricilərə verilən məbləğin yarısını verirlər ki, sən oxumamısan, fəhləliyə qabiliyyətin yoxdur»¹¹.

Azərbaycan türklərinin millət biçimli toplum halına gəlməsi XIX yüzilin son rübü ilə bağlıdır. Onların ünvanına mətbuatda «Türk milləti», «Azərbaycanlı türk» anlayışı da bu çağdan işlənməyə başlandı¹². Ancaq M.Sultanovun «Kəşkül» qəzetində (1891, №22) bir yazısında bildirildiyi kimi, Transkafkasyalı bir ziyalı müsəlman öz kimliyi barədə aydın düşünmür, «**millətin nədir?**» sualına «**müsəlmanam, həm də türkəm**» cavabını verirdi¹³. Ümum-müslüman mücadiləsi axınından çıxmaq ilk öncə türk, sonra müsəlman varlığını dərk etmək üçün hələ çox vaxt keçməli, çox işlər görülməli idi. Bu, bütöv bir nəslin görəcəyi işdi, amma çox böyük ölçüdə 60-70-ci illər nəslinin yalnız bir oğlunun çiynləri üzərinə düşdü. Bu qeyrətli **əkinçliyi, bu ərliyi** Həsən bəy Zərdabi işlədi. Onun 1875-1877-ci illərdə çıxardığı, özünün yazdığı kimi, «Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti» olan «Əkinçi», Azərbaycanın sosial-siyasi və kültür tarixinin ilk ensiklopediyası oldu. Burada Həsən

bəyin və «Əkinçi»nin tarixi işlərini izləməyə lüzum yox, yalnız bir neçə məsələyə toxunmalıyıq.

Həsən bəy ilk öncə milli hərəkatın **prinsiplərini** işləyib hazırladı. Bu baxımdan onun öz böyük sələfi Mirzə Fətəli ilə fikir dartsması olduqca səciyyəvidir. «Ata-oğul» nəsilləri arasında fikir ayrılığı böyük olduğu üçün, hər iki yazarın «Əkinçi»də yazışmasını kiçik qısaltma ilə verməyi gərəkli sayıram (bəzi araşdırmaçıların kəsik parçalardan istifadə etməsi tərəflərin düşüncünü düzgün işıqlandıрмаğa imkan vermir).

Mirzə Fətəli – Həsən bəyə:

«Bizim əzizimiz və gözümüzün işığı Həsən bəy, sən hər qəzetində biz müsəlman tayfasına elmin fəzilətini və səmərətini zikr edib bizə hey təklif edirsən: elm öyrənin, elm öyrənin... Çox yaxşı, sözün bəməna və nəsihətin mufid və xeyirxahlığın sabit. İndi biz hazırıq ki, sənin nəsihətini əmələ gətirək. Bizə de görək elmi harada öyrənək və kimdən öyrənək və hansı dildə öyrənək? Əgər şəhərlərdə öyrənək, şəhərlərdə məktəbxanalar yoxdur. Əgər külli şəhər xalqı padşahlıq məktəbxanalarda oxusalar, yer tapılmaz. Deyəcəksən ki, özümüz şəhərlərdə məktəbxanalar bina edək, çox yaxşı, hansı istitəat ilə?

Bərfərz ki, etdik, müəllimləri haradan alağ? Türki və farsı və ərəbi dillərində elm bilən müəllimlər yoxdur və bu dillərdə elm kitabları yoxdur, pəs necə edək? Deyəcəksən ki, rus dilində oxuyun, öyrənin. Çox yaxşı, şəhərlərdə məktəbxanalar açdıq, rus dilində elm öyrənməyə başladıq. Aya, ünəs və kənd əhlimiz necə etsinlər, kəndlərdə də məktəbxanalar (rusca – S.Ə.) açaq və müəllimlər gətirdək ya yox? Əgər deyirsən açın, insaf elə, hansı istitəat ilə və hansı qüdrət ilə?

Dövləti-qəviyyəyi-Rusiya bu istitəat və qüdrət ilə, hələ kəndlərdə məktəbxanalar bina etməyibdir, biz füqarə necə edək? Əgər deyirsən ki, kənd əhli qalsın, ancaq şəhər xalqı elm öyrənsin, onda sənin muradın əmələ gəlməz, bir gül ilə bahar olmaz. Şəhər xalqı kənd əhlinə nisbət qətrədir dəryaya nisbət. Elmin mənfəəti o surətdə zahirdir ki, kaffeyinas, Prus xalqı kimi və Yeni dünya xalqı kimi, ünəsən və zükürən elmdən bəhrəyab ola. Pəs bica yerə bizə tənə etmə, əl çək bizim yaxamızdan, buna ancaq şakir ol ki, dövləti-Rusiyanın təhti-himayətində keçən zəmanələrin qoşunkeşliyindən və çapqımından azad olub, asayış tapmışıq və zindəganlıq-

dan razıyıq. Elm öyrənməyə istitəat gərək, ittifaq gərək, vəsilə gərək. Əvvələn, istitəatimiz yoxdur, səbəbini izhar etməyə cürət yoxdur. İttifaqımız da yoxdur. Qafqaz səfhəsində sakin olan müsəlmanların yarısı şiədir, yarısı sünnü. Şiələrin sünnülərdən zəhləsi gedir, sünnülərin şiələrdən. Heç biri bir-birinin sözünə baxmaz, İttifaq haradan olsun?..»¹⁴

Həsən bəy – Mirzə Fətəliyə:

«Ey mənim dostum, Milləti-islamın təqdirən vəkili-namə-lumu¹⁵ (məktubat fəslində çap olunan kağıza cavabdır). Sizin kağıza cavab yazmaq sonraya qalsın, indi lazım bilib ərz edirəm ki, o kağız qışın çilləsində olan çovğun kimi onu diqqət ilə oxuyanın bədəninə qorxu lərzəsi salır. Əlhəqq bizim zəmanədə elmsiz qalan millət mürur ilə puç olmağı məlum və aşkardır və əgər elm, təhsil etmək üçün istitəat, ittifaq, vəsilə gərək imiş və bunların heç birisi biz müsəlman tayfasında yox imiş və ola bilməz imiş, pəs belədə sizin kağız bəzi elm təhsili edənlərin sözünü təsdiq edir ki, deyirlər gələcəkdə müsəlman milləti dəxi ziyadə bisəmərə olacaq... Çünki sizin kağız onu diqqət ilə oxuyanın çoxuna belə təsir edə bilər, ona binaən bu əvvəlinci cavabımda ərz edirəm ki, iş həqiqət belə deyil. Elm təhsil etmək biz Qafqaz müsəlmanları üçün elə düşvar deyil ki, siz buyurursunuz. Bu halda bizim vilayətdə ildə 100 manat verməyə tavanası çatan 500 adam tapılar və əgər onlardan 200-cən adam işdən xəbərdar olub öz millətini bisəmərə olmaqdan mühafizət etmək istəyə, onlar hər ildə 20 min manat cəm edə bilər.

Ey mənim dostum, heç bilirsinizmi ki, bu məbləğ ilə nə qayımaq olar? Əvvələn, onilə bir çapxana açmaq olar ki, orada qəzet və elm kitabları çap olunub müftə və ya bir cüzi qiymətə xalqa paylansın. Saniyən, Tiflis və ya qeyri şəhərdə bir məktəbxana açmaq olur ki, hər 3 yüz ev o məktəbxanada öz xərci ilə bir uşaq oxutsun. Orada onlara türk, fars, ərəb dillərini öyrədib elm kitabları ilə təlim etməyi öyrədəndən sonra hər uşağı göndərən icma onu apardıb öz şəhərlərində və ya kəndlərində ildə evə bir manat vermək ilə bir məktəbxana açma bilər. Belədə tamam Qafqazın şəhərlərində və kəndlərində məktəbxana açdıra bilər ki, orada öz dilimizdə uşaqlarımız təlim olunsun və yəqin ki, ol vaxtda indikindən yaxşı müsəlman oluruq.

Bilirəm, mənim dostum, bu sözü eşidib güləcəksiniz ki, bu xəyaldır. Doğru deyirsiniz, həqiqət, bu xəyaldır. Amma onun xəyal olmağına səbəb biz özümüzük. Bizə ki, göydən kömək gəlməyəcək, əgər bisməərə olmaqdan özümüzü mühafizət etmək istəyirik, qəflətdə olmaq nə lazım. Yəqin deyəcəksiniz ki, ittifaqımız yoxdur, sünni, şiə sözü buna mane olur. Əzizim, bizim zamanədə və bizim vilayətimizdə sünni, şiə sözü məhz anlamaz ağzında qalıb. Pəs, mənim dostum, halva demək ilə ağız şirin olmaz, siz də mənim kimi baldırımızı çırmalıyıb meydana daxil olun ki, bəlkə zikr olan xəyal əmələ gəlsin, yoxsa doğru deyirsiniz ki, bir gül ilə bahar olmaz»¹⁶.

Burada başlıca məsələ Mirzə Fətəlinin sosial-siyasi «bədbinliyində», onun «istitəət yox», «ittifaqımız yox», «vəsilə, məktəbxana, müəllim yoxdur» yazmasında deyildi. Həsən bəy yazdığı kimi, «iş həqiqət belə deyil». Başlıca məsələ Həsən bəyin ortaya atdığı millətin millət olaraq varlığını, birliyini yaratmaq məsələsidir. Bu varlığın, bu birliyin olgunluğunu qazanmaq üçün iki başlıca şərt qarşıda dururdu: dil birliyi, din birliyi. Bu şərtlərin həyata keçirilməsi yolunda yeni milli məktəbin də, azad, demokratik milli mətbuatın da üzərinə, söz yox, çox böyük işlər düşürdü, ancaq əslində hər ikisi dirçəliş amallarının ifadəçisi, carçısı olmalı idi. Bu prinsipial məsələlərin qoyuluşunda Həsən bəy Zərdabi o çağın ən qabaqcıl maarifçi fəlsəfəsi səviyyəsindən çıxış edirdi. Otuz il sonra Həsən bəy «geriyə baxan bir Qoca» kimi davranaraq, «Həyat» qəzetəsində yazırdı: «Bizim zamanəmiz elm zamanıdır və elm təhsil etmək hər tayfaya vacibdir ki, zindəganlıq davasında heç olmasa özünü saxlaya bilsin və belə elm təhsil etmək ilə tərəqqi edib irəli gedən vaxtda hər tayfa gərək iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər hər tayfanın dirəkləri hesab olunurlar və onların tayfa olmağına səbəbdirlər. Bu şeylərin birisi dil və birisi din və məzhəbdir. Elə ki, bunların birisi əldən getdi, tayfanın belinə kimidir. İki də gedəndə, tayfa qeyri tayfalara qarışır, mirur ilə yox olur»¹⁷.

Bu iki məsələdən yaşadığımız günlərdə, yanılmıramsa, din məsələsi çox aktualdır, çünki xoşbəxtlikdən dil problemimiz artıq yox sayıla bilər. Həsən bəyin fikrincə din hər bir «tayfanın» (millətin) minillik mənəvi dünyasının qaynağıdır, buna görə də millət ulu babalarının inanc və düşüncə varlığını da, bu varlığın yazılı

qaynağı olan Müqəddəs kitabını da göz bəbəyi kimi qoruyub saxlamalıdır ki, yabançı dünyaların mənəvi basqını qarşısında özgüləşməsin, dağılıb yox olmasın. Ancaq dinə bağlılıq heç vaxt mövhumat, nadanlıq ilə qovuşmamalı, ruhanilər isə siyasi dövlətçilik işlərinə qoşulmamalıdır. Əks təqdirdə xalqın irəliləyişi yolunda böyük çətinliklər yaranar. Həsən bəyin bununla bağlı dediyi sözləri bu gün yadda saxlamaq gərəkdir: «Elə ki, xəlifələrin yerində sultanlar, şahlar, xanlar əyləşdi və xalqın ipi ruhanilərin əlinə düşdü, hökumət əhli öz nəfindən ötrü xalqı gözü bağlı saxlamaq üçün məktəbxanalarda ancaq şəriət ədəblərinin ya boş sözləri bir-birinə yapışdırıb ibarət ilə danışmağın dahna düşüb, xalqı yoxsul və sərgərdan edib özləri keyf və ləzzəti-dünyaya məşğul oldular.., məktəbxanalarda da mollalıq məsələlərini araya sahib, xalqı elm yolundan uzağa saldılar»¹⁸.

Bunun istər o çağ üçün, istərsə «bilgisayar (kompüter) zəmanəsi» adlanan bu gün üçün nə demək olduğu barədə «Mollanəsrəddinçi» mənəvi məktəbimizdən başlayaraq az yazılmamışdır. Bunu nəzərə alaraq, milli hərəkat tarixçilərinin göz yetirmədiyini yalnız bir yazını xatırlatmaq istərdim. Bu, Əhməd Ağaoğlunun «Şeytan bazar» adlandırdığı yazısıdır: «Biz, müsəlmanlar özümüzü könüllü olaraq cəmiyyətin ögey oğulları yerinə qoyur, yaşayış süfrəsindən bizə atılan çörək qırıntıları ilə kifayətlənirik. Biz uca səslə danışmağı bacarmırıq, nə (haqqımızı) tələb etməyi, nə də işlərimizi yoluna qoymağı heç öyrənməmişik də. Bizim hamımızın iradəsi də, duyğu və istəkləri də qaçılmaz tənbellik azarına tutulmuşdur.

Və belə bir psixoloji durum keçmişdən bolluca aldığımız ağır, öldürücü miraslardan biridir.

Hələ çoxdan, o, çox uzaq keçmişdən bəri bizə öyrədirlər ki, guya torpaq və həyat başağrısı çəkəsi bir şey deyildirlər, halbuki belə bir təlimvermənin mənasız olması, bunun bizim dinimizə açıqcasına zidd olması bütünlüklə göz önündədir...

Müsəlmanlar sıçovul lağımına qısılaraq, tanrının bu dünyasında başqalarının necə yaşamasına oradan qibtə ilə tamaşa edirlər. Biz, bu darısqallıq içərisində qızıb amansızlaşaraq, çəkişib öcəşir, yaşamaq süfrəsindən bizə atılan qırıntılar üstündə bir-birimizə əzab veririk...»¹⁹

Buradan Mirzə Fətəlinin: «Rusiyanın təhti himayətində... asayış tapmışıq və zindəganlıqdan (yaşayışdan – S.Ə.) razıyıq»

sözlərinin nə qədər gerçəklikdən uzaq olması da aydındır. Bu, toxunmaq istədiyim ikinci aktual məsələdir. Millətin varlığı üçün, onun öz siyasi və iqtisadi durumunu bütün çılpalığı ilə dərk etməsi gərəkdir. Doğrudan da, Rusiya dövləti keçən zəmanələrin basqın və çapqınlarına son qoymuşdu, hətta asayiş, dinclik də gətirmişdi. Ancaq Həsən bəyin anlamında köləlik asayişi və dincliyi gətirmişdi. Basqın və çapqınlara görə millətin adından «zindəganlıqdan razıyıq» söyləmək üçün heç bir turalqa yoxdu. Otuz il sonra da, yəni Həsən bəyin həyatının sonunda və milli hərəkatımızın siyasi səhnəyə çıxdığı illərdə də yoxdu. «Əkinçi»də o: «Bu halda müsəlman tayfası qeyri tayfalar arasında neftli qarğaya dönüb, hər atını minən bu tərəfə çapıb, müsəlman avam, insaniyyətdən bixəbərdir və qeyri deyir»²⁰ yazırdısa, otuz il sonra: «Zavodlarda fəhlələrimiz fəryad edirlər ki, onları oxumadıqlarına görə adam hesab etməyib məvaciblərini tamam vermirlər»²¹ söyləyirdi.

Millətin öz keçmişini və indisini anlaması baxımından Həsən bəy siyasi anlayışları düzgün işlətməyi irəli sürürdü. Mirzə Fətəlinin işlətdiyi «Rusiyanın təhti-himayəti» sözbirləşməsinə o, yersiz sayırdı; «Əkinçi»də «**dövləti-Rus bizim vilayəti zəbt edən-dən irəli**»²², «Həyat»da isə, yəni ömrünün sonunda eyni anlama gələn «**Rus dövləti bizim vilayəti alandan irəli**» yazaraq, milli hərəkatımızın bu məsələdə sabit konsepsiyasını irəli sürürdü (Xatırlatmaq istərdim ki, «Əkinçi»dən 35 il öncə Azərbaycanın böyük bilik adamı Mirzə Kazımbəy də bu məsələyə eyni gözlə yanaşmaqda idi. 1842-ci ildə o, «Gürcüstanın və ümumiyyətlə Zaqafqaziya ölkəsinin qalib rus silahı ilə **fəth olunduğunu**» yazırdı...²⁴). 1906-cı ildə Ziyadxanoğlu İsmayıl xan da Rusiya Dövlət Dumasıdakı nitqində Həsən bəyin konsepsiyasından çıxış edərək, «**Qafqaz ötəsi ölkələr yüz il bundan öncə ruslar tərəfindən işğal edilmişdir**»²⁵ söyləmişdi.

Beləliklə, bu məsələ ilə bağlı tarixən yaranmış öz milli konsepsiyamız var idi. Ancaq təəssüflər olsun ki, yaşadığımız yuzilin 50-70-ci illərində Azərbaycan tarixşünaslığı bu konsepsiyanı inkar edir; Rusiya qoşunlarına qarşı xalqımızın dirəniş hərəkatını «Türkiyə və İran agentlərinin» ünvanına qoşmağa çalışaraq, Rusiya ilə «birləşmənin» mütərəqqi əhəmiyyətindən ağız dolusu söz açırdı.

«Əkinçi»nin qaldırdığı başqa tutarlı məsələlər üzrə olduğu kimi, bu yazışmadan bütöv bir ictimai fikir yarandı. Qəzetin növbəti (3 fevral 1877) nömrəsində Həsən bəy yenidən açılmış polemikaya qayıdaraq, Mirzə Fətəlinin toxunduğu «yazıb oxumağın çətinliyi», başqa sözlə, əlifba məsələsi üzərində dayandı. Polemikaya qoşulan Məhəmmədağlı Əlizadə, «Əkinçi»nin anadilli məktəb tələbinə kəskinliklə yan çıxaraq yazırdı: «Cənab Vəkil... buyurursunuz ki, vəsiləmiz yoxdur, yəni öz dilimizdə oxumaq, yazmaq çətinidir. Əzizim, bu dərdə külli millətlər mübtəla olublar. Məsələn, buyurduğunuz Prus xalqı 150 il bundan əqdəm öz dilləri çətin olmağa görə tamam oxumaq-yazmaqları latın dilində idi. Amma mirur ilə elm təhsil edib, indi öz dillərində oxumaq-yazmağı elə asanlıqda çıxarıblar ki, qeyri millətlər onların dilində elm təhsil etməyə racib olub. Pəs, məlum ki, vəsilənin olmağı elmin olmağına mövqufdur. Qərəz, bizim elmdən bisəməərə olmağımıza umdə mane ittifaqımızın yoxluğudur və onun yoxluğuna biz özümüz səbəb olur»²⁶

Qəzetin beşinci nömrəsində Dərbəndi (bəzi yazılarda: Məhbus Dərbəndi) təxəllüsü ilə çıxış edən müxbir polemikayı daha açıq fikir bölüşməsi axarına çıxarmağa çalışırdı: «...amma bizlər Rusiya dövlətinin təhti-himayətində şəkər ola-ola məkatibi-məzkuriyyəldən birisinin icadına himmətimiz olmamaq, cavanlara zülm, bizlərə əyib və Vəkilimizə ar deyilmi? Qafqaz vilayətinin bizim kimi nadanları **milləti-islamı günü-gündən zəif edən sünni, şiə və qeyr iddiaları araya salıb ittifaqi-milləti fəramuş edib, özgə millətlərin elm-kəmalına və sənəti əsasına mütəhəyar qalan zaman bircə «Əkinçi» qəzeti xəlaiqin ittifaqına bais olur** və bu əsnada Vəkilimizin tənəsi, yaxamızdan əl çək (yazması – S.Ə.) rəvadırımı?»²⁷

Başlanan yeni Rus-Türk müharibəsi ilə bağlı sensor nəzarətinin güclənməsi, genişlənməkdə olan çox dəyərli fikir bölüşməsinin, sonra isə «Əkinçi»nin özünün qapanması ilə bitmiş oldu. Ancaq artıq **əkinçi** öz işini görmüş, onun səpini bolluca cücerti vermişdi.

Yuxarıda istər Həsən bəyin, istərsə Məhəmmədağlı Əlizadə, Məhbus Dərbəndi və başqalarının yazılarında artıq «**ittifaqi millət**» – milli birlik fikrinin ortaya gətirilməsi böyük maraq doğurur. Əslində «Əkinçi» çarpışmasının başlıca qayəsi də bu idi. Dər-

bəndinin bildirdiyi kimi, «təkcə «Əkinçi» qəzeti xəlaiqin ittifaqına bais olurdu». Həsən bəyin «Əkinçi» vasitəsilə bu yolda gördüyü bənzərsiz işi artıq hər ikisinin siyasi əleyhdarları da yaxşıca dərk etməyə başlamışlardı. Bu baxımdan Tiflisdə Qriqor Arçruni redaktorluğu ilə ermənicə çıxan «Mşak» qəzeti ilə polemika diqqəti özünə çəkir. Bu qəzet, «Əkinçi»nin 24-cü nömrəsindən Qurban bayramının əsl mətləbi barəsində «Daxiliyyə» yazısını ermənicəyə çevirib çap etmiş, «bizim zəmanədə elm oxumuş bir adamın xalqı «İttihadi-islam» yoluna çağırmasının görünməmiş bir iş olduğunu bildirdikdən sonra yazmışdı: «**Neçə yüzildir ki, islam ətrafında olan erməni, gürcü və qeyr tayfaları güc ilə islam edib və indi siz (Həsən bəy Zərdabi – S.Ə.) bu qədər tayfaları ittihadi-islam ilə birləşdirmək istəyirsiniz... Yox qaytarın bizə ki, bizim zəmanə elm zəmanəsidir və biz elm sahibiyik və elm təhsil etməyə qabiliyyətimiz var, – bizim qardaşlarımızı ki, keçmişdə onları cəbrən islam eləmisiniz. Verin bizə bizim yerləri ki, keçmişdə onları güc ilə zəbt etmişiniz və ondan sonra gedib ittihadi-islamı o səhralarda eləyin ki, orada islam bina olub və moğol tayfasını (bu tayfayı Avropa əhli biqabiliyyət hesab edir) birləşdirməyə səy edin»²⁸.**

Erməni millətçilərinin Qafqaz türklərinə ilkin yazılı torpaq iddiası, «İttihadi-islam» yolunda çalışdığı üçün birbaşa Həsən bəy Zərdabiyə qarşı hücum şəklində özünü göstərmiş idi. Həsən bəy çox soyuqqanlı və ədəblə, bir türk ədəbiylə cavab verdi: «Ey cənab Arçruni..., əgərçi cənabınız doğru buyurursunuz ki, zəmanəmiz elm zəmanəsidir və bu halda ermənilər bizdən artıq elm təhsil etməyə racibdirlər, amma neçə yüz ildir ki, biz ermənilər ilə qonşuluq edirik, indi cənabınıza eyb deyilmi ki, bizim aramızda ədavət salırsınız. Be hər təqdir nişi-əqrəb nə öz rəhi-kinəst»²⁹.

Beləliklə, milli hərəkatımızın «Əkinçi» dövründə böyük iş görüldü: «**Türk milləti**» anlayışı ortaya gətirildi, bir millət olmaqla öz varlığını qoruyub inkişaf etdirmək üçün dilimizin və dinimizin qorunması, yeni tipli məktəbin və mətbuatın yaradılması zərurəti **düşünülmüş bir siyasi qayə, bir siyasi proqram** kimi irəli sürüldü. Başlıcası isə bu istəklərin həyata keçirilməsi namına «**milli birlik**» yaratmağın gərəkli olması aydınlaşdı.

1905-ci il Rus inqilabının başlanması fəal siyasi «**hərəkatə keçmə dönəminə**» başlanğıc oldu. Rusiya Dövlət Dumasında İsmayıl xan Ziyadxanoglundan bildirdiyi kimi: «artıq bizim üçün də

hərəkatə keçmə zamanı gəlmişdir, biz də bundan sonra susmamağa qərarlıyıq»³⁰. Artıq may ayından başlayaraq Bakıda (H.Z. Tağıyevin evində) və Gəncədə (Hacıkənddə) çar hökumətinə verilmək üçün Kafkas müsəlmanlarının tələbləri hazırlandı. «Haqq ərizəsi» və ya «Ümumxalq haqq İstəyi» adlandırılan bu tələblər, müsəlmanlara ruslarla eyni dərəcədə siyasi, mədəni və dini hüquq verilməsini, dövlət qanun və fərmanlarının birincilərə aid nəzərdə tutduqları bütün məhdudiyətlərin ləğv edilməsini, bütün dövlət idarələrində müsəlmanlara ruslarla bərabər işləmək və bütün müəssisələrə seçilmək hüququnun verilməsini, dini işlərin tam azadlığını şeyx-ülislamdan mollalara kimi bütün ruhanilərin müsəlmanların özləri tərəfindən seçilməsini, ruhani idarələrin daxili işlər nazirliyi nəzarətindən bütünlüklə çıxarılıb millətin öz nəzarətinə verilməsini, ilkin təhsilin məcburi və pulsuz olmasını, təlim-tərbiyə işində Kafkas müsəlmanlarına tam hüriyyət verilməsini, ilahiyatın, milli dilin, milli ədəbiyyatın, milli tarixin məktəblərdə keçilib öyrədilməsini, bütün dərslərin milli dildə olmaq şərti ilə müsəlmanlara hər növ məktəblər açmaq hüququnun verilməsini nəzərdə tuturdu. Tələblər içərisində torpaq (aqrar) məsələ çox mühüm yer tuturdu: təhkimçilik hüququ qalıntılarına son qoyulmalı, becərdikləri torpaqlar kəndlilərə satılmalı, kənd təsərrüfat bankları açılmalı, boş qalan torpaqlar əkinçilərə paylanılmalı, Qafkaz ölkələrinə Rusya kəndlilərinin köçürülüb yerləşdirilməsi («köçürmə siyasəti») tam dayandırılmalı, Dağıstan və Quzey Kafkasya dağlı xalqlarının bütün torpaqlarının xəzinə mülkiyyətinə verilməsi barədə çar qanunu ləğv edilməli idi. Böyük bir memorandum şəklində olan bu sənədin müəllifləri arasında Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fərrux bəy Vəzirov, Əhməd bəy Ağayev (Ağa oğlu) və başqaları vardı³¹.

Bu tələbləri çar hökumətinə vermək üçün bütün Qafqaziya xalqları adından bir heyət seçilməli idi. Bu məqsədlə, Tiflisə, Eriyana, Dərbəndə, Təmurxan Şuraya, Azərbaycanın bütün qəza mərkəzlərinə tel vurulmuşdu. Tezliklə «rus əsiri türklərdən hər boy, hər kənd» öz vəkillərini diləkçə ilə Peterburqa göndərdi. Bakıdan Əlimərdan bəy, Əhməd bəy, Əlibəy Hüseynzadə və başqaları gəldi. Krimdan, Qazandan, başqa türk bölgələrindən gələn nümayəndələri çarın baş naziri qəbul etməli oldu. Tələblər baş nazir qraf Vitteyə verildi. Sonralar bu proqramın ümdə bölümləri

Dövlət Duması kürsüsündən Rusiya və dünya ictimaiyyətinə çatdırıldı.

Bununla yanaşı, milli hərəkat siyasi təşkilat birliyi şəkli aldı. 1905-ci ilin avqustunda Nijni Novqorodda, 1906-cı ilin yanvarında Moskvada və avqustunda yenə Nijni Novqorodda Rusya Müsəlmanlar partiyasının («İttifaqi-müslimin») ilk üç qurultayı keçirildi. Artıq I qurultay, partiyanın Bakıda oturan Mərkəzi Komitəsini yaratdı. Onun sözsüz lideri Əlimərdan bəy proqram sənədinin hazırlanmasında aparıcı rol oynadı. **Bu sənəd: bütün Rusiya müsəlmanlarının bir hərəkatı içində birləşməsinə, millətləri bərabər təmsil edən konstitusiyalı monarxiya yaradılmasını, dövləti və ictimai təsisatlarda müsəlmanlara qarşı ayrı-seçkilik siyasətinə son qoyulmasını, müsəlman xalqların kultur və maarif tərəqqisinin təmin edilməsini nəzərdə tuturdu**³².

Milli hərəkatın təşkilatı baxımdan ikinci bir böyük qazancı 1905-ci ildə Bakıda Əhməd Ağayevin başçılığı ilə «Difai» partiyasının, 1911-ci ildə isə yenə Bakıda Məmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı ilə «Musavat» partiyasının yaranması oldu. Birincinin yaranışı getdikcə gerçəkləşən erməni təcavüzünə qarşı milli müdafiə zərurəti ilə bağlı idisə, ikinci milli azadlıq hərəkatın Azərbaycan bölgəsinin özumlu problemlərindən doğulmuşdu. Doğrudur, ilk sənədlərdə ümummüslüman mübarizəsi axarına bağlılıq hələ güclü idi. Siyasi mübarizəyə özül olaraq aşağıdakı proqram tələblərə üstünlük verilirdi: milliyət və məzhəb fərqi qoymadan bütün müsəlmanları birləşdirmək, istiqlalını itirmiş müsəlman məmləkətlərinin yenidən müstəqil olmasına çalışmaq, müsəlmanların birləşməsinə və irəliləməsinə çalışan bütün partiyalarla bağlantı qurmaq və başqaları³³.

Adları çəkilən üç partiyanın: «İttifaqi-müslümin», «Difai» və «Musavat»ın yaranması ilə Həsən bəy Zərdabının «milli ittifaq» barədə yüksək amalı həyata keçmiş oldu. Ancaq milli hərəkat tarixçilərimizin fikrincə, «Gərək «Difai» də, gərəkse «Musavat»ın ilk proqramında millətimizin əsil adı kəndisinə verilməmiş, millət «Müslimanlıq» şəklində alınmış və «Ümmətlə» «Millət» təfriq edilməmişdir³⁴. Mirzə Bala bəyin ardınca Tadeuş Svyatxovski də «pantürkçü hisslərdən çox panislamçı hisslərə xitab ediliyordu» yazmış³⁵.

Məsələ göründüyü qədər sadə deyil. Bizim fikrimizcə də hərəkat ümummüslüman mücadiləsi axarından ayrılmaq durumuna gəlməmişdi, tarixən bu ayrılma günü hələ gerçəkləşməmişdi. Həsən bəy Zərdabının ortaya atdığı «İttihadi-İslam» çağırışının tilsimi hələ öz gücünü saxlamada idi. 1905-1907-ci illər Rus inqilabının dərsəri də bunu göstərmişdi. Fəqət bu deyilənlərlə yanaşı, «Müslüman birliyi» dedikdə əslində «Türk birliyi» düşünülürdü. Bunu Əhməd bəy Ağaoğlu bir yazısında gözəl anlatmışdır: «Bütün bu toplum, yalnız bir dini toplum olmayıb, eyni zamanda etnik bir varlıqdır. Çünki bütün Rusiya müsəlmanları pək az bir istisna ilə böyük Türk-Tatar irqinə mənsubdurlar, bir tək ümumi dillə danışırlar və eyni dini inancları daşıyırlar»³⁶. İkinci, ötən illər içərisində, xüsusilə 1905-ci ildən sonra siyasi dartışma yolunda «türk düşüncəsinə» bağlılıq olduqca güclənmişdi. Emin bəy yazdığı kimi, «Açıq söz» qəzetəsi «o vaxta qədər Kafkasya müslümanı və yaxud tatarı xalqın türk olduğunu sərəhət və israfla meydana qoymuş və bu xüsusda hər bəzən senzoru ilə mübarizə zərurətində qalmışdı»³⁷. Bir sözlə, Azərbaycan milli hərəkatı milli azadlıq qazanılmasına yönəlmiş idi, fəqət Rusiya müsəlman xalqlarının siyasi birliyi çərçivəsində. Üç partiyanın yaranması da, Dövlət Dumasında vahid müsəlman fraksionunun «biz müsəlmanlar» adı ilə özünü başqa siyasi partiyalarla qarşı-qarşıya qoyması da bununla bağlı idi.

1917-ci il Fevral inqilabından sonra aprel ayında Bakıda Ümumkafkas və may ayında Moskvada keçirilən Ümumrusiya müsəlman qurultaylarında milli hərəkatımızda şərti olaraq «islamçı» və «türkçü» proqramlara dayanan iki axının yaranması gerçək oldu. Sonuncu qurultay yeni («türkçü») proqram yönümü seçməyi, əski «islam muxtariyyəti» istəyindən «milli muxtariyyət»ə keçməyi təklif edirdi. Qurultayda bu məsələ qızğın polemika doğurdu. Yeni axının «baş sözcüsü» olan Məmməd Əmin Rəsulzadə «Öncə türk, sonra Müsəlman!» şüarını ortaya atdı. O deyirdi: «Bir millət (ulus) nədir? Millətin təməl özəlliyinin, dil və tarix, adət və ənənə bağlarından əmələ gəldiyinə inanıyordum. Bəzən islamın millət şəkli aldığı söylənir. Çünki bir tatar türkünə hankı millətdən olduğu sorulunca, müsəlmanam cavabımı verməkdədir. Bu yanlış bir görüşdür... Bir xristian milləti olmadığı kimi, bir müsəlman milləti

də yoxdur. Bu böyük müsəlman evində türklər, iranlılar və ərəblər üçün ayrı bölmələr olmalıdır»³⁸.

Moskva qurultayı 271 səsə qarşı 446 səslə Rusiyanın Milli-coğrafi (ərazi) federal demokratik respublikasına çevrilməsi haqda qərar verdi.

Bununla milli hərəkatımız yeni keyfiyyət dönməsinə aşmış oldu. Bir millət olaraq Azərbaycan türklərinin istiqlal mübarizəsinin Transkafkas «milli-coğrafi» muhitinə dönməsi, bura xalqlarının Transkafkas milli muxtariyyəti – «Transkafkas Seymi» uğrunda savaşına qoşulması gerçəkləşdi. Milli hərəkatımızı ayaqlarından çatan «islamçılıq» ideoloji zənciri qırılmış oldu, hərəkat ustalıqla ona qarşı qoyulan «Panislamizm» ittihamlarının yersiz olduğunu sübuta yetirdi.

Sonrakı hadisələr bəlli: Gəncədə Nəsim bəy Yusifbəylinin yaratdığı Türk Ədəmi Mərkəziyyət partiyası ilə birləşməsi «Musavat»ı çox gücləndirdi. 22 oktyabrda Bakı Sovetinə seçkilərdə böyük üstünlük qazanaraq (Musavat – 8147 səs, sosial-inqilabçılar – 6305, daşnaklar – 5289, bolşeviklər – 3883, menşeviklər – 687 səs), birinci partiya mövqeyinə çıxdı. Bu onun seçdiyi yolun düzgünlüyünün göstəricisi idi. 26 oktyabrda qəbul edilən yeni proqram, Rusiyanın federasyon cümhuriyyətlər sisteminə çevrilməsini, bəlli bir bölgəsi olan, Rus dövləti içində bir ərazidə çoxluq kimi yerləşib yaşayan hər bir millətə siyasi muxtariyyət verilməsini nəzərdə tuturdu.

Yuxarıdakı araşdırma Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının ilkin üç dönməsinə üzə çıxarmış olur:

1875-1905-ci illər hərəkatın başlanğıc dönməsidir. Şərti olaraq «Əkinçi dövrü» adlanan bu illərdə hərəkatın başlıca ideya cümlələri dünyaya gətirilmişdir.

1905-1917-ci illər boyu hərəkat açıq siyasi mübarizə səhnəsinə çıxaraq öz siyasi tələblərini Rusiya imperatorluğunun yüksək dövlət idarələri (Dövlət Duması, Baş nazir və b.) qarşısında qoydu, öz məramının həyata keçirilməsi yolunda çarpışan siyasi partiyalar (İttifaqi-Müslümin, Difai, Musavat) şəklində təşkilat birlikləri yaratdı, xalq və onun ziyalıları arasında geniş hörmət qazandı («Molla Nəsrəddin» jurnalı ətrafında birləşənlər və başqaları).

Mart-oktyabr 1917-ci il: milli hərəkat Rusiyanı demokratik federasyon cümhuriyyətdə çevirmək, onun tərkibində Azərbaycan türklərinin milli muxtar cümhuriyyətini yaratmaq məramına yüksəldi, «islamçılıq» buxovunu qırıb atdı.

Tam müstəqil demokratik Azərbaycan milli dövlətinin yaradılması məramına buradan yalnız bir addım qalırdı.

Qeydlər və ədəbiyyat

1. Biz kitabın yeni basımından faydalanmışıq, baxınız: Mirza Bala Mehmetzade. Milli Azərbaycan Hərəketi. Ankara, 1991.

2. Hüseyin Baykara. Azərbaycan istiklal Mücadelesi Tarihi. Ankara, 1975; Feyzi Akyüzüm. Mehmet Emin Resulzadəyə görə Çeşitli Cəhətlərlə Azərbaycan istiklal Mücadelesi. Ankara, 1977; S.A.Zenkovski. Rusiyada Pan-Türkizm və Müslimanlık. İstanbul, 1983; A.Benningsen. Kafkaslarda Müsliman Gerilla. Ankara, 1984; Nadir Devlet. Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917). Ankara, 1985; Tadeusz Swietochowski. Müslüman Camaatten ulusal kimliğe. Rus Azerbaycanı 1905-1920. İstanbul, 1988; Tahir Sünbül. Azərbaycan Dosyası. I. Ankara, 1990.

3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. S.Əliyarov və Y.Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı, 1989. S. 309-313.

4. Bax: Г.Туманов. Земельные вопросы и преступность на Кавказе. СПб., 1900. С. 81-82.

5. Bax: Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarixi Arxiv. F. 50, sayı I, qovluq I, 1-41 vərəqlər.

6. Mehmet Emin Resulzade. Azərbaycan Cümhuriyyəti. İstanbul, 1990. S. 34.

7. Bax: Mirza Bala Mehmetzade. Milli Azərbaycan hərəketi. Ankara, 1991. S. 25. Müəllifin, Çernyayevskini «Rus misyoneri» adlandırmaqla yanlışlığa yol verdiyini bildirməyə məcburuz. A.O.Çernyayevski (1840-1894) Şamaxı qəzasının Mərzə kəndində doğulmuş, 17 yaşında kənd poçtunda əmək fəaliyyətinə başlamış, 26 yaşında burada rus məktəbi açmış (məktəbdə oxumaq pulsuz idi, uşaqların döyülməsi büsbütün qadağan edilmişdi), 1879-1893-cü illərdə isə Qori seminariyasında «tatar» şöbəsinin ilk müvəkkili olmuşdur. Azərbaycan türkcəsini gözəl bilən Çernyayevskinin adı çəkilən «Vətən dili» kitabı 1882-ci ildə onun tələbəsi Rəşid bəy Əfəndiyevin xətti ilə, kitabın ikinci hissəsi isə 1888-ci ildə Səfərəli bəy Vəlibəyovla birlikdə yazılmışdır (bax: Azərbaycan tarixi. Cild II. Bakı, 1964. XV fəsil; ASE. X cild. S. 318-319).

Görünür, Qaspiralının və Çernyayevskinin ilk qiraət kitablarının «qarşılaşması» yalnız çar jandarm idarəsinin suçu idi.

8. Bax: Ш.С.Фатуллаев. Градостроительство в Баку. XIX – начало XX веков. Л., 1978.

9. «Həyat» qəzetəsi. 6 yanvar 1906. №5.

10. Geniş məlumat üçün baxın. Vilayət Quliyev. Mirzə Kazımbəy. Bakı, 1987. S. 97-102.

11. «Həyat» qəzetəsi. 6 yanvar 1906. №5.

12. «Kəşkül». 1891. №22. Tadeusz Swietochowski. Müslüman cemaatten ulusal kimliğe. Rus Azərbaycam 1905-1920. İstanbul, 1988. S. 51, 52.

13. Yenə orada.

14. Əkinçi. 18 yanvar 1877. №2. Həsən bəyin mənəvi irsinin öyrənilməsində mərhum Z.B.Göyüşovun xidməti ayrıca qeyd olunmalıdır, bax: Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib və qeydlər Z.B.Göyüşovundur. Bakı, 1960.

15. Mirzə Fətəli məktubuna imza atmamışdı, «vəkili-naməlum» buna işarədir – S.Ə.

16. Əkinçi. 18 yanvar 1877. №2.

17. «Həyat» qəzetəsi. 6 yanvar 1906. №5. Həsən bəyin «Dil davası» adlanan başqa bir yazısı (Həyat. 13 yanvar 1906. №12) onun etnogenez elmi üzrə geniş bilgi sahibi olduğunu, dilini və dinini itirən bir sıra Qafqaz xalqlarının gerçəkdən «qeyri-tayfalara qarışmış mirur ilə yox olmasını» göstərir.

18. Əkinçi. 13 may 1876. №9.

19. Kaspi. 25 aprel 1904.

20. Əkinçi. 20 noyabr 1876. №22. Turan Həsənzadənin çap etdiyi mətdə «nefli qarğa» deyiminin «nöqtəli qarğa» (?) oxunulduğunu təəssüflə bildirməliyə (bax: Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Tərtib edən Turan Həsənzadə. Bakı, 1979. S. 271).

21. Həyat. 14 fevral 1906. №35.

22. Əkinçi. 17 mart 1877. №6.

23. Həyat. 8 dekabr 1905. №115.

24. Русский Архив. 1893, кн. 3. С. 221. Vilayət Quliyev. Mirzə Kazımbəy. Bakı, 1987. S. 18.

25. Bax: Hüseyin Baykara. Azərbaycan istiklal mücadelesi tarixi. İstanbul, 1975. S. 138.

26. Əkinçi, 3 fevral 1877, №3.

27. Əkinçi, 3 mart 1877, №5.

28. Əkinçi, 17 fevral 1877, №4.

29. Yenə orada. Sonuncu misranın çevirməsi: «Hər halda əqrəbin sancmağı qisasdan ötrü deyil».

30. Bax: Hüseyin Baykara, s. 126.

31. Yenə orada, s. 124-126.

32. Bax: Tadeusz Swietochowski, s. 77.

33. Yenə orada, s. 107, Hüseyin Baykara, s. 203.

34. Mirza Bala Mehmetzade, s. 34-35.

35. Tadeusz Swietochowski, s. 107.

36. Kaspi. 30 mart 1905. №57.

37. Mehmet Emin Resulzade, s. 17.

38. Bax: Tadeusz Swietochowski, s. 131.

*«Yeni Forum» dergisi. Sayı 271. Ankara, 1991. s. 35-40;
«Azərbaycan». Ədəbi-bədii jurnal.
№9-10, 1992. S. 138-148.*

AZERBAJYAN CUMHURİYETİ'NİN DEVLET DİLİ ÜZERİNE

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Dili konusu yeniden ortaya getirilmiştir. Geçici politik nedenler yüzünden getirilmiştir. Politikacılar cephesini kendilerine bırakalım. Bilginlerimiz, genellikle, aydınlarımız arasında da, maalesef, Türkçemizi takma "Azerbaycan dili" adına döndürmek çabaları yok değildir. Stalin döneminde olduğu gibi, tartışmalarda birbirine siyasî ihanet çamuru atmak çabaları da yok değildir. Dilciler ve tarihçilerimizden bizleri yabancı kapılara göndermek isteyenler de var. Yabancı kapısında mı bulunacakmış dilimizin doğru adı?

Usandırıcı tartışmalar artık sona ermektedir. Fakat tarih süresince dilimizin bir "Türk dili" olarak gelişmesi sona varmış bir konu sayılamaz. Bu hususta az yazılmamış. Şu anda söz konusu dilin adı değildir. Düşünüyorum; başlıcası Azerbaycan'ın bir millet, bir memleket olarak kimliği sorunudur. Kesin söz için yeterli veriye sahip miyiz?

Belgelenmedikçe tarihî gerçeklik oluşamaz. Tarihî kaynaklarda Azerbaycan ilkin orta çağlardan başlayarak bir Türk yurdu gibi vasıflanmaktadır. Bu kaynaklar sırasında birinci yerde Eran (Arran) haçlı tarihçisi Moysey Kagankatlı'nın "Alban tarihi" gelmektedir. Burada Eran Prensi Cavaşir'in (637/38-680) Kuzey Azerbaycan'da "Hun kralı" ile ilişkileri yazıya alınmış. Metinde ismi söylenmeyen bu kişi bir yerde "Türkistan kralı (hükmdarı)"¹ unvanı ile geçmektedir.

80'li yıllara kadar kaynakta adı geçen "kral" Hazar devleti kağanı ile eşit sayılmakta idi. Aslında ise Kür nehrinden kuzeyde, Azerbaycan'da kurulmuş olan Hun devleti unvanına kullanılmış durmaktadır². Sorunun açıklanmasını gerekli görmekteyiz.

Alban tarihinin boy adları başlıca olarak sistemli görünümündedir. Bu tarihin I. kitabının 12, 14, 29, 30. bölümlerinde ve 2. kitabının 1, 2, 26 ve gayri bölümlerinde Hun (Hon) boy adı geçiyor. Burada "Hun memleketinde Barsl (Basil) halkı kralı", "Favel

(Eftalit) alayları" gibi unvanlara da rastlıyoruz. "Hazarlar", "Hazar ülkesi" anlamları ise yalnız 2. kitabın başlangıç bölümlerinde karşımıza çıkıyor. Nitekim, burada 2. bölümde Hazarlara karşı direniş, 4. bölümde ülkeni "yağma iden yırtıcı Hazarlar", 23. bölümde Hazar saldırısı ve onların yenilgiye uğraması söz konusu edilmiş duruyor. Aynı durum 3. kitapda. Burada da Arap ordusu komutanı el-Cerrah'ın Hazar ülkesine saldırısı ve sonraki yılda Hazar kralı oğlunun meydan savaşında onu imha etmesi gibi konulara değinmiştir. Böylesine Alban tarihi yazarı tarafından 2. kitapta 23. bölümün "Hazarlar'ın saldırısı ve nehrin (Kür'ün) öte yakasında onları yenmesi", yine aynı kitapta 26. bölümün ise "Cavaşir'in Hunlar ile akrabalık ilişkisi ve Yağırlarla dostluk kurması" başlıkları ile verilmesi boş yere değildir. Burada aynı bir devletin değil, iki ayrı devletlerin yazıya alınması göz önündedir.

İşte gerçek tarihî açıdan da Hazar hakanının Güney Kafkasya'ya varması ve Prens Cavaşir'le Kür sularında buluşması hipotezden öteye gidemez. Böyle bir tezi (ama yıllar süresince kitaptan kitaba geçen, Cavaşir'in diploması başarısına gösterge olan övücü bir tezi) ufak tefek versiyon olarak bile gerçek sayılamaz.

Türk devletlerinden Gök Türk, Hazar, İlekhanlı (Karahanlı) hakanlıklarında, Dede Korkut Oğuzlarında "eski Türk çifte krallık" geleneği olmuş³. Bu törence "Ulu hakan" (Hakan el-Kebir) akınlara katkıda bulunmuyor, öteki memleket başlıları ile zirve görüşmesi yapmıyormuş. İbn Fadlan'a (921-922) göre tam kapalı bir yaşayış geçirmiş, dört ayda bir kere (yılda üç kere) kendi halkı karşısına çıkarak yalnız yüzünü gösterirmiş⁴. Sürekli savaşlar bile Ulu hakanın Cebu (Hakan bey) unvanı taşıyan canişini tarafından yapılmış. "Hazarların tarihini öğrenmek için birinci dereceli kaynak" (M.İ. Artamonov) olarak vasıflandırılan Alban tarihinde de durum böyle. Transkafkasya ülkeleri üzerine akınları burada Ulu hakan değil, "Kuzey kralı canişini Cebu Hakan" (Hakan'a Cebu görevi yapan) unvanlı kişi ve bu sonuncunun Şat unvanı taşıyan oğlu yapmaktadırlar⁵.

Fakat Kür sularında prens Cavaşir'le tekne görüşmesi geçirek kızını ona veren Ulu Hakan'ın canişini (Cebu Hakan) de olmazdı. Alban tarihi ikinci kitabının 16. bölümünde adı geçen Cebu Hakan'ın siyasî varlığı sona ermiştir. Galiba savaşlardan birinde

yenilgiye uğradığı için Cebu Hakan yabancı memleketlerden birisine kaçıp sığınmış, Şat görevini yapmakta olan oğlu da kanun dışı ilân olunmuş idi (İbn Fadlan'ca savaşta basılan ordu başçısına muavini (Şat) ile beraber ölüm hükmü kesilir, ailesi de yok edilmiş)⁶. Bu olay 665'te değil, Cavaşir'in hükümete gelmesinden önce, yani 620'li yılların sonuna yakın yer almıştır. Alban yazarınca "Hunlar'ın ulu prensi"⁷ Alp İlitver de Cavaşir'le bağlaşma yapamazdı. Onun siyasî çatışmalara katkısı zamanı prens Cavaşir artık hayatta yok idi (ölm. 680).

Bir sözle Alban tarihinin 2. kitabında adı geçen Türkistan kralı ve Hazar hakanı unvanlarını eşit sanmak için belgeler yeterli değildir. Ama Kür nehrinden Derbent kapılarına kadar Hun-Bulgar soylu Türk nüfusunun bu zaman burada yaşaması ve Eranlı yazarının burasını bir "Türkistan" olarak tanıtmak istemesi tarihçilikte göz ardı edilmemeli idi. Aksine, bu bilgi başka kaynaklar ile karşılaştırılsa bütün ve bilinen bir sonuç alınmış olurdu.

Arap yazarı Ebu Muhammed Abdul-Melik İbn Hişam (ölm. 828/29) «Kitabü'l tican fi mülük Himyar» adlı kitabında halife I. Muaviye (661-680) ile müşaviri el-Curhumi arasında görüşmeyi yazıya almış. İbn Hişam, el-Curhumi'nin yazılı bir risalesine dayanmaktadır. Halife, Azerbaycan'ı bir ülke olarak vasıflandırmasını talep ettikçe, el-Curhumi'den şöyle cevap almış: "Orası Türkler'le meskun. Onlar oraya toplaşarak birbirine karışmış ve gelişme bulmuşlardır"⁸.

Azerbaycan'ın bir Türk yurdu ("Türkistan") olarak vasıflandırılması açısından daha bir muhteşem kaynağın biraraya getirilmesi gerekiyor. Alban tarihinde Kür'den solda yerleşen Hun devleti başçısı "Türkistan kralı" unvanıyla geçiyorsa, Dedem Korkud Kitabında Oğuz Devleti için Ulu Hakan ("Hanlar hanı") yerini tutmuş olan Bayındır Han ve onun beylerbeyisi Gazan Han **Türkistan'ın direğidirler**. Prof. Dr. Faruk Sümer yazmış: "Hiç sanmıyorum ki, bu kitap (Dede Korkud) Türkistan'da yazılmış ve Oğuzlar tarafından Yakın Doğu'ya getirilmiş olsun"⁹. A.Y.Yakubovski ise bu kitapta yazıya alınmış olayların Azerbaycan ve Ermenistan arazisinde vakia etmiş olduğunu yazmıştır¹⁰. Hatırlatmak istiyorum: İki kaynakta (Alban Tarihi ve Dedem Korkud Kitabı) izlenmekte olan konuyu çözümleyebilen bilgiler aynı tarihî çağlarla ilgilidir. Zira akademis-

yen W.Barthold'un kanaatine, Dedem Korkud boylarında geçen "Oğuz zamanı" yaşça "İslamın birinci yüzyılına" eşittir¹¹. Kuzey Azerbaycan'da Türk nüfusunun yerleşmesi konusunda daha bir tanınmış Rus tarihçisi yazıyor: "Transkafkasya'da, özellikle düzlük Albanya'da Türk-Savir, Hazar, Bulgar yerleşmeleri muhtemelen onların şu ülkeye ilk gelişleri çağından mevcuttur. Sonraları onların sıralarını yeni Türk aşiretleri doldurdu, bu ise Azerbaycan'ın çağdaş etnik çehresini oluşturmuş oldu"¹².

Nihai "Türkistan oğlu (kişisi)" anlamında Türkmen adı, Azerbaycan'ın ünlü şairi İmadeddin Nesimi Divanı'nda karşımıza çıkmaktadır. Şirvan toprağında büyüüp boya başa çatmış Nesimi'nin hocası Fazlullah Neimi'ye hitaben yazmış olduğu beyit şudur: *Arap nutku dutulmuştur dilinden / Seni kimdir değen kim Türk-mansın*¹³.

Son vakit Azerbaycan'da bilim adamları lisanımızın Türkçe adlanması konusu üzerine tarihî kaynaklardan yeni belgeler ortaya çıkarmışlardır. Bu kaynaklar sayısızdır, pek fazladır yazan bilgilerin kavrayışını biz de destekliyoruz, tabii¹⁴. Fakat sorun tarih süresince Azerbaycan'da kullanılmış olan lisanın Türkçe olması değildir. Bilim alanında şu konuda kavrayış ayrılığı yok gibidir. Başlıcası Türkçe'yi konuşanların ulusal kimliği sorunudur. Başka deyişle, Azerbaycan nüfus çoğunluğu açısından bir yabancı topluluk olarak Türkçe'yi benimsemiş midir? Veya eski bir Türk yurdu ve topluluğu olarak kendi ana Türkçesini konuşmakta ve yaşatmakta mıdır? Şu sorulardan hangisinin düzgün olduğu yukarıda Nesimi Divanı'ndan alınmış olan mükemmel bir beyit ile belgelenmiş sayılabilir diye düşünmekteyiz.

Tarihe mal olmuş kaynaklardan biri, 1475'de güneyden kuzeye Şirvan-Rusya yollarıyla vatanına dönen Venedik elçisi Ambroco Kontarini'nin günlüğüdür, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a varıp görüşmeden sonra Kantarini, "Sivansa'ya (Şirvanşaha) mahsus Mediya adlı toprağa (Kuzey Azerbaycan'a) ayak basmak" için "**bir Türk kılavuzdan**" yardım aldığını yazıyor. Ve sonra: "...Biz Şamahı'dan adı geçen Sivansa'ya mahsus Derbent şehrine yol aldık. Biz **Türk köylerinde** arasına duruyorduk" yazmakta¹⁵. Elçi başı Kontarini Aras nehrinin güneyinde de "Türk

köyleri" görmüş olmalı idi. Nitekim Tebriz'e vardığında sokaklarda karşı geldiği nüfusun **Türkler** olduğunu yazmaktadır¹⁶.

Pek değerli kaynaklardan biri Safevî devletinin Avrupa elçiliği ile ilişkilidir. İspanya'ya varduktan sonra (1601) elçilerden bazıları katolikliğe geçerek orada kaldılar. Bunlardan birisi olan Alikulubey (elçibaşı Hüseyin Ali Bey'in yakın akrabası ve elçiliğin katibi) hakkında Valyadolid şehri kilise evlenme defterinde "**milliyetçe Türk olan** İranlı don Filipp... ve donna Luisa de Kiros arasında" nikahla ilgili bir not yazısı yer almaktadır¹⁷.

1670'de yine Şamahı'da bulunmuş Hollanda filocusu Yan Streys burada "**Türkler arasında**" bazı Hıristiyanların kötülükler yapması, "domuzluğa varan sarhoşluk" dolayısıyla kınıyor¹⁸, yani o da burasını bir Türk yurdu olarak vasıflandırıyor.

19. yy. Rusya devlet yayınlarında da Azerbaycan yalnız "Türkdilli" değil, "Türk nüfuslu" bir ülke olarak vasıflanmakta idi. Bunlardan pek önemlisi Rusya'nın 4 büyük bakanlığı (Harbiye, Maliye, Dış ve İç politikası) tarafından hazırlanmış olan dört ciltlik bir kitaptır. İşte bu kitaba göz gezdirelim: "Şirvan'da hakim olan **Türkmen** dili bütün Azerbaycan'da yaygındır... bu dil Türkçe (Anadolu Türkçesi) ile o kadar yakındır ki, her iki halk birbirini anlayabiliyorlar"¹⁹.

Mütevazı bir kanaatle Azerbaycanlılar'ın ilk çağdaş kitabı, 1903'te Tiflis'te basılan "Azerbaycan Türkleri'nin Edebiyatı"dır, diyebiliyoruz.

Kitabın yazarı Firidun Bey sanki bir zaman için nereye geleceğini duymuş idi. O artık o zaman şu aktüel hususları vurgulamak gayretinde bulunmuştur. "**Azerbaycan Türkleri'nin** dahi özlerine mahsus edebiyatı vardır. Bu Türkler Zakafkasya'nın şerg ve cenubunda iskan eden Şeki, Şirvan, Salyan, Bakü, Gence, Kazax, Garabağ, İravan ve Nahçıvan ahalisinden ve İran devletinin şimalî-şergisinde güzaran eden akvam ve tavaiften ibarettir"²⁰.

O ağır kölelik çağında yurdumuzun Azerbaycan, yurtdaşlarımızın ise Türk olduğu hususunu açıklamak kolay bir iş olarak düşünülemez. Dikkat ediniz, Firidun Bey'in kendi toplusuna verdiği başlık gün gibi aydın. Ama onun Rusça baskısı aynı yılda ve aynı şehirde "Literatura Azerbaydjanskih Tatar" adı ile yapılmış idi. Sovyet diktatörlüğü yıllarında ise kitap genellikle millî kimliğini

kaybederek, "Azerbaycan edebiyatı materialları" (Bakü, 1925) ve "Azerbaycan edebiyatı" (Bakü, 1978) başlığı ile yayınlanmakta idi. Rusça bilmeyenlere açıklamak gerekiyor: Materyal-malzeme demektir, doğal petrol veya ipek baraması gibi bir nesne.

Fakat millî hareketimizin ilk dönemine temel atmış olan "Ekinci" gazetesi Azerbaycan Türklüğü'nün ulusal hakları anlayışını alana getirdi²¹; Bu yayın Hasan Bey Zardabînin deyimi ile "Rusya'da evvelinci Türk gazetesi" oldu²². Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin "Türk-Rus ve Rus-Türk sözlüğü" Bakü'de basıldı (1907). Kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümesi ve anlamı (tefsiri) Bakü'de (1904-1906) ve Tiflis'te (1908) yayınlandı.

Millî bağımsızlığın ilk günlerinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin gayreti ile Türkçe'nin bir devlet dili olarak görevlendirilmesi gündeme getirilmiş oldu. 27 Haziran 1918'de, yani yalnız bir ay sonra Cumhuriyet hükümetimiz Gence'de Türkçe'nin devlet dili olduğunu ilân etti²³. 28 Ağustos'da ise tüm başlangıç okullarının ve tüm orta okulların "devlet dili olan Türkçe'ye" geçirilmesi hususunda kanun verildi. 1919'un Martında Azerbaycan Parlamentosu kendi defterhane işini Türkçe'de sürdürmeğe başladı. Posta, telgraf bakanlığı adından "bütün telgrafların Türkçe kabul edilmesi" kararlaştırılmış bulundu²⁴.

XI Kızıl Ordu'nun süngüleri ile kurulan Azerbaycan SSC "hükümeti" ilk zamanlar şu gelişmeyi durduramadı, ona karşı gide-medi de. Aksine Azerbaycan Merkezi İcraiye Komitesi 31 Temmuz 1923 kararı ile Bakanlar Kabinesi, Maarif, Adliye, İç işleri, Erzak ve İçtimaî Teminat Bakanlıklar ("Halk komiserlikleri") "millileştirilmiş" oldu, yani faaliyetlerinin Türkçe'ye geçirilmesi kararlaştırıldı. Şu bakanlıklar birbiri ile Türkçe yazışmalı idi; kazalarla ise yazışmanın yalnız bu dilde yürütülmesi bir görev olarak onların üzerine atılıyordu²⁵. Karar metninde mektepler hakkında ayrıca madde var idi: "Türk dili mecburî olarak bütün okullarda, âli mekteplerde... bir fen olarak tatbik edilmelidir"²⁶. Durum yalnız sonralar değişikliğe uğratıldı.

Ulu Atatürk'ün kanaatince, "Türkçe, dillerin en zenginlerindenidir; yeter ki bu dil şuurla işlensin"²⁷.

Azerbaycan Türkçesi'nin devlet makamına geçmesi tarihine ışık saçan belgeleri göz ardı etmek, dilimize yeniden "Azerbaycan

dili" adını takmak isteyenlere Celil Mehmetkuluzade'nin şu sözlerini hatırlatmak pek yerinde olur: "Ey benim Türk kardaşlarım ki, men sizle Türk'ün açık ana dili ile danışırım..."

Tarih, bizler üzerine büyük bir sorumluluk atmış bulunuyor. Türkçe'nin şuurla işlenmesini sağlamak hepimiz için bir borç işi. Ama güzel dilimizin geçmiş olduğu yollara da şuurla yaklaşım için zorunluyuz. Dünyada Amerika, Brazil, Kuba, Tunus veya Mısır dili olmadığı gibi, Azerbaycan dili de yok. Tarihin eski katlarından bu toprakta Türkler ve Türkçe var. Ona koruyucu olmakla kardeş Türk toplulukları arasında "Dilde, fikirde, işte birlik" amacı için, bu halklar için küçücük bir hizmet yapmış oluruz.

Dipnotlar ve kaynaklar

1. İstoriya Agvan Moyseya Kagankatvatsi. Grabar'dan Rusça'ya çeviren K. Patkanyan. SPb., 1861. S. 153.
2. Konu ile ilgili bkz.: S.Aliyarov. Ob etnogeneze azerbaydjanskogo naroda (k postanovke problemi). K probleme etnogeneza azerbaydjanskogo naroda. Baku, "Elm" yayınevi, 1984. S. 3-4-38. İngilizce çevirisi: On the genesis of the Azerbaidjanian people (Toward a formulation of the problem). Soviet Anthropology and Archeology. 25 (I). New York, 1990. PP. 34-68.
3. Konu ile ilgili bkz.: V.V.Grigoryev. O dvoystvennosti verhovnoy vlasti u Hazar'ov. Journ. Ministerstva narodnogo prosveşeniya. 1834. 3. cilt. S. 275-295; A.Alföldi. Türkler'de çifte krallık. İkinci Türk Tarih Kongresi. İstanbul, 1943; D.M.Dunlop. The history of the jewish Khazars. Princeton, 1954; Peter B.Golden. Khazar studi. Vol. 1-2. Budapest, 1980; S.Aliyarov. K epiçeskoy biografii Alp Erena. "Sovetskaya Türkologiya". 1987. №6. S. 26, not 10; Z.Bünyadov, S.Aliyarov "Kağan" titulu hakkında. "Azerbaycan Türkleri" dergisi. Sayı I. İstanbul, 1990. S. 44-47.
4. A.D.Kovalevskiy. Kniga Ahmeda ibn Fadlana o ego puteşestviya na Volgu 921-922 gg. Har'kov, 1956. S. 146.
5. İstoriya Agvan, s. 110 ve sonrakiler.
6. İbn Fadlan, s. 147.
7. Bknz.: Agvan tarihi, XXXIX-XLII bölümler.
8. Z.M.Buniatov. Obzor istoçnikov po istorii Azerbaydjana. İstoçniki arabskiye. Baku, 1964. S. 5; aynı yazar. Azerbaycan v VII-IX vv. Baku, 1965; M.İ.Azerli. IX yy. arapdilli menbeyi gedim Azerbaycan hakkında. Azerbaycan SSC Bilimler Akademisinin Meruzeleri. 30.c.

1974. S. 86-89; Azerbaycan tarihi üzerine kaynaklar. Baku, 1989. S. 56-57.
9. Faruk Sümer, Oğuzlar. Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları. İstanbul, TDAV yay., 1992. S. 275. Dördüncü baskı.
10. Bknz.: Kniga moego Deda Korkuda. M. – L., 1962. S. 121 ve sonrakiler.
11. W.Barthold. Socineniya. 5. cilt. M., 1968. S. 480.
12. İ.Artomonov. İstoriya Hazar. Leningrad, 1962. S. 132.
13. İmadeddin Nesimi. Eserleri. 2. Cilt. İlmî-tenkidi metin Cahangir Kahramanovundur. Baku, 1973. S.13. Bu iki tarihî sözü karşılaştırmış olursak, Türkistan anlamı önce yaranmış olmalıdır. Örneğin, VII yüzyılda bu söz artık bir yazılı gelenek durumuna gelmiş idi. Türkmen sözü ise Türkler'in İslama geçmesine bağlı sanılmaktadır. Bundan dolayı Oğuzlardan Müslüman olanlara Türkmen denilmiş. Biruni, Gerdizi ve Behhaki gibi yazarların bilgileri nazara alınmakla Türkmen adının Müslüman olan Oğuzlara verildiği hususu her türlü şüpheden uzaktır (bknz.: Faruk Sümer, a.g.e., s. 60)
14. 5-9 Eylül 1994'de (Ankara) geçirilen Türk Dünyası Tarih Araştırmaları Kongresi'ne "Şirvan etnografyası üzerine bir kaynak hakkında" konusunda tebliğimizi sunmuş bulunuyoruz.
15. Biblioteka inostrannih pisateley o Rossii. I. C. SPb, 1836. S. 79.
16. A.y.
17. Relaciones de don İvan Persia, prologo y notas de D.Narciso Alonso Cortes. Madrid, 1946. Bknz.: Kniga Oruc beka Bayata-Don Juana Persidskogo. İngilizce'den çevirenler O.Efendiyev, A.Farzaliyev. Baku, "Yazıcı" yay., 1988. S. 13.
18. Y.Streys. Tri puteşestviya. Moskova, 1935. S. 248.
19. Obozreniye Rossiyskih vladeny za Kavkazom., 3. cilt. SPb, 1836. S. 78-79. Türkçe çevirmesi S.Aliyarlı'nın: Azerbaycan tarihi üzere kaynaklar, Baku, 1989. S. 305. Nr. 65.
20. Firidun Bey Köçerli. Azerbaycan Edebiyatı. I. Cilt. Baku, 1978. S. 77.
21. Azerbaycan milli hareketinin ilk dönemi 1905'ten değil, "Ekinci" ile başlamıştır. (bknz.: S.Aliyarlı. Azerbaycan milli hareketinin ilkin dönemleri. "Yeni Forum" dergisi. Ankara, 1991. Sayı 271. S. 35-40.
22. Hasan Bey Zardabi. Seçilmiş Eserleri. Toplayanı Z.B.Göyüşov. Baku, 1960. S. 226-233.
23. AC Merkezi Devlet Yeni Tarih Arşivi, f. 51, s. I, govl. I, var. 6.
24. A. y., var. 27-28.
25. Az. SSC kanun ve kararlarının kronoloji külliyatı. I Cilt. 1920-1935. Baku, 1960. S. 32-33.

26. A.y.

27. Türkçe sözlük, I cilt. TDK yay. Ankara, 1988. S. 5.
Fotofaksimile.

*Üçüncü Uluslararası Atatürk Sempozyumu. 3-6 Ekim,
1995. Gazi Magusa. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.
Cilt I. Ankara, 1998. S. 487-494.*

AZERBAYCAN'IN DEVLET BAĞIMSIZLIĞI FİKRİ: TARİHSEL AÇIDAN

İlk önce "Azerbaycan" anlamı üzerine tarihî-coğrafi açıdan değinmek zorundayız. Zira tarihçiliğimiz önemli bir dönüşüm içindedir. Şimdi eski Sovyet döneminin bırakıp gittiği miras ve yasakları bazı uzman tarihçiler yeniden hayata döndürmek istemekteymişler. Doğrusu böylesi "diriltme" çabaları artık 80'li yıllardan itibaren görünmeye başlamıştı. Bazı bilim adamları hatta Kuzey Azerbaycan'ı "Azerbaycanlık"tan koparmak isteği ile, burası tarih süresince Azerbaycan değil, Arran veya Şirvan olmuştur diye yazıyorlar. Oysa bir tarihî-coğrafi anlayış olarak Kuzey Azerbaycan, İlk Ortaçağ kaynaklarından gelmektedir ve günümüz "Türkçü" tarihçiliğin keşfi de sayılamaz. Arap tarihçisi al-Yakubi'nin kanaatine "Arran ülkesi yukarı Azerbaycan'dır" (Azerbaycan al-Ulya). İbn Havkal ise Hazar Denizi haritasını çizmiş, "sahil arazisini Derbent şehrine kadar bütünüyle Azerbaycan adlandırmıştır"¹. Bundan dolayı geleneksel harita çizimlerinde Azerbaycan bitişik (bütün) bir memleket gibi verilmektedir. Zira şu ülkenin isminde yer alan birinci "A" harfi Küçük Zab nehir üstünde (İran'da, Güney Azerbaycan'ın son güney hudunda), sonuncu "n" harfini ise kuzeyde Derbent şehri yerleşmiş olduğu nokta üstünde yazılmaktadır².

Yine Arap yazarlarından İbn al-Fakih ve Yakut, Azerbaycan sınırlarının Berde şehrinden başlayarak güney-doğuda Zencan ve güney-batıda Erzincan bölgesine kadar uzanıp gittiğini belirlemişlerdir. IX. yy. sonlarında yaşamış olan Kudama bin Cafer Berde şehrini Azerbaycan'ın başkenti saymaktadır³. Abu Cafer Muhammad at-Taberi ise şunu yazıyor: 709-710 yılındaki savaşlarda Arap başkomutanı Maslama bin Abdülmalik "Azerbaycan vilâyetinde bulunan al-Bab (Derbent) kalesine varıp geldi". Adı geçen yazısını şöyle devam ettirmektedir: "Azerbaycan hudutlarının başlangıcı olarak Ahar ve Zencan dahil olmak üzere Hemedan şehir, sonuç olarak ise Hazar Derbent'i⁴ sanılmaktadır ve şu aralıkta bulunan on-on iki şehir Azerbaycan ismini taşıyor"⁵.

Hatırlamak isterim ki, 1918 Mayıs'ında kurulmuş "Azerbaycan Cumhuriyeti"nin böylesine bir doğal ad taşıması Rusya'da ve İran'da tepkiyle karşılanmıştı. Rusya bilim adamlarından A.Krımski, V.Sisoyev, Y.Pahomov (son ikisi Sovyet rejimi zamanında Bakü'de oturuyorlardı) gibiler Cumhuriyetimizin bu ismini uygun görmüyorlardı. İran gazeteciler ise Kafkaslarda genellikle "Azerbaycan" adlı bir memleketin var olmadığını yazıyorlardı. Bu nedenle Mehmet Emin Resulzade (Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu) Şubat 1918 yılında "İran" gazetesinin baş yazarı Melik uş-Şüara Bahar namlı birisine şunları belirtiyordu: "-Azerbaycan yüz on yıl bundan önce havadis-i rüzgardan taksim olundu ve Aras nehrinin kuzey tarafında olan kitaları Ruslar aldıktan sonra Azerbaycan adını götürüp Zakafkasya adlandırdılar ki, Maverayi-Kafkas olsun"⁶.

Azerbaycan bir Türk yurdu, tabii. Fakat Kuzey Azerbaycan "Azerbaycan değilse", mantıksal bir öğrenci düşüncesiyle Kafkasların şu yerlerinde oturmakta olan nüfus da bir millet olarak Türk sayılmazdı, değil mi?

Görüldüğü gibi, başlıca sorun tarih süresince Azerbaycan'da kullanılmış olan lisanın Türkçe olması ve yahut olmaması değildir. "Bilim alanında şu konuda kavrayış ayrılığı yok gibidir. Başlıcası Türkçe'yi konuşanların ulusal kimliği sorunudur. Başka deyişle, Azerbaycan nüfus çoğunluğu açısından bir yabancı topluluk olarak Türkçe'yi benimsemiş midir? Veya eski bir Türk yurdu ve topluluğu olarak kendi ana Türkçesini mi konuşmakta ve yaşatmaktadır?"⁷.

Yazıklar olsun, hatta 80'li yılların ikinci yarısında bile günümüz Azerbaycan nüfusunun bir yabancı topluluk olarak Türkçe'yi benimsemiş olduklarını yazan bilim adamlarımız yok değildir (ve şimdi de yok değildir). Bu yayınlardan birisinin yazarınca Şirvan'da (Kuzey Azerbaycan) XX. yy. başlarına kadar yalnız İran kökenli Tatlar yaşamış bulunuyorlardı ve onlar "yalnız Azerbaycan'da Sovyet yönetimi kurulduktan sonra (1920 – S.A.) kesin olarak Türkleşmeye uğraşmışlardır"⁸.

Fakat tarih kaynaklarının ışığında Şirvan bölgesi artık İmadeddin Nesimi Şirvani (1369-1417) ve Bedir Şirvani (1387-1450) zamanında Azerbaycan'ın Türk varlığının manevi beşiklerinden biri gibi oluşmuş idi. Aldığımız şu sonuç adı geçen ünlü yazarların Di-

vanları ile belgelenmiş bulunmaktadır. Nesimi, hocası Fazlullah Neimi'ye hitaben:

*Arap nutku dutulmuştur dilinden
Seni kimdir degen kim Türkmansın*

- yazıyorduydu, Bedr Şirvani ana Türkçenin yeryüzünde yaygınlığı ile övünüyordu;

*Parsi sözümler Korasanü İrakeyn zikridür
Böyle kim Türki sözümler dutmusdurur Çün-ü Tater⁹.*

Sorunun açıklanması için bir kez daha tarih kaynaklarına değil, Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinin manevi geçmişi göz önü almak yeter. Burada yaşayan yerleşik topluluk 1920 yılına kadar yalnız İranlılar olmuşsa, 18-19 yüzyıllar süresince Şirvan'da Türkçe yüksek söz sanatı incileri üretmiş olan kişiler: Ağamesh Şirvani (18. yy. başında Dedegüneş köyünde doğdu), Nişat, Mahvaşi, Vaiz Efendi, Asker, Kasım, Mahcur, Şeker, Nabi Efendi, Sanain, Lahıcı, Asaf, Bahar, Naci gibi onlarca Şirvani'ler tarihimizde yer alamazlardı. "Tamamı Azerbaycan Türklerinin azim şuarasından biri olan" (vasıflandırma Feridun bey Köçerli'ye mahsus, bkz. ileride) Seyyid Azim Şirvani de yer alamazdı. Şunu da hatırlatmak zorundayız; adı geçen söz ustaları Şirvan ovasında göçebe çadırlarında değil. Şamahı şehrinin edebî muhitinde yetişmiş, yazıp yaratmışlardı.

Yakın geçmişte Azerbaycan'ın bazı bilim adamları yalnız kaynaklara değil, ulusal düzeyde yapılmış çalışmalara da arka çevirmek girişimlerinde bulunurlardı. 1867 yılında Leipzig'de Türkçe 128 sayfalık bir kitap yayınlanmış. Eski (Arap) alfabesiyle yayınlamış bu kitap şu başlığı taşımaktadır: "Kafkas'da ve Azerbaycan'da meşhur olan şuaranın eşarına mecmuadır ki, Adolf Berce sahib-cenabının hitmamı ile matbu olunuptur"¹⁰. Kitabın yazarı Adolf Berce, Rusya İmparatorluk Bilim Akademisi üyesi idi. Alman kökenli olsa da, uzun süre (1864-1886) Kafkasya'da (Tiflis'te) yaşamış, Kafkas halklarının yakın geçmişi ve çağdaş tarihi üzerine değerli bilgiler edinmişti¹¹. Zaten Türkçemizi de iyice biliyordu. Şimdi dikkat ediniz. Akademisyen Adolf Berce cenapları kendi ça-

bası ile Karabağ (kitabın yüzde doksanı Karabağ'da yazıp yaratmış olan Vakıf ve Zakir'in kaleminden çıkmış örnekleri kapsıyor), Şeki (M.F.Ahundzade) ve Şirvan'ı (Ağamesh Şirvani) Azerbaycan, çağdaş Azerbaycan akademisyeni ise adı geçen bölgeleri Azerbaycan değil, Şirvan veya Arran gibi vasıflandırmak görevine atanmışlara destek vermek isteyindedir. Dolayısıyla, Azerbaycan'ın bilimsel gelenekleri de göz ardı edilmiş bulunmaktadır. Yukarıda ismini andığımız Feridun bey Köçerli yüz sene önce "*Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı*" kitabını yayınlamıştı (Tiflis, 1903)¹². Bu yayın da Adolf Berce'de olduğu gibi, başlıca olarak Kuzey Azerbaycan sözsanatı örneklerini ihtiva etmektedir. Ama kitabın yazarı Feridun bey sanki bir zaman için hangi yere geleceğini duymuş ve Azerbaycan tarihi coğrafyası üzerine böyle bir bilgi vermeyi kararlaştırmıştır: "Azerbaycan Türklerinin de özlerine mahsus edebiyatı vardır. Bu Türkler Zakafkasya'nın şark ve cenubunda sükna eden Seki, Şirvan, Salyan, Bakü, Gence, Kazah, Karabağ, Revan ve Nahçıvan ahalisinden ve İran devletinin simali-şarkında güzaran eden akvam ve tavaifden ibarettir"¹³.

İleride ulusal bağımsız devletçilik fikrinin basit mahalli çerçevede değil, Azerbaycan'ın bir Türk yurdu olarak kavrayış temeline doğup ortaya geldiğini göreceyiz.

Modern tarihin şekillendiği aşamada Azerbaycan için bağımsız devlet fikrini ilk kez politika alanına Kuba Hanlığı hükümdarı Fethali Han (1736-1789) getirmişti. O, 1775 yılında Mirza bey Bayat'ın (Ferhatbeyli) başkanlığı ile Rusya'nın ikinci başkenti Moskova'ya bir heyet göndermişti. Mirza bey Bayat Kırım Hanlığına Kırım'da ve Gürcülere Gürcistan'da "eminamanlık, firavanlık ve bağımsızlık sağlandığı gibi", Kuba Hanlığına da aynı şartların sağlanması isteyini Katerina hükümetine resmen iletmış oldu. İlk anlarda Fethali Han "Şirvan ülkesini Kür nehrinin bu (kuzey) tarafı ile, bütünüyle", başka türlü söylersek, kendi hanlığını bağımsızlığa kavuşturmak amacıyla bulunuyordu. Başlıcası ise o, Kuba Hanlığı için Rusya'nın "arabuluculuğu" ile İran'dan bağımsızlık statüsü alınmasını amaç olarak izliyordu. Kahet-Kartlı ve Kırım Hanlığı statüsüne formalite şekilde yüz tutuyordu (1768-74 yıllarında Gürcüstan'ın Rusya "himayesine geçmesi" artık tasarlanmış bulunuyordu, Kırım Hanlığı ise Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı

devletinden "bağımsız" ilan olunmuş idi). Fakat II. Katerina Kuba Hanlığı elçisinin teklifini kabul etmedi. Zira "himaye" (Kahet-Kartlı) veya "bağımsızlık" (Kırım) anlayışları Rusya'nın gerçek politikası için tampon bölgeden başka bir şey değildi. Azerbaycan hanlıkları ise böylesine bir tampon bölge gibi görülmüyordu¹⁴.

Her halde Fethali Han, zamanın ileri gelenleri arasında Azerbaycan'ın ulusal ihtiyaçlarını anlayabilecek yetenekte olan bir kişi idi. Yedi sene sonra (1782) gerçekleşen bir olay bunun doğru olduğunu gösterdi. Kahet çarı II. İrakli Karabağ hükümdarı İbrahim Hanı kendi yanına alarak Gence Hanlığını sona erdirmek, sadece onu Kahet çarlığına ilhak etmek teşebbüsünde bulunuyordu. Fethali Han o zaman artık Azerbaycan'ın kuzey-doğu topraklarını kendi hanlığına katmış, kurucu-birleştirici bir siyasetle Bakü, Şamahı, Şeki, Gence, Salyan gibi hanlık merkezlerini kontrolüne alabilmişti. Gürcü kralı İrakli'nin Gence üzerine saldırısını önlemek için o, gerekli askeri tedbirlere el attı, başlıcası ise İrakli'nin himayecisi II. Katerina'ya bir protesto mektubu yazdı. O zaman için olağan dışı bir olay değildi, ama mektuptaki bir ifade Fethali Hanın Gence sorununa hangi noktadan yaklaştığını görmek bakımından çok önemli ve ilginçtir: "*Azerbaycan hanlıklarının şeref ve hukukunun korunmasını kendim için bir borç işi saymaktayım*"¹⁵.

Belgenin tarihçilik için son derece önemli olduğu şüphesizdir. Fethali Han sadece Kuba veya Gence hanlıklarını değil, Azerbaycan hanlıklarını bir siyasî bütün olarak, birleşik Azerbaycan gibi korumayı, kendisi için hayatî borç olarak düşünmekte idi. Siyasal psikoloji açısından Transkafkas haritasında yalnız kendisine yakın olan hanlık veya hanlıkları değil, "Azerbaycan" isimli bir bütün memleketi görüyordu. Ve bununla çağdaş kuzey bölgelerimizin, yani 1918-1920 yıllarında "Azerbaycan Cumhuriyeti"ni kapsamış bulunan bölgelerimizin Azerbaycan olması kesinlikle belgelenmiş sanılabilir.

Sonrası Rusya işgali geldi, ama bu müthiş ve sürekli işgal yönetimi Azerbaycan'ın bağımsızlık düşüncesini öldüremedi. 1875-1905 zaman kesimini kammca biz Azerbaycan milli hareketinin ilk dönemi olarak kabul etmeliyiz¹⁶. Şartlı olarak bu, "Ekinci" dönemdir, daha doğrusu, Hasan bey Zardabi'nin (1842-1907) "ekincilik" (çiftçilik) dönemidir. Onun gayretli ekincilik çaba ve çalışmaları ile

milli hareketimizin, milli devletçilik düşüncemizin teorik temelleri atılmış oldu.

Meslektaş okurların dikkatini Hasan Bey Zerdabi ve Mirza Fethali Ahundzade arasında "Ekinci" gazetesi sayfalarında yer almış olan fikir tartışması üzerine çekmek istiyorum. Mirza Fethali: "Rusya'nın taht-ı himayetinde asayiş bulmuşuz ve zindeganlıktan (dirilik, yaşam – S.A.) razıyız"¹⁷.

Hasan Beyin görüşlerince Rusya "taht-ı himayesi" ile evet, asayiş, dinç (sakin) hayat sonuçlanmış olsa da, kölelik asayişi ve yaşamı idi onun verdiği nesne. "Zindeganlıktan razıyız" söylenişi ise Hasan Beyce kesinlikle kabul edilemezdi. Yaşamının 30 senelik süresince bu görüşü değişmeden kalmıştı. 1876'da o, yazıyordu: "Bu halde Müslüman taifesi nefli (petrollü) kargaya dönüp, her atına binen bu tarafa çapır, Müslüman avam, insaniyetden habersizdir diyor ve gayri"¹⁸ 30 sene geçtiğinde (ölümünden bir yıl önce) yine anlatıyordu: "Zavodlarda (fabrikalarda – S.A.) işçilerimiz feryad ediyorlar ki, onları okumadıkları dolayısıyla adam hesab etmeyip mevaciplerini tamam vermiyorlar"¹⁹.

Milletin kendi geçmişini ve günümüzü anlayabilmesi açısından Hasan Bey, "siyasal terimleri direk kullanmak zorundayız" fikrini öne çekiyordu. O, "Rusya'nın taht-ı himayetinde" deyimini genellikle kabul etmiyordu. Zira milletin siyaset ve manevi yaşamını açıklamak için başka hususlara daha çok önem veriyordu. Yazıyordu ki, "Bu son zamanlara kadar (1905 yılın Ekim ayında Çar'ın imza atmış olduğu manifestoyu kast ediyor – S.A.) Rusya'ya tabi olan Müslümanların işi çok yaman idi. Bir taraftan zindeganlık davası yıldan yıla şiddetlenirdi ve bir taraftan da ilim tahsil etmek yolu bağlanmış (kapanmış) idi. Çünkü bizim öz milletimizin mektephaneleri yok idi ki, orada öz dilimizde, öz mezhebimizde ilim tahsil etmek mümkün olaydı ve devlet tarafından açılan mekteplerde Rus keşişlerinden misyonerlik edenlerin maslahatı ile bizim dilimizi ve adab-ı şeriatı gadağan (yasak) etmişdiler"²⁰.

Hasan Bey Zerdabi, Rusya'nın Kafkas politikasının gerçek değerlendirilmesi üzerine artık Mirza Kazım Beyle başlamış olan bir Azerbaycanşinaslık geleneğini geliştirme gayretleri ile kuvvetlendirmeye çalışıyordu. 1842 yılında Azerbaycan'ın ünlü bilim adamı (sonralar Kazan ve Petersburg Üniversitesi profesörü ve

bölüm başkanı) Mirza Kazım bey (1802-1870) "Gürcistan ve Zakafkasya Rus silâhı ile feth olundu" yazmış idiyse, Hasan bey "Ekinçi"de "devleti – Rus bizim vilayeti zapt edenden önce" gibi cümleler kullanıyor, bununla milletin siyasi şuurunun uyanması için hizmet veriyordu. Şu açıdan İsmayıl Han Ziyathanoğlu'nun 1906 yılında Rusya devlet Duması (parlamento) kürsüsünden "Kafkas ötesi ülkeler yüz yıl bundan önce Ruslar tarafından işgal edilmiştir" söylemesi ulusal bir tarihi kavrayışa dayanıyordu²¹.

Ne yazık ki, 20. yüzyılı 50-60'lı yıllarında Azerbaycan tarihçiliğinde bu ulusal geleneğimiz gözardı edildi. Azerbaycan'ın Rusya işgal altına kendi isteği ile, "gönüllü olarak" girmesi versiyonu ortaya sürüldü ve bu konuda kitaplar yazıldı. Azerbaycan'ın tarihen kurulmuş olan doğru, objektif ulusal kavrayışta duran ve bu kavrayışı savunmaya kalkışan tarihçiler ise KGB tepkilerine maruz kaldılar²².

En son olarak 1875-1905 ("Ekinci") döneminde milli bağımsızlık fikrinin gelişmesi açısından iki sosyal-siyasal anlayış bulunmuş oldu. Şunlar "Türk milliyeti" ve "İttifak-ı millet" (başka deyimle "İttihad-i İslâm") anlayışları idi.

1905-1917 yılları aktif hareket dönemidir. 1905 Mayısından başlayarak çarlık Rusya yönetimine sunmak için Kafkas Müslümanlarının "Hakk dilekçesi" veya "Umumhalk hakk isteği" metni düzenlenmeğe başlandı. Düzenlenme işi Bakü'de Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in evinde ve Gence'nin (o zaman Yelsavetpol) Hacıkent denilen yaylağında geçiyordu. Politik hazırlığı olan kişiler birer, ikişer buraya gelip gidiyor, kendi tekliflerini yazılı olarak veriyorlardı. Sonuçta pek önemli bir belge ortaya çıktı. Çar hükümeti Müslümanlara Ruslar ile aynı, eşit politik, kültür ve dini haklar vermeli, devlet kanunları ile Müslümanlar için uygulanmakta olan tüm yasaklar kaldırılmalı (Kafkasya'nın hatta Bakü, Gence ve sair şehirlerinde Belediye meclislerinin yalnız yarısı Müslüman vekillerden oluşturulmakta idi. Müslümanlardan Üniversite tahsili almış insanlar da hakim (Mirovoy Sud'ya) veya kaza polis reisinden daha yüksek devlet görevine alınmazlardı. Okullarda milli dil ve tarihin öğrenilmesi, köylülere toprak verilmesi, Rusya içindeki köylülerin (Molokan, Kozak ve sair) Kafkaslara yerleştirilmesi politikasının tamamen durdurulması, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya

topluluklarına ait tüm toprakların Rusya hazinesi mülkiyetine alınması konusunda Çarın imzalamış olduğu kanunun ilga edilmesi...

Aslında bu bağımsızlık fikrinin resmileşmiş bir ifadesi idi. Ayrıca bir heyet (Ali Merdan Bey memorandumu Çarın başbakanı Kont Vitte'ye ve Devlet dumasına sunmak gayretinde bulundular. Bunun yanısıra "İttifak-ı Müslimin", "Difai" (1905), "Müsavat" (1911) siyasi partileri kuruldu. Hasan Bey Zerdabi'nin 30 sene önce ortaya atdığı ulusal örgütlenme gayesi bununla gerçekleşmiş oldu.

Bu dönemde "ümmet" ve "millet" pek ayrılmamış, bazı hal-lerde semantikçe hatta eşit olarak kullanılmakta idi. Bu konu mevcut literatürde dikkat çekmiş bulunmaktadır (Mirza Bala Memmedzade, Tadeusz Swietochowski). Ancak artık "İslâm birliği" anlamı "Türk birliği" anlamına eşit tutuluyordu. Ahmed Ağaoğlu şunları yazıyordu: "Bütün bu toplum, yalnız bir dini toplum olmayıp aynı zamanda etnik bir varlıktır. Çünkü bütün Rusya Müslümanları pek az bir istisna ile büyük Türk-Tatar ırkına mensupturlar, bir tek umum dille konuşuyor ve aynı dini inançları taşıyorlar"²³. Türklük düşüncesi çeşitli zümreler arasında yaygın olmaya başlamış, Mehmet Emin Resulzade'nin ifadesiyle "Açıksöz" gazetesi o vakite kadar ki Kafkasya Müslümanı veya Tatarı halkın Türk olduğunu ısrarla meydana koymuş ve bu hususta Rusya askerî sansürü ile mücadele etmek zorunda kalmıştı.

Bütün bunlardan sonra milli devletçilik projesine yalnız bir adım kalıyordu. Ve Ali bey Hüseyinzade yukarıda adı geçen memorandumda Kafkaslara kendi kendini yönetme hakkının, yani özerk (muhtariyetli) bir statü verilmesi talebini koymayı teklif etmişti.

1917 Şubatında Bakü'de (Kafkas) ve Mayısında Moskova'da düzenlenmiş olan Bütün Rusya Müslümanları kurultaylarında milli hareketlerimizde "İslamcı" ve "Türkçü" akımlar resmen gerçekleşmiş oldu. Sonuncu kurultay 271 oya karşı 446 oyla Rusya'nın milli-coğrafi (arazi) federal demokratik bir cumhuriyete dönüştürülmesi konusunda bir karar kabul etti. Bu tarihi kararın müellifi, Azerbeycan Türklerinin "Müsavat" partisi, başsözcüsü ise Mehmet Emin Resulzade oldu. Sonraki olaylardan malum olduğu üzere: Transkafkas Seyminin dağılmasının ardından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) doğdu.

Bu Cumhuriyet, Bolşevik XI. Kızıl Ordusunun süngüsü ile devrildikten sonra devlet bağımsızlığının ortadan kaldırılmasını kabil etmek istemeyen Gence, Karabağ, Şeki isyanları da süngü gücü ile bastırıldı. Zor duruma düşen Musavatçılar birer ikişer kurşuna diziliyorlardı. Yalnız Azerbaycan Türklerinin ünlü şahsiyetleri Üzeyir Hacıbeyli (Bağımsız Cumhuriyetimizin milli marşını bestelemiştir) ve Cafer Cabbarlı sağ kalmışlardı. Sorula bilir: Sovyet ceza değirmeni Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığı düşüncesini de öğütterek yutmuş muydu, acaba?

Ne mutluyuz ki, Sovyet ceza aracı bu işi yapamamıştı. Burada söz konusu 1930'lu yıllarda Sovyet tarihçileri "tüm Azerbaycan halkının" bu zaman Komünist Partisi etrafında toplanmış olduğunu ısrarla yazıyorlardı. Gerçek durum ise bambaşka idi. Azerbaycan bağımsızlığı zihinlerde ve kalplerde yaşamakta idi. On, onbeş sene önce Azerbaycan Cumhuriyeti, Avrupa üniversitelerinde eğitim görmeleri için 100 kadar Türk gencini göndermişti. Onlardan bir kısmı daha sonra vatana dönmüş, Sovyet Azerbaycanı iktisadi hayatında yüksek mevkilere ulaşmışlardı. Yani hayati ihtiyacın ne olduğunu bilmiyorlardı, ama...

Bu gençlerden birisi Eşref Ali Ağaalioğlu idi. Şuşa şehrinde 1898'de doğmuş, 1920 yılında başladığı Almanya'nın (Frayburq ş.) Maden Mühendisliği Enstitüsü'nü bitirmişti. Yüksek tahsilli meslek sahibi olmasından dolayı "Azneft" kuyu kazma idaresi müdürlüğüne atanmıştı. İyi bir hayat tarzı bulmuş olan bir Sovyet görevlisi, değil mi?

Araştırma alanına yenice açılmış bulunan KGB arşiv belgeleri ışığında Eşref Beyin yaşamında yeni sayfalar açıklanmaktadır. O, Almanya'da öğrencilik yıllarında Azerbaycan "Öğrenciler Komite'sine" başkanlık yapıyor, Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığının yeniden oluşmasını ısrarla savunuyordu. 1932'de Bakü'de Lenin maddalyası (Sovyetler Birliği'nde en yüksek telif nişanı) ile mükafatlandırılmış olsa da, yine kendi düşüncesini sürdürüyordu. Onun fikrince, Azerbaycan devlet bağımsızlığı için ekonomi potansiyeli olan bir cumhuriyettir ve bu nedenle vakit kaybetmeden kendi özgürlüğüne kavuşmalıdır. 1937'de Eşref Ağaalioğlu KGB zindanında "Almanya casusu" ve "antisovyetlik" yargısı ile kurşuna dizildi²⁴.

Teymur Aslan Zekeriyaoğlu (1899 Şuşa doğumlu) Prusya Yüksek Dokumacılık Enstitüsünü bitirmiş, 1925 yılında vatana dönmüş, 1932'de Gence fabrikası müdürlüğüne atanmıştı. Azerbaycan'ın iktisadi potansiyeli üzerine geniş bilgiye sahipti ve bundan dolayı şöyle yazıyordu: "Azerbaycan, petrol ve pamuk zenginliği ile, gelişmiş bir sanayisi ile birlikte bağımsız yaşamak ve Sovyetler Birliği dışında gelişme imkânına sahiptir"²⁵. Tabii, Teymur Bey de 1937'de tutuklanarak, Sibiryaya zindanlarına sürüldü. Galiba isimleri sıralamaya artık lüzum yok. Bu tür düşüncelerle yaşayan insanlar o zamanlar Azerbaycan'da az değildi.

İkinci Dünya Savaşı yenice bitmişti, ama Sovyet ceza makinesi yine beyinlerdeki bağımsızlık düşüncesi ile savaşını sürdürmekte idi. Azerbaycan Endüstri Enstitüsü'nün (şimdiki Azerbaycan Petrol Akademisi) bir grup genç öğrencisini: Vahit bey, Aydın bey, İsmihan bey, Gülhüseyin bey, vs. (son ikisi hayatdadırlar ve Bakü Üniversitelerinde hocalık yapıyorlar) tutuklanarak yine Sibiryaya ceza kamplarına sürülmüşlerdi. Suçları yine bağımsızlık düşünceleri.

Bu yazıya son vermeden önce günümüz Türk Dünyasının ünlü şairi Bahtiyar Vahapzade'den bir pasajı buraya aktarmak istedim: "Süleyman (sayın şairimiz bu satırların yazarı bulunan aciz-i bendenizi kastediyor), 60-70'li yıllarda muhalif düşünceli birkaç aydınımızdan biri idi. O zamanın, özellikle komünist rejimi "milli" politikasının ağırlarını bu aydınlar (Hudu Memmedov, Ebulfez Elçibey, Nureddin Rıza vs.) yalnız seyirci gibi değil, bir vatandaş olarak içten yaşamışlardır. Bunun yanısıra bu rejimin objektif, global nedenlerden dolayı muhakkak ölüp tarihe karışacağını da bu bilginler önceden söylüyorlardı. Doğrusu bizim tahminimize göre, bu rejim 2000 yılına kadar çökmeli idi. Bizler, o günün hasreti ile yaşamakta idik"²⁶.

Azerbaycan devlet bağımsızlığı fikrinin tarihi iki yüzyıldan fazla bir zaman kesimini kapsamaktadır. Böyle bir zaman süresince bu fikir büyük bir gelişme yolu geçmiş, milyonlarca insan düşüncesine hakim olmuş ve tarihsel açıdan gerçek bir milli hareket durumuna gelmiştir. Sovyetler Birliği içindeki milletlerin bağımsızlıklarını elde etmesi, bu devletin çökmesiyle değil, kendilerinin mücadele hareketleri sonucunda gerçekleşmiştir.

Edebiyat ve kaynaklar

1. Bknz: Z.Bünyatov. Azerbaycan VII-IX asrlarda. Bakü, 1989. S.136-137.
2. A.g.e.
3. İbn Hordadbeh. Kniga putey i stran. Per., komment, i issledov. Naili Velhanovoy. Bakü, 1986. S. 289.
4. Araplardan sonraki Ortaçağ kaynaklarında "Hazar Derbendi" anlamı yerine "Şirvan Derbendi" (Derbend-i Şirvan) kullanılmıştır, bkz: Hamdullah Mustovfi Kazvini. Zeyle tarihi qozide. Bakü, 1986. S. 17; Fazlul-lah İbn Ruzbihan Hunci. Tarihi-alam aray-i Amini. Bakü, 1987. S. 43-83.
5. Bkz: Velhanova N. İzmenenie istoričeskoy qeoqrafii Azerbaydcana v rezultate arapskoqo zavoevaniya. İstoričeskaya qeoqrafiya Azerbaydcana. Bakü, 1988. S. 53, 58; Canubi Azerbaycan tarihinin öçerki. Bakü, 1985. S. 5-6; Süleyman Aliyarlı. "The republic of Azerbaijan: notes on the state borders in the past and the present". Transcaucasian Boundaries. University of London. 1996. PP. 113-133.
6. Açık Söz, 2 Şubat 1918. No. 671.
7. Süleyman Aliyarlı, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Dili Üzerine". III. Uluslararası Atatürk Sempozyumu. 3-6 Ekim, 1995. Qazi Maqusa. KKTC. Cilt 1. Ankara, 1998. S. 491.
8. Ziya Bünyatov. Neskolko zameçaniy po povodu etničeskikh prosesov v Şirvane. Dokladı AN Azerb. SSR. Cilt XIII. Bakü, 1986. S. 72.
9. Bkz: İmadeddin Nesimi. Eserleri. 2. Cilt. İlmi-tenkidi metn Cahangir Kahraman'ın. Bakü, 1973. S. 13, Azerbaycan tarihi, Süleyman Aliyarlı'nın başyazarlığı ile. 1. Cilt. Bakü, 1996. S. 334, 347.
10. Kitabın bir nüshası Azerbaycan Bilim Akademisi Eski Elyazmaları Enstitüsünde bulunmaktadır.
11. Adolf Berce'nin 22 yıllık başkanlığı ve baş yazarlığı ile Rusyanın Kafkas politikasının doğurup, ortaya getirdiği binlerce dokuman ve belgeler toplusu 12 ciltte yayınlanmış bulunmaktadır. Beraberli olmayan şu yayın "Aktı, sobrannie Kafkazskoy Arheoqrafčeskoy Kommssiey" başlığı taşımaktadır ve sadece 12 cilt Adolf Berce'nin Tiflis şehrinde ölümünden sonra yayınlanmıştır.
12. Firudin bey Köçerli. Azerbaycan edebiyatı. 1. Cilt. Bakü, 1978. Ancak metinde belirtildiği gibi, yazarın kendisi kitabın 1903 yılı Tiflis basımında "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" başlığını kullanmıştır. Aynı 1903 yılında yine Tiflis'de yazarın kendi çevirmesiyle kitab Rusça basılmıştı, ama çarlık Rusya sansürlemesi nedeniyle başlıkta olan

"Azerbaycan Türkleri" ifadesi yerine "Azerbaycan Tatarları" terimine rıza verilmiştir. Totaliter Sovyet yönetimi ise kitabın ulusal kimliğini yok etmek amacıyla onun sadece "Azerbaycan edebiyatı materialları" (Bakü, 1925), "Azerbaycan edebiyatı" (Bakü, 1978) başlıkları ile yayınlanmasına izin vermiştir. Bu zaman Firudin bey artık hayatta yoktu, hiçbir suçlu olmadan bolşevik-ermeni başkeseenler tarafından 1920 yılın mayısında Gence'de kurşuna tutulmuştu.

13. A.q.e. S. 77.

14. Bkz: Azerbaycan Tarihi. 1. Cilt. S. 536.

15. Tsaqareli A., Gramoti i druqiye istoričeskiye dokumentı 18 stoletiya, otnosyaşçesya k Qruzii. T. 2. Vip. 2. SPb., 1902. S. 1724. İktibas olunan kısım Rusça metinde (orijinalde) şöyle: "za dolcnost' svoyu priznal, çtobı çest'ı pravo Adırbaydcanskih hanov zaşçitit".

16. Mirza Bala Mehmedzade, Hüseyin Baykara gibi mühaceret hayatı sıkıntılarına katlanmış olan, cefakar yazarlarımızın değerli araştırmalarında Azerbaycan millî hareketi maalesef 1905 Rus ihtilâli ile başlamış sanılmaktadır. Bu satırların yazarı millî hareketimizin daha önceki dönemlerden başladığı fikrinde ısrarlıdır. Bkz: Süleyman Aliyarov, "Azerbaycan millî hareketlerinin ilkin dönemleri". Yeni Forum. Sayı 271. Ankara, 1991.

17. İkinci, 18 Ocak 1877, No: 2.

18. İkinci, 20 Kasım 1876, No: 22.

19. Hayat, 21 Şubat 1906. No: 35.

20. Hayat, 6 Ocak 1906. No: 5.

21. Bkz.: Süleyman Aliyarlı, "Azerbaycan millî hareketinin..."

22. Taha Akyol. Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi. İstanbul, 1990. S. 121-123.

23. Kaspi, 30 mart 1905. No: 57.

24. Mamed Caferli. Politicesky terror i sud'ı Azerbaycanskih nemtsev. Bakü, 1998. S. 125-127.

25. Aynı yer.

26. Bkz: "Azerbaycan tarihinin çağdaş problemleri". Prof. Süleyman Aliyarlı'nın 70 yılına sunulmuş toplu. Hazar Üniversitesi Tarih Departmanı yayını, Red. Hamlet İsaahanh. Bakü, 2000. S. 32.

*Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan
Türk dünyasına bakışlar. İstanbul, 2002, S. 73-81.*

DEDE KORKUT KİTABI VE TÜRK TARİH ÖNCESİ

Dede Korkut kitabında prehistorik (tarih öncesi) çağlara ışık tutabilecek bir sıra bilgiler şimdiye kadar bilim alanında yeterince değerlendirilmemiştir. Bunlardan ikisi: "Kadın Ana" ve "Ana Hakkı" kavramları araştırma konusu olarak incelenecektir.

Kadın ana söylemi Dede Korkut kitabında bir kaç kez "*kadınım ana*" şeklinde bulunmaktadır.

"Berü gelgil ak sütin emdiğim kadınım ana" ve "Han babamın güyegisi, kadın anamın sevgisi" (1. Boy);

"Kadın ana karşım alub ne böğürürsün" (2. Boy);

"Han babamın güyegisi, kadın anamın sevgisi" ve "Kadın ana, beg baba deyü bozlatdın mı" (4. Boy);

"Beg babamın, kadın anamın yüzün görmeden bu gerdeğe girersem" (6. Boy).

Görüldüğü gibi, kelimenin okunuşu açık ama malesef son Dede Korkut Bilim Şöleni'nde (Ekim 1998, Konya) boylardaki "Kadın Ana" kelime grubunu "Kavun Ana (?)" şeklinde okumanın lazım geldiğini ısrarla söyleyen bilim adamları ortaya çıktı. Fakat yukarıda geçen "Kadın Ana" deyimini erkek (eş veya koca) tarafından değil, evlat ağzından kullanılmış bulunmaktadır. Oğul veya kız evladın ise ana için "kavunum" deyimini kullanması mantığa aykırı bir durumdur. "Kadın Ana" anlamı, Türk tarihinin ilk çağlarından gelen çok önemli bir gelenekle bağlıdır. "Kadın Ana", anne için dile getirilen gelişigüzel bir söyleyiş olmayıp, apaçık bir unvandır. "Han", "Beg" patriarkal (ata erkil) cemiyette ata (baba) için, "kadın" ise anne için, diğerleri tarafından kullanılmış olan unvanlardandır. Bu konu artık 80'li yıllardan beri bilim alanına getirilmiş bulunmaktadır. Fakat eski Türkçedeki "katun" sözünün Türklerde hakan eşi için bir unvan olduğunu belirten araştırmalar Türkoloji alanında önceki yıllardan beri de vardır¹.

"Katun" kelimesi, bir unvan olarak sadece Dede Korkut kitabında değil, başka eserlerde de kullanılmıştır. Orhun Yazıtları

arasında mazmunca en zengini olan Køl Tigin Yazıtı'nda da aynı durumla karşılaşılıyor. Burada da baba ve ana unvanları birlikte ve birbirinin ardınca kullanılmaktadır: "Kanım kağanık ögim katunıg götürmüş Tengri", "Ümay teg ögim katun", "Ögim katun, ulayı öglerim..." vb.

Eski Türk kaynakları sisteminde her iki halde ata ve ana unvanlarının kullanılması göz önüne alındığında, Dede Korkut'ta geçen "Kadın Ana" ve Køl Tegin Yazıtı'nda geçen "Ögim Katun" söz gruplarının biri diğerinin çevirmesi veya aktarma şekli değildir. Galiba önemlisi, her iki halde unvanların eş anlamlı (sinonim), fakat bir nev'i "özgür" olarak kullanılmış olmasıdır. Şunu da belirtelim ki, unvanın daha bir belgelenmiş şekli "anası katun"dur. Bu yazılış şekli, 1910 yılında Doğu Türkistan'da S.E.Malov'un bulmuş olduğu 10. yy.'a ait Altun Yaruk metnindedir. Altun Yaruk'ta baba ve ana unvanlarının belgelenmiş olması, yani onların tarihe mal edilmesi önemlidir. Baba için kullanılmış olan unvan çeşitli ve farklıdır, ana unvanı değişmez ve birdir: Baba için üç söz vardır: Han, beg ve hakan; ana unvanı ise yalnız kadın, Katun sözünden ibarettir.

Konu ile ilgilenmiş olan filologlarımızdan biri Eski Türkçe Sözlük (Leningrad, 1969) tertipçilerine dayanarak "kadın" sözünü yalnız hükümdar neslinden olan ana manasına yormak istiyor ve "bu deyimde hiçbir ana erkil devrinden kalma anlayış yoktur" diyor².

En önemlisi eski Türk yazıtlarınca ana, sadece "ögim katun" (Korkut boylarında "kadın ana") değil, "Umay benzerli", yüce ve kutsal, Tanrı'ya eşit bir insandır.

Ana Hakkı: Değirmek istediğim bu konu mantıkça önceki konu ile sık bağlantılıdır. Ana, Dede Korkut kitabında "Tanrı Hakkı" taşımakta olup hukuk açısından ilişilmez, el sürülmez, hiçbir biçimde eleştirilemez ulu varlıktır. Suç işlemiş olsa bile, hiç kimse üzerine kılıç çekemez.

*Ana Hakkı Tanrı Hakkı değilmişse
Kara polad uz kılıcum tartaydım
Gafillice görklü başın keseydim
Alca kanın yeryüzüne dökeydim.*

Tepegöz konusunda olduğu gibi³, tarih bir daha, tekrar büyük bir gerçeği belirlemiş bulunuyor. Dede Korkut kitabı, Türk tarihi ve antik Yunan ve Roma tarihi için tarihsel ve kültürel öneme sahiptir.

Homer'in "Odiseya"sı ve Eshil'in "Oresteya"sında da Dede Korkut kitabında geçen "Ana Hakkı" anlamından söz ediliyor. Bu iki eski Yunan kitabında şöyle bir anlatı geçmektedir: Klitemnestra adlı bir kadın, Truva Savaşı'ndan dönüp gelen eşi Agamemnon'u öldürür, çünkü başka bir erkekle ilişki kurmuştur. Bu ihanet karşısında oğlu Orest annesini aslında öldürmek zorundadır. Fakat Yunan metninde yazıldığı üzere "Ana Hakkı" koruyucuları olarak görev yapan Erinler (Yunan mitolojisinde efsanevi intikam melekleri) Orest'i acımasız bunalımlara uğratmışlardı. Acaba bu kötülüğü onlar niye yapmışlardır? Aynen Dede Korkut kitabında olduğu gibi, annenin öldürülmesinin "hiç bağışlanmayacak" bir cinayet sayılması görülmektedir.

Bu konuyu ilk araştıran Johan Jakob Bachofen olmuştur. 19. yy. ortalarında Bale (Basel) Üniversitesi Roma Hukuk Kürsüsü'nde uzmanlık yapan Profesör Bachofen, "Das Mutterrecht" başlığı ile ayrıca bir kitap yayımlamıştır (Stuttgart, 1861). Kitabın başlığını doğrudan doğruya yani hazır olarak, Eshil'in "Oresteya"sından almıştır. Bachofen, "Ana hakkı" (Das Mutter-recht) teriminin daha bir kaynaktan: Dede Korkut Kitabında kullanılmış olduğunun farkında değildi. Fakat ortaya attığı konu günümüze dek yani üzerinden 150 sene geçmesine rağmen, bilimsel önemini kaybetmemiştir. En önemlisi, söz konusu terimi, artık "Ölmekte olan Ana Hukuku" cemiyetinin açıklanması yolunda bir anahtar olarak kullanması, Avrasya tarihi karşısında bilimsel bir hizmettir.

Dede Korkut kitabı, Homer ve Eshil eserleri ile birlikte "Ana Hakkı" anlamını günümüze kadar yaşatan, manevi değeri ölçülmez olan üç tarihi kaynaktan biridir.

Dede Korkut kitabında tarih öncesi çağlara uzanıp giden konulardan birisi de Türk Türeyiş Destanı'nın izleridir. Son 15 sene içinde yapılan araştırmalar ile Dede Korkut boylarında soykök (etnogenetik) karakterli bilgilerin bulunduğu açığa kavuşturulmuştur⁴. Baş kahraman Kazan Han'ın dilinden 11. boyda geçen şu söylem pek önemlidir. "Azvay kurt enüği erkeğinde bir köküm var..."

Kitabın ikinci boyunda da kurt kutsal bir varlık olarak geçmektedir. "Kurt yüzi mübarektir" diyen Kazan Han kurda şöyle seslenir: *Ordumun haberin bilürmisin değil mana/kara başım kurban olsun kurdum sana.* Kitapta Oğuz alpinin kendi başını kurban vermek istediği, bu ölçüde saygı ve sevgiyle övülen ikinci bir mitolojik varlık bir daha geçmiyor.

Oğuznameler arasında Fazlullah Reşideddin, Yazıcıoğlu Ali ve Ebülğazi Han metinlerinde kurttan türeyişe ait mitolojik görüş ve inançları bakımından kayda değer bilgiler yoktur. Yalnız Uygur Oğuznamesi olarak da bilinen eski metin, Dede Korkut kitabına eşit sayılabilecek durumdadır.

Tipolojik açıdan Dede Korkut boylarında geçen Kazan Han'ın kurda seslenmesi, onunla konuşması konusu, Azeri Türklerinin Aslı ve Kerem Destanı'nda "Koyunları yiyen kurtlar, kurtlar, Aslı'mı gördünüz mü?" ve Rusların İpati yıllığında 1097 yılında vaki olmuş bir savaş tarihinde geçmektedir. Son olarak dile getirilen kaynaktaki Kıpçak Prensi Bonyak Burçeviç (bu kelime kanımızca eski Rusçada Buri-cik/Böricik, yani Dede Korkut'un II. boyunda olduğu gibi, "Kurt yavrusu" manasında okunmaktadır.) savaştan önce şöyle yapmış: *"Gece yarısına doğru Bonyak (ata binip) askerden uzaklaştı ve kurt gibi ulumağa başladı. Bir kurt onun sesine cevap verdi, sonra pek çok kurt uluştu. Böylece Bonyak dönüp Vegler ile savaşta sabahleyin zafer kazanacağını David'e söyledi".*

Kurt gibi ulumak veya kurtlar ile konuşmak motifi de Dede Korkut boylarıyla birlikte M.Kaşgarlı'da (*erenler uluşup* börleyi), Köroğlu Destanı'nda "sürüsünden kuzu kaptım uludım"; "yeyip kurtlarınla ulustum, dağlar" veya: "aç kurt gibi düşman üste ulurım" ve Rusların İpati salnamesinde belgelenmiş bulunmaktadır.

Halkın etnotarihsel hafızasında Türk türeyiş inancının tarih boyunca yaşaması onun gerçek etnogenezinin araştırılması açısından bilim değeri yüksek olan bir konudur.

Binlerce yıl önce oluşmuş olan Türk türeyiş efsanesi gerek ilk dönemde "Oğuz zamanında" (Korkut kitabında geçen bu tarih, İslam'ın birinci yüzyılına denk gelmektedir), gerekse günümüzde Oğuz kökenli toplulukların etnotarihi hafızasında yaşamış ve yaşamaktadır. Bu toplulukların tarihini İran veya Kafkas-İber dünyasına bağlamak için herhangi bir kaynak yok. Zira Oğuzların

yarattığı Dedem Korkut kitabı, Oğuznameler ve Orhun yazıtları gibi ana kaynaklarda Kafkas-İber mitolojisinden hiçbir kalıntı yok. İran kahramanlık destanlarında "Şahname"nin her sayfasında geçen devlerin ve Simurg kuşunun da, Huşeng, Keyumers, Cemşit, Feridun gibi şahırların da isimleri hiçbir hikâyede yok. Eski Oğuzlar ve onlara halef olan günümüz Türkleri ile İran ve Kafkas-İber halkları arasında binlerce yıl sürüp gelen tarihi ve kültür ilişkileri bilinmektedir. Fakat burda konu Oğuz Türklerinin hangi tarihi köklerden türemiş olması, bu türeyişte hangi köklerin ağırlıklı ve pek değerli rol oynamasıdır. Bu kökler esatiri Türk tarihindedir.

Z.V.M.Jurminski haklı olarak "Korkut kitabı, Oğuz Destanlarının repertuarını hiç de bütünlükle kapsamamaktadır"⁵ der. Jurminski'ye göre birkaç mevzu 12 boyun dışında kalmıştır. Jurminski ikinci, dördüncü ve on birinci boylarda verilen epik hal tercümelelerini, Topkapı Kütüphanelerinde bulunan 65 satırlık Oğuzname'yi örnek olarak almıştır. Öyle ya, alplerden biri için: "Varıban Peygamber'in yüzünü gören, gelübeni Oğuz'da sahabesi olan... Bügdüz Emen" deniliyor. Fakat 12 boydan hiçbirinde böyle bir vak'a yok. Olay olarak hatırlatılsa da boylardan hiçbirinde yer almamış, başka sözle destana mal olmamıştır.

Bu tip olaylardan biri Alp Eren ismini taşıyan bir kahramanla ilgilidir. Bu isim kitapta yalnız bir kez, ikinci boyda geçiyor. Diğer Alpler; Karagüne, Deli Dünder, Kara Budak, Şir Şemseddin, Beğrek ve Yeğnek diğer belli boylarda da görülmektedir. Onların hal tercümesi ayrıca iki boyda geçmektedir. Korkutşinaslar Alp Eren'in kimliği üzerine bir söz söylememişlerdir. Dolayısıyla Alp Eren kitabın bütünü ile bilinmeyen en sırlı kahramanıdır desek, yanlış olmayız.

Dede Korkut Alp Eren'i ile Topkapı (Yazıcıoğlu Ali Selçukname'si) Oğuznamesi'ndeki (41, 42 ve 43. satırlar) Etil Alp arasında kuşkusuz bir benzeş dikkati çekiyor. Her iki pasajı ele aldığımızda benzerlik açıkça götülmektedir.

Kitab-ı Dede Korkut:

"...ilden çıkup Aygır gözler suyundan at yüzdüren, elliye kalanın kilidini alan, Ağ Melik çeşme kızına nikah eden, Sufi Sandal Meliğe kan kusturan, kırk cübbe bürünüp otuzyedî kala beginin

mahbup kızların çalup birbir boynın kucan... Elik Koca oğlu Alp Eren..."

Oğuzname:

"Demür Kapı Derbent'in delüp yıkan, toksan tokuz kalanın kilidin alan, Saru Sandal kızına nikah kılan, alınmaduk yirlerden haraç alan, yaşılmaduk düşmanı yaşıyan, gök kafir ellerin basan Etlərşe oğlu Edil Alp..."

1. Her iki kaynakta kahraman bir çok kalenin kilidini almış.

2. Kalelerin sayısı yüze yakındır: 94 (57+37) ve 99.

3. Her iki kaynağa göre kahraman yabancı hükümdarlardan birinin kızına "nikah kıyar". Dikkat edelim, nikah kıyıyor, ancak fiilen evlenmiyor.

4. Her iki kaynakta söz edilen yabancı hükümdarlardan biri aynı ismi taşımaktadır: Sarı (Sufi) Sandal. Tek bir farkla: Korkut kitabında Sufi Sandal ile savaş oluyor, Ağ Melik adlı başkasının kızına "nikah ediyor", Oğuzname'ye göre ise Sarı Sandalın kızına "nikah kılıyor".

İlmi metodik açıdan metinlerin birbirine yakınlığı bence çok önemli. V.F.Miller, S.P.Tolstov, İ.İ.Tolstoy, D.Y.Rayevski gibi bilim adamları böyle bir yakınlıktan faydalanmaya çalışmışlardır⁶. Herodot Tarihi'nin IV. kitabında şöyle rivayet ediliyor: Heraklos (Targitay) bir kaç yere uğrayarak büyük bir bozkıra varır ve yorgunluktan derin bir uykuya dalar. Ayılırken atlarının kaybolduğunu gören kahraman bir yeraltı ayı yuvasına gelir. Burada yarı kadın, yarı yılan görünümünde bir mitik varlık atların kendisinde olduğunu belirtip Heraklos kendisiyle evlenirse atları vereceğini söylüyor. Bu evlilikten üç oğlancık doğuyor: Helonos, Agafirsos, Skutos.

Yukarıda adları geçen tarihçiler, sözü edilen efsane ile Firdevsi'nin Şahnamesi'ndeki diğer bir efsane arasında genetik yakınlık, hatta akrabalık olduğunu söylemektedirler: Rüstem avda uykuya dalmışken Turan erleri onun atı Rehşi çalıp kaçırlar. Rüstem Semengan'a geliyor; Semengan hükümdarının kızı Tahmine, kendisiyle nikah bağlamak şartı ile atın Rüstem'e verileceğini söyler. Aynı izdivaçtan müşterek oğulları Söhrab dünyaya gelir.

Adlarını zikrettiğimiz tarihçiler, bu benzerlikten hareketle Herodot'ta geçen İskitlerin ve Şahname'de geçen İranlıların bir kökten geldikleri kanısına varmışlardır⁷.

Mamafih konu ile ilgili sorumluluğu İran-şünaslara bırakalım. Korkut kitabı ile Oğuzname alıntılarının ise metot açısından daha yakın olduğu kuşkusuzdur.

V.M.Jirmunski'nin yazdığı gibi Dede Korkut kitabı ve Topkapı Oğuznamesi birbirine pek yakın destanlardır. Ancak daha küçük olan Oğuzname, Korkut kitabında olmayan bilgiler içermektedir. Örneğin Deli Domrul, Bekdüz Emen ve Aruz Koca gibilerin kimlikleri bir tek Oğuzname'de mevcuttur.

Peki, böyle olunca Etil Alp kimdir?

Topkapı Oğuznamesi'ne göre "alınmaduk yirlerden haraç alan" erdir. Ancak bu metinde aynı sıfat Oğuz Kağan için de söylenmiştir: (kışlaklı) "kanlı kafir illerinden haraç alan Oğuz". İleride bu benzerlik konusuna döneceğiz. Oğuzların epik geleneklerinde bu tip sıfat eşitliği çok değildir. Ama Oğuzname metninde "Türkistan'ın direği, Tulu kuşun yavrusu" sıfatları da Oğuz Kağan'ın kendisi için kullanılmıştır. Buradan anlaşılıyor ki, Etil Alp içtimai seviye açısından epik baş kahramanlar olan Oğuz Kağan, Bayındır han ve Kazan han gibi yüksek bir yerde durur.

"Alınmaduk yirlerden harac alan" betimlemesi Reşideddin Oğuznamesi'nde Oğuz Kağan'la ilgilidir: Oğuz, üç oğlunu (Gün, Yıldız ve Deniz) tokuz bin atlı ile Rum, diğer üç oğlunu (Ay, Gök ve Dağ) ise Frenk üzerine göndermiştir⁸. Frenkler de (Rum adı ile burada Bizans, Frenk adı ile ise Batı Roma nazarda tutulmaktadır) Oğuz ordusu ile karşılaşmaktan çekinerek "kulluk arz etmek" için elçiler gönderir, "vergi vermemiz için şihne tayin buyurun" derler⁹.

Fakat fethedilmeyen bir devletten haraç alınması yalnız Oğuz Kağan'ın değil, gerçek tarihi şahsiyet olan Atilla'nın (Etil'in) da Avrupa seferlerinden bilinmektedir. Müthiş bir savaştan sonra Atilla, Roma İmparatorluğu'nu, yani tabii olmayan bir devleti, ağır şartlarla barışa zorlar. Roma elçisi Anatolius, bir defalık olarak Atilla'ya 6 bin litre, her yıl ise 2 bin litre altın haraç vermek şartıyla barışı imzalar¹⁰.

Atilla'nın çağdaşları, sözü edilen olayı kralın başlıca tarihi hizmetlerinden biri sayarlar. 454'te Atilla'nın beklenmedik ölümü üzerine Latin tarihçisi İordanus şöyle yazar: "Tüm Hun aşiretlerinden olan" atlı savaşçılar onun tabutu karşısında ağıt yakıp şöyle dediler: "Ey Hunların ulu başbuğu... Şimdiyedek görülmedik bir

kuvvetle İskit ve Cermen illerine sahip çıkan, şehirlerini almakla iki Roma İmparatorluğu'nu korkuya salan bir sen oldun; ve kalan kısmı yağmaya uğratılmasın diye arz edilen iltimaslardan yumuşarak onlardan yıllık haraç almağa sen rıza gösterdin"¹¹.

Kanaatime göre bu bilgi, Atilla henüz toprağa verilmeden haraç konusunun kesin olarak hangi tarihte folklorla geçtiğinin belgelendiği, dokümanlaştığı demektir.

Etil Alp'in 99 (Dede Korkut'ta 94) kaleyi alması konusu, Atilla savaşlarının coğrafyası ile uzlaşmaktadır. Bu Hun hükümdarı, Tuna'dan Lutetia (sonralar Paris) kentine kadar sayısız kaleler yıkıp yakmıştır. Bu listede Constanta, Mark (İllirya), Viminaki (İstr Nehri yöresinde), Odessos (Varna), Frakya Hersonesi, Metz, Strassburg (Argentorate), Speyer (Noviomagus), Worms (Borbetomagus), Mainz (Mogontiacum), Besonçon (Vesontio), Orleans (Aureliani), Trier (Trevorum) ve başka Galliya kentleri yer tutmaktadır¹².

Galliya'da Katalaun düzlüğünde Vizigotları yenilgiye uğrattıktan sonra Atilla, Roma'ya yönelir ve Akviley şehrini alır. Sözü, savaştan yüzyıl sonra yaşayan tarihçi Iordanus'a verelim: "Bunlardan sonra daha da kızmış, Romeylerin kanından gözleri hâlâ doymamış olan Hunlar Venet (Venedik) şehirleri üzerinde cehennem oyunu oynuyorlardı. Onlar Ligurya'nın bir zaman başkenti olan Medialan'ı da yağmaladılar; bu minvalla Titsin şehrini yeryüzünden silerek... nerede ise tüm İtalya'yı imha ettiler"¹³.

"Toksan tokuz" kale konusundan sonra "nikah etme" konusuna gelelim. Roma seferi "Papa Leo'nun kendisinin" (Iordanus) barışa gelmesi ile sona ermişti. Fakat kısa süre sonra Roma ile olan münasebetler tekrar bozulur, yukarıda hatırlatılan 451 yılında Galliya Savaşı başlar. İmparator Konstantinus'un kızı Yusta Gratia Honoria bu savaşa sebep olur.

Kızın kardeşi III. Valentinianus onu manastıra atmıştı. Roma sarayını Atilla'nın korkusundan kurtarmak için evli olmayan kız kardeşini kurban vermek amacını gütmüştü. Fakat 32 yaşına girmek üzere olan kız tabii kurban verilsin istemez. Kurtulmak için Honoria 451'de kızlık yüzüğünü lalası ile gizlice Atilla'ya göndererek ona nikah teklifinde bulunur. Teklifi Atilla tarafından kabul edilir. Tehditle Roma'dan "nişanlısını" ve İmparatorluğun batı eyaletlerinin çeyiz olarak kendisine verilmesini talep eder. Fakat nikah işi

tutmaz. İmparator kız kardeşini acele doğu başkenti olan Konstantinopol'a getirterek isteğine aykırı olarak evlendirir. Kısa bir süre içerisinde Honoria orada ölür¹⁴.

"Sıkıntı" haline dönüşen bu nikahın tarihçesi buradan dünyaya yayılır. Yayılma nedenleri şunlar olabilir:

Atilla'nın adı dünya tarihinde derin iz ve birkaç rivayetin ortaya çıkması için gelişme hazırlamıştır. Bu nedenle ölümünden 6 yüzyıl sonra Nibelungen Destanı'nda "barbar" Prens Etzel suretinde yeniden tarihe dönmüş oldu. Avrupa tarihçisi Tyerri şöyle yazıyor: "Atilla'nın adı beşer dehalarının tarihinde İskender (Makedonyalı) ve Sezar'ın adları ile beraber yer tutmaktadır"¹⁵. Hunoğlu Atilla suretinin en eski çağlardan Türk alplık (kahramanlık) destanlarına mal olduğu anlaşılan bir gelenektir.

Türk boylarının Roma ve Bizans ile uzun süreli Siyasal ilişkileri, özellikle Türklerin iki imparatorluk topraklarında yerleşik yaşamı, Atilla anlatılarını onların hafızasında sağlamlaştırmıştır. Yaşamının ilk yedi yılını ve bitimini başkentte geçirmiş olan Honoria'nın acı sonu kente yaşayan Türk askeri toplumunun gözünden kaçamazdı. Olay üzerinden 100 sene geçtikten sonra (568-569) Türk kağanlığından Konstantinopol'a büyük bir elçilik hey'eti gelmişti. Cevap olarak 576'da Bizans'tan Kağanlığa muvafık bir elçi hey'eti yola çıkarılmış, anlaşma sağlamak amacı ile Konstantinopol'da yaşayan 107 yerli Türk, Bizans elçilik heyetine dahil edildi. Eski Oğuzlara gelince, onların hem Atilla ile, hem de Bizans'la ilişkileri vardı. Atilla ile beraber Avrupa seferlerine katılan Onoğuz'lar (Onogur), Hun başbuğunun ölümünden sonra Kafkaslara döndüler. 463'te onlar akrabaları Oğur ve Saragur ile birlikte Bizans'a elçi göndererek direk diplomatik temasa girdiler. Bizans'ta köklü bir Türk kültür merkezi oluşmuştu: Hun kaftanı (Dede Korkut boylarında toy düğün günlerinde "kırmızı kaftan" giyerler), bol "Türk şalvarı"nın yaygınlaşması ve Türkler gibi saç kestirme adeti de Bizans başkentinin zenginleri arasında bir zaman moda olmuştur¹⁶.

Dede Korkut kitabında Alp Eren ve Topkapı Oğuznamesi'nde Etil Alp bir epik kahraman sayılabilmektedir. Tonga alp Er (Eren) biçiminde eskilerde Etil Alp Er (Eren) adını taşıyan bir destan

kahramanı yaşadığı rivayet edilir. Destanlar yazıya geçirildiği zaman bir epik ad ikiye ayrılmış: Etil Alp ve Alp Eren.

İki ad ile iki destan yapısında karşımıza çıkan bu kahramanın epik hal tercümesinde Atilla ve Oğuz Kağan'ın epik tarihlerinin izleri görülür. Oğuz Kağan'ın epik modelinin oluşumunda Hun Hükümdarı Mete ile beraber (M.Ö. 2. yy.) Atilla'da yer tutmaktadır. Alp Eren-Etil Alp ismi yazılış açısından doğrudan doğruya Atilla (Etil/Edil) adı ile ilgilidir. Tarihsel olarak Atilla'nın ve Oğuz Kağan'ın oğullarından birinin ismi Deniz'dir yani aynıdır. Başka bir ifadeyle Oğuz Kağan da, Alp Eren/Etil Alp da sentetik destan kahramanları olarak karşımıza çıkmaktalar.

Bu yazıda yukarıda sözü edilen konulara değinmekle teknil bir çalışma sunmak niyetinde değiliz. Buradaki amacımız, Dede Korkut'un tarihçilik problemlerini tümü ile, birer birer ortaya sermek değildir. Niyetimiz sadece bu problemlerin gerçek bilimsel değerini bir daha vurgulamaktır. *Dede Kitabımız* tarih açısından bir okyanus gibi ama, ne yazık ki, tarihçilerimizin birleştiği bölümlerde onunla ilgilenenler çok az.

Çalışmalarımızdan ortaya çıkan genel sonuç şu: Dede Korkut kitabı, bilim alanına Türk tarih öncesi (prehistoria) gibi yeni bir konu getirmekle, bu konuyu belgelendirebilecek kadar kudretli bir kaynaktır. Belgelenmemiş tarih ise bilimsel nitelik kazanamaz.

Dipnotlar

1. Eski Türkçedeki Katun sözünün hakan eşi için bir unvan olduğu ilk kez E.Pullegblunk yazmış bulunuyor (bkz. E.C.Pulleyblenk: The Hsiung-nu Language. Asia Mayor New Ser. London, 1962. Vol. 9, pt. 2). Aynı konudaki bizim ilk araştırmamız (bkz. Süleyman Aliyarov, "Dede Korkut" Kitabında Anahanlık Tarihinin İzleri. Azerbaycan Filologiyası Meseleleri. 2. Kitap. Bakü, "Elm" neşr., 1984. S. 185-201) yayınlanırken biz, Pullegblank'in adı geçen eseri ile tanışmamıştık. Fakat sonralar mutalli olmak imkanı bulununca yeni bir araştırmada biz adı geçen esere istinad etmiş ve öncülüğünü ayrıca vurgulamış bulunmaktayız (bkz. Süleyman Aliyarov. Kniga Korkuda: Problemi İstoriko-Filologičeskogo İssledovaniya. Sovetskaya Tyurkologiya. Bakü, 1989. 4. Sayı. S. 62-75, not. 29-30).

2. Penah Halilov. Kitabı Dede Gorgud-intibah abidesi. Bakü, "Genclik" neşr., 1993. S. 161.

3. H.F.Von Diez. Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften. Berlin, 1815. Ünlü Almanya bilgini von Diez (1751 yılında, yani 260 yıl önce doğdu) dünya bilim alanında ilk kez Dede Korkut Tepegöz'ü ile Homer "Odiseya"sındaki Polifem'i karşılaştırarak, bu mevzunun Yunanlılara şarktan geçtiğini yazmıştı.

4. Bkz. Azerbaycan Tarihi. Uzak Geçmişten 1870'li yıllara kadar. Süleyman Aliyarlı'nın redaktesi ile. Bakü, "Azerbaycan" neşr., 1996. SS. 189-203.

5. V.M.Jurminski, Tyurkskiy geroičeskiy epos. L., 1974. S. 605.

6. Bkz. D.S.Rayevskiy. Model' mira Skifskoy Kul'turu. M., 1985. S. 37-38.

7. Rayevskiy. yuk. gibi.

8. Oğuz destanı. Reşideddin Oğuznamesi (Zeki Velidi Togan yayını). İstanbul, 1972. S. 36-37.

9. Aynı yayın, yuk. gibi.

10. A.N.Bernştam, Oçerk istorii Gunnov. Leningrad, 1951. S. 155.

11. İordan. O proisxoideni i deyaniyah Getov. M., 1960. S. 117.

12. Bernştam, "a.g.e.", s. 154-164.

13. İordan, s. 110.

14. Bkz., İordan, s. 110, 310.

15. Bkz., Bernştam., s. 64, 153.

16. D.E.Eremeev. Etnogenez Turok. M., 1971. S. 56; S.S.Aliyarov. K epiçeskiy biografii Alp-Erena. Sovetskaya Tyurkologiya. 1987, No: 6, s. 23.

Kaynaklar

1. Prof. Dr. Süleyman Aliyarlı'nın redaktesi ile, "Azerbaycan Tarihi. Uzak geçmişten 1870 yılına kadar". I. Cilt. Azerb-n neşr., Bakü, 1996, 869 s.

2. Aliyarov Süleyman. "Dedem Gorgud" kitabında Anaxaganlık tarihinin izleri. Azerbaycan filologiyası meseleleri. 2. Kitap. Elm neşr., Bakü, 1984. S. 185-198.

3. Aliyarov Süleyman. Alp Eren'in epik hal tercümesi üzerine. Sovetskaya Tyurkologiya. 1987, NO: 6. S. 19-27 (rusça).

4. Aliyarov Süleyman. "Korkut Kitabı": Tarihi-Filoloji Araştırma Problemleri. Sovetskaya Tyurkologiya, 1989. No: 4. S. 62-75 (rusça).

5. Aliyarov Süleyman, Kurttan Türeyiş Efsanesinin Tarihi Coğrafyasına Dair. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'e Armağan. İstanbul, 1990. Sayı 65. S. 83-99.

6. Aliyarov Süleyman. Kitab-ı Dedem Korkut kitab olmuş mu? Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan. Ankara, 1991. S. 81-101.
7. Aliyarlı Süleyman. Dede Korkut Kitabı ve Türk Türeyiş Efsanesi. "Elm" Azerb-n Milli Bilim Akademisi yayını. 2000, 7 Nisan.
8. Aliyarlı Süleyman. "Anaxaganlık". Kitabı-Dedem Gorgud Ensiklopedyası (KDGE). 2. Cilt. Yeni Neşrlər Evi, Bakü, 2000. S. 25.
9. Aliyarlı Süleyman. Türeyiş Efsanesi. KDGE. 2. Cilt. S. 308-309.
10. Bernştam A.N. Oçerk İstorii Gunnov, Leningr., 1951
11. Eremeev D.E. Etnogenez Turok. M., 1971.
12. Ergin Muharrem. Dede Korkut Kitabı. Cilt 1-2. TDK yayınları. Ankara, 1997.
13. Ergin Muharrem. Orhun Abideleri. 12. baskı. Boğaziçi Basım ve Yayınevi. İstanbul, 1988.
14. Diez H.F. Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften. Berlin, 1815.
15. Gökyay Orhan Şaik. Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul, 1973.
16. İordan. O Proishojdenii i deyaniyah Getov. M., 1960.
17. Jurminskiy V.M. Tyurkskiy geroičeskiy epos. Leningr., 1974.
18. Oğuz Destanı. Reşideddin Oğuznamesi. Terc. ve tehlili Prof. Dr. Zeki Velidi Togan. İstanbul, 1972.
19. Ögel Bahaeddin. Türk Mitolojisi. Cilt 1-2. TTK Yayınları, Ankara, 1998.
20. Pulleyblank E.C. The Hsiung-nu language. Asia Mayor, New ser. London, 1962. Vol. 9., pt.2.
21. Rayevskiy D.S. Model mira Skifskoy kulturu. M., 1988.
22. Schmiede H. Achmed. "Kitab-ı Dedem Kurkut" Destanlarının Dresden Nüshası. Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara, 2000.

*"Türkler". 21 cildlik Ansiklopedi. 3 Cild.
Yeni Türkiye Yayınları. Ankara, 2002. S. 501-805;
The Turks. Volume 1. Ankara, 2002. PP. 911-918.*

ETNOGENEZİS VƏ AZƏRBAYCAN TARİXÇİLİYİ

2007-ci il aprelin 3-də Xəzər Universitəsində fəaliyyət göstərən "Elm və sənət məclisi"nin 9-cu toplantısı oldu. Əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor Süleyman Əliyarlı "Etnogenezis və Azərbaycan tarixçiliyi" mövzusunda məruzə etdi. Mövzunun müzakirəsində tanınmış mütəxəssislər, müəllimlər və tələbələr iştirak edirdilər.

Məclisi giriş sözü ilə universitənin rektoru, professor Hamlet İsxanlı açdı.

Bu məsələ Avropada və Şimali Amerikada bir elm sahəsi kimi daha çox inkişaf edib

Professor Hamlet İSAXANLI:

- Xoş gördük hamınızı, əziz dostlar!

Bu bizim "Elm və sənət məclisi"mizin 9-cu toplantısıdır. Bugünkü mövzumuz "Etnogenezis və Azərbaycan tarixçiliyi" adlanır. Kifayət qədər populyar, ilk baxışdan rahat başa düşülən bir mövzudur. Əslində isə bu, çox böyük fikir ayrılıqlarına və elmi mübahisələrə yol açan bir sahədir.

Bugünkü elmi düşüncə və ümumiyyətlə, müasir elm Avropada formalaşdığı kimi etnogenezis məsələləri də (millət nədir, millətçilik nədir və necə əmələ gəlir, milli kimlik nədir?..) bir elm sahəsi kimi Avropada (və Şimali Amerikada) daha çox inkişaf edib.

Sovet etnik proses nəzəriyyələrinə görə etnoslar "təbii yolla" tarix ərzində meydana çıxır. Assimilyasiya etnogenezisin əsas lokomotividir. Kapitalizm milli kimlikləri qorumur və orada assimilyasiya güclü gedir. Sovetlərdə isə Lenin millətlərin və etnik azlıqların hüquqları məsələsini qoydu; hər xalqa və millətə ərazi və dövlətçilik (Sovet müttəfiq respublikaları, muxtar respublikalar, vilayətlər) şüarı, müəyyən məhdudiyyətlə olsa da, həyata keçirildi. Sovet millət nəzəriyyəsində hər fərd etnik vahidin hissəsi idi və etnosa

şübhə onun bütün üzvlərinin sürgün edilməsinə qədər gətirib çıxara bilirdi. Pasportlarda etnik kimlik qeyd olunurdu. Bütün bu və digər mülahizələrə görə bəzi mütəxəssislər Sovet milli mədəniyyətlər nəzəriyyəsini irqçi hesab edir. Bəzi tədqiqatçılar isə Qorbaçov dövründə genişlənən və dərinləşən milliyyətçiliyi, ümumiyyətlə dil və milliyyətçiliyi fetişləşdirən Sovet milli siyasətinin təzahürü sayırlar.

Stalin milləti ümumi tarixi, ümumi dili, ümumi ərazisi, ümumi (milli) psixologiyası və iqtisadi birliyi olan qrup hesab edirdi.

Müasir qərb milli kimlik nəzəriyyələrinə görə (qərb modeli) tarixi ərazi, ortaq tarixi yaddaş və mədəniyyət, həmçinin hüquqi – iqtisadi birlik müəyyənedicidir.

Göründüyü kimi burada ümumi dil təşkilədiçi ünsür sayılır. Şərq milli kimlik modellərinə görə ortaq soy, əcdad vacibdir, yəni tarixi yaddaş, ənənə və dil vacibdir.

Beləliklə, qərbdə hüquq sistemi, şərqdə adət-ənənə və dil mühüm milli ünsürlər hesab edilir.

XVIII əsr və ondan əvvəl tarixçilər filosoflar və mədəniyyətşünaslar etnogenezis barədə düşünüb yazsalar da, bu sahə əsasən XIX əsrdə ciddi inkişaf etdi. Əsas səbəb də inqilablardan sonra yeni inkişaf yoluna girən dövlətlərin ideoloji əsasları, millətçiliyin kökləri və patriotizm barədə düşüncələrin geniş yayılması idi. Millətlərin nə vaxt, hansı ərazilərdə, hansı iqlimdə və hansı köklərdən əmələ gəlməsi və necə əmələ gəlməsi üzərində intellektuallar (xüsusilə humanitar sahə mütəxəssisləri) tərəfindən məqsədli araşdırmalar aparılır, siyasi liderlər tərəfindən mülahizələr söylənilirdi. Şübhəsiz ki, tarixçilər, arxeoloqlar, ədəbiyyatçılar və linqvistlər milli kimlik axtarışında daha fəal idi, əsas emosional və nəzəri işi onlar görürdü.

Əsas ideyalar Roma imperiyasının dağılmasından sonra orta əsrlərdə baş verən tarixi hadisələrin şərh zamanı ortaya çıxdı (indi o dövrə, gərək ki, Avropa Miqrasiya Dövrü deyirlər: 400-cü ildən 1000-ci ilə qədər). Bu böyük köçlər, savaqlar, yerdəyişmələr, qədim imperiyaların dağılması, yeni imperiyaların əmələ gəlməsi, multi-etnik proseslər dövrünün tarixini öyrənib araşdırarkən entogenezis məsələsi diqqət mərkəzinə daxil oldu. "Etnogenezis" sözü barbarlar adlandırılan (polietnik) xalqların, mədəniyyətlərin təkamülünü izah edərkən yaranmışdı. XIX əsrlə XX əsr arasında, xüsusilə XIX əsr

millətçilik ideoloqları ilə XX əsrin 60-cı illərindən sonrakı dövr mütəxəssisləri arasında etnogenezisə baxışlarda ciddi fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər nədən ibarətdir?

Məsələn, fransız inqilabından sonra Avropada bir universalıq, bir qardaşlıq, bir kosmopolitizm, insan haqları kimi ümumi dəyərlər dəbdə oldu, aparıcı siyasi fikrə çevrildi. Sonra isə millətçilik cərəyanları gücləndi və fərdlərin haqları və kimliyi deyil, qrupların özünü dərkə, milli kimlik məsələsi meydana çıxdı.

Etnik milliyyətçilik XIX əsrin məhsulu hesab edilə bilər. Mərkəzdə ərazi və mədəni rəmzlər dayanırdı. Həm zamanında, həm də sonralar ərazi iddialarını yaradan əsas səbəb də bu idi. Etnik konfliktləri mayalandıran siyasi liderlər və intellektuallardır.

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, bu zaman, müəyyən mənada, tarixi təhrif etməyə, uydurmağa başladılar. Ona görə müasir avropalıların köklərini birbaşa Miqrasiya dövründəki qeyri-adi dərəcədə polietnik xarakterli xalqlarla bağlaması, bu mütəxəssislərin fikrincə, süni və saxta nəzəriyyədir. Məsələn, hunları götürək. Əgər qəbul etsək ki, onlar Altay və Şimali Çin tərəfdən gəlirdilər, onlarda böyük türk elementi əsas idi və mümkündür ki, monqol elementi də vardı. Yolüstü onlara finuqor elementinin əlavə olunduğu da iddia olunur. Sonra, Avropaya daxil olanda, bəlkə, bir az da slavyan elementləri ilə təmas və qarışma baş verdi. Nəhayət, qotlarla savaqlar və... ittifaq oldu, yəni qotlardan da onlara (hunlara) qarışanlar oldu.

Müasir nəzəriyyəçilər elan edirlər ki, bu polietnik birləşmələrdə əsas aparıcı ailələr, hərbi rəhbərlər, tayfalar (baxdığımız halda, hunlar) müəyyən adət, ənənəni, mifləri ortaya qoydular və qələbə çaldıqları böyük savaqları ortaya qoydular və nəticədə polietnik bu xalqın aparıcı qanadı olan hun kimliyi irəli çıxdı. Amma hər kəs, hər millət, hər xalq hun birliyinə üzv ola bilərdi. Yəni hun deyəndə, yaxud qot deyəndə qəti surətdə o dildə (bir dildə) danışmaq, o irqə və ya o etnik tərkibə mənsub olmaq, hansısa vahid ərazidə yaşamaq vacib deyildi. Başqa sözlə desək, qədim polietnik birliklər genetik birlik deyildi, ənənə-mif birliyi idi. Bu polietnik mənşərə bugünkü millətlərin o qədim dövrdə əmələ gəldiyini və ya ümumiyyətlə, millətlərin başlanğıcını görməyə əsas vermir.

XX əsrin 60-cı illərindən vüsət almağa başlayan nəzəriyyələrə görə etnogenezis, milli kimlik və millətçilik bir quramadır, inşa

edilir, konstruksiya olunur. Bu konstruksiyanı hazırlayanlar intellektuallar və siyasi liderlərdir. Bu, milli konstruksiyanın kökündə müəyyən qədər əsaslı, daha çox isə uydurma olan, düzəldilən tarixi miflər dayanır. Sonra bunlara yavaş-yavaş yeniləri əlavə olunur: milli dil, bayraq, himn, gerb, milli bayramlar və s. Ümumiyyətlə, xalqların kimlik, özünüdərk tarixini yazarkən, dərinlərə getdikcə təhriflər artır.

Bir qrup insanları birləşdirmək və ya başqa qrup insanları təcrid etmək məqsədi ilə siyasi liderlər kollektiv kimliyi dəyişdirir, onu manipulyasiya edir. Bu işdə "məsələni əsaslaşdırın", işin memarları və inşaatçıları intellektuallardır. Burada dil nəzəriyyələri, tarixə yeni baxış və təhsil sistemi əsas instrumentlərdir.

Şübhəsiz ki, ən maraqlı cəhətlərdən biri də dini kimliklərlə milli kimliklərin bir-birini gücləndirməsi, bəzən də zəiflətməsidir. Maraqlıdır ki, güclü və ya iddialı xalqlar yeni dini qəbul edərkən öz etnik kimliklərini və siyasi maraqlarını ortaya qoyub bir dini təftiş edir. Bizansda ortodoks xristianlıq, İranda şiəlik, ermənilərdə monoteizm kimi cərəyanların möhkəmlənməsi deyilənləri nümayiş etdirə bilər.

Hal-hazırda yeni Avropa kimliyi yaranmaqdadır. Lakin bu, asan deyil. Avropa konstitusiyasının qəbul olunmasındakı uğursuzluqlar, Böyük Britaniyanın kənarda durması və s. Misallar Avropa kimliyinin inşasında xristianlıqdan əlavə yeni ideyalara, miflərə və rəmzlərə ehtiyac hiss olduğunu göstərir.

Amerika Birləşmiş Ştatların tarixi avropalıların oraya köç etməsindən başladı. Bundan sonra Amerika tarixi kolonizasiya, sonra müstəqillik uğrunda mübarizə, sonra Şimal-Cənub müharibəsi və s. kimi dövrlərə bölündü. Yaxud türklərin Kiçik Asiyada tarixi ilə bağlı sxemə baxaq: türklərin bu ərazilərə gəlişi, sonra Səlcuqlar, bəyliklər, Osmanlı, Türkiyə Cümhuriyyəti... Ancaq Bizans tarixinin və daha qədimlərin bu türk tarixinə dəxli yoxdur. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan tarixinə (Azərbaycan xalqının tarixinə) baxsaq, sual yaranır ki, bu tarix Manna, Midiya, yoxsa Türk Xaqanlığından başlanmaqdır? Bu məsələ bu gün də arasıkəsilməz mübahisələrin və barışıq yolu olmayan söz-qələm davasının kökündə durur.

Fərdin milli kimliyi qəbul etməsi onu müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırsa da, müəyyən ayrılıq, özgəlik, nifaq ünsürlərini gücləndirsə də, bu mənsubiyyətin üstünlükləri də var. Maraqlı miflər, tarix, ədəbiyyat və mədəniyyət qorunur, kimlik böhranı yaranmır, müəyyən müqavimət gücü artır.

Etnogenezis və milli kimlik mövzusu o qədər rəngbərəng, o qədər qəribədir ki, o qədər nəzəriyyələr var ki, bəyənmək və ya mübahisə etmək üçün geniş meydan açılır. Avropada, Amerikada bu sahədə onlarla elmi jurnallar ciddi fəaliyyət göstərir. Yüzlərlə konfrans materialları və monoqrafiyalar meydana gəlir, xüsusən son onillikdə fundamental tədqiqat əsərləri yazılıb. Eric Hobsbawm, Benedict Anderson, Hans Kohn, John Armstrong, Ernest Gellner, Anthony D.Smith, Hugh Seton-Watson, Thomas H.Ericsen, Paul James, George White, Patrick Geary kimi alimlərin tədqiqatları millət, millətçilik, etnogenezis, milli kimlik məsələlərinin tədqiqində, yeni fikir və cərəyanların formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Vaxt qıtlığı bu məsələlərə dərinlərdən baş vurmağa imkan vermir.

Bu mövzuya müxtəlif formalarda, daha konkret məsələlər ətrafında, yəqin ki, dəfələrlə qayıdacağıq. Ona görə, Süleyman müəllimin bu mövzunu müzakirəyə gətirmək təşəbbüsünü alqışlamaq lazımdır.

Buyurun Süleyman müəllim!

SÜLEYMAN SƏRDAR oğlu ƏLİYARLI

18 dekabr 1930-cu ildə Karyagin (indiki Beyləqan) rayonunun Şahsevən kəndində dünyaya gəlir. Orta məktəbi doğulub böyüdüüyü kənddə bitirir. 1948-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix bölümünə daxil olur. Birinci kursdan sonra Moskva Dövlət Universitetinə köçürülüb. Ali təhsilini 1954-cü ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirir. 5 il Azərbaycan EA Tarix İnstitutunda çalışıb. 1956-59-cu illərdə aspiranturada təhsil alıb. Aspiranturanın son kursundan Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasına müəllim vəzifəsinə dəvət edilib. Bu günə qədər həmin kafedrada çalışır. 1978-2001-ci illərdə həmin kafedranın müdiri olub.

1962-ci ildə tarix elmləri üzrə namizədlik, 1975-ci ildə isə doktorluq dissertasiyaları müdafiə edib. 1965-ci ildən dosent, 1980-ci ildən professor elmi adını alıb.

150-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 12 monoqrafiya və kitabın müəllifidir. Bunlardan 7-si xarici ölkələrdə çap edilmişdir. "Mənim həyat kitabım" adlandırdığı 870 səhifəlik «Azərbaycan tarixi» əsərinin I cildi 1996-cı ildə nəşr edilib.

Elmi araşdırmalarını hər zaman konyukturadan uzaq tutmağa və Azərbaycanın taleyüklü milli problemləri ilə uzlaşdırmağa çalışıb. 1969-cu ildə Azərbaycanın Rusiyaya güya könüllü birləşməsi tezisinə qarşı çıxaraq, onun hərbi işgal edilməsini, Rusiya metropoliyasının iqtisadi müstəmləkəsinə çevrildiyini yazdığına görə Azərbaycan KP-nin təqiblərinə məruz qalıb. 1983-84-cü illərdə Azərbaycan etnogenезinin ümumtürk tarixi köklərə dayandığını araşdıraraq çap etmiş, Moskva və Bakı retroqradlarının hücumları ilə üzləşib. 1987-92-ci illərdə Dağlıq Qarabağ mövzusu ilə bağlı Almaniya, İngiltərə, ABŞ, Türkiyə və Fransada onlarca yazı dərc etdirib.

1989-2000-ci illər Azərbaycan Milli Məclisinin Yer Adları (Toponimiya) Komissiyasına başçılıq edib, 1992-2001-ci illərdə Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin üzvü olub.

1990-cı ildə Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülüb. 2000-ci ildə «Türk və Türkiyə tarixi ilə ilgili dəyərli araşdırmalarından dolayı» Türk Tarix Kurumu Şeref Üyesi (fəxri üzvü) seçilib.

Ankarada türkcə və ingiliscə çap olunmuş 26 cildlik «Türklər» ensiklopedik əsərin Yayın Kurulu heyətinin üzvü və müəlliflərindən biridir.

Azərbaycanlıların kimliyindən yazılanlara toplu bir baxış

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

– Birinci növbədə yazı taxtasına min ilin sualını yazıram: "Köküng kim?"

XI əsrdə türkün ensiklopediyaçı alimi Mahmud Kaşğarlının "Divani-luğat-it-Türk" kitabında bu sual qoyulub. Hamlet müəl-

limin qeyd etdiyi kimi, bu çox geniş və əhatəli bir mövzudur. Ona görə mən düşünürdüm ki, "Etnogenезis: tarixçiliyi və başlıca elmi aspektləri" mövzusunda məruzə edəm. Amma sonra düşündüm ki, bu məruzədə yalnız tarixçiliyi əhatə edə bilsək, bunun özü də böyük bir iş olar. Çünki tarixçilikdə tədqiqat və mənbəşünaslıq baxımından çoxlu problemlər var. Sonra bu mövzuya bir daha qayıda bilərik.

Tarixçilik mövzusunə başlamazdan əvvəl bir məsələni qeyd etmək istərdim. Sovetlərdə bizim bu "Köküng kim?" sualı ilə bağlı basma qəlib bir konsepsiya mövcud idi. O konsepsiya bizim türklüyümüzü inkar edirdi. Bu, gənc nəsillərin yaddaşından türklüyü tamamilə yox etmək, silmək, aradan götürmək məqsədi güdüdü.

Mənim müəllifi olduğum "Azərbaycan tarixi" kitabının 7-ci bölümünün 1-ci paragrafının 1-ci mövzusu belədir: "Azərbaycanlıların kimliyindən yazılanlara bir baxış. Tarixçilik imperializmi". Bu yanaşmanı, bu konsepsiyanı imperializm kimi dəyərləndirmişəm.

Bu fikrimi əsaslandırmaq istərdim. XX əsrin əvvəllərinə düşün böyük bir irfan nəslinin çox gözəl tədqiqatçısı olan Firidun bəy Köçərli, səhv etmərsə, 1903-cü ildə Tiflisdə ana dilimizdə bir kitab çap etdirdi: "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı", rus senzurlar (bu vəzifəni əsasən ermənilər yerinə yetirirdilər) kitabın adını dəyişərək, «Литература Азербайджанских татар» qoydular.

Bizim tariximizin ideoloji senzorluq müstəvisində qaçılanması bəzilərinin düşündüyü kimi 1930-50-ci illərdən deyil, XX əsrin əvvəllərindən, hətta müəyyən məqamlarda XIX əsrdən başlamışdı.

1927-ci ildə gənc alim Qəhrəman Qaraqaşlı Qərbi Azərbaycanda ayrımların kimliyini araşdırırdı. Ona bir ekspedisiya vermişdilər. Sonra bu mövzuda məruzə etdi. Məruzənin başlıca nəticəsi açıqlandı. Bütün komponentlər və göstəricilər sübut edirdi ki, ayrımlar türkdürlər. Amma bu ekspedisiyaya pul qoyan, Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin idarə heyəti bu məruzədən qəti şəkildə narazı qaldı. Çünki onlar Moskvanın xətti ilə davranmalıydılar. Ona görə də Qəhrəman Qaraqaşlının məruzəsinin çapı bir müddət geriye atıldı – 1929-cu ilə kimi üzə çıxarılmadı.

Sonra elə həmin bölgəyə bu mövzunu öyrənmək üçün təcürübəli Azərbaycan etnoqrafı Ələsgər Ələkbərov göndərildi. Ələkbərov həyat dərsi görmüş, səriştəli adam idi. Ekspedisiyadan sonra məruzə etdi ki, ayrımlar kökcə ermənidirlər. Sübut etməyə çalışdı ki, "ayrım" sözünün özü "hay" və "horom" sözündən əmələ gəlib. "Hay" – erməni, "horom" isə yunanca "rum" sözünün yazılışdır, yəni "yunan erməniləri" deməkdir. Bəs mənşəcə kimdirlər? Bu, o qədər də önəmli deyil. Əsas odur ki, türk deyillər.

1926 və 37-ci illərdə Rza şah rejiminin birbaşa sifarişi ilə Seyid Əhməd Kəsrəvinin "Azəri, ya zəban-e bastan-e Azərbaycan" kitabı Tehrandə çap edildi. Bu kitab azərbaycanlıların türklüyünü bütünüylə rədd edirdi, onun fikrincə, XI yüzilə qədər bu millət kökcə İranlı olaraq qalır və farsca (azəricə) danışdı. Bu səbəbdən türkcə gəlmə dildir, azərbaycanlıların "ana dili deyildir". Elmi ədəbiyyatda "kəsrəviçilik" adlandırılan bu təlim milli kimliyimizə qarşı universal bir vasitəyə çevrildi. 1945-46-cı il Güney Azərbaycan istiqlal hərəkatına qarşı Qəvam əs-Səltənənin Moskva voyajında da istifadə edildi ("Molotov protokolları").

Bakıda EA-nın Tarix İnstitutu tərəfindən hazırlanmış olan ilk çoxcildli "Azərbaycan tarixi"ndə (I cild, 1958) etnogenezis probleminə yer verilməmişdir. Yalnız "Azərbaycan dili" başlığı altında mövzunun açıqlanması əvəzinə cəmi üç səhifəlik çox səthi bir arayış vardır.

Bu yazının müəllifi Əlövsət Quliyev idi. O zaman Tarix İnstitutunda direktor işləyirdi. Əlövsət müəllim burada yazır: "Bu tayfaların (türklərin – S.Ə.) yığcam kütlələri buraya V-VII və XI-XII əsrlərdə gəlmişdi. Onların gəlməsi və burada sakin olması ilə Azərbaycan əhalisinin uzun müddət danışdığı və bir-birindən fərqli olan dilləri üzərində tədricən türk dilinin üstünlük qazanması gözə çarşırdı. Bununla belə yerli əhalinin əsas dilləri – azəri və aran dilləri olduqca böyük müqavimət və sabitlik göstərirdi".

Bununla nə demək istəyirdilər? "Köküng kim?" – sualına cavab verirdilər, yəni Güney Azərbaycan başqa, Quzey Azərbaycan isə tamam başqa bir bölgədir. Güney Azərbaycan kökcə İranlı olan azərilərin yurdudur. Azəri dili də fars dilinin əsasında, onun əski bir qolu kimi verilir. Aran dili isə Qafqaz-İber dillərindən biri kimi

təqdim edilirdi. Güney Dağıstan ləzgi qrupuna yaxın bir dil kimi verildirdi.

Bu konsepsiya burada artıq bu şəkildə Azərbaycanın milli varlıq olmadığı fikrini ortalığa gətirmişdir. Yəni Güney Azərbaycanda və Quzey Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar heç zaman vahid bir xalq olmamışlar. Mənə elə gəlir ki, bunun nə dərəcədə ciddi problem olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur. Ancaq bununla, yəni çoxdilliyin bu arayışı ilə kəsrəviçilik Sovet Azərbaycanına da gətirildi və bir növ rəsmiləşmiş oldu.

Keçən məclisimizdə – "Sovet-Amerika qarşdurması: Azərbaycan böhranı və soyuq müharibə" mövzusunun müzakirəsi zamanı istinad etdiyim bəlgəyə dönmək istəyirəm. 1946-cı il fevralın 23-də Qəvam üs-Səltənə Stalin və Molotovun qəbulunda olmuşdu. Molotov Qəvam üs-Səltənəyə iradını bildirərək deyir ki, siz azərbaycanlılara məktəb, yazı-pozu, qəzet, muxtariyyət verməməkdə düz etmirsiniz.

Bu görüşə aid sənədlərdən belə bir hissəni sizin diqqətinizə çatdırıram:

"Затем Кавам достал из кармана какой-то документ и заявил: "Здесь доказывается, что тюркский язык не является родным языком азербайджанцев. Этот язык занесен сельджукскими завоевателями 900 лет тому назад. До этого азербайджанцы говорили на персидском языке. Пантюркисты вели большую пропаганду в Азербайджане (сөhbət Сənubi Azərbaycan dan gedir – S.Ə.) распространяя там, в большом количестве литературу. Однако это пропаганда не имела успеха, так-как, пантюркисты не могли изменить естество азербайджанцев".

Qəvvam bunu deyir, lakin o, XI-XIII əsrlərdə İranlıların türklərin dilinə niyə keçdiklərini izah etmir. Böyük İran sivilizasiyasının arxasında duran bir millət niyə bunu etsin ki? Bu, sirr olaraq qalır. Bunlar deyirlər ki, dili qəbul etdilər və bu dil də onların ana dili deyil. Ona görə də türk dili onlara yabancısıdır. Amma əndamca, antropoloji, mənəvi cəhətdən, digər varlıqları baxımından azərbaycanlılar elə İranlılardırlar. Onların təbiəti dəyişilməmişdir.

Yeri gəlmişkən, künyəsi və nisbəsi ilə məlum bir tarixi şəxsiyyətlə bağlı bir arayış verim: Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizam-

əl-Mülk iki böyük Səlcuq imperatoru zamanında hakimiyyətdə olmuş, bu boyda imperiyanı idarə etmişdir. Özü yazır: *"Mən bütün ölkələrə, əyalətlərə (imperiyanın bir ucu Amu Dərya, bir ucu Egey dənizi idi – S.Ə.) farsca bilən, farsca danışan, fars təhsilli karguzarlar, nəzarətçilər, müfəttişlər göndərirəm"*.

Tədqiqatçılar bu fikrə gəlirlər ki, Nizam-əl-Mülkün dövründə Səlcuq imperatorluğunda sayı 10.000-dən artıq İran ziyalıları bu dövlətin idarəçiliyi, maarifi, karguzarlığı, dövlət və digər yazışmalarını inhisara almışdı. Mən bunu nə üçün dedim? Ona görə ki, tarixi yanaşma ilə sübuta yetmiş olur ki, bu şəraitdə, belə bir mühitdə fars dili türk dili ilə əvəz oluna bilməzdi. Hələ onu demirəm ki, üç böyük türk imperatorluğu (Qəznəvilər, Qaraxanlılar, Səlcuqlar) fars mədəniyyəti, ədəbiyyatı üzərində böyük sayğı və himayədarlıq edirdi. Fars ədəbiyyatının şah əsəri olan Firdovsinin "Şahnamə"sini belə Sultan Mahmud Qəznəvi sifariş vermişdi. Mən belə düşünürəm ki, 60.000 beytlik bu nəhəng əsərin müəllifinə vəd olunmuş ənamın verilməməsinin səbəbi hər halda bu kitabın başdan-ayağa antitürk ruhda yazılması idi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, "Şahnamə" fars şovinizmi və nasionalizmindən yoxsulmuş, türkə və türklüyə qarşı yazılmış bir əsərdir.

Burada söhbət Azərbaycanın böyük bir hissəsindəki xalqından gedir ki, əgər bunlar İranlı idilərsə, İranın böyük sivilizasiyasına dayanırdılarsa, nə üçün onlar türkcəyə keçməli idilər? Demək istəyirəm ki, bu konsepsiya Əhməd Kəsrəvinin "Azəri, ya zəban-e baştan-e Azərbaycan" kitabından alınmadır. Qəvam əs-Səltənənin oxuduğu parça da, "Azərbaycan tarixi"nin 1958-ci il çapında yer alan hissə də Əhməd Kəsrəvinin kitabından köçürmələrdir. Konseptual olsa da, plagiatdır.

Sonra aydın şəkildə izləmək olur ki, bu konsepsiyayı ortaya qoyan Azərbaycan alimləri, EA-nın Tarix İnstitutunun əməkdaşları xüsusi hazırlıq işlərinə də qatılmışlar. Məsələn, onlar duyurdular ki, antropoloji biliklər, araşdırılmalar aparılmazsa, müəyyən etmək, sübut etmək mümkün olmayacaq ki, bu İranlıdır, yoxsa türkdür. Niyə kiçik xalqlar öz dilində qaldı, amma ərazicə bu taydan bir neçə dəfə böyük olan Cənubi Azərbaycan dəyişdi? Bunu sübut etmək üçün antropoloji tədqiqatlar lazım idi. Bunlar bu səpgidə bircə nəfər antropoloq götürdülər. O, mərhum Rəbiyyə Qasımova idi. Rəbiyyə

Qasımova nə yazırdı, onun yazdıqları Qəvam əs-Səltənənin dedikləri ilə nə dərəcədə eynilik təşkil edirdi? Bunu özünüz müşahidə edə bilərsiniz.

Diqqət yetirin, Rəbiyyə xanım yazırdı: *"Южных и Северных азербайджанцев объединяет только тюркский язык, который нельзя считать родным языком современных азербайджанцев, так-как, он насильно был навязан местному населению Азербайджана элементами восточного происхождения"*.

Rəbiyyə xanımın kitabı 1975-ci ildə çap olunub və kitab *"Антропологические исследования современного населения Азербайджана"* adlanır. Müəllif bir də yazırdı: *"Mən qarşıma belə bir məqsəd qoymuşam ki, əvvəlcə Azərbaycanın həm qədim İran mənşəli əhalisinin, həm də Azərbaycanın yerli, aborigen əhalisinin xüsusi çəkirlərini müəyyən edim"*. Sonra isə *"Определить удельный вес элементов восточного происхождения (монголоид)"*.

Başqa tarixçilər bu tezisləri tutdular. Onlar bunu antropoloji tədqiqatların nəticəsi kimi dəyərləndirməyə başladılar. Əhməd Kəsrəvi deyir: *"Onlar türk deyillər və türk dili də onların ana dili deyil"*.

"Quzey və Güney Azərbaycanı birləşdirən yalnız və yalnız onların ana dili olmayan türk dilidir", – deyən Rauf Hüseynovun, İqrar Əliyevin, Əlisəhbət Sumbatzadənin yazılarında bu məsələyə kifayət qədər toxunulmuşdur. Vaxtımız olsa, bu haqda geniş danışa bilərdik.

Ancaq mən bir şeyi demək istəyirəm ki, Azərbaycan xalqının antropoloji quruluşunun dəyişməz olduğunu Rəbiyyə xanımın tədqiqat apardığı zamanlar böyük Sovet alimləri də yazırdılar. Amma onların – Rəbiyyə xanım və Sovet alimlərinin aldığı nəticələr daban-dabana zidd idi. Mən onlardan bir neçəsinin adını çəkmək istəyirəm.

Birincisi, professor Bunakın fikrini sizin diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm.

O yazırdı: *"Во втором тысячелетии до нашей эры в Евразийской степи жили люди - евразийская ветвь неолитического ствола. Ее представителями являются типы Афанасьевской и андроновской культур, а в настоящее время Каспийский тип, характерный для азербайджанцев и туркмен"*.

Bu əsər 1956-cı ildə, Rəbiyyə xanımın əsərindən 20 il əvvəl çap olunub. Bunak kifayət qədər tanınmış və çəkisi olan bir alim idi. Rəbiyyə xanımın rəhbəri Debets isə 1951-52-ci illərdə Azərbaycanda antropoloji eksedisiyaya başçılıq etmişdir. Sonra onu buradan uzaqlaşdırdılar. Görünür, nahaq yerə deyildi. Çünki bu adamlar həqiqəti gizlətmirdilər. Rus alimlərinin içərisində obyektivliyini qurban verməyən tarixçilər, tədqiqatçılar hər zaman olmuşdur. Onu buradan kənarlaşdırdılar və o, Azərbaycan sərhədlərinin şimalına – Dağıstana getdi. Dağıstan əhalisinin, orada yaşayan azərbaycanlıların, ləzgilərin, avarların və digər xalqların antropoloji tədqiqatını apardı. Apardığı tədqiqatların nəticəsi belə oldu: *"В Азербайджане повсеместно преобладает Каспийский тип"*. Yəni Azərbaycanda nə İran, nə də Qafqaz-İber antropoloji tipi aparıcı yer tutmur. Sonra davam edir: *"Ни одна Дагестанская группа, за исключением Дербентских азербайджанцев, не может считаться характерной для этого (Каспийского) типа"*.

Onun fikrincə, azərbaycanlıların və türkmənlərin antropoloji quruluşu köklü dəyişikliyə uğramamışdır, ancaq onlar İran və ya Qafqaz-İber deyil, Kaspi tipinə mənsubdurlar. Belə də yazırdı: *"В глубокой древности в Восточном Закавказье и в южных районах Средней Азии жили люди, почти не отличавшиеся от современных азербайджанцев и туркмен. На основании этих данных следует сделать вывод, что предками современных азербайджанцев и туркмен были древние племена, жившие на той же территории и обладавшие теми же признаками" (Каспийскими – S.Ə).*

Sovetlər Birliyinin nəhəng antropoloqlarının fikirlərini sizə çatdırıram. Tanınmış gürcü alimi, böyük sovet antropoloqu Abdüşelişvilinin 1980-ci ildə Moskvada, SSRİ EA-nın "Nauka" nəşriyyatında *"Новые данные к антропологии Северной Индии"* adlı kitabı çapdan çıxmışdır. Bu kitabda və müəllifin bir sıra başqa tədqiqatlarında Zaqafqaziya xalqlarının antropoloji öyrənilməsinə geniş yer verilmişdir. Müəllif belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Borçalı türklərində Qafqaz-İber çizgisi yoxdur. Bununla bərabər Borçalı türklərini Azərbaycanın iki rayonu, səhv etmirəmsə, Ağsu və Cəlilabad əhalisinin antropoloji quruluşu ilə müqayisə etmişdir. Bütün parametrlər üzrə aldığı nəticə bundan ibarətdir: *"Qafqaz-İber antro-*

poloji tipinə məxsus xüsusiyyətlər qismən də olsa, Azərbaycan türklərinə aid edilə bilməz".

Dərbənd azərbaycanlılarının da antropoloji quruluşu nə ləzgilərə, nə avarlara bənzəmir. Onların da antropoloji quruluşu Ağsu və Cəlilabad əhalisinininki ilə eynidir. Bunu akademik Alekseyev də yazmışdı.

İndi isə icazə verin mövzunun ikinci hissəsi, yeni çoxdilli "Azərbaycan tarixi" haqqında söhbətə keçim.

Etnogenezis və sonuncu çoxcildli akademik nəşr

1990-cı illərin sonundan ilk cildləri çap üzü görünən yeni çoxcildli "Azərbaycan tarixi" də bu ümidləri doğrulda biləcək səviyədə buraxılmadı. Yeni nəşrdə də Güney azərbaycanlıların ulu əcdadlarının İran, quzeylilərin isə Qafqaz-İber mənşəli olmaları haqqında sovet ideoloji mərkəzlərinin bir zaman ortaya gətirmiş olduğu və Azərbaycan alimlərindən bəzilərinin (İ.Əliyev və b.) inadla müdafiə etdiyi əskimiş fikirlər yenə özünə yer ala bildi.

Çoxcildliyin ikinci cildində etnogenezis mövzusunə nəhayət ki, ümumi baxış bildirmək iddiasında olan ayrıca bir fəsil həsr edilmişdir. Sıra ilə XIV olan bu fəsil «Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşmasının başa çatması» mövzusunda (müəllif N.Vəlixanlı).

Belə bir "taleyüklü" (bu kəliməyə mətndə bir neçə yerdə rast gəlmək olur) mövzu ilə bağlı kitabın konsepsiyasının nədən ibarət olduğunu söyləmək o qədər də asan iş deyildir. Müəllif öz mövqeyini maksimum gizlətməyə çalışsa da, mövzu ilə bağlı "indi iki mülahizənin" (? Konsepsiyanın olmalı – S.Ə.) olduğunu etiraf etmək zorundadır: "1) Azərbaycan xalqının etnogenezisində yerli (Qafqaz mənşəli) etnoslarla yanaşı, gəlmə (türkdilli və İrandilli) etnoslar da iştirak etmiş, tarixən türkdilli etnoslar böyük üstünlük təşkil edərək b.e. XI-XII əsrlərində türkdilli Azərbaycan xalqının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır; 2) Azərbaycan xalqı ta qədimdən bu ərazidə yaşayan yerli türk etnosların və... türk dillərində danışan digər tayfaların qaynayıb-qarışmasından yaranmış... Azərbaycan türkləri erkən dövrlərdən türk (prototürk, erkən türk) dilində danışmış və heç bir başqa xalqdan dönməmişdi".

Müəllif nə qədər "tərəfsiz" görünməyə çalışsa da, yalnız və yalnız birinci mülahizəyə üstünlük verməkdədir. Ancaq ikinci konseptual baxışa qarşı heç bir ciddi kontr-argument gətirilməmişdir və ya gətirmək mümkün olmamışdır. Yalnız yazılmışdır ki, ikinci, konsepsiyada israr edən alimlər (A.Məmmədov, T.Hacıyev, Y.Yusifov, bu sətirlərin müəllifi və b.) "bu mülahizələri dünya tarixşünaslıq elmində qərarlaşdırma bilməmişlər".

"Dünya tarixşünaslıq elmi" ring deyildir. Oraya konseptual baxışla çıxmaq üçün ilk növbədə "iç problemlərimizi" yoluna qoymağa çalışmalıyıq. Müəllif ikinci baxışı qəbul etmir, onu əsassız bir şey kimi gözdən salmağa çalışır. Bu onun haqqı. Ancaq elmi argument yerinə belə bir cümlə ilə dünya tarixşünaslıq elmində qərarlaşmaq istəyində bulunmaqdadır: "Onu da qeyd etməliyik ki, yazılı məlumatın çox cüzi, bəzi hallarda isə heç olmaması bu tədqiqatçıların başlıca olaraq onomastik materiala müraciət etməsinə, ayrı-ayrı qədim xüsusi ad və sözlərin müasir dilimizdəki uyğun variantlarını aramasına səbəb olmuş, bu isə opponetlər, tədqiqatçılar arasında inamsızlıq yaratmışdır; belə ki, dilin dinamik olduğunu, onun leksik və səs tərkibində zaman keçdikcə yaranan mütləq dəyişikliyi, həmin alimlərin istinad etdikləri 6000 il əvvəlki (və ya bir qədər sonrakı) "prototürk" və ya ilkin (erkən) türk dilinin (belə bir dilin mövcudluğu da elmi baxımdan sübut edilməmişdir) müasir elm üçün qaranlıq olan vəziyyəti, həmin dilin zaman-zaman, özü də sözsüz, köklü dəyişikliyə uğradığını nəzərə alaraq, qədim dillərlə müasir Azərbaycan türk dilinin müqayisəsindən doğan fikirləri son elmi nəticə kimi qəbul etmək olmur».

120 söz tutan bu filoloji monstr ilə bağlı burada araşdırma üsulunun nə qədər yanlış olduğunu vurğulamaq lazım gəlir.

Birincisi, bu uzun cümlədə "tədqiqatçıların (Qafqaz-İran versiyasını məqbul saymayan alimlər nəzərdə tutulur – S.Ə.) başlıca olaraq onomastik materiala müraciət etməsinə, ayrı-ayrı qədim xüsusi ad və sözlərin müasir dilimizdəki uyğun variantlarını aramasına" müəllifin kəskinliklə qarşı çıxması diqqəti özünə çəkir. Zənnimcə, belə bir baxış xüsusi elmi ədəbiyyatla az tanış olmaqdan irəli gəlir. Tarixin alt qatları üçün onomastik materiala müraciət edilməsi, ayrı-ayrı qədim xüsusi "ad və sözlər" nə qədər tuhaf görünsələr də, tarixi araşdırma üçün çox zaman yeganə "ip ucu" ola bilər.

Hələ XIX yüzilin I yarısında Rusiya imperator Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü E.Eyxvald, Herodot tarixində keçən türraget, iurk və yurk sözlərinin Türk etnonimləri olduğunu bildirmiş, yəni onomastik materiala dayanaraq m.ö. V yüzildə türklərin Şərqi Avropada (Dnestr hövzəsi) məskun olduqlarını yazmışdır.

Əski Sovetlər Birliyində ən böyük elm avtoritetlərindən biri sayılan (Stalinin "Марксизм и вопросы языкознания" broşürü çıxana qədər) akademik **N.Y. Marr** yazırdı: "Тюркн двинулись впервые из Средиземноморья в Азию и, если говорить о прародине турок всерьез, то она не в Средней Азии..., а в Средиземноморье".

Daha bir akademik Yulius Nemeth yazırdı: "*Dil bilgilərinə əsasən türklərin ən qədim məskənlərini Qərbi Asiyada aramaq lazımdır*". Başqa bir görkəmli orientalist akademik B.Hrozni şumer-cədəki *Arali* sözünü "Ural" dağ adının əski yazılışı sayaraq, şumerlərin İkiçay arasına quzeydən miqrasiya etdiklərini bildirmişdir. Bununla yanaşı, bir az irəlidə görəcəyimiz kimi, müəllifin heç bir irad tutmaq istəmədiyi tarixçi (İ.Əliyev) də məhz "onomastik materiala" dayanaraq öz əvvəlki mövqeyini dəyişmiş, Mada (Midiya) dilini "İran dil ailəsinin" şimal-qərb qrupuna aid etmək istəmişdir (halbuki başqa bir iranşünas V.İ.Abayevin fikrincə, Midiya dili haqqında bizə heç bir şey bəlli deyildir).

İkinci irad dilin "köklü dəyişikliyə uğraması" mülahizəsi ilə bağlıdır. Təbii, hər bir dil min illər boyunca dəyişikliyə uğrayır. Ancaq türkoloji elmində "Klouson konstantası" deyilən bir anlayış var. 1000 il ərzində bir qrup dünya dillərinin *təməl söz fondu* 18-20% dəyişmişsə, türk dillərində bu dəyişmə bir faizdən də azdır, yəni bu dillər heyrətamiz leksik sabitliyə malikdir.

Üçüncü məqam proto (erkən) türk dilinin inkar edilməsi ilə bağlı (müəllif beləcə də yazmış: "belə bir dilin mövcudluğu da elmi baxımdan sübut edilməmişdir"). Çox qəribədir. Böyük iranşünas V.Abayevin məlum fikrinin ("Midiya dili haqqında bizə heç bir şey bəlli deyil") üstündən sükutla keçən Azərbaycan alimi bu dilin varlığını qeyd-şərtsiz qəbul edir, prototürkcəni isə yox! Nəzərə almır ki, qədim dünyanın böyük, superetnoslarından birini təmsil edən prototürk dili yüzlərlə söz və anlayışlarla şumer, xat, xett, pelask, yunan, slav, Çin, Koreya, yəhudi və başqa dillərin qədim

sözlüklərinə nüfuz edərək əbədiyyətə qovuşmuşdur. Bu baxımdan, hətta İskit (skif) dili də müqayisə olunacaq durumda deyildir. Çünki bu dildən elmə bəlli olan sözləri barmaqla saymaq mümkündür və onların da çoxu onomastik vahidlərdir (Baxınız: Мизиев И.М. Тринадцать слов из языка скифов / Azərbaycan filologiyası məsələləri, III. Bakı: Elm, 1991, s. 41-49).

Başlıca problem isə azərbaycanlıların türklüyünün inkarı, onların mənşəyinin İran və "Kavkazion" köklərinə bağlamaq cəhdləri ilə yaranmışdır. Yeni çoxcildlik müəlliflərinin nəzərinə çatdırmaq istəyirəm ki, R.Qasımova və onun antropoloji "tədqiqatlarına" inamla istinad edən İ.Əliyev, R.Hüseynov, F.Məmmədova və başqaları "yerli (Qafqaz mənşəli)" köklərdən yazmaq əsl elmi gerçəkləri millətimizdən gizlətməyə çalışmışlar. Onlar İran-Qafqaz versionunu, N.Vəlixanlının təbiyyətlə, "tarixşünaslıq elmində qərarlaşdırma bilməmişlər". Ötən yüzilin 50-80-ci illərində görkəmli sovet alimləri Q.F.Debets (R.Qasımovanın elmi rəhbəri!), V.V.Bunak, V.P.Alekseyev, M.Q.Abdüşelişvili, O.Babakov, Q.L.Xit, A.Q.Qadjiyev və b. bu versionu qətiyyətlə rədd etmiş, azərbaycanlıların İran və ya Qafqaz-İber deyil, Kəspə antropoloji tipinə mənsub olduğunu yazmışlar.

Bir neçə söz çoxcildlikdə məqbul sayılan tarixçilik meyarı haqqında. Bir sıra əsərlərə kitabda istinadlar yox, bəziləri bibliografiyaya da alınmamış. Görünür obyektivlikdən çox danışılsa da, qara, yəni "istənilməyən" əsərlər listəsi var imiş. Bunu söyləmək üçün II cildin girişi əsas verir. Burada İran-Qafqaz versionunu qəbul etməyən kitablar haqqında belə bir passaj yer almışdır: "...son illərdə çıxan tarix kitablarının (Məhmud İsmayılov. Azərbaycan tarixi. B.: 1992; Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. B.: 1993; Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I c. B.: 1994; Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. B., 1996. – İstinad N.Vəlixanlıındır) əhatə etdiyi bir çox mühüm problem və məsələlərin, müxtəlif fakt və hadisələrin biri digərini təkzib etməsinə səbəb oldu... Eyni mövzuya aid biri digərini təkzib edən, biri digərinin əksi olan faktlar və hadisələr, eləcə də daban-dabana zidd olan "konsepsiyalar" çoxdan bəri gözlənilən bu tarix kitablarının ümumi uğuruna təsir etdi, bir sıra vacib məsələ və problemlərin həllində hərc-mərclik törətdi". Müəllif artıq

giriş bölümündə təsəvvür yaratmağa çalışır ki, adı keçən kitablar, "obyektivlik və elmiyyət xələl gətirmədən tariximizi vahid kitabda cəmləşdirmək" kimi nəcib bir iş xeyir yox, ziyan vurdular.

Söz yox, obyektivlik və elmiyyət gözəl sifətlər, ancaq sözdə yox, işdə olsun gərək. Bu iradə bizim kitablarımıza verən müəllif bir kəlimə ilə də olsun İran-Qafqaz versionunu zor gücünə tariximizin boğazına bağlamaq istəyən İ.Əliyevin "biri digərinə", "daban-dabana" zidd olan istorioqrafik oyunlarına göz yumur, oxuculardan növbəti dəfə gizlətməyə çalışır. Lütfən, diqqət ediniz örnəklərə:

"Считать мидийский язык безусловно иранским по крайней мере несерьезно" (И.Алиев. Мидия – древнейшее государство... "Очерки по древней истории Азербайджана", 1956, с. 84).

"Имеющийся в нашем распоряжении мидийских языковых материал достаточен, чтобы распознать в нем иранский язык" (И.Алиев. История Азербайджана, 1995, с. 119).

"Признание в мидянах иранцев и только иранцев есть, несомненно, плод односторонней тенденциозности и научной схематичности индоевропейской миграционной теории" (И.Алиев. Мидия, с. 76).

"...опираясь на значительный ономастический материал и другие данные, мы можем с полным основанием говорить о мидийском языке и отнести этот язык к северо-западной группе иранской семьи языков" (И.Алиев. История, с. 119).

"Иранизм самих сарматов находится под большим вопросом. Иранизм всех сарматов не может считаться научно доказанным. И поэтому нить доказывать «иранизм» мидян на основании "иранизма" сарматов не что иное, как определить одно неизвестное при помощи не менее неизвестного" (И.Алиев. Мидия, с. 83).

"Несколько античных писателей сообщают о родстве мидян с сарматами, последние из которых, вне всякого сомнения, ираноязычны" (И.Алиев. История, с. 119).

Eyni bir müəllif yazılarından alınmış olan parçaların müqayisəsini davam etmək üçün mənə, heç bir lüzum yoxdur. Sadəcə, çoxcildlikdə XIV fəslin müəllifi obyektivlik və elmilikdən ağır dolusu danışsa da, nəinki faktları, həm də bu faktlar haqqında hələ 1980-ci illərdə bizim tənqidi qeydlərimizi nəzərə almaq istəməmişdir.

Müəllifimizin faydasız kimi təqdim etmək istədiyi kitablara gəldikdə isə yalnız bunu söyləmək yetərinə olar: bu kitablarda biri o birinə uyğun gəlməyən faktlar da ola bilər, açıqlamalar da. Ancaq onları birləşdirən vahid bir konsepsiya var və bir zaman gələcəyin bir tarixçisi bu dörd kitabı sizin çoxcildlik ilə qarşılaşdıraraq, fikir bildirəcəkdir. Yazacaq ki, o kitablarda Azərbaycan türklərinin yaranış tarixi üzərinə onillər boyu rəsmi və qeyri-rəsmi (qapalı) dəstəklər hesabına qondurulmaqda olan Qafqaz-İber və İran konsepsiyasının baş yazarlarına və çoxsaylı müdafiəçilərinə sarsıdıcı zərbə endirmiş oldu, millətimizin tarixini öz türk köklərinə döndərmişdir.

Ümumi dəyərləndirmə baxımından söyləmək zorundayam: ikinci cildin XIV fəslini analitik araşdırma biçimində deyil, bəsit təsvirçilik üslubu ilə yazılmış bir icmaldır. Kitabın bütün fəsilərindən fərqli olaraq, bu fəsil paraqraflara, sonuncular isə paraqrafçı mövzulara bölünməmişdir. Mətn müəllifi elm üçün yeni olan heç bir problem irəli sürməmiş, buna görə də, heç bir məsələni yeni qoyuluşda və yeni oxunuşda həll edə bilməmişdir. Halbuki Bakı Dövlət Universitetində tərəfimizdən hazırlanmış olan "Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər" (1996) kitabının "Etnogenezis" bölümündə (s. 156-203) bir qayda olaraq yeni problem mövzular qoyulmuş və açıqlaması verilmişdir. Bir nümunə kimi həmin bölümün yalnız birinci paraqrafında qoyulmuş mövzulara diqqət edin: "Azərbaycanlıların kimliyindən yazılanlara bir baxış. Tarixçilik imperializmi"; "Ön Asiya, Aralıq və Qara dəniz bölgələri uzaq keçmişdə türklərə yad deyildi"; "Təbii dərinləşdirmə üsulu". Bunlar tarixçiliyimiz üçün yeni mövzulardır.

Qalanını hörmətli dinləyicim özü söyləsin.

Dili, mədəniyyəti inkişaf etmiş xalq başqa xalqın dilini götürməz

Professor Hamlet İSAXANLI:

- Süleyman müəllim, çox sağ olun!

Müzakirələrə başlayırıq. Bilirəm ki, deyiləsi söz çoxdur. O cümlədən, Süleyman Əliyarlının fikirlərini təsdiq edənlər, bəyə-nənlərlə yanaşı, inkar edənlər və təkzib etmək istəyənlər də var. Amma mən əvvəlcə bir-iki məsələyə qısaca münasibətimi bildirmək istəyirəm.

Birincisi, ümumiyyətlə, dili, mədəniyyəti inkişaf etmiş bir xalq çox asanlıqla başqa bir xalqın dilini, yəqin ki, götürməz. O nöqtəyi-nəzərdən, doğrudan da, orta əsrlərdə böyük ədəbiyyatı, mədəniyyəti, dili olan farsların və ya türklər İrana gəlməmişdən əvvəl orada yaşayan və fars dilinə yaxın dillərdə danışan çoxsaylı bir xalqın mühüm bir hissəsinin birdən-birə türk dilini qəbul etməsi kimi fərziyyələr inandırıcı deyil.

Məni maraqlandıran digər məsələyə keçirəm.

Avropa tarixçilərindən biri (kim olduğunu unutmuşam) deyir ki, hər xalq öz tarixində ən azı bir dəfə böyük köç edib. Bu mövzuda əvvəlki məclislərimizin birində müzakirəmiz olub. Ümumiyyətlə köç etmək, köçüb gəlmək, bu və ya başqa yerdə məskən salma tarixinin nisbətən cavan olması, bizim bəzi tarixçilərin düşündükləri kimi ayıb bir şey deyil. Məsələn, Slavyanlar şimaldan cənuba, yaxud qərbə köçüblər. Eləcə də bütün xalqlar bu aqibəti yaşayıblar. Bu məcrada məni bir sual maraqlandırır:

Süleyman müəllim, siz türk, ərəb, fars, Avropa tarixçilərinin qəbul etdiyi bir fikri – türklərin Sibir tərəfdən, Çinin Şimalından dalğa-dalğa köçüb qərbə doğru hərəkət etdiyini, o cümlədən, İran və Qafqaza gəldiyini qəbul edirsinizmi?

Türklər də nə zamansa köçüblər, əslində isə onlar dünyada ən çox köç edən xalqlar sırasındadır – hun, suvar, xəzər, qəznəvi, qaraxanlı, səlcuq, türkmən, oğuz, qıpçaq... tarixinə baxın!

Bu gün burada yaşayan digər qafqazlıların (kartvel qrupuna daxil olanlar, Dağıstan xalqları) daha qədimdən burada yaşadığını, türklərin isə daha sonra köçüb gəldiyini qəbul edirsinizmi?

Sadəcə köçüb gələn türklər, görünür ki, çox idilər. Və ətrafdakı bəzi azsaylı və təcrid olunmuş xalqlar onların içərisində əridi. Məsələn, burada – Azərbaycanda ərəblər yaşayıb – görünür ki, onların bir hissəsi islam ordusundan, bir hissəsi idareçilik səbəbindən burada qalmışdılar. İndi də Azərbaycanın bir neçə rayonunda ərəblərlə bağlı kənd adları və nəsil adları var. Onlar Ərəbistandan tam təcrid olduğundan və yerli xalq da İslama qulluq etdiyindən yavaş-yavaş əriyib yox olublar. Bu cür şeylər, yəni coğrafi təcridolunma qrup kimliyini zəiflədə, hətta yox edə bilər.

Digər və son sualım, Əbül-ülə əl-Müərrî ilə bağlı gedən söhbətə aiddir. Bu daim yada salınan xronik misala çevrilib. Məncə ondan məsələnin məğzini anlamaq üçün deyil, şübhəli fikri təsdiq etmək üçün daha çox istifadə edirlər. O dövrdə İran, o cümlədən, İran Azərbaycanı türkləşmişdimi? Deyəsən yox... Digər tərəfdən, ərəblər türkləri kifayət qədər yaxşı tanıyırdılar. Bağdadda türklərin ordusu var idi. Onlar güclü idilər, hətta idarəçiliyə də, xəlifənin işlərinə də qarışırdılar. Ona görə də əgər Qətran Təbrizi türkcə danışdırsa, əl-Müərrî ona necə deyə bilərdi ki, bu nə dildir?! Özü də o dil türk dili idisə, onların adları vardı – xəzər dili, xaqaniyyə, oğuz, qıpçaq... (Məhmud Qaşqariyə baxın, o bu adları sayır). O halda, əl-Müərrî ilə Qətran Təbrizinin söhbətində adı çəkilən Azəri və ya Azərbaycan dilinin hər hansı türk dilinə dəxli ola bilermi?

Mən problemin tarixçilik aspektini açıqlamağa çalışdım

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

- Hamlet müəllimin sualları mövzunun başlıca elmi aspektləri, məzmun və mahiyyətiylə bağlı. Mən isə problemin tarixçilik aspektini açıqlamağa çalışdım. Nə isə, suallara dönək.

Birincisi, mən türklərin tarixində bir "böyük köç" deyil, yüzillər və hətta minillər boyunca onların dəfələrlə köçlərdə olduğu qənaətinə deyəm. Bu, tarixdə "türk dinamizmi" (L.N.Qumilyovda: passionarlığı) kimi də qəbul edilə bilər. Türklərdə gözəl atçılıq və arabaçılıq ("kanqlı" buradan) sənəti vardı. Erkən xristian-latin tarixçilərində (İordan və b.) türklərin doğuluşdan ölənə kimi at ilə bütöv, bitişik təsəvvürü yaranmışdı; sanki uyqusu da, yeməyi də at üstündə

yapılırdı. Antik kentavr mifi buradan. Buna görə mən, sizin dediyiniz kimi, türklərin "Çinin şimalından dalğa-dalğa köçüb qərbə, o cümlədən İran və Qafqaza gəldiyini heç zaman inkar etməmişəm.

Ancaq mən belə bir ənənəvi qavrayışla yanaşı israr edirəm ki, türklər şərq-qərb yönümlü köçlərdən daha öncə qərbdən şərqə köçlər etmişlər. Məruzəmin ikinci hissəsində akademik Eyxvaldın (1838), akademik Marrın (1934), akademik Hroznının (1940) və akademik Nemetin (1963) əsərlərinə istinadlar var. Onların konsepsiyası belədir: qədim türklərin ilkin vətənləri Aralıq dənizi, Ural-Qafqaz dağları olmuşdur. Bu səbəbdən "Azərbaycan tarixi" kitabının (1996) VII bölümündə mən "Ön Asiya, Aralıq və Qara dəniz bölgələri uzaq keçmişdə türklərə yad deyildi" mövzusunun başlığa çıxarmışam. Burada belə bir tezis də yer almışdır: "Bu göstəricilər... türklərin Ön Asiyada və Aralıq dənizi üzərində tarixin ulu çağlarından yerləşib oturduqlarını sübuta yetirir. Dünya elmində türko-loqların yalnız bir yarısı Altay bölgəsini türklərin ilkin vətəni sayırsa, qalanları onların bu bölgəyə Ön Asiyadan sonralar gəldiyini yazmaqdadır" (s. 159).

İkincisi, sualda aborigenliyi yalnız "qafqazlılara" aid edirsiniz. Bu, çox nisbi, hətta şərti anlayışdır. Akademik İ.Cavaxişvili bir zaman yazırdı: "Измерением всех черепов, найденных в древнейших погребениях Кавказа, установлено, что сперва в нашей стране жили длинноголовые, то есть долихоцефалы..." Xatırladıram: türklər bu antropoloji tipə mənsubdurlar, qafqazlılar isə braxikran tipinə.

Sonuncu, Hamlet müəllim, Əbül-ülə Məərrî tarixçəsi prinsipal məsələ deyil. Mən yalnız 1958-ci il "Azərbaycan tarixi" (Ə.Quliyev) kitabının mövqeyini açıqlamaq üçün bu mövzuya toxundum.

Sual çox yaxşı qoyulmuşdu: "Köküng kim?"

Camal MUSTAFAYEV, fəlsəfə elmləri doktoru, professor:

- Süleyman müəllimə təşəkkür edirəm. O, Azərbaycanın ən böyük tarixçilərindəndir. Elm aləmində tək Azərbaycanda yox, keçmiş SSRİ-də öz mövqeyi olan alimdir. Onun mühakimələri hər

hansı bir elmi dəlilə əsaslanır. Ancaq bir məsələ var ki, istər milli, istərsə də siyasi məsələ olsun, hər birinin metodoloji əsası olmalıdır. Metodologiyadan kənarında fikirlər mütləq dağılacaq, qırılacaq.

Bu baxımdan Süleyman müəllim sualı çox yaxşı qoydu: "Köküng kim?" Amma bu gözəl sualın cavabı məcrasını aşmış sel kimi hər tərəfə dağıldı. Mövzu çox geniş olduğundan fikirlər uzağa getdi. Mən istərdim ki, Süleyman müəllim məruzəsini konkret elmi nəticələrlə yekunlaşdırsın...

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

- Bu sual da mövzunun başlıca elmi aspektlərinə toxunmağı tələb edir. "Köküng kim?" sualına mən yalnız tarixçilik müstəvisində toxundum, tarixçilərin görüş və yanaşmalarını açıqlamağa çalışdım. Köklərin kimliyini açıqlamaq istəyirsinizsə, ikinci məruzə dinlənilməlidir.

Şahin MUSTAFAYEV, tarix elmləri namizədi:

- Mən Süleyman müəllimə təşəkkür edirəm.

Mən 1984-cü ildə ilk dəfə EA-na gələndə o, yenə etnogenezis haqqında müzakirələr aparırdı. Bu gün xəyalən o dövrlərə qayıtdım.

Mənim sizə bir sualım var: Türk olmaq sizə görə nə deməkdir? Yəni türk olmaq bir genetik, bioloji varlıqdır, yoxsa milli şüurdur? "Köküng kim" deyəndə nə nəzərdə tutulurdu?

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

- Mahmud Kaşkarlı "Köküng kim?" sualı ilə türk kimliyi, türk varoluşunu nəzərdə tuturdu. Haqlısınız, məsələnin yalnız genetik tərəfi deyil, düşüncə və mənəviyyat aspekti də var. Nikola Sarkozi Macar-yəhudi kökənli birisi, amma mənəviyyatca tam bir fransız. Peterburq Universitetinin professoru Kerope Patkanyan (XIX y.) qaraçı (çigənə) nəslindən, təbliği yazıları ilə Daşnak düşüncəsinə təməl atanlardan biri, yəni erməninin ermənisidir. Yeri gəlmişkən, müəlliflərimizdən biri Dağlıq Qarabağ ermənilərini albanlar kimi təqdim etməkdə ısrarlıdır. Məncə, yalnız xəstə təxəyyül ilə bu gün bunu yazmaq olar. Sözü qısası, "Köküng kim?" sualı ilə həm də özünü dərk etmə, özünü türkbilmə mövzusu nəzərdə tutulur.

Güllü YOLOĞLU, tarix elmləri doktoru:

- Mən də maraqlı mövzuda məruzə etdiyinə görə Süleyman müəllimə təşəkkür edirəm. O, bu mübahisəli məsələyə xeyli aydınlıq gətirməyə çalışdı. Amma məncə, bəzi məsələlərə də aydınlıq gətirilməsi lazım gəlir. Məsələn, tarixi əsərlərdə uyğurların da bu ərazilərə gəlməsi yazılır. Yaxud qıpçaq məsələsi bir az diqqətdən kənar qalır. Başqa bir sual türklərin bu ərazilərdə əvvəldən yaşaması, ya da sonra gəlməsi ilə bağlıdır. Mən Süleyman müəllimin bu məsələlərə münasibətini bilmək istəyirəm.

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

- Məncə, nə üçün burada Qıpçaq və ya Uyğur türklərindən ayrıca söz açılmaması artıq aydındır. Türklərin əvvəldən burada yaşaması mövzusunə isə artıq toxundum. Təşəkkür edirəm.

"Elm və Sənət Məclisi. 1-10".

Redaktor Hamlet İsxanlı.

Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı,

Bakı, 2008, s. 223-253.

EPOS və TARİXİMİZ

«DƏDƏM QORQUD» KİTABINDA ANAXAQANLIQ TARİXİNİN İZLƏRİ

«Kitabi-Dədəm Qorqud»un bir əski qaynaq kimi öyrənilməsində «qadınım ana//qadın ana» sözbirləşməsi xüsusi araşdırma tələb edir. Bu ifadəyə biz kitabın yarpaqlarında aşağıdakı düzümlərdə rast gəlirik:

birinci boy – «Bəri gəlgil, ağ südün əmdiyim **qadınım ana**» və «Xan babamın göyğüsü, **qadın anamın** sevgisi» (s.22, 24);

ikinci boy – «**Qadın ana**, nə ağlarsan!» (s. 35);

üçüncü boy – «Xan babamın göyğüsü, **qadın anamın** sevgisi» və «Bəy babamın, **qadın anamın** sovqatı arğış» (s. 54);

dördüncü boy – «**Qadın ana**, bəy baba deyü bozlatdınmı?» (s. 75);

altıncı boy – «Bəy babamın, **qadın anamın** üzün görmədən bu gərdəyə girsəm – dedi...» (s. 100). Bununla yanaşı, həmin boyda dəfələrlə Selcan **xatun** (Yazıcıoğlu «Oğuznamə»sində: Selcan **qadın**) ifadəsi də getmişdir.

Mətnşünaslıq və ümumelmi dəyəri şübhəsiz olan həmin söz birləşməsi «Dədəm Qorqud» kitabında olduğu kimi, artıq qədim türk kağanlığı dövrü yazı ənənəsində də geniş işlənməkdə idi. Fikrimizi sənədləşdirmək üçün VIII yüzilliyin I yarısına düşən Kül Tigin abidəsindəki sətirləri gözdən keçirək (mötərizədəki rəqəmlər sətirlərin sırasını bildirir).

(25) «Türk budunıg atı küsi yok bolmazun tiyin, qanıım qağanıg **ögim qatunıg** götürmiş tenqri... – Türk xalqının adı, şərəfi yox olmasın deyə kağan atamı, **qadın anamı** götürmüş tanrı...»;

(31) «**Umay teq ögim qatun** qutına inim Gül tiqin er at buldı – **Humay bənzərli qadın anamın** şərəfinə kiçik qardaşım Kül Tigin er adı buldu»;

(49-9) «**Ögim qatun** ulayu öglərim ekelerim kelinünim kunçuyularım bunca yemə tiriqi boltaçı erti... – **Qadın anam**, o biri

analarım, böyüklərim, gəlinlərim, xanımlarım, bu günədək kənz olası idiniz...»*

Beləliklə, «qadın ana» mənşə etibarilə yalnız «Dədəm Qorqud» boylarında yazıya alınmamışdır, qədim run yazılarında da olduğu kimi işlənmiş bir tərkibdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, «Kitabi-Dədəm Qorqud» boylarında qarşımıza çıxan «qadın ana» sözbirləşməsi run yazılarında «ögim qatun»un sadəcə çevriliş şəkli deyildir, **sonuncu ilə yanaşı işlənməkdə olan sinonimdir**. Qədim türk yazılarından birində, daha doğrusu, S.Y.Malovun 1910-cu ildə şimal-qərbi Çində tapdığı «Altun yaruğ» uyğur yazısında «**ana qatun**», yəni bilavasitə «Dədəm Qorqud» kitabındakı modelə rast gəlirik: «anası gatun... beş jüz gızlar guvraqın – onun **qadın anası**... beş yüz qulluqçu (qız) əhatəsində» [6, 449]. Bu yazı X yüzilliyə aid edilir. Düşünmək olar ki, run yazılarında «ögim qatun» birləşməsi, oğuzlar ilə uyğurların söz dünyasında lap ilkindən eyni məna daşıyan qadın ana // anam qatun şəklində işlənməmişdir.

Bəs bu söz birləşməsinin daşdığı çalar yükü nədir? «Qadın ana» (Ögəm gatun) – matriarxat, anaxaqanlığı qalığıdır*. Əgər «qanıım qağan – kağan ata» elin, imperiyanın siyasi başçısını, dar ölçüdə isə patriarx, patriarxal ailə başçısını bildirirsə, «ögim qatun – qadınım ana», bir vaxt tədqiqatçılardan birinin çevirdiyi kimi, «mənim anam» demək deyil [4, 92], təqribən «əlahəzrət, məlikə ana» çalarındadır, yəni «ana» sözündən qabaq gələn «qadın» sözü bir növ titul kimidir (bunu biz yuxarıda «Dədəm Qorqud» kitabından gətirilən parçalarda aydın görə bilirik: «qadın ana, bəy baba deyü bozlatdınmı?» kimi cümlələrdə «qadın», «bəy» sözləri ana və ata ünvanına işlənən silki titul çaları daşıyır). Əlbəttə, «qadın ana» tərkibi işləndikdə ilk növbədə ananın çəmiyyətdəki nəsil havadarı, nəsil başbiləni, kağan (və habelə bəy) ailəsi sistemində nəslin

* Sətirlər Kül Tigin şərəfinə yonulmuş böyük (KTb) yazıdandır. Sətirlərin transkripsiyası və çevrilməsi aşağıdakı əsərlər üzrə verilir: С.Е.Малов. Памятники древнепуркской письменности. М.-Л., 1951; И.В.Стеблева. Поэзия тюрков VI-VIII веков. М., 1965; Ə.С.Şükürov, А.М.Мəһərrəмов. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. В., 1976 (Təəssüf ki, sonuncu əsərdə qədim türk dili üçün çox səciyyəvi olan qalın samitlər yalnız yumşaq səslərlə transkripsiya edilmişdir: «qanıım qağanıg ögim qatunıg» əvəzinə «kanıım kağanıg ögim katunıg» və s.). Aşağıda bəzi parçalar tam dəqiqlik xatirinə «Древнепуркский словарь» kitabında işlənən latın transkripsiyası ilə veriləcəkdir.

* Red. – «Ana dili» ifadəsi də bu baxımdan maraqlıdır.

müəssəməsi olması nəzərdə tutulurdu. Belə bir yüksək şərəflə o, «kağan ata» ilə yanaşı qoyulur, demək olar ki, sonuncu qədər sonsuz ehtiram və pərəstiş edilən ulu bir şəxsiyyət məqamına yüksəlmiş olurdu.

Ancaq sözün çalar yükü deyilənlərlə bitmir. Yuxarıda Kül Tigin (böyük) yazısından gətirilən 31-ci sətərə bir də göz yetirək. «Humay bənzərli (və ya Humay təkin) qadın ana» cümləsində nəslin ana başbiləni qədim türklərdə üç ilahi (Tenqri, Humay və birgə götürülən Sub Jär yəni Su-Yer ilahəsi) ilə yanaşı qoyulur*. Daha doğrusu, Humay baş ilahi Tenqri (Tanrı) ilə bərabər, Su-Yerdən isə üstün götürülürdü. Qədim run yazılarından 716-cı ilə düşən Tonyukuk abidəsinin 38-ci sətirində bu üç ilahi adı məhz aşağıdakı düzümdə yad edilmişdir: «Tenqri, Umay, iduk Yer Sub basa berti erinç – Tanrı, Humay, müqəddəs Yer-Su bizi basıb əzərdilər axı!»**

Humay kultunun «çox qədim» olması, türk xalqları içində bu kultun «ümumən yayılması» elmdə çoxdan üzə çıxarılmışdır. «Xeyrixah qadın ilahəsi» Humay, 20-ci illərdəki etnoqrafik araşdırmaya görə, uzun bəyaz-qırmızımtıl saçları olan ana kimi təsəvvür olunmaqda idi. Cənub-qərbi Xakasiyada yaşayan şorların, teleutların və sağayların dualarında bu ilahə körpə uşaqlara himayə göstərmək üçün yerə **göy qurşağı** vasitəsilə enir; **Sumer dağı** onun əyləncə yeri, **Süttük göl** isə çimərliyidir. Adı «təmiz» sifəti ilə birlikdə çəkilən bu əsatiri personaja teleutlar «May ene» (Humay nənə), qırğızlar «Humay enezi», oturaq özbəklər isə «Humay ana» deyərmişlər. Lakin son iki xalqın təsəvvüründə islamiyyətin təsiri nəticəsində Fatma – Zöhrə obrazı ilə calaşaraq ona qovuşmağa başlamış, «Humay – Fatma – Zöhrə ana» və ya «Bibi Fatma, bibi Zöhrə, Humay ana» kimi mürəkkəb sintetik birləşmə şəklinə düşmüşdür [7, 134–139].

Eyni vəziyyəti azərbaycanlıların əsatiri kult və kosmoqonik təsəvvürlərində görə bilərik. Göy qurşağı el içində «Fatma nənənin

hanası» adlandırılır, deməli, bu relik – ifadə Humayın «anonim» xatirəsi deyil, tarixən məlum olan «müsəlmanlaşmış», sonrakı əvəzedici adıdır. Bu adın göy qurşağı anlayışı ilə birlikdə işlənməsi (çox təəssüf ki, etnoqrafiya ədəbiyyatımızda bu mövzu araşdırılmamışdır) tamamilə qanunauyğundur, çünki yuxarıda gördüyümüz kimi, körpələrin himayəçisi olmaq etibarilə Humay guya yerə göy qurşağı (yəni «öz» hanası) vasitəsilə enərmiş. Görünür, bu təsəvvürlə bağlı olaraq xalq içində göy qurşağı indi də sevinclə qarşılanır, orta əsr kosmoqrafiya kitablarında isə oğuzların (toquz quzların) göy qurşağı görüldükdə şənlik etmələri yazıya alınmışdır [2, 103, ərəb mətni, 66]. Humay kultunun daha bir izi bəzi uşaqların bədənində olan anadangəlmə «ləkə» (xal) ilə bağlıdır; əski düşüncəli adamlar bu ləkəni uğurlu və müqəddəs bir nişanə sayırlar. N.P.Direnkovanın araşdırmasından məlumdur ki, əski təsəvvürlərə görə, həmin anadangəlmə xal Humay ananın körpə bədənində əl yeridir, yəni əllərinin izidir [7, 137].

Beləliklə, «Qədim türkcə lüğət» kitabında verildiyi kimi, «qadın» yalnız və sadəcə olaraq «xanım, əsilzadə qadın», «hökmdar, əyan arvadı» [6, 436] deyildir. «Qadın», «qadın ana» sözlərinin tarixi semantikasi qat-qat genişdir. O, Humay və Tanrı şərəfli, ilahiləşdirilən bir surətdir. Və «Dədəm Qorqud» boylarında oğuzların belə bir personaja qarşı davranışı çox aydın ifadə olunmuşdur: «**Ana haqqı – Tanrı haqqı...**» (KDQ, s. 36, 145).

Dəlillər artıq silsilə şəklində almış olur. Əvvəla, kitabın yazı redaktəsi qədim run yazılarında da işlənmiş olan «qadın[ım] ana» sözbirləşməsi ilə yanaşı, həm də bu sözlərin arxasında duran tarixi çaları qoruyub saxlamaqdadır. İkincisi, «Dədəm Qorqud» kitabında qədim türk kağanı timsalında təsvir olunan «xanlar xanı» Bayındırın qızı, «bəylər bəyi» Qazan Alpm arvadı **Burla xatun** həm nəslin ana başbiləni – «qadın ana», həm də sosial nüfuzu və hüquqi səlahiyyət dairəsi «Tanrı haqqı»na bərabər tutulan müqəddəs və toxunulmaz şəxsiyyətdir.

«Dədəm Qorqud» kitabında işlənən **ana haqqı** söz birləşməsini səhv etmədən ibtidai bəşər tarixinin öyrənilməsinə və ümumiyyətlə dünya elminə fayda verə biləcək bir anlayış saymaq lazımdır. F.Engels «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» kitabında ana nəslindən danışarkən məhz həmin anlayışdan istifadə etmişdir. Belə ki, Esxilin «Oresteya» əsərində Troya

* «Humay» sözünü araşdıran tədqiqatçılardan P.M.Melioranski, V.V.Bartold, A.N.Bernştam məhz bu fikirdədirlər. L.Budaqov, sonralar ona əsaslanan A.N.Kononov sözü ancaq «mifoloji quş» kimi izah etmiş, beləliklə də onun run yazılarında qalan çox arxaik çalarını gözdən qaçırmışlar. Nəhayət, V.V.Radlov və O.Ş.Gökyay sözü «uşaq qoruyucusu tanrı Humay» kimi vermişlər [12, 226; 4, 99; 8, 96; 13; 17, CCIXXXIX–CCCXVI].

** Qaynaqlar 185-ci səhifədə göstərilmişdir.

savaşından qayıdan Aqamemnon başqa bir kişiye vurulan arvadı Klitemnestra tərəfindən öldürülmüşdü; onların oğlu Orest isə belə bir hərəkətinə görə öz anasını öldürmüşdü. Lakin anamn öldürülməsi o vaxtlar «əsla bağışlanılmaz ən ağır bir cinayət» sayıldığından, Orest özü də mifoloji intiqam pəriləri olan erinlərin təqibinə məruz qalmışdı. Bu əsətiri, yarım-mifoloji hekayət «ölüb getməkdə olan **ana hüququ** ilə qəhrəmanlıq dövründə yaranan və qələbə çalan **ata hüququ** arasındakı mübarizənin dramatik təsviri kimi» F.Engelsin diqqətini özünə çəkmişdir [1, 172]. Bu materialı Engels Bazel universitetinin professoru İohan-Yakob Baxofenin 1861-ci ildə çapdan çıxmış «**Ana haqqı**» kitabından götürüb istifadə etmişdir. Onu da bildirmək yerinə düşər ki, hər iki müəllifin yazılarının orijinalında (almancasında), habelə rusca çapında haqqında fikir yürütdüyümüz anlayış yalnız bir ifadə: **Das Mutterrecht – Материнское право** şəklində işlənmişdir. Deməli, kitabın azərbaycancasında işlənən «ana haqqı» və «ana hüququ» anlayışları vahid semantika daşımaqdadır.

İndi isə «Kitabi-Dədəm Qorqud» boylarında Burla xatuna oğlunun dediyi yuxarıdakı sözləri bütövlükdə, cümlənin sonluğu da daxil olmaqla oxuyaq: «**Ana haqqı Tanrı haqqı degilmisə qara polad üz qılıcım dartaydım, qafillicə görklü başım kəsəydim**».

Gördüyümüz kimi, bu nəhəng tarixi-ədəbi qaynağımızda **ana haqqı** anlayışı tam eyni şəkildə və eyni sosial çalarda işlənmişdir; ana haqqının tanrı haqqına bərabər tutulması, yaptığı günahın böyüklüyündən asılı olmayaraq, onun öldürülməsinə yasaq qoyur, ona hüququ toxunulmazlıq, bir növ «demonik müdafiə» immuniteti vermiş olurdu. Həqiqətən, «Dədəm Qorqud» kitabında qalmış tutarlı məlumat ibtidai tarixin öyrənilməsi üçün qədim yunan bədii əsərlərinin, o cümlədən Esxil faciəsinin dəyəri səviyyəsindədir.

Əlbəttə, nə qədim Altay-Türküstan kağanlığında, nə də «Dədəm Qorqud» kitabında özümlü bir tarixi təsvir tapmış olan «oğuz cəmiyyətində» anaxaqanlığı olmamışdır. Lakin hər ikisinin sosial-siyasi xəritəsində həmin ibtidai institutun ünsürləri çox güclü olmuşdur. Belə şəraitdə anaxaqanlığı dövründən qalma iz və təsəvvürlər dəyişikliyə uğrayır, onlara yeni tarixi don geydirilirdi. Məsələn, uyğur yazısında bizə çatan «Oğuznamə» kitabında Oğuz xanın anası «Ay kağan» adlandırılmışdır, yəni düzgün tarixi çalar verə biləcək «Ay qadın» əvəzinə kişi hökmdar titulu daşımaqdadır.

A.N.Bernştam və A.M.Şerbak «Ay kağan» timsalında Humay ilahəsinin təsvir olunduğunu yazmaqda yanaşı, həmin ad ilə «bağlı anaxaqanlığının ataxaqanlığına keçməsinin izini görməkdə tam haqlıdrlar [3, 66; 16, 94]. Belə bir qanunauyğun tarixi təkamül qədim run yazılarından Altun göl abidəsinin üçüncü sətrində öz sənədli ifadəsini tapmışdır: «Bu atımız **Umay beq** biz, biz uya alp er... – Bizim bu adamız **Umay bəydir**, biz nəslən alp ərik» [10, 53–54]. Burada Humay, yuxarıda Ay kağan kimi, artıq «bəylik», «ərlik» sifətləri ilə bağlılıqda verilmişdir.

«Kitabi-Dədəm Qorqud» boylarında run yazı mədəniyyətində özünə yer tapmış bu «hazır», ənənəvi anlayışlar dönə-dönə işlənmişdir. Qanturalımın ata-anası Selcan xatun ilə qarşılaşdıqda «gördülər kim bu **gəlin kişinin** qılıcımın balçığı qanlı», həmin «gəlin kişinin» kim olduğunu bildikdə isə – «**anam kişi, qızım kişi**» sözləri ilə ona üz tuturlar; kitabda «xatun kişi» sözbirləşməsi də işlənir. Beləliklə, bütün bu tərkiblər toplusu qrammatika baxımından run yazılarında ümumiləşmiş «**dişi kişilər**» [16, 81] söz düzümü ilə tamamilə uzlaşır.

Görünür, məhz həmin tarixi təkamül ilə bağlı olaraq «qız//gəlin//xatun//kişi» və «dişi kişilər» ilə yanaşı, hər iki abidə silsiləsində müştərək **qız oğlan** anlayışı ortaya çıxmışdır. «**Dədəm Qorqud**» kitabı: «qırx incə belli **qız oğlanla** (yəni qızla – S.Ə.) qara ayğırın dartdırdı» (s. 81); **Kül Tigin yazısı**: silik gız oylun kün bolti – təmiz **qız oğlan** (yəni qızların, nəslin qadın qismi. – S.Ə.) qul oldu» (KTb–7)*.

Dilimizdə əski bir relik kimi işlənəndə olan **xanım** və **bəyim** sözləri arxasında da qadının kişilərə aid olan sosial-siyasi silki adlar ilə çağırılmasının izi qalmaqdadır. Tarixin əski qatlarında həmin iki sözün ilkin sinonimi «qadın» olmuşdur, lakin zaman keçdikcə bu söz «xanım» və «bəyim»ə nisbətən əski yüksək sosial çalarını itirmiş, öz yerini bu sonuncu anlayışlara vermişdir.

* Elmi ədəbiyyatda «Dədəm Qorqud» kitabındakı «qız oğlan» ifadəsini «qız, qız xeylağı» (Tofiq Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., 1976. S. 67), run yazılarında «silik qız oğlan» ifadəsinin isə «təmiz qadınların» mənasında işlənməsi (Ə.Şükürov, A.Məhərrəmov, s. 65), düzgün olaraq qeyd edilmişdir. Ancaq birinci araşdırmada «Dədəm Qorqud»da olan «qırx cariyə **oğlu başına çevirdi**» cümləsinin açımı, zənnimcə, yanlış oxunuş üstündə götürülmüşdür. Məndə «cariyə oğlu»ndan deyil, Qazan xanın qırx cariyəni öz «oğlu başına çevirməsindən» söhbət gedir. Kitabın 2-ci boyunda da eyni klişə – sonluq getmişdir: «Qazan bəy ordusunu, oğlanını, uşağını, xəzinəsini aldı... Qırx baş qul, qırx qımaq (kəviz. – S.Ə.) oğlu **Uruz başına** azad elədi».

«Kitabi-Dədəm Qorqud» boylarında işlənən «qadınım ana» ifadəsinin sosial-tarixi məzmununun açımı üçün Kül Tigin abidəsindəki «O biri analarım, ...gəlinlərim, xanımlarım» cümləsi üzərində dayanmaq lazım gəlir. Əvvəlcə run yazının əslində gedən «Ulaju ögälərim» ifadəsinin çevrilməsi haqqında. Adətən bu ifadə «ardımca gələn analarım», bəzən isə «ögey analarım» kimi çevrilir, halbuki leksik baxımdan «o biri [alayı] analarım» çalarında işlənməsi şübhə doğurmur. «Humay bənzərli qadın ana»dan sonra gələn bu analar A.N.Bernştam və L.N.Qumilyovun fikrincə [4, 92; 5, 74], qədim türklərdəki poliqamiya – çoxarvadlılıq əlamətidir (Bəzən poliqamiya ehtimalı levirat adəti, yəni ata öldükdə nəsil varını dağıtmamaq üçün oğlunun öz analığı ilə, yaxud qardaş öldükdə kiçik qardaşın onun arvadı ilə evlənməsi adəti ilə bağlanılır; halbuki levirat və poliqamiya iki müxtəlif əski hadisələrdir). Belə bir ehtimal Kül Tigin abidəsində yuxarıda gətirilən cümlənin oxunuşu üzərində qurulur. İ.V.Stebleva 1965-ci ildə çıxan kitabında həmin cümləni belə oxumuşdur: «Моя мать – катун, мои сводные матери, мои старшие родственницы, мои жены... вы бы стали рабынями» [14, 122]. Burada cəm halında işlənən «mənim arvadlarım» ifadəsi, müəllif bu fikri söyləməsə də, poliqamiya ehtimalını irəli sürmək üçün əsas götürülə bilər. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, bu ehtimal qədim run yazısının özündən deyil, daha çox yanlış oxunuşdan irəli gəlmişdir. Məsələn, cəmi on il keçdikdən sonra İ.V.Stebleva özü yuxarıdakı cümləni «yeni dəqiqləşmiş redaktə»də belə oxumuşdur: «Моя мать – катун, следующие [за ней] мои [сводные] матери, мои старшие родственницы, мои младшие родственницы, мои принцессы (?)...» [15, 34]. Bir tərəfdən, müəllif əski yanlış oxunuşu gözə çarpacaq ölçüdə dəyişdirmişdir. «Kunçuyularım» sözü yeni redaktədə «mənim arvadlarım» əvəzinə düzgün olaraq «mənim şahzadə (və ya məlikə. – S.Ə.) xanımlarım» oxunmuşdur və bu sonuncu ifadə sual altına alınsa da, artıq çoxarvadlılıq ehtimalı üçün əsas vermir. O biri tərəfdən isə müəllif ulaju ögälərim ifadəsini «ardımca gələn» (?) analar, «kelüninim» (gəlinlərim) sözünü tamamilə yanlış olaraq «mənim kiçik qadın qohumlarım» kimi tərcümə etmiş, başlıcası isə «analar» sözündən qabaq kvadrat mötərizədə, yəni özündən «ögey» sözünü artırmışdır. Əlbəttə, qəhrəmanın öz

anası ilə yanaşı «ögey anaları» da olmuşsa, onun atası çoxarvadlı ailə başçısıdır, yəni poliqamiya mövcud olmuşdur.

Qədim türk başdaşı (epitafiya) yazılarının da oxunuşunda eyni yanlışlıq gözə çarpır. Barlıq çayı hövzəsində tapılan iki belə yazıda «guidağı guncuimya adıryldım» cümləsini İ.V.Stebleva «**evdəki arvadlarımdan ayrıldım**» (yəni «**öldüm**») şəklində oxumuşdur [14, 137, 138]. Halbuki ikinci kitabında həmin sözü, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, daha düzgün redaktədə «şahzadə xanımlarım» çevirmişdir. Sonuncu ifadə isə «arvadlarım» çalarında deyil, qədim türk run yazılarında və «Dədəm Qorqud» kitabında rast gəldiyimiz «qızım – gəlinim» mənasında, yəni nəslin ümumən qadın hissəsini nəzərdə tutan bir ədəbi-tarixi məzmununda işlənmişdir. Kül Tigin abidəsinin müvafiq sətirləri də məhz həmin məzmunu ifadə etməkdədir; qəhrəmanın xidməti onda görülür ki, o, **nəslin qadın hissəsini** kənz və qul olmaqdan qurtarmışdır.

Əslində isə poliqamiya ehtimalı belə bir asan yolla özünü doğrulda bilmir. Qədim run yazıları silsiləsində başlıca zümrə olan Orxon abidələrində (Kül Tigin, Bilgə kağan, Tonyukuk və Ongin abidələri) poliqamiya institutu əslində nəzərə çarpmır. Çünki həmin abidələrdə yaşayışı əks olunan qədim türk cəmiyyətləri tarix etibarilə ilkin feodalizm dövrünə düşür (Burada islamdan sonrakı nikah adətlərindən söhbət getmir).

Başqa sözlə, söhbət ən qədim zamanlarda türk xalqlarında poliqamiya olub-olmasından deyil, konkret ilkin feodal dövrü yazılı qaynaqların düzgün oxunuşundan gedir. Prinsip etibarilə poliqamiya hər hansı regionda yaşayan tayfaların ibtidai tarixində üzə çıxarıla bilər. Lakin poliqamiya tarixən əski, çox arxaik bir hadisə olmuşdur. Məsələn, Azərbaycan ərazisində arxeoloqların araşdırdığı qəbirlərdə kişi sümükləri ətrafında oturdulmuş vəziyyətdə gömülmüş bir neçə qadın skeleti məhz poliqamiya nişanəsi kimi götürülür. Fəqət arxeoloqlar həmin qəbirləri miladdan qabaqkı II minilliyin XIV–XI yüzilliklərinə aid etmişlər [18, 34; 9, 148; 11, 11]. J.de Morqanın fikrincə, bu «barbar dəfn adəti» dəmir alətlər işlənməyə başlarkən, yəni artıq miladdan qabaqkı I minilliyin başlanğıcında aradan çıxıb yox olmuşdur.

«Kitabi-Dədəm Qorqud» kimi ensiklopedik bir abidədə oğuzlar yalnız monoqamiya vəziyyətində təsvir edilmişdir. Kitabda çoxarvadlılıq yoxdur. On iki boydan heç birində heç bir oğuz igidi

nə çoxarvadlı, nə də ikiarvadlıdır. 16 illik əsirlikdən Bamsı Beyrəyi qurtaran «kafir qızı»na: «Qılıcıma doğranayın! Oxuma sancılayın! Yer kimi kərtileyin! Topraq kimi savrulayın. Sağlıqla varacaq olursam Oğuz, gəlib səni halallığa almazsam!» – söyləyərək and içən qəhrəman yalnız öz deyikliyi Banu Çiçəklə evlənir, andını pozaraq ikinci qızı almaqdan çəkinir. Kitabın sonuncu boyunda da həmin qəhrəman son nəfəsdə «ağca üz lü görklüm» deyərək təkarvadlı olduğunu bildirir (KDQ, s. 56-68, 154). Buradan yalnız bir nəticə alınır: «Dədəm Qorqud» kitabında poliqamiyadan bir iz belə qalmaması, habelə ona məzmunca yaxın olan qədim kağanlıq dövrü Orxon yazı abidələrində poliqamiyanın bir hadisə kimi hiifz olunmaması təsadüfi sayıla bilməz.

Nəsli quruluş ilə hələ sıx bağlı olan qədim kağanlıq cəmiyyətində hər bir ailə, xüsusilə kağan və bəy ailələri ilk növbədə patriarxal ailə idi. Bir neçə evdə yerləşən patriarxal ailə birinci nəsildən həm ata və ananı, həm də əmilərin ailələrini (arvadları, uşaqları ilə birlikdə) birləşdirirdi və birinci nəslin qalan arvadları da «öge» – ana adını daşıyırdı. «O biri» və ya «ögey analar» dedikdə, görünür, məhz həmin qadınları nəzərdə tutmaq lazımdır.

«Gəlinlərim, xanımlarım» sözbirləşməsi də patriarxal ailənin ayrılmaz, mühafizə və müdafiyyə ehtiyacı olan tərkib hissəsidir, indiki çalarda söyləsək, nəslin ümumiyyətlə qadın qismidir. Həmin basmaqəlib sözbirləşməsinin daşdığı geniş rəmzi semantikanı anlamaq baxımından Yenisey başdaşı yazıları çox səciyyəvidir. Onlardan ikisinə göz yetirək: ər küdäkülərim **giz kelinlərim** bökmədim – ər kürəkənlərimdən, **qız gəlinlərim**dən yarımadım (öldüm); esizimä... **giz kelinlərim** bökmədim – vay mənə, **qız gəlinlərim**, həyatdan yarımadım (öldüm).

Yeri gəlmişkən, Yenisey abidələrini bütünlüklə çap edən S.Y.Malov, habelə A.N.Bernştam və «Qədim türkcə lüğət» kitabının müəllifləri «qız gəlinlərim» söz birləşməsinə «nəslin qadın hissəsi» («женское потомство») kimi, yəni nəslin anadan başlanan bütün qadın qismini ifadə edən tarixi toplum çalarında çevirmişlər [10; 4, 92; 6, 449]. Buna görə də İ.V.Steblevanın həmin tərkibi yalnız indiki dar çalarda «gəlinlərim» (невестки) kimi çevirməsi [14, 138] uğurlu sayıla bilməz.

Beləliklə, «qız gəlinlərim», habelə «gəlinlərim, xanımlarım» sözbirləşməsi «Kitabi-Dədəm Qorqud» boylarında gördüyümüz

«qızım – gəlinim» ifadəsi ilə tam uzlaşaraq əslində eyni frazeologiya parçasından başqa bir şey deyildir. Dördüncü boyda Qazan xan əsir düşmüş oğluna söyləyir: «Sən gedəli... qaza bənzər* **qızım-gəlinim** ağ çıxardı, qara geydi, qarıcıq anan qan-yaş tökdü, ağ saqqallı baban bunlu oldu» (s. 80). Sonuncu boyda həmin qəhrəman dayısına fəlakət baş verdiyini bu sözlərlə bildirmişdir: «Üzərimə yağ gəldi... qaza bənzər **qızımız-gəlinimiz** bunlu oldu (s. 151).

Bir sözlə, «Dədəm Qorqud» kitabında «qaza bənzər qızım-gəlinim» və run yazılarında «qız gəlinlərim», «təmiz qız nəsdim», «analarım, gəlinlərim, xanımlarım» kimi söz birləşmələri nəslin ulu ehtiram göstərilən qadın qismini bildirmək üçün bir ənənəvi yazı vasitəsidir. Bu ənənəvi vasitə başlıca olaraq nəslin-qəbilənin elin çox ağır, sıxıntılı və dərddli vəziyyətə düşdüyünü bildirmək üçün işlənir. «Dədəm Qorqud» kitabında yuxarıda verilən parçalarda olduğu kimi, belə bir söz düzümü oğuz alplarının əsir düşməsi və ya alpların üzərinə yağ gəlməsi ilə bağlı olaraq işlənir. Eyni vəziyyəti run yazılarında görürük. Artıq adı çəkilən Kül Tigin abidəsində həmin söz birləşmələri qədim kağanlıq tarixində məhz ağır Çin (Tabğaç) əsarəti dövrü ilə bağlı olaraq işlənmişdir: «...tabğaç budunqa beqilik urı oğlın qul boltı, silik qız oğlın kün boltı – **Öz güclü ulu nəslin tabğaç xalqına qul oldu, təmiz qız nəslin kənz oldu...**» (KTb, 7); «İduk Ötüken yış (budun) bardıq ilqerü barıqma bardıq qurıqaru barıqma bardıq barduğ yirde edqüq ol erinc. Qanın subca yükürti sönükün taqça yatdı. Beqilik urı oğlın qul boltı, silik qız oğlın kün boltı – Müqəddəs ormanlı Ötükən dağının (xalqı) gah şərqa tərəf yürüşə vardın, gah qərbə tərəf yürüşə vardın, vardığın yerdə (qazandığın) yaxşı şey bu oldu: qanın su kimi axdı, sümüyün

* «Dədəm Qorqud» kitabındakı «qaza bənzər qızım, gəlinim» tərkibi run yazılarında işlənən «silik qız oğlın – təmiz qadın nəslin» ifadəsi ilə ikiqat mətnsünaslıq yaxınlığı üzə çıxarmış olur. Qaz/ku sifəti əsətiri rəvayətlərdən gəlmədir. Açına nəsli tarixini yaşadan mifoloji rəvayətlərə görə, qurddan doğulan on oğlandan biri **ağ qu quşu** olmuşdur. Altayın quzey səmtində hələ 19-cu yüzildə özünü «qu kişilər» adlandıran etnik birlik olmuşdur (С.Г.Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники, с. 105). Görünür, qu quşu haqqındakı əsətiri təsəvvür minilliklər boyu dəyişikliyə uğrayaraq, daha doğrusu, «təmizlik» («ağ», «ağca» rəngi təmizlik, nəciblik, gözəllik sifəti bildirir) haqqında xalq estetik görüşlərinə uyuşaraq «qaz», «ağ qaz» sifətinə keçmişdir (əcdad totem qurd haqqındakı görüşlər sonralar aslan-qaplan surəti ilə calaşdığı kimi). Mahmud Kaşğarlı sözlüyündə «Qaz» artıq qədim türk xalqlarının əfsanəvi başbiləni Əfrasiyabın (Alp Ərtunqanın) qızının adıdır, yəni təmizlik – nəcəbət ifadə edir. «Dədəm Qorqud» kitabındakı «Qazlıq dağ»ın adı, düşünmək olar ki, «qaz dağı», «qazlıq dağı» çalarındadır; Manas çayının başlanğıcında təpəlik yerlərdən biri «Qaz dağı» adını daşıyır.

dağ kimi qalandı **güclü ulu nəslin qul oldu, təmiz qız nəslin kəniş oldu**» (KTb, 23-24).

Gətirilən bu parçaların sonluqları hər iki qaynaq arasında yeni, daha bir mətnşünaslıq yaxınlığı üzə çıxarmışdır. «Dədəm Qorqud» kitabındakı «qaza bənzər qızım-gəlinim **bunlu oldu**» və run yazılarında «təmiz qız oğlun **kəniş oldu**» kimi cümlələri qarşılaşdırmaq üçün «bun» sözünün tarixi kökü və semantikasi məsələsinə toxunmaq bəs edər. «Bun» sözü qədim run yazılarında çox işlənən sözlərdən biridir, çaları isə genişdir. Dərd, sıxıntı, sarıntı və s. [6, 124] ilə yanaşı, həm də ölə, yox olan adamın halını bildirir: «...türk kağan Ötükən yış olursar eltə **bun** yok – Türk kağanı Ötükən ormanında olursa, eldə **dərd** yoxdur» (KTK, 3); «Tör Apa içreki... kunçuyuma **buna** adırıldım – mən, Tör Apa içraki (S.Y.Malov bu sözü daxili titul sayır. – S. Ə.).., məlikə xanımlarımdan fəlakətlə ayrılıb getdim (yəni öldüm)» (Yenisey hövzəsində əyanlardan birinin başdaşı yazısından) [10, 29, 46].

«Dədəm-Qorqud» kitabında sözün «Qədim türkcə lüğət» kitabına düşməyən və «bunalmaq» məsdəri ilə bağlı olan daha bir maraqlı çaları da qalmışdır: «Uruz kafirin ucunu basdı, dağıtdı. Azğın dinli kafir **bunaldı**, oxa girdi» (IV boy), yəni yağı **basıldı**, **əzildi**, **yenildi**. Deməli, kitabdakı «qız-gəlinim bunlu oldu» və run yazılarında «qız nəslin kəniş oldu» cümlələri tarixən ekiz doğulmuşdur. Hər iki abidə silsiləsində işlənən bu ənənəvi yazı «klişeləri» yaş etibarilə ana nəslə dövrünün qalıqları «qəhrəmanlıq» – hərbi demokratiya dövrü yaşayışın patriarxal həyatında güclü «ana haqqı» qalıqları ilə bağlıdır.

Əlbəttə, nəslin qadın hissəsinin («qız-gəlinin») əsir düşüb düşmənlər əlində kəniş olması feodal dövrünün «namus» anlayışı çərçivəsində də ağır hadisə kimi qavranılmışdır. Lakin həmin görüş kök etibarilə məhz «qəhrəmanlıq» dövründə yaranmışdır, məhz həmin dövrdə nəslin kişi nümayəndəsinin savaqlarda «gün keçirməsi», döyüş («qırış») meydanında baş qoyması adi iş olduğu kimi, onun «qız-gəlinləri»nin yağı əlində kəniş olması nəslin bütün varlığı üçün yolverilməz bir iş sayılırdı.

F.Engels yuxarıda adı çəkilən əsərində məsələnin araşdırılan cəhətini ən çox qədim german tayfalarının tarixi üzrə izləmişdir. O,

yazmışdır: «Germanlarda* qadınlara olan və romalı üçün, demək olar, anlaşılmaz qalan hörmətin özünü də **ölməkdə olan ana hüququnun daha bir qalığı hesab etmək olar... Onların arvad və qızlarının əsir və ya qul ola bilmələri fikri onları dəhşətə salır: onlar qadını müqəddəs və ilahi bir şey hesab edirlər**» [1, 290].

Buradan aydındır ki, «Humay bənzərli qadınım ana», «qaza bənzər qızım-gəlinim bunlu oldu» və yuxarıda araşdırılan başqa anlayışlarda yalnız türk xalqlarının qədim tarixində gözə çarpan «görünməmiş» bir hadisədən deyil, tarixin ibtidai qatlarının özümlü dövründə yaranmış olan bəşəri bir hadisədən söhbət gedir.

Mənbəşünaslıq baxımından qeyd etmək lazımdır ki, Rəşid-dədin, Yazıcıoğlu Əli və Əbülqazi Bahadır xan «Oğuznamə»ləri nüsxələrində «qadın ana», «ana haqqı – Tanrı haqqı» kimi tutumlu anlayışlar, necə deyərlər, yerli-dibli işlənmişdir. Bununla yanaşı, Yazıcıoğluda və Əbülqazinin «Şəcərəyi-tərakəm»ində «xatun» sözü «qadın»a oxşar çalar daşımaqdadır; xatun hökmdar nəslindən olan o qadınlardır ki, onlardan doğulan uşaqlar «inal» adlanırdılar. Sonuncu mətndə işlənən «dayə xatun» ifadəsi yalnız təxəyyül gücünə «uşaq himayəçisi» (ilahə Humay) ünvanına yozula bilər, əslində isə məişətdəki dayə çalarındadır. Yəne həmin mətndə bir yerdə gözə çarpan «Humay» sözü run yazılarında çalarda deyil, oğuz Çepni tayfasının **onqonu** – quş totemi kimi yad edilmişdir [8, 53, 58]. Rəşidəddin mətində isə bu söz hətta tayfa onqonu kimi də ortaya çıxmır, çünki «humay» (quş) yerinə orda «sunqur» getmişdir [19, 52].

Beləliklə, haqqında söhbət gedən mövzu baxımından «Dədəm Qorqud» kitabının elmi-idraki dəyəri yalnız matriarxat (anaxaqanlıq) qalıqlarının üzə çıxarılmasında deyildir. Kitabın başlıca dəyəri öyrənilən hadisələrin tarixi ontologiyası səpkisində mətn parçalarının quruluşu, sözlüyü və tarixi semantikasi baxımından «Göy türk» kağanlığı dövrü run yazıları ilə sıx bağlılığındadır.

Bu bağlılıq məqalənin qarşıya qoyduğu yalnız bir mövzunun – anaxaqanlıq tarixinin qalıqları çərçivəsində yuxarıda araşdır-

* «Germanlar» dedikdə F.Engels, kitabın azərbaycanca çevirməsində yazıldığı kimi, «almanlar» deyil, onlar ilə yanaşı indiki isveçlərin, norveçlərin, danimarkalıların, ingilislərin soykökü sayılan qotları, ənql və saksları, normanları və b. bütün «Tatsit germanlarını» nəzərdə tutmuşdur. Buna görə də «germanlar» sözünü F.Engelsin yazısında olduğu kimi işlətməyi lazım bilir.

dığımız bütöv bir sıra sözbirləşmələri və cümlə parçalarında öz maddi ifadəsini tapmışdır:

Kitabi-Dədəm Qorqud	Qədim türk run yazıları
qadınım ana qadın ana	ögim qatun – qadın anam anası qadın («Altun yaruğ» uyğur abidəsi)
ana haqqı –Tanrı haqqı	Umay teq ögim qatun – Humay (tanrı) bənzərli qadın anam
xan baba, qadın ana (bəy baba, qadın ana)	qanım qağamğ, ögim qatunuğ – kağan ata, qadın ana
qız kişi gəlin kişi xatun kişi anam kişi	dişi kişilər
qız oğlan = qız, qız xeylağı qızım-gəlinim qızımız-gəlinimiz = nəslin qadın qismi qaza bənzər qızım-gəlinim	qız oğlan = qız, qız xeylağı qız-gəlinlərim gəlinlərim, xanımlarım = nəslin qadın qismi silik qız oğlın – təmiz qız övladların // nəslin qadın qismi
qaza bənzər qızım-gəlinim bunlu oldu	silik qız oğlın kün boltı – təmiz qız övladların // qadın nəslin kəməz oldu

«Kitabi-Dədəm Qorqud» kimi çox yüzillik yazı ənənəsi olan bir qaynağın və burada təsvir olunan başlıca hadisələrin yaşını müəyyən etmək üçün gətirilən oxşar söz düzümləri, coğrafi baxımdan bir-birindən çox uzaq görünən iki bədii sənət dünyasında işlənmiş bu «hazır» klişə – qəliblər tutarlı dəlil silsiləsi təşkil edir. Lakin bu, artıq ayrıca araşdırma mövzudur.

Qaynaqlar

1. K.Marks və F.Engels. Seçilmiş əsərləri. II C. Bakı, 1953.
2. Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асар ва аджанб ал-малик ал-каххар. Издание текста, перевод, предисловие, примечания и приложения З.М.Бунятова. М., 1971.

3. А.Н.Бернштем. Очерк истории гуннов. Л., 1951.
4. А.Н.Бернштам. Социально-экономический строй орхонско-епишейских тюрков VI-VIII веков. М.-Л., 1946.
5. Л.Н.Гумилев. Древние тюрки. М., 1967.
6. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
7. Н.Дыренкова. Умай в культе турецких племен. // Культура и письменность Востока. Ки. III. Баку, 1928. С. 134-139.
8. А.Н.Кононов. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. М.-Л., 1958.
9. К.Х.Кушиарева. Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе. Советская археология, XXVII. 1957. С. 135-177.
10. С.Е.Малов. Енисейская письменность тюрков. М.,-Л., 1952.
11. Ф.Р.Махмудов. Культура юго-восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. АКД. Тбилиси, 1979.
12. П.М.Мелиоранский. Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями. Журнал Министерства народного просвещения. 4. CCCXVII, июнь, отд. 2. 1898. С. 263-292.
13. В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I. СПб. 1893.
14. И.В.Стеблева. Поэзия тюрков VI-VIII веков. М., 1966.
15. И.В.Стеблева. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М., 1976.
16. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959.
17. Gökyay Orhan Şaik. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 1973.
18. Morgan J. De. Mission scientifique en Perse. Recherches archeologiques. Paris, 1896, IV.
19. Oğuz destanı. Reşideddin Oğuznamesi. İstanbul, 1972.

Azərbaycan Filologiyası Məsələləri.
2-ci buraxılış. Bakı, 1984. S. 185-198.

«DƏDƏM QORQUD» KİTABINDA «BÖRIAĞIZ», «ŞİRÖKÜVƏZ»

«**Böriağız**». Oxucular bildiyi kimi, kitabın sonuncu boyunda Daş Oğuz bəyləri Qazan xan evinin yağmalanmasında iştirak etməyib «ədavət bağlamış», İç Oğuzla Daş Oğuzun birliyini pozaraq dövlətin ikinci hökmdarı Qazan xanın inəği Bamsı Beyrəyi öldürmüşdülər. Bütün «Qalın Oğuz» elinin varlığına qarşı yönəlmiş bu çıxışı yatırmaq üçün Qazan xan qoşun çəkib gəldikdə, Daş Oğuz bəyləri də yarağa qurşanıb döyüşə qalxırlar. Burada sözü kitabın Bakı çapına verək: «Onlar (Daş Oğuz bəyləri – S.Ə.) dəxi çəri dərib **birəğizdan** (!!!) Qazana qarşı gəldilər. Üç Ox, Boz Ox qarşılaşdılar» (16, 158).

Birinci cümlədə yağlı hərflərlə yığılmış «birəğizdan» sözü elmi ədəbiyyatda böyük bir fikir ayrılığı doğurmuşdur. Qabaqcadan bildirmək istərdim ki, akademik H.Araslının 1978-ci il Bakı çapından indicə gətirilən bu oxunuş onun hazırladığı 1962-ci il çapında da belədir; yalnız bu cümlədəki «dərib» sözü 1962-ci il çapında «dəriv» oxunmuşdur (15, 155).

«Çəri dərib (qoşun yığıb – S.Ə.) birəğizdan Qazana qarşı gəldilər» nə deməkdir? Axı, birəğizdan söz söyləmək, «yox-hə» demək olar, ancaq bir ağızdan «qarşı gəlmək», döyüşə girmək olmaz. Dilimizin elmə bəlli olan qaynaqlarının heç birində «birəğizdan» anlayışının belə bir çalar ilə işlənməsi də, yanılmırsansa, qeydə alınmamışdır.

Görkəmli rus türkoloq və şərqsünası akademik V.V.Bartold parçanı rusçaya belə çevirmişdir: «Они тоже велели собраться войску, **пошли встречным походом** (?), сошлись с Казаном» (17, 115). Ancaq V.V.Bartold mətnini ilk dəfə Bakıda çap edən Azərbaycan alimləri H.Araslı və M.Təhmasib, görünür, parçanın çevirməsini düzgün saymamışlar, çünki onlar bu çapda V.V.Bartoldun təklif etdiyi «пошли встречным походом» cümləsi yerinə «**приказали трубить в трубы**» (?) yazmışlar (bax.: 6, 363). Bu, bir daha mütəxəssislər arasında fikir ayrılığının dərin-

liyini göstərir: Kitabın rusca Bakı çapını hazırlayan qorqudşünaslar V.V.Bartold kimi mütəxəssisin çevirməsini qəbul etməyərək, ondan köklü şəkildə ayrılan başqa oxunuşa üstünlük vermişlər. Lakin bununla yanaşı, rusca Bakı çapını hazırlayan iki mütəxəssisdən biri (H.Araslı), yuxarıda gördüyümüz kimi, 1962-ci il azərbaycanca çapında artıq yeni bir oxunuş seçmişdir – «**birəğizdan** Qazana qarşı gəldilər».

Kitabın başqa ölkələrdəki çaplarını alsaq, yenə köklü fikir ayrılığı ilə qarşılaşırıq. Drezden və Vatikan əlyazmalarını çap etdirən prof. M.Ergin mübahisəli parçanı borı ağardub (?) Kazana qarşı geldilər (33, 250), prof. O.Ş.Gökyay bir uğurdan (!!!) Kazana qarşı geldilər (36, 118) oxumuşlar, ingiliscə kütləvi çapının müəllifi Ceffri Lüis də «boru çalıb» (sounded the trumpets) oxumuşdur (38,188).

Parçanın açımı yolunda qorqudşünaslar iki sözə: «bir» və «boru» sözlərinə söykənmək istəsələr də, bu sözlərin heç biri açar ola bilməmişdir. Nə «birəğizdan», nə də «borı ağardub» oxunuşu parçanın daşdığı məzmunu düzgün və şəksiz olaraq açmağa kömək edə bilər. Yeri gəlmişkən, oxunuşu «borı» anlayışı üzərində qurmağa çalışan alimlər, haqqında söhbət gedən parçadan üç cümlə yuxarıda işlənmiş olan «boru» sözünün yazılışından, daha doğrusu, qrafik şəkildən istifadə etmişlər (orada «borı çalındı, kus uruldu» cümləsi var). Ancaq bu cümlədə «boru» sözü anlaşıqlı və yerindədir, «borı ağardub» (M.Erginin təklif etdiyi oxunuş) isə, «birəğizdan» oxunuşu kimi cümlənin bildirmək istədiyi ilkin mənanı açmaqda gücsüzdür.

İndi artıq söyləmək olar ki, Drezden və Vatikan əlyazmalarını köçürən katiblər Kitabda işlənən bütöv bir sıra qədim türk sözlərinin nə tarixi çalarını, nə də düzgün yazılışını bildirdilər. Bununla bağlı olaraq bəzən cümlələrin oxunuşu indi də bütünlüklə açılmamış qalır. «**Qum qumlamayım quma** yurdum», «oğuz bəklərini **bükdən** (?) (başqa oxunuş: **yükdən** (?) qurtardın»), «Qazanın başına **bunlu** (?) kəlsün» və başqaları buna misal ola bilər.

Belə anlayışlardan biri də «böri» olmuşdur. Qədim türk yazılı abidələrində geniş işlənən bu söz (bax.: 7, 118), görünür, əlyazmasının katibinə aydın deyildi.

Misal üçün, V.V.Bartold və H.Araslının **Baybura**, E.Rossi və O.Ş.Gökyayın **Bay Büre**, M.Erginin **Pay Püre** oxuduqları şəxsi

adın ikinci hissəsi əlyazmalarında بۆرۈ – Bөрә şəklində yazılmışdır. «Böri» anlayışı ilə bağlı olan bu söz, şəxs adı olmaqla sosial-siyasi mənə daşıyan **Bay+Böri** və **Qam+Böri** sözbirləşməsinin tərkib hissəsi ola bilər (orta əsr qaynaqlarında **Tonqa Tekin** – «Şahzadə bəbir» və **Böri Tekin**, yəni «Şahzadə qurd» titulu ilə, habelə Əfrasiyabın kürəkəni adlandırılan **Gök Böri** Quz adı ilə tutuşdurun).

Böri ilə bağlı kənd və yer adlarının indi də qalması (Qurdlar, Qurdbayram, Qurd qapısı və b.) tarixdən qabaqkı əsatiri totemçilik görüşlərindən irəli gəlir (bax.: 10, 51-56). Maraqlıdır ki, adı çəkilən Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək, ibtidai totem «Boz qurd»un şərəfinə «Dədəm Qorqud» kitabında «Boz oğlan», Topqarı (Yazıçı oğlu) «Oğuznamə»sində isə «Bey Barı» adlandırılır; bu sonuncu «barı» sözü «Böriağız» sözbirləşməsindəki «böri» («boru» yox!) yazılışına uyğun gəlir (bax.: 35, 122). İndi də dilimizdə işlənən «boz adam» («yamanca boz adamsan») deyimi arxasında «qurd xislətli» birisinə verilən səciyyə durur.

«Dədəm Qorqud» kitabının dönə-dönə üz tutduğu «Oğuz zamanında» Azərbaycanla bağlı olan yerlərdən birinin «**Böriağız**» adlanması tamamilə mümkündür. Fəzlullah Rəşidəddin «Cəmi ət-tavarix»inin ikinci kitabında yazılmışdır: Oğuz xanın qoşunları Şirvandan Arran və Muğana keçib «Səbələn dağlarına, Aladağ və **Ağzıböri** اغزبوری dağlarına qədər tamamilə işğal etdilər» (37. 30, 90). Rəşidəddinə görə Aladağ və Savalan adlarını oğuzlar qoymuşlar, «türkcədə ortaya çıxıb dik duran nəsneyə Səbələn deyirlər». «Ağzıböri» və «Ala dağ» anlayışlarına isə o, heç bir izah vermədən keçinmişdir. Görünür, orta əsrlərdə bu yer adları yaxşı bəlli olduğundan belə izaha ehtiyac qalmırdı. Rəşidəddinin kiçik çağdaşı Həmdullah Mustovfi Qəzvini «Aladağa daxil olan – Qara dərə» ifadəsi işlətməmişdir (29, 24, 62). **Ala dağ** və **Qara dərə** (hər ikisi «Kitabi-Dədəm Qorqud» boylarında da işlənmişdir) yer adları bu tarixçilər ilə bir vaxtda yaşamış Əbubəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin «Şeyx Üveys tarixi» kitabında da var (9, 39, 61); bu əsərləri çap edən mütəxəssislər Ala dağın Van gölünün şərqində, yəni Qərbi Azərbaycan hüdudunda olduğunu yazmışlar. Deməli, Rəşidəddinin «Səbələn dağlarına, Aladağ və Ağzıböri dağlarına qədər» sözləri bütünlükdə indiki cənubi Azərbaycana aiddir. Rəşidəddinin sonrakı sətirləri bunu çox yaxşı göstərir: «Azərbaycan vilayətini də aldılar.

Öz xas atlarını otlaqları geniş və gözəl olan Uçan səhrasının (düzenliyinin olmalıdır – S.Ə.) meralarında bəslədilər». Yaqut əl-Həməvi, Həmdullah Qəzvini, Əbdürəşid Bakuvi, Əbubəkr əl-Qütbi əl-Əhəri və b. orta əsr müəllifləri yazdığı kimi, Uçan (Ucan) Təbriz yaxınlığında şəhər, mahal və çay olmuşdur (12, 7, 43; 1, 67; 9, 19, 38).

Rəşidəddin «Oğuznamə»sində rast gəldiyimiz «**Ağzıböri**» sözü «Dədəm Qorqud» kitabının XII boyundakı «**Böriağız**» anlayışının yer adı olduğunu göstərir. 1728-ci ildə yazıya alınmış «Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis» adlı qaynaqda rast gəldiyimiz «**Qurdağzı**» yer adı da (20, 157) bunu sübut edir. «Qurdağzı» kökcə elə «**Böriağız**» (Böriağzı) deməkdir, çünki run yazılarında işlənən böri sözünü sonralar **qurd** və farscadan alınma olan **canavar** sözləri əvəz etmişdir. Anlayışın yer adı ilə bağlılığını göstərən daha bir dəlil də var. Qədim türkdilli qaynaqlarda «ağız» sözü «qarı» «sərhəd», «hüdüd» çalarında işlənirdi və «Dədəm Qorqud» boylarında biz bununla üz-üzə rastlaşırıq: «Gürcüstan **ağzında** oturursan, ordun üstünə kimi qorsan?» (II boy).

Bununla yanaşı, «**Ağzıböri**» və «**Böriağız**» söz birləşmələrində ortaq ünsürlərin yerlərini dəyişməsi mümkün olan işdir, ona görə yalnız bir misal çəkməklə keçinmək olar. «Kitabi-Dədəm Qorqud»un IV boyundakı «Başıaçıq» (Gürcüstan) anlayışı Mirzə Adıgözəl bəyin və Abbasqulu Ağa Bakıxanovun tarixi əsərlərində olduğu kimi işləndiyi halda, XVII yüzillikdə yaşamış Övliya Çələbinin səyahət kitabında «Açıqbaş» yazılmışdır (21,79; 2, 20, 192-193; 40, 321). Ədəbiyyatımızın klassiki Molla Pənah Vaqif qoşmasında da «Başıaçıq» yerinə «Açıqbaş» işlənir:

Açıqbaşda olsa əgər bir dilbər,
Onda bu nişanələr müəyyən gərək.
Əndamı ayinə, qəddi mötədil,
Siyah zülfü qamətinə tən gərək (18, 185).

Beləliklə, «Dədəm Qorqud» kitabının Drezden əlyazması üzrə (13, 301) انگر دخی چری دبوب و ی اغردن قزانه قرشو کادی لر parça-

sı belə oxunulur: «Onlar dəxi çəri dərüb* **Böriağızdan** Qazana qarşı gəldilər».

Bu yaxınlarda Tələt Tekin araşdırılan anlayışı borı ağırdup oxumağı təklif etmişdir. O burada «bağırmaq, hayqırmaq» bildiren ağır, ağırıl felinin işləndiyini yazır (41, 155-156). Ancaq iş bundadır ki, «borılar ağırıldı», «borı ağırdup» kimi deyimlərdən fərqli olaraq araşdırılan cümlədə fel deyil, yer zərfliyi işlənmişdir – çıxışlıq halı bildiren dan şəkilçisi ilə: **Böriağızdan**. Əlyazmasının katibi «zey» üzərindəki nöqtəni buraxmışdır. Tələt Tekin özü də əlyazmasının «açıq istinsah yanlışları ilə dolu olmasını» qeyd etmişdir. **Böriağırđan** – **Böriağızdan** oxunuşunun qanunauyğun olması aşağıdakı səciyyəvi nümunədə özünü göstərir. Kitabın girişində «**Qızaquca** (!) qıymayınca yol alınmaz» mısrası var (13, 3). Əlyazma katibi burada da yanlışlığa yol vermiş, «ra» hərfi üstünə nöqtə qoyduğu üçün «**Qaraqoça** qıymayınca yol alınmaz» yerinə «**Qızaquca...**» (قره غوجا) alınmışdır. Bu uyğunsuzluğa birinci olaraq fikir verən M.Ergin Vatikan əlyazmasında bu sözün düzgün (**qaraqoç**) yazıldığını bildirmişdir (33. 74)**.

Bir sözlə, Böriağız yer adıdır, özü də Daş Oğuzdadır. Bu sonuncu isə Cənubi Azərbaycana düşür. Halbuki Kitabın tarixi coğrafiyasına həsr olunmuş yeganə tədqiqat əsərinin müəllifinə görə, Daş Oğuz «Şirvan (?), Aran (?) və iki Azərbaycan (?) ilə Van, Həkəri, Mosul bölgəsində» yerləşirdi (34, 112). «Böriağız» oxunuşu ilə Daş Oğuzun harada yerləşməsi haqqında olan bu dolaşq təsəvvür üçün artıq yer qalmır.

* Bu söz yanlış olaraq «deyüb» yazılmışdır. Əlyazmasının bu yeri çox naqisdir. «Böri» və «boru» sözləri eyni yazılışda verilmişdir. «**Böriağızdan**» sözbirləşməsində «z» hərfinin («ra zeyinin») nöqtəsi qoyulmamışdır. Orta əsr əlyazmaları üçün bu ümumi haldır. Rəşidəddin mətnində də «**Ağzıböri**» sözbirləşməsində «dəl zeyinin» nöqtəsi düşdüyündən «Ağdiböri» oxunur. Oxşar vəziyyəti «Dədə Qorqud» kitabının yenə son boyunda görürük: «Beyrəkə **kağid** göndərdilər» (13, 295). Belə misallar çoxdur.

** **Böriağızdan** sözbirləşməsi kimi, «**Qaraqoça qıymayınca**» ifadəsinin Kitabda yalnız bir yerdə işlənməsi bu deyimlərin inamsız yanaşmaq üçün əsas ola bilməz. Dədə Qorqud boylarına dəyərli düzəltmələr verən Tələt Tekin, bu deyim «Heç bir yerdə yoxdur» söyləyərk Vatikan əlyazmasındakı «Qaraqoça minməyince yol alınmaz» yazısına üstünlük verir, **qıymayınca** sözünü isə yanlış sayır (41, 142-143). Halbuki bədiilik baxımından Drezden əlyazmasındakı **qıymayınca** sözü çoxçalarlı və dərinidir. Sadəcə ata (qaraqoça) minməklə «yol alınmaz», bunun üçün igid **qıymılı** olsun gərək, atını qurban verməyə hazır olsun gərək. Tələt Tekindən fərqli olaraq biz, «Qaraqoça **qıymayınca** yol alınmaz» və ondan bir misra sonra gələn «Ər malına **qıymayınca** adı çıxmaz» deyimlərini boyları yaradan ulu ustadın bir-birini tamamlayan ilgəklı kəşfi sayırıq.

«**Şiröküvəz**». Drezden əlyazması üzrə Kitabın 10-cu boyundan alınmış bu parçaya göz yetirin: «Tərsuzamışın sözü Əgrəkə kar eylədi. Turdı Qazan begdən akın dilədi. Akın verdi. Çağırdı, akınçı dərildi. Üç yüz say cidalu yigit bunun yanına cəm oldı. Meyxanədə beş gün yemə-ıçmə oldı. Andan (sonra) **Şiröküvəz** (شروكوز) ucundan Gökçə dənizə dəkin el çarpdı. Qələbə toyum oldı. Yolu Əlincə qələsinə uğramışdı» (13, 254-255).

Tarixi coğrafiya baxımından bu parça dörd konkret nöqtə ilə bağlıdır: Qazan xanm divanı (hadisə buradan başlanır) – Şiröküvəz ucu – Gökçə dəniz – Əlincə qalası. Bunlardan elmi ədəbiyyatda ən çox mübahisə doğurarı ikincisidir.

Akademik Həmid Arası «**Şiröküvəz**» sözünü 1939-cu il çapında Şərur, 1962 və 1978-ci illər çaplarında isə **Şəruk** oxumuşdur (14, 134; 15, 131; 16, 134). **Şərur** oxunuşunun, deyərdim, ən inadıl tərəfdarı olan Ş.Cəmşidov da 70-ci illərdə artıq «ısrar etmədiyini» bildirib ondan əl çəkmişdir (bax.: 31, 28; 32, 52-53). V.V.Bartold və X.Koroğlu **Şerüküz** (17, 89; 19, 147, 166), F.Qırziöglü, M.Ergin və O.Ş.Gökyay **Şiröküven** (34, 111; 33, 225; 36, 125). C.Lüis isə **Şirakavan** (38, 161) oxunuşuna üstünlük vermişlər. Sonuncu dörd müəllifin irəli sürdüyü oxunuş Drezden əlyazmasından deyil (Vatikan əlyazmasında Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu yoxdur), daha çox tarixi-coğrafi qaynaqlardan götürülmüşdür. Doğrudur, bu müəlliflər öz əsərlərində Drezden əlyazmasında işlənmiş olan coğrafi adın yazılışını yaxşı bilirlər (misal üçün, M.Ergin Drezden əlyazmasında «**Şiröküvəz**» yazıldığını kitabının xüsusi səhifəaltı çıxarışında göstərmişdir). Ancaq əlyazmasındakı yer adını «**Şirögüven**» sözü ilə əvəz etmək düzgün deyildir və bəzi mütəxəssislərin (X.Koroğlu, Ş.Cəmşidov) belə bir hərəkəti pisləməsinə haqq qazandırmaq olar.

«**Şiröküvəz**» anlayışının «**Şirak**» sözü özülündə yaranması şübhə doğurmur. Başlıcası isə, bu söz sadəcə toponim deyil, min beş yüz illik tarixi olan etnotoponimdir. Keçən yüzilliyin tanınmış ermənişünası, Peterburq universitetinin professoru K.P.Patkanov yazmışdır ki, **çenlər**, **şiraklar** və **bulqarlar** ilkin orta əsrlərdə Zaqafqaziyada yerləşib yaşamaqda olan türkdilli tayfalar idilər. Erməni qaynaqlarında IV yüzillikdən Ermənistanda yaşamaları bildirilən çenlər Volqa boyundan, şiraklar və bulqarlar isə Şimali Qafqazdan köçüb Qars vilayətində yerləşmişdilər (23, 47-48).

«Dədəm Qorqud» kitabının onuncu boyundakı «Şiröküvəz», adları çəkilən şirakların yaşadığı yerlər ilə bağlı olaraq yaranmış bir anlayışdır. İlkən orta əsrlərdən Zaqafqaziya ölkələrində etnogenezis tarixini öyrənmək üçün Kitabdakı bu məlumatın elmi dəyərinin böyüklüyü də öz-özünə aydındır. Çünki boylarda qədim şiraklarla bağlı yer adı ilə yanaşı «Balqar», «Kanqlı» (Kəngər), «Dondar», «albanlar» kimi eponim və etnonimlər silsiləsi yaşamaqdadır.

«Şirak» adından yaranan anlayış sonralar **Şiraküvez**, **Şirakavan**, **Şurakel** (**Şurakil**) şəklində işlənmişdir. «**Şiröküvəz**» («**Şirəkəyöz**»?) yazılışı fonetika baxımından qərbi azərbaycanlıların işlətdikləri «Dərələyəz», «Əngələyüd» (Əngələyüz) yer adlarının sonluğu ilə uzlaşıb səsləşir. «Şirakavan» və «Şurakel» adları da «şirak» etnonimi üzərində kök salmışlar, ancaq birinci halda bu etnonimə qoşulan «avan» («van»), sonluğu qədim fars dilindən gəlmiş **avahana** sözündən yaranmışdır; kənd, şəhər, şəhər tipli qəsəbə deməkdir (8, 380; 11, 180; 24, 150). Azərbaycan, Ermənistan və İranda bu söz ilə bağlı onlarca yer adları vardır. Görünür, bir-birindən yalnız sonluğu (şəkilçiləri) ilə ayrılan «**Şiröküvəz**», «**Şirakavan**» və «**Şurakel**» anlayışlarının üçü də tarixi mənasına görə «şirak eli», «şirak (lar) yaşayan yer» deməkdir. F.Qırzıoğlu* yazdığı kimi, 1514-cü il Çaldıran döyüşündən sonra Osmanlı dövlətinə keçən və «**Şüreg-El**», «**Şurak-El**» adı ilə tanınan bölgənin mərkəzi – «çox bərəkətli Şuragəl (əski Şirak) ovasının mərkəzi olan Baş Şüregəl (əski Şirakavan) qalasından ibarətdir» (12, 58-61). Bu yazıya çox tutarlı bir əlavə etmək olar: Övliya

Çələbi «Səyahətnamə»sində شور. کيل – **Şürəkəl** yazılışı (40, 339) deyilənlərin düzgün olduğunu göstərir.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, F.Qırzıoğlu «**Şirakavan**» anlayışını yalnız coğrafi baxımdan araşdırmağa çalışmış, bu tarixi etnotoponimin qədim türkdilli şiraklar ilə bağlılığı məsələsinə toxunmamışdır. Həm də bir coğrafi anlayış kimi götürülən bu yer adını ancaq Qars vilayətində, Şuragəl çayı ilə Arpaçayın kəsişməsində yerləşən orta əsr qalası ilə bağlamışdır. Halbuki Şirak ovalığının şimali-şərqə doğru uzanıb gəldiyini gözdən

qaçıрмаq olmaz. Məhz bu sonuncu yerlərlə bağlı olaraq Gürcüstan SSR-in Borçalı (indi Marneuli) və Qaratəpə (indi Qardabani) kimi rayonlarında yaşayan azərbaycanlılar istilər düşdükdə (müəllifin müşahidəsinə görə), «mal-qaranı **Şirək düzünə** (və ya sadəcə **Şirəkə**) çıxarmaq vaxtıdır» söyləyirlər.

Məsələnin araşdırılmasını başa vurmaq üçün Uşun Qoca oğlu Əgrəyin hansı yol ilə «Şiröküvəz ucuna» gedib çıxması öyrənilməlidir. Sual olunur: Əgrək və sonra onu qurtarmaq üçün ardınca qoşub gələn qardaşı Səgrək hansı coğrafi nöqtədən çıxmışlar?

Burada ancaq bir cavab ola bilər: Qazan xanın divanı yerləşən İç Oğuzdan, çünki Əgrək akına çıxmaq üçün icazəni ondan almışdı. F.Qırzıoğluna görə, Qazan xanın divanı Qarabağda yerləşirdi (34, 58-61). X.Koroğlu da buna yaxın fikirdədir: Qazana tabe olan İç Oğuz şimalda, Kür yaxasından Dərbəndə kimi uzanan torpaqlarda yurd salmışdı (19, 167). Boyların özündə bəylərbəyi Qazan xan, Oğuz elinin ulu hökmdarı Bayındır xan kimi, «Qaracığun qaplanı» adlandırılır. «Qaracığ» isə bəzi tədqiqatçıların «ilk Oğuz yurdu» saydıqları Xorasan quzeyindəki «cəbəli Qaracığ» ilə bir ad daşıyan dağdır və Mil-Qarabağdadır (bax.: 34, 93-94; 32, 43-48).

Hər halda İç Oğuzun özülü «Nüzhətül-qulub», «Zeyl-e tarix-e qozide» və «Tarix-e şeyx Üveys» kimi qaynaqlarda «**Arran Qarabağı**» (12, 55-56; 29, 17, 21, 53; 9, 49) adlandırılan diyara düşür (maraqlıdır ki, Həmdullah Qəzviniyə görə, Qarabağın sərhədi Araz çayıdır). Ancaq bunu da qeyd etməyi lazım bilirəm ki, Qazan xan divanının Ağcaqalada, bu sonuncunun isə Qarabağda yerləşməsi haqda F.Qırzıoğlunun fikri yanlışdır. Kitabın IV boyunun sonluğundakı «Ağcaqala Sürməliyə gəlüb Qazan qırq otaq tikdirdi» (13, 153) yazısı bu iki yerin İç Oğuzun mərkəzi olduğunu deyil, Qazanın onları yenicə ələ keçirdiyini göstərir. Sürməli Naxçıvanda Arpa çayı üstündə idi, Ağcaqala isə aşağı Kartlidə XI-XII yüzilliklərin qaynaqlarında gürcücə «Tetri-sixe» və farsca «Səfidşəhr» (hər ikisi «Ağcaqala» sözünün çevirməsidir) kimi adı çəkilən qaladır (bax.: 22, 43-47).

«Arran Qarabağı» əslində bütün Oğuzun («Qalın Oğuzun») siyasi- inzibati mərkəzi idi, çünki akına çıxmaq üçün də, yüksək hərbi qulluq işinə göndərilmək üçün də fərman buradan verilir. Kitabın öz məntiqi üzrə xanlar xanı Bayındırın da, bəylərbəyi Qazanın da divanları bir yerdə, bir-birinin yaxınlığındaydı. Haq-

* «Kitabi-Dədəm Qorqud»un V.V.Bartold çevrilməsində rusca çapını həyata keçirən A.N.Kononov və V.M.Jirunski bu tədqiqatçının işinə yüksək qiymət verərək yazmışlar: «coğrafi adların izahında M.Fəxrəddin Qırzıoğlu araşdırması dəyərli kömək etmişdir» (17. 8).

qında danışdığımız onuncu boy belə başlanır: «Oğuz zamanında Uşun Qoca derlər bir kişi vardı. Ömründə iki oğlu vardı. Ulu oğlanın adı Əgrək idi. Bahadır, dəli, yaxşı yigit idi. **Bayındır xanın divanına qaçan istəsə varar gəlürdi. Beglər-begi olan Qazan divanında buna heç qapu baca yoğdı. Begləri basub Qazan önündə oturardı**» (13, 253-254).

Burada adları çəkilən iki divan bir-birindən uzaq yerləşə bilməzdi: Necə deyirlər, Oğuzun siyasi nəbzi Kür ilə Araz yaxasında, çox qədimlərdən xalqımızın ana kimi döşündən qidalandığı bu iki çaym aşağı axarlarının yaratdığı təbii üçbucaqda vururdu. Bu üçbucaq Gürcüstan və Ermənistanın künədoğar qonşuluğunda yerləşirdi. Yenə boylara üz tutsaq, Bəkil oğlu Əmran məhz Bayındır xanın divanında qulluğa qoyulduqdan sonra: «Oğuzdan köç eylədi. Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdı. Toqquz tımən Gürcüstan ağzına varub qondı. Qaravulluq eylədi» (13, 236). İkinci boyda Oğuz alpları bəylərbəyi Qazan xana da «Gürcüstan ağzında oturursan» (13, 37) söyləyirlər. Bütün bunlar hər iki divanın bir nöqtədə yerləşdiyini göstərir. Biz F.Qırzioğlu yazısına inanıb Bayındır xan divanının ağılaşmaz bir uzaqlıqda – Həmədanda (?) olması fikrini (34, 78-79) qəbul etsək, onda Uşun oğlu Əgrək bir divandan o birinə «varmaq üçün» azı on gün durmadan at çapmalı idi.

Tarixi qaynaqların araşdırılması da divanları Kür-Araz ovalığında axtarmağın düzgünlüyünü üzə çıxarır. X.Koroğlu Əbubəkr Tihraninin «Diyarbəkrriyyə» əsərinə arxalanaraq, Bayındır xanın qış düşərgəsinin Qarabağ, yaylağının isə Gökçə dəniz olduğunu yazır (19, 69). Rəşidəddin «Cəmi ət-tavarix»inə üz tutan F.Qırzioğlu özü də Oğuz qışlağının Aran və Muğan, yaylağının isə Təbriz quzeyindəki Ucan yaylası və «Ağdiburi» (Ağziböri) dağı olduğunu bildirmişdir (34, 35). Bu haqda yuxarıda ayrıca danışıldığı üçün yalnız əlavə etmək istərdim ki, yaylaq ünvanlarının iki olmasına baxmayaraq, adları çəkilən qaynaqlarda tutarlı məlumat qalmışdır.

Əgrəyin haradan yola çıxması və keçməsi məsələsində Ş.Cəməşidov da gözlənilməz bir yanlışlığa yol vermişdir. O, 1977-ci ildə çıxan kitabında qabaqki düzgün fikirlərindən dönerək qətiyyətlə («qətiyyətlə demək olar ki») yeni mülahizə irəli sürmüşdür. Bu mülahizəyə görə, Əgrək və atlıları şimaldan deyil, cənubdan: Urmiya-Van-Gökçə xətti ilə «göldən gölə» yol getmiş, yaxud Xoy, Qara dərə və Van-Şirvan (?) xəttini keçməklə Göyçə gölüne,

oradan da «dolayı ilə» qayıdıb Əlincə qalasına çatmışlar. Müəllifin fikrincə, onun bu yazısı «Dədə Qorqud qəhrəmanlarının mərkəzi yaşayış yerlərindən birinin Kür-Araz, qədim Beyləqan sahəsində olması fikrinə zərrə qədər də xələl gətirmir» (32, 51).

Təəssüf ki, çox tutarlı xələl gətirir. Axı, Əgrək cənubdan yola çıxmışsa, birdən-birə qalxıb akın aldığı dövlət divanı da orada yerləşməliydi, çünki bu divanda ona «heç qapu baca yoxdu», istədiyi vaxt gələr, «bəyləri basıb Qazan önündə oturardı». Yeni mülahizədən belə çıxır ki, Əgrək və yoldaşları Urmiyadan bir həftə Kür-Araz qovşağına yol gəlib fərman almış, sonra isə yenidən oraya qayıdaraq «göldən-gölə» Gökçə üzərinə akına yollanmışlar. Bəs Əgrək əsir düşdükdən sonra onun ata-anası kömək üçün bəylərbəyinə necə üz tutmuşdular – yenə Urmiyadan Arana gəlmiş-dilərmə? Yox, Kitabın mətnindən aydın olur ki, kiçik oğlunu da itirməkdən qorxan ata və ana Qazan xana müraciət etmək üçün uzaq yola çıxmamışlar (epik abidədə ata və ananın günlərlə yol gəlib birinin ayağına düşməsi yazıya alınmaya bilməzdi), yalnız «sözü keçən» bir-iki adamla onun qəbuluna getmişlər: «Ata ana ağlaşub Qazana adam saldılar. Oğlan qardaşın andı gedər, bizə nə ögüt verirsən dedilər» (13, 260).

Deməli, Əgrək «Şiröküvəz» yaylasına doğru Kür-Araz qovşağından, Arandan çıxmışdı. O, ulu dədələrin yaxşı tanıdığı Dilican dərəsindən keçən «ənənəvi» yol ilə, bəlkə də bu yolu solda buraxıb indiki Ayrım kəndindən Şirak düzünə çatar-çatmaz birbaşa Gökçə gölüne çapmış, onun güney sahilindən Arpa çay axarı ilə Araz vadisinə – Əlincə qalası üstünə enmişdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, Əgrək və onun yoldaşları «Şiröküvəz» mahalına girməyib yalnız onun «qapısına» yaxınlaşmış, «Şiröküvəz ucundan Gökçə dənizə dəkin» soyğunçuluq etmişdilər («Uc» haqqında bax.: 5, 218-229; 39, 725-740).

Əgrək Əlincə qalasında Qara Taqavorun* əlində dustaq qalmaqda ikən kiçik qardaşı Səgrək onu qurtarmağa gedir: «Qaraqoç atına sıçrayub bindi. Dün qatdı yort eylədi. **Üç gün dünli günli yortdı. Dərəşam ucundan keçdi, ol qardaşı tutulan qoruya gəlidi**» (13, 263).

* V.V.Bartold, F.Qırzioğlu, V.M.Jirmunski və X.Koroğlu bu titulu taqavor, H.Araşlı, Z.V.Toğan, O.Ş.Gökyay, M.Ergin isə təkür oxumuşlar. Əslində qədim fars dilindən alınma olan taqavor sözündendir, hökmdar deməkdir (30, 174).

Burada yenə qəhrəmanın hansı məntəqədən çıxıb hansı yol ilə getməsi məsələsi ortaya çıxır. X.H.Koroğlunun ehtimalına görə Səgrək Dərəşəm (Culfa ilə Naxçıvan arasındadır) ucundan keçməklə üç gün üç gecəyə Əlincə qalasına çatmışsa, baş düşərgə, yəni çıxış məntəqəsi Dəmir Qapu Dərbənd olmalıdır (19, 165). Bu ehtimahn yanlışlığını göstərən iki dəlil var. Birincisi, Kitabın başlanğıcında (II boy) Salur Qazanın evini yağmaladıqdan sonra yağlıların: «Qazanın Qapular Dərvənddə on min qoyunu vardır» deyib oraya yola düşmələri göstərir ki, bəylərbəyinin evi və divanı Dərbənddə ola bilməzdi. İkincisi, Dərbənddən Əlincə qalasına yolun uzunluğu mürəkkəb relyef ilə 700 km.-dən çoxdur. Bu yolun üçdə biri dağlıq yerlərdən, üçdə biri isə susuz düzənlərdən keçirdi. Yortma yerləşlə atının onu üç günə getməsi ağılabatan iş deyildir.

Ayrı-ayrı hallarda yüksək fiziki hazırlığı olan tarixi şəxsiyyətlərin çox sürətlə at sürməsi bəllidir. Rus salnamələrinə görə, Qaliç knyazı Daniil bir gündə 65, başqa bir gündə isə 78 km. yol getmişdi. Vladimir Monamax Çerniqovdan Kiyevə 139 km. yolu bir günə getməsindən fəxrlə danışarmış. B.A.Rıbakov bu məlumatlardan çıxış edərək atlı qoşunun gündəlik yolunu meşəli düzənlik və düzənlik yerlərdə yortma yerləşlə 50 km., sürətli yerləşlə 65-78 km. müəyyən etmişdir (26, 219-225: 25, 40-41). Ancaq bu rəqəmlər əslində çox hazırlıqlı döyüşçülərə aiddir. Həmin müəllif başqa bir əsərində Herodotun yazıları üzrə qədim İran şahı Daranın skiflər üzərinə yürüşündən danışarkən, atlı qoşunun bir günlük orta gedişini 35 km-ə uyğun sayır (27, 21). «İqor qolku dastanı» əsərinin qəhrəmanlarından birinin atla Kiyevdən Qayala adlı çaya (Donun sağ qoludur) getməsi ilə bağlı, onun 20 günə 650 km., yəni gündə 32,5 km. yol keçməsi də bəllidir (3, 110).

Arandan Naxçıvan torpağına çıxmaq istəyən Oğuz alpı Kiçik Qafqaz dağlarını qıvrıla-qıvrıla şırımlayıb aşan hansı yol ilə gedə bilərdi? Yadda saxlamaq lazımdır ki, Uşun Qoca oğlu Səgrək qardaşının harada dustaq olduğunu bilirdi və özünü ona tez yetirməyə can atırdı. O, Əlincə qalasına qardaşının keçdiyi yol ilə deyil, kəsə bir yol ilə getməli idi. Belə olduqda, həyati təcrübədə döndə-döndə yoxlanmış, sınaqlardan çıxmış bir yol qalırdı. Bu dədəbabadan «dağ yolu» («köç yolu») adlanan yoldu. Səgrək Aran-Gorus yolu ilə mənzilə çata bilərdi. Bu yolun mərkəzi nöqtəsi Gorus idi, ancaq başlanğıc hissəsi birbaşa Aşağı Daş-kəsəndən də,

Qarqar çayı yaxası ilə **Abdallar** (indiki Laçın rayonunun inzibati mərkəzi 1923-cü ilə kimi belə adlanırdı) məntəqəsindən keçməklə də Gorusa çıxmağa bilirdi. Buradan isə Əlincə qalasına üç istiqamətdə çatmaq olardı. Biri Biçənək aşırımından keçən yoldu, ancaq çox uzaq olduğundan bizim qəhrəmanı yarıda biləcəyinə inanmaq olmur. Qalır Üç təpə – Qara kilsə – Bazar çay yolu və Gorusdan sonra bir az sola burulub Araz vadisinə enən Əngələyud yolu. Yaylağa deyil, Naxçıvan səmtinə çıxmaq istəyən hər bir atlı bu sonuncu yol asanlıqla istədiyi yerə çatdıra bilərdi. Aran-Gorus-Əngələyud (yaxud Bazar çay) yolu, başlanğıc və son mərhələdəki qolları da sayılmaqla, təqribən 200 km. uzunluğundadır. Öz gücünə güvənən yaxşı atlı bu yolu üç gün, üç gecəyə qət edə bilərdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, yolun böyük hissəsi dağ-daşdan keçdiyindən çox çətinidir. Gecələr burada at sürmək hər kişinin işi deyil.

Nəhayət, çox maraqlı daha bir məsələ: Əgrək həbsdən qurtulduqdan sonra qardaşlar gəldikləri yolun heç birinə ürək qızdırmayıb tamam ayrı bir yol seçmişdilər: «Dərəşəm suyunu dəlüb keçdilər. Dün qatdılar, Oğuzun sərhədinə çatdılar» (13, 270). Görünür, Əgrək və Səgrək yağlıları ilə bir də üz-üzə gəlməmək üçün Dərəşəmdən Arazın o tayına keçib gecələmiş, Daş Oğuzun sərhədi ilə (Ucan və Təbrizi sağda buraxaraq) İç Oğuzla qayıtmışdılar.

Altıncı boyda Kanqlı (Kəngər) Qoca, Əgrək və Səgrəyin qayıtdıqları bu yolu əks istiqamətdə – İç Oğuzdan Daş Oğuzla keçmişdi: «İç Oğuzla girdi, qız bulmadı. Tolandı Taş Oğuzla girdi, bulmadı. Tolandı Trəbuzanə gəldi» (13, 172). Buradakı «dolandı» sözünü belə başa düşmək olar: Kanqlı Qoca İç Oğuzdan Daş Oğuzla keçir, Savalanla Ala dağ və Ağzıböri arasında oğluna qız tapmayıb Oğuzdan çıxaraq Trabzona yollamır. Bununla Trabzona da, başqa boylarda adları çəkilən Bayburt, Amid və Düzmürd qalalarına da oğuz alplarının haradan gəlməsi (əsir saxlanması) aydın olur. Aydın olur ki, Əgrəyin keçdiyi Şiröküvəz ucu – Gökçə gölün güneyi – Əlincə qalası xəttinin günbatarı və buradan daha uzaq yerləşən Bayburt, Amid, Ərzrum, Düzmürd və Trabzon arası «Dədəm Qorqud» oğuzlarının deyildi. Ərzrum yaxınlığında olan (17, 266, 10) Pasin (Basin – Pasean) və Evnük qalaları da onların deyildi. Çünki III boyda İstanbuldan evə qayıdan Oğuz tacirləri bu qalaların yanında «kafirələr» əsir düşmüşdülər, yalnız biri qaçaraq «Oğuz ucunda» Bamsı Beyrəyə sığına bilmişdi.

Dördüncü boyda bütün Oğuz elinin bəylərbəyisi, həm də İç Oğuzun siyasi başbiləni Qazan xan «albanlar başı» adlandırılmış, başqa sözlə, albanlar oğuz etno-tarixi toplusunun tərkib hissəsi kimi təsvir olunmuşdur. 1500 ildən çox Şərqi Zaqafqaziyada yaşamış olan albanların kitabda Qazan xanın başçılığı altında verilməsi İç Oğuzun xəritəsinin cızılması üçün çox tutarlı dəlildir. Belə olduqda İç Oğuz Şərqi Zaqafqaziyada, Daş Oğuz isə ancaq Arazdan o taydakı torpoqlarda yerləşə bilərdi. Kitabda İç Oğuz ilə Daş Oğuz arasında birbaşa gəliş-gediş var və onları bir-birindən ayıran heç bir üçüncü, «vasitəçi» torpaq yoxdur. Halbuki, Ş.Cəmsidovun adlarını çəkdiyi üç göl arxasında yerləşən Kiçik Asiya ilə İç Oğuz arasında Ermənistan və Gürcüstan dayanır.

«Böriağız» və «Şiröküvəz» anlayışları ilə bağlı məsələlərin araşdırılması Oğuz elinin tarixi coğrafiyasının öyrənilməsində çox dəyərli yer tutur.

Qaynaqlar və ədəbiyyat

1. Абдаррашид Бакуви. Китаб талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар. Изд. текста, пер., предисл., примеч. и приложения 3.М.Буниятова. М., 1971.
2. А.А.Вакханов. Güllüstani-İrəm. Bakı, 1951.
3. Н.А.Баскаков. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». М., 1985.
4. Л.Н.Гумилев. Открытие Хазарии. М., 1966.
5. Р.А.Гусейнов. Уджи – военно-феодальный институт в Малой Азии в XI – XII вв. // Тюркологический сборник, 1974. М., 1978.
6. Деде Коркут. Пер. акад. В.В.Бартольда, подготовили к печати Г.Г.Араслы, М.Т.Тахмасиб. Баку, 1950.
7. Древнетюркский словарь. Редакторы: В.М.Неделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. Л., 1969.
8. М.М.Дьяконов. Очерки истории древнего Ирана. М., 1961.
9. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. Tarix-e şeyx Üveys. Farscandan tərcümə M.D.Kazımov və V.Z.Piriyevindir. Bakı, 1984.
10. S.Əliyarov. «Dədə Qorqud» kitabının əsətiəri rəvayət və totemlər diünyası. «Ulduz». 1984, №6.
11. Егише. О Вардане и войне армянской. Подготовка к изданию, предисл. и примеч. К.Н.Юзбашьяна. Ереван, 1971.

12. Йакут ал-Хамави. Муджам ал-булдан. Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-кулуб. Пер. 3.М.Буниятова и П.К.Жузе. Баку, 1983.
13. Kitabı-Dədəm Qorqud əla lisani-taifei Oquzan. Drezden əlyazmasının fotosurəti (D).
14. Kitabı Dədə Qorqud. Hazırlayanı H.Araslı. Bakı, 1939.
15. Kitabı Dədə Qorqud. Hazırlayanı H.Araslı. Bakı. 1962.
16. Kitabı Dədə Qorqud. Hazırlayanı H.Araslı. Bakı, 1978.
17. Книга моего деда Коркута. Пер. акад. В.В.Бартольда, подготовили к печати А.Н.Кононов и В.М.Жирмунский. М.; Л., 1962.
18. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, 1 c. Bakı, 1978.
19. X.Короглу. Огузский героический эпос. М., 1976.
20. Н.Мəmmədov. «Dəftəri-müfəssəli-əyaləti – Tiflis»də yer adları. Azərbaycan filologiyası məsələləri, II. Bakı, 1984.
21. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Bakı, 1950.
22. Ю.М.Насибов. О географическом термине «Агджакала» из эпоса «Деде Коркут». // Советская тюркология. 1983, №2.
23. К.П.Патканов. О месте, занимаемом армянским языком в кругу индоевропейских. ИКОИРГО. 1881, т. VI, №1.
24. Повествование Вардапета Аристахеса Ластиверци. Пер., вступ. статья, коммент. и прилож. К.Н.Юзбашьяна. М., 1968.
25. Б.А.Рыбаков. Русские земли по карте Идриси 1154 г. // Краткие сообщения ИИМК. М., 1952, №47.
26. Б.А.Рыбаков. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971.
27. Б.А.Рыбаков. Геродотова Скифия. М., 1979.
28. Neqayəti Oğuznameyi Qazan bek və qeyri. Vatikan əlyazmasının fotosurəti (V).
29. Həmdullah Mustovfi Qəzvini. Zeyl-e tarix-e gozide. Giriş, tərcümə, şərhlər və göstəricilər M.D.Kazımovun və V.Z.Piriyevindir. Bakı, 1986.
30. P.Фрай. Наследие Ирана. М., 1972.
31. Ş.A.Cəmsidov. «Dədə Qorqud» boylarında təsvir edilən coğrafi dairənin iki əsas mərkəzi. // Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət. 1968, №3.
32. Ş.Cəmsidov. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı, 1977.
33. M.Ergin. Dede Korkut kitabı, I. Ankara, 1958.
34. M.F.Kızıoğlu. Dede Korkut oguznameleri. İstanbul, 1952.
35. O.Ş.Gökyay. Dede Korkut. İstanbul, 1938 (Torpağı muzeyi «Oğuznamə»sinin mətni).
36. O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 1973.
37. Oğuz destanı. Reşideddin oğuznamesi. İstanbul, 1972.

38. The Book of Dede Korkut. Translated, with an intraduktion and notes, bu Geoffrey Lewis. Penguin Books, 1974.

39. R.Hüseynof. XI-XII Yüzilda Önasyda askeri – feodalite müessisesi – uclar. VIII Türk Tarih Kongresi, II c. Ankara, 1981.

40. اوليا چابى سياحتنامەسى، جلد ۲. استانبول، ۱۳۱۴.

41. T.Tekin. Dede Korkut hikayelerinde bazı düzeltmeler. Türk dili araştırmaları yilligi. Belleten 1982-1983'den ayrı basım. Ankara, 1986.

Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər.

Bakı. 1987. S. 10-23.

KURDDAN TÜREYİŞ EFSANESİNİN TARİHİ COĞRAFYASINA DÂİR

Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL'in hâtrasına

Bahaeddin Ogel'in **Türk Mitolojisi**¹ araştırması bu büyük problemin açıklanması yolunda çığır açıcı bir araştırmadır. Bu araştırmayı bütünüyle tahlil etme imkânı olmadığından, burada biz yalnız **kurddan türeyiş** efsanesine dokunacağız.

Türk mitolojisini öğrenenler için B.Ögel'in araştırması artık özlü bir kaynak değeri kazanmıştır. Araştırma Türk halkının türeyiş (geneolojik) efsanelerinde "ana kurd"un yeri, "Gök Türkler'in" kurddan doğma efsanesinin metinleri, Türk totemcilik görüşlerinde "ata kurd" ile ilgili inançlar, bu görüşlerde kurdun kozmogonik bir remze çevrilmesi ve bu gibi bütün bir sıra meseleler geniş târihî filolojik zeminde öğretilmiştir.

Dikkat çeken bir mesele de mit ve efsanelerin târihî coğrafyasıdır. Varşova Üniversitesi Meofiloloji Fakültesi'nin Türkoloji Bölümü'nde çalışan Dariusz Kiçokki ana kurd ile ilgili âdetler üzre (kurd tüyelerinin parmak üzerine çevrilmesi) Orta Asya ile İzlanda arasında benzerliğin yüze çıkarılmasında B.Ögel'in ilmî hizmetini ayrıca kaydetmiştir. O şöyle yazıyor: "Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, İzlanda efsanelerinin birinde buna benzeyen bir âdet keşfetti, dolayısıyla birbirinden çok uzak olan iki bölge arasında tarihî münâsebetler kurmağa çalışmaktadır"².

Teessüfle bildirmeliyim ki, Kuzey batı Avrupa ile Merkezî Asya arasında yerleşen Doğu Avrupa düzlükleri ve Tranzkafkas bölgesi bilgileri hele çok az öğrenilmiştir. Belli olduğu gibi, şimdiki Güney Rusya düzlükleri orta çağ kaynaklarında "Deşt-i Kıpçak" diye adlandırılıyordu. Rus salnâmecisi 1152'de resmî olarak şöyle yazmıştır: "Volga ve Dinyeper arası bütünüyle Poloves toprağıdır"³. İki nehir arasındaki topraklarda balbal denilen yontma taş heykellerinin kalması da bu ifâdelerin bir başka türlü isbatıdır. Rus salnâmelerinde bir kaç yüz yıl boyu "poloves" diye sık sık adı anılan halk

Kıpçaklar idi. Bâzen onlara Kumanlar, yaşadıkları ülkeye ise Kumaniya denilirdi. Orta çağ tarihçilerinden biri şöyle yazıyor: "*Poloves toprağı (Deşt-i Kıpçak) XII. yüz yıl ortalarında Ak Kumaniya ve Kara Kumaniye'dan ibaretti.*"

Ak veya Batı Kumaniya Dinyester ve Dinyeper (nehirleri) üzerindeki ordaları birleştirdi. Kara Kumaniya'nın merkezi Severski Dones (nehri üzerinde) idi. **İgor polku destanı**'nda "**bilinmez toprak**" (diye) adlanan topraklar burada idi⁴.

Rus salnâmelerinde söylenen bir sıra Kıpçak soyları içerisinde Burçeviçler adı kurd türeyiş efsanesi ve totemciliği bakımından çok dikkat çekicidir. Yukarıda istinad ettiğimiz araştırmacıya göre, Arap tarihçisinin (El-Mansuri) Burcoğlu diye adlandırdığı bu soy, görünüyor ki, hâkim yer tutuyordu. Çünkü soyun adı "*kurd oğlu*" demektir ve olabilsin ki, Dinyeper'in şimdi **Volçya reka** (Kurd çayı) denilen sol kolu üzerinde yerleşmişti.

Tanınmış Türkolog N.A.Baskakov salnâmedeki Kıpçak soy adı Burçeviç'i başlıca **bura+dzag** "*bu tarafta yerleşen, yaşayan kimse*" mânâsında tefsir etmek istemiş, sonra daha dört çeşit mânâ vermeğe çalışarak, yalnız sonuncu (altıncı) sırada adın **börüli** sözünden gelebileceğini yazmıştır⁵. Burada yalnız Dinyeper üzerinde değil, hem de **Kuzey Kafkas'ta** Terek nehrinin da Birüçek (kurd oğlanlığı) adlı bir kolunun olması nazara alınmamıştır. Demeli, sözün **Böri/Buri** (kurd) kökünden olması şüphe doğurmuyor. Görülüyor ki, "*Dedem Korkud*" hikâyelerinde Oğuz başbuğu Kazan Han kendisini "*kurd enüği*" ile bir kökten sandığı gibi (bk. aşağıda), hâkimiyette olan Ak Kumaniya knyazları da kendilerini "*şahzade kurd*" ile akraba bilirdiler. **Burçeviç** sözbirleşmesinde ikinci unsur olan **eviç/oviç** Rusça'da soy adı bildiren bir ektir (mukayese için: İvanoviç vb.), yâni Arap yazılışındaki "*Burç (böriçik) oğlu*" ile tamâmiyle aynıdır.

Kurd türeyiş efsanesinin tarihî-coğrafi yer adlarında taşlaşıp kalmış izlerine Kafkas'ta sık sık rast geliriz. El-Mes'udî Terek hakkında şöyle yazmıştır: "*Kurkrud büyük çaydır, adı "kurd çayı" demektedir*"⁶ N.A.Karaulov bu yazı ile ilgili kaydında gösteriyor ki, Terek'in sağ kolu "*şimdi de*" Birüçek (Böriçik – kurd enüği – S.E.) adını taşımaktadır⁷.

Hazar Denizi'nin kuzey batısındaki düzlükler de Bizans kaynaklarının Bersil/Berzil olarak tanıdıkları memleketi Ahmed el-Belazurî ve Yakut el-Hamevî Barşile adlandırır⁸.

İbn Rust ve Kardizî yazılışını (bârcölâ) da nazara almakla, burada biz bütün hallerde **böri** adı ile uzlaşan bir tarihî etnonim görüyoruz.

Bir sıra âlimler (İ.Markvart, V.Minorski vb.) Barşile/Börçöle ülkesinin Hazar Denizi boyu şimdiki Kuzey Dağıstan'da yerleştiğini düşünmüşler⁹. Ancak onlar Belazurî'nin kitabındaki bir parçayı dikkatle gözden geçirseydiler, bu ülkenin en azından "*Alban geçidlerine*" (kapılarına) kadar uzanıp gittiğini görebilirdiler. El-Belazurî'ye göre Sâsânî hükümdarı Nuşirevan "*Rumlar'ın elinde olan bütün Ermenistan vilâyetlerini*" geri aldıktan, Naşava ve Sisacan'dan (Sisagan) geçtikten sonra Türk (Hazar) hükümdarlarına mektup gönderip onunla dost olmak fikrine geldi. "*Onu kendisine yakınlıştırmak için onun kızı ile evlenmek, ona düniür olmak istediğini bildirdi... Türk kendi kızını Nuşirevan'a verdi, sonra kendisi de onunla görüşmeğe geldi. Onlar Barşile'de görüşüp bir kaç gün misafir oldular*"¹⁰. Buradan da anlaşılıyor ki, İran şahı işgâl ettiği topraklardan çıkıp Hazar Devleti arazisine geçmemiştir. Başka bir ifadeyle, görüşme neredeyse Beşparmak Dağı ile Derbend Geçidi arasında olmuştur. Belazurî'nin cümlelerinin sonu bunu isbatlıyor. İşgal ettiği yerlerin yukarı sınırlarında büyük ve geçilmez kale dikmek fikrine düşen Nuşirevan hakana şunu teklif ediyor: "*Ben düşünüyorum (iyi olur ki), seninle benim (topraklarım) arasında bir sedd dikip orada geçid kapıları koymak için bana izin veresen ki, seninle ben bırakmak istediğimiz adamlardan başka hiç kimseyi senin tarafından bize doğru ve bizim taraftan size doğru geçebilsin. (Türk) buna yürekten rıza gösterip sonra da kendi ülkesine (kursivler benimdir. – S.E.) döndü*"¹¹.

Getirilen parça, zannımca, Barşile/Börçöle diye adlandırılan bölgenin sahil boyu Derbend-Beşparmak semtine doğru uzandığını, kağanın ülkesi ile İran'ın işgâl ettiği topraklar arasında yerleştiğini söylemek için tutarlı kaynaktır.

Ancak Transkafkas sınırlarında totem kurdun adı ile ilgili ikinci bir bölge de olmuştur. Bu, Azerbaycan ile Gürcistan ağzında yerleşen Borçalı'dır (Borşalı, Bozçalı). Doğu Gürcistan'da Azerbay-

canlılar'ın yaşadığı bu bölgenin adı İbn Rust ve Kardizî'de geçen Bârcöl'ün tekrarından başka bir şey değildir. Görüldüğü gibi, bu ikinci Bârcölâ "*kurd oğulları*" için, yâni kurd türeyiş efsanesini yaşatanlar için birinci derecede "*metropolit*" değeri kazanabilmiştir. Son orta çağ kaynaklarında Borçalı ile birlikte Bozçalı yazılışının da kullanılması etnomimin kurd totemcilik görüşleri ile ilgisini artırmış olur. Türk dillerinde r-z ses geçidi hakkında N.K.Dmitriyev, R.G.Ahmetyanov, B.A.Serebrennikov, T.Tekin, E.Abdullayev ve başkaları yazmışlardır¹³. Son araştırmalarından birinde A.M.Şçerbak kadîm Türkçe'de olan boz'un orta Mongol dilinde **bora-boro**, Mongol yazı dilinde ise **boru** şeklinde geçtiğini yüze çıkarmıştır¹⁴. Böylelikle, Borçalı/Bozçalı yazılışındaki **bor-boz** şekli her iki halde kadîm **böri** sözünden ortaya çıkmıştır. Görüldüğü gibi, bilhassa buna göre de **'boz'** kurdun rengini bildirdiğinden, bu totemin bir tür iki kat işaretine çevrilmiştir. Söylenenlere göre, Batı Azerbaycan'da, yâni bu ikinci Bârcölâ (Borçalı/Bozçalı) bölgesi yakınlarında **Borsunlu, Bozanlı** gibi yer adları da dikkat çekicidir. Bu adlar aslında kurd efsanesinin yâdigârlarıdır: **Boranlı** sözünün kökü tek başına **böri** köküne bağlıysa, **Boz-an-lı** (an'anevî söz geçidi nazara alınmakla) **Türk-an-lı, alb-an-lı** sözleri gibi kuruluş bakımından kanuna uygundur¹⁵.

Kurd ile ilgili "boz" kelimesi kadîm Türkler'in yaşadığı topraklarda, hattâ onlara komşu olan ülkelerde de yayılmıştı. Akademik V.A.Gordlevski hele 1920. yıllarda "İgor polku dastanı"nda kullanılan "bosovo" sözünün Türklerde esatirî totem ve eponim olan "kurd" anlayışı ile ilgili olduğunu yazmıştır (V.A.Gordlevskiy, Çto takoye "bosiy" volk? "İzbranniye proizvedeniya", II, Moskova, 1961, s. 482-504). Destandaki "poyut "bosovo" vremya" sözleri slavyanlardaki Boz kişi adı ile ilgili olmayıp sâdece "boz (kurd) dövrana türkü ohurlar" mânâsında kullanılmıştır (problem üzere bk. B.A.Rıbakov, "Drevnyaya Rus. Skazaniya, Bilini, Letopisi", Moskova, 1963, s. 16; Oljas Suleymanov, Az i Ya, Alma Ata, 1975, s. 82). Karl Henrich Menges de V.A.Gordlevski'nin okuyuşuna üstünlük vererek, destandaki "busovo", "busov" sözlerini "boz", "konur-mavi-boz" bildiren Türk kelimesi sayıyor. Sonuncu kitabın redaktörü A.N.Kononov ileri giderek ev hayvanlarının renk farklılığını bildiren "kariy" (konur, ala), "alıy" (al kırmızı), "çubarıy"

(hallı), "çalıy" (çal) gibi sözlerin Rus diline bilhassa Türk dillerinden geçtiğini söylemiştir (K.G.Menges, "Vostoçniye elementi v "Slove o polku İgoreve", Moskova, 1979, s. 186-87).

Orta çağ Kafkas haritasında iki yerde Bârcölâ adının iz bırakması, Barsil-Hazar Türkleri'nin halkımızın teşekkülünde iştirakinin olduğunu gösteren tutarlı bir delildir.

Ulu yaratıcı varlık sayılan kurd ile ilgili coğrafi adlardan biri yine de "*Dedem Korkud*" kitabında "*iz*" salmıştır. XII. boyda Dış Oğuz beyleri İç Oğuz'a âsî olup kıyama kalktığında, "*çeri derüb Böriağızdan Kazan'a karşı geldiler*" (301. s.)

"Böriağız'dan" şimdiye kadar Korkutşinaslıkta doğru okunmayan söz birleşmesidir. Ancak deyimden totem kurd ile ilgili yer adı bildirmesi şüphe götürmezdir. Bu mesele ayrıca araştırıldığı için¹⁶ burada geniş ele almağa lüzum görmüyorum. "*Böriağız*" okunuşu için başlıca deliller aşağıdakilerdir.

Birincisi: "*Böriağızdan*" okunuşu el yazmasının kendisinden ileri geliyor. El yazmasında "*ağırdub*" fiili yoktur (bir sıra Korkutşinaslar sözü "*borı ağırdub*" okumağı teklif ediyorlar). Orada fiil değil, -dan eki ile uzaklaşma hâli bildiren zarf şekli kullanılmıştır. Bizim okuyuşumuzun doğru olmasını orta çağ kaynaklarında Borçalı bölgesi üzere **Kurdağzı** adlı köyün kaydedilmesi de tasdik ediyor¹⁷. Çünkü "*Kurdağzı*" da "*Böriağız*" gibi, esatirî totem hatırasına bağlı aynı nüansı taşıyan bir yer adıdır (Run yazılarında bir kâide olarak böri kullanılır, orta çağlarda bu sözün yerine **kurd** ve Farsça'dan alınma olan **canavar** yerine geçmiştir).

İkincisi: Kadîm Türk dillerinde "*ağız*" sözü **kapı, sınır, serhad** mânâsında kullanılırdı. Dede Korkud boylarında biz bununla karşılaşırız: "*Sası dinlü Gürcüstan ağzında oturursan, ordun üstüne kimi korsan?*" (II. boy).

Üçüncüsü: Reşideddin "*Oğuzname*"sinde yazılmıştır ki, Oğuz Han'ın askeri Şirvan'dan Aran ve Muğan'a geçib "*Sebelan dağlarına, Aladağ ve Ağzıböri dağlarına kadar tamamen işgal ettiler*"¹⁸. Reşideddin'in burada Aladağ ile birlikte hatırlattığı "*Ağzıböri*" (metindeki yazılışla: Ağdıböri) bir yer adı olmakla, Dede Korkud kitabındaki Böriağız'a tam uygun gelir. Yazılıştaki ortak unsurların (Böriağız-Ağzıböri) yer değişmesi şaşkınlık yaratmamalıdır, çünkü yine "*Dedem Korkud*" kitabında komşu Gürcistan'ın adı **Başıaçık**

şeklinde yazıldığı halde Evliya Çelebi "*Seyahatnâme*"sinde ve Vagif koşmalarında **Açıkbaş** şeklinde kaydedilmiştir.

Nihayet ulu mukaddes kurd ile ilgili inancın izi ardınca kadîm Türkler'in yaşadığı bir bölgeye de baş vurabiliriz. Bu, şimdiki Bulgaristan'dır. Yeni araştırmalar ilk olarak Bulgar devletini kurmuş olan Asparuh Han'ın¹⁹ adının dikkat çekici bir etimolojik husûsiyet taşıdığı ortaya çıkarmıştır. N.A.Baskakov'un fikrinde, **esberüh-asberüh** sözünde **as-es** 'yoldaş, refik, **böri-buri** ise "kurd" bildirir (**es kamata kam** modelinde olduğu gibi)²⁰. Bu okuyuşun doğru olmasını "*Dedem Korkud*" kitabındaki **Kambura** (Baybura) kişi adı açıkça gösterir: kam'kâhin' 'şaman', bura (buri) 'kurd' (kitabda "ulu, bilgin ata" mânâsına gelen **Kam-gan** kişi adı da benzer mânâyı saklar nüans taşımaktadır)²¹.

Ulu kurd ana (ata) mevzusu ile ilgili bu inancın hangi çağdan kaldığını görelim: D.Kiçokki şöyle yazıyor: "*Ögel, kurt kültürünün Birinci Göktürk Kağanlığı devrinde kaybolmak üzere olduğunu, kurt ve kültürleri hakkındaki bilgilerin azlığı ile izah etmektedir. Bu araştırmacıya göre kurt kültürleri M.Ö. II. yy'da en yaygın hâle gelmiş, Birinci Göktürk Kağanlığı devrinde ise ortadan kalkmağa başlamıştır. L.Gumilov ise, bu görüşü paylaşarak kurt-ata kültüründen ecdad ruhlarına kurban kesme kültürüne tedricen geçilmesinin kurt inançlarına son verdiğini ilâve ediyor. Aynı zamanda B.Ögel ve L.Gumilov, akınlar sırasında Türk askerlerinin taşıdıkları ve üzerinde altın kurt başı bulunan bayraklar, kurt ile ilgili inançların son izini temsil ettiği görüşünde birleşmektedirler*"²².

Bana öyle geliyor ki, sayın Polonyalı araştırmacı adlarını söylediği her iki yazarın fikirlerini doğru izah etmiyor. Doğrudan doğruya kurd kültürü birinci Göktürk kağanlığı çağında ortadan kalkıp unutulmuş muydu?

İlk önce L.N.Gumilyevin kitabındaki parçayı Türkçe'ye doğru tercümeyle çalışsak, onun aslı şöyledir: "...'kurd' adı VI. yüz yılda Türkler için çok mühim idi. Çin müellifleri, görüldüğü gibi, Türklerin görüşlerine dayanarak, "*Türk hanı*" ve "*kurd*" anlayışlarını sinonim sanıyorlar. Siyenpi melikesinin kendi eri hakkında böyle söylemesi tesadüfi değildir: "*Han kendi hasletine göre kurddur*"; Türklerle doğuştan önce (Çin askerine) gösteriş verip şöyle diyorlardı: "*Böyle hareket edersiniz: Göçebeleri kovup kurdlar*

üzerine tepersiniz". Türk bayraklarının altından kurd başının aksi çekilirdi"²³.

Görüldüğü gibi, burada ne kurd inançlarına "*son verilmesinden*", ne de bu inançların "*son izinden*" söz ediliyor. Benzer vaziyet B.Ögelin araştırmasından alınan parçaya da aittir. B.Ögel şöyle yazmıştır: "*Kurt, belki de çok eski çağlarda Türkler'in bir Totem'i idi. Fakat Göktürk çağında kurt, bir totemden ziyade kutsal bir sembol hâline girmişti. Göktürkler'in kendi bayraklarının başına bir kurt heykeli koymalarının sebebi de bu idi. Kurt başlı sancaklar, Göktürk devletinin yıkılışından sonra da unutulmamış ve Çin imparatorları, meselâ Türgeşler gibi Türk kavimlerine kağanlık ünvanları verecekleri zaman, kurt başlı bir bayrakla bir davul vermediği de unutulmamışlardı. Bu inanış Türkler'in Anadolu'ya gelişinden sonra bile devam etmiş...*"²⁴

Burada da "kurd ile ilgili **inançların** son izinden" bir söz denilmemiştir. Olsa olsa, B.Ögel burada bu görüşlerin ayrı ayrı tarihî çağlarda durumunu aydınlatmağa çalışmış, Göktürk kağanlığına kadar kurdun totem olmasını, Selçuklular çağına kadar ise "*kutsal bir sembol hâline gelmesini*" yazmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, kurd ile ilgili görüşler tarihen üç devir yaşamış gibidir ve nisbî olarak onları **totem, sembol** ve **inanç** çağları şeklinde adlandırabiliriz. Hem de sonuncu çağın izleri bu veya başka şekilde günümüze kadar gelip çatmıştır.

Ancak iş bundadır ki, yeni kaynakların ışığında kurd totemciliğinin çok güçlü izini hattâ XI. yüzyılda da görebiliriz. Bu kaynaklardan biri Ruslar'ın İpati salnamesidir. Benzeri olmayan bilgileri ihtivâ etmektedir. Rus salnamecisi 1097'de Vegrler (Macarlar) ile dövüş bekleyen Kıpçak başbuğu (knyazı) Bonyak Burçeviçin (Böriçik oğlu'nun) "*garip*" bir davranışını kaleme almıştır: "*İ yako bı polunoşçi i vstav Bonyak otyeha ot rati i noça viti volçski. İ otvısyı emu volk i naçaşa mnozi voltsi viti. Bonyak je priyeha poveda Davidovi yako pobeda ni est na Vegri i zavtra*" (Tercümesi: "*Gece yarısına doğru Bonyak (ata binip) askerden uzaklaştı ve kurd gibi ulumağa başladı. Bir kurd onun sesine cevap verdi, sonra pek çok kurd uluştu. Böylece Bonyak dönüp Vegrler üzerinde sabah uğur kazanacağını David'e bildirdi*"²⁵.

Kaynaktaki bu yazı, kurd ile ilgili görüşlerin hele kuru bir sembole çevrilmediğini gösterir. Gerçek tarihî şahıs sembole değil, canlı kurdun kendisine bir totem gibi karşı karşıya "söz söylüyor", istek bildiriyor. Ve ulu ana (ata) kurd sürüsü ile birlikte "istenilen cevabı" verdiği için, o, sabahki dövüşte uğur kazanacağına inanıp rahat oluyor. Bana öyle geliyor ki, Bonyak'ın kurd ile tek başına temasa gelmesi hâlâ yaşamakta ve kullanılmakta olan totemcilik değilse de, onun çok güçlü kahntısıdır. Bu insan hayatında mühim yer tutan, kendi fonksiyonel değerini yitirmemiş olan gizli, esrarlı bir kamlık yapısıdır. Rusya ilminde Bonyak'ın "gece yarısı konuştuğu" nun poloves (Kıpçak) falcılığı için güzel örnek sayılması yersiz değildir²⁶. Çünkü Slavlardaki falcılık Türkler'in eski kamlık (şamanlık) müessesesi ile mânâca aynıdır.

"Kitab-ı Dedem Korkud" boylarında kurd bir soy kök olarak defalarca yad edilir. Bu yazılardan en kıymetlisi "Salur Kazan tutsak olup Uruz çıkardığı boy"dadır. Düşman eline esir düşen Kazan Han kendi "nesil ağacının" geçmişini överek böyle bir arayış vermeği lüzumlu bilir: "Azvay kurd enügi erkeğinde bir köküm var, ağca yünlü tümen koyununun gezdirmeğe" (Faksimile, s. 280).

Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı ikinci boyda "gıyma gözleri" kan yaşla dolan Kazan Han, soy ocağı sayılan yurdu ve su ile (kadım Türk görüşlerinde Yer-Sub, Tengri ve Umay'dan sonra üçüncü ilahi anlayış idi) "haberleşdikten" sonra kurd yüz tutar. "Kurd yüzü mübarektir" deyiş ona bir mukaddes varlık gibi ihtiram bildirir, onun dövüşçü-er tabiatını okşayıp şöyle söylüyor:

"Karangu akşam olanda günü toğan
Kar ile yağmur yağanda er gibi duran <...>
Ordumun haberin bilür misen değil mana
Kara başım kurban olsun, kurdum, sana"
(Faksimile, s. 45-46)

Kitapta Oğuz alpnın kendi başını kurban etmek istediği, saygı ve sevgiyle dile getirdiği ikinci bir canlı tabiat varlığı yoktur.

"Kitab-ı Dedem Korkud" metninde kendisine yer bulmuş olan bu totemcilik malumatının târihî değerinden bahsederken, "Oğuzname" adı taşıyan başka orta asır yazılı âbidelerine de göz atma-

lıyız. Bunlardan biri Fazlullah Reşideddin'in "Câmiü-t-Tevârih" adlı eserindeki nüshadır²⁷. Reşideddin Oğuznamesi sahifelerinde – "kurd mevzuu" tamamıyla başka nüansta kaydedilmiştir: "...yaşlı bir kurd uluması işidildi. Tuman han bütün hayvanların dilini bildiğinden bu kurdun ne söylediğini anladı. O diyordu: "Ne yazık ki, artık yaşlandı; avlarımın peşinden koşup yetişemiyorum. Eğer yetişsem bile onu yakalayamıyorum; hatta yakalasam da parçalayamıyorum". Yaşlı kurdun sözü bitince üç genç kurd şöyle cevap verdiler: "Eğer sen yaşlı ve güçsüzsün, bizim kudretimiz vardır... Bu gece sis, karanlık ve şiddetli bir fırtına olacak. Bundan istifade edip toy için getirilmiş hayvanların hepsinin kuyruklarını ve karınlarını parçalayıp sana vereceğiz. Bunları gönül rahatlığı ile ye; zira her zaman böyle sana yardım edeceğiz". Ancak genç kurdların da kurgusu baş tutmuyor, Kara Barak adlı köpek kurdlarla döğüşüp konunları vermiyor, Tuman Han ise "kurdların hepsini" öldürüyor²⁸.

Böylelikle Reşideddin "Oğuzname"sinde kurd totemciliğinden bir eser yoktur. Kurd, Oğuz insanının elinde mahvolur, halbuki totemi öldürmek günah sayılmalı idi. O burada sadece dirliğe zarar veren bir yırtıcı olarak görülmektedir ve bir ev köpeğinin sadâkati ona karşı koyulmuştur. Bir başka ifâdeyle dersek, Reşideddin'in ifâdeleri kurd totemciliği mevzusunun açıklanması için bir kaynak olmak gücüne sâhip değildir.

XV. yüzyıl tarihçisi Yazıcıoğlu Ali "Oğuzname"si ve XVII. yüzyıl tarihçisi Hiveli Ebülğazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Terâkime" eserlerine bakacak olursak, bu kaynaklarda kurd tipi yoktur.

Menbâşinaslık bakımından "Dede Korkud" kitabına yakın olan metin Uygur yazısı ile kaleme alınmış "Oğuzname"dir. Bu kitabın ilim alemince bilinen Paris nüshası XIII-XV. yüz yıllara tarihlendirilse de, İslâm tesiri görmemiş bir nüsha sayılır. Konur, yahut gök kurd ("gök böri") burda artık Oğuzlar için bir askerî başbuğdur. Oğuz Kağan yarlığı verip kendi devletini savaflara çağırırken kurdun yol gösteren, bir önder alp olacağını önceden bildirmiştir: "Tamğa bizge bolsun buran / gök böri bolsungül uran". Sonraki sahifelerde "konur yallı, konur tüylü" bir erkek kurd (halk içinde buna "yalguzag" diyorlar) yürüyüş zamanı askerlerin önüne çıkıp onu yağılar üzerine götürür: "Urum Hakanı" (Bizans) ile vuruştan – Etil çayı ve "Karadağ" semtindeki kanlı döğüşten önce,

"Buz dağı" yürüyüşünde, Cürcüt toprağının alınmasında ve Hindistan (?) – Tibet, Şam (Suriye) yürüyüşlerinde²⁹.

Burada kurd alpdır. Yiğitlik, erlik, güç ve bilginlik taşıyıcısıdır. "Dede Korkud" boyları kahramanlarından olan Emen Bey'in dili ile söylendiği gibi (VII. boyda): "Yedi bayırın kurduna benzerdi yiğitlerim". Cümlelerin kökü tarihin alt katlarındadır. Artık "Göktürk" kağanlığı resmî yazı an'anesinde (Orhun yazıtlarında) muzaffer devlet askeri kurd hasletli sayılırdı. Kül Tigin şerefine yontulmuş büyük yazıda şöyle bir cümle var: "Tanrı güç verdiği için kağan atamın askeri kurd gibi (yiğit), yağısı ise koyun gibi (korkak) olmuştur"³⁰. Kağanlığın imparator muhafız alayı "böri" adını taşımıştır³¹.

Buradan hem de esatirî "ana kurd" mitolojik tasavvurunun sonralar alp, döğüşçü hasletli erkek kurd ("ulu ata") tipi ile karşılaşılması meselesi ortaya çıkıyor. Umumî tarih bakımından türeyiş görüşleri esatirî ana hakanlık (anaerkil) yaşayış tarzı ile ilgili idiyse, çok arkaik, lâkin tarihen sonralar ortaya çıkmış olan ata hakanlık (babaerkil) kanunları ve tasavvuru bir çeşit "erkekleştirme" yoluna çekip çıkarmıştır. Yeni tarihî şartlarda, "askerî demokrasi" ve ilk tabakalaşmış cemiyetin ortaya çıktığı çağlarda "ana kurd" anlayışı anokranizme çevrilerek gittikçe "alp", "er", "döğüşçü" anlamlarına uygun gelen erkek kurd sıfatına geçmiştir. Prof. Dr. B.Ögel haklı olarak Kao-çi Teleslerin (N.Y.Biçurinde – Hunların)³² türeyiş efsanesi üzere ulu ecdad kurdun erkek, "Göktürk" efsanesi üzere ise dişi olmasını yazmıştır³³. Belli olduğu gibi, Kao-çilerin Toba sülâlesinin müstakil hâkimiyeti 519'a kadar sürmüştür, Göktürk kağanlığı ise biraz sonra 552'de ortaya çıkmıştır. Zannımca, bu iki hâkimiyetin arasında fâsıla çok küçük (23 yıl) olduğundan, erkek kurddan türeyiş inancının târihen "kocaman" sayılması çetindir. Görülüyor ki, Kao-çi ve Göktürk çağlarında ana ve ata kurd varyantları artık birlikte yaşamakta idi. Sâdece Hun Kao-çi esatiri hâfızasında erkek, Göktürkler'de (kadîm Oğuzlar'ı da buraya katmakla) ise dişi kurd tipi "berkiyip" kalmıştır. Oğuzlar'ın tarihî geçmişinin kaynağı olan "Dedem Korkud" kitabına geldikte ise, burada her iki ulu ecdad sûreti bir birine paralel gelecek şekilde çakışır, iz bırakır. Bunun başlıca sebebi ayrı bir araştırmayı gerekli kılıyor.

Ayrıca şunu da söylemek mümkündür ki, bu kitabın ortaya çıktığı Transkafkas muhitinde Hun boyları, husûsiyle IV-V. Yüzyıllarda Onogur Onoğuz boyları ("Attila Hunları"), VI. VII. Yüzyıllarda ise Bulgar-Barsil Hunları silinmez izler bırakmıştır³⁴.

Dede Korkud hikâyelerinde izine rastladığımız türeyiş inancı Göktürkler'in efsanesi ile çakışmaktadır. Kazan Han, "kurd eniği erkeğinde bir köküm var" diye söylüyor. Demeli, Göktürkler'in kağanlığını veren Aşine nesli gibi, "Dedem Korkud" Oğuzları'nın ikinci hükümdarı da kendisini ulu ana kurdun oğlu sayıyor. Bu sonuncudan doğan on oğlancıkta her biri, Göktürkler'in türeyiş efsanesi üzere, kurdun erkek çocuğu – "kurd eniği erkeği" olmuştur. Çünkü onları kurd ana doğurmuş ve insan ata değil, kurd ana besleyip büyütülmüştür.

Dikkatle yanaşmış olursak, ulu ana ecdad inancı Dede Korkud boylarında dolayısıyla aslan sûreti ile de ilgilidir. Aruz Koca oğlu Basat'ın soy kökü arayışını ele alalım: "Atam adın sorar olsan Kaba Ağaç, anam adın diyerisen Kağan aslan, benim adım sorarsan Aruz oğlı Basat'dır" (Faksimile, s. 232)³⁵.

Yeri gelmişken, hakkında söz sarfettiğimiz parça Bahaeddin Ögel'in de gözünden kaçmamıştır. O, M.Ergin'in okuyuşundan ayrılan bir interpretasyon ileri sürmüştür (a.g.e, s.88-89)...

İlmî değeri sözsüz olan bu türeyiş arayışının açıklanması Kağan Aslan sözlerinin doğru anlaşılması ile ilgilidir. Şimdi garip görünse de, O.Ş.Gökay ve V.V.Bartold gibi görkemli Korkudşinaslar **kağan aslan**'ı 'kükremiş', 'kızmış', öfkelenmiş olarak mânalandırmak istemişler³⁶. Aslında ise kağan sözü (H.Araslı bütün baskılarda **kağan** okumuştur), aslanın sınırlanmış psikolojik durumunu değil, onun güçlüler güçlüsü, avcılar avcısı, saz-orman hükümdarı olduğunu bildirmek için kullanılmıştır. Kitabın başka bir boyunda Kanturalı'nın dili ile bu sıfatlar tek başına aslana âit olarak gösterilir: "Öğünürse er öğünsün, aslandır". Güç dünyasında birinci olan aslan, tabîi olarak esatirî çağlardan kurd (böri) ile birlikte kabile soy kökü-totemi, ilk tabakalaşmış cemiyetin yeni sosyal-siyasî muhitinde ise kağan rütbeli mitolojik ecdad olarak düşünülmüştü. Uygur oğuznamesi diye adlandırdığımız metinde Oğuz kağanın anası Ay Kagan'dır, yani Oğuzlar'ı dünyaya getiren kozmik ecdad yine "kağan" adını taşıyor³⁷.

Prof. Dr. B.Ögel eski Türkler'de gök ve güneşin "birinci dereceli" sayılmasını hatırlatarak, burada ortaya çıkan ay sûretini Mani dininin tesiri ile ilgili sayıyor: "Türkler'de Mani dininin prensiplerine göre ay, hepsinden önemli idi" ("a.g.e.", s.129). Ancak rahmetli hocamız yanlış olarak Ay Kağan'ı Oğuz'un anası değil, atası (?) gibi izah etmiştir... Yukarıda denildiği gibi, ilk efsanevî ecdadımız Böri Tigin de bu ünvanı taşımıştır, çünkü "tigin" kadîm Türkçe'de kağan oğludur (şahzade kurd). Buna göre de "*Dedem Korkud*" kitabı üzre izi açıkça görülmekte olan soy kök panteonunda aslanın kağanlık mertebesine yükseltilmesi tabîî görülmelidir. Tabîî görülmelidir, çünkü, Oğuz dilinde Orhun âbidelerini yaratan Göktürkler'in Aşina imparatorları dünyaya kendilerini "*kurd oğulları*" olarak tanıtmaya çalışıyorlardı. Bununla onlar Türk türeyiş efsanesinden kağanlık için bir **hukuki vesika** gibi istifâde ediyorlardı. Böylelikle "*kağan aslan*" sözleri bu soy kökü-totemin "*acıklı*" veya "*kükremiş*" durumunu değil, bilhassa onun kağanlığını, şahlığını ifade ediyor.

Türkoloji literatüründe bu meseleye temas eden Korkud-şinaslardan V.M.Jirmunski'nin araştırması dikkati kendisine çekiyor. O da Basat'ın türeyiş tarihçesini kökçe totemciliğe bağlıyor. Ancak V.M.Jirmunski'nin fikrince Basat ve Kazan Han gibi kahramanların kitapta aslan/kaplan ile ilgili olarak verilmesi bir rasyonel değerlendirmedir, korkunç ve yenilmez bir yağya Oğuz alpnın üstün gelmesine inanç yaratmak için düşünülmüştür: "Basat'ın uşaklık hikayesi bilâvasıta "totemcilik efsanesinden" değil (?), daha çok böyle görüşlerden ortaya çıkmıştır"³⁸. Aslında ise mesele görüldüğü gibi sâde değildir.

"Yeni" totemin sırrını, zannımca, boyların kendisinde aramak gerektir. Oğuz dışarıdan üstüne gelen yağdan korkmuyor, onunla "*vuruşmağa*", karşı gelmeğe 366 yenilmez alpi, sayısız gücü vardır, zorda kaldığında "*ürküp göç de edebilir*". Ancak çok uzak, eski düşünüşe göre Oğuz'un başına zeval içten gelebilirdi. Ona sarsıntı getirebilecek yağının damarlarında Oğuz kanı akmalı idi. Böyle bir düşünce mantığım biz Dirse Han'a karşı kendi beylerinin ihânet etmesinde görüyoruz: "*elde yağı yok iken... üstüne (elin kendisinden) yağı geldi*" (I. boy). Tepegöz de sadece yağı değil, Oğuz'un "*kendisinden*" türemiş olduğu için az kalsın yenilmez bir korkuya

çevrilmiştir. Yani o, Oğuz yiğidi Konur Koca Sarı Çoban'ın "*peri kızla*" cismanî yakınlığından doğmuştur. Bu merhalede mesele ilmî edebiyatta kullanılmamıştır.

Bununla birlikte, bütün halklarda olduğu gibi, Oğuzlar'ın da eski mitolojik görüşlerinde çözülmemiş düğüm yoktur. Tepegöz Oğuz atasının belinden gelmiş "*haram*" varlık olarak korkunç düşmandır. Ancak onu yenebilecek güç yine Oğuz'un kendisindedir. Bu, "*doğma ecdad*" ana aslanın besleyip büyüttüğü Basat'dır. O Basat ki, "*Sazdan bir aslan (gibi) çıkar, at vurur, apul apul yürüyüşü adam gibi. At basuban kan sömürür*" (Faksimile, s.213). Bütün bunlar ecdad ana kültürünün kalıntıları idi. Çünkü burada güç ve hak taşıyıcısı olmakla, soykökü ana hattı apaçık ata hattına karşı konulmuştur. Görüldüğü gibi, bu gibi görüşlerle ilgili olarak Oğuz alpi ecdad ana batnından doğmuş varlık ile karşılaşılıp vuruşmamalı idi. İkinci boyda düşmanlar ile Oğuzlar'ın diyaloguna göz gezdirelim. Yağlar Kazan Han'a: "*Garıcık ananı götürmüşüz bizimdir. Sana vermeyiz. Yayhan (?) keşiş oğluna vererüz. Yayhan oğlundan oğul doğar, biz onu sana kırım koruz dediler.*" Oğuzlar, Oğuz anasından doğacak varlığın onlara karşı "*kırım koyulmasına*" hiç bir şekilde razı olmayıp başka teklif ileri sürüyorlar: "*Şöklü Melik, kara gözlü kızın var ise, Kazan'a ver, mere kâfir, senin kızından oğlu doğsun. Siz onu Kazan Bey'e kırım³⁹ koyasız dedi*" (Faksimile, s.58, 59). Anlaşıldığı üzere, böyle bir nikahtan doğabilecek düşman ne kadar güçlü olsa da, sonu Tepegöz'ünkü gibi şerefsiz ölüm olacaktı.

Şurasını unutmamak gerekir ki, aslan tipi ile hikâyelerde bir yerde değil, defalarla karşılaşılıyor. Boyları yaratan halk için bu tesadüfi tip değil, ulu mukaddes soy kökünden biridir. XI. boyda "*Azvây kürd enüği erkeğinde bir köküm var*" diye söyleyen Oğuz başbuğu Kazan, hem de ak kayanın kaplanında, ak sazın aslanında ve ak sungur kuşunda "*bir köküm var*" diyor, yani bu dört varlığın her birinin ulu ecdad sayıldığını bildiriyor. Totemcilik izleri boylarda aslana karşı ihtiramla bir davranışla kendisini göstermektedir. I. boyda atası Dirse Han'ın okundan ölümcül yaralanmış Buğaç anasına şöyle söylüyor: "*Arslan ile kaplanına kargamağul, Kazılık dağının (Kazılık dağı burada mukaddes yurd, vatani bildirir, Orhun yazılarındaki Ötüken yış mânâsında kullanılır) suçu yoktur*" (Faksimile, s.28). Basat boyunda ise yeni Oğuz alpnı beslemiş olan asla-

na karşı ulu anaya kavuşmak duygusu bildirilir: "*Beyler bindiler, aslan yatağı üzerine geldiler. Aslanı kaldırıp oğlanı tuttular. Aruz oğlanı alıp evine götürdü. Şadlık ettiler. Yeme içme oldu. Amma oğlanı ne kadar getirdilerse, durmadı, geri aslan yatağına vardı*" (Faksimile, s.214). "*Av avlamak*" ustası olan Oğuzlar aslan üzerine gelseler de, onunla sâde bir yırtıcı gibi davranmamış, ok-nize atmamış, onu ancak yatağından "*kaldırılmışlar*".

Bütün bu söylenenlerden sonra Dede Korkud boylarındaki ana aslan ile ilgili görüşleri yalnız Tepegöz belâsından yaka kurtarmak için Oğuzlar'ın sonraki –"*rasyonel*"– düşünüşü gibi kaleme almak, zannımca, ilmî bakımdan yersizdir. Kronolojik bakımdan da bu fikir kendisini doğru göstermiyor. M.F.Köprülü'den başlayarak sonraki Korkudşinaslar Ebubekir Ed-Devadarî tarafından adı bildirilen bir eski "*Oğuzname*"de Tepegöz-Basat boyunun mazmununa rast gelmişler. Devadari kitabının Mısır'daki Hidiv kütüphânesi nüshasından belli olmuş ki, bu "*Oğuzname*" hele Sasanîler çağında Türkçe'den Farsça'ya, Hicri 211 (M. 826-827)'de ise Arapça'ya çevrilmişti⁴⁰. Anlaşıyor ki, Tepegöz-Basat hikâyeside, ulu ana (ata) kurd rivâyeti gibi, artık İslâm'dan önce hayvan derisi ve ya kağıt üzerine yazılmıştır.

Başka bir ifâdeyle, her iki türeyiş efsanesinin yazıya alınma tarihi tahminen aym çağda olmuştur. Her ikisinin de kağıt üzerindeki hayatı 1400 yıldan az değildir, ikisi de yaşça "*kocamandır*". Efsanelerin yazıdan önceki yaşına geldiğimizde, ancak şunu söylemek mümkündür: Ana aslan türeyiş inancı esatirî olsa da, soy kökü ana (ata) kurd efsanesi, yani Aşına neslinin türeyiş efsanesi üzerinde "*bestelenmiştir*". "*Kağan aslan*" – mürebbî ana "*saz arslanı*" anlayışı ulu ana kurd sûretinden bir projeksiyon edilerek ortaya çıkmış dersek, görülür ki, yamılmış olmayız. Böyle ise, ana kurd sûreti ecdad totem olmakla birlikte, hem de totemler totemi olarak ortaya çıkıyor.

Bir zamanlar V.Ruben, aslanın Orta Asya sahralarında yaşamadığını esas göstererek, Türk halkları için "*ecdad totem*" olmasına şüphe ile baktığını bildirmişti. V.M.Jirrmunski bu fikre karşı gelerek, Mahmud Kaşgarlı "*Divanı*" üzre VIII-IX. yüz yıl Türk kahramanlık şiir parçalarında alpların aslan ve kaplana benzetilmesine istinad etmiştir⁴¹. Bununla birlikte, polemige iştirak

edenlerin fikrinde, Dede Korkud boylarının ilk katları IX-X. Yüzyıllarda yalnız Sır Derya'nın aşağı bölgelerinde "*oğuzların eski vatanında*" ortaya çıkabilirdi. Ona göre de Dede Korkud kitabında aslan ve kaplan (hallı pelenk, pars) tiplerinin sık sık kullanılması onlar için anlaşılabilir bir tezat olarak kalırdı. Çok yazık. Çünkü V.V.Bartold gibi büyük oryantalistin fikrinde, "*Kitab-ı Dedem Korkud*" kahramanları Kafkas'da "*Ermenistan yaylasında yasıyorlardı*"⁴². Ve miladın birinci binleri boyunca Transkafkas'da hem Türk boyları⁴³, hem de adı geçen yırtıcı hayvanlar yaşamakta idiler (VII. yüzyıl Alban tarihçisi kendi ülkesi hakkında şöyle yazmıştır: "*Yırtıcılardan aslan, hallı pelenk, böbir ve kulan yaşıyor*"; şâir Hakanî de Şirvanşah Menuçöhr'ün aslan avlamasını kasidelerinden birinde hatırlatıyor vb.)⁴⁴.

Bahaeddin Ögel'in ilmî birikimi yalnız Türk mitolojisinin öğrenilmesi için değil, belki daha çok Türk halkları etnogenitiğinin araştırılması bakımından değerlidir.

Kurdun ulu ana (ata) sayılması bu veya başka şekilde Türk halklarının çoğunun tarihî hâfızasında iz bırakmıştır. Onlardan her birinin epik mirasının öğrenilmesi ilim için gereklidir. Epik sanat her bir halkın etnotarihî hâfızasının başlıca kaynağıdır. Kuzey ve güney Azerbaycan'ın sanatı ise bu bakımdan husûsiyle ehemmiyetlidir.

Azerbaycan halk destanlarında, husûsiyle kahramanlık destanlarında eski Türk türeyiş efsanelerinden gelen bu veya başka unsurlar sâdece tekrar olunmuyor. Türeyiş efsanelerinin başlıca mevzu ve motifleri yüzyılların bir birinden ayırdığı destanlarda kırılmaz bir an'ane bütünlüğü yaratmaktadır. "*Köroğlu*" destanını ele alalım. Destanın "*Köroğlu ve Aypare*" kolunda "*Dedem Korkud*" kitabındaki Basat boyundan ve dolayısıyla ondan önce teşekkül etmiş olan kurd türeyiş efsanesinden gelen bir mevzu görüyoruz: Köroğlu'nun da yeni doğmuş oğlu küçük Basat gibi "*yitirilmiş*", onu da bir dişi kurd bularak kendi sütü ile beslemiştir⁴⁵. Hikâye aynıdır, ancak "*Köroğlu*" destanında oğlancığı aslan değil, kurd bulmuştur (bu, ana kurd efsanesinin ilk, birinci olduğunu açıkça gösterir). M.H.Tahmasıb haklı olarak şöyle yazmıştır: "*bu versiyon (Köroğlu ve Aypare kolu) kadîm görüşler ile ilgilidir... Köroğlu'nun defalarca kendisini kurda benzetmesi ile âhenkdar bir şekilde kesişmektedir*"⁴⁶.

Sâdece Köroğlu değil, delileri de ana kurd türeyiş efsanesine bağlıdır, onlar da Kazan Han gibi kurd kökünden doğup yaratıldıklarını söyleyip övünüyorlar: "*Köroğlu'nun kurd oğluyam*", "*tilki nedi pençe vura aslana, gerek budu kurddan olan kurd olsun*", "*dava günü kurd deliler, Ballıca'ya seferim var...*"⁴⁷

Azerbaycan halk edebiyatında Dede Korkud boylarından gelen bir etnotarihî hâfıza an'anesi yaşamaktadır. Dede Korkud boylarında Oğuz alrı "*yüzi mübarek*" kurdla **haberleşmiş**, "*ordunun haberin bilirmisen, değil mana*" diye söylüyorsa, "*Aslı ve Kerem*"in kahramanı da: "*Koyunları yiyen kurdlar, kırdlar Aslımı gördünüz mü?*" diye sorar⁴⁸. Dede Korkud boylarında ulu mukaddes kurd "*akça koyun gördüğünde kuyruk çarpıp kamçılıyor*", "*öğüş semizin*" tarmalayıp tuttuğu gibi, Köroğlu da "*sürüsünden kuzu kaptım uladım*" diye söylüyor; Oğuz yeni yetmesi Yegenek babasına varıp kavuşurken, "*ıssız*" yerin kurdu gibi uluşursa", Köroğlu da "*ak sürüden emlik kuzu kopardım, yiyib kurdularınla ulaşım, dağlar*", "*aç kurd gibi düşman üste ularam*" diyor. Ve bu deyimler Kıpçak knyazı Bonyak'ın dövüşten önce ulayıp kurdla "*haberleşmesi*" ve Kaşgarlı'da Uluşib eren borleyü/Yırtub yaka ırlayu⁵⁰ ağıtı ile birlikte yan yana konulduğunda, kadîm türeyiş efsanemizden gelen bütün bir silsile ortaya çıkmış olur.

Kurd türeyiş efsanesi Transkafkas ve Anadolu'dan Çin seddine, Volga ve Dinyeper nehirlerine kadar ölçüye gelmez sınırlar arasında yayılmıştı. Şimdiki Türk halklarının eski sanatında, bütün mânevî geçmişinde bu efsane büyük bir iz bırakmıştır. Bu halkların etnotarihî hâfızasında türeyiş inancının bin yıllar boyu yaşaması onların gerçek soy kökünün (etnogenitiğinin) yüze çıkarılması için başlıca göstericilerinden biridir.

Dipnotlar ve kaynaklar

1. Bahaeddin Ögel. Türk Mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar). Ankara, 1971. 644.
2. Dariusz Cichocki, "Türk Mitolojisinde Kurt-Ana Sembolüne Dâir". "Türk Dünyası Araştırmaları", nu.37. İstanbul, 1985. S. 127.
3. Polnoye sobraniye russkih letopisey. İpatevskaya letopis". Moskova, 1962. II cilt. Sütun 455.

4. S.A.Pletneva, Peçenegi, torki i polovtsı v yujnorusskih stepyah. // Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR. Nu. 62. I. Cilt. Moskova-Leningrad, 1958. S. 194; aynı müellifin. "Koçevniki srednevekovya". Moskova, 1982.

5. N.A.Baskakov, "Turkskaya leksika v "Slove o polku İğoreve". Moskova. 1985. S. 78.

6. "Svedeniya arabskih geografov IX-X vekov o Kavkaze, Armenii i Azerbaydjane" N.A.Karaulova. SMOPMK. 38. Cilt. Tiflis, 1908. S. 35. 7. A.g.e. S. 67.

8. Baladzori, "Kniga zavoyevaniya stran". Arapça'dan tercümesi Prof. P.K.Juze'nindir (milletçe Arap olduğu için ilk adı Bendeli Cuzi idi). Bakû, 1927. S. 6; Yakut el-Hamevî, "Mu'cemü'l-Büldan". Arapça'dan tercümesi Z.M.Bünyadov ve P.K.Juze'nindir. Bakû, 1983. S. 21. Her iki metinde adı geçen yer adı "Barşaliye de olabilir" şeklinde yazmıştır (s.6). Görüldüğü gibi burada ç sesi Arapça ş ile yazılmıştır. Başka iki Arap müellifi İbn Rust (İbn Dast) ve Kardizî Barsil Türklerini "bârcölâ" adı ile tanıyorlar (bk. Yu.R.Caferov, "Gunni i Azerbaydjan". Bakû. 1985. S.17), denildiğine göre onların vatani da bu adla tanınmıştır.

9. Yu.R.Caferov, "aynı yer".

10. Baladzori, "Kniga", s. 6.

11. "a.g.e.", s.7.

12. bk. H.Memmedov "Defter-i müfessel-i eyalet-i Tiflis" de yer adları. "Azerbaycan filolojisi meseleleri". II. Bakû. 1984. S.151.

13. S.S.Aliyarov. K onomastike "Knigi Korkuta". "Azerbaycan dilinin tarihi leksikasına dair tedgigler". Bakû, 1988. S.19, 22.

14. A.M.Şçerbak. Problema rotatsizma i izuçeniye turksko-mongolskih svyazey. "Sovetskaya turkologiya". 1987. Nu. 3. S. 3-9.

15. "Dedem Korkud" kitabının üçüncü boyunda Bamsı Beyrek adına söylenen "Boz oğlan" adı da dikkati kendisine çekiyor. Bu, Oğuz alpına baş soy kökü totemi Boz kurd sıfatının verilmesi ile ilgili olmalıdır. Çünkü Derbend'de "Oğuz ucunda" İç Oğuz tacirleri soyguna düşdükdü, "...erenlerin meydanı "aslanı", pehlüvanların "gapları boz oğlan" yetdi, bir iki demedi -kafirler gılıc urdı... bazirganların malını gurtardı. Bazirganlar aydur: Beg yiğit bize sen erlik işledün" (Faksimile, s.72). Görüldüğü gibi, burada yeni yetme Oğuz yiğid "erlik işlediği" için "Boz oğlan" diye adlandırılmış, yani onun baş totem Boz kurd hasletli olması bildirilmiştir. Ancak nazara almak lâzımdır ki, XV. yüz yıl kâtibi bir sıra sözler gibi ("bun", "kağan" ve başkaları) "boz" sözünün de "tarihi mânâsını" kendisine tam olarak izah edebilmemişti. Beyrek adına "boz atlı", "boz aygırlı" sıfatının kullanılması, bana öyle geliyor ki, bununla ilgilidir.

16. Mâlumat için bakınız: S.Eliyarov, "Dedem Gorgud kitabında "Beriğiz", "Şirekuvöz" anlayışları. "Türk dillerine dair etimoloji ve tarihi-morfoloji tedgigler". Bakü. 1987. S. 10-23.

17. bk. not I2, s.1.

18. "Oğuz destanı. Reşideddin Oğuznamesi. Tercüme ve tahlili A.Z.V. Togan. İstanbul, 1972. S. 30, 90. Almanca ve Rusça baskıları var (bk.. Karl Jahn. "Die Geschichte der Oguzen des Raşid ed-din". Wien, 1969; Fazlullah Raşid-ad-din. "Oğuzname". Farsça'dan Rusça'ya çeviren R.M.Şükürova. Bakü, 1987).

19. Yanılmıyorsam, 1960. yıllarda Bulgaristan Halk Cumhuriyeti hükümeti böyle bir tarihîhizmeti karşısında onun şerefine azametli bir heykel dikmek için milletler arası müsabaka ilân etmişti.

20. N.A.Baskakov. "Turkskaya leksika". S. 45. "Asparuh" sözünü kadîm "as" halkının adı ile ilgili sayarak, onu "As-para" (kadîm Türkçe'de para 'çocuk', torun), yani "As halkının türemesi" olarak anlatan araştırmacılar da var (bk. İ.M.Miziyev. "Şağî k istokam entičeskoj istorii Tsentralnogo Kavkaza". Nalçik, 1986. S.108). Bu tâbirle ancak kısmen mutabak mümkündür. Adın başlıca parçası "es-es" değil, doğrudan doğruya "As" olmuştur. Bütün olarak yine "As+böri" 'As (halkının) börisi' alınır. Bu akla uygun bir okuyuş sayılabilir, çünkü artık XI. yüz yılda yazıya alınmış İzlanda sagalarında As halkının "Türk ülkesini bırakıp" Avrupa'nın kuzeyine geçmesi, "önce Türkler için an'anevi olmuş davranışları Troyadan" buraya getirmesi söylenebilir (bk. "Mladşaya Edde". Leningrad, 1970. S. 12). Gerçekten, İzlanda'ya "getirilmiş" "Göl", "Atıl", "Torkel", "Hun" gibi sözler içerisinde "Buri" sözüne de rast ediyoruz. İ.M.Miziyev (s.121) orta çağ kaynaklarında As hükümdarlarından ikisinin totem kurdla ilgili ad taşımasını belli etmiştir. "**Burikan**" (hükümdar kurd, eski "Böri tigin" adını hatırlatır). **Buriberdi** (Tanrıverdi adının aynısıdır).

21. Kam, tek başına kâhin olmakla, kadîm Türkler'de yüksek sosyal mertebede dururdu. Orta çağ kaynaklarında onu hattâ "poloveslerin (kıpçakların) baş tanrısı" diye adlandıran müellifler var (bk. Plano Karpini. "İstoriya mongolov", Rusça'ya çeviren A.İ.Malnin'dir. SPb, 1911. S. 10). Ancak kam cemiyette yüksek mevkide bulunmasına bakmayarak, "Tengrihan" ("Gantengri") diye adlanırdı. Onları birbiri yerine koymak için hiç bir tutarlı görüş yoktur. Halife elçisi İbn Fadlan'a göre, Oğuz Türkü haksız bir iş tutsa veya hoşça gitmez bir işle karşılaşırsa, göğe yüz çevirip "Bir Tengri (** arapça metin **) diye söylüyor, bu ise "bir olan Allah'a (and içerim) demektir" (A.P.Kovalevskiy, "Kniga Ahmeda İbn Fadlana o ego puteşestvii na Volgu 921-922 gg". Harkov, 1956. S.124-126).

22. D.Cichocki, "a.g.e", s. 129.

23. L.N.Gumilev. "Drevniye turki". Moskova, 1967. S. 23. Çok yazık ki, hemkârimiz D.Kiçokki dayandığı araştırmaların sayfelerini bâzen doğru göstermemiştir: L.N.Gumilyev'in kitabında kurd mevzuu "s. 37 ve d." de değil, 23-25 ve 811. sayfalarda açıklanıyor.

24. Bahaeddin Ögel. "a.g.e.", s. 40.

25. "Polnoye Sobraniye russkih letopisey". II cilt, sütun 245-246.

26. V.A.Gordlevskiy. "a.g.e.", S.F.Pyetneva, "a.g.e.", s.205.

27. bk. not 18.

28. "Oğuz destanı", s. 57-58.

29. A.M.Şçerbak. "Oğuz-name, Muhabbet-name". Moskova, 1959. S.32, 37-38, 45-46, 50, 54. H.Koroğlu ("Oguzskiy geroičeskiy epos". Moskova, 1976. S. 77) "konur yallı" kurdun yalnız iki yürüyüşte iştirak etmesini kaydetmiştir.

30. E.C.Şükürov, A.M.Meherremov, "Gedim Türk yazılı abidelerinin dili". Bakü, 1976. S. 512.

31. S.G.Klyaştorniy. "Drevneturkskiye runičeskiye pamyatniki". Moskova, 1964. S. 26.

32. "Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena", I. Cilt. Moskova-Leningrad, 1950. S. 214-215.

33. B.Ögel, "a.g.e.", s. 17-18.

34. S.S.Aliyarov, K epiçeskoj biografii Aİp-Erena. "Sovetskaya türkologiya". 1987. nu. 6, s. 19-27; aynı müellifin "Kniga Korkuda": Problemi kompleksnogo istoriko-filologičeskogo issledovaniya, "Sovetskaya türkologiya". nu. 4. 1989. s. 62-75.

35. Alınan parçanın metinşinaslık bakımından tahliline ihtiyaç vardır. Merhum Hamid Araslı'nın hazırladığı üç (1939, 1962, 1978) Bakü baskısında ve V.V.Bartold'un tercümesine dayanan akademik baskıda Basat'ın türeyiş arayışı değiştirilmiş, "kağan aslan" sıfatı ata ünvanına yazılmıştır. Son Bakü baskısında da aynı yanlışlığa yol verildiğini teessüfle bildirmeliyim (bk. Kitabi-Dede Gorgud, tertib F.Zeynalov ve S.Elizade, tarihî-coğrafi kayıtlar S.Eliyarov'undur. Bakü. 1988. S. 102, 249. notlar 46. 258). Bugünkü Azerbaycanşinaslıkta umûmî olarak bu okuyuşa itibar ediliyor (bk. Mireli Seyidov. "Azerbaycan mifik tefekkürünün gaynagları". Bakü. 1983. S. 88. Çok teessüf ki, bu dikkat çekici kitapta B.Ögel'in araştırmasından istifade edilmemiştir). Bu yanlışlık Dresten nüshası ile ilgili değildir, çünkü orada Basat'ın soy kökü arayışı yukarıda iktibas ettiğimiz yazılıştadır. Yanlışlığın ortaya çıkmasına ilk sebep el yazmasının kendisi değil, V.V.Bartold'un istifade ettiği süret olmuştur. Belli olduğu gibi, Bartold Almanya'da okurken el yazmasının bir nüshasını çıkarmağa çalışmış, belki de T.Nöldeke'nin ona bağışladığı

süret ile kifâyet etmiştir. Her halde Bartold'un çevirmesinde akademik baskıyı gün işığına çıkararak A.N.Kononov bu yanlışlığa göz yummamış, ayrıca düzeltme notuyla el yazmasındaki yazılışın orijinalini (ana-kağan aslan) düzeltmiştir (bk. "Kniga moyego deda Korkuta". Moskova-Leningrad, 1962. S. 276. not 35).

36. O.Ş.Gökyay. "Dedem Korkudun Kitabı". İstanbul. 1973. S. 231 (Söz dizisi); "Kniga". S. 82.

37. Şçerbak. "Oğuz-name", s. 22 IV. D.Sinor da Ay Kagan'ı Oğuz Han'ın anası sayıyor, ancak bu adın bir kadına verilmesini "bir vâkia" saymakta, meselenin gnoseolojik değerini anlamadığını göstermektedir (D.Sinor. "Oğuz Kağan destanı üzerinde bazı mülâhazalar. "İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi", nu. 1-2. 30 Kasım 1950. S. 7, 13).

38. V.M.Jirmunskiy, "Türkskiy geroičeskiy epos". Leningrad, 1974. S.599.

39. Bu sözü M.Ergin (1958. s. 111-112) "garım", S.Elizade (Bakü, 1988. s.49) "gerim", "gedim" okumuşlardır. H.Araslı (1962. s. 38-39; 1978, s.41-42) ve O.Ş.Gökyay (1973, s. 27) "gırım" okunuşunu tercih ederek doğru yolu seçmişlerdir. Bunu XII. boydaki: "Menim İç Oğuz'da gırımım Kazan olsun" deyimini de isbat etmektedir.

40. O.Ş.Gökyay, "a.g.e" s. L-LI.

41. V.M.Jirmunskiy, "a.g.e", s.599.

42. V.V.Bartold. "Soçineniya" V. cilt, Moskova, 1968. S. 481.

43. Bu mevzû ile ilgili kaynaklar yukarıda 13 ve 35. numaralarda geçmiştir.

44. "İstoriya Agvan Moiseya Kalankatuyskogo". SPb, 1861. S. 6. Sara Aşurbeyli. "Oçerk İstoriil srednekvovogo Baku". Bakü, 1964. S. 71. Sonraki orta çağ kaynakları ve Tebriz minyatür sanatı da Azerbaycan'da aslanın yaşadığını, Şah İsmail Hatai'nin aslan avına da aktığını tasdik ediyor. (bk. Kerim Kerimov. "Azerbaycan Miniaturleri". Bakü, 1980. S. 72-73 tabloları; Mirze Abbaslı, "Şah İsmayıl Hetayî'nin ömür yolu miniatürleri, Bakü, 1989, s.22-28) Hattâ XIX. yüzyılın başlarında Çar komutanları Lenkeran'da yakın ormanlarda "her son bahar" kaplan avına çıkarlardı (bk. İ.Blaramberg. "Vospominaniya" (Almanca'dan tercüme). Moskova, 1978. S. 39).

45. "Azerbaycan Destanları", IV. cilt. Bakü, 1969. S. 461-462. Köroğlu ve Aypare kolu Bakü yakınlarındaki Saray köyünde Aşık Ca hangir'in dilinden yazıya alınmıştır.

46. M.H.Tehmasib, "Azerbaycan halg dastanları (orta esrler)", Bakü. 1972. S. 200-201.

47. "Azerbaycan Dastanları", IV cilt, s.95. 308, 408, ve d.

48. "a.g.e" II. cilt, Bakü, 1966, s. 39.

49. Kadîm Türkçe'de 'hakansız' (sahipsiz) mânâ nüansı ile kullanılan bu arkaik kelime, artık Mahmud Kaşgarlı'nın Divan'ında ve "Kutadgu-Bilig" eserinde kullanılmamıştır, muhtemelen unutulup gitmiştir (bk. Z.N.Nadjiip, "İssledovaniya po istorii turkskih yazıkov XI-XIV vv.". Moskova, 1989. S.61). Korkud boylarından bu sözün tekrar kullanılması buradaki arkaizmlere çok dikkatle yanaşmak lâzım geldiğini gösterir.

50. "Divanu Lugati'l-Türk dizini". Ankara, 1972. S. XXI.

*"Türk Dünyası Araştırmaları",
Sayı 65, İstanbul, Nisan, 1990. S. 83-99.*

KİTAB-I DEDEM KORKUT KİTAP OLMUŞ MU?

Dedem Korkut kitabının tarihî izlerini kapsayıp yaşatmakta olan bir ortaçağ kaynağını ilk defa olarak Mehmet Fuat Köprülü meydana çıkarmış. Bu, XIV. yüzyılın başında Mısır'da yaşamış Selçuklu tarihçi Abu Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-Devadari'nin DÜRERÜT-TİCAN adlı eseridir. 1309-1310'da yazılmış işte bu genel tarih kitabının önsözünde böyle bir malûmat vardır: "Nasıl ki, Oğuz Türklerinin yanında Oğuznâme denilen bir kitap vardır ki, elden ele dolaştırırlar. Oğuzların bidayet-î halleri ve ilk padişahları hep bu kitapta mezkûrdur. Oğuz diye Türklere denir ki, büyükleri Oğuz isminde birisi imiş. Oğuzname denilen bu kitapta Depegöz denilen bir şahsın ahvali de mezkurdur. Depegöz denilen bu kimse ilk Türklerin memleketlerini harap etmiş, büyüklerini tepelemiş bir şahıstır. Onların rivayetlerine göre çirkin, iğrenç bir adammış; tepesinde bir tek gözü varmış; bunun anası ulu deniz perilerinden imiş; buna kılıç, kargı geçmezmiş; babasının külâhı başını tamamen örtecek sürette on üç koyun derisinden imiş. Oğuzların bu Depegöz hakkında pek meşhur masalları var. Bu masallar bugüne kadar ağızlarda dolaşır durur. Bu masalları Oğuzlar içinde akıllı, bilgili kimseler ezberler ve kopuzlarını çalarak söylerler. En sonra bu Depegözü Türkler arasında yetişmiş, itibarlı, şöhretli, güçlü, yürekli Arus oğlu Basat öldürmüştür. Bunu öldürmesine sebep ise, Oğuzlar içinde yetişip de atıcılıkta kendisini kimsenin yenemediği bir kız olmuştur. Çünkü bu kız Depegöz'ü öldürmek için Basat'ı kışkırtmıştı. Bir de Basat'ın babası sebep olmuştur. Çünkü Basat bu kıızı yenip aldığı ve babasına müjde vererek getirdiği zaman babası şöyle demişti: Ben de sandım ki Depegöz'ü öldürdünüz..."¹

Bilim için çok değerli olan bu tarihî malûmata M.Cevdet, M.Ergin, O.Ş.Gökyay, V.M.Jirmunski, H.Koroğlu dayansalar da Dede Korkut boylarının 14. yüzyıldan önce Kitap hayatı sürmesi sorusu açık kalmakta devam ediyor. Oysaki, M.F.Köprülü adı geçen

araştırmasında daha 72 yıl önce "Kitab-i Dede Korkut'un bu Oğuzname'den (İbn Aybek ed-Devadari'nin sözünü ettiği Oğuzname'den. – S.E.) sonradan ayrılmış bir parça olduğu neticesini" çıkarmıştır². M.Ergin bunun üzerinden ilerleyerek: "Görülüyor ki, İbn Aybek Dede Korkut hikâyelerini içine alan Oğuzname'yi görmüştür" neticesini çıkarıyor. Onun fikrince Mısır'lı tarih bilgininin sözünü ettiği Depegöz hikâyesi, mazmunca Dede Korkut boylarından birisine tamamen uygundur ve bundan başka daha iki boy ile: Bamsı Beyrek ve Ganturalı hikâyeleri ile sesleşmektedir³.

Öyleyse, Dede Korkut kitabındaki hikâyelerin 1310 yılından önce yalnız "sözlü geleneğe" (O.Ş.Gökyay) değil, kâğıt üzerinde de yaşamış olduğunu bir gerçek olarak addedebiliriz. Anlaşılan, kitabın şimdiki el yazısının yazılı kaynağı olmuştur. Fakat birçok başka elle yazılmış kitaplar gibi, bu eski nüsha sonraları kaybolmuş. Bu bakımdan Câmî'üt-Tevarih'in (1304 yılında yazılmıştır) II. cildinde olan, Farsça Oğuzname hakkında Zeki Velidi Togan'ın aldığı sonuç pek önemlidir: "Kesinlikle anlaşılıyor ki, Reşideddin kendisine yazılı olarak tesbit edilip verilen "Tarih-i Oğuzan"ı değiştirmemiş, yalnız Kur'andan ayetler, bazı tarihî kayıtlar, İran edebiyatından ve Şahname'den şiirlerle süslemiştir..."

Herhalde bu Oğuzname'yi yazıp tesbit edenler, tıpkı Dede Korkut kitabını tesbit eden raviler gibi, şimdiki Azerbaycan'da, umumiyetle Önasya'da yaşayan Türkler olmuştur⁴. Ünlü türkologun fikrince "Reşideddin'de tercümesi görülen Oğuzname, muhakkak ki, önceleri Türkçe yazılmıştır"⁵.

Böylelikle, Dedem Korkut boyları gibi Reşideddin Oğuzname'sinin de yüzyıllar boyunca Türk Kültür Dünyasına hizmet etmiş eski nüshası veya nüshaları olmuş, fakat günümüze varmamıştır. Buna rağmen, son 30 senede bilim adamları arasında Dede Korkut kitabının yalnız on dördüncü-on beşinci yüzyıllarda yaratıldığı ve tertiplendiği fikri yayılmıştır.

Kitab-ı Dedem Korkud'un iki el yazısı bellidir: Dresden ve Vatikan elyazmaları. İkisinin de bilimsel ve medenî değeri ölçülmez. Fakat tuhaf olsa da, Korkut incelemelerinde bu elyazmalarının değerlendirilmesi aynı değildir. E.Rossi ve O.Ş.Gökyay, Vatikan (V) elyazmasını üstün tutmaktadırlar. Hattâ Rossi'ye göre bu

elyazması esastır. Dresden (D) elyazması ile karşılaştırıldığında daha düzgün, paleoğrafi bakımından ise öncedir⁶.

M.Ergin ise Dresden elyazmasını "esas itibariyle harekesiz, dolgun, okunaklı, değişmeyen bitevî bir nesih ile" yazılmış metin sayıyor. Onun fikrinde Dresden el yazması kuruluşça ilkindir. Çünkü bu elyazmasında birkaç göze çarpan yanlışlıklar aynen Vatikan elyazmasına da isabet etmiştir (örneğin, her ikisinde *boyuma* yerine yanlış olarak *boyunuma*, *begler* yerine *Begil/Bigil*, *arı sudan* yerine yalnız «bir *arı* kelimesi yazılmıştır⁷.

Bu polemikte fikirler arasında uçurum yok. Aksine fikirlerin karşılaşmasından değerli bir netice doğmuş. M.Ergin yazıyor: "...Vatikan nüshası ile Dresden nüshası arasında birçok kelime, ibare ve dil ayrılıkları vardır. Fakat bu ayrılıklar Vatikan nüshasının serbest istinsahla elde edilmiş olmasından ileri gelmiş gibi görünmektedir. Yani Vatikan nüshasının müstensihisi Vatikan nüshasını meydana getirirken önüne aldığı nüshaya tam bağh kalmamış, onun birçok yerlerini kendine göre değiştirerek çok serbest bir istinsah yoluna gitmiştir... Nüshaların karşılaştırılmasında ortaya çıkan ip uçları iki nüshanın birbiri ile ilgili olduğunda şüphe bırakmamaktadır. En azından, her iki nüshanın ortak bir nüshaya dayandığını kabul etmek gerekir"⁸.

Böylece, alınan neticeye göre Dresden ve Vatikan elyazmaları ilkin değıldir. Onların her birisi ortak bir nüshadan, veya ayrı ayrı nüshalardan kopya edilmiştir. İşte başlıca soru bu: kitap kendinden önce mevcut bir yazılı kaynaktan mı, yoksa doğrudan doğruya ozan dilinden mi yazılmış?

Sorunun çözümü yolunda tekstoloji araştırmaları çok önemli olur, bu araştırmalar elyazmaları arasında kelime, cümle ve üslûp ayrılıklarının ve düğümlerinin öğrenilmesini kolaylaştırır. Söylenenlerle sınırlı bu yazıda, boylardaki deyim ve anlayışların tarihi-filolojî bakımdan araştırılması önde tutulmuştur. Bu yolu seçerken elyazmalarının baştanbaşa karşılıklı çözümlenmesi, bilimsel eleştiri metninin tutulması değil, ayrı-ayrı parçaların tarihî kökü, daha doğrusu eski yazı geleneğiyle bağlılığı öğrenilir.

Başlıktaki soruya öncelikle Kitabın iç eleştirisi usulü ile cevap vermek amaçlanmıştır.

"Arkıç kırdı yaykanır umman denizinde"

On birinci boyda şimdiye dek uğurlu açımı olmayan bir parça vardır.

*Arkıç kırdı yaykanır umman denizinde
Sarp yerlerde yapılmış kâfir şehri
Sağa sola çırpındı urur yüzgeçleri
Su dibinde döner behrileri
Tangrı menem deyü su dibinde çığrısur asileri
Önin koyub tersin okur kıızı gelini
Altun aşuk oynar Sancıdanın begleri
Altı katla Oğuz vardı alımadı
Ol kal'aya altı baş erle men Gazan vardım
Altı güne gomadum anı aldım (D. 278-279).*

V.V.Bartold bu parçayı anlamakta âciz kaldığını kabul ederek şunu kaydetmiştir: "Burada ve aşağıda metnin çevrilmesi çetinleşir; elyazısında belki de tahrif edilmiş birçok anlaşılmayan kelimeler işlenmiştir"⁹.

V.V.Bartold'un bu notu Rus literatüründe parçanın zaten anlaşılmadan, sözbese çevrildiğini gösteriyor. V.V.Bartold'un çevirmesinde kitabı basılmaya hazırlayan V.M.Jirmunski ve A.N.Kononov'un metin üzere soruları da¹⁰ buna bağlıdır.

O.Ş.Gökyay; Arkıç kır'ı "arhaç, sürünün "istirahat ettiği yer", dağ yamacı (eteği, yastığı), "büyük ova", "büyük sahra" gibi açıklamak istese de şunu yazıyor: "Burasının bir yer adı olup olmadığı kesin olarak belli değildir"¹¹. Öyleyse, anlaşılması pek zor olan parçalardan biri karşımızdadır.

Benim fikrimce, parçanın okunuşu buradaki çok tutarlı bir coğrafi adla bağlıdır. Umman denizi: V.V.Bartold bu adı Rusçaya "Oman denizi" gibi çevirerek, onu Hint Okyanusu'nun bir kısmı sanıyordu¹². O.Ş.Gökyay da bu ismin Arabistan yarımadasına bitişik "koca deniz, okyanus" anlamına uygun geldiğini düşünüyor¹³. Nizami "İskendername"sinde de "Umman" Yunanlardaki 'okyanus'un sinonimidir¹⁴. Ve boyda Oman denizine yakın, nerdeyse "sarp" (elçatmaz, alınmaz) yerde dikilmiş "kâfir şehri"nden deni-

lirse, bu bir zamanlar Bahreyn'de yer alan Karmatiler devleti olabilir. İsmaili talimine dayanan bu devlet onuncu yüzyılda o kadar güçlenmişti ki, Mezopotamya'dan ve Suriye'den geçen Hac yollarını kontrol altına almış, 930. senede Kâbe taşını ele geçirerek 20 yıl geri vermemişlerdi¹⁵. Karmatiler cami nedir bilmezlerdi, namaz kılmaz, oruç tutmazlardı. Bütün bunlar asi sayılmak için yeterdi. "Sağa-sola çırpıntı uran", "su dibine" dalıp dönen yüzgeçler ve denizcilerin ("behrilerin") davranışı da Bahreyn'in geçmişini, burada inci arama işini hatırlatır¹⁶. Ortaçağ ansiklopedilerine göre, Uman'la Basra arasında yer alan Bahreyn'de denizden "en güzel" inciler çıkarırlardı¹⁷.

Tanrı menem döyü su dibinde çıgrışur asileri, önin koyup tersin okur kız gelini" deyimine geçelim.

İslâm'ın ilk üç yüz senesi süresinde sufiliğin onlarca cereyam ortaya çıktı. Sufilikle bağlı olan yalnız "ifrat şîliğin" Muhammet aş-Şehristani'ye (1075-1153) göre, 11 kolu olmuştur: sebaîler, kâmililer, il-baîler, mügarîler, mansurîler, hattabîler, köyalîler, hişamîler, numâîler, nusayrîler ve ishakiler¹⁸. Sufî-şîf görüşlerinin ise Dede Korkut boylarına geçmesi tabîî görünmelidir, çünkü boylarda şîlik izleri açıkça sezilmektedir. Şunu göz önüne almak gerekir ki, Su (Yer-Sub) eski Türk halkları panteonunda Tanrı ve Humay'dan sonra üçüncü ilâh sayılıyordu¹⁹. Görünür, bu eski inanış sonralar sufî görüşlerinde hayat bulmuştu. Şehabeddin Suhreverdi çağında (1145-1234) Horasan dağlarında suya tapan, "su adamları" gibi tanınan sufî-şükaftiye topluluğu belliydi²⁰.

Düşünülebilir ki, "Tanrı menem" mısraı 9. yüzyıl suffisi Mansur Hallac'ın "Ene-l-Hakk" – "Benim Yaratan", "benim Tanrı" çağırışı, ya ola bilir ifrat sufilikte at-tauhid sorusuna münasebetle bağlıdır. İfrat sufiler "La ilahe illa-l-lah" ("Allah'tan başka İlah yok") tâlimine karşı "La ene illa ene" ("Benden başka ben yok") savını ortaya koyuyorlardı. Aynı zamanda, Doğu peripatetik felsefesinde ilk sebep ve netice sorusu "ön" ve "son" anlayışlarıyla ifade olunmuştur. "Önce" ve "sonra" dünyanın, şeylerin başlangıca olan münasebetlerini bildirmek için kullanılmıştır. Şeyler mekân ve zamana göre önce veya sonra yaratılmış sayılır. "Bir" sayısı tabîî ki "iki"den öncedir. Sebebiyet bakımından ise "önce" ve "son" sebep ve netice bildiren anlayışlarıydı²¹. Hurufilikte, özellikle Nesimi'de

"ön" ve "son" meselesinin ileri sürülmesi "Kâfunundan vücade geldi cihan"²² teziyle özümlü bir şekilde verilmiştir. Dünyanın, Allahın emriyle, onun "kun" ("ol", "yaran") söylemesinden sonra yaratılması hakkında Kuran'daki yazını Nesimi mezmunca de-ğiştirerek dünyanın "kaf" ve "nun" kelimelerinden yaratıldığını bildirdi ("kun" sözcüğünün arapça yazılışı "kaf" ve "nun" harflerinin bir araya gelmesi şeklindedir). Burada "kaf" ile "nun" "önce", dünya ise "sonra"dır, neticedir.

Fuzuli ileri giderek, sebep ile netice meselesini sonsuz bir silsile gibi düşünüyordu. Onun fikrinde, kaf ile nun ve onlardan türeme olan "kun" sözü mutlaka sebep değildir, onlar da kendilerinden önceki amillerden doğmuşlardı. Fuzuli'ye göre sebep-netice anlayışı dünyanın ebedîliğini "başlangıcın" ve "sonun" sonsuzluğunu ifade ediyor:

*"Her hilgete gerçi bir sebep var,
Aya, sebebi, kim etti izhar?
Ger kaf ile nundan oldu alem,
Aya, neden oldu kaf-u nun hem?"²³*

"Metle el-itigad" eserinde o, sebeple netice – "önce"yle "sonra" arasındaki zaman farkını inkâr etmekle, dünyanın kadimliğini ispat eden peripatetiklere yan çıkıyordu: "Filozoflar demişler: Âlem kadimdir, çünkü o, bilâtehir tam sebepten çıkmıştır. Ondan önce yokluk olmamıştır, zira **ön olmak** zamam kastediyor, zaman ise yoklukla biraraya sığmayan mevcutluktur"²⁴.

Bu felsefî sorunun doğurduğu beşerî ilgi sûfiliğin yayıldığı bir durumda Kitabı Dedem Korkut elyazısına da geçebilirdi. Olabilir ki, oğuzların tarihinde buna benzer bir olaydan onların epik âbidesi yazılırken faydalanılmıştı. Onların epik kahramanı "Tanrı benim" söylerek bağırın, önünü bırakarak sonrasını okuyan asilerin kalesini almağı kendine borç saymalıydı.

"Tersin okur" sözlerinin anlaşılması bakımından Kitabın ikinci boyunu alalım. Burla Hatun esirlikteyken oğlu Uruz'a fena haber göndermiş, yağılar "ters konuştular" diye bozlayır. Aydın olur ki, ulu ahlâk kanunlarını saymayan yağılar Burla Hatunun şerefini ayak altma almak fikrine gelmişlerdi: "Mere, varın Kazan'ın oğlu Uruzı

tartun çengele asun, kıymakıyma ak etinden çekün, kara kavurma pişirüb kırk beg kızına iletün. Her kim yedi ol degül, her kim yemedi oldur, alun gelün sığrak sürsün" (D.52). Yukarıdaki "tersine okumak" gibi, burada "ters konuşmak", yaramaz iş tutmak, bidat işlemek demektir.

Görünen odur ki, boydaki "kafir kalesi" ne Hiristiyan, ne de hâlâ Müslümanlığa geçmemiş Peçeneklerin kalesidir. Tanrıyı inkâr eden, kanunları "tersine okuyan" bidatçiler yuvasıdır. Bu yurdun tüm adamları: yüzgüçleri, bahrileri, asileri, hattâ kız-gelini ve beyleri de günaha batmışlar. Sonuncular "altun aşık oyunu"nun düşkününü olmuşlar. O.Ş.Cökyay bu mısrayla bağlı "bugün de Anadolu'nun türlü yerlerinde erkekler ve erkek çocuklar arasında oynanan bir oyundur" yazıyor²⁵. Fakat Kitapta altunla oynanan aşık oyunu, belki kumar gibi yabancı, yaramaz bir oyun nazarında tutuluyordu. Ok atıp kılıç çalmadan, yata yata yan çürütmeği dura-dura bel kurutmağı er işi saymayan harpçil oğuzlar için Sancıda beylerinin altın aşık oyunu da bidat gibi bir şeydir. Oğuz dünya duyumunda beylik irsî olarak geçen "tabii" üstünlük, bir nevi "Tanrı vergisi"dir. Beyliğin en yüksek ifadesi ise "alp"lık sayılıyordu. Alp, harbî demokrasi çağında Oğuz toplumunun güç sembolü ve dayağı olan savaş eridir. Mahmut Kaşkarlı'nın kitabında denildiği gibi: alplar birle uruşma/begler birle turuşma²⁶. Çevrilmesi gerekmeyen bu deyimim arkasında alplık-beylik töresi (kanunu) duruyordu. "Sancıda'nın beyleri" bu yaşam yarasını bozmuş olduklarından, onların "kâfir" kalesi üzerine oğuzların yürümesi tabiidir.

Parçanın tüm açımı henüz ileridedir. M.Kaşkarlı sözlüğünde "erğuç" insanın aldandığı görklü bir şey, "erğuç ajun" ise yalancı, aldatıcı dünya demektir²⁷. Fakat sözcüğün sözlük anlamı tüm satırın açımı olamıyor. Sözcüklerin birçoğu ne zamansa tahrik olunarak yazılışını değiştirmiştir. Abulgazi'nin "Şecereyi terakime'sinde Oğurcik adlı karakter: "Döndüm kaçıp Kanklı Handan Kible sordum... arkit arkit kırlarga torçum saldım" diyor. O.Ş.Gökyay haklı olarak bu deyim Kazan hanın on birinci boydan getirilen övünmesine benzetiyor²⁸. Yalnız metin kuruluşu değil, "arkit arkit kırlar" (II. boyda - "arkıç kır") sözcükleri böyle basmakalıp deyim ihtimal ki daha eski kaynaktan geldiğini gösteriyor.

Dresden ve Vatikan elyazmaları yaratılırken bu parçanın manası artık aydın olmadığından, kâğıt üzerine rasgele aktarılmıştır. Nüshaları yazanlar ilkin bir elyazmasından değil, şifahî kaynaktan faydalansaydılar, boylarda 7-10. yüzyılların kitap menşeli bidatçı deyimleri için yer kalmazdı. Ozan-âşık sanatının dili temiz, gümüşlenmiş halk dilidir. Burada dinleyenlerin anlayamadığı "âlimane" sözcülük yer almamıştır.

"Kum kumlamayım kuma yurdum"

İkinci boyda (D.44, 5-6. satırlar) yağmalanmış yurduyla "haberleşen" Kazan hanın sözlerini merhum Hamit Araslı 3 Bakû baskısında böylesine okumuş. Son Bakû baskısında Samet Elizade elyazmasındaki yazılışı "gom gomlamım goma yurdum" şeklinde vermiş, bu deyim "akraba kabileli evim, yurdum" manasına sokmağa çalışmıştır²⁹.

Elyazmalarında قوم قلميم قوما يوردوم şeklinde dizilenmiş 4 sözcüklü bu cümle de alınmaz kalelerden biridir. M.Ergin onu "Kavum kabile menüm kuma yurdum", E.Rossi ise "Kavunı kabla benüm yurdum"³¹ okumuş. Okunuşların ikisi de O.Ş.Gökyay'ın 1938'deki I. baskısındaki okunuşla aynıdır. "Guma" sözcüğünü "ortak erkekleri olan kadın"(?) gibi yazan M.Ergin³², genellikle hangi mana aldığını açıklamamıştır. T.Tekin de buna benzer bir okunuşu tercih ederek "Kavim kabile benim ortak yurdum" gibi açıklamıştır³³.

O.Ş.Cökyay kitabının 1973'teki yayınında "Kavim kabile benüm kama yurdum" redaktesini seçmiş³⁴ "guma" sözcüğüne yeni bir şekil vermiştir. O, kitabının sözlüğünde *el-kame* sözcüğünü "güneş görmeyen yer", "kuzey", "ucuz", "bolluk yer" ve "refah, rahatlık" manası verdiğini, hem de "sivri düz Acem hançeri", "oduncu bıçağı" demek olduğunu bildirmişse de, "bu sözün okunuşu ve anlamı bence yine de şüphelidir" neticesine gelmiştir³⁵. Araştırma bölümünde yine cümlenin üzerine dönerek, "Dede Korkut kitabında bir türlü çözülemeyen yerlerden biridir" yazmıştır. Fakat buna rağmen "guma" sözcüğüne yeni uygunluk bulmağa çaba göstermiştir:

kom — koyunlar bulunan yer, ağıl;
kum — çadır, yontulmuş meşe ağacı çubuklarından yapıt,
çadır çubuğu³⁶.

Göründüğü gibi, müellif daha çok sözcüğün etimoloji karşılığı arkasınca koşmuş, fakat gösterdiği beş anlamdan hangisinin yararlı olduğunu ve genellikle cümlenin ne demek olduğunu bildirmemiştir. Tutalım, "kuma" sözcüğü arkaç anlamını bildiriyor; tümlükte cümle "Kavum kabile benim arhaç yurdum"(?) şeklini almış oluyor ve manasız söz yığını olarak kalıyor.

V.V.Bartoldun çevirisine gelince bir sıra hallerde olduğu gibi bediîdir de, fakat elyazısından uzaktır: "Kumla kumlanmayan kimsesiz yurdum"³⁷. Rus yayını için izahlar yazan A.N.Kononov böyle bir çeviriye razı olmadığından, M.Ergin, E.Rossi ve O.Ş.Cök-yay okunuşuna yakın varyantı ileri sürmüştür: "Kavım, kabilem, güçlü yurdum!"³⁸

Kısaca diyelim ki, araştırmacıların birçoğu okunuşu "kavum, kabile", bazıları ise (V.V.Bartold, H.Arash) "kum" anlayışı üzerinde kurmağa çalışmışlardır. Okunuşların ikisi de cümlenin açılımını hâlâ mümkün kılamamıştır.

Elyazısındaki yazılışı olduğu gibi okursak, "Kovm kovmlamayım kovma (?) yurdum" alınır. Bu cümle karşısında bugünkü bilgiler güçsüzdür.

Fikrimizce, buradaki ikinci sözü kabile (kabla) okumak için elyazısı esas vermemektedir. Çünkü elyazısında bu sözün yazılışında üç defa "mim" işlenmiştir. Bundan dolayı da hiç zaman "kabile benim" okunamaz. Belki de ilkin iki söz "kovm kovmlamayım" yazılmış. Bunu söylemek için Bekil oğlu Emran boyundaki "kovmlu kovmle geneşdimi" ve "kovmlu kovmle görklü gördüm" (D. 236, 4-5, 13. satırlar) deyimleri esas alınabilir. Kim bilir, Dede Korkut oğuzları dilinde av avlamak, kuş kuşlamak, kuv kuvlamak, toy toylamak, soy soylamak, ding dinglemekle yan yana kovm kovmlamak paralelizmi olmamış mıdır? Böyleyse, yurdunu yağmalanmış gören Kazan Han sinirli halde "kovm kovmlamayım" söyleyerek kendine Lânetliye bilirdi, çünkü "kovm" münasebetleri: "kovmlunun kovmle geneşmesi", onu ağırlayıp her zaman "körklü görmek" istemesi v.b. Oğuz yaşamında çok büyük yer almaktaydı.

Fakat bu söylenenler parçanın düzgün okunması için aşağı yukarı küçücük bir başlangıç sayılabilir. Yalnız bir şey aydındır: bu sözler 15. yüzyılın ozan deyimini değildir. Elyazısı kâtibi, karşısına çıkan bu deyimden bir fotoğrafçı gibi sadece "aksini basmıştır". Kitabın eski, ilkin elyazısını yaratan bilik ereni, parçanın sırrını, belki de kendisiyle ahirete götürmüş. Bu anlaşılmaz cümle Kitabın elyazılarına eski yazı geleneğinden göçüb konan parçalardan biridir.

"Üç otuz on yaş"

Kitabın önsözü sonraları en çok "el gezdirilmiş" parçasıdır. Fakat sonraki "düzeltmeler" ve artırmalar burada da eski terkipleri yok edememişlerdi. Dede Korkut söylemi gibi verilen bir parçaya bakalım: "Gerçeklerin *üç otuz on* yaşını toldursa yeğ. *On otuz on* yaşınız tolsun" (D.4).

Kitabın sayı sistemi az öğrenilmiştir. E.M.Demirçizade yukarıdaki sayılar ile bağlı olarak şöyle yazmıştır: "Bunlardan ilâve, genellikle dünya dillerinin, özellikle Azerbaycan dilinin tarihi için çok enteresan olan ve şimdiye kadar hiç bir edebiyatta kaydedilmeyen özel sayı sistemine, yani otuzluk sistemine "Kitabı Dede Korkut" destanlarında tesadüf ediliyor. Bu sisteme göre otuzdan artık bütün sayılar âdeta otuz üzerine ilâve olunan on sayı ile, 60 ise "iki otuz", 90 sayısı "üç otuz" v.b. gibi ifade edilmişmiş". Aynı zamanda, onun fikrinde, yalnız önsözde işlenmiş bu sayı sistemi Kafkasya'da Karaçayların ve Balkarların dillerinde (iki cigirme - 40), Fransız dilinde, bir sıra Hint-İran ve German dillerinde işlenen yirmilik sayı sistemine benzetiyor³⁹.

E.M.Demirçizade "üç otuz on" sayısının kitapta 100 yerine, "on otuz on" sayısının ise 310 yerine işlendiğini bildirmiştir⁴⁰. O.Ş.Gökyay birinci sayı üzere bu fikri kabul etmiş, fakat ikinci sayının anlamını yazmamıştır⁴¹. Müelliflerin ikisi de görüldüğü gibi, sayılardaki sonuncu "on" sayısını önceden gelen "otuzlukların"

* Vatikan nüshasında iki halde de bir sayı: "üç otuz on" yazılmıştır. (V., s. 3, 12. satır). Aşağıda "Üç ok - Boz ok", "alpanlar", "bulgar" sözlerinin yazılışında olduğu gibi, nüshanın kâtibi onun için "çetin" gelen anlayışları bir yana aktararak "kolay" sözler seçmek istemiştir. M.Ergin yazdığı gibi, "okunması ve anlaşılması güç olan kelimeleri Vatikan nüshasının atlamış olduğunu görüyoruz" (Dede Korkut Kitabı, I, s. 68-69).

üzerine gelmekle sadece toplama yapmışlardı. V.V.Bartold ise aksine, bütün hesaplamayı çarpma yoluyla yapmış. Onun yazısında "üç otuz on" üç defa otuz onluk, yani 900 yıl, "on otuz on" ise on defa otuz onluk, yani 3 bin yıl ediyor⁴². 1950. yılında Bakû yayını hazırlayan H.Araslı ve M.Tehmasib bu hesaplamayı küçücük düzeltmelerle aynen bırakmışlardı⁴³.

E.M.Demirçizade Türk run yazılarında "buna benzer bir sayı sisteminin" olmasını, orada bu sistemin onlukları değil, mürekkep miktar sayıları getirmek için işlendiğini yazmıştır. Onun fikrinde, Dedem Korkut kitabında run yazılarındaki sayı sistemi "onlukları yaratmak için işlenmiştir". Eğer yalnız "üç otuz" olsaydı, o zaman run yazılarında olduğu gibi "23" sayısını anlamak gerekti. Fakat burada (önsözde – S.E.) "üç otuz on" sayısı vardır ki, böyle sayı sistemi bize daha çok "iğirmilik" olarak adlanan sayı sistemini hatırlatıyor⁴⁴.

O.Ş.Gökyay da önsözdeki bu sayıların "Orhon yazıtlarında ve Elbiruni'de de görülen değişik sayı sisteminden başka" olduğunu düşünüyor⁴⁵. Fakat run yazıtlarında işlenen sayı sisteminden ayırmakla Kitap'taki "üç otuz on" sayısını açıklayamayabiliriz.

Eski Türk yazıtlarında yalnız bir sayı sistemi değil, mürekkep sayı sistemleri olmuştur. Bunlardan biri üzere birinci teklik onlukla kavuşturulmakla "10" sayısı yapılıyordu (bir on = on). Görülüyor ki, bu ilkin onluk yaratma usulü eski Türk yazıtlarında karşılaştığımız "sekiz on", "toğuz on" gibi "onluklar yaratan yeni sistemin"⁴⁶ özülü olmuştur. Aynı zamanda, Orkun yazıtları, eski Uygur takvimleri ve Manihey metinlerinde bambaşka bir sayı sistemi de kullanılıyordu. Burada mürekkep sayılar başka, özümlü bir yolla alınmaktaydı: "bir kırk" = 31. Bu sistemin düzgün ilmî okunuşu V.Bang'ın sayesinde mümkün olmuştur ve geçen yüzyılın sonuna isabet ediyor⁴⁸. V.V.Bartold'un fikrinde bu "orijinal sayı sistemi" çok eskidir, çünkü Balasagunlu manzumesinden başlayarak (on birinci yüzyıl) "sonraki hiç bir edebî anıtta" kullanılmamıştır⁴⁹.

"Dedem Korkut" kitabının önsözündeki "üç otuz on" sayısı yukarıdaki sayı sistemine görünüşçe az benziyor. Aslına bakılırsa böyle değildir. "Üç otuz on" sayısı karma, ikişer hesaplama yoluyla meydana getirilmiştir (belki de sunî kuruluş şeklindedir). Yani ilk önce V.Bang'ın açtığı yol ile başlangıç rakam alınmıştır: üç otuz =

23. Bundan sonra alınan rakam yukarıda hatırlatılan mürekkep onluk yaratma yoluyla 10-a çarpılmıştır (sekiz on = 80 modelinde olduğu gibi). Sonuçta 230 yıl meydana geliyor. Demek ki, "Gerçeklerin *üç otuz on* yaşını toldursa yeg" söyleyen Korkut Dede Oğuz "gerçeklerine" 230 senelik ömür dilemiştir (hatırlatalım: Reşideddin ve Ebulgazi yazıları üzere Korkut Dede kendisi 295 sene yaşamış).

Niçin 230 sene? Kitabın ilkin elyazısını Doğu kitap geleneğinde ilkin insan hikâyesini kastetmiştir. İlk insan anlayışı eski Türk yazıtlarında da yer almıştı. Kül Tigin yazısındaki ilkin satır böyledir: Üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış (Üstte mavi gök, altta yağız yer kılınukta ikisi arasında insan oğlu kılınmış)⁵⁰. Bu ilk "kişi oğlunu" Doğu ve Batı halkları Adem bilmişler. İslâm geleneği İbrahim-Halilullah ("Allahın dostu"), Musa-Kelimullah ("Allahla konuşan"), İsa-Ruhullah ("Allahın ruhu"), Nuh-Heciullah ("Allahın kurtardığı") ile birarada Ademo Sefiullah ("Allahın temizliği") adı vererek, onu ilk peygamber saymışlardı⁵¹. Bu, o Ademdir ki, Nesimi yazmıştır:

*"Okudum bu ismi e'zem ki, vücade geldi Adem,
Koyun adımı Adem ki, bugün cihane geldim" veya:
"Gerçi-mühiti, e'zemim adım Ademdir, Ademim..."⁵²*

Tevrata göre, Milad'dan önce 3761 yılı 7 Ekiminde yaratılan Adem 930 sene yaşamış. Sonraki Nasrani kitaplarında ise, o sıradan Moisey Kağangatlınm "Agyan tarihi"nde Ademin topu topu 230 sene yaşaması gösteriliyor⁵³. Böyle bir rasyonel "düzeltmeyi" Oğuzların kendi kitap geleneğinde de görebiliyoruz. Reşadeddin kitabında Oğuz kağanın bin yıl, Ebulgazi'de ise sadece 116 yıl kağanlık etmesi yazılmış⁵⁴. Şunu da göz önüne alalım ki, Tevrat'ta 969 yıldan fazla yaşadığı bildirilen bir kimse yok. Başkasıysa, yukarıda bildirildiği gibi, Tevrat'ta verilen şişirilmiş yaş rakamları sonraki kitap geleneğinde düzelişe uğratarak, az da olsa "inandırıcı" şekile salınmıştır. Bunu Tevrat ve Transkafkasya nasrani kitaplarındaki yazıları karşılaştırmakla aydın görebiliriz:

Tevrat	Agyan tarihi
Adem – 930 yıl	230 yıl
Sif – 912 yıl	205 yıl
Yenos – 905 yıl	190 yıl
Kayinan – 910 yıl	170 yıl
Maleleil – 695 yıl	167 yıl
Iared – 162 yıl	162 yıl
Yenoli – 365 yıl	165 yıl
Mafusal – 969 yıl	167 yıl
Lameli – 777 yıl	180 yıl
Noy/Nuh – 950 yıl ⁵⁵	500 yıl ⁵⁶

"Dedem Korkut" kitabının önsözünde "üç otuz on" yıl ömür istenilmesi gerek biçim, gerekse mahiyetçe Ön Asya halklarının kitap geleneğinden geliyor. E.M.Demirçizade böyle bir sayı sisteminin "Kitabı Dedem Korkut"tan başka hiç bir edebiyatta kullanılmadığını yazmış. O, "üç otuz on" sayısının Nesimi "Divanı"nda kullanıldığını gözden kaçırmış. Nesimi de bu sayıdan kendi edebî kahramanına uzun ömür dilemek için faydalanmıştır:

*"Bu gemer dövriinde hergiz görmesin şahim zeval,
Üç otuz on (اوچ اوتوز ارن) yaşı olsun, on iki yaşındadır"⁵⁷.*

Önsözdeki "on otuz on" "sayısına gelince, fikrimce V.V.Bar-told'un 30 sayısını ön ve sonda gelen her iki onluğa çarpması ("on kere otuz on yıllık") sayı kurallarıyla uzlaşıyor. Oğuz boylarına, bu adı taşıyan halka Korkut Dedenin dilinden üç bin senelik ömür dilenilmesi manaca ebedî ömür dilemek gibi bir şey.

El yazmaları üzerine birkaç not

Yukarıda söylenildiği gibi, bir sıra eski kitap parçaları "Dede Korkut"un 15. yüzyıl elyazmasına, olduğu gibi, belki de anlaşılardan kopya edilmiş.

Böylesine bir kopyalama dördüncü boyda karşımıza çıkıyor. Kazan hanın yardımına gelen Oğuz "erenleri" sayıldıkta, başlan-gıçta böyle bir alplık bilgisi veriliyor: "Demür Kapu Derventteki

demür kapuyı gapub alan, altmış tutam ala gönderinin ucunda er bögürden... Gıyan Selcuk oğlu Delü Dondar çapar yetti". Sonra Aruz Gocanın "çapar yetmesi" veriliyor. Daha bir alpin da "çapar yetmesi" yazıldıktan sonra "anun ardınca, görelim kimler yetti"? sorusuna yeniden "Deli Dondar yetti" ve "dokuz goca başları Aruz yetti" bildirilmiştir (D. 150-151). Bir boyun sonluğunda iki şahısın iki kere "çapar yetmesi" kâtibin suçu yüzünden olmamış. O, üzerinden kopya ettiği elyazmasındaki "klişeyi" değişmeden kopya etmiş, onu aktarmayı reva bilmemiş. O, elyazmasını kendi malı sayan müellif olsaydı, boyu ilk defa kendisi kaleme alsaydı, böylesine anlamsız tekrara yol vermezdi. V.M.Jirmunski çok haklı söylemiş ki: "...kitabın tertipçisi, galiba, onu kendi halkının geçmişi hakkında mukaddes bir hâtıra sayarak ihtimamla davranıyordu"⁵⁸.

Meydana çıkarılan yazılış uygunsuzlukları da oldukça karakteristiktir. "Anam adın deyirsen kağan aslan" cümlesindeki (8. boy) "kağan" sözcüğünü **تان** şeklinde yazmakla, kâtip bu siyasî unvanı anlamadığını göstermiştir (akademisyen H.Araslı sözü *goğan* okumuştur). Kitabın birinci beş boyunda eski mitolojik bakışları yaşatan "Yerli dağların yıkılmasın, gölgelice kaba ağacın kesilmesin, gamen akan görklü suyun kurumamasın" sonluğu kullanılıyor. 7. ve 9. boylarda ise yalnız "yerli dağ" ve "kaba ağacın" adı geçiyor, eski Türk halklarının baş ilâhlerinden sayılan "görklü su" burada unutulmuş, "kalıba" düşmemiş. Burada da yanlışlığa yol verilmiş, yoksa yedi boyun hepsinde sonluk aynı olmalıydı. Bu üç doğal kuvvetten sonra "kalıpta" böyle bir söz diziniyle de rastlıyoruz: "Dürtüşürken ala gönderin ovanmasun" (O.Ş.Gökyay ile M.Ergin "uvanmasun" okumuşlar). Dresden elyazmasında 4. boyun sonluğunda bu cümle yoktur, galiba, kâtip unuttuğundan "kalıba" düşmemiştir. Vatikan elyazmasında ise parça bütündür ("Dürtüşürken ala gönderin ufanmasun" cümlesiyle beraber). Bu örnek, Dresden ve Vatikan elyazmalarının biri öbüründen değil, kendilerinden önce bir, veya ayrı ayrı nüshalardan kopya edildiğini gösteriyor.

Bunu biz 12. boyun bir parçasını her iki elyazmasında karşılaştırdığımızda kabarılcasına görebiliriz:

Dresden elyazması: "Üç Ok Boz Ok yağnak olsa Gazan evin yağmalatırdı. Gazan gerü evin yağmalattı. Ama Taş Oğuz böyle

bulunmadı. Hemin İç Oğuz yağmaladı. Kaçan Gazan evin yağmalatsa halalinin elin alur tışarı çıkırdı, andan yağma edirdi(ler)" (D. 291).

Vatikan elyazması: "Gazan üç yılda bir İç Oğuz Taş Oğuz beglerin cem ederdi evin yağmalaturdı. Gerü han Gazan evin yağmaladır oldu. Taş Oğuz beğleri hazır olmayub hemen İç Oğuz beğleri yağmaladı. Gazan begiün adeti bu idi ki, hatununun eline yapışub evinden çığardı, evinde olan esbabını ve malını yağma ederlerdi, Gerü yağma ettirdi, Taş Oğuz beglerinden kimsene yoğdı" (V. 92).

Dresden elyazmasında parça 34, Vatikan elyazmasında 55 sözcük içeriyor. Birinci kısacadır. İkincide sözcülük ve serbestlik dikkati çekiyor, hattat tasvire kapılıyor. Birincide eski Türk yazı lâkonikliği çok yüksektir: "Üç Ok Boz Ok yığnak olsa Gazan evin yağmaladırdı... Gazan evin yağmalatsa halalinin elin alur tışarı çıkırdı". İkincide yerli yersiz izahlar vardır ("...beglerin cem ederdi evin yağmaladırdı", "adeti bu idi ki, hatunun eline yapışub evinden çığardı"). Sonuçta tekrarlanma meydana gelmiş ("evin yağmaladırdı" – "evinde olan eshabını ve malını yağma ederlerdi"; "gerü han Gazan evin yağmaladır oldu" "gerü yağma ettirdi"). Aynı zamanda, parçada olan çok önemli bir tarihî malûmat: **Üç Ok – Boz Ok** anlayışları (İç Oğuz ve Dış Oğuz yerine kullanılmıştır), Vatikan elyazmasında yoktur. Halbuki bu tarihî anlayışlara Kitabın yalnız sonuncu boyunda raslanır. Önemli adlarla karşılaştıkta Vatikan elyazması kâtibinin güçlük çekmesi açıkça duyulmaktadır. Dördüncü boydaki "**alpanlar**"ın yerine kolay görünen "alplar" sözünü kullanmış; 7. boydaki "altı başı **balgar** bir er" yerine "altı başlu bir er" (? – S.E.) yazmıştır (V. 88). Böylelikle, dört ulu etnonimden hiç birini kâtip yazıya alamamıştır.

Elyazmalarının iç kuruluşunu anlamak bakımından başka bir parça üzerinde duralım;

Dresden elyazması: "Beyreke kağıd gönderdiler. Beyrek yiğütle yeyüb içirdi. Aruzdan adam geldi, salam verdi. Beyrek eleyk aldı. /Elçi/ ayıtdı: hanım, Aruz size salam eder, kerem etsün Beyrek gelsün Gazanla bizi barışdırsun deir. Beyrek hoş ola dedi" (D. 295-296).

Vatikan elyazması: "Kağıd yazdılar Boyreke* gönderdiler. Beyrek ovasında yiğitleri ile yeyüp içüp oturarken adam geldi, Beyreke salam verdi. Beyrek eleyk aldı ayıtdı /sözün/ nedir? Ol kişi aydır: hanım, bu kağıdı Aruz gönderdi deyüb sundı. Beyrek açdı gördü kim kerem edib gelesin, bizi Gazan ile lütf edub bizi Gazan ile barışdırsın demiş" (V. 95-96).

Vatikan elyazmasında yine sözlerin bol, israfçılıkla kullanılması, açıkça tekrarlanma halleri ("bizi Gazan ile" sözlerinin bir cümlede iki defa kullanılması), yine tasvirici üslûbu (parçada böyle söz dizimleri italik harflerle yazılmış) göz önündedir. Vatikan elyazmasındaki "lütf edüb bizi Gazan ile barışdırsın" cümlesi yalnız gözde kitap dilinin kalıntılarıdır. Bir sözle, elyazmalarından hangisinin kendinden önceki, ilkin nüshaya yakın olduğu ve aksine, hangisinin sonraki tasvirçilik (interpretasyon) ile daha çok bağlı olduğu artık kuşkusuzdur. Ama ikisinin de kopya olduğu şüphe-sizdir.

Dresden elyazmasında da kusurlar yok değildir. 4. boyda oğlu Uruzun korkaklık edip doğuştan kaçmasını düşünen Gazan Han şunu söylüyor: "...Begler, bize bir kör oğul vermiş" (D.134). Cümle kuruluşça tam değildir - kim vermiş oğlunu? Vatikan elyazmasında her şey belli: "begler, Tangrı bize bir kör oğul vermiş" (V.72). Sonuncu boyda Gazan hanın kendi evini kaç senede bir yağma etmesi Dresden elyazmasında karanlık kalıyor. Vatikan elyazmasında ise şöyle yazılmış: "Gazan üç yilde bir... evin yağmaladırdı" (V. 92). Dresden elyazmasında 7. boyun sonunda böyle bir cümle var: "**Bilmez** (? – S.E.) **Dülek Uran** altı perlü çomağile at depüp... gatu urdı alımadı" (D.209). Kâtip cümlenin ilkin iki sözünü bırakmış. Vatikan elyazması daha anlamlıdır: "Andan Döne bilmez **Dülek Uran**..." (V. 90).

Yazılışı düzgün olmayan başka bir deyim alalım: *Can ya[y]cuğın egmişsen /Ogciğazın gurmuşsan / Adın gerdek gomişsan* (D.110). O.Ş.Gökyay ve özellikle T.Tekin'in fikrince elyazmasında bir mısra "kaybolunduğundan" yanlışlık meydana gelmiştir. Ok

* Oğuz alplarından birisinin isminin Dresden elyazmasında **بيركي** Vatikan elyazmasında ise **باريكي** gibi yazılması imlâ hatası olamaz, çünkü bu isim birkaç yerlerde değil, yüzlerce yerde kullanılmış. Burada elyazmaların birbirinden kopya olmamasının yeni izleri ortaya çıkıyor.

kurulmaz da, atılır. Başlıcasıyla şundadır ki, bu yanlışlık kitapta aynı boyda olan aşağıdaki sözlerde düzeltiliyor: "Oğuz zamanında bir yiğit evlense, ok atardı. Okı [ne] yerde düşse, anda gerdek dikerdi". Belli oluyor ki, bu şöyle yazılmalıydı: Can ya[yl]çuğun egmişsen /Ogcuğazın atmışsan/ Otagcuğun gurmüşsan/ Adın gerdek gomişsan⁵⁹. Elyazmalarının ikisinin de aynı yerde kusurlu olması ilginçtir: Dresden nüshasında 2. ve 3. mısraların her birinde bir söz, Vatikan nüshasında ise 3. mısra büsbütün unutulmuş (2. mısra da orada düzgün olarak "ogcuğazın atmışsız" yazılmış – V. 44).

Fakat şimdiye dek anlaşılır okunuşu bulunmamış başka söylemler de vardır. Bunlardan birini elyazmasında olduğu gibi aynen veriyoruz:

طول طولاده. کردیم طولاداری دونهی قودنم یغی یوردی .
الومره قیل کشلم ایقر مالی. ایقر ویروب الدغم توزلو قتی یایم . بوغه ویروب
الدغم بوغمه کرشیم. بکلورده قودم. کلدم. اوتوز طوقوز بولدشم آکی ارغشم

(D.109, 2-5. satırlar)

Korkutşinaslar bu söylemi 7 satırlık bir nazım parçası olarak veriyorlar. Muharrem Ergin araştırmasının her iki baskısında (1958, 1989, s.143) onu bir okunuş, Orhan Şaik Gökyay (1973, s. 50) ise ayrı bir okunuş üzerinde kurmak istemişler. Doğrudur, O.Ş.Gökyay bu parçayı da "Dede Korkut Kitabında çözülemeyen yerlerden biri" söyleyerek şunu yazmış: "Burada geçen kelimelerin birkaçını sözlüklerde hiç bulamıyoruz, bulsak da verilen karşılıklar tutmuyor"⁶⁰. Fakat O.Ş.Gökyay parçadaki *Duharlı* (دوهارلی) kelimesini boy adı (etnonim) gibi açıklamak istememiş, kitabının kişi ve boy adları dizisine bu sözcüğü katmamıştır. Halbuki kullandığı araştırmalarda (F.Sümer, Z.V.Togan), *Duharlı* boy adı gibi kullanılmıştır⁶¹. Sonuncu araştırmacı bu boy adının eski *tuharlardan* geldiğini düşünmekle yanaşı, Firdovsi'de bir Türk kahramanı gibi geçen *tuhar'ın* buradan alındığını yazmış, V.Henning'e dayanarak Korkut boylarındaki *Düğer / Döğer* ve *Duka* (Döker ve Tokhar) adlarının bu adla bağlı olması fikrini söylemiş⁶². Böyleyse, Kitapta 5. boyun kahramanı *Duha Goca* (Dukha, Tokha) kişi adının öğrenilmesi için de bir yol açılmış olur. Bu soruyu burada geniş açıklamadan, İslâm'ı kabul etmiş ilk Oğuz emirinin (Selçuk beyin babasının) da *Tokak* (*Dukak*)⁶³ ismi taşımasını hatırlatmak istiyorum.

Bütün bunlara rağmen parçadaki *Duharlı* anlayışı yeni araştırmalarda da kendi yerini tutamamıştır. 1988 senesinde Samet Elizade "tul tulara girdiğim tuladarı doharlıyı godığım" şeklinde okuduğu deyim *arap* (tul-uzun) ve *fars* (tuladar – köpek besleğen, doharlıyı – şahinli avcı) karşılığı üzerinde⁶⁴; Osman Fikri Sertkaya ise *Moğolcada* ve *Türkçede* olan: tul=taraf, doha-duha=tonga, tunga sözleri üzerinde⁶⁵ açıklamak istemişler. Burada adları geçen araştırmacıların her birinin bilimsel tecrübesine büyük saygı beslemekle birlikte, bu okunuş ve yorumların yanlış olduğunu bildirmeğe mecburuz. Çok yazık, tutarlı, inandırıcı bir okunuş hâlâ kimseye nasip olmamış. Tesadüf değildir ki, soylamanın ilk iki satırını V.V.Bartold Rusçaya çevirmekten vaz geçmiş, böyle bir not vermekle geçinmiştir: "Beyrekin kendi yayına dediği sözlerin birinci kısmı bütünlükle aydın değildir"⁶⁶. Rusça baskının iştirakçisi olan V.M.Jirmunski ise meseleye ayrı bakımdan yaklaşmak isteyerek, kitabı "Tertip eden" kişi hakkında şunu yazmıştır: "Fakat o kendisi de her şeyi aydınlatamamıştı, çünkü yazıya aldığı metinde çok şeyler artık onun kendine de anlaşılmazdı; örneğin, Beyrek'in kurtulmasında "Adaklı muavini"nin rolü (III), düğünde Beyrekin kendi yayına yüz tutup söz söylemesi (III)..."⁶⁷

Burada adı geçen metin, yani 15. yüzyıl kâtibinin "yazıya aldığı metin" yalnız yaşı daha çok, eski bir elyazmasından *kopya edilebilirdi*. Doğrudan doğruya ozan dilinden "yazıya alınan" metin ise anlaşılmaz söz yığınağından, O.Ş.Gökyay yazdığı gibi, Türk dilleri sözlüklerinde bulunmayan, bulunsa da karşılığı olmayan kelimelerden ibaret olamazdı. Çünkü epik sanat, kahramanlık destanları dinleyicinin anlamadığı sözler ve deyimler üzerinde yaratılmıyor ve yaratılmaz da.

Araştırmadan aldığımız sonuçlar şunlardır:

1. Elyazmalar birbiriyle karşılaştırılmadan öğrenilemezler. M.Ergin'in Vatikan nüshasını "çok nakıs", "harekeleri çok yanlış bir şekilde konmuş", yani değeri az olan bir yazma sanması bugünkü bilikler bakımından ancak teessüf doğurabilir. .

2. Araştırılan parça, takım ve anlayışların her iki nüsha üzere karşılaştırılması Vatikan elyazmasının Dresden elyazmasından kopya edilmesiyle bağlı konuşmalara kesin olarak son vermektedir. Metinşinaslık bakımından elyazmalarının ikisi de özgündür; elyaz-

masının birinde olan yanlış söz ve deyimlerin, kusurların ve boşlukların hiç de hepsi ötekisi için karakteristik değildir. Yalnız her iki elyazmasından önce yazılmış, "daha eski" (A.M.Şerbak – bkz. aşağıda) nüshamn var olması buna neden olabilirdi. Bir dizin yanlışlıkların elyazmalarının her ikisinde olması da yalnız bunu gösteriyor.

3. Elyazmaları birbirinden ayıran farklar çok. M.Ergin'e göre, Vatikan nüshası "serbest istinsahla" yazılmış, onun kâtibi "önüne aldığı nüshaya tam bağlı kalmamış". Bunun nedeni anlaşılan Vatikan elyazmasının "ortak nüshadan" değil, ayrı bir nüshadan kopya olmasıdır.

4. Kâtip birçok hallerde Türkçede, özellikle Eski Türkçede kullanılmış olan anlayışların yazılmasında açık-aydın zorluk çekmiştir. Çünkü onun karşısındaki canlı ozan değil, artık kendisi hakkında hiç bir izahat veremeyen eski elyazma olmuştur. Burada biz Farsça ve Uygurca Oğuznamelerin aynı metinşinaslık özelliği ile karşılaşmaktayız. Z.V.Togan'a göre Reşideddin de "kendisine malûm olmayan bazı coğrafi ve şahıs isimlerini mütereddit bir şekilde yazmıştır. Bunlar hayli çoktur... Herhalde bilhassa Türkçe isim ve lâkaplarda görülen ittiratsızlık, Reşideddin'in kabahatı değildir (Yabgu kelimesini Yavgu, yavguy şekillerinde yazmak gibi). O, metinde nasıl yazılmışsa öylece bırakmıştır. O, meselâ Gur ve Uygur'un aslında bir olduğunun da farkında olmamıştır"⁶⁸. Uygur Oğuznamesi üzerine A.M.Şerbak'ın da fikri şöyle: "Yanlışlığın çokluğu, sözlerin ayrı-ayrı şekillerde yazılışı... Uygur nüshasının aslı olduğunu söylemek için imkân vermiyor. *Daha eski bir nüsha olmuş ki*, elimizdeki nüsha için doğrudan doğruya veya dolaylı olarak temel alınmıştır"⁶⁹.

Dede Korkut elyazmaları üzerine aldığımız sonuç, görüldüğü gibi, bu fikirlerle üst üste düşüyor.

Ve sonuncu bir not. Kitapta 15-16. yüzyıllara isabet eden Baş Açuk Tatyân kalesi, İstanbul gibi yer isimlerine gelince, biz bunları Dresden ve Vatikan nüshalarını *kopya eden* kâtiplerin "yenilikleri" olarak düşünüyoruz. Çünkü 15-16. yüzyılların kâtipleri de, bir zaman Reşideddin yaptığı gibi, yeni nüshayı hem Kuran'dan ayetler ve klasik şiirlerle, hem de yeni coğrafi isimlerle süslüyorlardı (Oğuzların "ilkin yurdu" sayılan Sır Derya kıyılarından hiç bir yer

adının boylarda kalmaması bununla bağlı değil mi?). Araştırmacılar böyle hallerin olmasını çoktan meydana çıkarmışlardı. Meselâ kitabın önsözünde Osmanlı hanedanıyla bağlı bir kayıt vardır. "Dede Korkut'ta sonradan yazıldığı apaçık şekilde anlaşılan"⁷⁰ bu kaydın da kâtip yapısından başka bir şey olmaması artık kimsede bir şüphe doğurmamaktadır.

Fakat şunu da göz önüne alalım ki, Korkut boylarının yazıya alınma yaşını açıklamak için böyle "süslemeler" tutarlı gösterici sayılamaz. Çünkü bu boyların sözlüğünde Eski Türkçeden, o sıradan Orhun yazıtları dilinden kalma tüm bir arkaik sözler tabakası yaşamaktadır. *Issu // Issı* 'bir kimse', 'sahip', 'başbüyük' (Dede Korkut vilayet ıssı idi veya ıssız yerin kurdu gibi uluşdılar; Kıssa-i Yusuf poemasında bu söz *isi // esi* şeklinde geçiyor: Dâvlât *isi* 'Devlet başçısı'⁷¹), *uyuluk // oyuluk* 'but, bacak', *bukağ* 'buhak', *kancaru* gibi anlayışlar hattâ Mahmut Kaşkarlı Divan'ında ve "Kutadgu Bilik" poemasında artık yoktur. Bir dizin sözlere Ortaçağ klasiklerimizden Nesimî, Hataî, Füzuli Divanlarında rastlanmıyor. Kendiliğinden bellidir ki, bu arkaik söz tabakası elyazmalarına daha eski nüshalardan geçmiş, son elyazması kâtibi ise bu sözleri merhum Z.V.Togan'ın tabirince "nasıl yazılmışsa öylece bırakmıştır".

Kaynaklar

1. Köprülüzade M.Fuat. İlk mutasavvıflar. İstanbul, 1918. S. 279, not 2. Bk.Ergin Muharrem. Dede Korkut Kitabı, I. Ankara, 1958. S. 35-37; Gökyay Orhan Şaik. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 1973. S. L-LI.
2. Köprülüzade, a.g.e., s. 30, not I ve s. 281. Bk. Gökyay, a.g.e., s. LI, not 2.
3. Ergin M., a.g.e., s. 37.
4. Oğuz destanı. Reşideddin Oğuznamesi. Tercüme ve tahlili Prof. Dr. A. Zeki Velidî Togan. İstanbul, 1972. S. 120.
5. Aynı eser, s. 118.
6. Rossi E. İl "Kitabi Dede Korkut". Gitta del Vaticano. 1952. S. 12.
7. Ergin M., a.g., s. 68-69.
8. Aynı eser, s. 68.
9. Kniga moyego deda Korkuta. Per. akademika V.V.Bartolda. M., 1962. S. 278, not 19.
10. Aynı eser, s. 97.

11. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun kitabı, s. 165-166, 246, 333.
12. Kniga moyego deda Korkuta, s. 97, 272, not 22
13. Gökyay O.Ş., a.g.e., s. 338.
14. Eliyarov S. "İskendername" tarihi bakımından. "Azerbaycan". Bakü, 1983. Not 8, s. 187.
15. Aş-Şahrastani. Kniga o religiyah i sektah. M., 1984. S. 229, 66 a, 106-107.
16. Gökyay O.Ş., a.g.e., s. CV.
17. Abd ar-Raşid al-Bakuvi. Kitab talhis al-asar va adjaib al-malik al-kahhar. İzd. teksta, per., predisl., prim. 1 pril. Z.M.Buniyatova. M., 1971. S. 24.
18. Aş-Şahrastani. Kniga o religiyah i sektah. M., 1984. S. 153-165.
19. Stebleva İ.V. K rekonstruksii drevnetyurkskoy religiozno-mifologičeskoy sistemu. "Tyurkologičeski sbornik. 1971". M., 1972. S. 215-216.
20. Aliyev A.G. Zametki o sufiyskom ordene Suhraverdiyya. "İslam V istorii narodov Vostoka". M., 1981. S. 158.
21. Memmedov Z.C. Azerbaycanda 11-13. Esrlerde felsefi fikir. Bakı, 1978. S. 103, 152-153.
22. Nesimi İmadeddin. Eserleri, elmi-tengidi metin, I. C. Hazırlayanı C.Gehramanov. Bakı, 1973. S. 370.
23. Füzuli. Eserleri beş cildde, 1-3. Bakı, 1958. S. 22.
24. Memmedov Z.C. Azerbaycanda 11-13 esrlerde felsefi fikir. Bakı, 1978. S. 106.
25. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun kitabı, s. CCCXCV.
26. Drevnetyurkskiy slovar. Leningrad, 1969. S. 36.
27. Divani Lügat-it-türk dizini. Ankara, 1972. S. 10, 95.
28. Gökyay O.Ş. Dedem Korkud'un kitabı, s. CCLIV-CCLV.
29. Kitabi-Dede Korkut (Tertib, transkripsion Ferhat Zeynalov ve Samet Elizadenin, tarihi-coğrafi şerhlerin müellifi Süleyman Eliyarov'dur.). Bakı, 1988. S. 41, 233, not 31.
30. Ergin M. Dede Korkut Kitabı, I, s. 100.
31. Gökyay O.Ş. Dedem Korkud'un Kitabı, s. 137.
32. Ergin M. Dede Korkut Kitabı, II, s. 191.
33. Tekin T. Dede Korkut hikâyelerinde bazı düzeltmeler. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983'ten ayrı basım. Ankara, 1986. S. 148.
34. Gökyay O.Ş., a.g.e., s. 19.
35. Gökyay O.Ş., a.g.e., s. 233.
36. Aynı eser, s. CCXXXII-CCXXXIII.
37. Kniga moyego deda Korkuta, s. 25.
38. Aynı eser, s. 264, not 33.

39. Demirçizade E.M. "Kitabi-Dede Gorgud" destanlarının dili. Bakı, 1959. S. 81, 83.
40. Demirçizade E.M., a.g.e., s. 82.
41. Gökyay O.Ş. Dedem Korkud'un Kitabı, s. CCV.
42. Kniga moyego deda Korkuta, s. 12.
43. Dede Korkut. Per. akademika V.V.Bartold'a. Bakı, 1950. S. 11-12.
44. Demirçizade E.M., a.g.e., s. 83.
45. Gökyay O.Ş. Dedem Korkud'un Kitabı, s. CCV.
46. Serebrennikov B., Gadjiyeva N. Sravnitelno-istoričeskaya grammatika türkskih yazıkov. Bakı, 1979. S. 128.
47. Kondratyev V.G. Grammatičeskiy stroy yazıka pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti 8-9 vv. L., 1981. S. 33.
48. Bang W. Vorwort. In: Marguart I. Die chronologie der altturkisehen Insehaften. Leipzig, 1898. S. V-VII.
49. Bartold V.V. Soçineniya. T. V. M., 1968. S. 364.
50. Prof. Dr. Muharrem Ergin. Orhun abideleri. 12. baskı. İstanbul, 1988. S. 20, 67.
51. Hilmi H.İ. Ehli sunnet yolu. İstanbul, 1970. S. 17.
52. Nesimi İmadeddin. Eserleri. Elmi-tengidi metn, I. Hazırlayanı C.Gehremanov. Bakı, 1973. S. 542, 553.
53. İstoriya agvan Moiseya Kagankatvatsi. SPb., 1861. S. 1.
54. Oğuz destanı, Reşideddin oğuznamesi. Tercüme ve tahlili A.Z.V. Togan. İstanbul, 1972. S. 129.
55. Svyaşenniye Knigi Vethogo i Novogo zaveta. Berlin, 1922. S. 5.
56. İstoriya agvan Moiseya Kagankatvatsi, s. I.
57. Nesimi İmadeddin, I, s. 192.
58. Jirmunski V.M. Tyurkskiy geroyičeskiy epos. L., 1974. S. 628.
59. Gökyay O.Ş. Dedem Korkutun Kitabı, s. 51; Tekin T. Dede Korkutta yeni düzeltmeler. Türk Dili. Ankara, 1984. Cilt 48, y. 33, not 385, s. 26-29.
60. Gökyay O.Ş. a.g.e., s. CCXLI.
61. Bk. Gökyay O.Ş. s. LXV, CXIII. Ayrıca bkz. Oğuz destanı, s. 101, not 602 c; Sümer F. Kara Koyunlular, I c. Ankara, 1967. S. 26; Aka İ Diyarbakır'da Akkoyunlu hakimiyeti. Türk Kültürü. Sayı 325. Ankara, 1990. S. 300.
62. Oğuz destanı, s. 143.
63. Sadr ad-din Ali al-Husayni. Ahbar ad-daulat as-Saljukıyya. Tekst, perevod i primeçaniya Z.M.Buniyatova. M., 1980. S. 23.
64. Kitabi Dede Gorgud. Bakı, 1988. S. 238, not 125.

65. Osman Fikri Sertkaya. Dede Korkut Kitabındaki bazı manzume parçaların hece vezni ve menzume türü açısından değerlendirilerek yeniden okunması. I. Sovyet-Türk Kollokyumu. İstanbul, 1988. S. 18-22.

66. Kniga moyego deda Korkuta, s. 44, 268, not 76.

67. Jirmunski V.M., a.g.e., s. 629.

68. Oğuz destanı, s. 120.

69. Şerbak A.M. Skazaniye ob Oguze (k istorii uzbekskogo yazıka). AKD. L., 1951. S. 15.

70. Sümer F. Oğuzlar hakkında Destanı Mahiyyette Eserler. DTC. Ankara, 1959. Cilt 17, sayı 3-4, s. 359-456. bk. Gökyay, a.g.e., s. LXIX.

71. Bk. Nadjip E.İ. İssledovaniya po istorii tyurkskih yazıkov 11-14 vv. M., 1989. S. 61.

*«Türk Kültürü Araştırmaları.
Prof. Dr. Muharrem Ergin'e armağan».
Ankara, 1992. S. 81-101.*

К ОНОМАСТИКЕ «КНИГИ КОРКУТА» («Канглы», «Балгар»)

Богатый ономастический пласт «Книги моего деда Коркута» изучен недостаточно. В настоящей статье принимается попытка рассмотреть взаимосвязанный в определенной мере сюжет об эпониме **Канглы-Коджа** и этнониме **булгар**. В отношении одного из этих понятий в литературе высказывалось предположение, что «Канлы-Коджа, возможно, является эпонимом племени Канглы» [6, 44]. Однако разработка темы еще не предпринималась.

В отечественных изданиях книги [см.: 12; 18; 19; 21], а также в зарубежных изданиях на немецком, английском и сербско-хорватском языках [см.: 35; 40; 41] первое слово восстанавливается как **Канлы**, вследствие чего оно не трактуется как эпоним. Однако палеография VI сказания, где встречается это слово, для подобного прочтения оснований не дает. Как имя собственное **قانلی** во всех случаях написано в рукописи через букву «каф», из чего следует, что катиб-переписчик хорошо сознавал присутствие здесь древнетюркского смычно-носового звука **нг**. Уже одно это, казалось бы, ясно показывает, что корневая часть имени отнюдь не связана со словом «кан» – кровь. Вместе с тем в словах, в составе которых действительно имеется «кан» («канлу Огуз» – «обагранный кровью [эль] огузов», «канлу су» – «алая от крови вода» и др.), переписчик использовал другие графемы – «нун» (**н**) и «вав» (**у**), что в конечном итоге дает принципиально новое графическое сочетание: **قانلو**. В рукописи слова «**Канглы**» и «**канлу**» (именно канлу, а не канлы, как читают некоторые исследователи вопреки тексту) следуют одно за другим. Более того, в близком еоедстве друг с другом они выведены уже в

заглавной строке: *فاكلى قوجه اوغلى فان طورالى* [17, с. 170 и сл.] – сын Канглы-Коджи Кан-Туралы.

Между тем **Канглы** является одним из четырех постоянных эпонимов (наравне с **Кыпчак**, **Карлук** и **Халач**) в главнейших источниках о генеологическом древе огузов – уйгурской записи «Огузнаме», «Джами-ат-Таварих», «Родословная туркмен» и, как теперь видим, «Китаби-Коркут» [см.: 23, с. 23, 31-32].

На сегодняшнем уровне знаний представляется возможным полагать, что в эпониме Канглы-Коджа, так же как и в именах эпических героев **Дондар-бек**, **Ушун-Коджа** и др., находит свое отражение реалия участия конкретного древнетюркского этноса в этногенезе азербайджанского народа.

С.Г.Кляшторный, опирающийся на результаты исследований И.Маркварта, В.В.Бартольда, К.Г.Менгеса, С.П.Толстова и А.М.Щербака, отмечает соответствие этнонима «кангар» византийских и закавказских источников «кенгересу» орхонских рунических надписей [20, с. 164 и сл.]. Столь же определенно, по-видимому, можно говорить о совпадении семантики **Кангар (Кенгер)** и **Канглы**. Если в первом случае этноним означает «люди с Канга», «мужи Канга», то во втором случае характерный суффикс «лы» усиливает эффект принадлежности к данному месту, ибо **Канглы** – «уроженец (насельник) Канга».

Однако кангары в Закавказье известны были значительно раньше в сравнении с информацией орхонских надписей. С.Г.Кляшторный датирует экспансию кангарских племен в сторону Кавказа I–IV вв. н.э. [20, с. 179]. В V веке общность кангаров выступала в качестве фактора, участвовавшего в политической истории Закавказья совместно с армянами и грузинами. Так, в связи с антисасанидским восстанием 482 г. Лазарь Парпеци упоминает «землю Кангаров» (*gavarn kan-gagaç*), которую можно считать базой их политической консолидации. Здесь говорится о том, что войска Ваана Мамиконяна и Вахтанга Горгасала расположились на границе Албании и Иберии «в земле Кангаров», куда они спустился с Кангарских гор (другой важный координат – ороним *Kəngər daği* сох-

раиился в близком Гукасянском районе Армянской ССР до наших дней), дожидаясь подмоги от «соседей гуннов». В середине VI века народ *hangagaue* в сирийском агиологическом источнике отмечен и в долине Аракса, опять-таки в связи с антисасанидской борьбой в Закавказье – в числе врагов Хосрова Ануширвана [см. также: 9, с. 23]. В последующем поселения кангаров имелись по всему двуречью Куры и Аракса и другим округам Юго-Западного Азербайджана, свидетельством чему являются сохранившиеся этнотопонимы – названия многочисленных селений **Кенгер**, **Кенгерли**. Сюда относится и ряд ойкоиимов с характерным компонентом, хотя с течением времени смычно-носовой звук **нг**, атрофировавшись, принял современную усеченную форму: **Канлыкенд**, **Бозалганлы**, **Гараганлы**, **Диварганлы** и др. [8, с. 30-31, 54]. Данные топонимии фиксируют след древних кангаров также в соседних странах Закавказья. Вслед за упоминавшейся «горой Кангар» у Л.Парпеци «Армянская география VII века» отмечает провинцию «Кангарк» в Иберии, а «Летопись Картли» – населенный пункт «Кангари» в XI веке.

Прежде чем перейти к этнониму «балгар» нам остается сослаться на показание источника XIX века о том, что одно из подразделений кангаров носило имя «**болгарлы**» (здесь суффикс «лы» подчеркивает этническую принадлежность) [34, с. 525]. Как еще одно связующее звено, обращает на себя внимание название селения «Канглы» на подступах к Бештау, справа от шоссе от тракта Ростов–Баку. Увязка сюжета о кангарах с северокавказским ареалом обитания древних булгар на материале топонимии весьма показательна.

Этноним **балгар** встречается в VII сказании «Книги Коркута» – песне о Иекенке, сыне Казылык-Коджи. Сперва приведем транскрипцию отрывка «...altı başı balqar bir är qördüm... Ol ärä baqdam. Dayım Amän imiş» [17, с. 207; 33, с. 88]. Первая фраза переведена В.В.Бартольдом в следующем виде: «...увидел мужа с блестящим челом и головой» [21, с. 74]. Аналогичное по смыслу прочтение предложили также М.Эргии и О.Ш.Гёкяй: *alnı başı balkır bir er gördüm* [36, с. 202; 38, с. 100]. По всей вероятности, в качестве основы своей реконструкции

ученые имели ввиду слова балг/balg или балкы/balkı в некоторых тюркских языках. В частности, О.Ш.Гёкяй включил в индекс своей книги глагол balkımak – сверкать как чешуя рыбы, как молния, блеснуть [38, с. 172]. Однако в таком случае в отрывке должно было бы присутствовать деепричастие балкыр, которого, судя по всему, не фиксирует капитальное исследование Э.В.Севортыяна (впрочем, как и создатели «Древнетюркского словаря»). По источникам отмечены либо балк/balk (в составе туркм. балк-ыл-да – 'сверкать' 'гореть' или аналитического глагола **balk ur** – 'сиять' 'излучать свет, а также самостоятельно), либо же модификация балкы/balgi(balkı), в том числе в составе вост.-тюрк. инфинитива балкамак – в значении блеск, сверкание, свет, сияние, молния и т. д. [28, с. 56-57].

Предлагаемым ниже текстологическим анализом, как нам кажется, устанавливается, что прочтение фрагмента названными выше специалистами является далеко не безупречным. А главное, оно отнюдь не исключает альтернативное чтение как основу для другой научно возможной интерпретации.

Необходимо отметить, что начало альтернативного прочтения разбираемого слова в форме «балгар» положил еще Г.Г.Араслы [18, с. 108; 19, с. 111]. Хотя он и единым словом не обмолвился о том, что понималось под понятием «балгар» в плане семантики, предложенная им конъектура заслуживает серьезного внимания*. Выход специальной литературы на

* Г.Г.Араслы совместно с М.Г.Тахмасибом осуществил первое в СССР издание «Деде Коркута» на русском языке в переводе В.В.Бартольда. Вышедшая в 1950 г. [см.: 12] книга (да, именно книга) в условиях культа личности подверглась злостной критике и была фактически объявлена вне закона. Однако Б.М.Жирмунский и А.Н.Кононов дали высокую оценку выполненной бакинскими издателями работе, отмечая ее роль в осуществлении академического издания 1962 г. В предисловии к своему изданию они писали, что были приняты во внимание поправки, предложенные Г.Г.Араслы и М.Г.Тахмасибом по переводу В.В.Бартольда [21, с. 7-8]. Многочисленные эти поправки касаются и разбираемого отрывка. Конечную фразу в нем В.В.Бартольд перевел: «Это был воспитавший меня Эмен». Однако А.Н.Кононов в примечании со ссылкой на бакинское издание 1950 г. предлагает читать «здесь и всюду дядя по матери» [ср.: 21, с. 74, 265, прим. 80]. В.М.Жирмунский также специально отмечал допущенную здесь ошибку [15, с. 605], происшедшую, видимо, из-за того, что имеющееся в рукописи тюркское **дайы** В.В.Бартольд читал как персидское **дайе** [см.: 31, с. 135]. Этот небольшой экскурс, думается, показывает, что для Г.Г.Араслы конъектура «балгар» не могла быть

подобные «скрытые» этногеографические имена в цикле эпических памятников огузов не уникален. Встречающийся в «Огузнаме» Рашид-ад-Дина этнотопоним Улу-Багур один из издателей восстанавливает как Ulu + bal + uğır, т. е. как название «Великой Булгарии» («Ал-Булгар ал-А'зам») у арабов. При этом со ссылкой на сочинение Ибн ал-Адима отмечается, что форма **Балгур/Балгыр** (вместо **Булгар**) встречалась и у черкесов [39, с. 87, 133]. В таком случае рукописное Балгар или Балгыр не есть некая модификация с глагольной основой, а является характерным для генеологической номенклатуры огузов этнонимом.

Между тем В.В.Бартольд, О.Ш.Гёкяй и М.Эргин, допуская своеобразное понимание слова **балгар** в смысле «светлый», «сияющий», пошли на ревизию всех первых трех слов начальной фразы. В рукописи она имеет следующее палеографическое построение: **آلتى باشى بالقر برار كوردوم** В соответствующих же изданиях первые два слова прочтены как «алны башы» (досл. «лоб и голова»; у В.В.Бартольда – «чело и голова»). Быть может, за основу такого прочтения бралось встречающееся в других сказаниях словосочетание «алнум башум» (например, в III сказании: «надежда моего чела, моей головы»). Не учитывалось, что в тексте отчетливо проставлен знак «те» с двумя точками, а не «нун» с одной.

Вместе с тем, разбор отрывка имеет не только палеографическую, но и, прежде всего, терминологическую и ономастическую направленность. Здесь слово **алты** (шесть) является, пожалуй, определяющим звеном. Оно связано с древнетюркскими сакральными представлениями. Чтобы убедиться в этом, достаточно обратиться к стихотворному пассажиру из XI сказания, блестяще «озвученному» В.В.Бартольдом: «**Шесть** раз огузы отправлялись – не могли взять той крепости; с **шестью** людьми я, Казан, отправился, не дал ей и **шести** дней сроку, взял ее...» [21, с. 97]. Прием с двукратным использованием магической цифры 6 в одном предложении имеет место в IV

случайной. Хотя сказанное вовсе не означает, что издания Г.Араслы не имеют недостатков.

сказании. Полагая, что перед врагами огузов сын проявил малодушие, тот же Казан-хан говорит: «Я пойду, возьму его от его матери, разрублю его на **шесть** кусков, брошу их на разветвлении **шести** дорог» [21, с. 52, 270 прим. 35]. Как здесь не отметить, что в данном случае «шесть дорог» из «Книги Коркута» полностью ассоциируется с представлением об *altı yol* – шести формах существования в древнеуйгурских текстах X века [13, с. 391]. Далее. У витязей «Книги Коркута» боевое оружие (палица-шестопер) непременно **шестигранно**, а их враги пользуются услугами не более и не менее **шести** палачей. Не избежала влияния сей цифры даже эпическая биография популярного героя Аруз-Коджи, согласно которой «шапка из шкуры **шести** козлов не покрыла бы его ушей» [21, с. 30, 265 прим. 80, 82]. Напрашивается вывод о том, что, в отличие от других произведений из цикла «Огузнаме», для «Книги Коркута» характеристика персонажей и даже жизненных явлений как бы через призму числительного 6 является отличительной чертой. Подтверждает сказанное, в частности. «Огузнаме», входящая в «Историю Сельджуков» автора XV века Языджи-оглу Али, где портретная характеристика того же Аруз-Коджи, а также брата Казан-хана Кара-Гюне основывается на параллелизме числительных не 6 и 60, а 9 и 90 [см.: 32, с. 78]. Нельзя не призадумываться и над тем, что Ватиканская рукопись «Книги Коркута» состоит из шести песен, а Дрезденская – из двенадцати, т. е. из «дважды шесть». Столь универсально-расширительная функция числительного 6 в «Книге Коркута», к сожалению, ускользнула от внимания исследователей. О.Ш.Гёкяй, посвятивший числительным эпоса специальный параграф своего труда, ограничился лишь разбором цифр 3, 7, 9 и 40, традиционных для многих народов [38, с. 303-307].

Символика числительного 6, по-видимому, далеко не ограничивалась рамками тематки эпического искусства; оставила она след и в управленческой структуре древнетюркских обществ. Земли степной части Тувы в IX веке были разделены на 6 багов (военно-административных уделов), в связи с чем население именовалось «народом шести багов», а наместник – «князем народу шести багов» [13, с. 39, 91; 25, с. 131-132].

Схожую картинку рисуют нам и источники огузов: держава, созданная Огуз-каганом, была разделена между его 24 внуками от шести сыновей [22, с. 49-50; 39, с. 49].

Становится очевидным, что сочетание чисел **6→12→24** в эпических и исторических памятниках огузов не могло быть случайностью, поэтому изъятие из текста имеющегося в нем слова **алты** и замена его словом **алны** представляется неоправданным вмешательством. Тем более, что как составной элемент эпической биографии героя, словосочетание **алты башы** представляет собой исходную посылку для раскрытия динамики социально-военного явления, которое оно выражает. Дело в том, что «муж-балгар» Эмен-бек, выступающий в нашем отрывке как «глава шести» (витязей, воинов), в IV сказании выступает уже как «глава тысячи [мужей рода] Бекдюз». А еще раньше – во II сказании – клише содержит о нем новые сведения: «Прискакал Эмен из рода Бекдюз, с окровавленными усами, – тот, кто, покинув родину, увидел лик пророка, а вернувшись, стал его **сахабом*** среди огузов» [17, с. 62; ср.: 21, с. 80]. Да и племянник его Иекенк, рассказывающий в отрывке о своем дяде «муже-балгаре, главе шести [витязей]», в VII сказании является еще юношей, только что достигшим пятнадцати лет. Однако, опять же, в IV сказании он – витязь с внушительной эпической биографией, «гордый, как коршун, отважный, как крапчатый орел, с поясом, отделанным металлом, с золотой серьгой в ухе», – тот, кто пренебрежительно «обзывает» Казан-хана, беглербега всего Внутреннего и Внешнего Огуза, попом (сюжет с подкладкой этой реплики не входит ни в одно из сказаний эпоса) [21, с. 22, 30, 58, 265 прим. 79].

Вывод очевиден: события, отголоски которых могли быть использованы для VII сказания, по времени имели место раньше, нежели то, о чем повествуется во II и IV сказаниях.

* Согласно ал-Бухари (ум. в 870 г.), сахабом считался тот, кому довелось хоть на миг увидеть пророка Мухаммеда в лицо, а также кто первым записал или услышал от него хадисы [24, с. 102-103]. Отсюда следует, что смысловой параллелизм в рукописи («увидел лик пророка» – «стал сго сахабом») отражает высокий уровень образованности ее составителя).

Между сюжетами VII сказания, с одной стороны, и II и IV сказаний – с другой, стоит, быть может, отпечаток бега десятка лет, в течение которых совсем еще юный Иекенк превратился в именитого воина – алпа, а его дядя по матери Эмен-бек возвысился до самого верха военнослужилой иерархии, сменив скромный титул «алты башы» на высокий сан тысячника бек-дюзов и став сахабом пророка в Огузском эле*. Следовательно, построения «глава шести [воинов]» и «глава тысячи [мужей рода] Бекдюз» применительно к одному и тому же лицу логически взаимосвязаны. Они отражают вехи становления сословия господствующей военно-феодальной знати на примере эпической биографии одного из ее представителей.

Несколько замечаний в связи с пятым словом в отрывке. Древнетюркское äg в «Книге Коркута» еще в двух местах следует рядом с этническим именем: «когда длиннородый муж-тат возвещал молитву» [17, с. 11, 21]. В.В.Бартольда постигла неудача с переводом даниной фразы, которая в его издании имеет следующий вид: «когда длиннородая, проворная пчела жажужжала». Не точно она восстановлена и Г.Г.Араслы и М.Г.Тахмасибом [21, с. 14, 261 прим. 6]. Между тем в других своих работах Бартольд рассматривал «тат» как этноним [см.: 5, с. 187]. На этот счет в иранистике существует единое мнение [3; 26; 27]. Тат – этническое имя и в древнетюркских памятниках, чему примером служит записанная Махмудом Кашгари рифмованная пословица: **татсыз тюрк болмаз, башсыз бөрк болмаз**, а также глагол *tatlař* – разговаривать на чужом языке [13, с. 88, 542] или, говоря иначе, поддаться влиянию иранского языка.

На основе предложенного выше разбора можно резюмировать, что, как и в слитном имени Кангар (Канг+är), в словосочетаниях «тат är», «балгар бир är» (здесь слово «бир» – показатель неопределенности, в значении «некто») в «Книге Коркута» запечатлены имена соответствующих этнических групп в истории.

* Х.Г.Короглы, желая «выстроить сказания в логический ряд», предложил новый порядок расположения сказаний «Книги Коркута» [23, с. 187]. Однако в его схеме VII сказание переставлено назад, на девятое место.

Впервые о поселениях протобулгар в Закавказье писал сирийский автор IV в. н. э. Мар Абас Катина. Его труд «Начальная история Армении» не сохранился, но отрывки из него воспроизведены армянским историком Моисеем Хоренским. Для нашей темы представляют интерес два сообщения. В первом из них говорится о том, что царь Армении Вагаршак (правил в 153-131 гг. до н.э.) созывает «пришельцев», живущих у подошвы великой горы Кавказ. Далее говорится о том, что Вагаршак «спускается на луговые земли близ пределов Шарая, называемые древними Верхним и Безлесным Басеном; [земли], которые впоследствии были заселены переселенцами Вхндр Булгара Вунда, по имени которого названы Ванайдом. Селения [этих переселенцев] **до сих пор** называются именами братьев и потомков его [Вунда]». Второе сообщение, относящееся к правлению сына Вагаршака Аршака (131–118 до н.э.), существенно дополняет первое: «В дни его (Аршака. – С.А.) возникли большие смуты в цепи Кавказской горы в земле булгаров, из которых **многие**, отделившись, пришли в нашу землю и на долгое время поселились на юге от Коха, **в плодоносных и хлебородных местах**» [16, с. 55-56, 62; выделено нами. – С.А.].

Приведенные сообщения интересны тем, что указывают на многочисленность последовавших одна за другой (при Варгашаке и Аршаке) партий переселенцев – булгар; тем, что булгары продолжали жить в созданных ими селениях в течение нескольких веков, вследствие чего и обжитые ими места продолжали сохранять свои тюркские названия до времени Мар Абаса и М.Хоренского, т. е. IV–VI вв. Согласно исходному источнику, селения эти либо в честь предводителя булгар назывались **Ванандом**, либо же носили имена «братьев и потомков его», т. е. **Вунда** [по изданию «Истории Армении Моисея Хоренского» 1858 г. имя главы переселенцев транскрибировано на русском языке Вехендур Булгар **Венд** – см.: 14, с. 58].

Этнотопонимы, о возникновении которых сообщает сирийско-армянский первоисточник, имеют уникальные соответствия на современных картах. Это – названия селений **Вананд**

и **Ванадлы** в Ордубадском и Зангеланском районах Азербайджанской ССР. Привлекает внимание также этно-топонимический состав имен селений **Гарвенд** (не есть ли это остаточная форма имени **Бул-гар-венд**, от которого отсеклось начальное «бул»?), **Яглавенд**, **Ходжавенд**, **Паправенд** и др. на Мильско-Карабахской равнине. Об ареале распространения булгар в Азербайджане в какой-то мере свидетельствует и ряд других этнопонимов, из которых укажем на «Булгар кент», «Булгар-Гёк-Тепе», «Балгар чай», «Огур кент», «Огур булак» на Муганьской равнине [8, с. 33-36]. При оценке собственно протобулгарского пласта этнопонимов Азербайджана следует учитывать тот факт, что они пережили непосредственных носителей, давших свои имена соответствующим местам, порядка на 1500 лет, т. к. с 60-х годов V века булгары были подчинены родственными суварам/сабирами и растворились в их этнической массе. За такой срок уцелели единицы из топонимов.

Скептическое в прошлом отношение ряда исследователей к информации источника М.Хоренского о раннем проникновении булгар в Закавказье находит все меньше сторонников. И.Маркварт, В.Златарский, Фр.Альтхайм, О.Менхен-Хелфен, К.Ф.Смирнов датируют появление первых тюрко-язычных групп на Северном Кавказе I-II веками н. э. Относясь с должным вниманием к свидетельствам сирийско-армянских источников, Н.Я.Мерперт, А.П.Смирнов, А.В.Гадло, Г.Фехер, Я.А.Федоров и Г.С.Федоров, Ю.Р.Джафаров считают булгар одной из наиболее ранних тюрко-язычных групп, поселившихся здесь еще до гуннского нашествия [10, с. 14 и сл.; 30, с. 52-53; 37, с. 13]. Представляется важным тот факт, что протобулгарское население Закавказья продолжало пополняться за счет родственных групп, в частности, оногуров и бунтюрков. Принадлежность последних к булгарскому кругу племен позитивно рассматривается рядом исследователей [см.: 11, с. 153-162; 4, с. 115; 30, с. 46]. Вместе с тем булгары, северокавказской базой которых были бассейны Сулака и Терека, селились и по Восточному Закавказью, занимая земли между Дербентом и Курой [29, с. 209-216; 7, с. 179-180; 11, с. 154-161].

И последнее. В составе северокавказских булгар сложилось мощное древнеогузское объединение упоминавшихся оногуров (Onoguz в соответствии со звуковым переходом **p→z** в тюркских языках). Это обстоятельство, по-видимому, имело решающее значение для «передачи» этнонима «булгар» в огузский героический эпос. Применительно к этнокультурным условиям Закавказья, куда оногуры проникали в то же время, память о древних булгарах подверглась переосмыслению, в результате которого огузы представлены в книге доминирующей этнической общностью, а булгары – ее локальным подразделением. Возможно, начало такому переосмыслению было положено гегемонией Оногурского объединения (395-466 гг.), вытеснившего со сцены более раннее гунно-булгарское господство на Кавказе [10, 41-68; сводку литературы о природе звукового перехода **p→z**, см.: 1, 2].

Общность огузов «Книги Коркута» в сущности является ничем иным, как «союзом родственных племен» (Ф.Энгельс). Это – двуединая конфедерация Внутренних и Внешних огузов, внутри которой упоминаются отдельные родо-племенные структуры во главе со своими вождями. Военный глава всего огузского воинства Казан-хан одновременно является «главой албанов», «муж-балгар» Эмен-бек – «глава тысячи [людей рода] Бекдюз», Дюгер – «глава тысячи [мужей из] сородичей». Информативная емкость «Книги Коркута» в данном случае выражена не только в своеобразном этническом понятии «муж-балгар», но и в имени Дюгер-бека, тысячника каких-то не названных «сородичей». Дюгер – имя одного из 24 огузских племен по «Дивану» Махмуда Кашгари, но в то же время балкарцы Кавказа, как известно, этим именем называют своих соседей дигорцев – осетин, в диалекте которых много архаичных тюркизмов. Это неожиданное, на первый взгляд, «тяготение» книги к ономастике Балкарского ущелья запечатлено и в топониме **Басен (Пасин)**, трижды встречающемся в третьем сказании. У В.В.Бартольда этот топоним снабжен примечанием: «название округа Басин, где находилась крепость» [21, с. 266 прим. 12]. Близость между Басен/Пасин «Книги Коркута» и «Верхний или Безлесный Басен» у

М.Хоренского, пожалуй, не вызывает сомнений. Между тем факт переселения булгар в эту область, согласно мнению Д.Е.Еремеева, «подтверждается тем, что в грузинских источниках тюрко-язычный парод балкарцы, занимавшие Балкарское ущелье, назывались «баспа-ни»..., что указывает на их связи с армянской областью Басеном (Басен, Басеан или Басиан, Фасиана древних, находится южнее Эрзерума). Этот топоним, видимо, сохранился в современном названии турецкого населенного пункта Пасинлер» [14, с. 58].

Подведем итоги. Согласно мнению В.М.Жирмунского, сказания, вошедшие в «Книгу Коркута», создавались разновременно, «частично на территории Средней Азии, в низовьях Сырдарьи (IX-XI вв.), частично на новой родине огузов, в Закавказье (Азербайджан) и соседних районах Малой Азии (XI-XV вв.)» [15, с. 629]. С аналогичных позиций выступает и О.Ш.Гёкяй [38, с. LI-LXVII]. В концептуальном плане данная схема складывалась под влиянием стереотипа, по которому появление огузов в Передней Азии связывалось только X-XI вв.

Современный уровень науки, накопленная в специальной литературе сумма знаний позволяют прийти к выводу, что ранние партии огузов стали обживать свою «новую родину» в течение уже первой половины I тысячелетия н. э. Это были племена, относившиеся к собственно болгарскому кругу, прежде всего, оногуры. Данный факт имеет существенное значение для решения ряда проблем эпического искусства огузов («Книга Коркута» и др.). Теперь очевидно, что в ряде случаев сюжетообразовательная тематика книги «обмышлялась» в огузской среде задолго до IX-XI вв. – и не только в низовьях Сырдарьи, но и на Кавказе. Так, этническое имя «балгар» и по времени, и по ареалу могло быть навеяно и привнесено в ранние сказания памятью об исторической роли соответствующего древнетюркского этноса на Северном Кавказе и в Закавказье. То же самое следует сказать о двукратном упоминании в «Книге Коркута» этнонима кавказских албанов (тема требует специального рассмотрения), а также об отголосках в ней деяний гуннского царя Аттилы [см.: 2]. По всей вероятности, «передатчиком» информации об Аттиле в эпическое

наследие огузов были все те же оногуры, часть которых принимала участие в гуннских походах в Западную Европу, поселилась даже во Фракии и Мезии, но вернулась вновь на Кавказ после смерти Аттилы. Что касается эпонима Канглы/Кангар, то форма «канглы» имеет бесспорно среднеазиатское происхождение. Однако исторические источники содержат веские показания о роли этнополитической общности кангаров в Закавказье в V-VI вв., т. е. на два-три столетия раньше, чем большая надпись Кюль-Тегина, в которой **кенгересы** упоминаются при описании военных событий 712–713 гг. Как нам кажется, этот факт показывает, что переосмысление данного этнонима – куда более сложный, межрегиональный процесс, нежели нам представлялось раньше. И вообще, поскольку древнеогузские этнические группы селились на «новой родине» с начала I тысячелетия н.э., постольку ареальное осмысление сюжетообразовательных тем книги могло исходить не только от среднеазиатских потомков «огузов, к которым относятся орхонские надписи» [5, с. 432]. Такое осмысление, по-видимому, протекало и в регионе Кавказа, притом, началось оно здесь до того времени, когда были созданы «на языке огузов орхонские надписи» [5, с. 271].

В.В.Бартольд был первым ученым, кто, вопреки доминировавшим в науке того времени взглядам, предостерегал от искусственного омолаживания одного из ведущих сюжетов «Книги Коркута» – легенды о Коркуте. Называя книгу «старотурецкой (читайте: старотюркской. – С.А.) поэмой», он писал, что легенда эта «более древнего происхождения, и огузы знали ее уже в начальный период их передвижений...» [5, с. 90, 526]. Исключительно важным является и следующее положение Бартольда: «Век огузов». т. е. время жизни героев («Книги Коркута». – С.А.), относится к далекому прошлому, первому веку ислама» [там же, с. 480].

К этим высказываниям можно лишь добавить, что «веку огузов», датируемому В.В.Бартольдом VII в., предшествовала ранняя эпоха передвижений древнеогузских племен – первая половина I тысячелетия н. э., отдаленные отзвуки которой, как

мы попытались показать выше, запечатлены в некоторых сказаниях «Книги моего деда Коркута».

Литература

1. Ə.Abdullaev. Azərbaycan dilində r~z münasibəti. Azərbaycan filologiyası məsələləri, II. Bakı, 1984. S. 30-38.
2. С.С.Алиев. К эпической биографии Алп-Эрена. Советская Тюркология. 1987. №6. С. 19-27.
3. И.Ш.Анисимов. Кавказские евреи-горцы. Сборник материалов по этнографии. М., 1888.
4. З.В.Анчабадзе. Кыпчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI–XIV веков. О происхождении балкарцев и карачаевцев. Нальчик, 1960.
5. В.В.Бартольд. Соч., т. V. М., 1968.
6. Н.А.Басилов. Культ святых в исламе. М., 1970.
7. З.Буниятов. Азербайджан в VII–IX вв. Баку, 1965.
8. Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986.
9. Б.Л.Гукасян. Значение закавказских источников в изучении истории азербайджанского языка до письменного периода. Советская Тюркология. 1978. №3. С. 22–26.
10. Ю.Р.Джафаров. Гунны и Азербайджан. Баку, 1985.
11. Ю.Р.Джафаров. Оногуры византийских писателей и хайландуры Египта. «Византийский временник». Т. 1, 1980.
12. Деде Коркут. Пер. академика В.В.Бартольда. Баку, 1950.
13. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
14. Д.Е.Еремеев. Этногенез турок. М., 1971.
15. В.М.Жирмунский. Тюркский героический эпос. Л., 1974.
16. История Армении Моисея Хоренского. Пер. Н.Эмина. 1893.
17. Kitab-i Dedem Qorqud. Факсимиле Дрезденской рукописи. Издание М.Эргина. Анкара, 1958.
18. Kitab-i Dədə Qorqud. Hazırlayan N.Arash. Bakı, 1962.
19. Kitab-i Dədə Qorqud. Hazırlayan N.Arash. Bakı, 1978.
20. С.Г.Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
21. Книга моего деда Коркута. Пер. академика В.В.Бартольда. М.; Л., 1962.
22. А.Н.Конионов. Родословная туркмен. Соч. Абу-л-Гази хана Хивинского. М.; Л., 1958.
23. Х.Короглы. Огузский героический эпос. М., 1976.

24. А.Крымский. Источники для истории Мухаммеда и литература о нем. Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков. Вып. 13. М., 1902.
25. Л.Р.Кызласов. История Южной Сибири в средние века. М., 1984.
26. Б.Миллер. Таты, их расселение и говоры. Баку, 1929.
27. В.Ф.Миллер. Материалы для изучения еврейско-татского языка. СПб, 1892.
28. Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков («Б»), М., 1978.
29. К.В.Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.; Л., 1959.
30. Я.А.Федоров, Г.С.Федоров. Ранние тюрки на Северном Кавказе. Изд. МГУ. 1978.
31. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1985.
32. T.İ.Nasıyev, K.N.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983.
33. Hekayeti Oğuznamei Qazan beg və qeyri. Факсимиле Ватиканской рукописи. Изд. М.Эргина. Анкара, 1958.
34. И.Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852.
35. Das Buch des Dede Korkut. Ein Nomadenepos aus türkischen Frühzeit. Aus dem oghuzischen übersetzt von Joachim Hein. Zürich. 1959.
36. M.Ergin. Dede Korkut kitabı, I. Ankara, 1958.
37. G.Feher Bulgar türkleri tarihi. Ankara, 1984.
38. O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 1973.
39. Oğuz destanı. Reşideddin oğuznamesi. Tercüme ve tehlili A.Z.V. Togan. İstanbul, 1972.
40. The Book of Dede Korkut. Translated, with an introduction and notes, by Geoffrey Lewis. Penguin Books. 1974.
41. Knjiga Dede Korkuta: Herojski ep oguskih Turaka (Prev., pred. g., napomene i rečnik manje poznatih reči Slavoljub Dindić). Beograd, 1981.

*«Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər»
(Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi)
Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1988. S. 11-23.*

К ЭПИЧЕСКОЙ БИОГРАФИИ АЛП-ЭРЕНА

По справедливому замечанию В.М.Жирмунского, «Книга моего деда Коркуда» далеко не исчерпывает всего репертуара эпических сказаний огузов [1. С. 605]. И действительно, в конце второго, третьего, четвертого и одиннадцатого сказаний книги в определенном порядке упоминаются подвиги витязей, о каждом из которых когда-то, вероятно, существовала отдельная песнь. Быть может, мы никогда не узнаем, почему часть песен-сказаний не вошла в книгу. Однако и то, что зафиксировано в ней в виде концентрированной эпической биографии, имеет бесспорное значение для разработки проблемы историзма этого выдающегося памятника, для изучения его сюжетообразовательной концепции.

В одном из сказаний «Книги Коркуда» упоминается Алп-Эрен. Специальная литература свдений об этом герое практически не содержит, если не считать следующую реплику В.М.Жирмунского: «В первом из названных боев (II) упоминается Алп-Эрен, сын Илик-Коджи, с обширнейшей эпической биографией» [1. С. 610; 2]. Положение усугубляется тем, что имя Алп-Эрена приводится в книге только один раз. Шесть героев, имена которых названы во втором сказании, – Кара-Гюне, Дели-Дондар, Кара-Будаг, Шир-Шамседдин, Бейрек и Иекенк, – являются участниками действий ряда других сказаний. Литературное клише, воспроизводящее их эпические биографии, повторяется также в четвертом и одиннадцатом сказаниях. Все это дает основание утверждать, что Алп-Эрен – одна из сокровенных тайн «Книги Коркуда».

Между тем эпическая биография Алп-Эрена в чем-то сходна с не менее краткой справкой об Этил-Алпе – герое одной из «Огуз-наме» (речь идет об известном тексте из 65 строк, выявленном в рукописи «Книги Сельджуков» Язиджи-

оглу Али – автора первой половины XV в.; хранится в библиотеке музея Топкапы в Стамбуле). Ниже приводится перевод каждого отрывка в отдельности [4]:

КНИГА КОРКУДА II песнь	ОГУЗ-НАМЕ стр. 41, 42 и 43
...Алп-Эрен, сын Элик-Коджи ...покинув державу (эль), давший коню [своему] порезвиться в водах Айгыр Гезлю, овладевший ключами пятидесяти семи крепостей [5], заключивший брачный союз (никях) с дочерью белого царя Чешме, заставивший изрыгать кровь царя Софы Сандала, закутавшись в сорок кафтанов, захвативший дочерей-красавиц беков тридцати семи крепостей, одну за другой обнимавший, целовавший в лицо и в губы [7. С. 62].	Пронзивший и опрокинувший Демир Капы Дербента, овладевший ключами девяноста девяти крепостей, заключивший брачный союз (никях) с дочерью Сару Сандала, бравший дань (харадж) с непокоренных краев, приводивший к повиновению [еще] непокоренного врага, покоровший государства (эли) голубых неверных, Этил-Алп, сыи Этлерше... [8. С. 122].

Элементы сходства очевидны: 1. В обоих отрывках герой овладел ключами множества крепостей. 2. Число последних в обоих случаях – чуть менее ста: в «Книге Коркуда» суммарно их 94 (57+37), в «Огузнаме» – 99. 3. В обоих источниках герой заключил брачный союз с дочерью одного из чужеземных царей. 4. И в том и в другом упоминается имя чужеземного царя Сару (Софы) Сандала, с той лишь разницей, что в отрывке из «Огуз-наме» с дочерью этого царя герой заключил брачный союз, а в «Книге Коркуда» он с ним вступил в схватку, а брачный союз заключил с дочерью другого чужестранца – белого царя Чешме (возможно, разночтение – недосмотр переписчиков XV в.). 5. В обоих случаях указывается на физическое различие чужеземцев: Ак-Малик Чешме-белый (белолицый) царь Чешме, Сару Сандал – светлый Сандал (Сандал со светлым ликом).

Столь явное сюжетное сходство двух памятников эпического наследия огузов представляет бесспорный источ-

никоведческий интерес. Обращение к выявленным аналогам вполне правомерно в рамках методики исследования, с успехом применяемой в специальной литературе. В частности, мы можем опереться на традицию трактовки аналогичного сходства между генеалогической легендой о скифах у Геродота и легендой о Ростеме в «Шах-наме» Фирдоуси. Согласно версии «отца истории», во время своих скитаний в пустынной стране Геракл-Таргитай засыпает, а проснувшись, находит своих коней пропавшими. Поиск приводит героя в пещеру. Обитающее в ней фантастическое существо – полуженщина, полужмя соглашается вернуть коней в том случае, если Таргитай вступит с ней в брачную связь. От этого брака рождаются трое мальчиков – Гелон, Агафирс и Скиф; к последнему, по легенде, восходят династия будущих царей Скифии и имя соответствующего иарода [9. С. 37-38].

По мнению некоторых исследователей, рассказанная Геродотом история проявляет «поразительное сюжетное сходство» с эпизодом о женитьбе героя в «Шах-наме»: Ростем, отправившись на охоту в Туран, также засыпает в пути, а его коня Рехша уводят туранские воины. Поиск коня приводит Ростема в Семенган, где Техмине, дочь местного царя, обещает возвратить коня, если герой на ней женится. От этого брака рождается Сохраб. Такое совпадение («большое сходство») деталей, несмотря на абсолютную разницу в именах, рассматривается в литературе как показатель этноисторического родства двух народов – скифов и персов, как свидетельство преемственности их культурных традиций [9].

Возникает вопрос: каков же подтекст сходства в эпической биографии огузских героев Алп-Эрена из «Книги Коркуда» и Этил-Алпа из «Огуз-наме»?

Несмотря на значительную близость между этими двумя памятниками, порой доходящую до прямого текстуального совпадения, в «Огуз-наме» мы встречаем информацию, которая в «Книге Коркуда» отсутствует. В последней имена отцов – Дели-Домрула, Бекдюз Эмена и Алп-Аруза (Аруз-Коджи) не названы. Эти имена встречаются только у автора «Огуз-наме», которому, по наблюдению В.М.Жирмунского, «было известно

довольно многое» [1. С. 612-614], в том числе и о подвигах таинственного Этил-Алпа, имя которого, опять-таки, выведено только им. Впрочем, то «довольно многое», на что указывает В.М.Жирмунский, полностью исчерпывается эпической биографией, которая приведена нами выше в правом от читателя столбце. Однако при тщательном изучении эта биографическая справка, действительно, немало может рассказать и объяснить.

Начнем с того, что Этил-Алп представлен в ней как персонаж, «бравший дань (харадж) с непокоренных краев, приводивший к повиновению [еще] непокоренного врага». Обращает на себя внимание тот факт, что деталь характеристики относительно получения дани в самом начале (стр. 4) той же «Огуз-наме» присутствует и в биографии Огуз-хана – родоначальника огузов: он также представлен как персонаж, «бравший дань с кровавых элей неверных». Прежде чем рассмотреть это сходство по существу, необходимо заметить, что подобное дублирование деталей биографии в эпическом творчестве огузов применяется лишь по отношению к представителям социальной элиты. Так, в «Книге Коркуда» эпитет «столп Туркестана, детеныш птицы Тулу» и т. п. прилагается синхронно к именам обоих главных героев эпоса – «хана ханов» Байындур-хана и его «беглярбека» Казан-хана [10]. В свою очередь, в тексте «Огуз-наме» тот же эпитет встречается в «биографии» Огуз-хана и Осман-оглу. Отсюда логически следует вывод о том, что по эпической традиции огузов Этил-Алп должен был стоять на столь же высокой ступени социальной перархии, как и Огуз-хан, Байындур-хан, Казан-хан и дом Осман-оглу из племени Кайы.

В другой «Огуз-наме», входящей в «Джами ат-таварих» знаменитого средневекового автора Фазлуллаха Рашидаддина (XIII-XIV вв.), мы вновь сталкиваемся с совпадением деталей эпической биографии Этил-Алпа и Огуз-хана. Согласно версии, записанной Рашидадином, Огуз-хан отправил своих сыновей Гюна, Юлдуза и Денгиза с девяти тысячами конницей против Рума, а сыновей Ая, Гёка и Дага с девятью тысячами «мужей» – против франков. И далее автор пишет, что франки

предпочли не испытывать силу брошенного на них войска и принуждены были согласиться на уплату дани. Они изъявили готовность «служить Огузу», отправив к нему послов с прошением «отозвать войско обратно и назначить [своего] шихне для сбора с них дани» [15. С. 36–37]. Совершенно очевидно, что представление о получении дани с народов без их военного покорения занимает прочное место в эпическом наследии огузов. Остается также добавить, что если Рум традиционно означает Византию, то под франками, должно быть, подразумевались жители другой средиземноморской державы – римляне времен поздней империи. Не случайно, согласно записи Рашидаддина, войска Огуза к франкам были отправлены морем.

Трактовка эпического сюжета о получении дани с непокоренных народов получает новое направление с привлечением источников о походах гуннов против Римской империи во главе с Атиллой. Эти походы как реальность истории, вероятно, явились одним из истоков распространения сюжета о дани. Известно, что война Атиллы окончилась для Рима подписанием тяжелейшего мира. По его условиям, империя обязывалась платить Атилле дань золотом 6000 литров одновременно и по 2100 литров ежегодно [16. С. 155].

Когда Атила был обнаружен в своем дворце мертвым (454 г.), то, согласно историку VI в. Иордану, «отборнейшие всадники всего гуннского племени» поминали его подвиги в таком погребальном песнопении: «Великий король гуннов Атила... Ты, который... один овладел скифским и германским царствами, который захватом городов поверг в ужас обе империи римского мира и, – дабы не было отдано и остальное на разграбление, – умиловленный молениями, принял ежегодную дань» [17. С. 117]. Раннесредневековый европейский источник, как видим, фиксирует очень ранний, едва ли не прижизненный случай привнесения пресловутого сюжета о дани, связанного с именем Атиллы, в фольклор; при этом объектом взимания дани здесь столь же определенно выступают «обе империи» – Рим и Византия.

С географией разрушительных походов гуннов связан и рефрен относительно овладения ключами множества крепостей. От Дуная и вплоть до места, где расположена нынешняя столица Франции Париж (в то время – Лютеция), орды Атиллы овладели множеством городов: Констанцией, Маргой, Виминаки, Одессом (ныне Варна), Херсонесом (во Фракии) и городами Галлии: Мецом, Страсбургом (Аргенторатом), Шпейером (Новиомагом), Вормсом (Ворбетомагом), Майнцем (Могонтиаком), Безансоном (Безантионом), Орлеаном (Аурелианом), Труа, Триром и др. [16. С. 154–164].

Разбив везеготов, Атила в 451 г. вторгся в верхнюю Италию и взял город Аквилей. Иордан пишет: «Еще более дерзкие после этого и все еще не пресыщенные кровью римлян гунны вакхически неистовствуют по остальным венетским городам. Опустошают они также Медиолан (Милан), главный город Лпгурии, некогда столицу; равным образом разметывают Тицин...» [16. С. 110]. Попутно заметим, что в наибольшей степени от рейдов конницы Атиллы пострадало население нордическо-альпийской части Римской империи; не этим ли объясняется указание на цветовое различие физического типа поверженных царей («Белый царь Чешме», Сару Санда), а также эпитет «голубые (голубоглазые?) неверные»?

Дело в том, что в историко-эпической традиции подобное явление встречается не раз. Еще древние шумеры в своих эпических поэмах именовали себя «черноголовым народом», а землю свою – «страной черноголовых» [18. С. 90, 120, 176, 241]. В «Книге Коркуда» такой же эпитет применяется по отношению к огузам, впрочем, как и к их христианским соседям. «Черноголовыми», «черноволосыми», «с длинными, как копыя, черными волосами» предстают в ней Бурла-хатун и Сельджан-хатун, мать и сестра Бейрека, жена Дирсе-хана и др. «Черноголовым» именуется себя и сына своего Казан-хан (I–III, VI сказания). Во втором сказании упоминаются уже «семь тысяч черноволосых иноверцев». Вместе с тем Байындур-хан, Дирсе-хан и Кан-Туралы – герои «с белым челом», с «руками белыми», с «запястьями белыми». В первом сказании женская половина дома Дирсе-хана – «белолицые, светлоокие девы», в

третьем употреблена фраза: «пока сын Аруза Басат не захватил моей белолицей красавицы (жены)», в восьмом – «ты сделал вдовой мою белолицую невестку» (жену брата) [7. С. 15, 27, 38, 43, 47, 54, 106, 115, 124, 128, 130, 210-211, 244-245, 249; 19. С. 21, 66, 82, 86, 88, 104]. Все это соответствует стереотипу описания в средневековой космографической литературе населения ряда провинций Азербайджана – Мараги, Хоя, Сараба и др.: «народ здешний белолицый, тюркский», «жители его белолицы», «жители белолицы» [20. С. 47-49]. На физическое отличие славян – румяные, с русыми волосами – указывали Ибн-Фадлан и другие арабские авторы, в связи с чем В.В.Мавродин писал, что в представлении арабов русоволосость была «типичным признаком славян» [21, С. 34.]. На основе сказанного можно заключить, что распространение в конкретной этнокультурной среде само- и инообозначений, указывающих на признаки того или иного народа по цвету лица, волос, и т. п., – обычное явление в истории.

Созвучен истории Аттилы и эпический сюжет о заключении брачного союза с дочерью белого царя Чешме (в «Огузнаме» – с дочерью Сару Сандаля).

В сочинении Иордана, жившего на сто лет позже описанных событий, сообщается, что сразу же после прибытия с мирными предложениями посольства «самого папы Льва» отношения Аттилы с империей вновь резко ухудшились. Виновницей тому была дочь императора Констанция – Юста Грата Гонория. Ее брат Валентиниан, став императором, сразу же заточил сестру во дворце для соблюдения обета девства в течение всей жизни (тем самым ее личная жизнь приносилась в ритуальную жертву во имя спасения Рима от надвигавшихся на него бед). Гонория, достигшая к тому времени 32 лет (род. в 418 г.), в 450 г. послала через своего евиуха обручальное кольцо Аттиле, предложив ему брачный союз. Реакция Рима на это была резко отрицательной. Повелением Валентиниана III Гонория немедленно была увезена в Константинополь. Аттила же, не желая мириться с полным фиаско «личных планов», разразился угрозой новой войны, если ему не пришлют нареченную невесту с причитающейся ей частью сокровищ и

если не отдадут ему западные земли империи в качестве приданого (полагают, что последнее домогательство явилось причиной упоминавшегося похода в Галлию в 451 г.) [17. С. 110, 310]. Между тем сосланная в Константинополь Гонория была здесь насильно выдана замуж и вскоре умерла.

Из восточной столицы империи эхо этой «брачной» повести могло распространиться и до отдаленных земель, Сопутствующим тому фактором выступало, прежде всего, само имя грозного царя гуннов. «Аттила, «виновник» столь многих легенд и преданий, спустя примерно шесть веков после своей смерти выступил уже с достаточно большим налетом фантастики, хотя и пронес через шестивековой промежуток времени бесспорно для него характерные черты «варварского» князя. Мы имеем в виду Аттилу в образе Этцеля в «Песне о Нибелунгах». Автором цитируемых слов приводится следующее высказывание А.Тьерри: «Имя Аттилы завоевало себе место в истории... рядом с именем Александра и Цезаря» [16. С. 64,153].

Другим сопутствующим фактором могло быть то, что древние тюрки имели частые военно-политические контакты с Римской империей. Ко всему прочему, они группами селились на постоянное или временное жительство в ее восточных владениях. Трагедия Гонории – первые семь лет ее жизни и последние дни прошли в Константинополе – не могла пройти мимо внимания тюркских воинов и их семей, проживавших в этом городе. Константинополь, будучи столицей Византии, поддерживал тесные сношения с остальным тюркским миром. Примерно через сто лет после упоминавшихся событий (568-569 гг.) сюда прибыло посольство Тюркского каганата. В состав ответного Византийского посольства 576 г. было включено 105 тюрков, проживавших в Константинополе [22. С. 561]. Что касается огузов, одна их ветвь – оногуры (onoguz) [23], по результатам новейших исследований, была вовлечена в продвижение на запад в составе орды Аттилы и поселилась во Фракии и Мезии; после крушения господства Аттилы оногуры вернулись на Кавказ, поселившись вблизи Дарьяльского ущелья по соседству с обитавшими здесь... родственными племенами сарагур и огур. По истечении девяти лет после смерти

Аттилы, т. е. в 463 г., эти три племени, оказавшись во вражде с преемниками царя гуннов, отправили своих послов через Закавказье в Константинополь и вступили с ним в прямые сношения [27. С. 48-51]. Кстати, все три этнонима специальная литература относит к собственно булгарским (точнее будет сказать, - к протобулгарским) племенам. Это тем более важно, что в «Книге Коркуда» рядом с этнонимами и эпонимами **Канглы-Коджа, Дондар-бек, Ушун-Коджа, албаи** встречаются имена: «муж – **Балгар**»; другой витязь – «**Дюгер**, глава тысячи сородичей» [28]. Последний эпоним, как не трудно заметить, – это имя одного из 24 огузских племен по Махмуду Кашгари; вместе с тем здесь налицо очевидное тяготение к ономастике центрального Кавказа (Балкарского ущелья). Дигорцев – осетин, диалект которых изобилует тюркизмами и которые говорят «на самом старом тюркском наречии» [29. С. 70], соседи балкарцы называют тем же древним булгарско-огузским именем: **дюгер**. Связующим звеном между информацией огузского героического эпоса «Книга Коркуда» и ономастикой Кавказа следует считать тех же оногуров. Дело в том, что в течение синхронного отрезка времени часть оногуров появилась в Закавказье [30. С. 153-162].

Таким образом, знатные богатыри Алп-Эрен из «Книги Коркуда» и Этил-Алп из «Огуз-наме» предстают перед нами как бы двуединым эпическим персонажем. Анализ исходной информации, заключенной в их эпической биографии, устанавливает тождество основных деталей жизненного пути обоих. Здесь мы имеем дело с идентичной моделью эпического сходства между Гераклом-Таргитаем у Геродота и Ростемом у Фирдоуси.

Алп-Эр//Алп-Эрен на древнетюркском означает «герой воин, исполин муж». Большая надпись памятника Кюль-Тегина: **alp är biziñä tägmış ärti** 'герои воины бросились на нас' [31. С. 32, 41; 32. С. 82]. «Книга Коркуда» (в этой части рукопись дефектна): **الب ارئر قوميندن قيورردى اولور** 'герои мужи отворачиваются разве от своего жребия?' [7. С. 181]. В древнетюркских и средневековых источниках встречается целый набор мужских имен с приставкой **alp**: Алп-Кутлуг,

Алп-Тархан, Алп-Тегин, Алп-Тогрул и др. Судя по надписи памятника Кюль-Тегина, даже боевой конь этого полководца носил имя Алп-Шалчы. Однако простое сочетание **alp** и **эр** в качестве самостоятельного имени не является характерным. Трудно освободиться от мысли, что имя фиксировано не полностью, что в нем недостает какого-то звена.

Основой предположительной реконструкции может служить хорошо известное имя легендарного царя Турана Тонга-Алп-Эр. Быть может, первоначально на языке сказителей имело хождение имя собственное подобной модели: Этил-Алп-Эр (Эрен). Когда же сказания достигли определенного уровня дифференциации или когда появились первые их записи (задолго до сохранившихся Дрезденской и Ватиканской рукописей), произошло расчленение единого имени на две части, в каждой из которых остался промежуточный компонент «алп»: Этил-Алп, который фиксирует «Огуз-наме», и Алп-Эрен в «Книге Коркуда». Более чем очевидное сходство эпической биографии двух героев по их источникам едва ли имеет другое объяснение.

Эпическая биография Этил-Алпа/Алп-Эрена сохранила в себе отголоски жизненной летописи Аттилы. Более того, с течением времени в эпических сказаниях огузов черты Аттилы закрепились и за Этил-Алпом/Алп-Эреном и за легендарным родоначальником Огуз-ханом. Становится очевидным, что в становлении эпического образа Огуз-хана наряду с древнейшим гуннским князем Моде//Мете, жившим во II в. до н.э. (об этом в литературе уже писалось) [33. С. 33-43; 16. С. 61-67; 224-235], «принимал участие» и Аттила. Свой отпечаток этот

факт наложил и на эпические имена: **Этил** (**اعتيل**) и **Аттила** – патронимы, связь которых, пожалуй, настолько очевидна, что едва ли может вызвать сомнения. Однако следует оговориться, что здесь имеется в виду фонетическое и графическое соответствие между **Atil** (Этил) и **Аттила**. Что же касается этимологии, то А.Вамбери, И.Ф.Грамммер-Пургшталь, Фр.Альтхайм, Г.Моравчик, О.Прицак, М.Я.Сироткин связывают имя Аттилы с тюркским **Atil** (Волга), Р.Л.Рейнгольдс – с тюркским **ata** (отец), в то время как Г.Дёрфер, О.Менхен-Хельфен и

некоторые другие исследователи считают его однозначно германским [34, С. 97 и след.; 35. С.43]. Более дифференцированно, как нам представляется, подошел к вопросу К.Г.Менгес. Согласно его точке зрения, это имя, «как кажется, уменьшительное образование готск. *atta* 'отец', т. е. Аттила 'батюшка'. *Ata* 'отец' также в алтайских и тюркских языках, но диминутивы или другие производные с *-il* (-а) здесь неизвестны. Некоторые сопоставляют это имя с названиями Волги: Атил, Эдил, Идил, Итил» [36. С. 38, примеч.].

Второе ономастическое совпадение связано с именем *Дэнгиз*, означающим в переводе с древнетюркского «море». То, что один из сыновей и Аттилы и Огуз-хана носил имя Деигиз (в этом мы убедились выше), есть важное доказательство взаимозависимости упоминаемых образов, один из которых принадлежит подлинной истории, другой же является персонажем эпического творчества древних огузов [в этой связи привлекает внимание следующее наблюдение Х.Г.Короглы: азербайджанский правитель XV в. Мирза Джаханшах Кара-Коюилу, ссылаясь на какую-то огуз-наме, полагал, что его отец Кара-Юсуф (1390-1420) в сорок первом поколении восходил к Деигиз-Алпу [37] – младшему сыну Огуз-хана] [3. С. 70].

В сущности, по общим канонам эпического искусства переплетение разновременных событий представляет собой заурядное явление. В эпосе «Давид Сасунский, как подметил еще И.А.Орбели, оказались сплетенными в единое целое представления об арабском времени (образ халифа) с доисламской – «предшествующей стадией развития начальных этапов эпоса» [38. С. 72-73], ибо тот же образ халифа хранит в себе отголоски ассирийских времен (есть варианты, в которых вместо халифа выступает ассирийский царь Сенекерим – Синахериб). Не менее типичный пример – русская былина «Добрыня и Василий Казимирович». Исследованием С.Н.Азбелова установлено, что после Куликовской битвы 1380 г. подвиг в Золотой Орде русского посла Захария Тютчева послужил основой для раннего былинного сказания, которое в XV столетии было переработано с использованием не дошедшей до нас былины о поездке Добрыни за данью; в дальнейшем под

воздействием освобождения Руси от золотоордынского ига и высылки Иваном III новгородского посадника Василия Казимира (1480-1481) былина приобретает свой окончательный вид [39. С. 76-133].

Образы эпических героев создавались синтетическим путем – путем напластования друг на друга наиболее выдающихся, особо памятных эпизодов истории и духовной культуры народа. Отчетливо прослеживаемая линия связи Алп-Эрей/Этил-Алп – Огуз-хан – Аттила является тому доказательным примером.

Примечания

1. В.М.Жирмунский. Тюркский героический эпос. Л., 1974.
2. Напомним также, что Х.Короглы отождествляет Алп-Эрена с Афшар-беком из анонимной «Генеалогии» – источника сочинения автора XVI в. Османа Байбуртлу [3. С. 167]. Однако о том, имеет ли подобная идентификация под собой какую-то основу, исследователь ничего не пишет.
3. Х.Короглы. Огузский героический эпос. М., 1976.
4. По «Книге Коркуда» за основу взят перевод В.В.Бартольда, по «Огуз-наме» – перевод В.М.Жирмунского. Однако для точности нами в них внесены некоторые коррективы. По техническим причинам оригиналы отрывков из рукописей в арабской графике не приводятся.
5. Фраза «овладевший ключами 57 крепостей» имеется и в описании биографии другого героя – Дюлек-Вурана. Исходя из этого, Ф.Сюмер и Ш.Джамшидов полагают, что Алп-Эрей и Дюлек-Вуран – один герой. Однако эта версия лишена основания. Полностью разделяем мнение В.М.Жирмунского [1. С. 610-611] и О.Ш.Гекяя [6. С. 157], считающих упоминаемых героев братьями. В книге оба они проходят как 'сын Элик-Коджи'. Очевидно, во взятии крепостей участвовали оба брата. В остальном детали их биографий не совпадают.
6. *Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul, 1973.*
7. *Китаби Деде Коркуд. Факсимиле Дрезденской рукописи / Изд. М.Эргниа, 1958 г.*
8. *O.Ş.Gökyay. Dede Korkut. İstanbul, 1938.*
9. Д.С.Раевский. Модель мира скифской культуры. М., 1985.

10. Совпадение элементов эпической биографии указанных героев в данном случае необязательно было результатом того, что истинно главный герой книги – Казан-хан будто оказался отнесенным на второй план образом Байындур-хана, «вставленного» в эпос «в период военной гегемонии в Малой Азии» (?) племени Байындур из объединения Ак-Коюнлу [1. С. 564-565]. Напротив, в таком совпадении мы усматриваем отражение древнетюркской дуальной власти, при которой верховное государственное управление осуществлялось не самим «великим хаканом», а его военачальником джебу (ябгу) или шадом, также носившим титул «хакан» (по этому вопросу см.: [11. С. 279-295; 12. С. 195-229; 13. С. 150-159; 14. С. 121-124]). Историческим аналогом древне-тюркского «двоевластия» в какой-то мере можно считать институты средневековой Японии, где вся полнота управления государством была сосредоточена не у микадо – императора, а в руках его наследственного сёгуна (букв.: главнокомандующий, военачальник), которого в европейских источниках опять-таки уподобляли императору, наделяя титулом «великий король». Тот факт, что Байындур-хан из «Китаби Коркуда» – историческое лицо, а не персонификация этнонима, довольно веско подтверждает Х.Г.Короглы [3. С. 66].

11. В.В.Григорьев. О двойственности верховной власти у хазаров // ЖМНП. 1834. Ч. 3.

12. Б.Н.Заходер. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. М., 1962. Т. 1.

13. А.П.Новосельцев. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // История СССР. 1982. №4.

14. З.М.Буниятов, С.С.Алияров. О титуле «кагаи». Изв. АН АзССР. Сер. историн, философии и права. 1984. №4. На азерб. языке.

15. Oğuz destanı. Reşideddin oğuznamesi. İstanbul, 1972.

16. А.Н.Бернштам. Очерк истории гуннов. Л., 1951.

17. Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Вступит. ст., пер., коммент. Е.Ч.Скржинской. М., 1960.

18. С.Н.Крамер. История начинается в Шумере. М., 1965.

19. Книга моего деда Коркуда / Пер. акад. В.В.Бартольда. М.; Л., 1962.

20. Йакут ал-Хамави. Муджам ал-булдан. Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-Кулуб / Пер. с араб. З.М.Буниятова и П.К.Жузе. Баку, 1983.

21. В.В.Мавродин. Очерки истории СССР: Древнерусское государство. М., 1956.

22. Д.Е.Еремеев. Этногенез турок. М., 1971.

23. О закономерности звукового перехода р~з в тюркских языках см.: [24-26а].

24. И.К.Дмитриев. Соотношение р//з//. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. М., 1955. Т. 1.

25. Р.Г.Ахметьянов. К вопросу о природе звуковых переходов в тюркских языках: (о переходе р→з) // Вопросы языкознания. 1961. №6.

26. Б.А.Серебренников. Что было первичным – г или z? // Советская тюркология. 1971. №1.

26а. Е.А.Хелимский. Происхождение древнетюркского г~z и дилемма «ротацизмазетацизма» // Сов. тюркология. 1986. №2.

27. Ю.Р.Джафаров. Гунны и Азербайджан. Баку, 1985.

28. В рукописи – bin qavum başları, что В.В.Бартольд неточно перевел как «глава тысячи народов» [19. С. 58].

29. И.М.Мизиев. Шаги к истокам этнической истории центрального Кавказа. Нальчик, 1986.

30. Ю.Р.Джафаров. Оногуры византийских писателей и хайландуры Елише // Византийский временник. 1980. Т. 41.

31. С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.; Л., 1951.

32. И.Я.Стеблева. Поэзия тюрков VI-VIII веков. М., 1965.

33. А.Н.Бернштам. Историческая правда в легенде об Огуз-кагане // Советская этнография. 1935. №6.

34. Г.Дёрфер. О языке гуннов // Зарубежная тюркология. М., 1986.

35. Н.А.Баскаков. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». М., 1985.

36. К.Г.Менгес. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». М., 1979.

37. Здесь присутствует древнетюркский смычно-носовой звук нг; у Короглы – Дениз.

38. И.Орбели. Армянский героический эпос. Ереван, 1956.

39. С.Н.Азбелов. Историзм былин и специфика фольклора. М., 1982.

«Советская тюркология».
1987. №6. С. 19-27.

ПРОБЛЕМЫ КОРКУДОВЕДЕНИЯ*

«КНИГА КОРКУДА»: ПРОБЛЕМЫ КОМПЛЕКСНОГО ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Проблема историзма эпических памятников породила немало споров. Они то затухают, то вспыхивают вновь. Если касаться существа споров, то справедливым представляется упрек в том, что в кругу историков не всегда в достаточной мере учитывается жанровая специфика эпического произведения. В исторической литературе эпические персонажи или действия нередко без каких-либо оговорок приравниваются к конкретным историческим лицам и событиям; встречаются даже случаи прямого отождествления эпических событий с историческими [1-2. С. 247, 261-269; 3].

Не менее полярными являются порой и взгляды филологов. Правда, времена, когда всякому поиску историзма в эпическом объявлялась чуть ли не война, уже миновали. Однако и в наши дни встречаются высказывания, категоричность которых удивляет: «Частных фактов, явлений и имен в былинах почти нет. Искать исторические черты во Владимире Ясное Солнышко или Добрыне Никитиче также бесполезно, как семантику слов в созвучии имен» [4. С. 18]. Или: «Если мы хотим понять отношение данного жанра к истории, мы должны изучать не реалии, не некий исторический и этнографический субстрат, не имена и летописные отголоски, а эпос как целое» [5. С. 226].

Между тем если бы наука отгородилась от изучения «семантики слов», «имен и летописных отголосков», от разнообразнейшей историко-географической информации, отложившейся в эпических поэмах Гомера и Фирдоуси, в «Песне о Нибелунгах» и «Слове о полку Игореве», то ряд узловых вопросов истории не был бы решен и до сих пор. Согласно древнеиндийскому эпосу «Махабхарата», причиной гибели города Мохенджодаро около 3500 лет тому назад явился мощный взрыв, последовавший за ослепительным небесным сиянием и «огнями без дыма», при которых реки вскипели, а «рыбы выглядели, как обгоревшие». Исходную информацию подтвердили раскопки индийского археолога Р.Банерджи в 1922 г.: у руин города были выявлены оплавленные камни, следы пожара и исключительно мощного взрыва (полагают, что здесь, по-видимому, имело место одно из физико-химических образований, сопровождающихся взрывом черной молнии, при которой температура воздуха может подняться до 15 тыс. градусов по Цельсию). Отголосок – не побоимся этого слова – происшествия мирового значения сохранился в древнейших эпических поэмах шумеров, в которых всемирный потоп упоминается намного раньше, чем в Библии [6. С. 178-179; 7. С. 72]. Даже в том случае, когда информация эпическо-литературного памятника не выдерживает критики в сопоставлении с комплексом других источников, исследовательский поиск отнюдь не может признаваться бесплодным, а сама постановка проблемы несостоятельной. Напротив, для науки и отрицательный результат является немаловажным; установленная малой в целом исторической достоверности информации о положении в Понте в сочинениях Овидия (вопреки бытовавшему в литературе априорному мнению о ее высокой достоверности) – итог одного из новейших исследований, вносящего, однако, много нового в методiku изучения проблемы историзма в литературных памятниках [8. С. 23-25].

«Книга моего деда Коркуда» по праву считается одним из трех (наряду с «Диван лугат ит-тюрк» Махмуда Кашгари и «Кутадгу би-лиг» Юсуфа Баласагуни) выдающихся произведений, созданных когда-либо тюркскими народами. Начало

* Материалы Первого советско-турецкого colloquium «Огузский эпос «Книга моего деда Коркуда» как памятник тюркской культуры» (Баку, июль, 1988 г.).

изучения проблемы историзма «Книги Коркуда» положено тремя статьями, написанными В.В.Бартольдом в 1896 («Коркуд»), 1910 («Еще известие о Коркуде») и 1930 гг. («Турецкий эпос и Кавказ») [9, С. 236-237, 377-381, 473-486], а также специальным исследованием его ученика А.Ю.Якубовского [10. С. 121-130]. Однако в последующем «Книга Коркуда» из-за не имеющих к науке отношения причин была как бы исключена из орбиты исторических исследований. Сложился парадокс: в течение 50–70-х годов проблемы историзма книги в той или другой степени затрагивались исключительно в работах отечественных и зарубежных филологов: О.Ш.Гекая, М.Эргина, В.М.Жирмунского, Х.Г.Короглы и др. [11-15].

В настоящей статье принимается попытка выявить и интерпретировать наиболее архаичный, «нижний» слой исторической информации, отложившейся в двенадцати сказаниях Коркуда. Это целый блок мифов, преданий и представлений, зафиксированных памятью народа и передававшихся через его историческое осмысление от поколения к поколению, до тех пор, пока не появились первые письменные записи книги. При этом вопросы историзма рассматриваются нами с учетом того, что «Книга Коркуда», как и любой другой значительный эпический памятник, представляет собой единый историко-филологический комплекс. Разумеется, эпос не есть собственно исторический комплекс, включающий в себя археологический, этнографический, историко-географический и другой материал. Однако эпос – реальный исторический феномен, который относится к фольклору, находящемуся на стыке истории и филологии. Важнейшим показателем историзма эпического выступает язык, являющийся живым источником истории народа. Грамматический строй языка, состав и историческая семантика слов, степень заимствования из лексики народов, имевших реальные культурно-исторические контакты с носителями языка изучаемого памятника, диалектное своеобразие и т. п. имеют первостепенное значение. При изучении памятников такого масштаба историк зависит от филологического материала ничуть не меньше, нежели филолог.

Каждый эпический памятник эпохален, так как рожден важной, нередко поворотной вехой в этнокультурной истории народа, которым он создан. Тем он и важен для изучения истории в качестве источника.

«Книгу моего деда Коркуда» принято считать «единственным *письменным* (курсив наш. – С.А.) памятником средневекового эпоса тюрко-язычных народов» [14. С. 519]. Пока остается открытым вопрос о том, когда сказания Коркуда впервые были записаны, т. е. с какого времени следует исчислять начало их жизни на пергаменте. На источниковедческие разыскания накладывает свой отпечаток и то, что списков эпоса всего два. Однако список библиотеки Ватикана, выявленный в 1950 г. итальянским ориенталистом Э.Росси, является неполным, включает лишь 6 из 12 сказаний. Основной является Дрезденская рукопись, выявленная в 1802 г. Г.О.Флейшером (а не Дицем, как об этом пишется даже в некоторых новейших изданиях) [16. С. 6]. Эта рукопись датируется специалистами XV в. [17. С. 87-89]. Таким образом, «Книга Коркуда» – памятник с длительной, многовековой книжной традицией (записи известных закавказских эпосов «Короглу» и «Давид Сасунский» относятся к середине и даже ко второй половине XIX в.). И, поскольку основной список рукописи в дальнейшем не дублировался, текст ее не подвергся порче из-за коррозии времени – столь частых в средневековой традиции изменений и новаций в соответствии с эстетическими, социальными и идеологическими установлениями общества. Информация книги дошла до нас как бы в застывшем виде – в том виде, в каком она была «зафиксирована». Такое положение практически лишает нас возможности говорить о ревизии текста за последние пятьсот лет.

Вопрос о сохранении в «Книге Коркуда» следов древнейшей истории для специальной литературы не является новым. В частности, в работах О.Ш.Гекая, В.М.Жирмунского, В.Рубена и др. [11; 12; 14; 18; 19] рассматривался сюжет об отражении в ней генеалогической легенды древних тюрков, согласно которой они верили, что произошли от праматери-волчицы (вариантное переосмысление у огузов – от львицы). В

полном соответствии с подобным доисторическим представлением героини книги утверждают:

از وای قوردانزوکمی ارکلنده بر کوکم وار [20. С. 280]

(*azvaу gurd ānūgi эркәгинде бир көкүм вар* 'я одного корня с годовалым [21] волчонком-самцом');

اتام آدين سورر اولسك قبا اناج. انام آدين ديرسك قطان اصلان منم ادم سورسك آروز اوغلى بساطدير

[22. С. 232]

(*atam adın sorar olsan Qaba Ağac, anam adın deirsən Qağan Aslan, mənim adım sorar san Aruz oğlu Basatdır* 'спросишь имя отца моего – крепкое дерево, спросишь имя матери моей – царица-львица, спросишь мое имя – сын Аруза Басат');

Принципиально новым является клише, в котором героиня-мать предстает в эпосе как носительница «божественного права»; *ana haqqı Tenqri haqqı degilmişse qara polad uz qılıcum tardaydım, ğafillice körklü başınq keseydım alca qanınq yer yüzine tökeydım* 'материнское право – божественное право; не то я извлек бы свой, черный со стальным покрытием меч, не дав тебе опомниться, отрубил бы твою прекрасную голову, пролил бы на землю твою алую кровь' [22. С. 282- 283; 23] (ср.: [20. С. 98]).

Подобное обращение хранит в себе отголосок древнейшей исторической жизни, когда женщина-мать по ее материнскому праву приравнивалась к божеству. И, как богоподобное существо, она стояла выше всяких общественных установлений и канонов. Посягательство на ее жизнь, сколь ни велика могла быть ее вина, считалось недопустимым.

По своей семантической сути данный фрагмент является полным аналогом тому, что мы встречаем в «Орестее»: героиня трагедии Эсхила Клитемнестра, полюбив другого мужчину, убила своего мужа Агамемнона, вернувшегося с Троянской войны. Сын же обоих супругов Орест за вероломное убийство отца мстит матери и убивает ее. Однако за свой поступок Орест подвергается преследованию со стороны демонических охранительниц материнского права, по которому убийство матери – тяжчайшее преступление. В свое время описанный сюжет дал название научному труду Иоганна Якоба Бахофена [25], прив-

лекшего материал древнегреческой литературы к объяснению древнейшей истории с исключительной тщательностью. Отмечая, что Бахофен трактует «Орестею» как драматическое изображение борьбы между гнущим материнским правом (матриархатом) и возникающим в героическую эпоху отцовским правом, Ф.Энгельс дал высокую оценку его исследованию: «Это новое, но совершенно правильное толкование «Орестей» представляет собой одно из прекраснейших и лучших мест во всей книге Бахофена» [26. С. 164-165].

Таким образом, сущностная адекватность историко-семантической модели «материнского права» устанавливается по двум источникам – «Книге Коркуда» и «Орестее». Любопытно и другое. Характерный для «века огузов» культ женщины, отчетливо прослеживающийся по «Книге Коркуда», вслед за обожествляемой матерью распространялся на всю жеискую половину народа. Если на эль-государство огузов – напали враги, то воспринималось такое событие не столько как военное испытание, сколько как угроза чести и свободе «дочерей-невесток» народа. Газан-хану, беглярбеку всего огузского эля, принадлежит типичная в этом плане сентенция: «На меня пришли враги... Мою дочь-невестку, подобную лебеди, постигла беда» (XII песнь). Точно так же квалифицируется время господства народа Табгач – китайцев над древними тюрками в надписи Кюль-тегина: «Твое крепкое мужское потомство стало рабами, твое женское потомство (giz ouul) стало рабынями» [27. С. 39]. Поскольку тема о дублировании соответствующих понятий и их семантики в «Книге Коркуда» (*qızım-kelinüm, qızımız-kelinümüz, qız-ogul*) и древнетюркской рунике (*qiz kelin-lärim, giz oyul* и др.) нами уже затрагивалась [28. С. 185-198], уместно будет остановиться на следующем высказывании Энгельса, имеющем прямое отношение к изучению истории института «материнского права»: «Еще один пережиток отмирающего материнского права можно видеть в том уважении у германцев к жепскому полу, которое для римлян было почти непонятно... мысль о том, что их жены и дочери могут попасть в плен или рабство, для них ужасна...» [26. С. 275]. Постановка вопроса интересна тем, что может служить основанием для

типологии явления: то, что представлялось катастрофой для греков, германцев и – как теперь становится очевидным – для тюрков в древности, не имело такого же существенного значения для римлян [29].

В «Книге Коркуда» прослеживается и след универсальной дуальной организации, уходящей своими истоками к институту экзогамии – запрету брака между двумя родственными первобытными родами. Что дуальная организация была свойственна древним тюркам, установлено в исторической литературе еще в 20–30-х годах на основании их эпических памятников – «Огуз-наме» Рашид ад-Дина и «Огуз-наме» в уйгурской записи [31. С. 9; 32. С. 28-29; 33. С. 250]. Наличие дуальной организации у древних огузов с тех пор считается доказанным в силу деления их эля на две фратрии: бозук (бозок) и учук (учок). Между тем «Книга Коркуда» вносит нечто существенно новое в разработку вопроса. Во-первых, дуальное деление общества в ней «документируется» посредством двух других этнонимов – Ич Огуз и Даш Огуз, которые В.В.Бартольд переводит как «внутренние огузы» и «внешние огузы». Во-вторых, в последней песне вместо названных этнонимов использована новая парная номенклатура: *боз ок* и *уч ок* [34]. Тем самым впервые в источниковедческом плане становится возможным говорить о генетической связи составных элементов обеих групп терминов, об их идентичности. И, в-третьих» в «Книге Коркуда» в нескольких случаях встречается еще одна пара аналогичных и как бы дублирующих слов: *sağ qol* и *sol qol*, с той лишь разницей, что последние употребляются, как правило, для обозначения принципа построения огузского воинства «по племенам и фратриям», как сказано у Гомера: *sağ qol* 'правая рука' т. е. правое крыло, *sol qol* 'левая рука' с соответствующим расположением другой части войска. Все это вместе взятое подтверждает мнение С.П.Толстова о том, что «дуальная организация была свойственна всем турецким народностям» [32]. В том числе западному, закавказскому, ареалу их жизни, добавим от себя.

В «Книге Коркуда» не раз встречается ретроспективный пассаж – «век огузов» или «времена огузов». Независимо от

того, когда появился у народа подобный «отсчет времени» своего прошлого, здесь в своеобразной форме отражена ностальгия по «героической эпохе», эпохе так называемой военной демократии. Именно в тот отдаленный «век», как известно, возник союз родственных племен с последующим их слиянием, что, в свою очередь, привело к слиянию территории племен в одну общую территорию всего народа [26. С. 296]. В эпосе «внутренние» и «внешние» огузы представляют собой именно такой союз – конфедерацию, имевшую, кстати, свою точную политическую номенклатуру – *Галын Огуз*. В литературе уже отмечалось, что В.В.Бартольд такое словосочетание ошибочно переводил как «остальные огузы» [38. С. 43]. Отмечается также, что в письменных памятниках азербайджанского языка до XVI в. слово *galin* употреблялось в значении «многочисленный», а позже – «толстый», «густой». Следовательно, под *Галын Огуз* герои эпоса разумели 'огуз совокупно, слитно', как свою общую родину. Как объединение всех огузов она имела дуальную прароснову, состоявшую, в свою очередь, из ряда этнических и родоплеменных групп во главе со своими вождями («глава *албанов*» Газан-хан, «глава тысячи [воинов из племени] *бекдюз*» Эмен-бек, «глава тысячи *сородичей*» Дюгер-бек, «глава *сельджуков*» Дондар-бек и т. д.).

Книга хранит и след важнейших политических институтов военной демократии – Совета старейшин (военных советников) и «военачальника народа» (басилевса). Первый из них представлен девятью «старейшинами» (*коджа*) во главе с Аруз-коджа, именуемым в сказаниях *доггуз коджа башлары* 'глава девяти старейшин' (из этого следует, что упомянутые старейшины, в частности Казылык-коджа, Канглы-коджа, Духа-коджа, Ушун-коджа, Энсе-коджа и все тот же Аруз-коджа, не были немощными старцами, а, напротив, имея статус советников, являли собой особое подразделение в системе военной организации общества). Состав военных советников подчеркнута элитарен. Аруз-коджа является дядей по матери самого Газан-хана, военным главой объединения «внешних огузов», а согласно «Огуз-наме» Языджи-оглы Али, он – сын легендарного царя древних тюрков Афрасияба – Алпа Эр Тонга

[11. С. 121-124,]. Кара-Будаг был племянником беглярбека Газан-хана, сыном его брата Кара-Гюне; удалой Домрул, сын Кыян-Сельджука, – внук того же Аруз-коджи; Казылык-коджа, герой VII песни, занимал высочайший пост везира при верховном главе эля, хане ханов Баяндуре и т. д. Любое начинание беглярбека Газан-хана не обходится без согласования с ними. Даже когда тот, «опустившись на свои крепкие колени» со словами «внемлите моему голосу, беки» призывает их на охоту, Кара-Гюне и Дели (Удалой) Домрул одобряют его предложение, а Аруз-коджа спрашивает: «Кого ты оставишь над своей ордой?» (II песнь). Мгновенно возникшее собрание, представляющее большой интерес с точки зрения политической структуры общества, оттеняет границы прерогативы военных советников. Институт старейшин «Книги Коркуда» является полным аналогом *кенгеш-беков* (беков-советников) из «Огуз-наме» Рашид ад-Дина и «Родословной туркмен» Абу-л-Гази-хана. В первом из этих сочинений отложилась хрестоматийная информация: «соберитесь на *кенгеш*, и да будет воля беков исполнена вами» [39. С. 64-65].

«Военачальник народа» (Ф.Энгельс) представлен в книге совокупностью прерогативы Газан-хана. Подобно «владыке мужей» Агамемнону в «Илиаде» Гомера он выступает как верховный командующий «союзного» войска. Должность эта все еще сохраняет черты выборности. В IV сказании Газан говорит сыну: «Шестнадцать лет ты прожил; настанет день, я паду мертвым, останешься ты; лука ты не натягивал, стрелы не выпускал, крови не проливал, награды среди храбрых огузов не получал. Завтра обернется время, я умру, останешься ты; *увь, моего венца, моего престола тебе не дадут*» (курсив наш. – С.А.). Функции военачальника Газан исполняет при появившемся уже верховном владыке «хане ханов». Являясь беглярбеком при последнем, а фактически соправителем, Газан-хан наравне с ним издает фирманы; военно-государственные же дела полностью сосредоточены в его руках. Подобное своеобразное дублирование функций высшей власти известно в литературе как система древнетюркской дуальной власти («двоевластие»), отмеченная в раннесредневековой

истории «гек-тюрков», хазар и огузов (см.: [40. С. 279-295; 41. С. 195-229; 42. С. 121-124; 43. С. 21, 26]).

Для рассматриваемой темы особенно важным представляется сюжет о периодической (судя по Ватиканской рукописи, раз в три года) отдаче Газан-ханом своего дома на «разграбление» огузов.

XII песнь книги начинается без какого-либо вступления, предваряющего обычно повествование: «Когда собирались племена Уч Ок и Боз Ок, Газан отдавал на разграбление свое жилище; снова Газан отдал на разграбление свое жилище; но [на этот раз] внешних огузов при этом не было; разграбили одни внутренние огузы. Когда Газан отдавал на разграбление свое жилище, он выводил за руку свою жену, потом они производили разграбление. Об этом услышали из беков внешних огузов Аруз, Эмен и остальные беки; они сказали: «Смотри, смотри, до сих пор мы принимали участие в разграблении жилища Газана: почему нам теперь при этом не быть?». Все беки внешних огузов сговорились, к Газану не пришли, проявили вражду» [20. С. 101].

Здесь уместно вспомнить, что писал о неизвестном «составителе» книги В.М.Жирмунский: «многое в записанном тексте было и ему уже непонятно: например, роль «заместителя жениха» в спасении Бей-река (III), обращение Бейрека к своему луку на свадебном пиру (III), периодические «разграбления» орды Салор-Газана его собственным племенем» [14. С. 629].

Однако не только составитель (или переписчик), но и специальная литература нашего времени оказалась фактически бессильна в «прочтении» приведенного выше фрагмента. О.Ш.Гекяй первым предпринял попытку объяснить его, усмотрев в нем аналог с обычаем североамериканских индейцев «потлач» (организация пышного пиршества с целью устрашения противника) [12. С. 312-325]. Однако в XII песне нет никакого намека на конфронтацию с соседями или внешним миром, а весь сюжет имеет «домашний» для огузов подтекст. Согласно примечанию В.М.Жирмунского, 'Газан отдавал на разграбление свое жилище' следует понимать «как словесное обозначение обычая, который, по-видимому, пережиточно

отражает право родового коллектива на индивидуальную собственность его членов...» [20. С. 279, примеч. 2]. Более близко к разгадке сюжета подошел, как нам кажется, Х.Г.Короглы, но он ограничился лишь фразой о том, что, может быть, это было своего рода распределенные военной добычи, которая сосредоточивалась в доме беглярбека [15. С. 153-154].

Между тем объяснение сюжета немыслимо вне связи с хотя бы пережиточными канонами «героической эпохи» и ее постоянными войнами, приносившими баснословную добычу, судя по историческим грекам гомеровского времени, италийских племен до Рима, германцев Тацита, викингов, тюркютов времен каганата и др. Анналы истории хранят в себе множество примеров тому, какой всплеск социальных эмоций рождал порой дележ этой добычи. Остановимся на одном из них, связанном со знаменитой суассонской чашей. Ордой Хлодвига, ставшего королем франков в 486 г. и бывшего, согласно автору VI в. Григорию Турскому, «еще в плену языческих суеверий», разграблены были церкви, из которых было захвачено много драгоценных вещей, в том числе большая золотая чаша «удивительной красоты». Местный епископ умолял вернуть ее как реликвию, и в Суассоне, где намечалось «делить всю военную добычу», Хлодвиг попросил своих «храбрейших воителей» отдать ему в виде дара означенный сосуд. Однако один из воинов, «завистливый и неумный», с громким криком поднял секиру и разрубил чашу, промолвив: «Ничего из этого не получишь, кроме того, что полагается тебе по жребию» [44. С. 48]. Правда, спустя год на Мартовском поле Хлодвиг, найдя надуманный повод, своей секирой разрубил голову тому воину («Вот так и ты поступил с той чашей в Суассоне»), но очевидно другое: даже королю (басилевсу) при дележе добычи ничего не полагалось сверх жребия. Отсюда следует, что в «героическую эпоху» дележ военной добычи осуществлялся с соблюдением «демократических» правил: по жребию, с участием всех воинов («народа») и соблюдением невмешательства со стороны военачальника (вот почему Газан, отдавая на разграбление свой дом, в котором, всего вероятнее, собиралась основная часть добычи, должен был удалиться вместе со своей

супругой Бурла-хатун). В нашем памятнике, однако не было соблюдено участие всех огузских воинов в «разграблении», в случае же с суассонской чашей нарушены были сразу два из главных условий – жребий и невмешательство басилевса. И в обоих случаях нарушения привели к человеческим трагедиям.

Совершенно очевидно, что в XII песне запечатлен отголосок обычной распределения военной добычи, подлежавшей дележу по закону предков с участием «всего народа». Пример, можно сказать, классический, известный из истории гомеровских греков. Согласно замечанию К.Маркса по книге Л.Моргана: «У греков... на собрании (agora) царят довольно демократические порядки: Ахиллес, говоря о подарках, т.е. о дележе добычи, эту задачу всегда возлагает не на Агамемнона или какого-нибудь другого басилевса, но на «сынов ахейн», т.е. на народ» [26. С. 247].

Разработка историко-филологических проблем «Книги Коркуда» выявила новые аспекты в длительной этногенетической истории азербайджанского народа. В IV сказании, когда Газан-хан находился на охоте со своими беками, лазутчик тагавора из соседней Грузии донес ему:

اليزر بائي قزان اوغلنجوق ايله سرخوش اولوب ياتورلر

'глава албанов Газан с сынком предались сну, напившись' [22. С. 127]. В VII сказании тот же этноним встречается вновь:

اغ بوز اتلر چايدرر الين لر كوردم. اغ اشقلى الپارى يانمه صالحم
اغ حذر الپلر چايدرر الپلر

'увидел албанов, заставлявших скакать светло-сивых коней, я присоединил к себе витязей с белыми шлемами' [22. С. 206].

Специальная литература прошла мимо двукратной фиксации в эпосе этнонима албанов – настолько невероятным и невозможным он казался. В.В.Бартольд в обоих случаях принимает этноним алпанлар за слово *алп* 'витязь'. Недостаток вольного перевода в данном случае перерастает в прямое отступление от текста [20. С. 50, 74]. Игнорирует факт присутствия в Дрезденской рукописи этнонима и О.Ш.Гекяй [12. С. 61, 100]. По этому поводу попутно заметим, что, во-первых,

этноним упоминается в двух местах, т. е. имеет место дублирование факта, а это обязывает исследователя ни в коей мере не пренебрегать, а относиться с максимальным вниманием к текстологическому феномену, который предлагает эпос. Во-вторых, произвольное усечение этнонима путем подмены его другим, хотя и фонетически похожим, словом абсолютно лишено основания, так как во втором фрагменте (VII песнь) слова *алпанлар* и *аллар* употреблены в одной фразе одно за другим, но каждое из них имеет свое самостоятельное семантическое назначение: увидел *албанов.*; я присоединил к себе *алтов* (внтязей).

Справедливости ради отметим также, что впервые на наличие этнонима албанов в «Книге Коркуда» обратил внимание М.Эргин. Следуя традиционно-ошибочному прочтению с подменой слов, он вместе с тем в постраничном научно-критическом аппарате специально воспроизвел подлинную форму, указав, что в Дрезденской рукописи присутствует слово *албанлар* [13. С. 157, 201-202]. В бакинских изданиях 1978 и 1988 гг. палеография Дрезденского списка сохранена полностью и этнониму возвращено его право на текстологическую жизнь. Становится он предметом анализа и в редких еще разработках по этногенетической истории азербайджанцев [16. С. 69, 95, 257-258; 45. С. 74, 111; 46. С. 4-39; 47. С. 11, 18; 48. С. 24, 35].

Коснемся вкратце палеографического и ономастического аспекта темы. Присмотревшись к написанию этнонима в обоих фрагментах (см. выше), сталкиваемся с весьма своеобразным явлением. Как известно, в арабской системе письма «нун» является графемой, которая соединяется с соседними буквами, как справа, так и слева. Однако, несмотря на это, катиб XV в. счел возможным не считаться с правилами правописания. Отступление от последних, думается, понадобилось ему для того, чтобы отделить сам этноним (албан) от окончания «лар» и этим облегчить его правильное прочтение в будущем. Сознательно ли избрал он такой путь или всего лишь последовал образцу возможного предыдущего списка, сказать сейчас мы не можем. Очевидно другое: напиши катиб не *الينلر*, как это име-

ет место в рукописи, а *الينلر* (соединение «нун» со следовавшим за ним «лам» дало бы именно такую форму), прочтение слова было бы значительно затруднено в течение еще многих десятилетий. Не будем забывать, что европейская наука открыла «Книгу Коркуда» в 1815 г., когда Г.Ф.Диц опубликовал в Германии текст и немецкий перевод VIII песни как варианта международного эпического сюжета об ослеплении циклона. И лишь спустя 143 года М.Эргину удалось, как отмечалось, прочтение, открывшее путь к разгадке тайны этнонима. Мы полностью разделяем мнение В.М.Жирмунского, воздавшему должное гражданскому подвигу катиба: «...составитель книги, вероятно, относился к тексту с уважением, как к священной памяти о прошлом своего народа» [14. С. 628].

Допустимо, что *алп* и *алпан* – слова, генетически связанные друг с другом. Важно то, что в «Диване» Махмуда Кашгари первое слово записано в форме *alb* [49. С. 77]. Да и в Дрезденской и Ватиканской рукописях самой Книги в ряде мест употреблено *алб*: *Elik Qoca oğlu Alb Arän, Alb ärdän adın yaşurmaq züib olur* и др. Фонетический переход *б>п* вообще характерен для книги (*б>п*: *пармаг*; *п>б*: *тобуг* и т. п.). Данная особенность книги была хорошо известна специалистам. В частности, В.В.Бартольд и О.Ш.Геккяй для личного имени *Бай Пура* по рукописи в своих книгах предложили конъектуру *Бай Бура//Бай Буре*, а для имени *Пау Пиджен* – *Бай Биджан*. Такую же позицию, только применительно к албанской тематике, занимал А.А.Бакиханов, усматривавший связь между названием сел. Алпан в Кубинской провинции (сел. Албан имеется также в Ярдымлинском районе Азербайджанской ССР) и этнонимом албан [50. С. 21].

Если фонетическое и семантическое тождество *alb/alp* отражено у Махмуда Кашгари и в самой «Книге Коркуда», то образование на этой основе этнического имени с помощью *ан* представляется вполне закономерным. Аффикс этот частый гость в древнетюркских словообразованиях. Подтверждением тому является поэма «Кутадгу билиг», в которой Е.И.Фазылов обратил внимание на следующую фразу: *bayat bärdi davlat ay türkän guti* 'господь дал счастье, о величии *тюрков*' [51. С. 51].

Отсюда следует, что и такое название сел, как Тюркан, встречающееся в этнотопонимии Азербайджана, возникло когда-то по тому же принципу, путем фузии корневого *тюрк* с аффиксом *ан*. То же самое можно сказать о древнетюркском *ägän*. Как подметил К. Менгес, у М. Кашгари *är* 'человек', но *ägän* 'люди' [37. С. 76].

Воздерживаясь от высказывания каких-либо категоричных суждений по данному сюжету, хотелось бы привлечь внимание к некоторым примерам из истории, свидетельствующим об образовании этнонимов на основе древних социально-военных терминов. По мнению В. Том-сена, этноним *түрк* или *түрүк* имел первоначально значение «сила», «крепость». В. В. Бартольд находил возможным предположить связь между словом *түрк* и часто встречающимся в орхонских надписях словом *түрү* 'закон', 'обычай', но также и «объединенная законом народная масса» [9. С. 39]. Этнонимами стали и военно-феодальные термины казах и узбек – первоначально «воин, муж» [52. С. 175-176]. В историческом плане известны и «обратные» параллели: на Балканах болгары-славяне и сербы-славяне именем серб, сибир (основа – сабир) обозначали раба, слугу и подданного-простолюдина [53. С. 174]; имя древних кимерийцев (гимирраи, гимирри – по ассирийским клинописным источникам), народа военного образа жизни и храброго, запечатлено в древнерусском термине *коумиръ*, *коумирь* (соврем. 'кумир, истукан, идол'), в осетинском *gumiry*, *gumeg*, *gaemeg* 'великан, идол', в грузинском *gmigi* 'богатырь, герой, исполин' [54. С. 11]. Подобные аналогии, перечень которых можно продолжить, позволяют считать образование этнонима албан на базе древнего корня *alb/alp* 'герой, витязь, богатырь' исторически возможным.

В кавказоведной литературе тезис о принадлежности албанов к кавказско-иберийским этносам существует давно [55; 56; 57. С. 39-43 и др.]. С тех пор минуло более пяти десятилетий. Однако своего научного решения проблема так и не получила. По Страбону, албанских племен было 26, пока же известна попытка установить кавказско-иберийское происхождение только одного из них – утиев [58]. Видимо, автору солид-

ного исследования о кавказских албаих объяснение словам «Албания» и «Араи» неслучайно пришлось искать не на Кавказе, а в Западной Европе – в названии Альп и даже в Шотландии (ее ирландское название *Alba*; гористая часть именуется *Аран*) [59. С. 4-5]. И тем не менее кавказско-иберийская версия получила почти официальное признание. Даже попытка просто позондировать почву для альтернативной постановки вопроса, что в науке во все времена считалось нормальным явлением, встречалась – да и сейчас встречается – в штывы. А имя «отступника» упоминается в сопровождении всевозможных ярлыков, с инкриминированием ему нелояльности чуть ли не политического характера (Совсем недавно в одном московском общественно-политическом и литературно-художественном журнале появилось интервью, автор которого «страшает» ученых, «считающих кавказских албанцев... тюрками». Печально, но факт, хотя куда лучше было бы, если бы он приводил хоть какие-то доводы в пользу обратного). Надо ли говорить о том, что если версия для своей защиты не может обходиться без подобных методов, ее научная состоятельность и в самом деле сомнительна.

И все же результаты научных исследований за последние 25 лет поставили кавказско-иберийскую версию происхождения албанов перед серьезным испытанием. Прежде всего, стало известно, что среди современных тюркских народов – казахов» киргизов и туркмен были живые носители этнонима албан – племенные группы с одноименным названием. При этом племя албаи у казахов являлось подразделением племени уйшун (древних усун), которое, в свою очередь, восходит к сакам (в таком случае в «Книге Коркуда» эпонимы Ушун/Усункоджи и его сыновей восходят к албаиям, выступавшим в ней под началом Газан-хана). Топонимия Туркмении (дважды) и Казахстана фиксирует этнотопоним албан/алпан [47. С. 27-28; 48. С. 24, 35], что, на наш взгляд, окончательно развенчивает миф о безупречности кавказско-иберийской версии. Установлено также, что слово *Аран*, упоминаемое в источниках с III в. и являющееся «древним местным наименованием Албании – древнего Азербайджана... не засвидетельствовано ни в одном

из восточных языков, кроме древнетюркского»; что под словом «аранский язык» (у автора X в. ал-Мукаддаси: «В Армении говорят по-армянски, а в Аране – по-арански») «подразумевался сложившийся к X в. азербайджанский–тюркский» [60. С. 56-57]. Интерес представляют и некоторые другие реалии ономастики Албании. На фоне этих данных и вообще проблемы так называемых тюркизмов в албанских источниках (см.: [61. С. 30-41; 62. С. 71–79; 63. С. 23; 64. С. 65 и др.]) особенно весомым представляется тот факт, что албаны (в данном случае речь идет о собственно албанах, носителях этого этнонима, а не об утиях, лпнинах и других племенах, населявших Албанию) в «Книге Коркуда» выступают как составная часть огузского этнокультурного массива. Общность огузов в книге, в сущности» является ничем иным, как союзом родственных племен. «Чуждых» по языку и происхождению этнических элементов в ней нет и, вероятно, быть не могло в силу социальных канонov того общества. Вместе с тем из контекста следует, что в социально-военной структуре огузского эля албаны занимали высокое нерархическое положение: при столкновении с противником, согласно II, IV и другим песням, на правом крыле с внешними огузами (включая, по-видимому, подразделения Аруз-коджи и «мужа булгара» Эмен-бека, тысячника воинов-бекдюзов) выступал Дели Дондар, на левом крыле со своими джнгитами–племяник Газан-хана Дели (Кара)-Будак, сын Кара-Гюне. Центр же «с беками внутренних огузов» занимал обычно сам беглярбек Газан-хан. И, поскольку под его непосредственным началом находились и албаны, становится очевидным, что они также выступали в центре войска, в составе внутренних огузов. Следовательно, Ич Огуз, т. е. метрополия всей федерации, и был родиной албанов. Между тем исследователи исторической географии сходятся в том, что Ич Огуз занимал бассейны рек Куры и Аракса, а диваны хана ханов Баяндур и бека бекев Газана располагались внутри естественного треугольника, образуемого нижним течением указанных рек [65. С. 10-23]. Эти координаты полностью соответствуют локализации центра албанских земель в литературе [66. Гл. II].

Постановка вопроса о роли кавказских албанов в этногенезе азербайджанского народа имеет давнюю традицию. Еще в 20-х годах среди говоров населения г. Шеки был выявлен диалект «квартала агванов» [67]. Вывод же крупного отечественного специалиста по истории-Азербайджана и Армении И.П.Петрушевского принят всеми медиевистами: «Постепенно большинство албанов вошло в состав азербайджанского народа и омусульманилось, а небольшое меньшинство (в Шеки и Нагорном Карабахе), скрестившись с армянами, арменизовалось» [68. С. 52; 55. С. 42].

Из всего изложенного можно сделать следующие выводы: В «Книге Коркуда» отложился целый пласт архаичных мифов, преданий и тотемистических представлений. Вероятнее всего, первую, наиболее раннюю, фазу устного переосмысления эти представления пережили в эпоху так называемой военной демократии – раннефеодальных государственных образований.

Самостоятельное значение в комплексе рассматриваемых сюжетов приобретает вопрос об исторической географии эпоса, особенно «нижнего» слоя отложившейся в нем информации, представляющей интерес для проблем отечественной истории. В.М.Жирмунский в свое время полагал, что эпические сказания «Книги Коркуда» «создавались в разное время и разными сказителями, частично на территории Средней Азии, в низовьях Сырдарьи (IX–X вв.), частично на новой родине огузов, в Закавказье (Азербайджан) и соседних районах Малой Азии (XI–XV вв.)» [14. С. 629]. Примерно такого же мнения придерживается и О.Ш.Гекай [12. С. 51-67]. Точки зрения авторов следуют традиционной посылке, согласно которой до появления сельджуков в Передней Азии в XI в. места для сказаний Коркуда на «иновой родине» не могло и быть.

Однако имя народа из гунно-булгарского круга оногуров, известных из раннесредневековых источников о Закавказье первой половины I тысячелетия н.э., Г.Хауссиг предлагает читать как *opoguz*, отождествляя их с огузами [69. С. 364-365]. Подобное прочтение полностью соответствует природе звукового перехода *r*→*z* в тюркских языках [43. С. 26, примеч. 23-26а]. Помимо албанов в «Книге Коркуда» упоминается этно-

ним балгар (булгар), а также эпоним Канглы (Кенгер, Кангар). В сирязычном и армянском источниках о первом из этих народов сообщается в связи с событиями II в. до и. э., о втором – на отрезке V–VI вв. Следовательно, кенгеров Закавказья исторические источники знали на два-три столетия раньше, нежели народ кенгерес, впервые упоминаемый орхонскими надписями при описании событий 712-713 гг. Эпическая биография Алп-Эрена (II песнь) совпадает с биографией персонажа из «Огуз-наме» Языджи-оглы Али Этил-Алпа, а последняя, в свою очередь, – с жизненной летописью исторического Аттилы. Обросшие слоем переосмыслений сведения об Аттиле, предположительно, могли перейти в эпическое наследие огузов через кавказскую ветвь вышеназванных оногуров, часть которых была увлечена Аттилой в поход на Западную Европу, но затем, после смерти царя гуннов, вновь вернулась на Кавказ, в зону Балкарского ущелья (см.: [43. С. 19-27; 70. С. 11-231]).

Таким образом, ряд сюжетов «Книги Коркуда», связанных с названиями древних этносов – албанов, булгар, кенгеров (канглы), а также с именем Аттилы, судя по своду анализируемых данных, в большей степени перекликается с историей региона Закавказья V–VII вв., нежели с жизнью огузов IX–X вв. на Сырдарье. Неслучайно В.В.Бартольд писал: «"Век огузов", т. е. время жизни героев, относится к далекому прошлому, к первому веку ислама» [9. С. 480]. В таком случае мы имеем все основания считать, что к тому времени, ко времени «века огузов», последние многих из своих эпических героев уже знали.

Примечания

- 1-2. Фольклор: Проблемы историзма; (из выступлений на конференции по историзму фольклора в 1964 г.). М., 1988.
3. Фольклор и историческая действительность. Махачкала, 1976.
4. В.Г.Мирзоев. Былины и летописи. М., 1978.
5. Б.Н.Путилов. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. Л., 1976.
6. Крамер Семюэл. История начинается в Шумере. М., 1965.

7. Дж.Дж.Фрезер. Фольклор в Ветхом завете. М., 1986.
8. А.В.Подосинов. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. М., 1985.
9. В.В.Бартольд. Сочинения. М., 1968. Т.5.
10. А.Ю.Якубовский. «Китаб-и Коркуд» и его значение для изучения туркменского общества в эпоху раннего средневековья // Книга моего деда Коркута. М., Л., 1962.
11. O.Ş.Gökyay. Dede Korkut. İstanbul, 1938.
12. İdem. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 1973.
13. M.Ergin. Dede Korkut kitabı. Ankara, 1958. I.
14. В.М.Жирмунский. Тюркский героический эпос. Л., 1974.
15. Х.Короглы. Огузский героический эпос. М. 1976.
16. Kitabı Dədə Qorqud // Hazırlayanı F.Zeynalov və S.Əlizadə; tarixi-coğrafi qeydlərin müəllifi S.Əliyarov. Bakı, 1988.
17. Х.Г.Короглы. Новые данные об огузском героическом эпосе // Народы Азии и Африки. 1986. №6.
18. W.Ruben. Ozean der Marchenstämme. Mit einem Anhang die 12 Erzählungen des Dede Korkut // Folklore Fellow Communications. Helsinki, 1944.
19. С.Алияров. Мир древнейших преданий и тотемов «Книги Коркуда» // Улдуз. 1984. №6. На азерб. яз.
20. Книга моего деда Коркута: Огузский героический эпос / Пер. акад. В.В.Бартольда. М.; Л., 1962.
21. А.Н.Коионов в своем примечании к переводу В.В.Бартольда предложил более точную редакцию фразы (ср.: [20. С. 98 и 279, примеч. 33]). Однако **انوك** он ошибочно перевел как «громковоющий», в то время как это слово означает «детеныш» (годовалый).
22. Китаби Дедем Коркут: Факсимиле Дрезденской рукописи / Изд. М. Эргииа, 1958.
23. В.В.Бартольд, а также Г.Г.Араслы в осуществленных ими изданиях 1939, 1962 и 1978 гг. допустили перестановку слов в цитируемой фразе, вследствие чего она приобрела другой смысловой оттенок: «Спросишь имя моей матери – крепкое дерево...» и т. д. (см.: [20. С. 82]). Такому прочтению отдали предпочтение и составители новейшего Бакинского издания [16. С. 102, 249, примеч. 46, 258]. Источник данной опечатки не выяснен. Возможно, она восходит к копии, снятой собственноручно В.В.Бартольдом в 1892 г. в бытность его студентом в Германии (или к копии, переданной ему тогда же немецким ориенталистом Теодором Нельдеке). Между тем подобное прочтение не согласуется с самой генеалогической леген-

дой тюрков о прамати-волчице, о чем говорилось выше. Правда, по-видимому, много позднее – по мере утверждения патриархальных институтов – место матери-волчицы занял образ волка-самца, «сивовласого и сивогривого» (*kök tülüklyq kök yalluğ әrkaк böгі*) по уйгурской «Огуз-наме» [24. С. 37]. В сущности, царственный образ матери-львицы представляет собой проекцию с образа прамати-волчицы. Попутно заметим, что передача В.В.Бартольдом тюркского *аслан* (VIII песнь) как подлежащего мужского рода является неоправданной, ибо она семантически не соотносима с автобиографической справкой героя той же песни: «имя матери моей – царица-львица».

24. А.М.Щербак. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959.

25. J.J.Bachofen. Das Mutterrecht. Stuttgart, 1861.

26. К.Маркс, Ф.Энгельс. Избранные произведения. М., 1948. Т. 2.

27. С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.; Л., 1951.

28. С.Алияров. Следы истории матриархата в «Книге Коркуда» // Вопросы азербайджанской филологии. Баку, 1984. Вып. 2. На азерб. языке.

29. Применительно к рассматриваемой теме бесспорный научный интерес представляет также встречающийся в «Книге Коркуда» (I-IV и VI сказания) историко-филологический монстр *qadun ana // qadunim ana*, адекватный *ögäm gatun* (в уйгурской надписи X в. «Алтун ярук» – *ana gatun*) в древнетюркском памятнике Кюль-тегиин в значении «государыня-мать» [28. С. 185-186]. *Qadun // gatun* во всех случаях указывает на высокое положение обожествляемой матери, как бы являясь ее социально-политическим титулом. Это прекрасно зафиксировано в самих клише, если воспроизвести их более полно: *Xan babamın göygüsü qadın anamın sevqisi* 'зять моего хана-отца, любимец моей государыни-матушки'; *qadun ana bāq baba dejü bozlatdınmi?* 'заставил ли стонать, вызывая к государыне-матушке, к беку-отцу?'; *Qanım gayan ögäm gatun* 'отец-каган, мать-катун' [20. С. 18, 53; 27. С. 31, 39]. Как видим, утилитарное назначение терминов имеет вполне определенную закономерность, хотя к слову «отец» прилагается различная титулатура (хан, бек, каган), имя же матери упоминается стабильно в сопровождении лишь термина *qadun/катун*. Остается добавить, что в специальной литературе древнетюркское *gatun*, кажется, впервые рассматривается как титул супруги правителя в работе Э.Дж.Пул-либленка [30].

30. E.G.Pulleyblank. The Hsiung-nu Language // Asia Mayor. New ser. L., 1962. Vol. 9, pt. 2.

31. А.Н.Максимов. К вопросу о тотемизме у народов Сибири // УЗИИ РАНИОН. 1962. 7.

32. С.П.Толстов. Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен // Проблемы истории докапиталистических обществ. 1935. №9-10.

33. А.М.Золотарев. Родовой строй и первобытная мифология. М., 1964.

34. Этимология этих понятий была непонятной (по-видимому, из-за утраты информации к XIII в.) уже Рашид ад-Дну, предложившему интерпретацию (*buz ok* 'разделить на части', *ıç ok* 'три стрелы' и т. п.), которая признается теперь искусственно-вульгаризаторской [31]. А.Н.Кононов, рассматривавший *oğ (ok)* 'род, племя' как исходную основу собирательного этнического имени *oğuz*, а также слов *oğul* 'потомство', 'сын' и *oğuş* 'сородич', ставит слово в прямую связь со старотюркским *öq* 'мать' [35. С. 84]. В таком случае, возможно, *bozok* 'волчье племя' – этноним, восходящий к тюркской генеалогической легенде. Обращаем внимание также на кличку героя III песни Бейрека – *Voz oğlan* 'сын волка'. Давно уже установлено, что *Voz* – имя собственное тотемного предка у тюрков [36. С. 317-337; 37. С. 65-66].

35. Родословная туркмен: Сочинение Абу-л-Гази-хана Хивинского / Изд. А.Н.Кононова. М.; Л., 1958.

36. В.А.Гордлевский. Что такое «босый волк»? (К толкованию «Слова о полку Игореве») // ИЮЛЯ. 1947. Т. 6, вып. 4.

37. К.Г.Менгес. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». Л., 1979.

38. В.И.Асланов. О лексических параллелях в «Кутадгу билиг» и в азербайджанском языке // Советская тюркология. 1970. №4.

39. *Oguz destanı: Reşideddin oguznamesi / Tercüme ve tehlil* A.Z.V. Togan. İstanbul, 1972.

40. В.В.Григорьев. О двойственности верховной власти у хазаров // ЖМНП. 1834. Ч. 3.

41. Б.И.Заходер. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. М., 1962. Т. 1.

42. З.М.Бунятов, С.С.Алияров. О титуле «каган» // Изв. АН АзССР. Сер. истории, философии и права. 1984. №4. На азерб. языке.

43. С.С.Алияров. К эпической биографии Алп-Эрена // Сов. тюркология. 1987. №6.

44. Г.Турский. История франков / Подгот. В.Д.Савукова. М., 1987.

45. *Kitabi Dədə Qorqud / Hazırlayanı N.Araslı*. Bakı, 1978.

46. С.С.Алияров. Об этногенезе азербайджанского народа // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку, 1984.
47. Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986.
48. Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана // Проблемы изучения источников по истории Азербайджана. Баку, 1988.
49. М.Кошгарий. Туркий сузлар девони / Пер. С.М.Муталлибова. Ташкент, 1960. Т. 1.
50. А.Бакиханов. Гюлистан-Ирам. Баку, 1951. На азерб. языке.
51. Э.И.Фазылов. Лексика «Кутадгу билиг» в древнетюркском словаре // Сов. тюркология. 1970. №4.
52. Г.А.Федоров-Давыдов. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973.
53. А.Н.Бернштам. Очерк истории гуннов. Л., 1951.
54. А.Н.Попов. Названия народов СССР. Л., 1973.
55. А.Е.Крымский. Страницы из истории северного, или кавказского, Азербайджана (классической Албании) // С.Ф.Ольденбург: Сб. статей. Л., 1934.
56. А.Шанидзе. Новооткрытый алфавит албанцев и его значение для науки // Изв. ИЯИМК ГФАН СССР. Тбилиси, 1938. Т. 4, вып. 1.
57. А.П.Новосельцев, В.Г.Пашуто, Л.В.Черепнин. Пути развития феодализма. М., 1972.
58. Г.А.Климов. К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности // Вопр. языкознания. 1967. №3.
59. К.В.Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.; Л., 1959.
60. С.Ашурбейли. Государство ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку, 1983.
61. В.Л.Гукасян. Тюркизмы в албанских источниках // Сов. тюркология. 1977. №2.
62. Ю.Б.Юсифов. О некоторых языковых элементах тюркского происхождения в сочинении албанского историка // Сов. тюркология. 1974. №2.
63. К.Алиев. Албаны-кочевники и басилевс Зобер // Изв. АН АзССР. Сер. обществ. наук. 1962. №8.
64. М.Каганкатвацци. История Агван. Спб., 1861.
65. С.Алияров. «Бöриагыз» и «Широкюваз» в «Книге Коркуда» // Этимологические и историко-морфологические исследования тюркских языков. Баку, 1987.
66. Ф.Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986.

67. Н.И.Ашмарин. Общий обзор народных тюркских говоров г. Нухи. Баку, 1926.

68. И.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX в. Л., 1949.

69. H.W.Haussig. Theophulakts Exkurs über die Skuthischen Völker // Byzantion. Bruxelles, 1954. 23.

70. С.С.Алияров. К ономастике «Книги Коркуда» // Исследования по исторической лексике азербайджанского языка. Баку, 1988.

«Советская тюркология».
1989. №4. С. 62-75.

DƏDƏ QORQUD KİTABININ ALMANCA YENİ ÇAPI HAQQINDA

"Kitabi-Dədəm Qorqud"un yeni almanca çapı artıq bir mədəniyyət gerçəklidir. Ancaq kitabın çapdan çıxmasından bir il ötmüşdür. Və bu bir il içərisində kitabın yeni çapı haqda çox az yazılması "qorqudçu" bilik adamları, o sıradan bu sətirlərin müəllifi üçün bağışlanılmaz qüsur sayılmalıdır.

Dədəm Qorqud kitabının alman dilinə yeni çevirməsi Türkiyə Cümhuriyyəti Kültür Bakanlığının "Anadolu" nəşriyyatında 1995-ci ildə çap edilmişdir. Kağızı və bədii tərtibatı olduqca gözəldir. Müqəddəs kitabımız kimi olub göz üstünə qoyulmaq nəfisliyindədir. Yeni çapa ön söz yazmış olan Adnan Binyazar ilə bərabər mən də sevinirəm ki, kitabı almancaya Achmed Schmiede çevirmişdir. Achmed Schmiede Almaniya, Türkiyə və Azərbaycanda tanınmış və sevilən bir türkoloq-ədəbiyyatçıdır. Adnan Binyazar çox haqlı yazmış: "... O (Achmed Schmiede – S.Ə), təkcə Anadolu türkcəsinə deyil, həm də Azərbaycan türkcəsinə çox gözəl yiyələnmişdir" (Ön sözün çevirməsi üçün prof. dr. Fəxrəddin Yedigər bəyə təşəkkürümü bildirirəm).

Kitabın başlanğıcında mütərcim Azərbaycan alimləri Fərhad Zeynalov və Saməd Əlizadənin oxunuşunda çap edilən (Bakı, 1988) transkripsiyasının əsas götürüldüyünü bildirməkdədir. Yeri gəldikcə Drezden əlyazmasının orijinalından da istifadə edilmişdir (Adnan bəyin "Orhan Şaik Gökyay mətni əsas götürülmüşdür" yazması zənnimizcə bir qədər dəqiq deyildir).

Mütərcim kitabın almanca oxucularına (bunların sırasında, təbii, almanlarla yanaşı almanca bilən türklər və başqaları da olacaqlar) belə bir qeyd verməyi gərəkli saymışdır: "Tərcümə elmi meyarlardan daha çox bədii nöqtəyi-nəzərə uyğun olaraq, fəqət cümləbəcümlə, sözbəsöz edilmişdir". Söz yox bu qeyd Achmed bəyin təbiətində, bütün iç dünyasında olan mütəvazilikdən irəli

gəlməkdədir. Bunu görüb duymaq üçün yeni çapı kitabın birinci almanca çapı ilə yanaşı qoyub tutuşdurmaq yetərlidir.

Xatırlatmaq istərdim ki, Dədəm Qorqud kitabı almanca ilk dəfə 1958-ci ildə, fəqət Almaniyada deyil, İsveçrənin Sürix şəhərində Manes basım evində çıxmışdır. Çevirməsi elmi şərhlər ilə birlikdə türkcəmizi gözəl bilən İ.Heina məxsusdur. Bu ilkin çevirmə və çap haqqında da mütəxəssislərin fikri yüksək olmuşdur. Fəqət 1958-ci və 1995-ci il çevirmələrini qarşılıqlı gözdən keçirdikdə, mütərcimlik sənəti və meyarı baxımından yeni çapın orijinal və özümlü olduğunu görürük. Yeni almanca çapın başlıca səciyyəsi Oğuz əl yazmasına mütərcim sadıqlığı ilə bağlıdır söyləsək, yanlış olmarıq düşünürəm. Buna görə mütərcim işi ilə mətn arasında "cümləbəcümlə, sözbəsöz" aslılıqdan yalnız şərti anlamda söz gedə bilər.

Bu yazıda yeni çapın bütünlüklə, o sıradan mətnşünaslıq üstünlüklərini şərh etmək qarşıya qoyulmuşdur. Bunun üçün ayrıca araşdırmalar aparılmalı və əminəm ki, aparılacaqdır. Qəzet yazısı da bunun üçün azdır. Burada məqsəd yalnız yeni tərcümənin ümumi mədəni və elmi dəyəri haqqında bir neçə söz söyləməkdir.

Lakin böyük zəhmət məhsulu olan yeni çevirmə haqqında buradaca dəyərli məsləhətim Achmed bəy ilə bir məsələ haqqında fikrimi bölüşmək istərdim. Qorqud kitabı kimi nəhəng bir eposun yeni tərcüməsi (Mütərcimin Azərbaycan və Anadolu türkcəsinə gözəl bilməsi yuxarıda bildirilmişdir) yalnız abidənin bir nəşrinə deyil, başlıca nəşrlərdən bir neçəsinə əsaslanmalı idi. Çünki, kitabda hələ bu günə qədər düzgün oxunuşu olmayan bir sıra parçalar var. Ömrünü kitabın araşdırılmasına qoyan O.Ş.Gökyay, V.V.Barthold və başqaları bunu dönə-dönə bildirmişlər. 1988-ci il Bakı çapı yeni olsa da, çatışmazlıqları yox deyildir. Buna görə Mühərrəm Ergin (1958), Orhan Şaik Gökyay (1973), İoaxim Hein (1958) çapları hər boyun çevrilməsində nəzərə alınmalı idi. Belə olsa, bəzi parçaların çevrilməsində çətinlik və yanlışlıq qarşıya nisbətən az çıxı bilərdi. Xoşbəxtlikdən belə yerlər yeni çapda çox deyildir, buna görə örnək olaraq yalnız bir parça üzərinə diqqəti çəkmək istərdim.

Qorqud kitabında bilik tutumu baxımından elm üçün çox dəyərli epik soykök arayışları verilmişdir. Bunların oxunuşu oğuz türkləri etnogenezisinin açılması üçün çox böyük yer tuta biləcəkdir

(Bu sətirlərin müəllifi iki il öncə XII Türk Konqresinə bu mövzuda ayrıca bir elmi məruzə təqdim etmişdir). Kitabın səkkizinci boyunda Aruz oğlu Basat özü haqqında məhz belə bir soy-kök arayışı verməkdədir: "Atam adın sorar olsan Qaba ağac, anam adın deyirsən Qağan Aslan, Mənim adım sorar isən Aruz oğlu Basatdır" (Drezden nüsxəsi s. 232, 1-3 sətirlər). Yuxarıda adları çəkilən Ergin, Gökyay və Hein çaplarının hər üçündə bu arayış, bu şəkildə, yəni Drezden əlyazmasında olduğu kimi verilmişdir. 1988-ci il Bakı çapında isə təəssüflər olsun, yanlış oxunuşda getmiş, "qağan aslan" sifəti ana deyil, ata ünvanına yazılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, kitabın Azərbaycan çapında (eposun öyrənilməsində böyük xidməti olan akademik Həmid Araslınm 1939, 1962 və 1978-ci il çapları və başqaları) bu oxunuşa üstünlük verilmiş, sonda isə bu yanlışlıq 1988-ci il çapına qonmuşdur. Yalnız son illərdə aydın edilmişdir ki, bu yanlış oxunuşun kökü orijinaldan deyil, bir zaman V.V.Bartholdun əlində olmuş Berlin surətindən gəlməkdədir (Bu haqda baxınız: S.Aliyarlı "Kurtdan Töreyiş Efsanesinin tarixi coğrafiyasına dair" – Türk Dünyası Araşdırmaları, sayı 65. İstanbul, 1990. S. 83-99).

Buna görə almanca: "Fraqst du nach meiner Mutter: sie heisst Kaba Aqhadsch! Und mein Vater wird reisender Löwe qenannt!.." (1995, A.Schmiede çapı, s. 197) uğurlu alınmamışdır. Haqq üçün söyləməliyəm – 1958-ci il birinci alman çapı tam dəqiq olmasa da, mətnin orijinalına daha yaxındır: "Fraqst du nach dem Namen meines Vaters? "Qrosser Baum". Fraqst du nach dem Namen meiner Mutter? "Reisende Lövin" (s. 245).

Yuxarıda bildirildiyi kimi, yeni tərcümədə belə yerlər çox deyildir. "Kitabi Dədəm Qorqud"un almanca yeni çapı türkoloji elmdə və qorqudsünaslıqda bir hadisə yüksəkliyində olaraq özünə layiq yer tutacaqdır. Bununla yanaşı, A.Schmiedenin tutduğu iş elm tarixi üçün başqa bir baxımdan da çox önəmlidir. Burada yığcam bir arayışa ehtiyac götürəm.

Bəlli olduğu kimi, son Orta əsrlərin tarixi kitablarında (XIV-XV yüzilliklərdən sonra) Qorqud kitabının izləri silinmiş kimi idi. Sanki kitab yox olmuşdu, adı çəkilmirdi. Fəqət taleyin hökmündənmi və ya tarix nənənin şıltağı iləmi, bu kitabın varlığına tuhaf bir işarə edən Almaniyanın böyük bilik adamı, Leypsiq Universitetinin professoru Adam Olearius (Oleari) oldu. O, 1638-ci ilin yazında

Dərbənd yaxınlığında yerli camaat arasında müqəddəs pir sayılan Qorqud Dədə adlı bir kişinin qəbrini ziyarət etmiş və sonra kitabında bu haqda yazmışdır. Onun yazısı ilə yalnız 1908-ci ildə tanış olan V.V.Barthold həyəcanlanaraq Dərbəndə gəlmişdir. Ancaq 270 il boyunca qəbir uçub itmə də, V.V.Barthold "Qorqud haqqında daha bir bilik" başlığı ilə yeni bir məqalə yazmış, Oleariusun yazısını birbaşa "Kitabi Dədəm Qorqud"un taleyi ilə uzlaşdırmaq istəmişdir. Burada oxuyuruq: "Olearinin yazısından görünür ki, XVII yüzildə Transqafqazın türk (azərbaycanlı) əhalisi arasında, Qorqud kitabının məzmunu ilə müəyyən bənzəyişi olan rəvayətlər hələ unudulmamışdır".

Ancaq bu zaman dastanın bir kitab olaraq varlığı artıq bəlli idi. Olearius səyahətindən təxminən 130 il sonra Dədə Qorqud kitabının gerçək sorağı gəldi. Və dünyanın heç bir başqa məmləkətindən deyil, yenə Almaniyadan gəldi. Almaniyada Ellin və Ərəb ədəbiyyatları üzrə tanınmış mütəxəssis olan Jakob Reiske (1774-ci ildə ölmüşdür) Drezden kayzer kitabxanasının əlyazmalar xəzinəsində Dədə Qorqud kitabını ilk dəfə əlinə alan, vərəqləyib qeydə alan kişi oldu. Yanlış olaraq kitabı Çaldıran savaşı qarşısında öldürülən Osmanlı şahzadəsi Qorqudun adı ilə bağlasa da onu fe'lən kəşf etmiş oldu. Bu mövzu qocaman mətnşünas Şamil Cəmsidovun əsərində izlənilmişdir.

Bundan sonrakı yaxın 50 il kitabın Almaniyada ilkin öyrənilmə çağıdır. H.O.Fleischer kitabı 1802-ci ildə Drezden kayzer kitabxanası kataloquna daxil etdi. 1831-ci ildə çap edilən bu kataloqda Fleischer, Dədə Qorqud kitabı üzərinə tutumlu bir arayış vermişdir: "152 yarpaq olan türkcə məcmuə, ...nəsx yazılı, əsgü Şərq türkcəsi və ya oğuz şivəsi ilə yazılmış "Kitabi Dədə Qorqud"dur. İç oğuz və Dış oğuz qəbilələrinin Muhəmməd (peyğəmbər) dövründəki macəralarının hekayələridir. Kitabın adı bütün hekayələrdə Qorqud adında birinin böyük rolu olmasından irəli gəlməkdədir". Bu kataloq latınca idi, Catalogus Codicum Manuscriptorum Orientalium Bibliothecae Regie Dresdensis adlanırdı. Bununla kitabın araşdırılması üçün yol açılmış oldu. Məsələkdaşım Achmed Schmiedenin "mütərcimdən" olaraq kitabın önünə qatdığı arayışda kitabın yalnız 1815-ci ildə Heinrich Friedrich von Diez tərəfindən tapıldığını

bildirməsi bir sıra "atüstü" incələmələrdən gələn təəssüf doğurucu yanlışıqdır.

Heinrich Friedrich von Diez isə kitabın öyrənilib araşdırılmasına başlanğıc verdi. O, Basat – Dəpəgöz boyunu almancaya çevirərək çap etdi. Dəpəgöz ilə Homeros "Odisseyə"sindəki Polifemi qarşılaşdıraraq, bu mövzunun yunanlara Şərqdən keçdiyini öz şərhində yazılı olaraq bildirdi. Beləliklə, kitabın bütöv bir boyu başlıca Avropa dillərindən birinin malına çevrildi. Dədə Qorqud mövzusu prioritet almış oldu. Dünya və Yunan Polifemiləri sırasında onun öncül yerdə durması bildirilirdi. Ancaq Heinrich Friedrich von Diezin elmi xidməti bununla bitməyir. O, Drezden əlyazma nüsxəsini bütövlüklə öz əli ilə köçürüb surətini çıxartdı və yeni mətni Berlin kayzer kitabxanasına bağışladı. Bununla kitabın öyrənilmə imkanları genişlənmiş oldu.

42 il sonra daha bir alman filoloqu Wilhelm Grimm Qorqud kitabındakı Dəpəgöz boyunu (Heinrich Friedrich von Diezin çap variantında) hazırladığı "Dünya Polifemləri" antolojisinə alaraq çap etdi. Nəhayət istedadlı alman alimi Theodor Nöldeke 33 yaşında ikən (1859) əli ilə Drezden nüsxəsinin yeni surətini çıxartdı. Az sonra kitab haqqında topladığı bütün yazı və qeydləri (surəti ilə birlikdə), Rusiyadan Almaniyaya aspiranturaya gələn gənc Vasili Bartholda verdi. Bu sonuncu isə 61 illik ömrünün (1869-1930) iyirmi səkkiz ilini (1894-1922) Dədəm Qorqud kitabının araşdırılmasına sərf etdi. Ancaq akademik Bartholdun gördüyü böyük iş üçün Almaniya bilik və intellekt dünyasının "sosial sifarişi" bir təməl olmuşdur.

Bütün bunlara görə 1958-ci ildə Hein və 1995-ci ildə Schmiede tərəfindən "Kitabi Dədəm Qorqud"un almancaya çevrilməsi tarixi mənəvi bir ənənənin davam etdirilməsidir. Tam qanuna uyğun bir işdir. Bu böyük ənənənin bu günə qədər gənclərimizə yaxşı öyrədilməməsi biz Azərbaycan bilik adamlarının suçudur.

Adnan Binyazar ön sözdə Achmed Schmiedenin zəhmətini dəyərləndirərək yazmışdır: "Xalqlar arasında dostluğu inkişaf etdirmək mədəniyyət sahəsi adamlarının işidir. Mütərcim bir mədəniyyət səfiri olaraq bizim Dədə Qorqud milli dastanımızın dil və mənəvi dünyasını alman oxucusunun gözləri qarşısında canlandırır və bunu o faktla qarşılaşdırır ki, Almaniya milli sənayesinə töhvə verən türk

(Almaniyada türkiyəli işçilərin çalışması nəzərdə tutulur – S.Ə) mədəni sahədə də belə bir xidmət sahibidir".

Bu sözlərə mən bütövlüklə yan çıxıram. Mədəniyyətlərimizin gerçəkdən Böyük Elçisi olan Achmed Schmiede qardaşımıza yaxın zamanda "Koroğlu" dastanını da almancaya çevirmək üçün Cənab Haqdan uzun ömür, can sağlığı diləyirəm. Qarşısında baş əyir, bağrıma basıb öpürəm.

*«Ədəbiyyat» qəzeti.
04.10.1996.*

QORQUDŞÜNASLIQDA YENİ ƏSƏR

«Dede Korkut kitabı. Dresden nüshasının «Giriş» bölümü (Metnin Transkripsiyonu ve Açıklama Notları)». Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya, Ötüken yayınları, İstanbul, 2006.

Osman F.Sertkayanın «Ötükən» nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş olan 160 səhifəlik əsəri yalnız «Kitab-i Dədəm Qorqud» araşdırmaları listəsində deyil, türkoloji elmin günümüz kataloqlarında önəmli bir yer alacağına inancım var. Ona görə ki, sıradan bir yazı yox, təcrübəli bir elm fədaisinin çoxillik çalışmaları, düşüncə və yeni nəticələri ilə yüklənmiş olan analitik biçimli bir əsərdir.

Əsər ənənəvi qayda ilə bölümlərə ayrılmamış. Əslində bütün bir mətn görkəmindədir (təsəvvür yaranır ki, kağız üzərinə bir nəfəsə tökülmüşdür), «Dede Korkut araşdırmalarının aşamaları» başlığı ilə Qorqud kitabının çap və öyrənilmə tarixi 10 (8+2) mərhələyə bölünmüşdür (s. 8-13). Yazar, Dresden və Vatikan əlyazmalarının, açıqlamalı olaraq, yeni yayınlarının hazırlanaraq ortaya gətirilməsini «səkkizinci və son mərhələ» kimi qəbul etməkdədir. Lakin səkkiz üstünə daha iki mərhələ (Dədə Qorqud ensiklopediyası və kitabın «karşılaşdırılmalı sözlüğünün çox ciddi şəkildə yenidən ele alınaraq hazırlanması») əlavə etmək fikrindədir. Qənaətimcə, Osman F.Sertkaya son üç mərhələnin hələ hərəkətdə, yəni bitməmiş olduğu fikrini paylaşmaq istəməkdədir. Zira əl-yazmaların yeni açıqlamalı (izahlı) mətnlərinin və müqayisəli sözlüyünün yaradılması nəhəng bir işdir. Və indiyə qədərki yayın və araşdırmalar bu nəhəng iş üçün yalnız başlanğıc ola biləcək səciyyədədir.

Haqq üçün buradaca bildirməliyəm: Osman F.Sertkayanın əsəri D əlyazmasının açıqlamalı («açıklama notları» ilə) yeni yayımının hazırlanması yolunda çox ciddi bir çalışma səviyyəsindədir. Dəyərli məsləkdaşımızın bu incələməsində D nüsxəsinin (hələlik «Giriş» bölümü üzrə, məhz mətn transkripsiyonu və açıklama qeyd-

ləri yer almışdır. Yəni yazarın bu əsəri D əlyazması üzərindəki onun böyük araşdırmasının ilk bölümüdür və özü anlatdığı kimi, «bunu, digər kısımlar takib edəcəkdir» (s. 6). İnşallah!

Sonrakı parçalarda bir-birinin ardınca «Metnin bulunması ve tavsifi» (Heinrich Fleischer və Heinrich von Diez), «Öncü çalışmaları» (von Diezin «Denkwürdigkeiten von Asien», II, Berlin, 1815 əsərindən başlayaraq I Dünya müharibəsinə qədər) Qorqud kitabının ayrı-ayrı boy və mövzularına həsr edilmiş ilk tədqiqatlar xronoloji sıralama ilə listəyə alınmışdır. Təbii, kitabın ilk və ünlü araşdırmaçılarından olan V.V.Bartoldun yayımları (dörd boyun rus dilinə tərcüməsi və açıqlamaları) da bu listəyə alınmışdır.

Əsərin «Metin neşirleri» hissəsi (s. 14-18) Kilisli müəllim Rifat Bilgənin İstanbul, 1332 (1916) nəşri ilə açılır. Bunun üçün hörmətli məsləkdaşımız oxuculardan saysız alqış duası qazanacaqdır. Dədəm Qorqud kitabının Vətən sahəsi Azərbaycan və Türkiyədir. Kilisli Rifat bəyin nəşri, ilk dəfə bütün mətni əhatə etməklə yanaşı, kitab və onun 12 boyu üçün Vətənə dönüş aktı kimi dəyərlənməyə layiqdir. Bu nəşrin həyata gəlməsi üçün, «Heinrich Friedrich von Diez tərəfindən Dresden yazmasından istinsah edilərək Berlin Devlet Kütüphanesi'ne verilen nüshanın fotoqrafları Asar-ı İslamiyə və Milliye Tedkik Encümeni reisi Ali Amiri Efendi tərəfindən Maarif Nazareti vasitəsiylə getirilmiş idi» (s.14).

Xatırlatmaq istərdim ki, bu tarixi işi yapmış olan hər iki kişi: Əli Əmiri Əfəndi və Kilisli Rifat bəy bundan azacıq öncə Mahmud Kaşqarlı «Divanı»nın qeyb olmuş sayılan mətnini kəşf edərək nəşr olunmasına rəvac vermişlərdi. Daha doğrusu, Kilisli Rifat bəy, bundan bir il öncə «Divanı»n birinci cildini artıq nəşr etdirmişdi (1915). Qorqud kitabının ortaya çıxması, onun ecazkar dil və məzmun gözəlliyi öncəki işə ara vermək zərurəti yaratmış, nəticədə 1916-da Dədə Kitabımızın boyları 184 səhifəlik bütün bir kitab şəklinə işıq üzü görmüşdür (ərəb əlifbası ilə).

Osman F.Sertkayanın çalışmaları ilə Dresden və Vatikan nüsxələrinin mətn nəşrlərinin tam listəsi artıq tutulmuş sayıla bilər (D nüsxəsi mətn nəşrlərinin ümumi sayı 19, V nüsxəsininki isə 4). Yabancı dillərdə (ingilis, rus, alman, serb-horvat, fars, fransız) olan 12 sayda çevirmə nəşrləri də ayrıca bu listəyə alınmışdır. Bununla yanaşı, 1975-2005-ci illər arasındakı (nə üçün yalnız 1975-dən baş-

layaraq? – S.A.) filoloji (nədən yalnız filoloji? – S.A.) açıqlamalar-
elmi məqalələr listəsinin (s. 19-22) verilməsi də bu çalışmaların
nəticəsidir. Ancaq bir halda əsərin qayəsi boyların açıklanması ilə
bağlı ensiklopedik bilgi verməkdir, bu listə daha dolğun ola bilərdi.
Bunun üçün başlıca Türkoloji mərkəzlərin basın-yayın fəaliyyətlərini
izləmək yetərli idi¹.

Ancaq sözü keçən listədə yabancı dillərdə yayımlanmış bulun-
nan məqalələrin verilməsi çox önəmli, zira bu məqalələrin izlənil-
məsi bilinən çətinliklər səbəbindən hər zaman mümkün olmayır.

Əsərin ağırlıq mərkəzi Qorqud kitabının «Giriş» bölümündə
keçən 73 kəlimənin açıqlamaları verilən qismidir (s. 24-150). Yazarın
öncə ayırmış olduğu «Açıqlanan 73 kəlimə və şəkil» (s. 27-29),
«Tıpkıbasım və transkripsiyonlu mətn» (s. 30-45) parçaları da bu
əsas bölümün xidmətinə verilmişdir, yəni hər üç başlığa sığdırılmış
olan mövzular bütün bir tədqiqat mətni yaratmaqdadır. Məmnun-
luqla qeyd etmək olar ki, əsərdə istifadə edilmiş olan fotofaksimile
(tıpkıbasım) «Kitab-i Dədə Qorqud Ensiklopediyası» (Bakı, 1999)
nəşrindən alınmışdır. Adı keçən ensiklopedik nəşrdə verilən faksi-
mile, D nüsxəsində olduğu kimi rənglidir, çünki nüsxənin orijinalın-
da boy başlıqları, bir sıra cümlə, kəlimə və durğu işarələri qırmızı
mürəkkəblə yazılmışdır. Daha öncəki mətn nəşrlərində istifadə
olunmuş faksimilelər isə yalnız bir rəngli (ağ-qara) idi.

Kiçik bir tanıtım yazısında yazar tərəfindən bu 73 «Giriş»
kəliməsinin necə, nə şəkildə açıqlanmış olduğunu sıralama ilə şərh
etməyə lüzum yox. Yalnız bəzi açıqlamalar ilə bağlı mülahizələrimi
bildirmək istədim.

İlk növbədə tarixçilərdən bəzisinin özü üçün yem etmək
istədiyi məşhur öngörü haqqında: «Korkut ata eyitti: Axır zamanda
Xanlıq gerü **Kayıya** dəgə, kimənsə (kimsənə) əllərindən almaya,
axır zaman olup qiyamət qopunca! Bu dedüğü **Osman nəslidür**,
işdə sürülüp gide yörir».

Bu parçanın Osman F.Sərtkaya tərəfindən təklif edilən oxunu-
şunu mən tam məqbul sayıram. Buradakı «**Kayıya**» kəliməsindən
sonra gələn «**dəgə**» sözünün «**dönə**» oxunması (Ş.Cəmsidov) üçün
heç bir əsas yox. Osman F.Sərtkaya haqlı olaraq yazır: «**dön<tön**
fiili bu günə kadar hep nun harfi ile yazılmıştır. Dialektlerde bile
genizleşmiş örneği yoktur...» (s. 50).

Azərbaycan tarixçilərindən birinin bu parça ilə bağlı yeni
kəşfsayağı açıqlaması isə budur, qarşınızdadır: «Ona da şübhə yeri
qalmır ki, Qorqud Atanın haqqında söhbət açdığı qədim Osman nəsl-
li daha qədim oğuz nəslidir, yəni söhbət Qara Yuluq Osman bəyin
ulu babası Bayandır xaqanın mənsub olduğu daha qədim Oğuz nəsl-
indən gedir. Osmanlı imperiyasını yaratmış olan osmanlılardan
yox»².

Osman F.Sərtkaya burada dartışma üçün lüzum görməmiş,
ədəbli bir üslubda Ağqoyunlu-Kayı «ilgələrinin olup olmadığı gibi»
mövzuları tarixçilərimiz üzərinə buraxmağı tərcih etmişdir (s. 50-
51). Deyilənlərlə bağlı fikrimi bildirmək istədim.

1. «Dədə Qorqud tarixi mənbədir» məqaləsinin müəllifi öz
açıqlamasını Əbubəkr əl-Tihraninin «Kitab-i Diyarbəkiriyyə»si
üzərində qurmağa cəhd etmiş. Ancaq bu cəhd tamamilə əsassızdır,
çünki bu kitabda Ağqoyunlu sülaləsi üçün «Osman nəsl» təsnifi
yoxdur. Qaynaqlardan heç birində də belə bir şey yox. Ağqoyunlu
hakim və padişahları «Osman nəsl» deyil, «Bayanduri» ünvanı ilə
yaşamışlar. 1394-1434 arasında adı tarixlərə düşmüş olan Qara
Yuluk Osmanın (Uzun Həsən onun deyil, qardaşının nəvəsi idi)
ismi, geriye yönələrək, «ulu babası Bayandır xaqanın mənsub
olduğu daha qədim oğuz nəslinə» necə keçə bilərdi?

2. Ağqoyunlu səltənətinin XV yüzilin ikinci yarısında şöhrət
qazanması («ad çıxarması») başlıca olaraq xaçlı Avropa saraylarının
Osmanlı imperatorluğu ilə kəskin rəqabətinə bağlı idi. Osmanlı
səltənəti isə artıq Murad Xudavəndigar zamanında (1360-1389)
Avropada at oynatmaqda idi. Onun zamanında, Mehmet Fatihin
tarixi fəthindən çox öncə bu dövlətin paytaxtı Edirneyə, yəni Avro-
paya qondurulmuş oldu. Belə bir dövlətin varoluşu Oğuz türkləri və
onların söz sənəti üçün təbii olaraq öyünc və qürur mövzusunə
çevrilmişdi. Nəzərə almaq gərəkdir ki, Oğuz dünyaduyumu üzərind-
ən hələ «Səfəvi qasırğası» keçməmişdi, oğuzların Azərbaycan evi
İran dövlətçilik və mənəviyyat arabasının ardına bağlanılaraq şiəlik
aşınmasına uğramamış idi. Bütün bu səbəblərə görə «Osman nəsl»
(və ya «Osman oğulları») yalnız Qorqud kitabında deyil, yazı sənə-
tinin başqa örnəklərində də (o sıradan zamanın tarixi «Vəqiənə-
mə»lərində) eyni məzmunlu öyünlərlə yad edilməkdə idi.

Yalnız «Topkapı Oğuznaməsi»³ deyilən abidəni ələ alalım. Burada «Osman nəslİ» ünvanına deyilən alqışlı öyğülər belə bir düzümde keçir:

*«Doğaldan devletli, ulaldan saadetli.
Ulu sultan budağı, Gazi xanın torunu».*

Bu «Oğuznamə»yə bəlkə də son araşdırmasını həsr etmiş olan mərhum Bahaəddin Ögəlin yazdığı kimi, «Osmanlı padişahlarının ünvanı da «Devletli, Saadetli» idi»⁴. Doğrudan da, burada «Osman nəslİ» damğasını daşımayan kəlimə yoxdur: «Ulu sultan budağı», B.Ögəlin müşahidəsinə, Səlcuqlu Sultan Toğrula işarədir. «Qazi xanın torunu» (nəvəsi) isə bizlərdə «Doğum şəhadətnaməsi» adlanan rəsmi bəlgə sifətindədir, çünki Osmanlı taxtına oturanlar Osman **Gazi** və oğlu Orxan **Gazinin** törəməsi idilər.

3. «Dədəm Qorqud» kitabında gün kimi aydın «**Kayı**» damğası keçməkdədir. Tarixçilər isə son yüzildə Ağqoyunluların Kayı boyuna mənsub olduğunu təsdiq edən heç bir bəlgəyə rast gəlməmişlər. Bir sözlə, Qorqud dədənin «Giriş» də Osman nəslİ ünvanına «soylamış» olduğu parçanın ismi keçən bir tarixçi tərəfindən «yeni oxunuşu» tarixçi zorlamasından başqa bir şey deyildir.

Osman F.Sərtkayanın bu kimi xüsusiyyətlərə əsərində yer ayırması, H.Araslı, O.Ş.Gökyay, Ş.Cəmşidov kimi tanınmış Qorqudşünasların nəşrlərində «filoloji zorlama» (s. 102) hallarına qarşı çıxması təqdir edilməlidir. Fəqət etiraf etmək zorundayam, Osman bəy özü də bəzən bu «filoloji zorlama» istəyinin təsirindən yan keçə bilməmiş.

Mənə belə gəlir ki, Qorqudşünaslığın bəlkə də ən böyük bəlası «yanlış istinsah» aramaqdadır. Dəyərli araşdırmaçılarından bəziləri üçün bu, başlıca hədəf, hətta qayə olmuşdur deyə bilirik. Hətta D nüsxəsində «1000-dən çox söz və cümlənin» təhriflə yazıldığını qürurla bəyan edənlər var. Bu nüsxənin mətnini deyil, yalnız və yalnız «**bərpa etdiyimiz mətndən**» (!?) istifadə etməyi çox acıqlı bir tövrlə başqalarından tələb edənlər var⁵.

Canım məsləkdaşlarım, ilk öncə gəliniz Dədə Kitabımızın öz mətnini, öz imla və dəstxəttini qorumağa, yorulmadan və usanmadan anlamağa çalışayın. Və ən sonda, çıxılmaz durumda mətni «bər-

pa etməyə» (Ş.Cəmşidov), «düzəltməyə» (T.Tekin, O.Ş.Gökyay, H.Araslı və bəzən bu sətirlərin yazarı), «təmir etməyə» (O.F.Sərtkaya) girişəyin. Amma belə olduqda da «yüz ölç, bir biç» atasözü-müzün tövsiyəsi ilə hərəkət edəyin. Axı, söyləyin, D mətnində «Qaraqoç (at)a qıymayınca...» cümləsindəki sonuncu söz nə üçün, nədən V nüsxəsində olan «minməyincə» ilə əvəz edilsin? Fikrimcə, belə bir «təmir» üçün əsas yox. Yox ona görə ki, D nüsxəsində həmin cümlə 10-cu sətirdə (s. 2) keçməkdədir, sonrakı 11-ci sətirdə isə «Ər malına **qıymayınca** adı çıxmaz» cümləsi gəlir. Bütünüylə aydındır ki, nüsxənin müstəsihi türkcəni gözəl bilirdi. Və bildiyi üçün də **qıymayınca** (**qıy**, **qıymaq feli**, **qıymılı/qıymsız feli** sifəti) imlasını işlətmişdir. Sözü yüklənmiş olan dərin semantik yükü bildiyi və anladığı üçün ona üstünlük vermişdir. Mən yenə Bahaəddin Ögəl hocanı örnək olaraq anmaq istəyirəm: «İlim, daima yeni ataklar yapıp gelişme zorundadır. Bunun için biz metni, karşılaştırma yolu ile, **Dede Korkut** dili ile anlatışına yaklaştırmak için, elimizdən geleni yaptık. **Ancak herhangi bir zorlama yapmadık.** Karşılaştırma yolu ile, bazı sözleri yenileyip değiştirdik. **Karanlık olanları isə aynen bıraktık**»⁶.

Və sonda, Türkiyə ilə bağımsızlıq qazanmış Türk cumhuriyyətlərinin münasibətləri baxımından önəmsiz olmayan bir məqam haqqında. «Türkiyə Türkcəsi», «Osmanlı Türkcəsi» (s. 5, 52) anlayışları tam normal və tarixi, ancaq yeni cumhuriyyətlərin dillərinin «Türk ləhcələri» kimi təqdim edilməsi (s.7 və s.) mənə uğurlu təsnifat sayılamaz. Azərbaycan və Türkiyə türkcələri nisbətən yaxın tarixdə, təqribən 670-700 il öncə ayrı-ayrı «ləhcə» durumuna gəlmişlərdir (son zamanlar təmas etdiyim kitablardan birində Ahmet Vefik Paşa dilindən «**Lehce-i Osmani**» anlayışına rastladım və bunu heyrətə varmadan qəbul etdim»⁷).

Günümüz tarixdə isə söhbət dövlət dillərindən getməkdə. Onların hər birini, heç bir fərq qoymadan, uyğun və münasib anlayışlar ilə dəyərləndirmək gərəkdir.

Yazımı Osman F.Sərtkaya əsərinin «Sunuşu»undan aldığım bu cümlələr ilə bitirmək istəyirəm: «Dede Korkutun Dresden nüsxəsinin «Giriş» bölümü... başlıklı bu çalışmam Dresden yazması üzerindeki çalışmanın ilk bölümü olup, bunu diğer kısımlar takip edecektir. Çalışmamı ikmal edip yayımlaya bilirim, bir vasiyeti

yerinə getirmiş olmanın mutluluğunu tadacağıma, hocalarım Ahmet Caferoğlu'nun, Muharrem Ergin'in və Orhan Şaik Gökyay'ın ruhlarını şad edəcəyimə inanıyorum» (s. 6).

Bu möhtəşəm və savab işin yollarında məsləkdaşım Prof. Dr. Osman Fikri Sərtkayaya başarılar diləyirəm.

Dövlətli, səadətli bəyim hey!

Ədəbiyyat

1. Örnək olaraq baxmız: Şəhla Tahir qızı, Solmaz Azayqızı. «Kitabi-Dədə Qorqud dastanının Bakı Dövlət Universitetində tədqiqi. Biblioqrafik göstərici». BDU nəşri, Bakı, 1999. Yalnız bu kitabda Qorqud boyları mövzusunda yüzlərcə çeşidli tədqiqatların listəsi verilmişdir.

2. Yaqub Mahmudlu. Dədə Qorqud tarixi mənbədir. Dədə Qorqud 1300. BDU nəşri, Bakı, 1999. S. 16.

3. İstanbulun Topkapı Muzeyinə mənsubdur. İlk dəfə ZƏKİ Vəlidi Toqan, sonralar isə O.Ş.Gökyay tərəfindən yayınlanmışdır.

4. Bahaəddin Ögel. «Dede Korkut Kitabının eski və yazılı kaynakları hakkında (Topkapı sarayındaki Oğuz destanı parçaları ile karşılaştırma)». Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1988. TTK Basım evi. Ankara, 1994. S. 117, not. 13.

5. Şamil Cəmişidov. «Kitabi Dədəm Qorqud». Elm nəşr. Bakı, 1999. S. 73-278; «Kitabi-Dədəm Qorqudun Şmidə nəşri». «Elm». №39-40. 21.XI.2003. S. 7.

6. Bahaəddin Ögel, eyni əsər, s.114.

7. Atalar Sözü (Müntəhabat-ı Durub-ı Emsal). Doç. Dr.Recep Duymaz. Gökkübbe yayınları. İstanbul, 2005. S. 31.

Bakı Universitetinin Xəbərləri.

Humanitar elmlər seriyası. 2006. №3. S. 49-53;

Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 21. [Konya, 2006].

S. 345-351.

KLASSİK ƏDƏBİ “DİVAN”LARIMIZ TARİX ÜÇÜN QAYNAQ OLA BİLƏRMİ?

«İSGƏNDƏRNAMƏ» TARİXİ BAXIMDAN

Nizami poemalarının son dərəcə zəngin tarixi fabula üzərində qurulması yaxşı məlumdur. Tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər haqqında yüzillər boyu yaranıb kitablara düşmüş və ya el rəvayətlərinə hopmuş yüzlərlə müxtəlif hekayələr Nizami əsərlərinin qaynağı olmuşdur. Nizami yazılı və ya şifahi məlumatlardan peşəkar tarixçi kimi deyil, ədib və mütəfəkkir kimi istifadə etmişdir. Lakin bununla Nizaminin üz tutduğu tarixi biliklərin haradan, hansı mənbə və məxəzlərdən götürülməsi məsələsinin elmi-idrakı dəyəri azalmır. Əksinə, belə araşdırmalar olduqca gərəklidir. Nizami əsərlərinin tarixi mənbəyini araşdırmaqla böyük şairin intellekt və bilik dünyasının, onun Azərbaycan tarixinə bağlılığının, qədim dünyanın mədəni-elmi irsinə münasibətinin öyrənilməsinə xidmət göstərilməmiş olur.

«İsgəndərnamə» poemasında, görünür, vaxtilə Nizaminin özünü də çox düşündürmüş mövzulardan biri – Nüşabə hökmdarlığının tarixidir. Qadınların başçılıq etdiyi siyasi hakimiyyət sistemi (yunanlar buna *ginekokratomen** hakimiyyəti deyirlər) barədə Nizaminin məlumatı antik-tarixi bədii kitablarda ara-sıra adı çəkilən amazonka tayfası haqqındakı təsəvvürlərlə bağlıdır. Həmin təsəvvürlərin izi tarixin çox qədim qatlarına gedib çıxır. Amazonkalar haqqında yunanların yaratdığı mifoloji təsəvvür Herodotun dövründə (e. ə. V yüzilliyin 30-20-ci illəri) artıq rəvayət sayılırdı. Rəvayətin məzmununu qısa şəkildə yada salmağı lazım bilirik.

Amazonkalar guya Kiçik Asiyanın Kappadokiya adlanan hissəsində (indi Türkiyədə Samsun əyaləti) Pont dənizinə axan Fermadont çayının (indi Terme çayı adlanır) üstündə yaşayırmışlar. Onların yunanlarla qovğası düşür. Döyüşdə məğlub olsalar da, amazonkalar onları əsir alıb Yunanıstana aparmaq istəyən ellinləri gəmidə öldürürlər. Fəqət gəmini sürə bilmədiklərindən külək

onları Meotida (Azov) «gölünə» aparıb çıxarır. Tanais (Don) çayında sahilə çıxdıqdan sonra üç gün gündoğan, üç gün də quzey istiqamətində gedib məskən salırlar. Herodot yazır ki, onlar «elə indi də orada – [Kuban çayı hövzəsindən quzeydə] yaşamaqdadırlar»¹. Herodota görə, yeni vətəndə amazonka qızların skif oğlanları ilə əlaqəsindən savromatlar adlanan yeni bir xalq törəmişdir...

Lakin Herodotdan sonrakı tarixçilərin məlumatına görə, amazonkalar bir neçə əsr sonra da Kiçik Asiyada yaşayırmışlar. Makedoniyalı Aleksandrın tarixçəsi məhz həmin amazonkalarla bağlıdır. Yuli Sezar və Avqustun müasiri Diodor (e. ə. I əsr) «Tarixi kitabxana» əsərində yazır: «O (Aleksandr – S.Ə.), Girkaniyaya qayıtdıqda amazonkaların Falestrida adlı hökmdarı onunla görüşə gəldi: o, Fasida ilə Femandont arasında yerləşən ölkədə hökmdarlıq edirdi. Gözəlliyi və fiziki gücü ilə ad çıxarmış, həmyerliləri içində öz igidliyi ilə şöhrət tapmışdı. Öz qoşununu Girkaniya sərhəddində saxlamış, cəmi 300 silahlı amazonka qız ilə gəlib çıxmışdı. Bu qeyri-adi gəlişdən və qadının ləyaqətli görünüşündən heyrətə düşən çar Aleksandr Falestridadan nə üçün gəldiyini soruşdu. O cavabında söylədi ki, uşağı olmasını istərdi: Aleksandr öz igidliyi ilə bütün kişilərdən üstün olduğunu göstərmişdir, o isə qadınlar içində güc və cəsurluğu ilə seçilir, bütün başqa insanlardan üstün olan ata-anadan doğulan uşaq, əlbəttə, qoçaqlıqda dünyada birinci olaçaqdır. Aleksandr cavabdan məmnun qaldı, çariçəni qəbul edərək 30 gün yanında saxladı və qiymətli hədiyyələr ilə evə yola saldı»².

Amazonka hökmdarı ilə görüş epizodu Diodordan hələ çox qabaq vaxtilə Aleksandra yaxın olan Klitarx, Onesikrit və daha bir neçə müəllif tərəfindən də qələmə alınmışdır. Əlbəttə, epizodu uydurma sayıb ona inamsız yanaşanlar da olmuşdur. Plutarx yazır: «Orada bir çoxlarının, o çümlədən Klitarxın, Polikletin, Onesikritin, İstrin və Antigenin söyləmələrinə görə onun [Aleksandrın] görüşünə amazonkalar gəlmişdilər. Lakin Aristobul, Aleksandrın kاتبی Xafet, eretriyalı Hekatey, Ptolemey, Antiklid, fivli Filon, feangelli Filipp, xalkidli Filipp və samoslu Duris bu əhvalatı qurama saymışlar»³.

Plutarx ellinşünaslığın panegirik (mədhçi) qoluna aiddir. Buna baxmayaraq, amazonka hekayəsini əfsanə sayanlara tərəf çıxır. Lakin başqa bir müəllif – Flavi Arrian (miladın I-II yüzillikləri)

* Bütün kursivlər bizimdir. – S.Ə.

«Aleksandrın anabazisi» (yürüşü) adlı məşhur tarixi kitabında amazonka hekayətinə geniş yer vermiş, həm də Azərbaycan ərazisinə daha yaxın coğrafi koordinat göstərmişdir:

«Belə söyləyirlər ki, Midiyanın satrapı Atropat burda (Midiyanın paytaxtı Ekbatan səmtindən söhbət gedir – S.Ə.) onun görüşünə yüz nəfər qadın gətirmişdi: onun (Atropatın) sözlərinə görə, bu qadınlar amazonkalar idilər. Mən isə inanmıram ki, amazonka tayfası Aleksandrın dövrünə qədər qalmış olsun, yoxsa Ksenofont fasean, kolx və başqa barbar tayfalardan damşarkən onların da adını çəkərdi...

Mən demirəm ki, bu qadın tayfası heç olmamışdır: axı, onları neçə-neçə, özü də necə şairlər mədh etmişlər. Belə bir hekayə bəlidir ki, Herakl onların ölkəsinə göndərilmiş və amazonka çaricəsi İppolitinin kəmərinə Elladaya [töhfə] gətirmişdi; söyləyirlər ki, Avropaya basqın edən bu qadınları afinalılar Fezeyin başçılığı altında geri oturdub ilk dəfə onlar üzərində qələbə çalmışlar. Afinalıların amazonkalar ilə döyüşünü Mikon, afinalıların farslar ilə müharibəsi ilə yanaşı təsvir etmişdir. Herodot da onlardan çox söhbət salır... Və əgər, Atropat Aleksandra süvari qadın göstərmişsə, mənim fikrimcə, o Aleksandra at minməyi bacaran və amazonka libası geyinmiş barbar qadınlardan hansıarmısa təqdim etmişdir»⁴.

Beləliklə, Arrian makedoniyalı İsgəndərə Midiya hökmdarı Atropatın təqdim etdiyi bu qeyri-adi «töhfənin» amazonkalar olmasına şübhə ilə yanaşsa da, çox-çox qədimlərdə – tarixi mifologiyanın ibtidai qatlarında belə bir tayfanın varlığını inkar etmir. Diqqəti cəlb edən həm də budur ki, Diodor da, ondan bir neçə əsr sonra yaşamış Arrian da amazonkaların vətəni olmaq etibarilə Kiçik Asiyanın və Pont dənizinin gündoğar səmtini, kolxlar ilə (Zaqafqaziyanın günbatarı) Fasean tayfasının məskunlaşdığı ərazini göstərirlər. Belə bir coğrafi koordinat təsadüfi sayılmamalıdır. Məlumdur ki, amazonkalardan və onların skiflərlə qarışığından törəmiş Şimali Qafqaz savromatlarından başqa, Kiçik Asiyada Kariya, Likiya və Lidiya tayfalarının həyatı haqqında olan qədim təsəvvürlərdə də matriarxat qalıqları hişz edilmişdir. Məsələn, Arrian əsərinin lap birinci kitabında Kiçik Asiyada **Kariya** ölkəsində Ada adlı bir qadının hökmdarlığı barədə yazmışdır: «...Asiyada hələ Semiramida zamanından qadınların kişilər üzərində hakim olması adi hal idi»⁵.

«İsgəndərnəmə»də Nizaminin təsvir etdiyi Nüşabə səltənəti ginekokratomenlər həyat tərzinin klassik lövhəsi sayıla bilər. Sual olunur: antik ədəbiyyatdakı variantlardan hansı «İsgəndərnəmə» üçün örnək ola bilərdi? Nizami yaradıcılığının ən nüfuzlu tədqiqatçısı mərhum Y.Ə.Bertelsin fikrincə Nizaminin təsviri, Firdovsinin «Şahnamə»sində olduğu kimi (bu barədə aşağıda hələ söhbətimiz olacaq), Psevdo-Kallisfen romamndakı iki fəslin məzmununa uyğun gəlir.

Kallisfen, Makedoniya çarının yaxın qohumu və şərq yürüşlərinin iştirakçısı olmaqla yanaşı, həm də onun rəsmi tarixşünası idi. Onun Aleksandr haqqında yazdığı bioqrafik əsər sonralar itirilsə də, daha bir məşhur əsərin – «Aleksandr haqqında roman» adlanan kitabın yaranmasına kömək etmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, heç bir tarixi dəyəri olmayan bu roman səhvən Kallisfenin adına çıxıldığından Psevdo (yalançı) – Kallisfen adını daşıyır, əslində isə müəllifi yuxarıda adı çəkilən Klitarxdır. Roman Y.Ə.Bertelsin düşündüyü kimi, miladın I-III əsrlərində deyil, miladdan qabaq III yüzillikdə yaranmışdır. Ancaq iş bundadır ki, Psevdo – Kallisfen romanı «Şahnamə» üçün mənbə sayıla bilər, «İsgəndərnəmə» üçün isə yox. Ona görə ki, Psevdo – Kallisfendə və ona əsaslanan «Şahnamə»də makedoniyalı İsgəndərin təsadüf etdiyi ginekokratomen (amazonka) səltənəti Avropanın son ucunda – Əndəlüsdə yerləşir.

Nizami isə həmin məsələnin həllində hələ Herodotdan başlanan coğrafi koordinata üstünlük verərək, yeni versiya irəli sürür. Əlbəttə, şair bu səltənətin yerini indiki Kuma-Manıç çökəkliyindən şimala isnad edilən Sarmat ölkəsinə də aparıb çıxara bilərdi. Belə olduqda Nüşabə çarlığı əsl ginekokratomenlər diyarında⁶, bu diyar isə şairin vətəninin qonşuluğunda yerləşmiş olardı. Xatırladaq ki, Nizami dövrünün coğrafi təsəvvürlərinə görə, Aran ölkəsi Sarmatiyaya demək olar bitişik imiş. VII əsrdə yazılmış erməni coğrafiyasında burada (Aranda) yaşayan bir neçə qədim etnos (kaspi, şirvan, ijamax, bakan və məskut tayfaları) hətta Sarmatiya ərazisinə aid edilir⁷. Nizami həm Əndəlüs, həm Sarmat variantını rədd etmişdir. Zənnimizcə, bu məsələdə şairin öz «məramı» olmuşdur. Bu fikri söyləmək üçün onun daha əvvəl yazılmış «Xosrov və Şirin» poeması əsas verir. Nizami ginekokratomenlərə xas siyasi hakimiyyət formasını əvvəlcə bu poemada, sonra isə «İsgəndərna-

mə»də təsvir etmiş və hər iki halda həmin arxaik dövləti öz doğma Aranının siyasi xəritəsində yerləşdirmişdir.

Şərqsünas Q.Y.Əliyev hələ 50-ci illərdə xüsusi araşdırmasında sübut etmişdir ki, «Xosrov və Şirin»dəki Şəmirə-Məhin Banu obrazının tarixi prototipi qədim şərq tarixindən yaxşı tanış olan Semiramida ilə bağlıdır. Nizami Şəmirə-Məhin Banu dövlətini açıq-açıqına öz vətəninə ərazisində «yerləşdirir». «Bütün ölkə Ərrandan Ərmənədək o qadının hökmünə tabedir» – yazır; Şəmirə-Məhin Banunun yaylağı Ərmən dağları, ovlağı Abxaz düzənliyi, paytaxtı isə Bərdədir, sonuncu da Azərbaycandır, çünki oraya varmaq üçün «özünü Azərbaycana çatdırdı, ordan da Muğana tərəf mənzil saldı» (H.Məmmədzadənin filoloji tərcüməsi). Çox maraqlıdır ki, Nizaminin təsvir etdiyi dövrdə 25 il İran zindanında saxlanılmış Aran katalikosu – «dahi və müdrik kişi olan» Viro Xosrov Pərvizin «xaçpərəst» arvadı tərəfindən azad edilib vətənə qaytarılmışdır. Şirin obrazının tarixi identifikasiyası üçün çox dəyərli olan bu yazı Aran tarixçisinə aiddir⁸. Bütün bu tutarlı dəlillərə baxmayaraq, bəzən yeni kitablarda Şirinin (deməli, dolayısı yolla Şəmirə-Məhin Banu obrazının da) mənşə etibarilə erməni olması göstərilir⁹. Bu, ən azı təəccüb doğura bilər.

Əsas məsələyə dönək. «İsgəndərnamə» poemasında Nizami qadınların siyasi hakimiyyəti saxlanılan bir cəmiyyəti yenidən öz Aranında yerləşdirir. Yuxarıda deyildiyi kimi, nə Psevdo-Kallisfen romanı, nə də Firdovsinin «Şahnaməsi» buna əsas vermirdi. Deməli, Nizami konsepsiyasına az-çox yarayan yalnız Arrianın yazısı ola bilərdi: sonuncuya görə, amazonka qızlar **Atropaten Midiyasından**, yəni Azərbaycandan gətirilmişdir (bu sözü Nizami «Xosrov və Şirin»də olduğu kimi, sonuncu poemasında da Azərbaycandan gətirilmişdir). Ən yeni araşdırmalarda əfsanəvi amazonkaların vətəni Girkan və Alban torpaqlarının arasında göstərilir. Yeri gəlmişkən xatırlatmaq istərdik ki, İ.M.Dyakonov da həmin məsələni məhz Arrianın məlumatı baxımından araşdırmağa çalışmışdır. Lakin onun mülahizəsinə görə, Aleksandrın Midiyaya satrap qoyduğu yerli sərkərdə Atropat, amazonkaları alban tayfaları vasitəsilə Şimali Qafqazdan gətirdə bilərdi.

Nizaminin bu amazonkaları öz vətəni ilə bağlamaq üçün başqa əsası olmuşmu? Antik dövrün tarixi biliyinə pis bələd olmayan şair, ola bilsin, Plutarx və Appian kimi müəlliflərin Alban

(Aran) qadınlarının romalılara qarşı döyüşlərdə iştirak etməsi, əsir alınmış alban döyüşçüləri arasında xeyli yaralı qadın olması barədə yazılarla müəyyən qədər tanış idi. Bununla yanaşı, arxeoloqların araşdırmaları Şüvəlan qəsəbəsi yaxınlığında daş tavalər üzərində amazonka qızlarının bəlyeqlərini aşkar etmişdir. Bəlyeqləri yunan qədim usta, kim bilir, yuxarıdakı əfsanəvi yazıları qidalandıran ümumi və ya yerli bir təsəvvürdən ruhlana bilərdi. Hər halda, Aran qızlarının igidliyi şimaldakı dağlarda cəsur amazonkaların yaşaması barədə bir əfsanənin antik dünyada yayılmasına səbəb ola bilmişdisə, ensiklopedik biliyə sahib olan Nizami kimi şəxsin bu əfsanəni eşitməsi tamamilə təbii bir işdir.

Birinci nəticə: Şəmirə – Nüşabə – Amazonka çarlığını Aranda yerləşdirməklə, Nizami yerli rəvayətlərlə yanaşı, antik dövr tarixi-coğrafiya ədəbiyyatının, başlıca olaraq Flavi Arrianın məlumatına üstünlük vermişdir.

Tarixi ədəbiyyatdan məlumdur ki, makedoniyalı İsgəndər Qafqazda olmamışdır. Poemada isə İsgəndər Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycanda uzun çəkən bir yürüşdə təsvir edilir. İndi də həmin məsələnin mənbəşünaslıq və konseptual aspektinə toxunmaq.

Nizami tarixi materiala məqsədyönlü üz tuturdu. «Şahi cahən» İsgəndər yürüşlərinin xəritəsinə «düzəlişlər» və əlavələr edirdi. Lakin iş burda şair təxəyyülündə deyil. İsgəndərin Qafqazda, o cümlədən Şirvan və Dəmir Qapıda olması barədə Azərbaycan xalq rəvayətləri çox qədimdən yayılmışdı (bu barədə elmi ədəbiyyatda artıq dəfələrlə yazılmışdır). Ən maraqlısı budur ki, həmin rəvayətləri qidalandıran mənbə yenə antik dünya ədəbiyyatıdır. Arrian «Anabazis»inin üçüncü və Diodor «Kitabxana»sının on yedinci kitablarında Baktriya yolunda (Bessi təqib edərəkən) Aleksandrın «Qafqaza gəlib çıxması», burda Aleksandriya adlı hətta şəhər (Diodorda – düşərgə) salması yazılmışdır¹⁰. Bu da şişirdilmiş variantlarda ərəbdilli ədəbiyyata köçürülmüşdür. Məsələn, Əbu Cəfər Muhəmməd Təbəri (838-923) kimi ciddi tarixçi «Tarix ər-rüsul və və-l-mülük» əsərində nəinki İsgəndərin Qafqaz yürüşünü, hətta ruslar ilə müharibə epizodunu bir tarixi hadisə kimi təsvir etmişdir.

Nizami həmin «hazır» materialı ya birbaşa Təbəri kitabının ərəb nüsxəsindən, ya da 963-cü ildə Samanilərin vəziri Muhəmməd Bələminin çevirdiyi qısaldılmış fars nüsxəsindən götürərək,

öz poeması üçün məqsədyonlu istifadə etmişdir. Poemada hadisələrin cərəyan etməsinə göz yetirək.

İsgəndər Kəbə ziyarətində olarkən yanına «böyük Azərbaycan hökmdarından» elçi gəlib söyləyir:

Verdin hər ölkəyə qurtuluş, aman,
Ermənistan (*ارمن*) nədən çıxdı yadından?
...Ermənistan oda ibadət edər,
Başqa padişaha itaət edər.
Orda Ad nəslindən bir pəhləvan var*
Qüvvəti Rüstəmin gücünə çatar.
Adı Dəvalidir...
Ermənistandakı bütün igidlər
Yalnız bu padşaha boynunu əyər.
Ordunla bu səmtə hücum etməsən,
Ölkəni şübhəsiz alacaq bizdən¹¹.

Verilən parçada Nizami, gördüyümüz kimi, hər şeydən öncə odpərəstlik mövzusunun ortaya atılmışdır. Bu epizod göstərir ki, ulu şair tarixi hadisələrin daxili məntiqinə çox diqqət verirdi. Poemanın qabaqkı bölümlərində İsgəndərin yaptığı «qurucu» işlərdən biri İranda və Azərbaycanda odpərəstliyə son qoyub islam hidayətini qəbul etdirməsidir. Tarixi kök etibarilə bu hadisə islamiyətdən qabaq «maqofoniya» (madophony) adlanırdı. Odpərəstliyi (Zərdüştliyi) pisləyib «bulanıq din» adlandıran Nizami ciddi əsas olmadan «İsgəndərnamə» poemasında «maqofoniya» əməliyyatına Ermənistan qatmazdı. Burada tarixi keçmiş ilə Nizami tamşılığının tamamilə yeni bir istiqaməti üzə çıxır: qədim erməni tarixçiləri Horenli Movses, Bizanslı Favst və Yegişe, Sasani hökmdarlarının odpərəstliyi zorla Ermənistanda yaymaları barədə, özü də urək ağrısı ilə yazmışlar¹². Deməli, vaxtilə zərdüştliyə qarşı aparılan mübarizə İran və Azərbaycanda olduğu kimi, Ermənistan üçün də tarixən aktual olmuşdur. Bu təlimi və onun arxasında duran ayinləri Nizami həm də mənəvi-siyasi zülmün və zülmətin rəmzi kimi götürür. Tək bir misranın («Ermənistan oda ibadət edər») arxasında gizlənən məna budur.

* Misranın orijinalında bu pəhləvanın Abxaz (gürcü) hökmdarı olması bildirilir.

Abxaz hökmdarı Duval-Dəval əhvalatı başqa rəmzi məna daşıyır. XII yüzilliyin birinci yarısı Zaqafqaziyada bir növ siyasi sabitləşmə yaranmaqda idi. Gürcüstan və Şirvan (Şimali Azərbaycan) feodal dövlətləri güclənmə yoluna çıxmış, intensiv siyasi-hərbi və mədəni əməkdaşlığa başlamışdılar. Bu dövlətlərin hakim sülalələri qohum olmuş – Şirvanşah III Mənuçöhr Qurucu Davidin qızına evlənmişdi. Yüksəlişdə bulunan gürcü dövləti müsəlman ölkələri ilə iqtisadi və siyasi yaxınlaşma siyasəti yeridirdi. 400 illik müsəlman hakimiyyətindən sonra Qurucu Davidin paytaxt etdiyi Tiflis şəhərində Quranın oxunuşuna rəsmən icazə verilirdi; xristianlara nisbətən (5 dinar) müsəlmanlar üzərində daha yüngül (3 dinar) vergi qoyulmuşdu: müsəlman hamamlarına xristianların və yəhudilərin girməsi, müsəlman bazarlarında donuz ətinin satılması yasaq edilmişdi və s. Bütün bu imtiyazlar həm sıx iqtisadi (tiçarət), həm də mühüm siyasi amillər ilə bağlı idi. Nizami hələ uşaq ikən Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yüksəlişi başlamış, Şəmsəddin Eldəniz **Azərbaycan, Aran və Ermənistan**a irsi atabəy təyin olunmuşdu. Həmin siyasi vahidlərdə Nizaminin müsbət yanaşdığı sabitləşmə meyli Muhəmməd Cahan Pəhləvan (1175-1186) və Qızıl Arslanın (1186-1191) vaxtında davam etmişdir. Lakin onların, dövləti idarəçilik əqlindən məhrum və içki düşkünləri olan fərsiz varisləri bu pozitiv sabitliyi çoxdan pozmağa çalışan qüvvələrə müqavimət göstərə bilmədilər. 1198-ci ildə gürcü-abxaz qoşunu dəhşətli Ərdəbil qırğınına törətdi. Aranın mərkəzi Gəncə isə bu qoşunun çoxdankı tapdağına çevrilmiş (böyük dağıntılardan biri 1139-cu il zəlzələsi ilə bir vaxta düşmüşdür), «Ərmən ölkəsi» əldən getmişdir. 1139-cu il qırğını barədə Nizami ancaq uşaq illərində eşidə bilərdi (və eşitməmiş deyildi), lakin «Yeddi gözəl»i və «İsgəndərnamə»ni yazarkən Gəncənin «payına» düşən müsibətləri şair öz gözləriylə görmüşdü. Belə bir şəraitdə gürcü-abxaz feodallarını «yerinə oturtmuş» Xarəzmşah Təkəşi Nizaminin alqışlanması (1198) tamamilə təbiidir. Şair dünya siyasətinə «don biçən» tarixi şəxsiyyətlərə abstrakt tövsiyyələr üçün deyil, Azərbaycanın real siyasi işləri baxımından üz tuturdu. O, elə bir hökmdar sorağında idi ki, İsgəndərin timsalında onun haqqında yaza bilsin (Aran çariçəsinin əsir düşdüyü səhnədə): «Nüşabə üçün də qəmləndi hədsiz, **çünkü o ölkəni** (yəni Azərbaycanı – (S.Ə.) **tuturdu əziz**».

Lakin böyük humanist hadisələrə geniş yanaşırdı. Kiçik təəssübkeşlik və qisasçılıq hissələrindən uzaqdı. Feodal-ara qovğalarını o, bütün Zaqafqaziya xalqları üçün müsibət sayırdı.

Beləliklə, Nizaminin bu «Abxaz mövzusunda məramı Zaqafqaziyaya dinclik qaytarılmasından başqa bir şey deyildi. Duval/Dəval dedikdə tarixi personaj deyil, müəyyən tarixi vəziyyətlə bağlı ümumiləşmiş bir obraz nəzərdə tutulurdu¹³.

Poemanın sonrakı inkişaf məntiqi sırf siyasi boyadadır: İsgəndər Ermənistanda da odpərəstliyin kökünü qazıyaraq, əvvəlcə mə-nəvi «fitnə-fəsada» son qoyur; sonra qaydası üzrə, Duval/Dəvaliyə kəskin məzmunlu məktub göndərir; final uğurlu və qan tökül-mədən baş verir – Duval İsgəndərin ayağına gəlib aman istəyir, onun itaətkarlığı ənamla qiymətləndirilir: «xeyrixah» missiyasını bitmiş sayan İsgəndər «yolüstü» Tiflisi abadlaşdırır (bu sətirdə şairin və-təndaşlıq konsepsiyasının (ümumzaqafqaziya məzmunu aydın ifadə edilmişdir) və nəhayət Bərdəyə varır.

İkinci nəticə: İsgəndərin Qafqazda olması barədə tarixi yazılardan və el rəvayətlərindən Nizami bir daha obrazın didaktik-əxlaqi mahiyyətini açmaq üçün istifadə etmişdir. İsgəndər Zaqafqaziyanın «çağırışı» ilə buraya gəlir, əhalini zülm və fəsaddan xilas edir (Misirdə və hətta bir növ İranda olduğu kimi). Ön kök və tarixşünaslıq qnoseologiyası baxımından bu konsepsiya qədim yu-nan ədəbiyyatına dayanır: hətta Aleksandr şəxsiyyətinin qiymət-ləndirilməsində panegirik cərəyana aid edilməyən tarixçilər belə (Diodor) onu Misrin xilasedicisi kimi qələmə vermişlər.

Bərdənin hamıya tanış təsvirindən başlanan fəsildə «amazon-ka mövzusu» kulminasiya nöqtəsinə varır.

Nizaminin təsvirində İsgəndər Nüşabə sarayında böyük ehti-ramla qarşılanır. Hətta elçi rolunda gələn makedoniyalının diplo-matik etiketi pozması: yerə qədər əyilməyib yüngülcə təzim etmə-si, başqa hökmdarın qəbuluna qılıncını açmadan girməsi Nüşabəni hövsələdən çıxarmayır. Yalançı elçinin davranışındakı uyğunsuz-luq Nüşabənin gözündən qaça bilməzdi. Nüşabə onu tanıyırdı. Tanıdığı üçün də sevinc və həvəslə taxtında ona yer göstərmişdi. Süjetin «psixoiqlimini» Nizami, görünür, qabaqcadan seçmişdi:

Diqqətlə baxınca tanıdı birdən,
Taxtında yer verdi, qəlbi oldu şən

Bildi İsgəndərdir, dolaşır ona,
Taxtında oturmaq yaraşır ona.
Yeddi mavi goyün səadət ilə
Onun tərifi gətirdi dilə.
Endirdi həyadan göz qapağım,
Utandı, tər yudu al yanağını.
Sezdiyi bu işi açmadı ona,
Açarım var, deyə bağlı qıflına¹⁴.

İsgəndər özünü «sındırmayıb» öz hökmdarını, yəni öz-özünü, qılıncının kəsərliliyini ağızdolusu tərifiyləyib, sabah Makedoniya dərğahında keçiriləcək qəbula gəlməyi təklif edir. Nüşabə ədasını dəyişməyib yalançı səfiri məzəmmət eləyir («Ey cəsur padişah, eşq olsun sənə, elçilik edirsən özün-özünə»). Nəhayət, onun əmri ilə İsgəndərin şəkli ortalığa gətirilir və makedoniyalının yalanı sü-buta yetir. Nizamiyə görə burda İsgəndər müvazinətini itirib qorxu-ya düşür («Qorxudan saraldı bir saman kimi, sığındı allaha tutulan kimi»). Lakin Nüşabə həm «erkək tinətli» olduğunu, həm İsgəndə-rə pərəstiş etdiyini bildirib söyləyir ki, mənə sevgidən düşmən-çiliyə çəkmə, səni sevənə tənə vurma; sən güc göstərsən yalnız bir qadma üstün gələrsən, mən səni bassam – özünü gizlədən dünya padişahına üstün gələrəm.

Sözünü ürəklə dedi şənləndi,
Öz billur taxtından aşağı endi.
Taxtımda – dedi, – sən otur namidar,
Bir taxta yaramaz iki tacidar.

Ümumi lirik ahənginə baxmayaraq birinci görüş sırf siyasi səpkidə verilir. Görüşün sonunda İsgəndər, Nüşabə dövlətinin hər bir xətdən qorunacağı barədə razılığa gəlib xüsusi fərman imzala-yır.

İkinci görüşdə İsgəndər padşahları (ona tabe olan vassalları) qəbul edir. Əslində isə bütün qəbul Nüşabənin şərəfinə ziyafətə çevrilir. İsgəndərin əmri ilə Nüşabə və onu müşayiət edən qızlara xəzinədar hədiyyə paylayır – qızıl və bəzəyi «xalvarla», atlas və ipəyi isə «dəvə yüküylə». Nüşabə şahlıq xələtinə büründükdən sonra İsgəndər yenidən əmr edir ki, onunla gələn hər «pəriüz dil-

bərə» layiqli hədiyyələr verilsin. Şair bu fəsildə haşiyədən və sətiraltı mənə daşıyan təsvirlərdən çox istifadə edir. «Tərəf-müqabillərin» hər ikisi şübhə yoxdur ki, şahənə məclisdən məmnun idilər. Hətta sonrakı fəsildə sərkərdələrin hərbi müşavirəsində İsgəndər xoş təəssüratdan ayrılmamışdı; Nizamiyə görə, «o Cəmişid idraklı aldıqca fərəh, Nüşabə eşqinə qaldırdı qədəh» (Qıntala qalib gəldikdən sonra da İsgəndər Nüşabəni bir neçə gün yanında qonaq saxlayır).

Nizami boyalarının gücü ilə yaranmış bu səhnələrin Diodor yazısının məzmunu ilə tam uyğunluğunu geniş şərh etməyə ehtiyac varmı? Zənnimizcə yoxdur.

Bir neçə söz rusların Bərdəyə hücumu və Nüşabənin əsirlikdən azad edilməsi barədə. Bu süjet antik dövrdən deyil, Nizamidən üç yüz il qabaq olmuş başqa hadisəni müfəssəl təsvir edən ərəbdilli müəlliflərin yazılarından, xüsusilə Təbərinin kitabından gəlməkdədir. Əsir düşmüş Nüşabəni qurtarmaq üçün İsgəndər Çin sərhəddindən Dəşti Qıpçağa yürüməli olur. Yeri gəlmişkən xatırlatmaq istərdik ki, orada Çin xaqanı İsgəndərə **Nistandərcahan** adında bir türk qızı bağışlamışdı¹⁵. Görünür, Rustaveli poemasında işlənən bədii süjetin variantlarından biri Nizamiyə yaxşı məlum idi.

Biz məqalədə bu mövzu ilə bağlı olaraq Y.E.Bertelsin yığcam yazısı ilə kifayətlənməyi lazım bilirik: «Öz-özlüyündə bu mövzu XII əsr oxucusunu narahat etməyə bilməzdi. Miladın 946-947-ci (944 olmalıdır. – S.Ə.) illərində Bərdəni tutaraq orda böyük dağıntılar etmiş rusların yürüşləri Azərbaycan əhalisinin yaddaşından silinməmişdi... Bu epizodu [poemaya] salmaq arzusu nisbətən daha yaxın bir hadisə – rusların və xəzərlərin 1170-ci ildə Zaqafqaziyaya yeni basqını ilə də güclənə bilərdi».

Nüşabə mövzusunun tarixi mənbəyi ilə bağlı olaraq yenə Y.E.Bertelsin əsərlərinə müraciət etməliyik, çünki məsələnin araşdırılması sahəsində ciddi təşəbbüs yalnız ona məxsusdur. Yuxarıda deyildiyi kimi, onun fikrincə İsgəndərin, «Şahnamə»dəki Əndəlüs çariçəsi Kaydafə və «İsgəndərnamə»dəki Bərdə çariçəsi Nüşabə ilə görüşü Psevdo-Kallisfen romanının iki fəslinə isnad edir (həmin fəsillərdə Aleksandrın əndəlüslü çariçə **Kandake** və amazonkalar ilə müharibəsi təsvir olunmuşdur). Başqa sözlə, Firdovsi də, Nizami də eyni mənbədən faydalanmışlar, fərq yalnız bundadır ki, Firdovsi «Aleksandr haqqında roman»ın pəhləvi, ərəb və ya suriya

variantlarından biri ilə tanış olubmuş. Nizami isə kitab nüsxələrinin guya heç biri ilə¹⁶. Qeyd etmək istərdik ki, müəllif bu fikri heç bir başqa mənbələrə üz tutmadan söyləmişdir. Bununla yanaşı, Bertels həm də «Şahnamə» və «İsgəndərnamə»də oxşar süjetlərin olmasına diqqət yetirmişdi: hər iki poemada (Kaydafə – Nüşabə görüşündən qabaq) İsgəndər Kəbə ziyarətinə gedir; hər iki qadın hökmdarın sarayına o, elçi sifətilə özü gəlir; Firdovsi Əndəlüs dövlətini Hərüm adlandırdığı kimi, Nizami də Bərdə – Aran dövlətinin əski coğrafi adının **Hərüm** olduğunu göstərir və s. Şübhə yox, nəinki Avropada, həm də Şərqdə bir neçə dildə yayılmış Psevdo-Kallisfen romanı və habelə «Şahnamə» poeması (Firdovsinin adını Nizami həmişə ehtiramla dilə gətirir) «İsgəndərnamə»nin yazılmasında müəyyən rol oynamışlar.

Lakin «Şahnamə» və «İsgəndərnamə»nin eyni bir mənbədən yaraxlanması fikri ilə razılaşmaq üçün ciddi əsas yoxdur. Az əhəmiyyətli bir neçə şərti oxşayışlar nəzərə alınmazsa, «İsgəndərnamə» mənbəşünaslıq və ümumi arxitektika baxımından tamamilə başqa özlü üstündə qurulmuşdur...

Biz yuxarıda Herodotun və Arrianın yazılarından görmüşdük ki, yunan əsatri görüşlərində amazonkalar ilə ellinlər bir neçə müddət müharibə vəziyyətində olmuşlar (Herodot, IX, 27; Arrian, VII, 13, 5-6). Psevdo-Kallisfen romamnda və «Şahnamə»də məhz həmin süjet öz əksini tapmışdır. İsgəndərin Əndəlüsə qoşun çək-məsinə səbəb Kaydafənin (Psevdo-Kallisfendə-Kandake) bac verməkdən imtina etməsidir. İsgəndər gəlib çıxdıqdan sonra da **qarşıdurma** vəziyyəti dəyişmir. Kaydafə böyük oğlunun iştirakı ilə müharibəyə başlayır və yalnız oğlu əsir düşdükdən sonra danışığa başlamağa razı olur. Lakin çariçənin kiçik oğlu Tinuş barışıqdan sonra da meşələrə çəkilib müqaviməti davam etdirir.

Tamamilə aydındır ki, həmin variant konseptual baxımdan «İsgəndərnamə» üçün yararsızdı, buna görə nə Nüşabə çarlığının prototipi, nə də İsgəndər – Nüşabə mövzusunun «açarı» ola bilərdi. Hərbi qarşıdurma vəziyyətindən başqa, məsələnin «gerontoloji» cəhətini də unutmayaq: Əndəlüslü Kandake-Kaydafə dövlətlərərası qovğada iştirak etmək üçün tam yetişmiş, hədd-buluğa çatmış oğlanlar anası, yəni yaşlı qadındır və Aleksandr ilə izdivac iddiasında olan **gənc** amazonkanı «əvəz etməyə» qətiyyənlə yaramayır. Beləliklə, Nüşabə obrazı üçün Psevdo-Kallisfen materialı şairin

istədiyi örnəkdə «informer» götürülə bilməzdi. Təsadüfi deyildir ki, yeni tarixi ədəbiyyatımızın atası Abbasqulu Ağa Bakıxanovun fikrincə: «Nüşabə ehtimal ki, İsgəndərə məhəbbət yetirən və onun ordusuna gələn Amazon məlikəsi imiş».

Yuxarıdakı səhifələrdə həm də qeyd edilmişdir ki, qədim yunan tarix elminin bütöv bir sıra nümayəndələri Aleksandr – amazonka mövzusunun tamam başqa istiqamətdə, idillik-lirik səpkidə təsvir etmişlər. Nizami üçün sənətkar təxəyül gücünə arxalanaraq, tarixi məlumatı «zorlamağa» heç bir həcət yox idi. Onun istədiyi süjet artıq Diodor, Arrian və əsərləri bizə çatmamış başqa tarixçilərin yazılarında var idi.

«İsgəndənamə»yə lazım olan pozitiv məlumatı qədim yunan ədəbiyyatının Psevdo-Kallisfen kimi uydurma nümunəsi deyil, Arrian, Diodor və Plutarx kimi tarixçilərin yazıları verməyə qadir idi.

Ellinşünalıqda iki başlıca cərəyanın olması məlumdur. Biri panegirik, aleksandrperəst cərəyan (Arrian, Plutarx və b.), o biri isə «tənqidi» və ya skeptik cərəyan. Sonuncu cərəyana Kursi, Yustin və s. tarixçilər daxildir, lakin onun banisi adını yuxarıda çəkdiyimiz Klitarxdır. Bu həmin Klitarxdır ki, «Aleksandr haqqında roman»ın (Psevdo-Kallisfenin) müəllifi sayılır. Diodor bir növ orta mövqedən çıxış edir.

İsgəndəri ideal qəhrəman, «peyğəmbər – hökmdar, filosof – hökmdar» kimi qələmə alan Nizami konsepsiyasına aydındır ki, makedoniyalı idealizə edən Arrianın, Plutarxın və habelə Diodorun yazıları uyğun gələ bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, burda konsepsiya yaxınlığından ancaq şərti mənada söhbət gedə bilər. Arrian, Plutarx, və Diodorun əsərlərində Aleksandrın dünya ağalığı siyasəti ellin ruhunu, mədəniyyət və həyat tərzini «barbar» şərq xalqları arasında yaymaq iddiası baxımından qiymətləndirilir. Nizamidə isə İsgəndər ideal dövlət quruluşu və adil birgəyaşayış cəmiyyəti üçün çalışın bir qəhrəmandır.

Üçüncü nəticə: Nizaminin «İsgəndənamə» poemasında amazonka hökmdarı (Nüşabə) ilə görüş epizodu məhz Arrianın və Diodorun yazıları ilə uzlaşır. Psevdo-Kallisfen romanı həmin mövzunun tamamilə başqa (neqativ) həllinə əsaslandığı üçün, informa-

siya mənbəyi olmaq etibarilə, Nizami konsepsiyasına uyğun deyildir.

Nizaminin qədim yunan tarixi ədəbiyyatı ilə tanış olması yalnız Nüşabə mövzusu ilə məhdudlaşmayıb poemanın bir sıra başqa parçalarında da özünü göstərir. Belə epizodlardan biri Y.E. Bertels tərəfindən işlənildiyindən, biz kiçik arayış ilə kifayətlənməyi lazım bilirik: İsgəndərin doğulması barədə bir çox rəvayətlər olmuşdur (Nizami Rum, zərdüsti və Firdovsi variantlarını özü sadalayır); «Şahnamə»də İsgəndər İran şah nəslinin nümayəndəsi, III Daranın ögey qardaşı, Psevdo-Kallisfen romanında isə qədim misirlilərin çar sülaləsinin varisi və kahin oğlu kimi verilmişdir. Nizami isə artıq «Dastanın başlanğıcı» fəslində bu rəvayətləri qəlp və yalan adlandıraraq yazır ki: «Filiqus (Filippus) oğludur böyük taçdar»¹⁷. Bertelsin bu barədə düzgün müşahidəsinə əlavə etmək lazımdır ki, bu faktın özü Nizami poemasının tamamilə başqa və ciddi tarixi mənbələrə əsaslandığını göstərir.

Başqa bir məsələ. Yuxarıda öləri söyləmişdik ki, Firdovsidə olduğu kimi, Nizamidə də İsgəndər bəzən özü özünə elçilik edirdi. Lakin siyasi davranış normativinə olduqca incə yanaşan Nizami, **Firdovsidən fərqli olaraq**, İsgəndəri elçi sifətilə III Daranın ordugahına aparmağı lazım bilməmişdir. Zənnimizcə, Nizami poemanın informativ «doğruçuluğunu» belə bir məntiqsiz və qondarma əlavə ilə sarsıtmaq istəməmişdir. Adları çəkilən tarixi mənbələrin heç birində Aleksandrın öz qatı düşməni III Daranın görüşünə gəlməsi barədə yazı yoxdur.

Makedoniyalı Aleksandrın hind filosofları (himnosofistləri) ilə müsahibəsi üzərində dayanaq. Arrian həmin görüşü Aleksandrın cahangirlik planlarına öz münasibətini bildirmək baxımından araya gətirərək yazır: «O, hələ çox, həm də asan olmayan işlər nəzərdə tuturdu və əgər Asiyadan sonra Avropanın, Avropadan sonra isə Britaniya adalarını tutsaydı, ələ keçirdiyi (torpaqlar) ilə kifayətlənə bilməzdi»¹⁸. Göründüyü kimi, Aleksandrın bu qəsbkar hərisliyinə, hətta ellinşünaslığın panegirik qolundan olan Arrian da mənfə yanaşdığını gizlətməmişdir. Lakin Arrianın yazısını oxuyarkən, Bərdə görüşündən sonrakı hərbi müşavirədə İsgəndərin öz gələcək planları haqqında sözləri dərhal yada düşür:

Könlümə qonmuşdur böylə bir həvəs,
Sizin rəyinizlə istərəm ancaq
Dünyanı mən qarış-qarış dolaşmaq...
Əzm etdim ki, Ruma çevirməyim üz,
Ölkələr dolaşım gecə və gündüz.
Şən, uçuq yerlərdə gəzim hər yanı,
Əlimə keçirim bütün dünyanı.
Səncab ölkəsinin başında durum,
Səqlab gümüşünə sikkəmi vurum¹⁹.

Burda XII əsr Gəncə ziyalısının təsəvvürlərinə uyğun olaraq ancaq bəzi ştrixlər dəyişdirilmişdir (rusların Bərdə yürüşü barədə yuxarıdakı söhbətdən aydındır ki, Nizami bilərəkdən Səqlab-slavyan mövzunu ön plana çəkir). Məzmun isə Arriandakı kimidir.

Plutarx da Aleksandrın hind himnosofistləri ilə görüşdüyünü yazır, lakin tamamilə başqa redaktədə. Plutarxa görə filosoflar 10 nəfər idilər, verilən suala «tutarlı və qısa cavab verməkləri ilə şöhrət tapmışdılar». Aleksandr onlara bir neçə çox çətin sual verib **şərt kəsir ki**, pis cavab verənləri öldürəcəkdir. Kəskin dialoq baş verir. «Dünyada kim daha çox mövcuddur – diri və ya ölü?» sualına Aleksandr belə cavab alır: «Diri, ölü mövcud deyildir», «necə ən çox sevilən şəxsiyyət olmalı?» sualına – «gərək qüdrətli olasan, lakin qorxunc yox»; «yaşamaq və ya ölüm – hansı daha güclüdür?» sualına – «yaşamaq. Bu qədər (güclü) iztirablar ancaq ondandır».

Bildiyimiz kimi, «İsgəndərnamə»nin ikinci kitabı – «İqbalnamədə» hindli həkimin İsgəndərlə söhbəti fəslidir. Gəlin fəslin məzmununu tələsmədən dərk etməyə çalışaq. İlk növbədə Nizami tərəfindən «dekorların» yerinin dəyişdirilməsi gözə çarpır. Lakin Nizami yazısına diqqət verin. Müsahibə başlamazdan qabaq hindli qoca İsgəndərə bildirir ki, başıbağlı (gizli) çox sözləri var, onları şərh edə bilən adam az tapılar. O, İsgəndərə açıqdan-açığa inamsızlıq göstərərək **şərt qoyur ki**, suallara xoşluqla (qəzəblənmədən) cavab versin. Çox mühüm psixoloji məsələdir – Arrian və Plutarxın yazılarında sofistlərin İsgəndərə münasibəti və inamsızlığı burda açıq ifadə olunmuşdur. Suallara baxaq. Kəskinliyi, dərinliyi, qeyri-adiliyi və hətta bir növ asiliyi ilə onlar, sofistlərin Arrian və Plutarx redaktəsində bizə çatan lakonik ifadələri səviyyəsindədir: Tanrıya hansı yolla qovuşmaq olar? Yaradan birdirsə, onu necə

görmək olar? Nə üçün cahan ikiyə bölünsün – gözəl bu dünya varsa, başqa bir dünya aramaq nəyə gərəkdir? Əgər daimi yerimiz axirətə, nə üçün əvvəlcə bu dünyaya gəlmişik?²⁰ və i. a. Maraqlıdır ki, belə suallar verən qoca həkim özünü «hindlilərin başçısı» (rəhbəri) kimi İsgəndərə təqdim edir. Nizamişünas C.V.Mustafayev yazır ki, bu sözlər qocanın ali kahin silki brahmanlara mənsub olduğunu göstərir²¹. Aleksandr ilə görüşən himnosofistlər də brahman idilər²².

Beləliklə, Nizami sualların fəlsəfi kəsərini saxlamaqla onları XII əsr oxucusunun intellektual ehtiyac və tələbinə uyğunlaşdırmışdır. Personajların yerləşməsinə gəldikdə isə, Nizami İsgəndəri «filosof-hökmdar», insan oğlunu düşündürən, ən çətin problemləri izah və həll etmək gücündə olan kamil qəhrəman kimi qələmə almışdır; hindli həkimin asi suallarını «dəf edib» onun varlığından «əhrimənliliyi» çıxarmaq belə bir qəhrəmanın mənəvi borcudur.

Nəhayət, bir şeyi də unutmayaq. Yuxarıda biz gördük ki, Aleksandrdan cəmi bir neçə yüz il sonra yaşayan Arrian və Plutarx, hindli brahmanlar ilə görüş epizodunu bir-birinə oxşamayan iki müxtəlif redaktədə təsvir etmişlər. Həmin hadisədən 1500 il ötdükdən sonra gəncəli həkim Nizaminin eyni mövzunu, ilkin qaynaqlardan fərqli olaraq, yeni və özümlü bir redaktədə işləməsi tamamilə təbii haldır.

Dördüncü nəticə: Nuşabə hekayəti ilə yanaşı, «İsgəndərnamə»nin qalan əsas fəsil və parçalarının məzmunu da antik və orta əsr tarixi ədəbiyyatı və onun sayəsində əsrlər boyu genişlənilib cilalanan şifahi el rəvayətləri ilə «genetik» bağlılıqdadır.

Bəs, Nizami özü öz mənbələri, konkret olaraq bu və ya başqa qədim tarixi yazılar haqqında heç olmasa ötəri bir söz söyləyibmi?

«İsgəndərnamə»nin giriş parçalarında, xüsusilə «Dastanın xülasəsi və İsgəndərin cahangirlik tarixi» adlanan **icmal** fəslində bizi maraqlandıran məsələyə dair son dərəcə qiymətli məlumat verilmişdir.

İsgəndər haqqında heç bir əsərdə
Məlumat görmədim yığcam bir yerdə.
Sözlərlə dolmuşdu xəzinə içi,
Ancaq hər nüsxə bir dağınıq inci.
Hər köhnə nüsxədən əsas alaraq,

Onu öz şerimlə bəzədim ancaq.

Ən qədim (?? نوى – yeni olmalıdır. – S.Ə.).

Tarixi əsərlərdən mən,

Yəhudi, nəsrani, pəhləvilərdən

Ən incə sözləri əlimə saldım,

Qabığı ataraq, məğzini aldım.

Müxtəlif dillərdən yığdığım sözlər,

Bunlardan düzüldü yazdığım əsər.

Saydığım dilləri ətraflı bilən

Saxlar öz dilini mənə töhmətdən²³.

Nizamiyə həsr etdiyi başlıca əsərlərin hamısında bu yazıya müraciət edən yenə Y.E.Bertels olmuşdur. Aldığı nəticə də budur: «Nizami Aleksandra xüsusi olaraq həsr edilmiş **heç bir kitabın üzünü görməmişdir**. Deməli, Psevdo-Kallisfenin pəhləvi variantı və ya onun ərəb tərcüməsi Nizamiyə bəlli olmamışdır»²⁴. Halbuki, yuxarıdakı parçanı gətirməmişdən əvvəl Bertels tamamilə başqa bir fikir söyləmişdir: «Nizami axırıncı poemasını yazmağa başlarkən, həmişəki adət üzrə, **mənbələri öyrənmək üçün əvvəlcə böyük iş aparmışdır**»²⁵. Bir-birinə daban-dabana zidd olan bu tezisləri uzlaşdırmaq, bu açıq-aşkar ikili mövqeyi anlamaq necə mümkün olsun? Əgər Nizami İsgəndər haqqında, yəni poemanın mövzusu üzrə, təkrar edirik, heç bir kitabdən, hətta Psevdo-Kallisfen romanının şərq variantlarından istifadə etməmişə, mənbələri öyrənmək yolunda nəinki «böyük işdən», ümumiyyətlə heç bir işdən danışmaq mümkün deyildir.

Biz bu fikirdəyik ki, hər **köhnə nüsxədən** (hər hansı xəttatın köçürdüyü **kitabdan, manuskriptdən**), «**yeni tarixi əsərlərdən**» (Bertels özü burda ərəb dilindəki kitabların nəzərdə tutulduğunu söyləyir) və nəhayət **xristian, yəhudi, pəhləvi** dillərində olan kitablardan istifadə etməsi barədə Nizaminin sözlərinə inanmamaq üçün korifey nizamişünasın əlində heç bir ciddi əsası yox idi. Ona görə ki, şair öz fikrini tamamlayaraq peyğəmbərəcəsinə söyləmiş: əgər mənim oxucum bu **saydığım** dilləri **bilirsə** (agahdırsa), mənə töhmət etməyə əsası (dili) olmayacaqdır. Ancaq həmin dilləri babat bilən bir sənətkar öz əsərini bu qədər məsuliyyətlə, könüllü şəkildə gələcəyin məhkəməsinə verərdi. Qoy, şərqşünasların gənc

nəsilləri kimin haqlı olduğunu yeni araşdırmalar ilə sübuta yetirsinlər.

Ədalət naminə söyləməliyik ki, Y.E.Bertels şairin dolayı yolla xristian kitabları ilə tanışlığını mümkün sayırdı. O, yazmışdır: «...yəhudi və nəsrani kitabları adı altında o (Nizami) nə demək istəyirdi? XII yüzildə Azərbaycanın, xüsusilə Gəncənin etnik tərkibini nəzərə aldıqda ehtimal etmək olar ki, şair dostlarının köməyi ilə («İsgəndərnamə»yə yazdığı girişdə bu ifadə belədir: «şair ya bilavasitə ya da üçüncü şəxslərin yardımı ilə» – (S.Ə.) gürcü, erməni və suriya kitabları ilə tanış ola bilərdi. Beləliklə, «müsəlman» rəvayətlərindən başqa, antik dünya ənənələrinə doğru onun qarşısında ikinci bir yol açılırdı»²⁶.

İnamlı səslənməsinə baxmayaraq, bu mülahizə də tutarlı izahat tələb edir. Göründüyü kimi, müəllifin ehtimalına görə; Nizami ancaq gürcü, erməni və Suriya kitabları ilə tanış ola bilərdi. Onun konsepsiyası Nizaminin nəinki şərq mənbələri («müsəlman» rəvayətləri nəzərə alınmazsa), həm də yunan ədəbiyyatı ilə tanışlığını ümumiyyətlə inkar edir. Halbuki Nizami bu sonuncuya pis bələd olmadığını poemanın ikinci kitabında bildirir:

İstər Rum elində, istər Yunanda,
Dünya dillərində nə var cahanda,
Buyurdu tərcümə edilsin bütün
Bilik xəzinəsini doldurmaq üçün.
Onun yaratdığı birinci əsər
Dünyaşünaslıqdan verirdi xəbər.
O biri ruhani sirlərə açar,
Onunla yunanlar əbədi yaşar.
Bir də «**İsgəndərin Qeydləri**»dir...
O gövhər kanımı yox edib rüzgar,
Bircə «**İntiyaxis**» qalib yadigar²⁷.

Yalnız «müsəlman rəvayətlərinə» üz tutan və gəncəli dostlarının (onların içində gürcü, erməni və ya Suriya dillərini bilənlər həqiqətən ola bilərdi) köməyinə möhtac olan bir sənətkarın, İsgəndərin adı ilə bağlı olaraq, dünyaşünaslıqdan, yəni siyasət, fəlsəfə və kosmoqrafiyadan tutmuş «ruhani sirlərə» (ilahiyyata) qədər qlobal diapazonlu bir elm xəzinəsindən xəbər verməsi ağılasığan bir

iş deyil. Bəs peşəkar tarixçilərdən çox azının adını eşitdiyi «İsgəndərin qeydləri» adlı sənədlər toplusunu şair necə dilinə gətirə bilərdi? Məsələ bundadır ki, həmin bu «qeydləri» Nizami təxəyyüü uydurmamışdır. Ellinşünaslıqda artıq müəyyən olunmuşdur ki, Arrian və başqa qədim tarixçilər bir sıra sənədli mənbələrdən istifadə etmişlər: dövlət yazışması, o cümlədən Aleksandrın məktubları (yeri gəlmişkən: Arrianın yazdığına görə hind müharibəsindən sonra, yəni ölümündən bir az qabaq Aleksandr anası Olimpiadaya məktub göndərmişdi; Nizami həmin epizod ilə tanışlığını «Şərəfnamə»nin xüsusi fəslində əks etdirmişdir). Hərbi əməliyyatlar haqqında hesabatlar, nəhayət **gündəlik qeydiyyatlar** buraya daxil idi. Ən maraqlısı budur ki, makedoniyalı çar bu qeydiyyatların aramsız olaraq yazıya alınmasına xüsusi nəzarət etmişdir²⁸. Nizami həmin «Gündəlik qeydləri»mi nəzərdə tutur, yoxsa Laq oğlu Ptolemeyin «Qeydləri»ni [Ptolemeyin **Aleksandra həsr olunmuş** əsəri məhz belə, yəni («Aleksandr haqqında» qeydlər) adlandırmış]²⁹ – indi söyləmək çətindir. Başqa bir yerdə Nizami, Aristotel, Platon və Sokrat tərəfindən yazılmış üç «Nəsihət» kitabından İsgəndərin istifadə etdiyini xatırladır³⁰. «İntiyaxis» sözü də uydurma deyildir, Aleksandrdan sonra Şərqdə hakimiyyətdə qalmış yunanlar haqqında kitabdır. Bundan əlavə, «İsgəndərnəmə»də işlənmiş yunan söz və adlarına diqqət edərkən, onlara üz tutan şəxsin yunancaya az-çox bələd olmasına şübhə qalmır. **Okeanos** (Nizami xüsusi olaraq qeyd edir ki, **məhz yunanlar** ümmana belə deyirlər), **Makedoniya** və **Arşimides** kimi onlarca sırf kitab mənşəli sözlər bunu sübut edir³¹. Bəs Aristotel və Platon ilə yanaşı, Fales Miletski-**Valis** (e. ə. 624-547-ci illər), Plini-**Belinas** (eramızın 23-79-cu illəri), Porfiri Sırıyski-**Farfuriyus** (eramızın 233-304-cü illəri) kimi Şərqdə nisbətən az tanınan alimlər haqqında məlumat «İsgəndərnəmə»yə necə və hansı yolla düşə bilərdi? Ay Sizi, gəncəli İlyas ibn Yusif Nizami; ancaq «müsəlman» rəvayətləri bildiyiniz halda, dostlarınızı aman vermədən işlətməmiş, onların köməyiylə yunan kitablarındakı bilikləri əvvəlcə «Bloknot»a almış, sonra da «İsgəndərnəmə»yə caladırmısınız. Cümlənin bu yüngül düzümünə görə oxucu bizi qınasa haqlıdır. Fəqət Nizami irsinə aid olan ciddi mənbəşünaslıq məsələlərinin mahiyyətə belə bir səviyyədə qalması hamımızı düşündürməlidir.

Nizaminin antik elmi-mədəni irs ilə tanışlığı haqqında söhbəti qədim yunan yazıçısı Ksenofontun (e. ə. 445-335-ci illər) «Kiropediya» adlı əsərinin müqayisəsi ilə bitirmək istərdik. «Kiropediya» – «Kirin tərbiyəsi», antik dünya fikrində ideal monarx «Siyasətnamə»si, katexizisi deməkdir. Janr etibarilə bu bədii tarixi-fəlsəfi romandır; bütün hadisələr qədim İran (Əxəməni) hökmdarı «böyük» Kirin (e. ə. 550-529), şəxsiyyəti üzərində qurulmuşdur³². Tarixi faktlar ancaq köməkçi, «dekorativ» yük daşıyır; onların doğruluğu Ksenofontu əsla narahat etməmişdir.

Nizami «İsgəndərnəmə»sini Ksenofontun kitabı ilə tutuşdurduqda müəyyən janr oxşarlığı gözə dəyir. «İsgəndərnəmə» poemasında da tarixi hadisələrin bir qismi sərbəst interpretasiya üzərində qurulub işlənmişdir. Lakin «Kiropediya», «Aleksandr haqqında roman» (və müəyyən ölçüdə «Şahnamə»dən) fərqli olaraq, **bütün** hadisələrin **tamamilə** sərbəst, yalnız müəllifin istədiyi şəkildə yerdəyişməsi və hətta «zorlanması» Nizami əsəri üçün xas deyildir. Biz bunu, İsgəndərin anadan olmasından başlayaraq sonrakı süjet boyu verilən təsvirlərdə dəfələrlə görə bilirik. Nizami onun əli çatan mənbələrdəki məlumatın «tutarlı yerini» yazıya almağı üstün tuturdu. Bir sıra əlavələrə və «anoxronizm» hallarına gəldikdə isə (Kəbə ziyarəti, ruslarla müharibə və s.), bunlar ya kitabın ümumi konsepsiyasından və yeni tarixi hadisələrin aktuallığından, ya da əsərin janr xüsusiyyətlərindən və ümumşərq ədəbi ənənələrindən irəli gəlir. Zira «İsgəndərnəmə» bir ölkəni deyil, **dünyanı** necə idarə etmək barədə şahlar üçün yazılmış **nəsihətverici, öyrədici** kitabdır. Məhz bu baxımdan da «Kiropediya»dan başlanan çox qədim mədəni ənənənin davamı sayıla bilər. Nizaminin böyüklüyü bir də ondadır ki, Ksenofontun Şərq dünyası, Şərq xalqları üzərinə qoyduğu mənəvi borcu son damlasınadək Avropaya, Yunanıstana qaytarmış oldu: Ksenofont qədim Elladaya – bəşərin bu sivilizasiya beşiyinə qarşı yüz ilə yaxın talançı müharibə aparan Şərqin «nüməyəndəsi» Kiri öz kitabının ideal qəhrəmanı etməkdən qorxmamışdısa, Nizami də həmin Elladanın cahangiri – Şərq xalqlarının tarixi və mədəni institutları yerində zorla ellin qaydalarını qoymağa çalışan Aleksandri ideal «filosof-hökmdar», baş qəhrəman kimi təsvir etməkdən çəkinməmişdi.

Bir neçə söz şərq, xüsusilə ərəb mənbələri haqda. Əlbəttə, bu haqda şərqşünaslıqda kəsərli sözlər deyiləcəyinə biz şübhə et-

mirik. Ərəb və pəhləvi dillərinə Nizaminin bələd olmasına şübhə etmək mümkün deyildir. Təkcə bunu söyləmək kifayətdir: sırf tarixi araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, rusların 944-cü il Bərdə yürüşünü Nizami «kiçik bir fərqlə Təbəri tarixində olduğu kimi təsvir etmişdir»³³. Həm də yaxşı məlumdur ki, yuxarıda adları çəkilən qədim alimlərin (Aristotel, Platon və s.) yazıları yüz il qabaq ərəbcəyə çevrilmiş və bu əsərlərə dair şərqdə bir sıra şərhlər yazılmışdı.

Beşinci və sonuncu nəticə: «İsgəndərnamə»dəki tarixi məlumatın böyük bir qismi antik dövr və orta əsr tarixi-coğrafiya ədəbiyyatından əxz edildiyi üçün pozitiv elmi və idraki tutarını saxlamaqdadır. Qədim vikinq və varyaq saqaları (dastanları) Skandinaviya tarixini, «İqor polku dastanı» qədim rus və Dəşti Qıpçaq türkləri tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz informasiya mənbəyi sayıldığı kimi, «İsgəndərnamə»də («Kitabi Dədə Qorqud», hürufilik ədəbiyyatı və s. nəhəng ədəbi xəzinələrimiz üçün də bunu söyləmək olar) xalqımızın tarixini, onu dünya mədəniyyətinin ocaqlarına bağlayan çox qədim kökləri öyrənmək baxımından misli olmayan bir məxəzdir. Bəzi fəsilləri isə tariximizin sanki nəzmə alınmış salnaməsidir. Bu salnamənin ucsuz-bucaqsız informativ imkanlarını üzə çıxarmaq peşəkar elmi metoda, vahid tarixi-filoloji kompleks araşdırmasına yiyələnməyi tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Геродот. История. IV, 110-116. М., 1972.
2. Диодор. Историческая библиотека. XXVII, 77, 1-3. Арриан. Походы Александра. М.; Л., 1962 (Diodor, Arrianın kitabına əlavə şəklində çap edilmişdir).
3. Plutarx. Aleksandr, 46. Arrianın adı çəkilən kitabına əlavə şəklində çap edilmişdir.
4. Арриан. Поход Александра. VII, 2-6. Əski yunancadan ruscaya çevirəni M.Y.Sergeyenkodur. М.; Л., 1962.
5. Арриан. I, 23, 7-8.
6. Б.Грахов. Пережитки матриархата у Сарматов. «Вестник древней истории». М., 1947. №3.
7. Армянская география VII века по Р. X. СПб, 1877. С. 38.

8. История Агван Моисея Каганкатватси. СПб., 1861. С. 92, 116. З.М.Буниатов. О деятельности каталикоса Албании Виро (596-630). «Ближний Восток и Средний Восток». М.; Л., 1962. С. 15-20.

9. «Врата Древнего Востока». Poeziya almanaxı. Qeydlər və şərhlər V.Aslanovundur. В., «Yazıçı», 1980.

10. Арриан, III, 29, 2; 30, 8; Диодор, XVII, 82, 1.

11. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə (Şərəfnamə). В., 1964. S. 188.

12. Моисей Хоренаси. История Армении. М., 1858. Кн. III, гл. 36; Фавстос Бузанд. Истории Армении. Е., 1953. Кн., IV, гл. 59; Егише. О Вардане и войне армянской, Е., 1971. С. 55-61.

13. Bəlkə Duval/Dəval adı altında Nizami öz gözü önündə növbəti Gəncə basqınına başçılıq etmiş Gürcüstan siyasi xadimi (əslə osetindir), çariçə Tamaranın əri David Soslanı vermək istəmişdir? Nizami ad çəkə bilməzdi? Gəncə yol ağzında idi, mənfur Gəncə hakimi Əmir Miran isə David Soslanın əlində oyuncaq olduğundan şairə bunu bağışlamazdı.

14. İsgəndərnamə (Şərəfnamə). S. 190-207.

15. Təəssüf ki, görkəmli ədib, mütərcim və müəllimimiz Abdulla Şaiq bu sözü şəxsi ad kimi deyil, hərfən «taysız gözəl» kimi çevirmişdir, baxın: İsgəndərnamə (Şərəfnamə). S. 283. Nistandərəhan adlı personajın «İsgəndərnamə»də verilməsinə hələ Y.E.Bertels diqqət yetirmişdir (Иизами и Физули. С. 380).

16. Y.E.Bertelsin əsərlərində hər iki poemanın süjet fərqləri, Şərqin iki nəhəng söz ustasının yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili geniş yer tutur. «Nizami və Füzuli» monoqrafiyasında bu məsələyə ayrıca fəsil həsr edən Bertels, İsgəndər obrazının uşaqlıq illərindən ta Kaydafa – Nüşabə görüşünədək psixoloji traktovkasında Nizaminin çox-çox yüksəkdə durduğunu xüsusi qeyd edir (Firdovsidə İsgəndər Kaydafa sarayının bər-bəzəyindən şaşırır, çariçə qarşısında diz çökərək yer öpür. Nizamidə obrazın davranış psixologiyası daha inandırıcıdır: Persopol sarayının görünməmiş dəbdəbəsini və variiyyətini ayaqlar altına atan İsgəndər, parlaq Bərdə sarayına və Nüşabənin «billur taxtına» ancaq gözucu baxır, özünü ov meydanında əylənən aslan kimi aparır və s).

17. İsgəndərnamə (Şərəfnamə). S. 54-55; Y.E.Bertels. Низами и Физули. С. 372.

18. Арриан, VII, 1, 6.

19. Плутарх. Александр, 64.

20. İqbalnamə. S. 90-98.

21. С.Mustafayev. Философские воззрения Низами. В., 1962. S. 78. Müəllif hindli həkimin İsgəndərlə söhbəti mövzusunun qədim Hindistan fəlsəfəsinin materialist ənənə-sinə Nizaminin münasibəti baxımından araşdırmışdır.

22. Y.E.Bertels. Низами и Физули. С. 346-347.

23. İsgəndərnamə (Şərəfnamə). S. 56.
 24. Y.E.Bertels. Nizami. S. 207.
 25. Yenə orada; həm də baxın: İsgəndərnamə (Şərəfnamə). Giriş. S. 9.
 26. Y.E.Bertels. Nizami. S. 208.
 27. Şərəfnamə. S. 43. Müqayisə edin: Şərəfnamə. Elmi-tənqidi mətn. S. 24-25.
 28. Baxın: O.O.Крюгер. Арриан и его труд «Поход об Александре». Арриан. Поход Александра. С. 5-44.
 29. B.Q.Qafurov, D.İ.Sibukidis. Göstərilən əsər. S. 8.
 30. İqbalnamə. S. 113.
 31. İqbalnamə. Elmi-tənqidi mətn. B., 1947. S. 129, 132 və b.
 32. Baxın: E.Д.Фролов. Ксенофонт и его «Киропедия». Киропедия. М., 1976. С. 256-257.
 33. M.X.Şərifli. IX əsrin II yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. B., 1978. S. 148.

*«Azərbaycan». Ədəbi-bədii jurnal.
 Bakı, 1983. №8. S. 177-188.*

AZƏRBAYCANDA BİDƏTÇİLİK HƏRƏKATINA DAİR ƏDƏBİ QAYNAQLARIN ARAŞDIRMA TƏCRÜBƏSİNDƏN

İmadəddin Nəsimi və Şah İsmayıl Xətai irsinin öyrənilməsi təkcə ədəbiyyatçılarımız deyil, həm də tarixçilərimiz qarşısında yeni məsələlər qoymuşdur. Bunlardan biri, bəlkə başlıcası XIV-XVI yüzillərdə feodal cəmiyyəti ideologiyasının, xüsusilə utopik xalq görüşlərinin araşdırılması ilə bağlıdır. Böyük mövzudur, lakin onu «ram etmək» yolunda çətinlik təkcə mənbələrin qıtlığında deyil, sınınmış, yoxlanılmış araşdırma təcrübəsinin azlığındadır. Həqiqətən «hələ bizdə bədii əsərdən tarixi mənbə kimi istifadə metodikasını hazırlanmamışdır»¹.

Xətai «Divanı»nda 12 beytə sığınan bir qəsidə var. «Divanı»nın iki elmi tənqidi mətni əlimizdədir. Hər ikisində də: prof. Turxan Gəncənin hazırladığı 1959-cu il Neapol çapında və filologiya elmləri doktoru Əzizəğa Məmmədovun 1966-cı ildə həyata keçirdiyi Bakı daş çapında həmin qəsidə sıra düzümündə 13-cüdür².

Təəccüblü görünsə də, qəsidənin kimin qələmindən çıxması sual altındadır, çünki Nəsimi «Divanı»nın 1973-cü ildə eyni üsulla həyata keçirilmiş basımında da həmin 12 beytə rast gəlirik³. Elmi-tənqidi mətni hazırlayan prof. C.V.Qəhrəmanov haqlı olaraq məsələnin xüsusi araşdırmaya ehtiyacı olduğunu söyləyir. Onun fikrincə Nəsimi «Divanı»na düşən bir sıra şerhlər «dilinin sadəliyinə, üslub xüsusiyyətlərinə, şiəlik məzhəbinin üstünlüyünə görə» Xətəinin olmalıdır; 13-cü qəsidəyə gəldikdə isə, tərtibçinin mülahizəsinə görə onun «kimə aid olması şübhəlidir»⁴. Nəzərə almaq lazımdır ki, Nəsimi «Divanı»nın çapı üçün istifadə olunmuş 5 əlyazmasından ancaq birində tərtibçi həmin yazıya rast gəlmişdir (Bakı nüsxəsinin 152v səhifəsində). Halbuki, Xətai «Divanı»nın elmi-tənqidi çapı üçün Neapolda və Bakıda tutuşdurulmuş bütün əlyazmalarında

(Paris I və II, London, Vatikan, Daşkənd, Ərdəbil, Məzari-Şərif nüsxələri, habelə İstanbul nəşri) bu şer vardır.

Budur müəmmalı 12 beytlik qəsidə:

- ۱ حقیقت بحر ذاتونک اکبر اولدی
- مناقولدک انونک بیگ کوهر اولدی
- ۲ محمد مصطفی دور کات کوهر
- گمال قدر تولدک حیدر اولدی
- ۳ حس دور ملک عشقونک دونموریاری
- انونک حسنیه یوسف پیاکر اولدی
- ۴ حسین کر بلا دور شاه معنی
- انکا سکر اونلر کافر اولدی
- ۵ علی زین العبادنک باقری بیل
- حوالی لار امام جعفر اولدی
- ۶ امام کاظم علی موسی رضادک
- نقی دور بانقی شه عسکر اولدی
- ۷ ایرشدی وحده حق صاحب زمانونک
- اولو دیوان قورولدی مشر اولدی
- ۸ اولار که تابع مروانی لار دور
- سورولدی چیندی دین دن ابتر اولدی
- ۹ شاهونک اولادینه اقرار ایدی لار
- انخی لار نمازی لر ابدال لر اولدی
- ۱۰ ولایت باغچه سینونک باغبانی
- اوزین آجیدی جهانان اوزر اولدی
- ۱۱ تبلیسی ظهور اولدی امامونک
- نوارج کورمدی کور کور اولدی
- ۱۲ شاهونک آستانه سنده قولای چونج
- خطایی جمله سدن کتر اولدی

Birinci altı beyt qızılbaşlıq üçün ənənəvi süjet üstündə qurulmuşdur, bir növ giriş yükü daşıyır. Baş mövzuya keçmək üçün burada peyğəmbərdən başlayaraq Səfəvilərin guya iyirmi altı arxa əvvəl əcdadı olmuş imam Musa əl-Kazımın ünvanına isnad edilmişdir.

Baş mövzu yeddinci beytdən ortaya gətirilir. Bu mehdilik, məsihəlik (messiya) mövzudur. «İrşişi vədəsi sahibzamanın»

söyləməklə müəllif, kütlələrin illər boyu yoluna göz dikdiyi haqq və ədalət səltənətinin artıq qurulduğunu təntənə ilə bildirir.

Xətəi «Divanı»nda öndə yerləşən şerlərin heç birində sahibzaman vədəsinin irişməsi və mənəvi düşmənlər üçün «ulu divan» qurulması barədə iqraredici məlumat yoxdur. İlk şerlərin mövzusu hələ sırf şiəlik təriqət ehkamlarına toxunur. Hələ «biçarə Xətəinin pənahi Allahu Muhamməd və Əlidür»; Xətəinin şahı Əli Mürtezadır, «Muhamməd Mustafa sahib cəqadur», Xətəi isə «canu dildən şahə (Əliyə) quldur»⁵. Düşmənlər (əleyhdarlar) ilə barışmaz qarşıdurma əhvalı onu döyüşə, savaşlara çəkməkdədir («Xətəiyəm bu gün meydan içində, xəvariclər gözünün xəncəriyəm»). Zamanın sahibi hələ qeyd-şərtsiz olaraq peyğəmbər verilir: «Muhamməd ol sahibzamanın mütiyəm əmrinə düşər xəybəriyəm». Bu bəsit sətirlərin içində yalnız bir yerdə Səfəvilərin ənənəvi düşmənlərinin (onlar «kafir» sayılan atəşpərəst gəbrilərilə yanaşı qoyulur) yenilməsindən danışılır («işarət qıldığıyçün bir nəzər şah, o gün də gəbrü-mərvan dərbədərdür»). «Qızıl bayraq, qızıl tac (12 qırmızı dilimli qızılbaş «taci heydə»inə işarədir – S.Ə.), geyinsə qazilər o gün hünərdir», söyləyərək müəllif, «Müəvi ləşgərinə» qoyun sürüsünə bənzədib öyünür⁶. Düşünmək olar ki, sıra ilə 7-ci olan bu yazı «mərvani-müəvi» qüvvələri ilə qızılbaşların ilk toqquşmalarından birinin təəssüratından irəli gəlmişdir.

13-cü şer isə yüksək major ruhdadır, düşmənlər üzərində qələbə burada bir fakt kimi verilir: «irişdi vədəsi sahibzamanın, ulu divan quruldu, məhşər oldu; olar ki, tabei Mərvanilərdir⁷, sürüldü çixdı dindən əbtər oldu». Bizə belə gəlir ki, bu yazı 1500-1501-ci illər hadisələri, İsmayıl Səfəvinin Təbrizdə şahlıq taxtına çıxması və qızılbaş dövlətinin de-facto bərqərar olması ilə bilavasitə bağlı olaraq yaranmışdır.

Özünə diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də budur ki, mehdilik dövrünün çatdığı xəbər verən müəllif bu yazıda hələ özünü Mehdi kimi qələmə verməyib. O, özünü yalnız «şahın astanasında»kı qulların biri və hamısından da kəmtəri adlandırır.

Qəsidənin mənbəşünaslıq dəyəri bir də odur ki, bu qəsidə Xətəi «Divanı»nda həm özündən əvvəlki, həm də sonrakı şerlər ilə qırılmaz məntiqi bağlılıqdadır. Bu bağlılıq, mehdilik məsələsinə müəllif münasibətinin sonrakı təkamülünü və dinamizmini izləməyə imkan verir. Doğrudan da: 13-cü qəsidədən cəmi iki yazı sonra

«Adım Şah İsmayıl haqqın səriyəm, bu cümlə qazilərin sərvəriyəm» beyti ilə başlanan şer gəlir. Burada müəllif özünə artıq birbaşa imamlıq şərəfəti verməyə çalışır, həm də öz düşmənləri üzərində qələbə qazandığını inamla bildirir: «Anamdır Fatimə, atam Əlidür, on iki imamın mən dəxi biriyəm. Atamın qanını aldım Yeziddən, yəqin bilgil ki, nəqd heydəriyəm»⁸. Sıra düzümündə 16-cı yerləşən bu yazı araşdırma obyektimiz olan 13-cü şer ilə məzmunca bir-birini tamamlayır.

Sanki qarşımızda siyasi gündəlik və ya təəssürat dəftərçəsi vərəqlənir. Birincisi, heç bir şübhə qalmır ki, artıq şirvanşah Fərrux Yasər, yəni müəllifin babası şeyx Cüneydin və atası şeyx Heydərin qanlarına bais olmuş bir nəslin nümayəndəsi qətlə yetirilmiş, sonrakı maniələr də aradan götürülmüş, nəhayət Səfəvilər və qızılbaş qoşunu öz yeniyetmə başçılarını Təbrizdə taxta oturtmuşlar. Bu iki yazının (13 və 16-cı şerlər); məzmunca birliyinin qiyməti ondadır ki, tarixi informasiya bir növ sənədləşdirilir. İş bundadır ki, «Divan»ın Neapol və Bakı çaplarında həmin şerdən əvvəlki yazıların heç birində (hələ onu demirik ki, birinci beytdə) müəllif özünü haqda «adım Şah İsmayıl» yazmamışdır. Əvvəlki şerlərdə bir qayda olaraq o özünü «Bəndə Xətai», «Günahkar Xətai», «Xətai-xəstə», «Biçərə Xətai», «Bağışla Xətəinin xətasını», «Miskin Xətai» və s. nisbələri ilə təqdim edir. Buradan mətnşünaslıq üçün belə bir faydalı nəticə alınır: «Divan»ın daxilində şerlərin düzülüş nizamı əsərlərin və onların təmsil etdiyi hadisələrin tarixi xronologiyasını bərpa etmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

İkincisi və başlıcası. İsmayıl sadəcə olaraq şahlığa çıxmayıb, məhz «haqqın səri», on iki imamın «dəxi biri» kimi zühur olub. Yuxarıdakı yazıların yaxın qonşuluğunda (sıra ilə 18-ci şer) bəyan edir ki: «Sultan sərəpərdə zühur oldu çu Mehdi, faş oldu şahənşah ki, dövrani Əlidür»⁹.

Fikir tamamlanır. Əlallahılıq (Əlilahlilik) məzhəbinə tam uyğun olaraq, «şahənşah» – Tanrı Əlinin təmsalında və Xətai substansiyasında on iki imamın biri kimi «faş oldu»; Mehdi örtüyü üzündən götürüb zühur etdi, «Dövrani-Əli» gəlib çatdı.

Bu yeni, bir növ «göydəndüşmə» əhkam və çağırışlar qısa bir müddətdə formalaşsa da, qızılbaş «auditoriyası» üçün çox güclü səslənməliydi. Əlbəttə, inanc effekti rəşional izahat hesabına deyil, təriqət başçısının şahənə amiranəliyi və qılincinin kəsəriylə qaza-

nılırdı. Etiraf etmək lazımdır ki, onun kəlamları mükəmməl bir poetik dildə, özü də xalq yaradıcılığına çox yaxın, axarlı və anlaqlı bir dillə yazıldığı (həm də söyləndiyi) üçün böyük emosional təsir gücü kəsb edirdi:

«Allah, allah deyin ğazilər, ğazilər deyin şah mənəm.
Qarşı gəlin, səcdə qılın, ğazilər deyin şah mənəm.
Uçmağda tuti quşuyam, ağır ləşgər ər başıyam,
Mən sufilər yoldaşıyam, ğazilər deyin şah mənəm.
Qırmızı taclı, boz atlı, ağır ləşgəri heybətli
Yusif peyğəmbər sifətli, ğazilər deyin şah mənəm.
Xətaiyəm al atlıyam, sözü şəkərdən datlıyam,
Mürtəza Əli zatlıyam, ğazilər deyin şah mənəm»¹⁰.

Həm də bu sözlər xitabət deyil, əmrdir, «Mürşidi-Kamilin» müqəddəs iradəsidir. Onun xilafına çıxmaq «rəfiqim ğazilər» adlandırdığı təriqət döyüşçü-müridləri, bütün ordu və bütün ölkə əhalisi üçün kafirlikdən, düşmənçilikdən də pisdır («Əzəldən şah bizim sultanımızdır, pirimiz, mürşidimiz, xanımızdır; Xətai der: məvali-sirri-Heydə, şahi həq bilməyən düşmanımızdır») ¹¹. Belə yazılar dövlət və təriqət başçısının ruhani nüfuzundan daha çox bəlkə də onun dünyəvi hakimiyyətinə müqəddəslik möhürü vurmaq məqsədi güdüdü.

Göründüyü kimi, Xətai «Divanı»ndakı 13-cü qəsidə məzmun etibarilə və onunla yaxın sırada yerləşən bir neçə şerlərin kontekstində götürüldükdə, tariximizin konkret, çox mühüm bir dövrü üçün tutarlı qaynaqlardan biri sayılmalıdır. Bu yazının Səfəvi dövlətinin məhz yaranış mərhələsi ilə bağlılığı şübhə doğurmur. Bildiyimiz kimi, həmin dövlətin qurulması mühüm daxili amillər, o cümlədən Azərbaycanı və bəzi qonşu ölkələri bürümüş qızılbaş hərəkəti sayəsində mümkün olmuşdur. Bu hərəkət ideoloji baxımdan, artıq şahlıq uğrunda mübarizə tələbatına tamamilə uyğunlaşdırılmış şialik biddətçiliyi bayrağı altında çıxış etmişdir. Təbiidir ki, həmin hərəkətin qələbəsi nəticəsində yaranmış olan dövləti müəllif (baş təriqət ideoloqu olmaq etibarilə) «sahibi-zaman», yəni mehdilik səltənəti, şer və günah əməlləri qətiyyətlə rədd edən haqq və ədalət səltənəti kimi qələmə verir.

Şiəlik bidətçiliyinə xas olan müəyyən təsəvvürlər – mehdilik və əlallahılıq hürufi ədəbiyyatı üçün də səciyyəvidir. Fəzlullah Nəiminin «Cavidan-e Kəbir» əsərində Əli peyğəmbərə bərabər tutulur və həqqin məzhəri kimi verilir. Bu xüsusiyyət hürufiliyi şiə bidətçiliyi ilə yaxınlaşdırır, hətta ona xaricən «şiəlik səciyyəsi» verirdi¹². Eyni hal Nəsimi irsinə də aiddir. Nəsimidə «Gəl, ey dərviş olan, dövrü qəmərdə sürək dövrən ki, xoş dövrənımızdır» və ya «Gəh çıxmışam İsa kimi, çərx üstündə oturmuşam, gəh varmışam Yusif kimi Misirdə sultan olmuşam»¹³ – kimi ifadələri var. Həyatının bir çağında isə böyük şair hətta yolunu gözlədiyi həqqi bulmuş sanır: «Dövrü Mehdidir, Hidayət eylədi sahibi-zaman, vəchini fəzl etdi yəzdan, gün kimi izhar məst»¹⁴.

Əslində isə oxşarlıq üzdəndir. Nəsimidə mehdilik «öz» mehdisini – fəzli bulmuş, mehdilik işığı bu qəhrəmanın varlığına həpmişdir. Nəsiminin də gözü yol çəkir, fəqət sosial mənəvi ədalətə dayanan bir cəmiyyət üçün. Bu gözləmə yolu şairə sonsuz gəlir. Və Xətəidə olmayan boyasız bir kəsərlə mövcud quruluş barədə hökmünü verir: «Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər eylə, aldanma anun alın»; «Xoş keçir ömrün, Nəsimi, sən cahanda yar ilən, aqıl isən təkyə qılma cahanın dinarına»; «Timarə könül verməgil, ey sayru, həkim ol, dərmanını dərd eylə ki, timar ələ girməz»¹⁵.

Əlbəttə, bu kiçik parçalar ilə Nəsimi dünyagörüşünün ümumi problemləri barədə biz fikir söyləmək məqsədini qarşıya qoymamışıq. Biz ancaq Nəsimi məramı ilə araşdırılan qəsidədəki fikirlərin bəm-başqa olduğunu göstərmək istərdik. Nəsimi ululuq, ucalıq, təmizlik, intellekt carçısıdır. Onun fikir dünyasında «hər qanda məskən eyləsə aşiq əmirdir», eşq və əql sahibi olduğu üçün də hamıdan ucadır – dünyəvi hakimiyyət və imtiyazları «əgriliklə» əlinə keçirənlərdən də: «Gəl, ey əgri, məni gər kim, cahanın padşahıyam»¹⁶.

Bir prinsiplial cəhəti də qeyd etmək istərdik. Nəsimi üçün nə şiə-sünnü qarşıdurma psixolojisi, nə də «mənafiq» Əməvi-Mərvanilərə qarşı qisasçılıq hissi ilə yaşayıb lənət yağdırmaq xasdır. Halbuki, araşdırdığımız qəsidə Xətəinin «qanə qan var» və ya «Əlin var, yaxşı sən qırdın Yezidi, cahandar olasan ta kim cahan var»¹⁷ və s. kimi cihad istiqamətli yazıları ilə açıq-aydın səsələşməkdədir.

Mehdilik mövzusu Nəsimi irsindən və bütövlükdə götürsək hürufilikdən fərqli olaraq qızılbaş təriqətində tamam başqa bir ideya yükü daşımış, sırf təriqət «biçiminə» baxmayaraq dünyəvi məram və ehtiraslara xidmət etmişdir. Xətəi özü bunu özümlü bir şəkildə dönə-dönə ifadə etmişdir:

Fəxr edib dərvişliyi aləmdə sultan olmuşuz,
Təkyəyi-fanidə bir qaç gün ki, mehman olmuşuz.

Yaxud: Şahi həq deyübən girdik bu yola,
Hüseyniyüz*, bu gün dövrənımızdır.

Nəhayət:
Xətəi Mehdi oldu,
İmamlar cəhdi oldu,
Gətir, getdi qəm-qüssə,
Şadilik vaxtı oldu¹⁸.

Mehdilik haqqında bütün bu növ yazılar 13-cü qəsidənin tarixi ünvanını yalnız Xətəi «Divanı»nda aramağın düzgün olduğunu göstərir. Nəinki ünvanını, həm də bu mehdiliyin bilavasitə hansı şəxsiyyətin adı ilə bağlılığını tam üzə çıxarır. Məzh Xətəi hakimiyyətə gəldikdən sonra təlqin etməyə çalışırdı ki, zamanın sahibi, imamın təcəllisi o özüdür və «ənbiya-xətmi» olaraq zühur etmişdir.

«İrişdi mürşidi-kamil xamu xalqa imam oldu,
Sevindi gəzilər cümlə ki, xətmi-ənbiyə** gəldi.
Həqqə məzhər durur adəm sücud et, uyma şeytanə
Ki adəm donuna girmiş xuda gəldi, xuda gəldi.
...Xəlilullah*** donun geymiş, verilmiş adı İsmayıl,

* «Hüseyni» dedikdə sufiyyətin ilkin şəhidlərindən Mənsur Həllac (X əsr) və ya Nəsimi nəzərdə tutula bilər. Əbu Reyhan Biruni bir yazısında Mənsur Həllacın bütöv adını «Əl-Hüseyni ibn Mənsur» göstərmişdir. Həm də Nəsiminin «Hüseyni» təxəllüsündən istifadə etməsi, şərqdə ikinci Mənsur Həllac sayılması məlumdur (Z. Quluzadə. Göstərilən əsər, s. 70, 153). Xalq rəvayətlərində hər iki əqidə şəhidi çağdaş və yoldaş sayılmışlar (V.A. Qordlevski, I, s. 430). Şah İsmayıl da özünü «Hüseyni» adlandırmış; səfəvi tarixçisi onun adını «Əbül Müzəffər şah İsmayıl Səfəvi əl-Musəvi əl-Hüseyni» yazır (Zeynal Abidin Əli. Təkmilat əl-Əxbar. S. 244 b / O. Efendiyev. Göstərilən əsər, s. 148).

** Peyğəmbərin möhürü (elçisi).

*** Allahın dostu, şəriətdə İbrahim (Avraam) peyğəmbərin ləğəbi.

Ona qurban olun canlar ki, allahdan nida gəldi.
...Bahadur gəzilər qopdi başında taci dövlət var
Olur Mehdi zaman dövrü, cahan nuri-bəqa gəldi»¹⁹.

Artıq heç bir əlavə izahat tələb etməyən bu yazı sırf tarixi qaynaqlarda öz təsdiqini tapır. «Təkmilat əl-Əxbar»ın müəllifi yazır ki, yeniyetmə İsmayılın başçılığı ilə qızılbaşların Şirvana yürüşü «sahibzəmanın zühur etməsinin başlanğıcı oldu»²⁰. Fransız islamşünası Anri Masse yazır ki, Səfəvi dövründə «sahibi-zaman» (Mehdi) üçün həmişə hazır vəziyyətdə yəhər altında xüsusi at saxlanılırdı²¹. XVI yüzilliyin başlanğıc hadisələrini gözləri ilə görmüş italyan hakimi Rota bildirir ki, Şah İsmayıl müqəddəs şəxsiyyətə olmasına inam qazandırmaq üçün üzündə duvaq gəzdirmiş; Şah İsmayılın adamları onu Tanrı qədər müqəddəs tutub sevirmişlər, bəzi döyüşçüləri isə vuruşa silahsız gədirmişlər, zira inanmışlar ki, şahın iltifatı onları qoruyacaqdır²². Şah İsmayılın sarayında himayə tapıb qızılbaşlıq işinin təbliğində fəal çalışan hürufi məsləkli şair Tufeyli də mehdilik məsələsini Səfəvi-qızılbaş konsepsiyası baxımından qələmə almışdır; «Ey Tufeyli, Mehdiyi-Sahibzəman dövrandır, əhli fəzlə vədeyi-hüri-cinan dövrandır»²³.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəriyyə və qızılbaşlığa xas olan bu bidətçilik ünsürü qızılbaş müridlərinin qəlbinə və inamına çoxdan yol açmışdı. XVI yüzilliyin başlanğıcında yaşamış başqa bir tarixçi – Fəzlullah bin Ruzbixan yazır ki, hələ Şah İsmayılın babası şeyx Cüneyd öz müridləri arasında «Allah», atası şeyx Heydər isə «Allahın oğlu» sayılırdı. Müəllifə görə Talış dağlarından, Qaraca dağdan (Cənubi Azərbaycanda Qaradağ vilayəti) ta Anadoluyadək böyük bir ərazidə bir çox adamlar namaz və orucdan dönüb şeyx Heydəri özləri üçün qiblə və məbud (Allah) sanırlarmış²⁴.

Şah İsmayıldan sonra oğlu Təhmasib hakimiyyətinin birinci 15-20 ilində də «kortəbii» şəkildə həmin inam və təsəvvür qalmaqda idi. Venesiya elçilərindən birinin müşahidəsinə görə 1539-cu ilin avqustunda Ərzincandan gəlmiş bir neçə yüz qızılbaş qəbul vaxtı şahın ətrafında «allah, allah» deyər bağırırlardı²⁵. Yalnız XVI əsrin 50-ci illərində mehdilik məsələsinə sarayın rəsmi münasibəti dəyişildi. İskəndər bəy Münşi yazır ki, 1554-cü illərdə şah Təhmasib onu imam Mehdi sayıb üsyan edən «qələndərlərin» (dərviş abdalı təriqəti) və başqa aşağı təbəqə adamlarının 40 nəfər başçısı-

nı edam etdirdi²⁶. Qızılbaşlığın ideoloji cəbbəxanasında mehdilik təlimi gözdən salındı və zərbə altında qaldı. Buna səbəb həmin təlimi bayraq edərək ciddi xalq çıxışlarının baş verməsi idi.

Beləliklə, ilkin qaynaq kimi götürdüyümüz qəsidənin başqa ədəbi mənbələr və səfəvişünaslıq ədəbiyyatı ilə tutuşdurulmasından belə bir qənaət alınır ki, «irışdi vədəsi sahib-zamanın», «vilayət bağçasının bağbanı üzün açdı cahanə», «təcəllisi zühur etdi imamın» və s. kimi təbirlər Səfəvi dövlətinin yaranması və şah İsmayılın hakimiyyəti ilə bağlı olan bütöv bir reallığı əks etdirir²⁷.

Deyilənlərlə yanaşı, qəsidənin tarixi və şəxsi atribusiyası üçün 9-cu beytdə adları çəkilən **əxilər**, **gəzilər** və **abdallar** mövzusu son dərəcə maraqlıdır.

Əxilik və **əxilər** haqqında az yazılmamışdır²⁸. Lakin tədqiqatçılar bu mövzuya toxunarkən daha çox Anadolu materialına üz tutmuşlar. Əxiliyin qızılbaş hərəkatı ilə bağlılığı isə tamamilə araşdırılmamış məsələlərdəndir. Xətəinin öz dəst-xəttiylə Səfəvi səltənətinin qurulmasında («şahın övladının iqrar edilməsində») əxilərin rolunu xüsusi qeyd etməsi bu hərəkatın sosial kökünün təsəvvür etdiyimizdən qat-qat dərin olmasını sənədləşdirir. Məlum olduğu kimi, əxilər şəhərlərdə əsasən sənətkar gənclərdən ibarət olan bir zümrə idilər. Davranışlarına görə igidlik (rıtsarlıq) kodeksinə dayanan «qardaşlar» (əxi sözü bu mənanı verir) icma və təşkilatlarında birləşirdilər²⁹. Son araşdırmalar göstərmiş ki, Azərbaycanda artıq XI-XII yüzilliklərdə Beyləqan şəhərində (Məsud ibn Namdarın yazısına görə) əxilər şəhərin siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar; Teymurləngə qarşı Təbrizdə ümumxalq üsyanına əxilər ilə bağlı olan şeyx Əxi Qəssab başçılıq etmişdir³⁰. Hələ indi də Gəncədə Comərd Qəssabın, Abşeronda (Kürdəxanıda) Əxi Nurullahın adlarını daşıyan (sonuncunun tarixi dəqiq müəyyən edilmişdir: 1443-49-cu illər) zaviyələr qalmaqdadır³¹.

Əxilik amal və davranışı humanizm üstündə qurulmuşdu, ictimai ədalət və bərabərlik əqidəsinə xidmət edirdi. Əzilən, kimsəsiz adamlara əl tutmağı əxilər özlərinə borc bilmişlər. Uzaq ölkə və vilayətlərdən gəlmiş ev-əşiksiz qəribləri onlar xüsusi mehmannəvizliklə qayğı və himayə altına alırdılar. İbn Bəttutə (XIV əsr) və onun naşiri Defremeri yazılarından çıxış edən tədqiqatçılar əxi icmasının (həm də təliminin) qonaqsevərlik kultundan yarandığını söyləyirlər³². Lakin tamamilə təbiidir ki, geniş yayılmış və nüfuz

qazanmış əxilik, öz növbəsində kimsəsiz və qərib adamlara qarşı təmənnəsiz qonaqsevərliyin xalq vərdisinə çevrilməsində yəni ümumxalq əxilik ənənəsinin yaranmasında böyük rol oynamışdır. Belə bir hadisənin tarixi izlərini azərbaycanlılar haqqında xarici səyyahların yazılarında görürük. Hələ XV yüzilliyin başlanğıcında Teymurləng dövlətinə göndərilən İspaniya elçisi Rii Qonsales de Klavixo Təbriz yaxınlığında yerli camaatın katolik yadellilərə göstərdiyi qonaqsevərlikdən heyrətə gəlmişdi: «Orda adət belədir. Elçilər gəlib çıxdıqda atdan enməli və xüsusi kölgəlikdə onlar üçün yerə salınmış xalçalar üstündə oturmali idilər; bundan sonra dərhal hər evdən yeməklər gətirilirdi; kimi çörək, kimi qatıqla dolu badya və adətən onlarla düyüdən hazırlanmış başqa yeməklər gətirirdilər; əgər onlar (qonaqlar) gecələmək istəyirdilərsə, onlara bol ət xörəkləri verirdilər, bu ilk gətirdikləri isə yalnız görüş üçün idi»³³.

Klavixodan təqribən 70 il sonra Venesiya respublikasının Təbrizdəki elçisi Ambroco Kontarini mürəkkəb bir şəraitdə ölkəmizə gəlmişdi. Uzun Həsənin oğlu Uğurlu Məhəmməd mərkəzi hökumətə qarşı qiyam qaldırmışdı. Ölkədə əcnəbiləri bu nifaqın düşməsində bilavasitə suçlu bilənlər az deyildi. Buna baxmayaraq, Azərbaycanı başdan-başa gəzmiş Kontarini, dinindən və dilindən asılı olmayaraq əcnəbilərə qarşı yerli əhalinin son dərəcə xeyirxah yanaşmasını qeyd edirdi: «Yolda olduğumuz bütün müddətdə biz heç bir yerdə azacıq da olsa nəlayiq münasibətə və təhqirə rast gəlmədik... Oranın əhalisi ən xeyirxah adamlardır; zira bizim bütün orda olduğumuz vaxt bizə heç bir nəlayiq davramış göstərən olmadı. «Siz kimsiniz?» sualına sadəcə cavab verirdik: - «Xristianıq» və belə bir cavab onlara kifayət edirdi»³⁴.

Bununla yanaşı, əxi icmaları fütüvvə təşkilat prinsiplərini mənimsəmişdilər. Yeni axtarışlara görə, onların öz nizamnamə-fütüvvənamələri vardı. Sufilikdə olduğu kimi, hər bir üzv 4 dini-əxlaqi mərhələ tərkibində (şəriət, təriqət, həqiqət, mərifət) davranış və bilik tələbatına cavab verməli idi³⁵. Bütün bunlar əxiliyin daxili təkamülünü – bir tərəfdən radikal hürufi təliminə, bir tərəfdən də «özgələşib» dərviş qızılbaşlıq ideologiyasına uyuşmasını asanlaşdırırdı. Görünür ki, bu proses çox erkən başlanmış, artıq XIV yüzillikdə geniş miqyas almışdı. Bu barədə müəyyən tarixi məlumatlar vardır. Məsələn «Səfəvat əs-səfa» adlanan bioqrafik əsərdə göstərilir ki, Səfəvi ordeni Şirvan dövləti ərazisində öz

təbliğati ilə əkinçiləri işlərindən çəkindirirdi (bu ittihamı şirvanşah bilavasitə özü vermişdi). Kəndlilərlə yanaşı ordenin müridləri arasında sənətkarların, o cümlədən padşaha əl qaldırmağı mümkün sayan «əxi» birliyi üzvlərinin olması göstərilirdi³⁶.

Görünür, əxilik təlimi geniş yayılmaqda olan həm bidətçi xalq utopiyalarının, həm də qızılbaş təriqət təbliğatının güclü ideoloji təsirinə məruz qalaraq, sonuncular ilə bir növ calanmışdır. Nəticə etibarilə əxi icmaları sufi dərviş (abdal-qələndəriyyə və b.) zaviyələri ilə uzun sürən qarşılıqlı təmasdan sonra qovuşmuşdur. Artıq şeyx Səfiəddin vaxtında ordenin müridləri içərisində «əxi» adı daşıyan ən müxtəlif peşə sahibləri (bəzzazlar, şalbaflar, sabun-bişirənlər, zərgərlər, toxucular, xarratlar, başmaqçılar və başqaları) olmuşdur. XVI yüzilliyin başlanğıcında çox ehtimal ki, proses başa çatmış, əxi qrupları təşkilat baxımından Səfəvi dərviş ordeni sisteminə öz varlığını itirmişdir. Şah İsmayılın dərvişləri müxtəlif sənətkar birliklərinə təhkim etməsi³⁷ «dərvişləşmə» prosesini gücləndirməmiş deyildi. Əski əxi icmalarının yuxarı təbəqəsi feodallaşaraq ayrı-ayrı hallarda qızılbaş hərbcilərinə və xidmət bəylərinə qoşulmuşdur. Məsələn, vaxtilə Qaraqoyunlu dövlətinin yaranmasında «mühüm xidmətlər görmüş və buna mükafat kimi əmir ül-ümaralıq mövqeyinə nail olmuş Cəyirlü (جایرلی) oymağının nümayəndəsi Əxi Sultan Cəyirlüyə yerli feodalların 6 nəfəri ilə birlikdə 1605-ci ildə şah Abbas tərəfindən «əmir rütbəsi və ölkə» verilmişdi³⁸.

Qızılbaşlıq hərəkatının ictimai dayağının əxi birlik və icmaları hesabına, özü də Anadoluda deyil, məhz Azərbaycanda genişlənməsi Səfəvi təriqət təbliğati ilə bağlı ədəbi əsərlərdə özümlü iz buraxmışdır. Xətai şerlərində «yoldaş», «sufi», «qələndər» kimi tarixi anlam və ifadələr ilə yanaşı «qardaş», «qarındaş», «mehman canlar» və s. leksemlər təsadüfi sayılmamalıdır. «Kamil ilə yoldaş olan yorulmaz» söyləyən Xətai, ölkənin hər yerindən və habelə Anadoludan «xanədana» axışıb gələn «qaziləri» sırf əxi qonaqsevərliyi ilə qarşılayıb alqışlayır, yəni əxilik təlimindən istifadə edirdi:

Yenə mehman gördüm, könlüm şad oldu,
Mehmanlar siz bizə səfa gəldiniz!
...Müsafir eşq qapusunun dilidir,
Xızrı sev kim, sahibinin quludur,

Tanrı müsafiri pirim Əlidir,
Mehmanlar siz bizə səfa gəldiniz!

Xətainin demək olar ki, bütün yazıları kimi məramlı olan varsağları Yunus İmrənin «Ərənlər qapusu mürvət qapusu, sidq ilə gələnlər məhrum günəlməz»⁴⁰ beytli şəri ilə səsləşir. Hər iki şairin müraciət etdiyi ünvan əxilik birlik və icmaları, hər halda bu sonuncuların davranış, «ədəb-ərkan» qanunlarını artıq «özünükü» bilən insanlardır.

Araşdırdığımız qəsidədə şah İsmayılın yaratdığı gənc dövlətə dayaq duran üç əsas ictimai zümrənin sırasında əxilərin yad edilməsi qanunauyğun bir haldır. Nəsimi irsi üçün «əxi» mövzusu yuxarıda qeyd olunan miqyasda səciyyəvi deyildir⁴¹.

Ğazi – hərfən qəzvaya çıxan kişi, «kafirələrə qarşı» savaşa döyüşçü və döyüşçübaşçısı mənasını daşıyır⁴². Xilafət vaxtında ğazilər Bizans sərhədciləri akritlər ilə qarşılaşdılar. Çox keçmədən xilafət ğazilərinin yerini həmin sərhədlərdə türk döyüşçüləri tutdular və «ğazi» ilə yanaşı, daha düzgün semantika daşıyan «uc», «uclar» anlamı da işlənməyə başladı⁴³. Beləliklə, ğazi həm sərhədcü, həm sərhəd qoşunu mənasını versə də, orta əsrlərin konfessional qanunlarına uyğun olaraq dinin və dövlətin ön (uc) zərbə qüvvəsi demək idi.

Ötəri isnadlar sayılmazsa, ğazi-uc institutu Azərbaycan tarixi səpgisində hələ araşdırılmamışdır. Bu baxımdan biz birinci növbədə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında «**ğazi-ərənlər**» birləşməsinə diqqət yetirmək istərdik. Bu birləşmə kitabda «alp ərənlər» (müqayisə edin «Oğuz ərənləri») tarixi anlayışı ilə bir yerdə hakim feodal sinfinin konkret tərkib hissəsini ifadə edir (bunsuz «Oğuz» ölkəsinin bəy və igidlərinin sosial quruluşunu öyrənmək əslində mümkün deyildir)⁴⁵. «Kitabi-Dədə Qorqud»la «ğazi ərənlər» («alp ərənlər») anlamının və uc xidmətinin qarşılıqlı bağlandığını açma bilən misilsiz (mənbəşünaslıq baxımından) bir parça var. Bəkil oğlu İmranın boyunda qonşu ölkədən altun-axça (bac) əvəzinə qılınca gəldikdə həmin ölkə səmtindəki sərhədlərə oğuz bəylərindən biri xidmətə göndərilir. «Bəkil razı oldu. Qalxdı yer öpdü. Dədəm Qorqud hümmət qılıcın (Bəkilin) belinə bağladı... şahbaz ayqırını çəkdi, (ailəsiylə) bütün mindi, evini çözdü. **Oğuzdan köç elədi, Bərdəyə,**

Gəncəyə varıb vətən tutdu. Doqquz tümən Gürcüstan ağzma varıb qondu, qaravulluq elədi»⁴⁶.

Dastandakı bu tutarlı yazı tarixi mənbələr ilə tamamilə uzlaşır. Yaxınlarda akad.Z.M.Buniyatovun çapdan çıxardığı mənbədə təsvir olunan hadisəyə dair dəyərli məlumat verilmişdir (söhbət Gəncə əhalisinin dili ilə yerli hakim, atabəy Əbubəkrin qardaşı Əmir Miran Ümarə siyasətinin pislənməsindən gedir). «Belə bir işə yol verilsə (yəni Gəncə şəhəri Əmir Mirana «himayəlik» edən gürcü qoşunun əlinə keçsə – S.Ə.) bu sərhəd vilayətində (əs-səğr) bir islam şəhəri qalmaz ki, onların əlinə keçməsin. Belə olsa, islamın dayaqları yığılıb heç olar»⁴⁷. XI-XII yüzilliklərdə türkdilli xalqlar yaşayan başqa ölkələrdə də (Xarəzm, İraq, Anadolu) «islam hüddunun», «islam diyarının» qorunması mənbələrdə eyni kəsinliklə qoyulur⁴⁸.

«Ğazi», «alp» və «ər» (ərənlər) arasında həm tarixi, həm leksikoloji yaxınlıq və bağlılıq var. Hər üçü Azərbaycan tarixi materialında, gördüyümüz kimi «bəy», «igir» zümrəsinin ifadə çalarındır. Ş.Təkəndəğ haqlı yazmış ki, «alp sifəti sonradan ğazi şəklinə düşmüşdür. Xilafət alp-ğazi misalında göründüyü kimi bir sıra da birlikdə işlənmişdir»⁴⁶.

Məsələnin dilçilik səpgisi xüsusilə maraqlıdır. Prof. Karl Henrix Menges «İqor polku dastanı»nda işlənən **Olber** sözünün türk dillərindəki alp + ər (kişi, döyüşçü mənasında) birləşməsindən götürüldüyünü sübut etmişdir (eyni yolla **boyarin** sözü bay + ər birliyindən yarandığı kimi)⁴⁷.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da «ər» (ğazi ərənlər // alp ərənlər ilə yanaşı) «alp ər» birləşməsi şəklində də işlənir. İctimai-tarixi semantika yükünü götürsək, ər (habelə alp ər) alp ğazi kimi döyüşçüdür, əsgəri xidmət daşıyan «igirdir». Dastanın tarixi dilində «ər» universal anlamdır, düşmən qoşunu da ərler toplusudur («on bin ər yağdı gördümsə oyunum dedim»)⁴⁸. «Ər», «ərənlər» ilə genetik bağlılıqdadır. Türk dillərinin ümumi tarixi etimologiyasında hər ikisi eyni mənada (kişi, igid) və eyni türk dillərində işlənir⁴⁹. «Kitabi Dədə» dastanında bu mənə birliyi bəzən eyni bir cümlə içərisində qarşımıza çıxır. «Onda dəxi ərəm, bəyəm, deyü öyünmədim, öyünən ərənləri xoş görmədim»⁵⁰. Sözün arxaik çalarına yaxın variantı (azad kişi mənasında, həm də «ər», «ərlik» kökü ilə ya-

naşı) Əlişir Nəvaidə qeydə alınmışdır: «Bilgil aya kasibi-sahib əyal, kim sena erlikü ərənliq (**ابرائيل**) həlal»⁵¹.

Aydındır ki, məhz «ğazi» tarixi semantikasının təsiri altında ər-ərən yeni çalar qavramışdır. Bu təkamülün bəlkə də ilkin yazılı ifadəsi yenə də «Kitabi Dədə» dastanında «ləpir» salmışdır: «Bu dünyayı ərənlər əql ilə bulmuşlardır»⁵². Sonralar «ərən» artıq bilik, mərifət sahibi və təriqət piri dir.

Nəsimidə – **Ərənlər** sərvəri ol paki dindür⁵³.

Xətəidə – Ta əzəldən tali oldum, **ərənlər**...

Can ilə könüldən durdum, düşündüm,

Bu gün mürşidimi buldum, ərənlər⁵⁴.

«Ərənlər asimanın dirəgidir» söyləyən Xətəiyə görə, artıq ərən müqəddəslik, mürşüdlük bulası, ğazi, mürid başçısı olası şəxsiyyətdir.

Nəticə etibarilə biz görürük ki, arxaik tarixdə ər, alp ər (alp ərənlər) adı daşıyan döyüşçü-kişi, sonralar xristian ölkələrinin «ağ-zında» (sərhəddində) xidmət çəkən islam əsgəri – «ğazi ərən», qızılbaş əsgəri təsisatı sistemində isə təriqət döyüşçüsü, mürid anlamını verən «ğazi» adı almışdır. Əxildə olduğu kimi, burda da baş verən təkamül məqsədyönlüdür, yəni XIV-XVI yüzilliklər boyu əxi birlikləri bir növ «dərvişləşmə» prosesinə məruz qalmışdırsa, arxaik ər // ərən institutu da «ğazi ərən» mərhələsindən keçərək sonralar tamamilə «ğaziləşmişdir».

Nəsimidə «ğazi məstü, müfti məstü, sofi məst»⁵⁵ misrasının timsalında ötəri yad edilən ğazilər; qızılbaş ordusunun əsas tərkib hissələrindən biri və öncül zərbə qüvvəsiydi. Səfəvilərin tarixçisi məsələn məhz bu şəkildə qoyur: «Heydər təriqətinin ğaziləri... Əlinin qüdrətli qılınçı ilə Sasani soy-kökündən olan Şirvan yezidlərini məhv etdilər»⁵⁶. Bütün yağılar «bahadır ğazilərin» zərbi ilə yenildi, dövlət onların əli ilə quruldu, bütün ölkələr və torpaqlar da onların gücü ilə tutuldu. Buna görə də «rəfiqim ğazilər» adlandırıldığı bu zümrəni Xətəi əziz tutur, onların xidmətini dönə-dönə dilinə gətirirdi.

Cahani açdı sultan Xətəi Heydər oğlu
İrişdi **ğazilər** kəvni məkanə⁵⁷.

Onun bu yazısına yuxarıda adını çəkdiyim hürufi şair Tufeyli səs verirdi:

Zahir oldu aləmə gənci-nihani şah Səfi (yəni İsmayıl)
Sərbəsər tutdu cahani **ğaziyani** şah Səfi⁵⁶.

Hətta Xətəinin ölümündən 130 il sonra ğazilərə rəsmi saray ritualı ilə böyük ehtiram göstərilirdi. Qolştiniya elçiliyinin katibi alman alimi Adam Olearinin təsvirinə görə İsfahan sarayında saat-yarımlıq qonaqlıq bitdiyini Eşik ağası başçısı (Eischik agast baschi) aşağıdakı sözlərlə «türkcə» bildirirdi: «Süfrə haqqına, şahın dövlətinə, ğazilər qüvvətinə, Allah deyəlim»⁵⁹.

Nəhayət qeyd etmək lazımdır ki, «ğazi» əsgəri təsisatı nə qədər təriqət məramı ilə bağlansa da, ta XIX yüzilliyə qədər müəyyən ölçüdə əski ər // alp ərən zümrəsinin uc-sərhəd xidməti ilə bağlılığını da saxlamaqda idi. Məsələn, hərbi qulluğa görə qədim kəngərli tayfası (Səfəvi tarixçiləri onları ustaçılardan sayır, mənşə etibarilə hun və qıpçaqların tərkibində ilkin orta əsrlərdə Azərbaycana gəlmişlər) Naxçıvan torpağına («ölkəsinə») hakim qoyulmuşdu. Şah İsmayıl tayfanın bir hissəsini, Xorasanı türkmən basqınlarından qorumaq üçün, yəni sərhəd qulluğuna göndərmişdi. XVII-XVIII yüzilliklərdə Naxçıvan irsi ölkə olmaq etibarilə kəngərli feodalların tabeliyində idi⁶⁰. Türkmənçay müqaviləsindən sonra çar hökuməti də, kəngərlilərin həm keçmiş İran, həm də Rusiya hakimiyyəti vaxtında «Araz çayı boyunca sərhəd xəttində daima gözətçi olmaqlarını» nəzərə alaraq, onların başçısı Ehsan xana general rütbəsi vermiş, özlərini isə vergilərdən azad etmişdi⁶¹. Eyni vəziyyət Qazax-Qaramanlı, Abdal, Cinli, Dəmirçi və s. tayfalar üçün də mövcud olmuşdur⁶². Bütün bu deyilənlərə görə ki, Şimali və Cənubi Azərbaycanda keçmiş hərbi xidmətçi ğazilərin izlərinə «Qaziyan» kimi kənd adlarında rast gəlirik⁶³.

Abdallar – kök etibarilə Zaqaqaziya və Ön Asiyaya gələn qədim türk soylarındandır. Onların adını hələ VI əsrdə yaşamış suriyalı Zaxari Ritor – Dağıstan «hüdunda» çəkir: «Xəzər qapılarından oyanda bütperəst, barbar və öz dili ilə tanınan xəzərlər – onların şəhərləri var və beş şəhəri olan alanlar yaşayırlar. Dadu (Dağıstan) hüduklarında olan xalqlar dağlarda yaşayırlar, onların

qalaları var: Avanqur-çadırlarda yaşayan xalqdır, avqar, sabir, burqar, alankur-targer, avar, xasar, dirmar, sirurqur, baqrasik, kulas, **abdal**, eftalit – bu on üç xalq da çadırdə yaşayırlar, dolanışığıqları mal-davar əti, balıq, vəhşi heyvanlar və silah hesabınadır»⁶⁴.

Gördüyümüz kimi, abdalların adı əsasən qədim hun tayfaları ilə birlikdə çəkilir. Bu səbəbsiz deyil. V.V.Bartold, habelə «Türkmənistan SSR tarixi»nin müəllifləri abdalları mənşə etibarilə hun sayırlar⁶⁵. Abdal etnik ünsürünün (tayfa kimi) azərbaycanlıların tərkibində olmasını vaxtilə A.A.Bakıxanov qeyd etmişdir⁶⁶. Başqırdların, qaraqalpağların da tərkibində eyni tayfa olmuşdur. Görünür, hunların abdal qolunun bir hissəsi Anadoluda da yerləşmişdir. V.A.Qordlevski orada «taifə Abdalan» və «Abdalanı Rum» tərkiblərinə təsadüf etmişdir⁶⁷. Yeni ədəbiyyatda da abdallar türk xalqının etnoqrafik qruplarından biri sayılır⁶⁸. Buna görə də islamşünaslıqda bu terminin ancaq təsəvvüf tarixi baxımından izah edilməsi ciddi nöqsandır⁶⁹.

Deyilənlərlə yanaşı, orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə həm də əbdal (abdal) adlı sufi dərviş icması məlumdur. Ola bilsin ki, «abdal» etnonimi «əbdal» (ərəbcədə «bədəl» sözünün cəmindən alınması ehtimal olunur) sufi-dərviş termini ilə çulğaşıq bir sintez keçmiş, nəticə etibarilə qədim «abdala» aid olan etnik mənə bir növ təsəvvüf yosunu ilə «hörülüb» dəyişilmişdir. Belə bir çətin kontaminasiya keçirmiş abdal sözü artıq sufi-dərviş icmalarından birini, həm də abdal tayfasını (V.A.Qordlevskidə məhz belədir: «dərvişi qələndəriyyə», başqa sözlə abdallar - طائفة ابدالان)⁷⁰ ifadə etmişdir. Nəsimi və Xətai yaşayan yüzilliklərdə də daha çox «yol və hal adamı», dərviş // qələndər, təriqətə təmənnəsiz xidmət edən gəzəri sufi mənasında işlənirdi. O zamankı sufiliyin onmərtəbəli silsiləsində abdallar beşinci mərtəbəyə aid edilir (peyğəmbərlərdən sonra Kutb, onun on iki müavini – imamdan sonra 4 umud və 7 afrad, sonra da abdal gəlir.)⁷¹.

Nəsimi abdal və qələndər adını daşıyanları ehtiramla dilinə gətirir, çünki hər ikisi «vücudun tanıdığı», «nəfsini bilmiş», həqq aşiqi, arif, əhli-həqdir. «Əbdal olubən bəylik edən arifi gör kim» və ya «həm mən qələndər surətəm, fərdəm, mücərrəd təcridəm, oldum fəqirü həm gəda, həm mülkə sultan gəlmişəm» söyləyən böyük əql ərəni dördlülklərdən birində yazmışdır:

Aşiqin adı nədən **abdal** imiş?
Anda kim, hərfi həmişə dal imiş.
Hərfi dal olmuş, vücudun tanıdığı
Kim ki, bildi nəfsini **abdal** imiş⁷².

Zaman keçdikcə, xüsusilə XVI əsrin coşğun hadisələrlə dolu ilk onilliklərində abdal // qələndər zümresinin rol və nüfuzunun artması Səfəvi dövlətinin yaranması ilə bağlı olan gərgin mübarizədən irəli gəlir. Araşdırdığımız qəsidənin müvafiq beytində əxilər və gəzilər ilə yanaşı abdalların – bu üç mühüm sosial qüvvənin adının bir sırada çəkilməsi həmin faktı sənədləşdirmiş olur.

Nəsimi abdallara münasibətini «qələndər surətəm» şəklində ifadə etmişse, Xətai «qələndər dərvişəm meydana gəldim» kimi ifadələri ilə özünü bilavasitə abdali etiqadının nümayəndəsi kimi qələmə verirdi.

Xətaiyəm, bir haləm,
Əlif üstündə daləm,
Sufiyəm təriqətdə,

Həqiqətdə **abdaləm** – yazan Xətai öz «Nəsihətnamə»sində «Ənəhaq söyləyən Mənsur» və «şəhidlər üstə düşən nur» ilə yanaşı, «Urum **əbdalları** sidqi həqq üçün»⁷³ deyər, tərəfdarları qarşısında and içirdi. Eyni «sidq» ilə də «iki aləmdə sultandır **qələndər**, qədim küfrü imandır qələndər... müsafirlər ki, məsti-candı həqdən, vüsali şahə mehmandır qələndər!»⁷⁴ yazısı ilə onları güclü təbliğ edirdi.

Şah İsmayıldan sonra abdal // qələndər zümresi daha iki dəfə siyasi mübarizə hərəkəti ilə diqqəti cəlb edir. 1535-ci ildə Xətəinin qızı, Şirvan məlikəsi (yenicə ölmüş Şirvanşah II Xəlilullahın dul qadını) Pərixan xanımın bir növ təhriki ilə özünü «qələndər» adlandıran birisinin başçılığı ilə xalq üsyanı baş verir. Pərixan xanımın Şirvandakı üsyana əvvəlcə «rəğbətə» yanaşması mərkəzi Təbriz hökumətinin yeni planları ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, onun qardaşı şah Təhmasib Şimali Azərbaycandakı «qarmaqarışıqlıq», yəni «qələndər» üsyanından istifadə edərək Şirvana qoşun çəkmiş, buranı bəylərbəyliyinə çevirmişdir⁷⁵. İkinci dəfə qələndərlərin adına yuxarıda xatırladılan 1554-1555-ci illər üsyanı ilə bağlı rast gəlirik. Həmin ildə «qələndərlərdən və cəmiyyətin törtöküntülərindən bir dəstə» adamlar şah Təhmasibi imam Mehdi elan edərək

ayağa qalxmışdılar. Türklər ilə ağır mübarizə şəraitində yenə bidətçilik öməyi altında bu hərəkət heç şübhə yoxdur ki, aşağı təbəqələri təmsil edirdi və buna görə də şah tərəfindən amansızlıqla yatırılmışdı. Şah hökumətinin cəza tədbiri həm də abdal-qələndər zümərəsinin «ifrat» bidətçi tərəfdarları kimi qələmə verilməsi, bununla da rəsmən gözdən salınması demək idi. Bu hadisələr XVI yüzilliyin ortalarından başlayaraq Səfəvi dövlətinin ideologiyə ehkamlarının dəyişikliyə uğradığını göstərir, çünki mehdilik məsələsinə və sülalənin hakimiyyətə çıxmasında vaxtilə fəal iştirak edən müəyyən zümrələrə qarşı artıq rəsmi münasibət başqalaşdı. Bu dəyişikliyin ciddi olduğunu göstərmək üçün təkə belə bir fakt kifayət edər ki, şah İsmayıl Xətai abdal qələndəriləri nəinki uca tuturdu, həm də bu sözü yazılarında öz titulunun tərkibinə qatırdı: «Mənəm abdal Xətai Heydər oğlu»⁷⁶.

Əlbəttə, Təhmasib dövrünün repressiv tədbirləri «abdal», «qələndər» anlamları ilə bağlı bütün izləri silib məhv edibilməmişdi. Adam Oleari yazmış ki, bir çox əyalətlərdə, xüsusilə Ərdəbil dairəsində çoxlu qələndər qalırdı. Hazırda Vartaşen, Ağdam, Xanlar, Sabirabad rayonlarında çoxlu «Abdul», «Abdallı», «Abdalyan» kəndləri var; Laçın rayonunun indiki inzibati mərkəzi 1923-cü ilə qədər «Abdallar» adlanırdı⁷⁷. Bir sıra yer adları («Abdal yurdu», «Abdal ocağı», «Abdal uşağı» və b.) da bu qəbildəndir. Bununla yanaşı, Zaqafqaziyanın inqilabdan əvvəlki xəritəsində «Abdal dağının» (Naxçıvan qəzasında və Şimali Qafqazda), «Abdal» - indiki «Abdallı» kəndlərinin (Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında)⁷⁸ olması göstərir ki, bütün bu yer adları heç də sufi abdal icmaları ilə deyil, daha çox qədim abdal tayfası ilə bağlı olan etnotoponimlərdir. Bu cəhət özü də məsələnin tarixi köklərinin təzadlı yollarını əks etdirir. Səfəvi dövlətinin yaranmasında Anadolu türklərinin aparıcı rol oynaması barədə şərqşünaslıqda təsadüf edilən yazıların⁷⁹ zəifliyi ondadır ki, dövləti yaradan qüvvələr ancaq etnik (qızılbaş tayfaları) səpgidə götürülür, məsələnin ciddi sosial-tarixi kökləri kölgədə qalır. Əxilər, gəzilər və abdallar timsalında aparılan araşdırma göstərir ki, həmin kökləri başqa ölkələrin etnik xəritəsində deyil, məhz Azərbaycanda axtarmaq lazımdır.

Təhlil edilən qəsidə kəskin süjetli bir yazı olmaq etibarilə XVI yüzilliyin başlanğıcında Azərbaycanda və Yaxın Orta Şərqdə cərəyan edən qızğın siyasi-ideoloji mübarizənin koloritini özündə

saxlamışdır. Təbliğati səslənməsinə, tarixi «personajların» seçilməsinə, mətnşünaslıq xüsusiyyətlərinə, bir sözlə daşdığı bütün məram yükünə görə qəsidə Xətai dəst-xəttinin klassik nümunəsidir.

Tarixi ədəbiyyatda artıq qeyd edilmişdir ki, qızılbaş hərəkatının ictimai-iqtisadi mahiyyətini öyrənmək baxımından Xətai «Divanı» tutarlı ilkin qaynaqlarımızdan biridir. V.F.Minorski yazmışdır ki, «bu divan ilk Səfəvilərin gizli bidətçiliyinin açarındır. Xaricən mistik və mövhumati görünən bu çevik ideyalar asanlıqla feli hərəkatda özlərinə ifadə tapırdılar. Həmin ideyalar hərəkatın öncül qüvvəsi olan zümrələrin siyasi mövqeyindən irəli gəlirdi»⁸⁰.

Tarixi keçmişimizin ədəbi mənbələr zəminində öyrənilməsi üçün Xətai «Divanı» çox perspektivli məxəzlərdən biridir. Onun mənbəşünaslıq və tarixi-filoloji səpgidə araşdırılması həm də Orta Şərqdə indi baş verən siyasi hərəkatların köklərini anlamaq baxımından gərəklidir.

İzahlar və ədəbiyyat

1. Tofiq Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., 1976, s. 60.
2. Tourkhan Gandjei. Il Canzoniere di Sah Ismail Hatai. Napoli, 1959. S.15 (sonralar: Divan-Neapol). Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. Elmi-tənqidi mətn (Tərtibi Əzizağa Məmmədovundur). I C. B., 1966. S. 57 (sonralar Divan-Bakı).
3. İmadəddin Nəsimi. Əsərləri. Elmi-tənqidi mətn (tərtibi Cahangir Qəhrəmanovundur). II C. B., 1973. S. 628.
4. Yenə orada, I c., s. 19-20.
5. Divan-Neapol, s. 8, 11.
6. Yenə orada, s. 13.
7. Yenə orada, s. 10. Mərvanilər Əməvi sülaləsinin qolu və davamıdır. Üç əvvəlki Əməvi xəlifələrindən (I Muaviyə I Yezid və II Muaviyə) sonra 684-cü ildə hakimiyyətə I Mərvan gəlmişdir. Mərvanilər 750-ci ilədək (hicri 132-ci ilədək) hakimiyyətdə olmuşlar. Onların sonuncu xəlifəsi II Mərvanın vaxtında (744-750) şiəlik tərəfdarlarının sayı artmış, Orta Asiyada və Şimali İranda Əbu Müslimin başçılıq etdiyi geniş xalq üsyanı olmuşdur. Üsyan İraqa, Qərbi İrana və Azərbaycana da yayılmış, üsyançılar Böyük Zab çayı üstündə xilafət qoşunlarını məğlub etmişdilər (К.Я.Босворт. Мусульманские династии. М., 1971. С. 29; Е.А.Беляев. Арабы, Ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М., 1965. С. 202-201). Mərvanilər Azərbaycanda qanlı müharibələri ilə iz qoymuş-

lar. Bu müharibədə xəlifə Əbd əl-Məlik ibn Mərvanın oğlu Məsləmə ibn Əbd əl-Məlik, qardaşı Muhəmməd ibn Mərvan və qardaşı nəvəsi Mərvan ibn Muhəmməd (II Mərvan) bilavasitə iştirak etmişlər. Sonuncu xəlifəliyi qəbul etdikdən sonra Beyləqan və Bərdə şəhərlərində güclü üsyan baş vermişdi (Baxın: Зия Буниятов. Азербайджан в VII-IX вв. Б., 1965. III фясил; Абу Мухаммад Ахмад ал-Куфи. Книга завоеваний. Ərəbcədən çevirəni Z.M.Buniyatovdur. B., 1981. S. 12-14, 42-61). Beləliklə eyni vaxta düşən üsyanlar xilafətin qüvvəsini parçalamış, Mərvanilərin süqutunu labüd etmişdi.

8. Divan-Neapol, s. 17.
9. Yenə orada, s. 29.
10. Yenə orada, s. 22.
11. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. I cild. B., 1975. S. 83. Bütün iqtibasları «Divan»ın elmi-kütləvi mətni ilə verməyə ehtiyac olmadığından kütləvi çarından istifadə edirik.
12. Bu məsələ haqda ətraflı məlumat üçün baxın: З.Кулизаде. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Б., 1970. С. 122 və б.
13. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. B., 1973. S. 135, 249.
14. İmadəddin Nəsimi. Elmi-tənqidi mətn. I c., s. 91.
15. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, s. 42, 55, 76.
16. Yenə orada, s. 340, 408.
17. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, I c., s. 167.
18. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, II c., s. 45; I c., s. 83; Əsərləri, B., 1964, s. 58.
19. Divan-Neapol, s. 155, 156.
20. Zeynal Abidin Əli. Göstərilən əsər. 243 a / О.Эфеидиев. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Б., 1961.
21. А.Массэ. Ислам. М., 1963. С. 145.
22. О.Ефендиев. Göstərilən əsər, s. 94-103.
23. Əzizağa Məmmədov. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. I c. (müqəddimə). S. 19.
24. Baxın: Faruk Sümer. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rölu. Ankara, 1976. S. 13.
25. Faruk Sümer. Göstərilən əsər, s. 71, qeyd 39.
26. А.А.Рахмани. «Тарих-и Алам арай-е Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Б., 1960. С. 159; Z.Quluzadə. Göstərilən əsər, s. 249.
27. İsmayıl Səfəvinin (Xətəinin) şahlığa çıxdıqdan sonra Mehdi rolundan, «Ki adəm donuna girmiş xuda gəldi, xuda gəldi» misrasında ifadə olunan məramdan «tamamilə» imtina etməsi barədə tədqiqatçılarımızdan birinin söylədiyi fikir ciddi düzəliş tələb edir (Baxın: Z.Quluzadə.

Göstərilən əsər, s. 240). Əksinə, məhz hakimiyyətə gəldikdən sonra Xətai mehdilik ideyasını bütün təfərrüatı ilə işləyib yaymağa çalışmışdır.

28. Baxın: В.А.Гордлевский. Избранные сочинения. Т.1. М., 1960. С. 282-286; Mirəli Seyidov. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri. B., 1976. S. 69-82.

29. V.A.Qordlevski «əxi» sözünün Bəsrədəki «İxvan əs-səfa» təşkilatından türkdilli xalqlara keçməsinə, yəni ərəb mənşəli olmasını yazmaqla bərabər, «şərqitürk» dilində və Kiçik Asiyada (Konyada) «axım» şəklində (qardaşım mənasında) təsadüf etmişdir. Lakin sonuncu müşahidəyə diqqət verən tədqiqatçılarımız (baxın: M.Seyidov. Göstərilən əsər, s. 112.) V.A.Qordlevski mövqeyinin tənqidinə dair ciddi qeydi gözdən qaçırmışlar. Belə ki, V.A.Qordlevski irsinin nəşirləri, Jorj Vaydanm «əxi» sözü haqqında aşağıdakı mülahizəsini kitaba əlavə etmişlər: «Əxilər adı və məişəti haqda hipotez (söhbət V.A.Qordlevskidən gedir – S.Ə.) bizə belə gəlir ki, qətiyyə qəbul edilə bilməz. Müəllif öz fikrini yalnız «ixvan əs-səfa» - «sadiq qardaşlar» (və ya əsil dostlar mənasında işlənən «təmiz qardaşlar») adının üstündə qurmuşdur... «İxvan əs-səfanın» XIII əsrdə öz fəaliyyətini Anadoluya köçürməsinə söyləmək üçün heç bir əsas yoxdu. Nəhayət, Jan Deni Parisdə «Sosyete Aziatik» toplusundakı son məlumatında göstərdiyi kimi, bu hipotez tək tarixi baxımdan deyil, dilçilik baxımından da tutarlı deyil; o sübuta yetirmiş ki, «əxi» sözünün türk etimologiyası vardır – bu, həmin söz ərəb izahı vermək təşəbbüslərini rədd etmək yolunda bütün çətinlikləri aradan qaldırır» (baxın: V.A.Qordlevski. Göstərilən əsəri, s. 500).

30. M.Heydərov. Əxilər kimdir? «Elm və həyat». 1978. №3. S. 28-29.

31. M.S.Nemətova. Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair (epiqrifik abidələr əsasında). B., 1959. S. 114-118.

32. V.A.Qordlevski. Göstərilən əsər, s. 285; Mirəli Seyidov. Göstərilən əsər, s. 74.

33. Путешественники об Азербайджане. Т. 1. Б., 1961. С. 55.

34. Yenə orada, s. 84, 92.

35. M.Heydərov. Əxilər kimdir? s. 28-29.

36. И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XX вв. Л., 1949. С. 67. Kitabda adı çəkilən əlyazması Səfəvi sülaləsinin başcısı şeyx Səfəddinin XIV yüzilliyin III rübündə yazılmış tərcümeyi-halıdır. Müəllifi ordenin müridi dərviş Təvəkküldür. Bir neçə nüsxəsi (biri Leninqrad kütləvi kitabxanasında), 1911-ci il litografiyalı Bombay nəşri məlumdur (Yenə orada, s. 46.).

37. Baxın: М.Г.Гейдаров. Ремесленное производство в городах Азербайджана. Б., 1967. С. 117.

38. Faruk Sümer. Kara Koyunlular. I Cilt. Ankara, 1967. S. 28-29; İ.P.Petruşevski, Göstərilən əsər, s. 138.
39. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, II c., s. 23, 24.
40. A.Gölpınarlı. Yunus Emre ve tesevvüf. İstanbul, 1961. S. 17.
41. Təsadüfi deyildir ki, Nəsimi «Divanı»nın sözlüyünü tutarkən C.V.Qəhrəmanov «əxi» sözü üçün məhz haqqında söhbət apardığımız qəsidəyə müraciət etmişdir (C.Qəhrəmanov. Nəsimi «Divanı»nın leksikası. B., 1970. S. 63, 367.). Halbuki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tərtibçi «Divanı»n tənqidi çərçivəsində həmin qəsidənin Nəsimiyə aid olmadığını və müvafiq səhifənin mətnə sonradan yapışdırıldığını yazmışdır. «Gəzi» Nəsimi üçün deyil, Xətai leksikasının daimi «qonağıdır».
42. İslam Ansiklopedisi. Cilt 4, cüz 36. S. 733.
43. P.A.Гусейнов. Уджи-военно-феодалный институт в Малой Азии в XI-XII вв. «Тюркологический сборник 1974». М., 1978. С. 218-229; Yenə onun. XI-XII. Yüzyılda Önasyada askeri-feodalite müessisi-ucular. VIII. Türk Tarih Kongresi. II cilt. Ankara, 1981. S. 725-740.
44. Kitabı-Dədə Qorqud. B., 1962. S. 68, 71, 97, 114, 123, 124, 141.
45. Yenə orada, s. 123.
46. Şəhabettin Tekindag. Osmanlı devletinin kurulmasında Alplerin və Babaların rolləri... IX. Türk Tarih kongresi Bildiri özetleri. Ankara, 1981. S. 67.
47. К.Г.Менгес. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». М., 1979. С. 83-122.
48. Kitabı-Dədə Qorqud, s. 142.
49. Вахın: Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974. С. 290-291, 321-322. «Ərə» şəklində sözün monqol-tatar dilində işlənməsi hələ orta əsrlərdə qeydə alınmışdır (Киракос Гандзакечи. История Армении. М., 1976. С. 173.). Halbuki, bir yerdə biz Xətai leksikasında monqollarda (buraya erməni dilini də əlavə etmək olar) işlənən «ərə» şəklinə rast gəlmişik; «Xətaim çağırıb ərə! Dünya belə gəlmiş zirə, arif oxun əbəs yerə tutma qardaş, kəgəm eylə» (Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. II c. S. 29.).
50. Kitabı-Dədə Qorqud, s. 141.
51. Вахın: Э.П.Наджиб. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале «Хосров и Ширин» Кутба. Кн. 1. М., 1979. С. 172. Bu maraqlı tədqiqatın müəllifinin ər/ərən sözü «türk runi abidələrində yoxdur» fikri yanlışdır. Hər iki formada söz həmin abidələrdə qalmışdır: eliagca er tutdimiz – əllyə kimi döyüşçü əsir tutduq; oğuz ara yeti eren yağı bolmuş – oğuz içində yeddi ərən yağı oldu və s. (бахın: А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских руни-

- ческих памятников VII-IX вв. М., 1980. С. 113; С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.; Л., 1959. С. 11, 132.).
52. Kitabı-dədə Qorqud, s. 97.
53. C.Qəhrəmanov. Nəsimi «Divanı» leksikası, s. 56.
54. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, II c., s. 337.
55. İmaməddin Nəsimi. Elmi-tənqidi mətn, I c., s. 91.
56. O.Efendiyev. Göstərilən əsər, s. 91.
57. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, II c., s. 337.
58. Əzizəgə Məmmədov. Şah İsmayıl Xətai. B., 1961. S. 143.
59. «Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, составленное Адамом Олеврием». М., 1870. С. 658.
60. Вахın: İ.P.Petruşevski. Göstərilən əsər, s. 132, 133.
61. «Колониальная политика Российского Царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в.». Ч. 1. М.; Л., 1936. С. 153, 154-155, 160.
62. Вахın: Мирза Адыгезал-бек. Гарабаг-наме. Б., 1956. С. 56; Firudin bəy Kəçərli. Göstərilən əsər, I c., s. 161, 264.
63. «Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü». B., 1979. S. 150. «Qaziyan» (bəzən – «Qazyan», müq.edin: «Sofıyan», «Abdalyan», «Maralyan», «Seyidan» və s.) ifadəsi dilimizin ədəbi və inzibati sözlüyündə, görünür, XVI əsrdə çox işlənməkdə olan «gaziyan-i qızılbaş» tərkibi ilə bağlıdır.
64. Н.В.Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. Хроника Захария Ритора. М.; Л., 1941. С. 165; Я.А.Фадеев, Г.С.Федоров. Ранние тюрки на Северном Кавказе (историко-этнографический очерк). Изд. МГУ, 1978. С. 55.
65. В.В.Бартольд. Сочинения. Т.1. М., 1963. С. 180; «История Туркменской ССР», Т.1, ч.1. Ашх., 1957. С. 141.
66. Abbasqulu Ağa Bakıxanov. Gülistani-İrəm. B., 1950. S. 191.
67. V.A.Qordlevski, Göstərilən əsər, s. 206-207.
68. Д.Е.Еремеев. Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории). М., 1971. С. 164-165; С.Н.Брук. Население мира. М., 1981. С. 528.
69. İslam Ansiklopedisi. Cilt 4. Cüz 29. S. 3-4. «Ebdal-Abdal» məqələsinin müəllifi mövzunu ancaq təsəvvüflə bağlayır və çox ötəri olaraq Əfqanıstanda bu adı daşıyan Dürrani tayfasının olduğunu xatırladır. Zaqafqaziya «abdalları» ona məlum deyildir.
70. V.A.Qordlevski. Göstərilən əsər, s. 206-207.

71. İslam Ansiklopedisi. Cilt 4. Cüz 29. S. 3-4. Bəzən bu «silsilə» yanlış verilir, baxın: Ə.D.Джавалидзе. У истоков турецкой литературы. Джелаль ад-Дин Руми. Тб., 1979. С. 165.

72. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, s. 28, 235, 585.

73. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, I c., s. 561-562.

75. Baxın: İ.P.Petruşevski, Göstərilən əsər, s. 323-324; O.Efendiyev. Göstərilən əsər, s. 131-133.

76. Divan-Neapol, s. 38. «Divan»ın elmi-tənqidi mətninin Bakı çapında 1535-ci ilə aid edilən Daşkənd nüsxəsi əsas götürüldüyündən, «mənəm abdal Xətai...» əvəzinə «Mənəm sultan Xətai...» getmişdir (Divan-Bakı, s. 235.). Əvvəla qeyd etmək istədik ki, həmin nüsxədə «düzəliş» edilərək «abdal Xətai» əvəzinə «sultan Xətai» yazılması, görünür, səbəbsiz deyil, çünki yuxarıda göstəriləyi kimi, birinci «qələndər» üsyanı məhz həmin nüsxənin yazıldığı 1535-ci ilə düşür. Digər tərəfdən «Divan»ın mövcud çapları tutuşdurulduqda məlum olur ki, bir sıra başqa şərtlərdə olduğu kimi, London və Paris-2 nüsxələri Daşkənd nüsxəsinin redaktəsi ilə oxşardır («sultan Xətai»), Paris-1 nüsxəsi isə 1541-ci ilə aid olsa da, ehtimal ki, orijinalın redaktəsinə, bilavasitə müəllif münasibətini əks etdirən bir redaktəyə («abdal Xətai») uyğun gəlir və tamamilə etibarlı sayılmalıdır.

77. «Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü». B., 1979.

78. Д.Д.Пагирев. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913 (etnotoponimiya məlumatına görə tarix elmləri namizədi Q.Qeybullayevə minnətdarlığımı bildirirəm).

79. Bu barədə baxın: O.A.Эфендиев. Новый труд по истории Сефевидского государства. «Изв. АН Азерб. ССР», серия истории, философии и права. 1979. №4. С. 133-138; Yənə onun. Азербайджанское государство Сефевидов. Б., 1981. С. 37-38 və b.

80. V.Minorsky. The Poetru Shah Ismail I. BSOAS. Vol. X. 1939-1942. P. 1025; baxın: Октай Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов, с. 55.

*Azərbaycan Filologiyası Məsələləri.
Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1983, S. 179-204.*

МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ЛИТЕРАТУРНЫХ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ИДЕЙНЫХ ТЕЧЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАИЕ (XV-XVI веков)

Вопросы изучения нарративных источников (в том числе и стихотворных) с длительной рукописной традицией, затронутые в работе В.А.Кучкина¹, представляются заслуживающими серьезного внимания. Действительно, изучение своеобразия кодирования информации в источниках подобного рода ставит перед историком множество вопросов. Однако микро или макротекстологические совпадения далеко не всегда односложно указывают на источник и факт заимствования.

Проблема критерия текстологического сравнения или критерия оценки текстологических совпадений требует к себе дифференцированного подхода как при выявлении несложных лексических вариантов (совпадение отдельных слов, словосочетаний и т.п.), которые, по мнению В.А.Кучкина, не могут служить критериями при установлении сходства и различия текстов, так и в ситуации, когда имеют место макросовпадения. При этом в плане сущностной оценки последние могут оказаться отнюдь не результатом прямого заимствования. Нередко подобное явление указывает лишь на определенные **взаимоотношения** текстов, но не более того. Опытном анализом азербайджанских литературных «Диванов» – разумеется, в русле исторического источниковедения – выявлено, в частности, следующее: при наличии фразеологических сходств (так сказать, целых совпадающих структур) изучаемые источниковые комплексы выражают принципиально различные идейно-политические позиции. Преемственность или «генетическая связь» в данном случае вскрывала не столько источник заим-

ствования, сколько нарочитый прием с вполне определенной целью.

В этом плане представляет интерес опыт анализа таких значительных культурных явлений XV–XVI вв., как «Диваны» Несими и Хатаи, признаваемые в настоящее время первоклассными источниками об идейных течениях в Азербайджане (по определению В.Ф.Минорского, «Диван» Хатаи – «ключ к сокровенной ереси первых Сефевидов»²). Известен ряд списков «Диванов», хранящихся в Баку, Парижской национальной библиотеке, в библиотеках Британского музея, Ватикана, Ташкента, Ардебилля, Мазари-Шариф и др. Критический текст «Дивана» Несими выполнен Дж.В. Каграмановым в начале 70-х гг., когда, по решению ЮНЕСКО, отмечалось 600-летие великого поэта³. Научно-критическое издание «Дивана» Хатаи осуществлялось дважды – в Неаполе Турханом Гянджеи в 1959 г. и в Баку Азизага Мамедовым в 1966 г.⁴ Хатаи – литературный псевдоним шаха Исмаила I (1487-1524), основателя азербайджанского государства Сефевидов. Идеологическим знаменем при создании государства служила умеренная шиитская («кызылбашская») ересь⁵. Однако Хатаи, как главный идеолог движения, стремился приспособить к интересам кызылбашской верхушки радикальную утопию хуруфитов, понятную и близкую народу, а также идейные постулаты общин ремесленников – ахиев. Утилизация учения хуруфитов в данном случае ставила целью расширение социально-политической базы своей державы, так как учение хуруфитов в свое время смогло стать знаменем освободительной борьбы против Тимуридов.

В силу сказанного методика изучения «Диванов» предполагает уяснить, в какой форме и в каких пределах канонизированная кызылбашская доктрина вынуждена была апеллировать к идейному наследию хуруфитов и ахиев. При этом принимается во внимание то обстоятельство, что Хатаи довольно часто использует тайную систему кодов, принятую в хуруфитской литературе; вслед за пей он признает священными не только Коран, но и Тору, Библию и «Джавидан-намэ» – главное сочинение хуруфитов, оплакивает образы идейных вождей хуруфизма – Фазлуллаха Наими Тебризи и Несими

Ширвани, причисляя их к лику шиитских святых. Определенная близость обоих «Диванов» по внешним признакам, приемам и средствам поэтического раскрытия темы, персоналии налицо; и в том и в другом отчетливо прослеживается склонность к обожествлению шиитского имама Али («Алилахи» – Алибожники), тезис-клич «Ан-ал-хакк» (Я есмь бог), идея Махдизма (мессиянства) и др.⁶. Эти моменты, как замечено исследователями, внешне придавали хуруфизму характер шиитской ереси⁷. Другими словами, создавалось представление об идейной близости, по-видимому, даже о некоей преемственности между кызылбашской идеологией и хуруфизмом. Это обстоятельство делает тщательное текстологическое сравнение «Дивана» Хатаи с образцами хуруфитской литературы необходимым условием работы.

В общей форме тезис о пришествии мессии и явлении «господина времени» (Махди) в действительности встречается и у Несими: «Дёвру Мехдидир, хидайат ейлади Сахибзаман» («Эра Махди [нынче] явил праведный путь Господин Времени»)⁸. Однако только у Хатаи обнаруживается как бы историческая идентификация явления во всех его аспектах. Принципиальное значение имеет тот факт, что **в отличие от Несими**, Хатаи неоднократно и упорно «обигрывает» версию о том, что он являет собой Махди – «господина времени», столь ожидавшегося массами последнего шиитского имама: «Хатаи Мехди олду, имамлар джахти олду...». («Стал Хатаи Махди, муджахидом [из] имамов он стал...»); или: «Иришди мюршиди камиль хаму халга имам олду.., Халилуллах донун геймиш верилмиш ады Исмаил, она гурбан олун джанлар ки, Аллахдан нида гелди»⁹. Из последнего фрагмента с очевидностью следует, что в обличье упоминавшегося имама – «объявившегося совершенного наставника, ставшего имамом всему народу.., друга божьего, наделенного [им] именем Исмаил», – подразумевалась самообожествляемая персона самого Хатаи-Исмаила I.

Усугубляет положение и «пересадка» того или иного произведения из посмертного списка одного «Дивана» в другой. По-видимому, элементы сходства делали затруднительным установление авторства произведения, хотя у хаттата-перепис-

чика могли быть и конъюнктурные соображения на этот счет. Так, касиде, расположенное в списках «Дивана» Хатаи по порядковому числу тринадцатым, содержится и в составе бакинского списка «Дивана» Несими (включено, хотя и с оговоркой, во второй том его научно-критического издания). Поиск идентификации произведения в таком случае должен исходить не из механических фразеологических совпадений, которых много в таком произведении, а из уяснения его идейно-семантической нагрузки: пришествие «господина времени» и «царства благоденствия», то есть Сефевидского государства, выдается в касиде за свершившийся факт, чего нет и не могло быть в письменном наследии Несими и его сподвижников, отдавших не одну тысячу жертв во имя высоких, но так и не сбывшихся идеалов хуруфитов.

Важную роль играет совокупный лексический корпус источника, особенно терминология. В том же самом касиде утверждается, что «Шахова сыновей», то есть детей отца автора – шейха Гейдара, которого, как гласит историческая хроника, «многие из людей», отринувшись от намаза и поста, отождествляли с Кыблой и мечетью, считая божеством»¹⁰, привели на царство (буквально – утвердили) **ахии, газии и абдалы**”.

Ахии упоминались выше. «Газии» в этом перечне – воины «за веру» (шиизм), «абдалы» – секта дервишей-календеров, чье «злословие» против власть имущих в сочетании с аскетической отрешенностью от мирских благ отдаленно напоминает норму поведения юродивых на Руси, на что обратил внимание А.М.Панченко¹². Более широко секта «календерийа – абдали» представляла многочисленный институт подвижников-проповедников, странствующих по Азербайджану, Ирану и восточному Анатолу – повсюду, где была «аудитория» кызылбашей-шиитов.

Между тем имя ахиев в лексике «Дивана» Несими вообще отсутствует (не говоря уже о фразе с упоминанием **шахских сыновей**, утвержденных у власти). Исключением является процитированное выше касиде под номером 13, идентификацию которого мы связываем с «Диваном» Хатаи, а не Несими¹³. В целом позитивный итог сравнительного «прочтения» текстов

вкратце можно сформулировать в следующем виде: «Диван» Хатаи – единственный в своем роде источник, включающий и исторические хроники того времени, в котором как бы документировано «от первого лица» участие ахиев, газиев и абдалов в борьбе за власть Сефевидов. Отсюда – задача более тщательной разработки проблемы социальной базы Сефевидского государства.

Самостоятельный интерес представляет проблема ревизии текстов в посмертных списках. Это один из интереснейших типов эволюции источника не по форме, а по существу. В частности, при Тахмасибе I (1524-1576), сыне Хатаи, все, кто был склонен обожествлять личность шаха, считать его месспей, подвергались физическому уничтожению как еретики. В новых списках «Дивана» подвергалась решительной правке собственная нисба автора – отца: вместо «Я, **Хатаи-абдал**, сын Гейдара» появилась новая редакция – «Я, **Хатаи-султан**» (царь)¹⁴.

Подвергался «Диван» и косвенной идеологической ревизии. В книжной миниатюрной живописи 30-х гг. XVI в. появляется едкое гротескно-сатирическое изображение норматива поведения положительных персонажей «Диванов» Несими и Хатаи – «смирненных», «чистых душой» дервишей, сцен дервишских радений: пляски («семави») и «вседозволенных» меджлисов с возлияниями¹⁵. Другими словами, как «феномен» жизни того общества, источники оказались в воиующем несогласии с новым временем, когда специальным фирманом было запрещено всякое отклонение от установлений ортодоксального ислама шиитского толка¹⁶. По-видимому, к тому же времени относится и стих в «Диване» другого великого поэта – Физули (1498-1556), представляющий собой выпад против тех же дервишей: «Садайи-ней харам олмаз, эй суфийи-джахл, еля вердин хилафи-шар иле намусун исламын» («О, ты, невежда-суфий, возмнивший звук флейты незапретным, развеявший по ветру честь ислама вопреки шариаду»¹⁷).

«Диваны» Несими и Хатаи – источники органически полифункциональные. Художественно-эстетическое назначение в них изначально было соединено с идейно-политической, можно сказать, практически-прикладной функцией по обосно-

ванию и утверждению постулатов хуруфитской и кызылбашской доктрин. Вместе с тем, благодаря отмеченным свойствам, списки «Диванов» как при жизни, так и в особенности после смерти авторов, т.е. еще «в доисторикографической стадии существования»¹⁸, приобрели значение средства политической борьбы. Первичная функция источников скреплялась и по-полнялась новыми социальными функциями на протяжении всей их последующей – теперь уже «самостоятельной» – жизни.

Список использованной литературы

1. См.: В.А.Кучкин. Критерии сравнения текстов (На материале нарративных источников феодальной эпохи.). Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тез. докл. IV Все-союз. коиф. М., 1983. С. 137-146.

2. V.Minorsky. The Poetry Shah Ismail I. BSOAS. 1939-1942. Vol. X. P. 1025.

3. См.: Имадеддин Несими. Эсерлери. I-III (Научно-критический текст). Баку, 1973.

4. См.: Т.Н.Ganjei. Canzoniere di Sah Ismail Hatai. Napoli, 1959; Шах Исмаил Хатаи. Эсерлери. I-II (Научно-критический текст). Баку, 1966.

5. См.: И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане в Армении в XVI – начале XIX в. Л., 1949; О.Эфендиев. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в. Баку, 1961; Он же. Азербайджанское государство Сефевидов. Баку, 1981.

6. См.: С.С.Алияров. Из опыта исследования литературных источников о еретических движениях в Азербайджане. В кн.: Вопросы азербайджанской филологии. Баку, 1983. С. 179-204. На азерб. яз.

7. См.: З.Кули-заде. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку, 1970. С. 122 и др.

8. Несими Имадеддин. Эсерлери, I. С. 91 (здесь и ниже фрагменты даны в нашем переводе. – С.А.).

9. T.Ganjei. İ Canzoniere..., с. 155, 156.

10. См.: F.Sümer. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rölu. Ankara, 1976. S. 13.

11. См.: T.Ganjei. İ Canzoniere..., с. 13; Шах Исмаил Хатаи. Эсерлери, I, с. 57.

12. См.: Д.С.Лихачев, А.М.Панченко. «Смеховой мир» древней Руси. Л., 1976. С. 102.

13. Составитель научно-критического текста «Дивана» Несими также полагает, что касиде-13 не вышло из-под пера Несими, воздержавшись от какого-либо предположения насчет авторства (см.: Имадеддин Несими. Эсерлери, I. С. 19-20, вводная статья).

14. См.: С.С.Алияров. Указ. соч. С. 186-187, 195-203.

15. Отражение жизни феодального общества в азербайджанской книжной живописи XVI в. – тема специального изучения.

16. См.: «Беязи мюкалимейи-шах Тахмасиб ба-эльчиян». – Рукописн. фонд Гос. библиотеки им. Салтыкова-Щедрина, Дорн – 302, л. 18-20.

17. Физули Мухаммед. Сочинения. Баку, 1958, т. 1. С. 382. На азерб. яз.

18. А.Г.Тартаковский. О социальных функциях исторических источников. Актуальные проблемы источниковедения истории СССР: Тез. докл. III Всесоюз. конф. М., 1979, I. С. 47.

«Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Межвузовский сборник научных трудов». Днепрпетровск, 1985, С. 128-133.

M.E.RESULZADE TARİHSEL BAKIŞLARI İLE: BİR KEZ DAHA TÜRLÜK DAVASI ÜZERİNE

Başlığa çıkarılmış olan konu M.E.Resulzade'nin tüm bilimsel irsine ait. Bu irsin bütün bir katı Resulzade kaleminin ürünü olan nispeten küçük hacimli makaleler topluluğundan ibaretdir. Jurnalist-tarihçi Profesör Şirmemmet Hüseyinov bu makalelerin ilk iki cildini artık çap etmiştir.

M.E.Resulzade'nin tarihe bakışları daha fazla büyük hacimli eserler ile temsil olunmaktadır¹. Şu sıralamada «Nizami» monografisi ayrıca bir yer tutmaktadır. Zira Mehmet Emin Resulzade zekasının ve bilimsel araştırma usulünün şah eseridir. Bununla yanaşı, yazarın tarihi görüşlerini ve kavrayış özelliğini tam ihtiva eden başlıca, en muhteşem yazısıdır. Yazıklar olsun, yukarıda söylenenlere rağmen Resulzade «Nizami»si aynı zamanda onun en talesiz yavrusudur belirlemek zorundayız. Şu kitabın başlıca ve önemli mevzularına son yarım yüzyıl süresince onlarca bilim adamı değinmişse de, bir kimse onun değerlendirme gayretine eğilmemiş, hatta istinad vermek veya umursamak, sade bir aldırış etmek bile istememiştir. Dr. Cevat Heyet yayımlanmış bulunan «Hamse»de Türkçe sözler» makalesi ile şu unutkanlık çevresini yarmağa çalışarak yazmış: «Şu mevzuda ilk defa Azerbaycan'ın talesiz rehberi Mehmet Emin Resulzade derin araştırmaların neticesi olarak «Nizami» adlı eserini 1952 (1951 olmalı – S.A.) yılında Ankara'da çap ettirmiştir»².

Şu yazıda Resulzade «Nizami»sinin tarihçilik açısından değerlendirilmesi ön plana alınacaktır.

Emin Bey'in adı geçen kitap için (ola bilir ki bilerekten) seçmiş olduğu kuruluş yazardan tarihi ve tarihçilik mevzularına nispeten çok yer vermediği talep etmiştir. Artık kitabın «Başlangıç» bölümünde «Doğu İslam medeniyeti», «Doğu İslam medeniyetinde Azerbaycan'ın rolü», «Türk hakimiyeti altında Fars edebiyatı», «XII.ci yüzyılda Azerbaycan» gibi mevzular yer almış ve açıklanmıştır. Bunun ardınca «Nizami kimdir?» başlıklı I. bölümde ulu

şairin hal tercümesi, onun Azerbaycan hükümdarları ile münasebetleri gibi salt tarihi mevzular geçmektedir. III. bölüm analitik araştırma biçiminde ve kanaatimce eserin en ağırlıklı hissesi: «Konuları bakımından Nizami». Dikkat ediniz lütfen, yazarın «Penc-Genc»den («Hamse»den)³ ayırıp önem verdiği mevzulara: «Nizami'de Farslık»; «Nizami'de Türklük»; «Nizami'de Kafkasya»; «Nizami görüşü ile Rus» ve bu gibi. Böylesine bir kuruluş seçimi ile yazar tabii, Nizami mevzularını yalnız kendi kavrayış ve görüşleri çerçevesine sıkıp küçültmek istememiştir (kitabın ikinci ve dördüncü bölümlerinin «Nizami'nin beş kitabı», «Nizami'de sanat ve ideoloji», adlanması bunun böyle olmadığını göstermektedir). Sadece Emin Bey için Nizami'nin ve Nizami irsinin etnokültürel varlığı ve kimliği, hangisi millete mensup olması başlıca inceleme mevzusudur. Ve yazar artık «Başlangıç» bölümünde kendi araştırmacı isteğini okurlardan gizlemeyerek yazmış: «Konuları araştırılınca, Nizami'nin Fars nasyonalizminden uzak, Türk sevgisiyle dolgun, Kafkasya muhit ve şartlarına bağlı, yurdunun tarihi mukadderat ve geopolitikinden doğan daimi kaygılarla ilgili olduğu görülür ki, bu suretle o, elbette bir Azerbaycan şairidir» (s.31).

M.E.Resulzade'nin kendi eli ile yazmış olduğu not, «Nizami» kitabına 11 Ekim 1941 yılında Bukreş'te son nokta atıldığını belirliyor. Yani eser şairin 800. yıldönümü için hazırlanmış idi. Ancak II. Cahan savaşı yubileni de, kitabın çapını da geriye atmış oldu. Yalnız on yıl sonra, artık Türkiye Cumhuriyetine döndükten sonra, Milli Eğitim Basımevi tarafından «Nizami» kitabı Ankara'da 1951'de çap edildi. Şu «gecikme» yıllarından maksimum yararlanmağa çalışan yazar, hazır metin içine bir takım düzeltiliş ve ilaveler etdi. Fakat şu ilaveler de yukarıda hatırlatılan kavrayışa tabi tutulmuş olduğundan kitap kuruluşça hiç değişmedi. Yeni parçalar da çok önemli mevzuların açılmasına yönentilmiş oldu: «iki Leyla-Mecnun (Nizami ile Füzuli)»; «Nizami'nin doğduğu yer ve mezarı»; «Nizami'de Türkçe sözler»; «Vehid Destgerdi'nin yorumları» vs.

Kitabın konseptüel amacını açıklamak için Emin bey, «Firdavs'i'ye verildiği gibi, Nizamiye bir Fars şairi sıfatını verebilir miyiz?» sorununu ortaya getiriyor. Ve son sekiz yüzyılın gündeminden çıkmayan bu soruna hem «evet», hem de «hayır» kelimeleri ile karşılık veriyor: «Evet, çünkü eserlerini Farsça yazmıştır ve bu

yazısı ile Fars dilini zenginleştirmiş, güzelleştirmiş, onun olgunlaşmasına hizmet etmiştir.

Hayır, çünkü kendisinde, Firdevsi'de bulduğumuz Fars gayretkeşliğinden hiç bir eser yoktur (s. 171).

İlk bakışta sade görünse de, Nizamişinaslık için bu cevap yeni sözdür. Yeni, analitik araştırma yolu tutmak için açar ola bilecek bir «söz»dür. Bu yolda yazarın «at başı» karşılaştırma usulundan nasıl, hangi ölçüde yararlanmış olduğunu ileride izlemeğe çalışacağız.

Emin Bey'in kanaatince Firdevsi, 60 min beytlik «Şahnamesi» ile şu «Parisi» (Farscanı) ve «Acemi» (İranı) diriltdiğine emindir. Nizami ise 48 min beytlik («Penc-Genc» ve «Divan-ı Eş'ar» birliğine) sanatı ile karşısına «böyle bir maksat ve öğünme» koymamıştır. Firdövs'i'de olan bir ırk taassubu de Nizami'de yok. «Onun için önemli olan kan değil, imandır. Nizami'yi ilgilendiren İran ve ya Fars kanı değil, Tek Allahlık akidesiyle, adalet anlamıdır» (s. 172). Yerindece sunmak isterim ki, Nizami'ni Doğu bidatci akınlara katmakla onu panteist, antiortodoks, dine karşı olan bir mütefekkir gibi vasıflandırma çabaları çağdaş Felsefi literatürde artık kesin bir eleştiri konusudur⁴.

Çok uzak tarihlerden sorunu gelen başka bir mevzu: «Nizami'de, Firdevsi'nin bilhassa şahsiyetini teşkil eden Arap ve Türk düşmanlığından zerre kadar eser yoktur» (s. 172). Burada ismi ikinci geçen şair İran-Turan savaş destanını vermiş ve onun tasvirinde «İran» iyilik ilahesi Hormuzd'u, «Turan» ise kötülük, fenalık ilahesi Ehrimen'i belirtmektedir. Emin Bey'in kanısınca Nizami bu esatir mevzuyu genişliği ile incelemek istememiş, uygun anlayışlardan yalnız «bir veya iki yerde... iki düşman dünyayı değil, sadece coğrafi iki bölgeyi kasetmiştir» (yine orada). Bununla yanaşı Nizami'de Turan kahramanı Efrasiyab, İran Keyhosrev'i niteliğindedir. «Kraliçe» (ifade M.E.Resultzade'nindir) Şemiram⁵, kendi kardeşi kızı ve veliahdi Şirin'e, sevdiği İran'lı Hüsrev'e karşı ihtiyatlı davranması için öğüt verirken: «O Keyhosrev ise, biz de Efrasiyabız» diyor.

Nizami manzumelerinde tarihi olaylar bir sıra araştırmacıların dikkatini çekmiştir⁶. Şu olaylardan birisi M.E.Resultzade ve Y.E.Bertels tarafından incelenmiş olduğundan, kısaca bir açıklama ile yetinmek gerekir. Sohbet Makedonyalı (Nizami'de: Makduniye) İskender'in doğuş tarihçesidir. Nizami'ye göre şu mevzuda bir kaç

efsane yaranmış idi. Şair, Rum (Yunan) bilgisi ile yanaşı Zerdüştü ve Firdevsi rivayetleri üzerinde dayanacağı lazım bilmiştir. O, yazıyor ki, «Azerperest dehkan başka bir efsane söyler, onun (İskender'in – S.A.) neslini Dara'ya (İran şahı) bağlıyor». Nizami gerçek tarihi araştırması ile şu efsaneleri uydurma bir düzme saymaktadır:

Öyle ki, ben tarihleri karşılaştırdım (kıyasladım),
Allaha inananın (Firdevsi'nin – S.A.) eserine de baktım,
Hem onlarda (Zerdüştü kahinlerde), hem bunda (Firdevsi'de)
doğruculuk yok,
uydurma sözlerde bir gerçek yok

(hatırlatmak isterim ki, Psevdo-Kallisten romanında İskender eski Mısır çar, yanı padişah sülalesinden türemiş bulunan bir kahin oğludur)⁷.

Nizami ise artık «Destanım başlangıcı» bölümünde bütün bu uydurmaları kenara atmış, tacidar (İskender) «Filikus (Filippus) oğludur» yazmıştır.

M.E.Resultzade şu konuya «Firdövs'i ile Nizami arasındaki his başkalığı» açısından yanaşmakta: Firdevsi, Keyan tahtını ele geçiren bir Rumlunun yabancılığına dayanamıyor, «İran'ın yenilgisini İskender'in damarlarında akan kana bağlıyor». «Şahname»de İskender Keyanilerden biri, Dara Kodoma'nın oğludur. Sanki Dara ile Filip arasında olan bir savaşta Rumlar yenilmiş, Filip kızı Nahid, Dara'nın haremine alınmıştır. Ancak Dara, Rum melikesini beğenmemiş, izdivaçtan sonra geri evine göndermiştir. Filip ise hamile kızının doğurduğu çocuğu kendi oğlu ve varisi ilan etmiştir. M.E.Resultzade'ye göre, «Şahname» hikayeti İran için bütün bir bakış, tarihi kavrayış yaşatmaktadır. «Firdevsi'nin gözünde, İskender bir yabancı ve istilacı değil, Keyan tacının hakiki varisi ve İran'ın meşru hükümdarıdır» (s. 174).

Nizami'nin ise böyle bir bayılıcı uydurmaya ihtiyacı yok idi. İskender'in yalnız Keyan tahtına değil, bütün dünyaya sahip durması sırrını «Nizami, İskenderin kanında değil, imanında, fikirleriyle idare sisteminde görmüştür» (yine orada).

Nizami'de İskender mevzusu bir zaman tarafımızdan araştırılmış olması vesilesile (bkz: «İskendername tarihi bakımından», 1983),

burada yalnız küçük bir açıklama vermek zorundayım. Emin Bey yazıyor ki, bu mevzu Yunanca aslı kaybolmuş, Doğu dillerinde tercümesi muhafaza edilmiş bulunan Yunanlı Klistenes'in (Kallisten) uydurma kitabından alınmıştır (s. 159). Hak için belirtiyim, yazar konuyu kendisi araştırmamış, şu sonucu sadece Muhemmed Ali Terbiyet'in «Danışmendani Azerbaycan» kitabından iktibas etmiş. Teymur Kerimli de Nizami'nin şu bilgiyi «Yalançı Kallisten»den aldığını tahmin etmektedir⁸. Şu yanlış fikir belkide ünlü Nizamişünas Y.E.Bertels'in eserlerinden geliyor⁹. Bertels'in fikrince İskender'in «Şahname»deki Endülüs kraliçesi Kaydafa ve «İskendername»de olan Berda kraliçesi Nüşabe ile görüş mevzusu «Psevdo-Kallisten» romanının iki bölümüne istinad etmektedir. Başka sözle, Firdevsi de, Nizami de aynı bir kaynaktan yararlanmışlar, fark yalnız bu imiş ki, İran şairi adı geçen romanın Pehlevi, Arap veya Suryani tercümelerinin biri ile tanış olupmuş, Nizami ise hiç bir kitap nüshası ile değil, yalnız el efsanesi ile. Böylece de yazmış: «Nizami Aleksandr'a hususu olarak hasr edilmiş hiç bir kitabın yüzünü görmemiş. Şu halde Psevdo-Kallisten'in pehlevi veya onun Arap tercümesi Nizami'ye belli olmamıştır»¹⁰. Bizim araştırma ise «İskendername» manzumesinin muhteşem yazılı kaynaklara, Nizami'nin kendisi bildirdiği gibi, Fars, Arap, Yahudi ve Nesrani manuskriptlerine dayandığını açıklamıştır. Ve baş mevzu için Psevdo-Kallisten ile değil, Arrian ve Plutarh yazıları ile uzlaşmaktadır¹¹.

M.E.Resultzade'nin kanısınca, Nizami'nin Farslıkla ilgili olmadığını gösteren «kesin delillerden biri» ateşperestliye karşı düşmanlıktır. Mecusilik, Zerdüştçülük ve Ateşperestlik tesisatlarına Nizami manzumesinde İskender de düşman kesilmiştir. Birbaşa Taberi tarihinden veya Samani veziri Belami'nin kısa Fars çevirmesinden (963 yılı) götürülmüş olan «Ermen», «Rus», «Kıpçak» savaşları sanki Ateşperestlik havası taşımaktalar¹² «Şerefname»de İskender Kabe ziyaretinde olurken yanına Azerbaycan'dan gelmiş elçi söylüyor ki, «Ermen oda ibadet, başka bir padişaha itaat etmektedir. Bu tarafa ordunla yürümesin devlet (mülk) elden gidecektir». Başka deyişle, ateşperestliğin yok edilmesi şairin «ideal kahramanı» olan İskender için bir manevi borç işi. Şundan dolayı manzumenin ilk bölümlerinde İskender'in yapmış olduğu iyiliklerden biri de İran ve Azerbaycan'da bu «bulanık dine» (Nizami)

son verip Müslümanlığı kabul ettirmesidir. Çok zaman şu halde sonuç ateşperestlik mabetlerinin yıkılması ve magların (kahinlerin) kılıca verilmesi olurdu. Tarihçilikte magoponya adlandırılan bu ameliyatların ilk çağı İran'da bir milli bayram olarak kutlanmakta idi (eski yazarlardan İosif Flavius ve Ktesius'a göre, M.Ö.522-521 tarihte Madalı mag Gaumata'nın İran'a karşı isyanı bastırılan zaman, Madalı kahinlerin katledilmesi İran'da bayrama çevrilmişti)¹³. Makedonyalı İskender ise şu bayramı İran için yasa çevirdi, ateşperest İranlı kahinleri ketletirdi, «Avesta»nın iki en eski metnini oda yaktı¹⁴. Şu olay, Magoponya'nın ikinci, bundan on bir yüzyıl sonra İslamın yayılışı ve ateşperest tesisatlarına öldürücü darbe vurulması ise üçüncü dönemi oldu.

Tabii, Nizami şu gibi «ameliyatların» ne kadar ağırlı geçmesinin, sayısız kurbanlar talep etmesinin farkında olmamış değildir. Ancak insanoğlunun İslam hidayetine girmesi şair için herhangi değerden üstün idi. Şu açıdan Sasanî İmparatoru Hüsrev Perviz'in Hazreti Peygamber'in «mübarek hidayetnamesini» (İslama davet mektubunu) saygısızcasına cırp atması, elçisine karşı hakaretli davranışı Nizami'nin gözünden kaçmamıştı. Şu konuya değindiğimizde İslamın ilk yayılış çağlarının gerçek tarihi şartları gözardı edilmemeli. Hazreti Peygamber İran, Habeş ve Bizans padişahlarına yazılı mektupla İslamı muslihane bir suretde, savaşız kabul etmeği buyurmuştu. Bu şartların manevi-ahlaki niteliği kaynaklarda böylesine ifade olunmuş bulunmaktadır. İslamı fetihlerin başlangıç çağında Irak savaşlarında Halid b. el-Valid, İran sınır komutanı Hormuz'a yazıyordu: «Siz İslam dinine giriniz, emniyet ve güven içinde yaşamınıza devam edersiniz. Eğer İslam dinine girmezseniz... hakimiyetimizi kabul ediniz. Zimmi olun, biz de sizi koruyalım. Kimsenin size taarruz etmesine fırsat vermeyelim. O takdirde bize cizye vermeniz gerekir. Yok, bunu da kabul etmezseniz, size yapacak bir şeyimiz kalmamıştır. Aramızdaki hükmü Allah verecektir. Fakat biz öyle bir ordu ile gelmişiz ki, bu ordunun erleri ölümü sizin hayatı sevdiğinizden daha fazla seven kimselerdir»¹⁵.

M.E.Resultzade'nin fikrince, Farsçılık taassubuna kayıtsız olan Nizami, Hüsrev Perviz'in davranışını «mecusi kuduzluk» gibi değerlendirmiş, onu ata için en ağır hüküme «mahkum etmiştir».

Oğlu Şeruye'nin eli ile Hüsrev'in yatağında öldürülmesi ile facia sona ermemiş, İran saltanatı bütünüyle çökmüştür.

M.E.Resultzade'ye göre Farslığın en büyük ve en parlak ane-nesi Zerdüştçülük ile ateşperestliktir. «Böyle iken, Fars şiirinin, Firdevsi'den sonra ikinci büyük direği Nizami, bu müesseseye neden bu kadar düşmandır? Onun için ki, sözün gerçek manasıyla, Nizami'de Farslık duygusu yoktur. O, bütün duygu ve şuuriyle bir Müslümandır. Tek Allah'a inanır. Allahlık anlamında O, her nevi ikiliği ve çokluğu redd eden bir «vahdaniyetçi»dir. (s. 175). Buradaca kaydetmek olar ki, Nizami yazıları Farsça ise de, Emin beyin fikrin- ce, onun duygu ve şuuru Farslıktan uzaktır. «Bu uzaklık, onun zamanında oldukça kuvvetli bulunan İsmailiye mezhebine karşı giz- lemediği düşmanlık ile nefreti dahi gösterebilir. Vakıf olanlar bilir- ler ki, içlerinden, Hasan-i Sabbah gibi, korkunç teröristler yetişerek, Hilafet'e karşı şiddetle mücadele eden bu hareket eski Farslığın İslamlaşma karşı gelişinin bir ifadesi idi» (aynı yer). Nizami mem- duhlarından Azerbaycan Atabeği Sultan Kızıl Arslan'ın İsmaililer tarafından öldürülmesi hakkında o zamanlar yaygın olan laflar şaire erişilmemiş değildi. Her halde Emin Bey'in müşahedesince, Arap Hilafeti ve Türk saltanatına düşman kesilmiş bu «İranlı» mezhep Nizami sözlüğünde sövüşle yad edilir. Ve Emin Bey «örneklerden» yalnız birisini hatırlatarak, onlar «bir-iki değildir» yazıyor (aynı yer). Şu manada Nizami'nin İsmaililik taraftarı gibi takdim edilmesi felsefecilikte haklı olarak eleştirmektedir¹⁶.

Söylenildiği gibi, kitabın III. bölümünün ayrıca bir kısmını Emin bey «Nizami'de Türklük» adlandırmıştır. O, «Hamse»den ve «Divan-ı Eş'ar»dan Nizamişinaslıkta ilk defa yüze çıkarmış olduğu «Türkizmleri» (sayısı 80 üstünde) biri-birinin ardınca sıralayıp açık- lamağı lüzumlu saymamıştır. Burda da analitik tarihi-filoloji araş- tırma usuluna dayanarak, bulduğu Türkçe deyim, anlayış ve ata- sözlerini (bu sonuncular birçok sayıda şair tarafından Farsçaya çevir- rilmiş!) Nizami'nin etnokültür kimliği konusunun açıklanmasına yön- eltmıştır. Hatta yeminlikle söyleyebiliriz, M.E.Resultzade, «Nizami'de Türklük» konusunu Türkçülük yüceliğinde görmeyi becer- miştir. Onun kanısınca, Nizami Türklüğü konseptüel yük taşımak- tadır. Örnekler çok ve biri öbüründen ağırlıklı. Ancak en ağırlıklısı «Heft Peyker» de bulunan şu beytdir:

ترکیم رادرین حبش نخورد

لاجرم، دو غبای خوش نخوردند

Küçük farklar sayılmazsa, beytin Farsça okunuşu M.E.Re- sulzade ve Cevat Heyet metinlerinde aynı: «Türkiyemra (Cevat Heyet'de «Torkimra») der in Habeş ne herend /Lacerem doğbaye hoş ne horend». Türkçemize tercümesi de güzel:

Türkçemi bu Habeşlikte alan yok,
Doğayı bir yemek diye sayan yok¹⁷.

M.E.Resultzade şu beyitte ifade olunan şikayeti, şairin yaşa- dığı zamanda Türkçe yazmanın adet olmaması nedeniyle duyduğu teessür gibi kabul etmektedir. O yazıyor: "Her halde Türk anlamına – sezişlerinde, duyuşlarında, düşünüş ve buluşlarında – bu kadar yüksek yer veren bir Azerbaycan evladına, *Güzel ile büyüğe – Türk, güzellik ile büyüklüğe – Türklük, güzel ve büyük ifadeye – Türkçe, güzellik ve büyüklük diyarına – Türkistan* diyen bir şaire, sırf Farsça yazmıştır diye, Türk dememek kabil midir? Asla!!" (s.187. İtalik yazı M.E.Resultzade'nin).

Emin Bey'in yorumlamasınca güzel ve büyük ifadeye (he- kimane fikirlere) şair «Türkçe» diyorsa, bu söz ile kendi dehasının ürünü olan yüksek düşüncelerini de göz önünde tutmakta idi.

Okuyucu dikkat etmişse, inceleme konusu olan beyitte daha bir «Türkizm» uyumaktadır: Doğva ve ya Dovğa. Sayfaaltı yorumla M.E.Resultzade bunun «yoğurtla yapılan» bir çorba olduğunu, şimdi de «Gence'nin (aslen tüm Azerbaycan'ın – S.A.) belli özellik- lerinden» sayıldığını bildiriyor. İlave etmek olar ki, Azerbaycan kulinarisinde dovğa, açlığı feshede bilecek bir yiyecek sayılmaz, şu vesile ile «meze» ve ya «çerez» yerine yüksek kolorili yemeklerden (pilav, kebab) sonra sofraya veriliyor. Böylelikle Nizami yazısında bir Türk yemeği olan dovğanın manalandırılması doğma Gence'nin etnografisine bütünüyle uygun gelmektedir.

Bir kaç söz de «Habeşlik» deyimi üzerine. «Türkçemi bu Ha- beşlikte alan yok» mısrası ile hiç de Türkçenin ve Türklüğün «Ha- beş ülkesinde»ki durumu dikkate alınmamıştır. Şu mısraya yük- lenmiş olan fikir hiç de konkret, özel bir coğrafi bölgeyi veya anlayışı bildirmek için kullanılmamış. M.E.Resultzade haklı olarak

yazıyor ki, Habeşlik «kara cehalet» manasına gelmektedir (s. 187). Yani «Habeşlik» manaca irfansızlık (entelektisizlik) ile eştir, müsevidir, her ikisi de «cehil, cehalet muhiti» gibi yorumlanmalıdır. Füzuli'de bir deyim çok aydın örnek olabilir:

Kemal-ı cehl ile davayı irfan eylemek olmaz.

Aynı yaklaşım ile Nizami yazılarında ve sonraki Divan eserlerinde «Hindu», (Hinduluk) kelimesini ala biliriz. Şu anlam ile de belli bir etnokültür varlık veya şahsiyet değil, bir remiz (hırsızlık, çingenelik) bildirilmekte idi. «Mahzen-ül Esrar»da büyük Selçuklu Sultan Sencer'den zulüm görmüş ihtiyar bir nine diyor ki:

«Mademki sen zulme amil olursun,
Bir Türk değil, çapulcu bir Hindusun»
(tercüme M.E.Resultzade'nin).

M.E.Resultzade kavrayışınca Nizami Türkçülüğü evrensel bir sıfat müşiridir. «Sultan-ı Kabe» başlıklı bir kasidesinde şair, Peygamber unvanına «Arap vücutlu (endamlı) Türk» demektedir. «Şerefname»de ise Makedonyalı İskenderi «Rum külahlı (şlemli) Türk» diye vasıflandırmaktan çekinmemiştir.

Yazıya son vermezden önce son kanaatimizi açıklamak gerekir. O zamanın İslam muhitinde «Türk aydını» (Nizami'de «kalem Türkü») sosyal bir zümre olarak, artık varoluş kazanmış idi. Ancak bütün değildi, en azı üç kol gibi yayılmış idi. İlk önce Türk manevi varlığını, Türk kimliğini koruyup sağlamış olanlar geliyorlardı. Şu kolu temsil etmekte olan aydınlar için Balasagunlu Yusuf ölmez «Kutadğu Bilik» manzumesi ile zirve sayıla biler.

İkinci yerde Türk kimliğini kaybetmiş, İslam camiası ve maneviyatına tam kavuşmuş olanlar oturmuşlardı. Etnokültür kimliğini kısmen sağlamış olanları da buraya katmak olur, zira Arap ve Fars edebi ve ilmi muhitinde doğma Türkçesine aşağılayıcı gözle, saygısız bakıyorlardı. Ebu Reyhan el Biruni «Farmakognozya»sı örnek alına bilir. Büyük Türk bilgini yazıyor: «Tabiet beni bir ayrı dil dünyasında yaratmış, fakat ilmlerden hangi birini bu dile (yazarın kendi Türkçesini nazarda tutması kuşkusuz. – S.A.) aktarmak istediğinde sanki deve yağış selinde hareket etmektedir veya zürafa hendek içinde kalmıştır. Sonralar ben [ana dilinden] Arap ve Fars

dillerine geçtim; onların her birinde kendimi, onları zorla benimsemiş bir yabancı [misafir] samırım. Fakat benim için Arapça sövüş Farsça söylenilen her türlü tekdirin üstündedir»¹⁸.

Bu ikisinin arasında üçüncü bir kol da yer almış idi. Temsilcileri Arapça veya Farsca yazsalar da, Türk varlığı ile manevi değerlerini tarihe mal ederek yaşatmak isteyenlerden ibaret idi bu üçüncü kol. Başlıcası ise, Türkçeni Arap ve Fars dilleri ile «atbaşı beraber yürüyüş yapabilen» (Kaşkarlı Mahmut) bir değer gibi korumak kararında ısrarlı idiler. Sözü Emin Bey'e verelim: «Eserlerini Arapca yazmışlar iken, Türklük hakkındaki duygularıyla, Türk kültür ve milliyetçiliği tarihinde müstesna yer tutan Kaşgarlı Mahmut'lar, Gür'lü Fahreddin Mübarekşah'lar, Zamahşerli Mahmut'lar ne kadar Türklerse, Nizami de onlar kadar Türktür!» (s. 187).

Azerbaycan şairi Hacı Seyyid Azim Şirvani (1835-1888) doğum yeri olan Şamahı şehrinde cehaletcil grup ile karşı-karşıya gelmiş, açmış olduğu ve muallimlik ettiği okulu (ilk usuli-cedid mekteplerinden biri) kapatmaya mecbur edilmişti. Şikayet için Tiflis'e çar canişini idaresine gederken kendini alamamış, Gence'de Nizami türbesini ziyaret etmişti. Ve şu ziyaretten dolayı üzüntüsünü iki beyte göçürmüştü (M.E.Resultzade bu beyitleri kitabın ilaveler bölümüne almıştır, s. 324):

Ey Şeyh Nizami, ey nizamı dağılan;
Ey Gence'de izzü ihtişamı dağılan.
Olupmu seninle men kimi alemde
Yurdu, evi, mektebi, kelamı dağılan.

Kanaatimce bu satırlar her iki büyük şairden daha fazla Mehmet Emin Resultzade'nin kendisine ait edilmelidir.

Edebiyyat ve kaynaklar

1. bk. Mehmet Emin Resultzade, Asrımızın, Siyavuşu. Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları. Ankara, 1989. S. 70; Yine onun. Azerbaycan Cumhuriyeti. Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Yıldırım, Sabahattin Çağın. İstanbul, 1990. S. 205.; yine onun, Kafkasya Türkleri. Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Yıldırım, Sabahattin Çağın. Türk Dünyası

Araştırmaları Vakfı. İstanbul, 1993. S. 132.; yine onun. İran Türkleri. Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Yıldırım, Sabahattin Çağın. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul, 1993. S. 142; yine onun, Azerbaycan Şairi Nizami. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul, 1991. S. 402. Son üç eser için Türk Dünyası Araştırmaları Vakfının başkanı, Türk dünyasına değerli hizmetleri ile tanınan sayın Prof. Dr. Turan Yazgan sunuş yazmıştır.

Ulu önderin bir kaç kitapları yalnız Avrupa'da yayımlanmış bulunmaktadır: «Azerbaycan İstiklali» (Paris, 1930), «Kafkasya Problemi ve Panturanizm» (Paris, 1930), «Azerbaycan Problemi» (Berlin, 1938) «Azerbaycan'ın Hüriyyet Savaşı» (Berlin, 1939).

2. Doktor Cavat Heyet. «Hamse»de Türkçe sözleri; Edebiyat Gazeti, Bakü. 26 Eylül 1991, 30 (2477); bu değerli araştırmanın Farsça metni için bkz.: Varlık dergisi. Tahran, 1991. 1, s. 4-14.

3. Mümtaz şarkiyatçımız merhum Gazanfar Aliyev'in kanaatine Nizami kendi manzumelerini hiç bir yerde «Hamse» adlandırmamış, ancak onların her birinin bir «Genc», yani bir hazine gibi zengin olduğunu «Şerefname»de kaydetmiştir. Şairin ölümünden bir kadar sonra ismi belli olmayan bir hattat-katip manzumeleri toplu şekilde «Penc-Genc» adlandırmış, daha sonralar ise Arapçadan alınma lakonik «Hamse» adı onun yerine geçmiştir (Aliev G.Y. Temü i süjeti Nizami v literaturah narodov Vostoka. M., 1985. S. 15-16).

4. bk.: Mustafayev, C. Filosofskie vozzreniya Nizami. Bakü, 1962; Memmedov, Zakir. Nizami Gencevi'nin Felsefi Düşünceleri. Bakü, 2000.

5. Gazanfer Aliyev daha 50'li yıllarda Şemira – Mehin Banu suretinin tarihteki prototip olmakla eski Doğu tarihinden iyice belli bulunan Semiramida'ya bağlı olduğunu isbata yetirmiştir. Bkz.: Aliyev G.Y. Obraz Mehinbanu i ego istoričeskiy prototip / Azerbaycan EA Raporları, XIII. Cilt. 1957. S. 1319-1322.

6. Nizami'nin 850. yıl dönümüne atfen çoksaylı yazılardan yalnız bir kısmı salt tarihi konulara bağlı. Bkz: Onullahi, S. Şirin Türk kızıdır, müslümandır. / «Azerbaycan muallimi», Bakü, 6.III.1991, 8 (7057); yine onun. İskendername / Azerbaycan muallimi», 12.IV.1991, 28 (7067) Maalasef, makalaların yazarı mevcut ilmi literatürden yararlına bilmemiş, M.E.Resultzade'ye, Y.E.Bertels'e, G.Y.Aliyev'e ve şu setirlerin yazarına mahsus yayımlar ile tanışmadan geçinmiştir. Son illerin uğurlu araştırmaları sırasında T. Kerimli'nin «Nizami ve tarih» (Bakü, «Elm», 2002) kitabını, özellikle kitabın «Nizami memduhları» bölümünü kaydetmek isterim.

7. Şerefname. Filoloji tercüme. İzahlar ve şerhler Gazanfar Aliyev'in, Bakü, 1983. S. 67; Bertels, Y. E. Nizami i Füzuli. M., 1962. S. 372; Kerimli Teymur. Nizami ve Tarih. S. 175.

8. Kerimli Teymur. S. 127.

9. bk.: Bertels Y. E. Şerefname. Önsöz. Bakü, s. 5-18; yine onun. Roman ob Aleksandre i ego glavnie versii na Vostoke. M.; L, 1948; yine onun Nizami. M., 1956; yine onun. Nizami i Füzuli. M., 1962, VI bölüm.

10. Bertels, Nizami, s. 207; Şerefname, Ön söz, s. 9.

11. Konu için bk: Aliyarlı, Süleyman. «İskendername» tarihi bakımından. «Azerbaycan». Bakü, 1983, 8, s. 177-188. Gazanfar Aliyev de «Leyla ve Mecnun» ile «Yedi güzel» arasındaki sekiz yıllık bir aralık süresince Nizami'nin Arapça, Farsça, Ermenice ve Yunanca olan eski kaynaklar üzerinde çalışmalara giriştiğini yazmıştır (Temü i süjeti Nizami., s.14).

12. bk.: Aliyarlı, Süleyman. «İskendername» tarihi bakımından.

13. Fray, Riçard. Nasledie Irana. M., 1972. S.132, 272.

14. Lukonin, B.G. Kul'tura Sasanidskogo Irana. M., 1969. S. 81.

15. Kitabçı, Zekeriya. Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler, IV Baskı. Konya, 1998. S. 125.

16. Memmedov, Zakir, s. 29-79.

17. S. Onullahi'nin okunuş ve tercümesi başka:

Bu Habeş ülkesinde (?) türkiyimi almazlar

Ona göre de yahşi dovga yemezler (?)

Bundan ilave, ikinci mısranın başında gelen sözü M.E.Resultzade «Lacerem», Cevat Heyet «Lacorem», S.Onullahi ise «Lacirem» okumuştur. Ancak Fars dilinin itibarlı çağdaş sözlüklerinde sözün «Lacerem» ve «Lacorem» yazılışı var, «Lacirem» ise yok. bk:

چاپ اول از دوره جدید 1373تهران، صفحه 17213 (علی اکبر دهخدا لغتنامه، جلد دوازدهم (گنبدکامنهضت)

فرهنگ فارسی امروز غلامحسین صدری افشار، نسرین حکمی نسترین حکمی؛ ویرایش سوم، تهران 1377، 673

N.Z.Hatemi. Farsça-Azerbaycanca lügat. Tahran, 1999. S. 422.

Bakü şarkiyatçılarının çap ettiği sözlükte de bu anlayış «Lacerem» yazılışında verilmiştir (bk.: Arap ve Fars sözleri Lüğeti. Redaksiya heyeti: B.T.Abdullayev, E.E.Orucov, Y.Z.Şirvani. «Elm» neşr., 1966. s. 312).

Çevirme parçaları üzerine değerli açıklamalarına göre BDÜ İran filologiyası kafedrasının müdürü sayın Doç. Dr. Tofik Cahangirov'a teşekkürlerimi sunuyorum.

18. Azerbaycan tarihi. Uzak geçmişten 1870 yılına kadar. Süleyman Aliyarlı'nın redaktesi ile. Bakü, 1996. S. 334.

*XV. Türk Tarih Kongresi.
Ankara: 11-15 Eylül 2006. 2. Cilt.
Ankara, 2010. S. 355-363.*

QARABAĞ DAVASI və TARİXÇİ

Redaksiyamızın poçtundan*

Sov.İKP MK cəmiyyətimizin həyatının bütün sahələrini inqilabi surətdə yenidən qurmaq xəttini həyata keçirdiyi bir dövrdə Sovet İttifaqının bütün zəhmətkeşləri kimi, Azərbaycan əməkçiləri də Vətənimizin tərəqqisi yolunda var qüvvələrini sərf edirlər. Azərbaycan xalqının oğul və qızlarının məramı, zəkası və iradəsi də ümumi mənafe və ideallarımızı əziz tutan bütün adamların sıx birliyini tələb edən yenidənqurma vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir.

Lakin təəssüf ki, hamının ruh yüksəkliyi ilə çalışdığı belə bir şəraitdə bəzi kölgəli, məhdud, xudbin meyllər də üzə çıxır. Parisdə, Erməni Fransa İnstitutunun və Erməni veteranları assosiasiyasının təşkil etdiyi qəbulda akademik A.Aqanbekyan demişdir: «Mən istərdim ki, (respublikanın şimal-şərqində yerləşən) Qarabağ Ermənistanın olsun. Mən iqtisadçı kimi belə hesab edirəm ki, o, Azərbaycana nisbətən Ermənistana daha çox bağlıdır. Mən bu istiqamətdə bir təklif irəli sürmüşəm. Ümidvaram ki, yenidənqurma, demokratiya şəraitində həmin problem öz həllini tapacaqdır» («Humanite», 18 noyabr 1987-ci il, səh. 17).

Fitnəkar xarakter daşıyan bu bəyanat SSRİ-nin Konstitusiyası əsaslarını sarsıtmaq məqsədi güdür. Bu həm də sağlam təfəkkürə sığmayan bir hərəkətdir. Çünki özünü sovet alimi, sovet vətəndaşı adlandıran bir şəxs Sov.İKP MK Baş katibinin ABŞ-a sülh səfəri ərəfəsində xarici Kommunist partiyası orqanının səhi-

* Bu məqalə, yalnız Sovetlər Birliyində deyil, Avropada Dağlıq Qarabağ davasında Azərbaycan Respublikasının mövqeyini bildirən və rəsmi mətbuat səhifəsinə çıxmış olan ilk yazı idi. Mərhum xalq yazarı Yusif Səmədoğlunun qeyrəti ilə: «yuxarılara» və redaksiyaya bildirilmədən, «növbəsiz» olaraq jurnalın hazır nömrəsinə daxil edilmişdi. Məqalə Almaniyaya ilə yanaşı ilk öncə BBC Bülletenində (V. Internal Affairs. 9.04.1988), Türkiyədə (Gergedan. UNESCO Yeryüzü Kültür Dərgisi. İstanbul, 1988, №18) və başqa dillərdə çap olundu. Tanınmış Azərbaycan diplomati Ramiz Abutalıbov, mərhum Temucin Hacıbəylinin iştirakı ilə nüfuzlu fransız elmi jurnalı «Revyü dü mond müzülman de la Mediterranee» də çap etmişdir (baxınız: P.Абуталыбов. Годы и встречи в Париже. М., 2006, с. 178.). Yazının ingiliscə daha mükəmməl mətni, Prof. Audrey L. Altstadt'in tərcüməsində bu kitabda irəlində veriləcəkdir.

fələrinə bir Sovet respublikasının başqa Sovet respublikasına ərazi iddiaları barədə canfəşanlıq etməyi özünə rəva bilmişdir. Aqanbekyan kimi şəxslər əslində əl altından iş görərək SSRİ-nin V.İ.Leninin sağlığında sabitləşmiş milli dövlət strukturunun təftiş olunmasını təklif edirlər. Aqanbekyanın həmfikri, tarix elmləri doktoru S.Mikoyan bu məsələ barəsində «nəzəriyyəbazlığa» uyaraq «Literaturnaya qazeta»nın (2 sentyabr 1987-ci il) səhifələrində yazır: «Yığcam tarixi əraziyə malik «yerli olmayan» millətin böyük bir qrupunun inzibati cəhətdən nə üçün həmin millətin «yerli» ola biləcəyi respublikaya deyil, başqa bir respublikaya tabe olduğunun səbəblərini cəsarətlə, qərəzsiz müzakirə etməyə ehtiyac vardır. Hətta Sovet hakimiyyətinin ilk çağlarında inzibati ərazi bölgüsündə yol verilən nöqsanlar bu gün problem yaratmaqda davam edə bilər, qaynaqlara qayıtmadan bunları həll etmək mümkün deyildir».

Aqanbekyanın, Mikoyanın və başqalarının «proqram kresdosu» izahat tələb edir.

Birincisi, Qarabağın Ermənistanı iqtisadi «bağlılığı» barədə gülünc dəlili bir kənara qoysaq (Azərbaycan SSR-in şimal-qərb rayonları Gürcüstanla, şimal rayonları isə Dağıstanla iqtisadi əlaqə saxlayır, lakin onların statusu üçün bunun nə əhəmiyyəti ola bilər?), «yerli olmayan» millətləri müttəfiq respublikaların tabeliyindən çıxarıb ərazi cəhətdən elə respublikalarla birləşdirmək təklif olunur ki, həmin respublikalarda onlar «yerli» millət olsunlar. Əslində bu, milli tərkib etibarını ilə «saf» respublikalar yaratmaq iddiasından başqa bir şey deyildir. Beləliklə, Sovet muxtariyyətinin mahiyyəti şübhə altına alınır. Əslində isə Sov.İKP-nin və Sovet dövlətinin 70 illik təcrübəsi V.İ.Lenin tərəfindən işlənilmiş Sovet muxtariyyəti sisteminin böyük həyati gücünü bütün dünyaya nümayiş etdirir. Elə bir sistemin ki, onun daxilində, məsələn, Qarabağ ermənilərinin mənafeyi Azərbaycan SSR-in tərkibindəki Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin simasında, Gürcüstandakı osetinlərin mənafeyi Gürcüstan SSR-in tərkibindəki Cənubi Osetiya Muxtar Vilayətinin simasında tam təmin edilmişdir. Bu tarixi faktı yalnız o şəxslər inkar edə bilərlər ki, SSRİ xalqlarının sosialist birliyi və qardaşlığı praktikasının əsası olan beynəlmiləçilik onların təbiətinə yaddır.

İkincisi, Sovet hakimiyyətinin ilk çağlarında milli məsələdə buraxılmış «səhvlərə» istinad etmək qərəzli məqsəd güdür. Təsədüfi deyil ki, «Humanite»nin müxbiri «böyük erməni» (adı çəkilən hesabatda işlənən ifadədir) Aqanbekyanın sözlərini aşağıdakı kimi şərh edir: «Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Qorbaçov 1987-ci il noyabrın 2-dəki məruzəsində milli məsələnin həllindəki təəssüfedicilik gecikməni qeyd etmişdir». Təəccüblüdür ki, SSRİ-də milli məsələnin həll edilməməsi haqqında uydurma tezis M.S.Qorbaçovun Böyük Oktyabr sosialist inqilabının 70 illiyinə həsr olunmuş məruzəsinin adına çıxılır.

Həmişə bəllidir ki, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Zaqafqaziyada milli dövlət quruculuğu – Sovet respublikaları yaradılması sahəsində nəhəng iş görülmüşdür. V.İ.Lenin 1921-ci il 14 aprel tarixli məktubunda həmin respublikalar haqqında yazmışdı: «Onların sıx ittifaqı burjuaziya şəraitində görünməmiş dərəcədə və burjuva quruluşunda mümkün olmayan milli sülh nümunəsi yaradacaqdır» (Əsərlərinin tam külliyyatı. 43-cü cild, səh. 214).

Burjuaziya hökmranlığı, daşnakların və müsavətçilərin ağıllığı dövründə erməni və Azərbaycan xalqlarının dərin milli ədavətə məruz qaldıqlarını necə unutmaq olar! Lenin məktəbinə mənsub olan inqilabçı N.Nərimanov 1921-ci ildə Zaqafqaziya ölkə partiya komitəsinin orqanı «Zarya Vostoka» qəzetində yazırdı: «...Zaqafqaziya respublikaları arasında mübahisələr bir neçə il kəsilmək bilmədi, məhz ərazi üstündə dəfələrlə silahlı toqquşmalar oldu.

Zaqafqaziyanın nə qədər gənc qüvvəsi qurban verildi, nə qədər ailə dağıdılıb yurdsuz qaldı, doğma diyarlardan didərgin düşən nə qədər qaçqın aclıqdan əzab-əziyyət çəkdi! Hamısı da Zəngəzur, Qarabağ, Zaqatala, Lori və i. a. üstündə» (bax: İ.Dubinski-Muxadze. Nərimanov. Bakı: «Yazıçı», 1979, səh. 235),

Vaxtilə belə olmuşdu. Lakin Sovet hakimiyyətinin ilk illərdə əsaslı dəyişikliklər baş verdi, milli sülh və qardaşlıq yarandı. Bunun necə və nəyin bahasına əldə edildiyini N.Nərimanovun həmin məqaləsindən görmək olar: «Azərbaycan və Ermənistan azad olunandan sonra bizim respublika təntənə ilə Zəngəzuru Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsi elan edir. Ermənistan isə Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğunu bildirir. Menşeviklər qovulandan sonra Gürcüstan Zaqatala barəsində danışımaqdan tamamilə əl çəkir, bu ərazini Azərbaycanın torpağı hesab edir.

Poylu körpüsündən şimal-şərqə uzanan, qədim dövrlərdən bəri azərbaycanlılar yaşayan böyük bir ərazidən əl çəkir. Azərbaycan özünün təbii sərvətlərini bütün Sovet respublikalarının ümumi malı elan edir. Zəhmətkeşlərin heç bir rəsmi və qeyri-rəsmi yığınağı bu güzəştlərə etiraz etməmişdir. Etiraz etməyəcək də, çünki qərarlarımız zəhmətkeşlərin təbiətinə tamamilə uyğundur.

Bu, iki dünyanın, bir-birinə qarşı duran iki sinfin psixologiyasını öyrənmək üçün bizə çox zəngin material verir. Bu həm də burjuva ölkələrinin əhalisindən ötrü Yer üzərində tərksilaha və ümumi sülhə necə nail olmaq barədə ibrət dərslidir» (yenə orada, səh. 235).

Dağlıq Qarabağ üçün də ciddi şəkildə Sovet muxtariyyəti işlənib hazırlandı. Zəhmətkeşlərin beynəlmiləl birliyi prinsipinə üstünlük verilməsini qoruyub saxlamaqla, milli əlaqələrin və milli birliyin keyfiyyət cəhətini nəzərə almaq barədə Lenin tələbi ön plana çəkildi. V.İ.Lenin həmişə öyrədirdi ki, «fəhlələrin beynəlmiləl birliyi milli birliyindən mühümdür» (Əsərlərinin tam külliyyatı. 49-cu cild, səh. 367).

Zaqafqaziya kommunistləri Dağlıq Qarabağın muxtariyyəti məsələsini məhz bu Lenin mövqelərindən həll etdilər. 1920-ci il mayın 22-də RK(b)P MK-ya, V.İ.Leninə məruzəsində A.İ.Mikoyan yazırdı: «Erməni hökumətinin agentləri olan daşnaklar Qarabağı Ermənistanla birləşdirməyə can atırlar, lakin bu, Qarabağ əhalisi üçün öz həyat mənbəyindən – Bakıdan məhrum olmaq və heç vaxt, heç nə ilə bağlı olmadıqları İrəvana bağlamaq demək olardı. Erməni kəndliləri də beşinci qurultayda Sovet Azərbaycanını tanımağı və onunla birləşməyi qərara almışlar» (Sov.İKP MK yanında MLI partiya arxivi, f. 1, s. 74, q. 120, v. 113; sitat bu mənbədən gətirilir: C.B.Quliyev. Lenin milli siyasəti bayrağı altında (rusca). Bakı, 1972, səh. 302).

1920-ci il iyunun 5-də RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosu Q.K.Orconikidze və A.M.Nazaretyanın təklifi ilə Qarabağ məsələsini müzakirə edərək qərara almışdı: «Müsəlmanlar və ermənilər arasında milli sülhün, yuxarı və aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqəsinin, onun Azərbaycanla müntəzəm əlaqəsinin zəruriliyini nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağ Azərbaycan hüdudlarında saxlanılsın, ona geniş muxtariyyət verilsin» (yenə orada, səh. 303).

İndi bütün bunlar unudulur. Belə bir faktın da üstündən sükutla keçirlər ki, Qarabağ və Zəngəzur məsələsi iki respublikanın qarşılıqlı razılığı ilə həll olunmuşdu, Sovet Azərbaycanının Ermənistan SSR-ə güzəştə getdiyi ərazi xeyli geniş idi və həmin güzəşt nəticəsində Azərbaycan ərazisi təxminən 9 min kvadratkilometr azalıb 86,7 min kvadratkilometrə enmişdi.

İndi də «qaynaqlar» haqqında. Qarabağ barədə iddiaları tarixi dəlillərlə əsaslandırmağa çalışırlar. Guya bu diyar keçmişdə Ermənistanla məxsus olmuş və ermənilər tərəfindən məskunlaşdırılmışdı. Həmin versiyanın tərəfdarları tarix sahəsində zorakılıq edir, vaxtilə Qarabağı qədim Qafqaz Albaniyasının vilayəti hesab edən erməni alimlərinin (K.Patkanov, N.Emin, K.Şahnazaryan, Y.Manandyan, S.Yeremyan və başqalarının) əsərlərini belə təftiş etməyə cəhd göstəririlər.

Uzaq tarixi keçmişdə indiki Azərbaycan SSR-in əsas əhalisi Qafqaz albanlarından ibarət idi. Məşhur sovet qafqazşünası, SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü K.V.Trever albanları «Zaqafqaziyanın üç əsas qədim xalqından biri, Zaqafqaziya Azərbaycanı və Dağıstan xalqlarının əcdadlarından biri» adlandırır, onların «qədim və yüksək mədəniyyətə» malik olduqlarını xatırladırdı (K.V.Trever, Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyətinə dair öçerklər (rusca). SSRİ EA nəşri, M.-L., 1959, səh. 3). Albanlar Azərbaycan və erməni xalqları arasında qədim qohumluq və qardaşlıq tellərinin yaranmasında müstəsna rol oynamışlar. SSRİ tarixi mütəxəssisləri arasında bununla bağlı yekdil fikir mövcuddur:

«Getdikcə albanların əksəriyyəti Azərbaycan xalqının tərkibinə daxil oldu və müsəlmanlaşdı, onların kiçik azlığı isə (Şəkiddə və Dağlıq Qarabağda) ermənilərə qovuşub erməniləşdi» (İ.P.Petruşevski. Azərbaycanla və Ermənistanda feodal münasibətlərinin tarixinə dair öçerklər (rusca). L. 1949, səh. 52).

«Qarabağın və qismən Azərbaycan SSR-in başqa vilayətlərinin (Naxçıvan MSSR-dən savayı) erməniləri onun (alban əhalisinin) nəsiləridir. Deməli, qədim Albaniya əhalisi həm də müasir azərbaycanlıların və ermənilərin bir hissəsinin ümumi əcdadıdır. Buna görə də həmin məsələdə Azərbaycan və erməni alimləri arasında gedən və təəssüf doğuran mübahisələr əsassızdır» (A.P.Novoselsev, V.P.Paşuto, L.V.Çerepnin. Feodalizmin inkişaf yolları (rusca). M., 1972, səh. 42).

Güman edirik ki, qədim dövrdə mövcud olan vəziyyət tamamilə aydındır. Bütün orta əsrlər boyu Qarabağ Azərbaycandakı feodal dövlət birləşmələrinin bir hissəsi olmuş və «Aran Qarabağı» adlanmışdır (Aran Şimali Azərbaycanın adı olub «Albaniya» adı əvəzinə yaranmışdır). 1747-ci ildən 1822-ci ilədək burada Azərbaycan feodal dövləti – Qarabağ xanlığı mövcud olmuşdur. İkitərəfli traktata müvafiq olaraq, 1805-ci il mayın 14-də Qarabağ xanlığı Rusiya tərkibinə daxil olmuşdur. Sonralar, 1920-ci ilədək Qarabağ torpaqları Şimali Azərbaycandakı iki iri inzibati vahiddən birinin – Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibinə, 1920-ci ildən sonra isə Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil olmuşdur.

Beləliklə, Aqanbekyanla görüş haqqında hesabatda söylənen aşağıdakı fikir: «Azərbaycan respublikasına birləşdirilmiş qədim erməni torpaqları Qarabağ və Naxçıvan» haqqında söhbət Aqanbekyanın «auditoriyasının», xüsusən orada iştirak edən Daşnaksutyun partiyası «veteranları»nın ekspansionist xülyalarını əks etdirir.

Hazırda Dağlıq Qarabağda erməni əhalisinin sayca üstünlüyündən çox danışırlar. Ən ilkin rus rəsmi mənbəyinə, 1832-ci ilin kameral sayımına görə, Qarabağ əyalətində 34,8 faiz erməni və 64,8 faiz azərbaycanlı olmuşdur (Zaqafqaziyaadakı Rusiya torpaqlarının icmal (rusca). III hissə, SPb, 1834, «V» cədvəli). Nəzərə almaq lazımdır ki, 1828-ci il Rusiya–İran müqaviləsinə görə ilk üç il ərzində İrandan Qarabağa və Şimali Azərbaycanın digər əyalətlərinə intensiv surətdə erməni əhalisi köçürülmüşdür. XIX əsrin 80-ci illərinin sonuna yaxın Dağlıq Qarabağın daxil olduğu Şuşa qəzasında ermənilərin sayı artıq 58 faiz, azərbaycanlıların sayı isə 42 faiz idi (1896-cı il üçün Qafqaz təqvimi (rusca). V bölmə, səh. 48-61). Xüsusilə Birinci dünya müharibəsi illərində qaçqınların sayı artdıqca Qarabağda ermənilər də bir qədər artırdı. Beləliklə, Rusiya dövlətinin himayəsi altında Azərbaycan xalqı ən müqəddəs sərvətini – öz torpağını, öz ocağını və evini qardaş erməni xalqı ilə bölüşdürürdü.

Lakin 1948-1953-cü illərdə SSRİ xalqlarının qardaşlıq münasibətlərində misli-bərabəri olmayan və ola da bilməyən hadisələr baş verdi. Stalin bir qələm çəkməklə 100 mindən artıq azərbaycanlının Ermənistan SSR-dən zorla çıxarılmasına razılıq verdi. Əsrlərdən bəri neçə-neçə nəslin yaşadığı evlər və ocaqlar dağıldı. Günahsız adamlar indiyədək anlaya bilmirlər ki, onları nə üçün

Ermənistan ərazisindəki doğma yurdlarından məhrum etmişlər. Aydın olurdu ki, Ermənistan SSR-i yekcins milli tərkibli respublikaya çevirmək xətti rəsmi istiqamət almışdır. Azərbaycan SSR-ə ərazi iddiaları vermək də sistem halını aldı. Həmin vaxtdan indiyədək bu iddialar demək olar ki, həmişə Azərbaycanın məğlubiyəti ilə nəticələnmişdir. Bu qəbildən olan sonuncu təhqiramiz hadisə cəmi iki il əvvəl Qazax rayonunda 5 min hektardan artıq barlıbəhrəli əkin sahələrinin Azərbaycandan qoparılması ilə nəticələnmişdir.

Görünür, bütün bunlar müəyyən bir zəncirvari reaksiya yaradır ki, bu da obyektiv olaraq Azərbaycan SSR-in dağılması ilə nəticələnməyə bilər. İndi artıq gürcü tarixçiləri arasında da Şəki əyaləti – Azərbaycanın 5 rayonunun ərazisi barədə iddialar eşidilir (bax: D.L.Musxelişvili. Şərqi Gürcüstanın tarixi coğrafiyasından (rusca). Tbilisi, 1982). Həm də bu cür iddialara elə bir vaxtda yol verilir ki, Gürcüstan SSR hüdudlarında «yığıcam bir ərazidə», 300 mindən artıq azərbaycanlı yaşayır. Onlar, 50-ci illərdə böyük kütləsi zorla respublikadan çıxarıldıqdan sonra indiyədək Ermənistan SSR-də yaşayan 161 min azərbaycanlı kimi heç bir milli muxtariyyətə malik deyillər.

Həmişə bəllidir ki, Azərbaycan xalqı yeni dövrdə beynəlxalq rəqabətin ilk qurbanlarından biridir. 1828-ci ildən bəri xalqımız iki hissəyə bölünmüşdür. Sovet sosialist millətləri birliyində Azərbaycan xalqını öz milli dövləti – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası ləyaqətlə təmsil edir. Xalqımızın İranın tabeliyindəki Cənubi Azərbaycanda yaşayan hissəsi isə hər cür milli dövlət hüquqlarından məhrumdur. Orada Azərbaycan dili, 10 milyondan artıq Cənubi azərbaycanlının bütün milli mədəniyyəti amansız təqiblərə məruz qalır. Belə bir şəraitdə təbiidir ki, Cənubi Azərbaycan xalqının bütün ümidi Azərbaycan SSR-ədir.

İnamla demək olar ki, öz millətinin dirçəlişini və səadətini başqalarının bədbəxtliyi üzərində qurmağa can atanların, erməni ədəbiyyatının klassiki, Azərbaycanın yetirməsi Aleksandr Şirvanzadənin peyğəmbərcəsinə söylədiklərini unudanların vətəndaşlıq aləmi, daxili aləmi məhdud və acınacaqlıdır. A.Şirvanzadə haqlı olaraq demişdir: Zaqafqaziya sacayaq kimidir, ayaqlarından birini qırırsa, tamam əyilib düşəcəkdir.

A.Aqanbekyan kimi şəxslər yaxşı bilirlər ki, Azərbaycan xalqı uzun əsrlər boyu öz tarixi əcdadlarının torpağı olan Qarabağ və Naxçıvan torpağını qonşu ermənilərlə bölüşmüş, onları din ayrı qardaş adlandırmışdır. Lakin belə şəxslər üçün bütün bunlar azdır. Onlar hər şeyi öz əllərinə almaq, həm də buna nail olmaq istəyirlər ki, xalqımız öz torpaqlarına sahib olmaq hüququndan məhrum edilsin. XX əsrin başlanğıcında bəzi erməni alimləri Gürcüstan barədə də bu cür iddialarla çıxış edir, sübut etməyə çalışırdılar ki, «Gürcüstan əslində Gürcüstan deyil, qədim Ermənistandır». O vaxtlar böyük gürcü demokrat yazıçısı İlya Çavçavadze bu barədə yazmışdı: «Məgər ermənilərin səpələnməsi bizim ürəyimizcədir? Allah-təala onlara güc və bacarıq versin ki, türk edib getdikləri yerdə birləşsinlər. Amma qoy özgə varına göz dikməsinlər, bizi öz varımızdan məhrum etməyə can atmasınlar, bizim adımızı alçaltmaqla ad çıxarmağa çalışmasınlar. Bizim torpağımız çox da olsa, az da olsa, hər halda sizə sığınacaq verdik, qanadımız altına aldıq, sizinlə qardaşlaşdıq. Öz evimizdəcə bizimlə düşmən kimi rəftar etməyin» (İ.Çavçavadze. Erməni alimləri və fəryad qoparan daşlar (rusca). Tiflis, 1902, səh. 80, 123).

*Bəxtiyar VAHABZADƏ,
xalq şairi, Azərbaycan SSR
Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü.*

*Süleyman ƏLİYAROV,
tarix elmləri doktoru, professor.*

*«Azərbaycan». Ədəbi-bədii jurnal.
№2, 1988.*

AZERBAIJAN AND THE NAGORNO-KARABAGH ISSUE

At a time when the Central Committee of the CPSU is implementing policies to build anew, in revolutionary form, every aspect of the life of our society, the toilers of Azerbaijan, like the proletariat of the whole Soviet Union, are striving with all their might along the road of progress for our Homeland (Vatan). The wishes, intelligence, and will of the sons and daughters of the Azerbaijani people are directed toward the fulfillment of this rebuilding (perestroika) which demands the close unity of all who hold dear these common interests and ideas.

Unfortunately, however, in the enthusiasm in which all are working, some shady, narrow-minded, self-serving inclinations also surface. In Paris Academician A. Aganbekian, of the Armenian French Institute and of the Armenians Veterans' Association, made the following statement: "I want Karabagh (in the north – east (sic) of the republic) to belong to Armenia. (Karabagh is in the western portion of the Azerbaijan SSR – Trans.) As an economist, I regard Karabagh to be more closely tied to Armenia than to Azerbaijan. I have made a suggestion toward this end. It is my hope that under conditions of perestroika and democracy, this problem will find its own solution." (L'Humanite, 18 Nov, 1987, p.17)

The provocative character of this statement is aimed at shaking the foundations of the Constitution of the USSR. This is also an action that has no place in healthy thought. For one who calls himself a Soviet citizen and a Soviet scholar, on the eve of a peace mission to the USA by the General Secretary of the CPSU CC, saw fit to display his zeal on the pages of the organ of a foreign communist party concerning claims by one Soviet republic on the territory of another Soviet republic. Individuals like Aganbekian, who in fact are conducting their affairs secretly, suggest that the

national state structure, established during V. I. Lenin's lifetime, should be re-examined. The like-minded S. Mikoyan, Doctor of Historical Sciences, being carried away with "theory-mongering" on this issue, wrote in the pages of Literaturnaia gazeta (2 sept 1987):

"There is a need for brave objective debate on the reason, why large groups should be subordinated to a republic of a 'non-indigenous' nation possessing a territory for a short period, rather than belonging administratively to a republic with its some 'indigenous' nation. Even in the earliest times of the Soviet the inadequacies that were allowed in the administrative division of territories, today are still able to create problems, (and) without returning to the sources there is no possibility of solving them."

Their "program credo" of Aganbekian, Mikoyan and others demands elucidation.

First, if we put aside the laughable argument about Karabagh's economic "ties" to Armenia (the north-west region of the Azerbaijan SSR maintains economic ties with Georgia and the north region with Daghestan, but what significance does that have for their status?), it is suggested that the "non-indigenous" nations be removed from the jurisdiction of the union republics, and that they be united, with territory, to a republic where they will be with their own "indigenous" nation. In fact, this is nothing but a demand to create a republic with "pure" national composition. In this way, the true character of Soviet autonomy is brought into question. In fact, in 70-year experience of the CPSU and the Soviet government demonstrates to the whole world the great vital force of the Soviet autonomy system that was prepared by V. I. Lenin. It is such a system that, within it, for example, the interests of the Armenians of Karabagh are fully secured in the Mountainous (Nagorno) Karabagh Autonomous region, as is the case with the Ossetians in Georgia in the South Ossetia Autonomous region in the Georgia SSR. These historical facts can only be denied by individuals to whose nature the internationalism that is practical basis of the USSR people's socialist unity and brotherhood is alien.

Second, to rely on the "mistakes" made in national policy in the early period of the Soviet state is to adhere to a malicious

purpose. It is not by chance that L'Humanite's correspondent explained as below the words of the "big brother Armenian" (the literal meaning of his name) Aganbekian: "Let us note, appropriately that Gorbachev in a speech of 2 November 1987 note that it is too late for regrets in the solution to the national question." It is amazing that his fantasy thesis on the USSR national problem's is not being solved should be made known in M. S. Gorbachev's speech dedicated to the 70th anniversary of the Great October socialist revolution.

It is clear to all that in the first years of Soviet rule, in the Caucasus gigantic task was performed in national state construction, the creation of the Soviet republics. V. I. Lenin in a letter of 12 April 1921 wrote of this same republics: "Their close union will create an example of national peace to a degree unknown under bourgeois conditions and which was impossible in a bourgeois system." (Complete works of Lenin, Vol 43, p. 214)

How can forget the deep national enmity that was raised between the Armenian and Azerbaijan peoples in the period of the bourgeois rule of the Dashnak and Musavat leaders! Revolutionary N. Narimanov, who belonged to the Leninist school, wrote in 1921 in the Transcaucasian party committee's organ Zaria Vostoka, "... The Transcaucasian republics knew no end to the many year of conflict among them, that is, armed conflicts repeatedly took place over territory.

How much strength of the Transcaucasian youth was sacrificed, how many families were destroyed and left homeless, how many refugees, fallen from their homelands, suffered from hunger! All from Zenkezur, Karabagh, Zakatala, Lori and elsewhere..." (See: I. Dubinskii-Mukhadze, Narimanov, Baku: Jaziji, 1979, p 235.)

At one time it was like that. However, in the first years of Soviet power basic changes were made, national peace and brotherhood were created. How and at what price this was achieved can be seen from the same article by Narimanov: "After Azerbaijan and Armenia were freed, our republic proclaimed with fanfare that Zenkezur is an inseparable part of Soviet Armenia. Armenia announced that Mountainous Karabagh is an inseparable part of

Azerbaijan. After the Mensheviks were driven out, Georgia completely ceased to speak of Zakatala and regards that territory as Azerbaijan's. They (Georgians) renounce claims to a large territory where Azerbaijanis had lived from ancient times, stretching from the Poilu bridge to the north-east. Azerbaijan proclaimed its own natural wealth to be the common property of all Soviet republics. It (Azerbaijan) has not protested these concessions of any official or unofficial collections by toilers. And it will not protest because our decisions are completely suitable to the workers' nature.

"This gives us very rich material for learning the psychology of two worlds, of two classes that stand opposed to each other. This is also a lesson for the sake of the population of bourgeois countries on how to achieve disarmament and general peace on earth." (Ibid)

Soviet autonomy was prepared in serious fashion also for Mountainous Karabagh. Maintaining the superiority of the principles of workers' international unity. Lenin had a plan put forward to get a view of the mood of national relations and national unity. V. I. Lenin always taught that "the workers "international unity is more important than national unity."" (Collected Works. Vol. 49, p. 367.)

The Transcaucasian Communists resolved the issue of Mountainous Karabagh's autonomy specifically in accord with Lenin's views. In his report to Lenin in the CC RKP(b) on 22 May 1920, A. I. Mikoyan wrote: "The Dashnak agents of the Armenian government are striving to annex Karabagh to Armenia, however, this means depriving the Karabagh population of its source of life, Baku, and tying it to Erevan with which it has at no time had any sort of tie. And the Armenian villagers at the Fifth Session (of the Party) are acquainted with Soviet Azerbaijan and decided to unit with it." (Party Archive of the Marx-Lenin Institute of the CC CPSU, fond I, opis' 74, delo 120 sheet 113, cited in D. B. Guliev, Lenin milli siyaseti bairaghy altynda (in Russian) Baku, 1972, p. 302)

On 5 June 1920 at the suggestion of G. K. Ordzhonikidze and A. M. Nazaretian of the Caucasian Bureau of the RKP(b) CC, the Karabagh issue was debated and decision taken: "In view of the national peace between the Muslims and Armenians, Karabagh's

economic relations, and the necessity for its having regular relations with Azerbaijan, it was decided that Mountainous Karabagh would be retained within the borders of Azerbaijan but would have wide autonomy.”(Ibid, p. 303)

Now all this is forgotten. Such facts are passed over in silence, that the matters of Karabagh and Zengezur were settled by agreement of the two republics, and that the territorial concessions which Soviet Azerbaijan made to the Armenian SSR were substantial and that as a result of these same concessions the territory of Azerbaijan was reduced by approximately 9 thousand square kilometers to 86.7 thousand square kilometers.

Now, concerning the “sources”.They are trying to establish their claims to Karabagh on the basis of historical arguments. Supposedly this area was formerly part of Armenia and was populated by Armenians. The proponents of this version do violence to the field of history, and Armenian scholars who consider Karabagh formerly to have been a province of ancient Caucasian Albania (K. Patkanov, N. Emin, K. Shahnazarian, Y. Manandian, S. Yeremian and others) have taken pains to revise their works along this line.

In the remote historical past, the basic population of present-day Azerbaijan SSR was made up of Caucasian Albanians. The famous Soviet Caucasiologist K. V. Trever. Correspondent Member of the USSR Academy of Sciences, called the Albanians: “One of the three basic peoples of Transcaucasia (and) one of the forebears of the peoples of Transcaucasian Azerbaijan and Daghestan”; he recalled the “ancient and high culture” which they possessed. (Trever, *Gafgaz Albaniasynyn tarikhi ve medeniyyetine dair ocherkler* (in Russian) M-L: Academy of Sciences publisher, 1959, p. 3) Albanians played an outstanding role in the creation of ties of relationship and friendship between the Azerbaijan and Armenian peoples. Among specialists on the history of the USSR, there is unanimity on this issue: “Gradually, a majority of the Albanians became part of the Azerbaijan people and were Islamized, a small minority of them (in Sheki and Mountainous Karabagh) were driven toward the Armenians and Armenianized.” (I. P. Petrushevskii.

Azerbaycanda ve Armenistanda feudal munasibetlerinin tarikhine dair ocherkler (in Russian) Leningrad, 1949, p. 52)

“The Armenians of Karabagh and particularly other provinces of the Azerbaijan SSR (except Nakhjivan ASSR) are descendants of them (Albanians). This means that some portions of the ancient Albanian population and the contemporary Azerbaijanis and Armenians have common ancestors. Therefore the regrettable arguments in progress between Azerbaijani and Armenian scholars on this question are baseless.” (A. P. Novosel'tsev, V. P. Pashuto, L. V. Cherepnin, *Feodalizmin inkisaf yollari* (in Russian) Moscow, 1972, p. 42)

We suppose that the condition existing in ancient times is completely clear. During the entire Middle Ages Karabagh was an integral part of the united feudal states of Azerbaijan and was named “Aran Karabagh” (“Aran” replaced “Albania” as the same for northern Azerbaijan). From 1747 to 1842, here existed an Azerbaijani feudal state-The Karabagh khanate. By mutual agreement, on 14 May 1805, the Karabagh khanate became part of Russia. Subsequently, until 1920 the Karabagh lands lay within one of the two large administrative divisions in northern Azerbaijan, the Elizavetpol (Ganja) guberniia (province). Since 1920, they have been part of the Azerbaijan SSR.

Thus, the following can be said about the interview with Aganbekian; the discussion about “the unification to the Azerbaijan republic of ancient Armenian lands of Karabagh and Nakhjivan” reflects Aganbekian’s “audience”, especially the expansionist fantasies of the participating “veterans” of the Dashnaktsutun party.

Presently, there is much talk about the numbers of the Armenian population in Mountainous Karabagh. According to the first official Russian source, the 1832 survey, in the Karabagh province were 34.8 percent Armenians and 64.8 percent Azerbaijanis. (*Zaqafqaziya daky turk torpaglarynyn ijmalı* (in Russian), part III, St. Strasburg, 1834, Volume “V”) It is necessary to keep in mind that in accordance with the Russian-Iranian Treaty of 1828, during the first years (after signing) a large number of Armenians were relocated from Iran to Karabagh and other provinces of northern Azerbaijan. By the end of the 1889s, in the

Shusha uezd of Mountainous Karabagh, the Armenian population had increased 58 percent and the Azerbaijan had been reduced to 42 percent. (1896 Gafgaz tegvimi (in Russian) Section V, pp, 48 - 61) Particularly during the First World War, the number of refugees led to a further increase in the Armenian population of Karabagh. In this way, under the same of tutelage of the Russian state, the Azerbaijan people were made to divide their most sacred wealth, their land, their hearths and their homes with their Armenian brothers.

However, in the years 1948 – 1953, unprecedented and unequalled events relating to the brotherhood of the peoples of the USSR took place. Stalin, with one stroke of his pen, agreed to the forcible expulsion of more than 100,000 Azerbaijanis from the Armenia SSR. The homes and hearths in which lived multitudinous generations for centuries were destroyed. Innocent people even cannot understand why they were deprived of their native homes (yurt) on Armenian territory. It was becoming clear that an official direction had been taken toward turning the Armenian SSR into a republic with a homogenous national composition. The system also accepted the advancing of territorial claims against the Azerbaijan SSR. From that time to this, it can be said that these claims have always resulted in the deprivation of Azerbaijan. Along the same times, but two full years before this last insulting event, more than 5 thousand hectares of fertile, productive fields in the Gazak region were torn away from Azerbaijan.

It can be seen that all this creates a certain chain reaction which, objectively speaking, can result in the destruction of the Azerbaijan SSR. And now among Georgian historians, too, pretensions are being heard about Sheki, one of the Azerbaijan's five regional territories. (See; D, L, Muskhelidhvili, Shergi Gurjustanyyn tarikhi joghrafiyasyn dan (in Russian) Tbilisi, 1982) Furthermore the door is open to those sorts of pretensions at a time when, within the borders of the Georgian SSR, "in a compact territory" more than 300,000 Azerbaijanis are living. They, 50 years after a large group was forcibly expelled from the republic, and like the 161,000 Azerbaijanis living in the Armenian SSR, up to the present time have no national autonomy at all.

It is obvious to all that the Azerbaijani people, in the new era of international competition, have been among the first victims. Since 1828 our people have been divided into two parts. In the Union of Soviet Socialist Republics, the Azerbaijani people were deservingly presented with their own national state, Azerbaijan Soviet Socialist Republic. The part of our people living in southern Azerbaijan, subordinated to Iran, is deprived of every type of national rights. There, the Azerbaijan language and entire culture of more than 10 million Azerbaijanis are subject to ruthless repression. Under such conditions it is natural that the entire hope of the south Azerbaijan people lies in the Azerbaijan SSR.

One can confidently say that those who strive to establish the revival and happiness of their own nation on the misery of others, and who have forgotten the prophetic words of Aleksandr Shirvamzade, reared in Azerbaijan, whose works are among the classics of Armenian literature-those people have stunted understanding of civilization and pitifully limited civility. A. Shirvanzade spoke truly; Transcaucasia is like a 3-legged trivet; if you cut off one leg, it will collapse entirely.

People like A. Aganbekian know well that the Azerbaijan people throughout the centuries have shared the lands of Karabagh and Nakhjivan, the territory of their historical forebears, with their Armenian neighbors and regarded them as brother of a different religion. However, for such individuals, all this is little. They want to gather everything in their own hands so that our people will be deprived of the possession of their own hand. At the beginning of the 20th century, some Armenian scholars even made such claims against Georgia and tried to prove that "Georgia is essentially not Georgia but ancient Armenia." At that time, the great democratic Georgian writer Ilya Chavchavadze wrote the following on his matter: "Are the Armenians really scattered according to our desires? Let Exalted God give them strength and skill that they can go and unit themselves at their destination. But let them not covet that which others have, not strive to deprive us of what we have and not to be notorious by defaming our name. Whether our land was great or small, we gave you refuge under every circumstance, took you under our wing, and became brother with you. Do not treat us

as enemies in our own house.” (I. Chavchavadze. Ermeni alimləri ve feryad goparan dashlar. (in Russian) Tbilisi, 1902, p. 80, 123)

*(Signed) Bakhtiyar Vahabzade, People`s poet.
Suleiman Aliyarli. Doctor of History, Professor (BSU).
Journal Institute of Muslim Minority Affairs. Vol. IX No. 2
July 1988
Azerbaijan (Baku)
Translated: Audrey L. Altstadt
Connecticut State University
New Britain, CT., USA*

DAĞLIQ QARABAĞ: UYDURMALAR VƏ HƏQİQƏTLƏR*

Bu ilin fevral ayından bəri respublikamızda baş verən hadisələr təkcə ölkəmizdə deyil, dünyanın hər yerində, o sıradan Avropa ölkələrində böyük narahatlıqla izlənilir. Dağlıq Qarabağ «məsələsi» ictimai zümrə və topluları, necə deyirlər, müxtəlif sinifləri və partiyaları hərəkətə gətirmişdi. Ölkəmizin xaricində bu mövzu ilə bağlı necə və nə yazırlar? Bu yazılarda ölkəmizin ümumdövlət mənafeyi, SSRİ-də milli quruculuq işlərinin tarixi, ümumiyyətlə, milli münasibətlərin tarixi həqiqəti obyektivliklə nəzərə alınır mı?

Deyənlərlə bağlı olaraq, aşağıda bir neçə yazı veririk. Birinci yazının müəllifi elmlər doktoru Tessa Hofman «Vətən uğrunda yenidən qan axır» adlı qərəzli bir məqalə ilə «Zeit magazin» jurnalında (8 aprel, 1988) çıxış etdikdən sonra, həmin bu məktubu B.Vahabzadə və S.Əliyarovun məqaləsinə («Azərbaycan», 1988, №2) qarşı yazmışdır. İkinci yazı Qərbi Berlində yaşayan tanınmış alman publisist və türkoluqu Əhməd Şmideyə məxsusdur [Əhməd Şmide Azərbaycan ədəbiyyatı, bütün mədəniyyətimiz qarşısında böyük xidməti olan bir şəxsdir]. D-r T.Hofmanın yuxarıda adı çəkilən qərəzli məqaləsi ilə bağlı Ə.Şmide Hamburqda çıxan «Die Zeit» jurnalına müraciət etmiş, sonra isə T.Hofmanın yeni cavabını öz məktubu ilə birlikdə Bakıya göndərmişdir. Üçüncü yazı onlara cavabdır.

Dördüncü yazı Fransada çıxan «Frans-URS məqazini» jurnalında (mart 1988, №205) çıxmış məqalənin çevrilməsi (müəllifi Mişel Kaşkaşyandır), beşinci yazı isə həmin jurnalın redaksiyasına Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqə Cəmiyyəti vasitəsilə göndərilən cavabdır. Yazıların sənədli səciyyədə olduğunu nəzərə alaraq, onları oxuculara təqdim edirik.

* Bu polemik yazının çox səhih Türkiyə yayını vardır. Türkcə və almanca olan bu yayın Azərbaycan Kültür Dərnəyi tərəfindən sayın Prof. Dr. Abdulhəlük Çayın giriş yazısı ilə işıq üzü görmüşdür, baxınız: Dağlıq Karabağ. Hayaller və gerçəklər. Bergland Karabagh. Utopien und Wahrheiten. Ankara, 1989, 71 s.

Doktor Tessa Hofmanın Ə.Şmideyə məktubu

22.4.1988

Maynauer küç. 9.II
Berlin 41

Hörmətli cənab Şmide!

Ümumi Berlin tanışlarımızdan Sizin türk və həmçinin Azərbaycan mədəniyyətinə uzun müddətli yardımınızı və hər iki xalqa olan meylinizin İslama keçməklə nəticələnməsini bilirəm.

Sizin yuxarıda göstərilən oxucu məktubunda mənim Sovet Ermənistanı və Qarabağ haqqında verdiyim məlumatın əleyhinə qaldırdığınız mübahisələrə cavab verirəm.

Sizin və yaxud prof. B.Vahabzadə və prof. S.Əliyarovun dəlillərinə dair bir neçə qeyd (söyləmək istəyirəm).

ALBAN SÖZÜ: Bugünkü Azərbaycanın şimal-qərbindəki bu Zaqafqaziya dövlətinin nə dil, nə də mədəniyyətə Azərbaycanın bugünkü türk mənşəli, islam əhalisi ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Lakin bunun əvəzinə qədimdə qonşu Ermənistanla siyasi və dini əlaqələr yaranmışdır. 306-cı ildə Ermənistanın «Maarifpərvəri» Qriqor o zamankı erməni paytaxtı Vararşapatda (indi Eçmiədzin) alban kralı Urnayrı xaç suyuna saldı. Qriqorinin nəvəsi – deməli, bir erməni – ilk alban patriarxı oldu, alban yepiskopları da, ilk növbədə, erməni katolikosu tərəfindən seçilirdi, patriarx idarəsi isə özlüyündə VI əsrə qədər ermənilərin əlində olmuşdur (ilk alban katolikosu Abbas 552-ci ildən 596-cı ilə qədər öz xidməti vəzifəsini yerinə yetirmişdir).

Albaniya kilsəsinin Bizans ilə ittifaqı zəiflədiyindən VIII əsrdə erməni kilsəsi alban katolikatını yenidən ələ keçirir. Özünün sonuna, yəni 1815-ci ilə qədər çarın əmri ilə alban katolikatı bağlanana kimi, yəni VIII əsrdən XIX əsrin başlanğıcına kimi tamamilə ermənilərin əlində olub, onun iqamətgahı isə XIV əsrdən bəri məşhur Qarabağ Qancassar monastırında yerləşdirilib. İdarənin özü isə Calalyan dvoryan ailəsində (Qarabağ dvoryan ailəsi) irsiləşib. Bu erməni – «alban» vilayət katolikatının yurisdiksiyası erməni əyaləti Syunika (qismən Zəngəzurla eyni) və Arçaxa (Qarabağ) qədər yayılıb.

Yerli xaçpərəst – erməni əhalisinə qarışmış alban xalqı ərəblərin Zaqafqaziyada hakimiyyəti zamanı əvvəlcə islamlaşdırılmış,

– sonralar isə türkləşdirilmişdir. Səlcuqların təşəbbüsü ilə XI əsrdə bu türkləşdirilmə prosesinə son qoyulmuşdur (?? – Red.).

Bu yolla məhv edilmiş Zaqafqaziya albanlarının gələcək nəslə, bəlkə də dil cəhətdən udinlərin kiçik xalqına bənzəyir, bilavasitə Qarabağ erməniləri də. Orta qarabağlıların yaddaşında antik və orta əsrdən əvvəlki albanların mövcudluğunun heç bir rolu yoxdur, türk mənşəli azərbaycanlıların da qətiyyətlə yox. Azərbaycan alimlərinin bu türk xalqının tarixini bir vaxtlar bugünkü ərəzidə yaranmış dövlət və xalqlara daxil etməklə geriye uzatmaq söyləri türk tarixçilərinin əcaib (qəribə) cəhdlərini xatırladır. Kiçik Asiya mədəniyyətlərini – xetlərə kimi – indiki Türkiyə ilə bağlamaq cəhdləri də sayılmaqla.

«**QARABAĞ** – Azərbaycanın mədəni mərkəzi kimi»:

«Mərkəz» kimi, ticarətin ənənəvi, kübar mərkəzləri Şirvan və Şamaxı xanlıqları, siyasət və mədəniyyət mərkəzləri Gəncə (bugünkü Kirovabad), Bakı, Şamaxı və Nuxa (1968-ci ildən Şəki) şəhərləridir, hələ qədimdən bəri bu şəhərlərdə erməni əhalisi çox olmuşdur. Qarabağ Azərbaycan tarixində mədəni mərkəz rolunu oynamamışdır.

Yenə də: 1918-ci ilə kimi Azərbaycan dövləti olmamışdır.

Azərbaycan ərəzisi çoxlu yarımüstəqil xanlıqlardan yaranmışdır. Azərbaycan taleyinin bölünməsi Zaqafqaziya üçün qətiyyətlə yeganə hadisə deyil. Çünki Ermənistan da, məlum olduğu kimi, Osman və rus imperiyaları arasında bölüşdürülmüşdü (əslində üç yerə, əgər İran ağalığı altında olan kiçik bir hissəni burada əlavə etsək) Gürcüstan da həmçinin, tarixi boyu saysız-hesabsız parçalanmalara məruz qalmış və hələ bu günə qədər Tao-Klarçeti adlanan hissəsi türklərin ağalığı altındadır.

Bugünkü azərbaycanlıların etnogenezi rus mamaçılığı (Geburtshilfe) vasitəsilə yalnız XIX əsrdə başa çatdırıldı, çünki pantürkizm və ya panislamizm cəhdlərinə qarşı qoymaq üçün ayrıca azərbaycanlı toplusu yaratmaq ruslar üçün mənfəətli olmuş və olmaqdadır...

Statistikaya dair: Qarabağ erməni dvoryanlarına istiqlalıyyət vermiş İran şahı Nadirin (1747) ölümündən sonra Qarabağ 1759-cu ildən müsəlman köçərilərinin saysız-hesabsız basqınlarına məruz qalmışdır; Arçaxda olan beş erməni knyazlığının ikisi 1770-ci ildə bir müsəlman qəsbkarının əlində olmuşdur. Ruslar 1804-cü ildə

saysız-hesabsız basqınlar nəticəsində viran edilib xarabalığa çevrilmiş və məntiqi yolla erməni əhalisi olduqca azalmış Qarabağı tapırlar. Rus ağalığı altında Zaqafqaziyada etnik nisbət xaçpərəst əhali qruplarının xeyrinə sabitləşir, Qarabağda isə, əlbəttə, «İran-erməniləri» hesabına yox, çünki 1828-1830-cu illər arasında rus Ermənistanına köçüb gəlmiş, təqribən 50.000 «İran erməniləri»nin əksəriyyəti Ararat düzənliyində məskən salmışlar (Bu təzə yerə köçmüş nəsil I Şah Abbas və onun davamçıları tərəfindən XVII əsrdən etibarən Naxçıvandan, Van ölkəsindən və Qarabağdan İrana sürgün edilmiş həmin 450.000 ermənilər idi).

Qarabağdakı erməni əhalisinin sayı 1923-cü ildə 95 faiz idi.

– «Azərbaycanlılar sıxışdırılmış xalq kimi»:

İran Azərbaycanındakı münasibətlər barəsində mən Sizinlə tamamilə razıyam, lakin mənim məqaləm Sovet İttifaqına aiddir, İrana yox.

Zaqafqaziyada azərbaycanlılar erməni təqibçilərinə nisbətən daha çox birtərəfli hərəkət etmişlər, mən burada təkcə Bakıdakı (fevral-mart 1905: təxminən 200 qurban, 15-19.9.1918:20-30.000 qurban), Yelizavetpolda 4.12.1905-ci ildəki Qarabağda 22-25.III.1905-ci ildəki – köhnə təqvimlə (təkcə Gədəbəy metalurgiya zavodu ətrafında 65 erməni; 6.6.1919 Şuşa ətrafında 600 erməni) qırğınları xatırlatmaq istərdim. 1905-ci ilin mayında azərbaycanlılar bundan əlavə Yerevan quberniyasında 50 erməni kəndini viran etmişlər (bax, 1905-ci və 1918-ci illərin hadisələrinə dair Xarici İşlər Nazirliyinin siyasi arxivindəki alman şahidlərinin məlumatları, Bonn, həmçinin Münxendəki Simens arxivi).

Və nəhayət, 1988-ci il fevralın axırında Əsgəranda, Qarabağda, Kirovabadda, Sumqayıtdakı gənc ermənilərin vuruşması. Sizin bu hadisələri heç bir sözlə xatırlatmadığınız, hələ təəssüflənməyinizi demirəm, cənab Şmide, zənnimcə, təəccüblüdür.

– «Sovet Ermənistanına vilayətlərin güzəşti»:

Bu «Moscow News» (Московские новости, май, 1988) qəzetində (Vahabzadə, Əliyarovun yazdıqları deyil) tamamilə başqa şeylər oxunur: «Sərhəd düzəlməsi»nin tənzimlənməsi üçün Ermənistan Azərbaycandan 685 hek. kənd təsərrüfat sahələri almış və əvəzində öz tərəfindən Azərbaycana ikiqat – 1281 hek. torpaq verməli olmuşdur (bax: Loşak Viktor: «Sumqayıt: dörd həftə

sonra», «Moscow News», may, 1988, səh. 4). Burada kim çox ziyan çəkmişdir, Ermənistan və ya Azərbaycan?

Mənim bu etirazımı nəzərə almağınızı da Sizdən xahiş edirəm. Bundan əlavə, mən Sizinlə və Sizin Berlindəki azərbaycanlı dostlarınızla, həmçinin Berlindəki erməni cəmiyyət və ittifaqlarının nümayəndələri ilə birlikdə erməni – Azərbaycan izahatının reallığına xidmət edə biləcək müzakirə keçirməyə məmnuniyyətlə razıyam.

Səmimi salam.

Dr. Tessa Hofman.

«Zaman», oxucu məktubu redaksiyası.

Ə.Şmidenin Bəxtiyar Vahabzadəyə məktubu*

İstəkli böyük qardaşım Bəxtiyar bəy, Salam.

Məlumunuz olduğu kimi, Qarabağ mövzusunda yekcəhət nəşriyyat aparan qəzet, jurnal, radio və televiziya idarələrinə öz imkanlarım dairəsində etiraz etmədəyəm.

Yazdığım bunca məktuba, deməli, həmişə heç cavab verən olmur. Göstərdiyimiz faktlara fikir vermədən öz bildiklərini oxuyurlar. Mən onun belə olacağını başından bəri bilirdim, zira bu cür nəşriyyat bilgisizlikdən irəli gəlir, fəqət məqsədli olaraq məlum bir zümrənin edarəsi ilə aparılır.

Az da olsa, bəzən cavab verənlər də olar. Məsələn Hamburgda çap edilən «Ди Цет» adlı, FRQ-nın böyük xəbərlər jurnalı (həftəlik) 8.4.88 tarixi ilə bu mövzuda Dr. Tessa Hofman adlı müxbirinin qələmi ilə «Yurd uğrunda yinə qan axır» deyər erməniləri azərbaycanlıların zülmünə düçar olmuş yazıq bir millət olaraq göstərməkdədir. Ona da etiraz edib Sizinlə Süleyman Əliyarov müəllimin yazdığınız məqaləni göndərdim (Almanca zübdəsini). Cavabının foto surətini bu məktubumla birgə Sizə göndərirəm. Bu cavabda müəllifə məni də, Sizləri də, deməli, yalançılıqla ittiham edir. Əlbəttə «yalançı» kəlməsini işlətmir; ancaq sübut edir ki – guya – Albanlar azərbaycanlıların yox, fəqət ermənilərin cəddidi, azərbaycanlılar türkdü, Qarabağ həmişə ermənilərin olub, heç vaxt

* Müəllifin orfoqrafiyası və üslubu olduğu kimi saxlanılır (red.).

– 1920-dən qabaq – Azərbaycanın olmayıb, onsuz da tarixdə heç vaxt vahid bir Azərbaycan dövləti olmayıb.

Bu müddəaları da uzun-uzadıya tarixi «faktlarla» sübut eləməyə çalışır. Bu hörəyin hansı mətbəxdə bişdiyi aydın olmağına baxmayaraq, məndə, bunca «sənədə» cavabdeh olacaq tarixi məlzəmə yox. Artıq dərəcədə xahiş edirəm ki, həmin məqaləni alman dilini yaxşı bilən bir yoldaşa tərcümə etdirib tez vaxtda, əməlli-başlı bir cavab üçün mənə məlzəmə göndərin. Çox hay-küy salmışam, indi də, necə deyirlər, iki camə arasında bənəməz kimi qalmışam. Tez vaxtda Sizdən kömək gözləyirəm. Sovet hökumətinin ağıllı və təmkinli tədbiri, deməli, bir çoxlara xoş deyildi, onların bəd əməllərinə tərs gəldi. Ona görə də bu saat özgə yollara başvurmaq imkanlarını yoxlayırlar.

Almanlarda bir atalar sözü var: «Dəmiri, qızqınkən döymə-lisən». Zaqafqaziya krizinin hələlik yatdığı onlara narahatçılıq verir. Onun üçün indi azərbaycanlıların «türk» olduqlarını, «xristiyan» erməniləri imha siyasətini güddüklərini iddia istədikləri aydın surətdə hiss olunur. Bu «ifşaatla» Almaniyada çoxlu tərəfdar qazanacaqlarını ümid edirlər və yəqin ki, bunu ümid etməklə haqlıdırlar da, ona görə ki, Almaniyada türklərə qarşı pis münasibət bəsləyən böyük bir xalq kütləsi vardır.

Ümidvaram ki, mətbuatdakı arqumentasiyanı tutarlı faktlarla təkzib eləmək mümkün olsun. Bu xanımın yazdığı müfəssəl məlumatlar, yəqin ki, buradakı erməni mənbələrindən götürülmüşdür.

Bir də belə bir faktı gözdən itirməmək gərəkdir ki, almanlar – ümumiyyətlə – faşistlərin yəhudiləri kütləvi surətdə qətl etmələri qarşısında özlərini günahkar bilirlər (və ya dünya əfkarında bəzən özlərini günahkar kimi aparmağı məsləhət bilirlər), ona görə «balaca, yazıq, günahsız bir xalqı» qorumaq roluna girirlər. Bu, bəzi adamlarımızda keçmişdə ağır cinayətlərdən ötrü meydana gəlmiş məqbul bir keyfiyyətsizlik kompleksindən irəli gəlsə, bəzilərdə quru «nömrə»dir. Bu kompleksdən – danışıqsız – geniş surətdə istifadə etmək olar və edirlər də.

Demək istəyirəm ki, tarixi həqiqətləri dərpəş edirkən, biz də bu alman xalqı arasında yayqın bir həssasiyyəti göz önündə saxlamalıyıq. Sağlığımızın öz yerində olduğunu ümid edir, bütün dostlara salamlarımı yetirmənizi xahiş edirəm.

Öpürəm sizi, qardaşınız [Əhməd].

S.Əliyarovun Ə.Şmideyə məktubu

Bakı, 8 iyul, 1988.

İstəkli qardaşımız Əhməd bəy, Sizə salam və ehtiram.

Sizə gec cavab verdim üçün döənə-döənə üzr istəyirəm. Burada işləri-miz çox qarışıq oldu, necə deyirlər, gecəni gündüzə qatmalı olmuşduq. İndi deyəsən bir az aydınlıq yaranmağa başlayır. Biz indiyə kimi burada iç əleyhdarlarımızı «inandırmaq» üçün işləyir, yazıb-pozuruq. Ancaq Almaniyada mətbuatında da bizim qonşuların belə güclü lobbiyə arxalandığını, xaç təəssübkeşliyinin bu boyda və bu ölçüdə güc aldığını düşünüb aqlımıza gətirməzdik.

Çox sağ olun. Gördüyünüz işlər, başlıcası isə, bu işlərə böyük vətən-daşlıq hissləri və ürək döyüntüsü ilə yanaşmanız üçün Sizin qarşınızda baş əyirik. Sizi qucaqlayıb öpürük. Xalqımız bu ağır çağda Sizin nəcib işlərinizi unutmayacaqdır.

Keçək d-r Tessa Hofmanın yazısına. Bu yazıda yol verilən haqsızlıq çılpalığı ilə heyrət doğurur. Burada geniş cavab vermədən keçinmək olmaz.

1. Albaniya və albanlar haqda. Heç vaxt heç bir azərbaycanlı alim nə albanların xristian (xaçpərəst) olması faktını, nə də VIII yüzildən başlayaraq erməni-qriqorian kilsəsinə tabe edildiyini danıb inkar etməmişdir. Alban kralı Urnayrın, Ermənistanı dinə gətirmiş olan Qriqori tərəfindən xaç suyuna salınmasını da danan yoxdur. Ancaq bütün dünya tarixçiləri bunu da yaxşı bilirlər ki, «müqəddəs Qriqori ata» milliyyətə erməni deyil, parfiyalı idi; albanları da, ermənilərin özlərini də xristianlığa gətirən, d-r Hofman yazdığı kimi, «deməli, bir erməni» yox, bir iranlı olmuşdur. Burada tarixi xidmət görürüksə, o da ermənilərin deyil, xristianlığı yayan ilkin beynəlmiləl missionerlərin payına düşür. Və bu fakt 1700 ildən sonra keçmiş Albaniya torpaqlarını özününkü saymaq üçün ermənilərə heç bir mənəvi haqq verə bilməz. Əks təqdirdə, müqəddəs Qriqorinin soykökündən olan iranlılar da xaç suyuna «saldıqları» bütün Ermənistanı özlərininki saysalar – haqlı olurlar.

Albanlar və Alban (Ağvan) ölkəsi VII yüzildən erməni-qriqorian kilsəsinin təsiri altına öz istəklərilə deyil, indiki sözlərlə söyləsək, əsl güc siyasəti nəticəsində keçmişlər. Zaqafqaziyada ilk ərəb atlıları görünən vaxt Alban kilsəsi Bizans (Vizantiya) dövlətinə sığınır, pravoslavlığın mərkəzi olan Konstantinopolun siyasi nüfuzuna arxalanırdı. Ərəb xilafəti isə, öz növbəsində Bizansı bir

nömrəli yağı (rəqib) saydığı üçün onu zəiflətməyə can atır, onun vassallarını tabe edib bir-bir aradan götürürdü. Xilafətə tabe olub ona hər cür qulluq göstərən erməni kilsə başçıları bu vəziyyətdən çox ustalıqla istifadə edə bildilər: axı, ərəblərə qarşı üsyana qalxmış albanlar qriqorian kilsəsinə də tabe olmaq istəmirdilər. 705-ci ildə erməni katolikosu İliya ərəb xəlifəsi Əbd əl-Malik ünvanına belə bir yazı göndərmişdi:

«Hökmdar Əbd əl-Malik Əmir əl-mömininə erməni katolikosu İliyadan: Allah-taalanın buyruğu ilə bizim müti ölkəmiz üzərinə Sizə qulluq etmək və ağvanlarla birlikdə İsanın ilahiliyinə inanıb bir dində bulunmaq borcu qoyulmuşdur. Partavda oturan indiki Ağvan katolikosu yunanların imperatoru ilə sözü bir yerə qoyub oxuduğu dualarda onun adını çəkir və ölkələrimizi onunla bir dində birləşməyə məcbur edir.

Qoy bu hadisədən Sizin xəbəriniz olsun və bu hadisəyə Siz biganə qalmayın, çünki o (Ağvan katolikosu – S.Ə.), əyan bir qadınla əlbir hərəkət edir. Əmr edin, Sizin böyük hökmünüz ilə, Allaha qarşı işlədikləri günaha uyğun olaraq onlara cəza verilsin».

Əbd əl-Malik erməni katolikosuna belə cavab verdi:

«Mən sənin məktubunu oxudum. Allah bəndəsi olan İliya, erməni xalqının katolikosu. Və sənə mərhəmət əlaməti olaraq öz sadıq nökrələrimdən birini çoxlu qoşunla göndərdim. Biz (ona) əmr etmişik ki, bizim ağalığımıza qarşı qiyama qalxmış ağvanları sizin dini qanunlara tabe etsin. Bizim qul (yəni, xəlifənin Albaniyaya göndərdiyi qoşun başçısı – S.Ə.) bu hökmü Partarda sənin iştirakınla yerinə yetirəcək: o, Nerseslə onun əlbir olduğu qadını bir zəncirlə cələkləyərək Xəlifə sarayının qarşısına gətirəcəkdir ki, qoy onlar (in cəzası) bütün qiyamçılar üçün biabırçılığa çevrilsin» (История агван Моисея Караикатватси. СПб., 1861, с. 239-240).

Bu iki sənədin siyasi dili o qədər aydın və «diplomatiyası» o qədər çılpəkdir ki, heç bir izahata ehtiyac görmürəm. Albanların erməni kilsəsi ilə «din qardaşlığı» belə yaranmışdır. Özü də bu hadisədən sonra pravoslav alban kilsəsinin varlığı üçün başlıca amil olan alban dili kilsə kürsüsündən qovulmuş, alban əlifbasının işlənməsinə yasaq qoyulmuş, bununla da güclə qriqorianlığa keçirilən albanların erməniləşməsi üçün heç bir maneə qalmamışdı.

Ancaq XI, XIII, XV yüzillərdə – erməni patriarx mərkəzinin zəif olduğu çağlarda alban kilsə başçıları (patriarxları) avtonom

qaydada qoyulurdu. 1240-cı ildən (XIV əsrdən deyil) Qarabağdakı Qanzasar kilsəsi alban katolikatının mərkəzinə çevrilmiş kilsə başçısı Qanzasar katolikosu adlanmağa başlamışdı. Xanım Hofman yazdığı kimi, alban katolikatı VIII əsrdən XIX əsrin başlanğıcınadək tamamilə (?) ermənilərin əlində olmamışdır. Çünki Qanzasar kilsə tacı ermənilərin deyil, erməniləşmiş, lakin yerli alban (Qarabağ) dvoryanlarından olan Həsən Calalyan ailəsinin irsən başında olub. Həm də yerli katolikoslar tez-tez erməni kilsə mərkəzinə qarşı çıxır, müstəqillik qazanmağa çalışırdılar. Misal üçün, 1634-cü ildən Qanzasar patriarxı Eçmiadzin ilə hesablaşmadan qoyulurdu. Hətta 1766-cı ildə Eçmiadzin katolikosu Simeon Alban-Qanzasar katolikosu İsrailin tabelikdən çıxıb «bizə qarşı açıq-açıqna üsyan etdiyini» bildirmiş, «bütün Ağvan evinə özbaşına katolikos seçməyi» yasaq etmişdi (baxın: Г.А.Эзов. Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством. Тифлис, 1901. sənəd 1). Yalnız Rusiya çarizminin işə qarışması ilə Alban kilsəsi «tamamilə ermənilərin əlinə keçdi»: 1836-cı il qanunu ilə alban katolikatı ləğv edildi. 1909-10-cu illərdə isə Rusiya Sinodu Eçmiadzinə Albaniya (Qanzasar) kilsəsinin tarixi arxivini ləğv etmək icazəsi verdi. Doğru deyilmi: Qafqaz albanlarının torpağına göz tikən Eçmiadzin kilsəsi, bu qədim xalqın mənəvi irsinin qorunub saxlanması üçün həqiqətən «böyük» rol oynamışdır.

2. «Yerli xaçpərəst erməni əhalisinə qarışmış alban xalqı ərəblərin Zaqafqaziyada hakimiyyəti zamanı əvvəlcə islamlaşdırılmış, sonralar isə türkləşdirilmişdir».

D-r Hofman özünün bu fikrini də «erməniləşdirməyə» çalışmışdır. Axı, alban xalqı artıq «erməni əhalisinə qarışmışsa», yəni etnik baxımdan assimilyasiya olmuşsa, nə üçün sonralar yalnız onlar (ermənilər yox!) türkləşməyə uğradılar? Yox, tarixin axarı belə bir sxem üzrə getməmişdir. Qriqorianlığı qəbul edən albanlar erməni xalqının, müsəlmanlığı qəbul edən albanlar isə Azərbaycan xalqının etnik özülünə qovuşmuşlar. Əbdül Lətif Əfəndinin «Şəki xanları tarixi» kitabından klassik bir misal alaıq: keçmişdə xristian (görünür, aqvanlı udin) olan, sonralar isə müsəlmanlığa keçmiş bir əsilzadə ailəsi – Qara Keşiş oğlu sülaləsi XV-XVII yüzillərdə Şəkiddə hakimiyyəti ələ keçirib hökmranlıq etmişdir.

Ancaq bu proses («türkləşmə işi») hələ islamdan qabaq başlanmışdı. Artıq VII yüzildə xaçpərəst albanlar türk qızlarına evlən-

məyə başlamışdılar. «Alban tarixi» (1861-ci il Sankt-Peterburq çapı, II hissə) kitabının 32-ci fəslində «bütperəstlərlə qohumluğa girdikləri üçün Aqvan kübarlarına lənət damğası vurulmasından», səkkiz əsilzadə ailəsi üzvlərinin «yadlara evlənib özlərini mürdarlamasından» danışılır. Deməli, xristian kilsəsinin belə nigahlar üzərinə qoyduğu yasaq artıq özünü doğrultmurdu (orta əsrlərdə belə yasaq adı hal idi. Avropanın qüzeyində hər ikisi xaçpərəst olan ingilislər və irlandlar arasında nigah üzərinə qoyulmuş yasaq hələ XIV yüzildə də qüvvədə qalırdı). Bu yasaq həm də bütperəst türklərin («hunların») «yad» (xristian) albanlar üzərinə tez-tez basqın etməsinə gətirib çıxarırdı. Buna görə də 680-ci illərdə, daha doğrusu hicrətin 62-ci ilində Alban hökmdarı Varaz Trdat öz knyazlarına və katolikos İlizara bu yasağı ləğv etdiyini bildirmişdi: «Tacik (ərəb) xalqının üzərimizə qoyduğu vergilər bizi sıxıb tamamilə gücdən salır, ikinci bədbəxtlik bundadır ki, hun qoşunları hər il üzərimizə qalxır, məmləkətimiz yağılaraq əlində ikitərəfli dağıntıya uğrayır. Gəlin, mənim əzizlərim və sevimlilərim, əmin-amanlığımız xatırına öz ölkəmizdən yepiskop seçin, qoy o, allahın köməyi ilə iki ölkə arasında sülh və pozulmaz sevgi (münasibəti) yaratsın və bu gündən başlayaraq onlar («hunlar») ilə qohum olmağı özümüzə ləkə saymamalıyıq» (yenə orada, 39-cu fəsil). Bu faktlar göstərir ki, alban-türk etnik ilgəkləri ermənilərin və ya başqa bir üçüncü xalqın «vasitəçiliyi» olmadan qədimdən baş verməkdə idi.

3. «Azərbaycan alimlərinin bu türk xalqının tarixini bir vaxtlar bugünkü ərazidə yaranmış dövlət və xalqları daxil etməklə geriye uzatmaq söyləri türk tarixçilərinin əcayib cəhdlərini xatırladır».

Albanların kökcə Qafqaz-İber tayfalarının Dağıstan (ləzgi) qrupundan olmaları barədə fikir Rusiya qafqazşünaslığında XIX yüzildə söylənilmişdir. Heç bir elmi araşdırmaya arxalanmayan bu yoxlanılmamış mülahizə sonralar rəsmi ehkam səviyyəsinə qaldırıldı, Zaqafqaziyada türk soyköklü etnosların tarixinin öyrənilməsinə qarşı çıxmaq üçün bir vasitəyə çevrildi. Ancaq son 30 ilin araşdırmaları göstərir ki, albanların tarixi izini nə Alp dağlarının adında, nə də Şotlandiyada (belə üzdənirəq mülahizələr də olmuşdur) axtarmaq üçün lüzum yoxdur. Çünki qazax, qırğız və türkmən xalqlarının keçmiş tərkibində «alban» adını daşıyan konkret türkdilli soy olmuşdur. «Alban» sözünü orta əsrlərdə əvəz etmiş

«Aran» sözü də türkmənşəlidir (baxın: Г.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986, с. 27-28; С.Ашурбейли. Государство Ширваншахов. Баку, 1983, с. 56-58). Вəs alban onomastikasında türkmənşəli adlar necə anlaşıdırıla bilər: III yüzillikdə alban basilevsi **Zoberin** adı hun sərkərdələrindən birinin adı (**Zoberqan**) ilə eynidir; «Aqvan tarixi» kitabında, yəni Albaniyanın öz tarixi ənənəsi üzrə 488-ci il kilsə qanunlarına qol çəkən baş ruhanilərdən birinin də adı türkmənşəlidir – **Manas**; VII yüzildə yazılmış həməən əsərdəki **Qazan** və **Qor** (Qor+qut) «Kitabi-Dədə Qorqut» dastanında oğuz başbilənlərinin adlarına uyğun gəlir.

Ən başlıcası: Azərbaycan və bir sıra başqa türk xalqlarının tarixi yaddaşının əski abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında albanların adı çəkilir. IV boyda gündoğar Zaqafqaziyada – Dərbənd–Gürcüstan–Ermənistan arasında yerləşən «Oğuz elinin» ikinci hökmdarı Qazan xan «**albanlar başı**» adlandırılır; VII boyda isə gənc alplardan biri «ağ-boz atlar çapdırur **albanlar** gördüm» söyləyir. Bu parçaların elmi dəyəri ölçülməzdir. Axı, oğuz alplarından Əmən bəy kitabda **Bəkdüz** soyundan olan döyüşçülərin minbaşısı, Digər bəy başqa bir «**qovum**» tayfa döyüşçülərinin minbaşısı, bəylərbəyi Qazan xan isə **alban** döyüşçülərinə başçadırsa, albanlar oğuz etnosunun tərkib hissəsidir. Onlar oğuzlar üçün yad deyil, doğma – «qovum» soylardan biridir. Belə isə, Qafqaz albanları ilə Azərbaycan xalqının etnotarixi ilgəklərini üzə çıxarmış oluruq. Hər halda buradakı bağlılıq Urartu ilə indiki Ermənistan tarixi arasındakı ilgəklərdən tutarsız deyildir.

Xanım Hofman yazdığı kimi, «bu türk xalqının» tarixini geri uzatmağa heç bir ehtiyac yoxdur. Çünki bu barədə başlıca bilik qaynağı «əcayib cəhdlərlə» dolu bizim öz yazılarımız deyil, V-VII yüzillərdə yaşamış **erməni** tarixçiləridir. **Movses Horenatsi** yazısına görə, Ermənistan çarı Vaqarşakin hakimiyyət illərində (miladdan öncə 153-131) Ermənistanda, Ormansız Basean adlanan yerdə bulqar türklərinin başçısı «Vehendur Bulqar Vəndin köçürüb gətirdiyi ailələr yerləşdi, onun adı ilə bağlı buralar **Vənəd** adlandırıldı. Bu gəlmələrin kəndləri indi də onun qardaşları və sonrakı nəslinin adlarını daşımaqdadır» (Xatırlada bilərik: indi də Araz vadisində bir Azərbaycan kəndinin adı **Vənənd**, birininki isə **Vənətlidir**). **Lazar Parpetsi** isə V yüzildə Zaqafqaziyanın tən ortasında, Gürcüstan ağzında «Kəngər vilayətinin» yerləşdiyini yazır. Yazır ki,

482-ci ildə Sasanilərlə döyüşdə basılan Vaan Mamikonyan və Vaxtanq Qorqasalın qoşunları «qonşu hunlardan» kömək almaq üçün Kəngər torpağına enib gəlmişdilər. Alban tarixçisi **Moisey Kağan-katliya** görə, VII yüzildə Kürün sol sahilində (sol sahil Azərbaycanı) «Hun dövləti» var idi və bu dövlət Kürün sağ sahilində (Aranda) hökmranlıq edən Alban knyazı Cavanşirlə «qardaşlıq və dostluq» yaratmışdı.

Bütün bunlara görə VII yüzil qaynaqlarında Azərbaycan türklər yaşayan bir dövlət kimi bəlli idi. Ət-Təbəri tarixində peyğəmbərin sağlığında burada türklərin hökmran olması qeydə alınmışdır. Übeyd ibn Şəriyyə əl-Curhumi «Əxbar»ında xəlifə I Müəviyyənin (661-680) – «Azərbaycan haqqında əlaqən, bildiyin nədir?» sualına müəllif belə cavab vermişdi: «Ora çoxdan türk torpağıdır. Onlar orada toplaşaraq bir-birinə qarışmış və təkmilləşmişlər» (baxın: Əbu Məhəmməd Əbdülməlik ibn Hişam. Kitab üt-tican fi-mülük himyar. Heydərabad, hicri 1347, s. 312-487). Əgər belə olmasaydı, IV-VII yüzillərdə yazılmış **erməni** tarixi və dini kitablarında indi də Azərbaycan dilində işlənməkdə olan bir sıra türk sözlərinin haradan alınması havadan asılı qalardı. Yeri gəlmişkən, bu sözləri Azərbaycan alimləri uydurmamışlar, hələ 120 il əvvəl Almaniya şərqişünası Mordtman kəşf etmişdir. O, yazmışdır ki, onun araşdırmasında söhbət «IV, V, VI və VII yüzillərdə erməni dilində (işlənmiş olan) türk sözlərindən gedir, o çağlarda hələ heç kəs səlcüqilər, osmanlılar və başqaları barədə bir şey eşitməmişdi» (baxın: Zeitschrift Deutsche Morgenlandischen Gesellschaft. Leipzig, 1870, XXIV, №80). Unutmayın: IV-VII yüzillərin xristian kitab ənənəsi bütpərəst dünyasına təbii olaraq yağı gözü ilə baxırdı və «yabancı», «barbar» türk dilindən alınma sözlərin «nəcib» xristian kitablarına qonmasına göz yumurdusa, bunu ancaq və ancaq ermənilərlə azərbaycanlıların uzun sürən qədim qonşuluğu ilə izah etmək olar. Nə yağış, nə külək həyatda olmayan bir xalqın dilindəki sözləri erməni kitab ənənəsinin malı edə bilməzdi.

Nəhayət daha bir məsələ. XIII-XV yüzillərdə Bluz Hovanes, Erzinqatsi, Tilkurantsi, Bağışetsi kimi erməni aşiq və şairləri azərbaycanca şerlər yazırdılar. Nəsimi şerlərini təbliğ etdikləri üçün erməni xalqının oğlu Budaq Amtetsi oda yaxılmış, Xaçatur Tiqranarketsinin isə, Nəsimi kimi dərisi soyulmuşdu. Bütün bunlar Azərbaycan türkcəsinin artıq VII-XV yüzillərdə xalqlararası mə-

dəni bölüşmə və əlaqə vasitəsi olduğunu göstərir. «Bugünkü azərbaycanlıların etnogenezi rus mamaçılığı vasitəsilə XIX əsrdə başa çatdı» yazanların bu xalqın keçmişinə çox haqsız yanaşdıqlarını göstərir. İnsafa gəlin, heç olmasa Avropa qaynaqlarına arxa çevirməyin. XVII yüzilin 50-ci illərində Qolştiniya elçiliyinin katibi, böyük alman alimi Adam Oleari İran paytaxtı İsfahanda Azərbaycan türkcəsinin hakim yer tutduğunu heyrətlə qeyd etmişdi. Sarayda elçilərin şərəfinə verilən qonaqlığın bitdiyini saray **Eşik ağası** (bu sözləri A.Oleari latın hərflərilə yazmışdır) belə bir ifadə ilə bitirmişdi (bu misraları da Oleari olduğu kimi yazmışdır); «Süfrə haqqına, şahın dövlətinə, gəzilər qüvvətinə – Allah deyəlim». Fransız səyyahı Jan Batist Tavernye də («...saray adamlarının dili türk dilidir»), alman səyyahı Enkelbert Kempfer də («Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan... türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə qədər yayılmışdır») bu vəziyyəti təsdiq edirlər. Çox qəribədir, XVII yüzil Almaniya bilginləri Azərbaycan türkcəsinin beynəlxalq nüfuzundan, XX yüzil alman alimi T.Hofman isə bu dilə mənsub olan xalqın yalnız XIX yüzildə özgələrin «mamaçılığı ilə» tarixə çıxmasından yazırlar.

4. «1918-ci ilə qədər Azərbaycan dövləti olmamışdır. Azərbaycan ərazisi çoxlu yarımüstəqil xanlıqlardan yaranmışdır».

Bu səviyyədə polemika aparmaq çətin olsa da, «Azərbaycan» adını daşıyan ölkənin tarixi coğrafiyası barədə çox danışmağa ehtiyac yoxdur. Yuxarıda Əl-Curhumi və Təbəriyədən gətirilən parçalar belə bir məmləkətin VII yüzil dünyasına yaxşı tanış olduğunu göstərir. Ərəb tarixçisi Əhməd əl-Yaqubi (897-ci ildə ölmüşdür) Arazdan yuxarı yerləşən Azərbaycan torpaqlarını, yəni indiki Azərbaycan SSR ərazisini **Azərbaycan əl-ulya-Yuxarı Azərbaycan** adlandırır. Başqa bir ərəb ensiklopediyaçısı Yaqut əl-Həməvi (1179-1229) isə «Mucəm əl-buldan» əsərində yazır: «Azərbaycan geniş ölkə və böyük bir **dövlətdir**» (Azərbaycan bələd kəbir və dövlət əzim). XII-XIII yüzillərdə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin tarixi, onun başçısı sultan Qızıl Arslanın Gəncəli şeyx Nizaminin görüşünə gəlməsi, bu dövlətlə bağlı Naxçıvan şəhərində (dövlət xəzinəsi burada saxlanılırdı) gözəl Möminə Xatun türbəsinin bu günə kimi qalması az-çox biliyi olan hər kəsə bəllidir. XV yüzil Azərbaycan dövlətinin başçısı sultan Cahan Şah Qaraqoyunlu azərbaycanca bir milli «pasport» – ədəbi «Divan» qoyub getmişdir

(yeri gəlmişkən: Divanın ancaq bir əlyazması tapılıb, amerikalı erməni Arutyun Qazaryan onu Yerevana göndərmiş və indi Matedaranda saxlanılır). Yenə həmin yüzildə yaşamış, Təbrizdə şahlıq etmiş Uzun Həsən Ağqoyunlunu Evliya Çələbi öz «Siyasetnamə»sində «Azərbaycan hökmdarı» adlandırmaqla milli dövlətimizin varlığını sənədləşdirmiş olur. 1501-ci ildən paytaxtı Təbriz olmaqla yaranmış Səfəvilər dövlətinin də beşiyi Azərbaycan olmuşdur. Sonralar bu dövlət, başçısı I Şah İsmayılın fəthləri ilə böyüyüb bütün İrani, İraqı və Ermənistanı tutdu, bir imperatorluğa çevrildi. Ancaq dövlətin metropoliyası Azərbaycan qalırdı. O çağın İran tarixçisi Xondəmirin yazısına görə, Şah İsmayıl «közünü şahənşah elan etdiyi ilk gündən fərman verdi ki, **Azərbaycan məmləkətinin xətibləri** isna-əşarilərin (12 şiə imamlarının) adına dua oxumalıdırlar». Mir Yəhya Qəzvini (1481-1552) yazır: «Əlahəzrət (şah İsmayıl) **dövlətin** paytaxtı Təbrizdə yerləşdi, (bununla da) **Azərbaycan dövlətinin taxtı** onun hakimiyyəti sayəsində əzəmət qazandı». Şah İsmayıl Xətai Təbrizi ədəbiyyat, kitab işi, miniatürboya sənətinin dayağına çevirməklə bütün milli mədəniyyətimizin yüksəlməsi üçün yol açdı. Ana dilində böyük ədəbi «Divan» yaratmaqla dilimizin inkişafında (Nəsimi və Füzuli ilə yanaşı) yeni mərhələ açdı – bir sözlə, onu dövlət dilinə çevirdi. Bu faktı hətta Azərbaycan xalqının varlığını danmaq istəyən bugünkü İran tarixçiləri də etiraf edirlər: «Azərbaycan dili Səfəvilər hakimiyyətinin ilk illərində **rəsmi** saray dili olmuş və onların hakimiyyətinin sonuna kimi sarayın rəsmi dili olaraq qaldı» (Əbdülqasım Tahiri. Tarixi-ictimai-i və siyasi-ye İran. Tehran, 1347, s. 173).

Azərbaycanın dövlətçilik ənənələri haqda bu kimi faktlar «Zeit magazin» əməkdaşları üçün az görünə bilər. Ancaq bizim bəsimizdir.

5. Statistikaya toxunmaq. D-r Hofman tamamilə haqlıdır: «Rus ağalığı altında Zaqafqaziyada etnik nisbət xaçpərəst əhali qruplarının xeyrinə sabitləşir». Ancaq o, bu fikri Qarabağa aid etmir. Guya Qarabağda ermənilərin sayı İrandan köçürülənlərin hesabına artmamışdır, «çünki 1828-1830-cu illər arasında rus Ermənistanına köçüb gəlmiş təqribən 50000 «İran ermənilərinin» əksəriyyəti Ararat düzündə məskən salmışlar». Təəssüf ki, müəllif tarixi qaynaqlar ilə tanış deyildir. 19-cu yüzilin tədqiqatçılarından biri Şuşa və Cəbrayıl qəzaları haqda yazır: «Öyrənilən qəzalarda kəndlilərin

çoxu yerli əhalidir, lakin bir hissəsi əsrin 20-ci illərində İrandan (buraya) köçürülmüşdür» (А.Г.Деконский. Экономический быт государственных крестьян Шушинского и Джебраилевского уездов – Материалы..., т. IV. ч. I. Тифлис, 1885, с. 230). Məsələni geniş araşdırmış olan başqa rus müəllifi isə yazır: «...1828-1830-cu illərdə biz Zaqafqaziyaya 40000-dən çox İran və 84000 Türkiyə ermənisi köçürərək, onları (qabaqlar) erməni əhalisi çüzi olan **Yelizavetpol** və Erivan quberniyalarında, habelə Tiflis, Borçalı, Axalsix və Axalkalaki qəzalarında yerləşdirdik... **Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Gökçə** gölü sahələrində bu ermənilər yurd salmışlar» (Н.Н.Шавров. Новая угроза русскому делу. СПб, 1911, с. 59-61). Erməni tarixçiləri də köçürülən ermənilərin «bir hissəsinin» Qarabağda yerləşdirildiyini yazmışlar (baxın: В.А.Парсамян. История армянского народа. 1801-1900, т. I, Ереван, 1972. с. 51).

Keçək Rusiyanın rəsmi demoqrafiya qaynaqlarına. 1823-1827-ci illərdə «Qarabağ əyaləti» (1822-ci ildə ləğv edilmiş Qarabağ xanlığının ərazisi rəsmən belə adlanırdı) əhalisinin 91 faizi azərbaycanlı, 8,4 faizi erməni idi. Müqayisə üçün: «Naxçıvan əyalətində» müvafiq olaraq 86,5 faiz və 13,5 faiz, Erivan xanlığında isə 76,0 faiz və 24 faiz idi. 1828-30-cu illərin «köçürmə» əməliyyatından sonra demoqrafiya düzümü köklü dəyişikliyə uğrayaraq belə olmuşdu: «Qarabağ əyaləti» – azərbaycanlılar 64,8 faiz, ermənilər 34,8 faiz; «Naxçıvan əyaləti» – 50,6 faiz və 49,4 faiz; «Ermənistan vilayəti» (keçmiş Erivan xanlığı) – 46,2 faiz və 53,8 faiz (bax. Описание Карабахской провинции... Тифлис, 1866; Статистическое описание Нахичеванской провинции... СПб, 1833; И.Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области... СПб, 1852; Обзорение Российских владений за Кавказом, ч. III, СПб, 1836). Deməli, 1828-34-cü illər arasında «Qarabağ əyalətində» ermənilərin xüsusi çəkisi 8,4 faizdən 34,8 faizə, yəni dörd dəfədən çox artmışdı. Halbuki bu bir neçə il içərisində heç bir demoqrafiya partlayışı olmamışdı. Bunun yalnız bir səbəbi ola bilərdi, bu da yuxarıda adı çəkilən «köçürmə əməliyyatı» idi. İndi aydın olurmu, nə üçün rus mütəxəssisi N.Şavrov (bax yuxarıda) bu köçürmədən danışarkən, «Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsində», yəni Dağlıq Qarabağda gəlmə ermənilərin yurd salmasını yazırdı?

Sonrakı onillərdə də bu iş davam edirdi. Şuşa qəzasında (sonrakı Dağlıq Qarabağ vilayətinin çox hissəsi buraya düşür) 1886-cı ildə azərbaycanlı və erməni əhalisinin nisbəti 41,5 faiz və 58,2 faiz, 1897-ci ildə – 45,3 faiz və 53,5 faiz, 1915-ci ildə 43,5 faiz və 52,5 faiz, 1917-ci ildə isə 40,2 faiz və 52,3 faiz olmuşdur (Свод статистических данных о населении Закавказского края 1886 г. Тифлис. 1893; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, вып. 7, Б/м. 1905; Кавказский календарь на 1915 и 1917 гг.).

Beləliklə, XIX yüzilin ikinci yarısından 1917-ci ilə kimi azərbaycanlıların sayı Dağlıq Qarabağda 40-45 faizdən az olmamışdır. Bəs onda bu sayın 1920-ci illərin başlanğıcında 5-6 faizə enməsinə, yəni 8 dəfə azalmasına səbəb nə ola bilərdi, hörmətli həmkar d-r Hofman? Axı, heç bir kosmik fəlakət baş verməmişdi. Bunun səbəbi 1918-1920-ci illər arasında Dağlıq Qarabağda azərbaycanlıların daşnak quldur dəstələri tərəfindən qırılması, bir çoxunun isə öz yurdunu buraxaraq qaçıb dağılması olmuşdur. Qarabağda daşnak Tevanın, Şamaxıda və Qubada Amazaspın, Naxçıvanda Andranikin başkəsənləri nələr etmədilər... Bakıda isə yalnız 31.3-3.4.1918-də daşnaklar minlərlə azərbaycanlı qırdılar. Hətta Stepan Şaumyan da bunu etiraf etməli olmuşdu. 13.4.1918-ci ildə Rusiya Sovet respublikası Xalq Komissarları Sovetinə göndərdiyi məktubda o, daşnak dəstələrinin azğınlığı sayəsində mart döyüşlərində «müsəlman füqarasının çox qırıldığını» boynuna almışdı. Başqa bir erməni müəllifinin araşdırmasına görə, Daşnaksütyun partiyası hakimiyyətdə olduğu 30 ay içində Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların çoxunu «yer üzündən silib yox etmiş», bunun nəticəsində orada yaşayan azərbaycanlıların sayı 260 mindən 60 minə enmiş, yəni 77 faiz azalmışdı (bax.: A.A.Лалаян. Контрреволюционная сущность партии Дашнакцутюн. // «Исторические записки АН СССР». т. 2. М., 1938, с. 80, 104). Tarixən vəziyyət belədir. Ancaq fərq ondadır ki, biz 1905-ci ildə də, 1918-1920-ci illərdə də milli qırğını hər iki xalq üçün yolverilməz fəlakət sayırıq. Bizim opponentlərimiz isə işə birtərəfli yanaşır, tarixi həqiqəti danaraq erməniləri «xristian mələkləri», azərbaycanlıları isə qansız «müsəlman yırtıcıları» kimi qələmə verməyə çalışırlar.

6. «Qarabağ Azərbaycan tarixində «mədəni mərkəz» rolu oynamamışdır»? XVIII yüzil Qarabağı böyük şair Vaqifin yaşayib

yaratdığı yerdə. Qarabağ Xurşud Banu Natəvan, Qasım bəy Zakir, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev kimi klassiklərin, Üzeyir bəy və Zülfüqar bəy Hacıbəyovlar, Cabbar Qaryaqdı oğlu, Sadıxcan, Bülbül, Fikrət Əmirov, Rəşid Behbudov kimi musiqi xadimlərinin, Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir, Əhməd bəy Cavanşir, Mir Möhsün Nəvvab, Firidun bəy Kəçərli kimi alimlərin vətənidir. Təkcə XVIII yüzildə Qarabağ Azərbaycan milli memarlıq xəzinəsinə Şuşa, Bayat, Şahbulaq, Əsgəran qalalarını verməklə milli şəhərsalma işinə böyük yol açmışdır. Şəki xan sarayının boyalı rəsmlərini XVIII yüzil boyaçısı Usta Qəmbər Qarabağı çəkmişdir. XIX yüzilin ortalarında Şuşada «Məclisi-üns» və «Məclisi-xamuşan» kimi ədəbi birliklər fəaliyyət göstərmişdir. Onlardan yalnız birincisinin 30-a kimi üzvü olmuşdur. Azərbaycan yeni milli mədəniyyətinin atası sayılan Mirzə Fətəli Axundov Tiflisdə yaşamasına baxmayaraq Şuşa ədəbi mühiti ilə sıx bağlı olmuş, Natəvan xanım və Qasım bəy Zakirlə tez-tez yazışmışdır...

Erməni təəssübkeşliyinə qapılanlar milli mədəniyyətimizin tarixində Qarabağın rolunu görmək istəmirlər. Ancaq görün erməni musiqişünası V.Karqanov 1908-ci ildə nə yazmışdır: «Zaqafqaziya musiqi xadimlərini çalğıçı və xanəndənin, şer, musiqi və mahnıların füsunkar vətəni olan Şuşa verirdi. **Bütün Zaqafqaziya üçün bir konservatoriya rolunu oynayan** bu şəhərdən hər mövsümdə, hətta hər ay Zaqafqaziyaya yeni mahnılar, yeni motivlər gəlirdi» (B.Я.Карганов. Кавказская музыка. Тифлис, 1908, с. 28). Rus mütəxəssisi V.Vinoqradovu dinləyək: «Şuşa musiqi istedadlarının beşiyi idi. Bu füsunkar təbiətli yerin xoşavazlı xanəndələri Zaqafqaziyadan kənarlarda da şöhrət qazanmışdı. **«Şuşa musiqiçiləri» Azərbaycan musiqisinin tarixini yaratmış və onu yalnız öz vətənlərində deyil, həm də Şərqi başqa ölkələrində təmsil etmişlər**» (B.Виноградов. Узеир Гаджибеков и азербайджанская музыка. Москва, 1939, с. 9). Bəs deyilmi, ağalar?

7. «Sovet Ermənistanına torpaqların güzəşti». «Moscow News» (may, 1988) qəzeti öz oxucularını aldatmaqla yaxşı iş görməmişdir, guya Ermənistan 685 ha kənd təsərrüfat sahəsi almış, əvəzində isə Azərbaycana iki qat çox – 1281 ha torpaq vermişdir. Mənim əlimin altında Azərbaycan SSR rəsmi dövlət idarəsindən alınmış 12.03.1988 tarixli sənəd var. 1984-cü ilin dekabrından 1987-ci ilin dekabrınadək müxtəlif rayonlar üzrə Azərbaycan SSR-

dən Ermənistan SSR-yə 3243,4 ha (bunlardan 151,7 ha əkin yerləri, 2348,3 ha meşəlikdir). Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-yə 1603,7 (161,5 ha əkin sahəsi və 232,0 ha meşəlikdir) torpaq verilmişdir. İcazənizlə mən də soruşmaq istəyirəm: «Burada kim çox ziyan çəkmişdir, Ermənistan və ya Azərbaycan?»

Sonluq verməzdən qabaq bir məsələyə də toxunmaq istədim. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi 24 oktyabr 1970-ci ildə ayrıca bir Bəyanət (Deklarasiya) bəyənmişdir. Burada deyilir: dövlətlər arasında ərazi mübahisəsi qalxarsa, onlar bu günə kimi yaranmış olan dövlət-ərazi bölgüsünə riayət etməlidirlər. 1975-ci ildə Helsinkidə yekun sənədinə imza atmış Avropa dövlətləri də mövcud dövlət sərhədlərini toxunulmaz saymaq barədə razılığa gəlmişlər. Çünki belə olmazsa, hər hansı bir torpaq iddiası bizə yeni Olster və ya yeni Yaxın Şərq bəxş edə bilər.

İndi gəlin düşünək: bu və ya başqa yerdə əhalinin milli tərkihi tarixən yaranmış olan dövlət-ərazi bölgüsünü dəyişmək, dövlət xəritəsini qayçılamaq üçün əsas ola bilərmi? Ola bilərsə, biz Avropanın göbəyində üç milli icmadan ibarət olan İsveçrə (Şveysariya) federasiyasının almandilli kantonlarının AFR-ə qatılmasına səs verə bilərmi? Amerika qitəsində yerləşən Kanadanı götürək: bu gözəl ölkə də başlıca iki milli icmadan ibarətdir və bunlardan biri olan Kanadalı fransızlar çoxdan muxtariyyət istəyirlər (belə bir muxtariyyəti biz Dağlıq Qarabağ ermənilərinə 65 il bundan qabaq vermişik). Lakin bəzi kanadalı-fransız ekstremistləri ilə bircə biz də Kanadanın şərq əyalətlərinin Kvebek şəhəri ilə Fransa respublikasına qatılması barədə hay-küy qaldırısaq, yaxşı vətəndaşlar sayıla bilərmi? Axı, İsveçrə və Kanada tarixən yaranmış olan, böyük siyasi ənənəyə dayanan dövlətlərdir. Hər iki halda deyilən variantlar ağılaşmaz oyunbazlığa bənzəyirsə, bəs nə üçün belə bir oyunbazlıq Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası üçün mümkün sayıla bilər?

Qardaşımız Əhməd bəy, bununla bu yazımı qurtarıram. Deyiləsi söz çoxdur. Ancaq mən yalnız bizə qarşı qoyulan iradlara toxundum. İstədiyiniz şəkildə yazıdan istifadə edə bilərsiniz, tək işimizə xeyri olsun. Məktubunuzu gözləyəcəyik.

Tanrı üstünüzdə yar olsun!

*«Azərbaycan». Ədəbi-bədii jurnal.
№9, 1988.*

BUZ QIRILDIMI?

Volfqanq Günter Lerxin məktubu

«Azərbaycan» jurnalı ötən nömrələrində Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı Avropa ölkələri mətbuatında çoxlu qərəzli yazıların verilməsi barədə öz oxucularına məlumat vermişdi. Aylar ötdükcə bu yazıların sayı da artmaqdadır. Qərəzli, birtərəfli yazıların xarici mətbuatda geniş yer tuta bilməsi ancaq bir səbəbdən irəli gəlir: ötən – 1988-ci ilin yazında olduğu kimi, payız aylarında da bu məsələ ilə bağlı xarici ölkələrə «axıdılan» siyasi məlumat ancaq və ancaq erməni disident dairələrinə məxsusdur. Biz isə respublikamızda olan leqal məlumat imkanlarından (Xarici İşlər Nazirliyi, Azərinform, mətbuat və b.) xarici ölkələrə düzgün, bitərəf məlumatın çatdırılması üçün çox az istifadə edirik. Nəticəsi göz önündədir: düzgün, obyektiv informasiya olmayan yerdə qərəzli uydurma və şaiyələrə meydan açılır. Misal üçün, uzağa getmək lazım deyildir. SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında ötən il çıxış edən Ermənistan SSR-in deputatı «Sumqayıt və Xocalı hadisələri» ifadəsi işlətməklə, Xocalı kəndində yaşayan dinc adamların üzərinə basqın edənlərə bəraət qazandırdı. Qazandırdı ona görə ki, nəinki xaricdə, hətta SSRİ-nin qalan regionlarında da heç kim bu «Xocalı hadisəsi»nin nədən ibarət olduğunu bilmir. Çünki respublika məlumat vasitələri indiyə kimi özümüzün yaratdığımız «boşluqların» (vakuum) yanına bir «Xocalı boşluğu» da əlavə etdilər. Və bu boşluqdan, gördüyümüz kimi, yüksək rəsmi kürsüdən respublikamıza qarşı ustalıqla istifadə olundu.

«Azərbaycan»ın 9-cu nömrəsində biz belə bir sualı açılmamaq istəmişdik: «Ölkəmizin xaricində bu mövzu (Dağlıq Qarabağ «məsələsi») ilə bağlı necə və nə yazırlar?» Bu sual indi də aktuallığını saxlamaqdadır və görünür, hələ uzun zaman aktual olaraq qalacaqdır. Açıq söyləməliyəm: çox yazırlar, özü də yuxarıda göstərilən səbəbdən və bir sıra başqa səbəblərdən bizim xeyrimizə yazmırlar. Təkcə Parisin «Liberasyon», «Fiqaro», «Mond» və yenə orada çıxan ağı mühacirət yönümlü «Russkaya mıs» qəzetlərini

əllərinizə alsanız dəhşətə gələrsiniz. Bu sonuncu qəzetin səkkiz nömrəsində A.Vzqlyad familiyalı birisi respublikamıza qarşı olmanın iftiraya əl atmış, başqa bir müxbir A.Levitin-Krasnov isə xalqımızı «zülmkar», «qatil» adlandırmaqdan belə çəkinməmişdir («Russkaya mısıl», 1988, №3740–3746). Orada oxucunun qarşısına qoyulan yeməyi həzm etmək üçün mədə-bağırsağ yolları da, sinirlər də gərək daşdan olsun.

Belə bir vəziyyətdə ictimaiyyət və elmimizin, bütövlükdə Azərbaycan SSR-in mövqeyini əks etdirə bilən yazıların xarici ölkələrdə çap edilib yayılması çox dəyərli bir işdir. Bu sahədə Almaniya Federativ Respublikasında və Qərbi Berlində Əhməd bəy Şmidenin fəal işi olduqca qiymətlidir, çünki o, əslində Almaniya və Azərbaycan ziyalıları arasında fikir bölüşməsi yolunda bir dialoq körpüsü sala bilmişdir. Ə.Şmide «Azərbaycan» jurnalının 2-ci və 9-cu nömrələrindəki oxuculara tanış olan yazıların almancaya çevrilib çap olunması üçün böyük zəhmət çəkmişdir. London universitetinin kafedra müdiri, görkəmli türkoloq, xalqımızın təpərli oğlu professor Turxan Gəncənin təşəbbüsü ilə yuxarıda adı çəkilən yazı «V.Internal Affairs» bülletenində (9 aprel 1988) ingiliscə çap edilmişdir. Bu yazılar Türkiyədə bir neçə dəfə çıxmışdır: «Turk Kulturu» jurnalının iyul buraxılışında isə «Çar daqlıdan yüksək Sovet Prezidiumuna», «Azərbaycanda nələr olur?», «Azərbaycan aydınlарının Dağlıq Qarabağ üzərindəki erməni tələblərinə reaksiyonu» (münasibəti) kimi məqalələr verilmişdir. Jurnalın bu buraxılışı 19–23 sentyabrda İstanbulda keçirilən VI Millətlərarası türkoloji konqresinə dünyanın 61 ölkəsindən gəlmiş 150-dən çox aliminə verilmişdir. Yaxın zamanda «Azərbaycan» jurnalındaki yazılarımızın Fransada (Temuçin bəy Hacıbəylinin iştirakı ilə) və ərəb ölkələrində çap olunması gözlənilir. YUNESKO-nun «Gergedan» adlı dünya mədəniyyəti jurnalı da (İstanbul, 1988, №18) bu məqaləni çap etmişdir. Son aylar, biz Üm-ül Bəni (Bənin) adına mətbuatda tez-tez rast gəlirik. Bənin xanım Azərbaycan neft milyonçuları Şəmsi Əsədullayevin və Musa Nağıyevin nəvəsidir, 15 yaşından Parisdə yaşadığı üçün fransız yazıçısı kimi tanınır. Ancaq 1988-ci il, yurdumuzun bu itkin övladının da torpaqla bağlı hissələrinə toxunmuşdur. O, Amerikada rus dilində çıxan «Novoe russkoe slovo» qəzetində (4.XI.1988) və Fransada çıxan «Panorama» jurnalında (1988, noyabr) müsahibə

vermiş, Zaqafqaziyada milli münasibətləri saxtalaşdıranlara qarşı çıxaraq, öz xalqının tarixi haqqını müdafiəyə qalxmışdır.

Düşünməyin ki, bununla xarici ölkələrdə ehkamçı, təəssübkeş dairələrin və mətbuat orqanlarının mövqeyi artıq dəyişilmişdir. Əsla yox. Ancaq artıq düzgün, bəzən «insafılı» yazılar da çap olunmağa başlanmışdır. Ekstremist tələbləri ötən ilin yazında həyküylə müdafiəyə qalxışanların isə bəziləri, Əhməd Şmidenin gözəl ata sözümlə yazdığı kimi (məktuba baxın), «tut yemiş bülbül kimi yerlərində otururlar», başqa sözlə – ağızlarını yummalı olmuşlar. Beləliklə, Qərb müəllifləri Azərbaycan alimlərinin yazılarına üz tutaraq, standart birtərəfli yazılar yerinə **bitərəf** yazılar çap etməyə başlamışlar. Əkinçi zəhməti batmır – əkinə səpilən toxum hökmən cücərti verməlidir! Bircə görülən iş, iş olsun gərək.

Bu baxımdan Almaniya Federativ Respublikasının tanınmış publisisti Volfqanq Günter Lerxin avqust ayının 25-də Ə.Şmideyə göndərdiyi məktub olduqca maraqlıdır. Əhməd bəy Şmide məktubu almancadan (oriqinalın fotosuratına baxın) azərbaycancaya çevirərək Bakıya göndərmişdir. Mətni də qarşımızdadır:

«Hörmətli cənab Şmide,

Ermənistan-Azərbaycan haqqındaki dokumantasyanıza təşəkkür eləyirəm. Doğrudan da bu konflikt barəsində verilən məlumatların tək tərəfliyində bu günə kimi demək olar çox az dəyişiklik olmuşdur. Qorxuram ki, bu problem bizi daha bir xeyli müddət məşğul eləsin. Bu mövzuda mən nəinki bu ilin 7 aprel tarixində, fəqət 14 iyul tarixində də bir məqalə nəşr etdirmişəm. Qəzetçilik işlərinin icabı qısa olsa da, bu məsələni, tərəfsiz (kursiv bizimdir. – S.Ə.) məlumat vermə prinsipinə xidmət üçün yazmışam. Məqaləni, arxiviniz üçün bu məktubumla birgə göndərirəm.*

Salamlarla,

Volfqanq Günter Lerx».

Bununla bağlı olaraq Ə.Şmide Bakıya aşağıdakı məktubu göndərmişdir (müəllifin üslubu olduğu kimi saxlanılır – Red.):

* Burada T.Hofman – S.Əliyarov arasında polemik yazışmanın (bax: «Azərbaycan». 1988, №9) Ə.Şmide tərəfindən alman dilində çapa hazırlanmış mətni nəzərdə tutulur. – E.M.

*«Qərbi Berlin, 30.VIII.88-ci il
İstəkli böyük qardaşım Bəxtiyar bəy,
Salam.*

Ümidvaram ki, bu məktubum Sizi tam olaraq səhhətə qovuşmuş ikən tapsın. Son vaxtlarda Sizdən yaman nigaranam. Nəinki mən, Türkiyədən də məktublarla, telefonla Sizi xəbər alırlar. Son vaxtlarda qəzetlərdə adınıza az rastlamaqdayıq. Odur ki, maraq içində idik.

«İdik» deyirəm. Çünki dünən Şahmar qardaş və Mələk bacımızla görüşmək nəsbib oldu. Gəlişlərinə nə qədər şad olduğumu deyə bilmərəm. Məni başa saldılar ki, nigarançılığa heç vaxtla ilə səbəb yox, hər şey öz qaydasındadır. Hədsiz dərəcədə sevindim...*

Qarabağ məsələsi ilə əlaqədar olaraq Alman mətbuatında, az da olsa, indiyə kiminkindən fərqlənən xəbər və məqalələrə rast gəlmək olar. Xüsusən Süleyman müəllimin son cavabından sonra (Dr. Hofmana yazdığı cavabı nəzərdə tutarım) görüşlərin bir qədər dəyişdiyi hiss olunur. Dr. Hofman gildən hələ bir səs çıxmadı. Yəqin ki, tut yemiş bulbul kimi yerlərində otururlar. Ancaq həmişəlik rahat verəcəklərini təhmin eləmirəm.

*AFR-in ən böyük qəzetində** məşhur alman jurnalisti Folfqanq Günter Lerx bir məqaləsində Sizlərdən bəhs eləyib və məsələni olduqca bitərəf olaraq işləyir. Məqaləsindən çox onun mənə yazdığı məktub maraqlıdır. Məktubunda o, Alman mətbuat orqanlarının tək tərəfli olaraq hərəkət etdiyini boynuna aldığı kimi, bu vəziyyətdən narahatçılıq duyduğunu da açıq-aşkar dilə gətirər. Məktubun tərcüməsini Sizə göndərirəm (məktubun mətni yuxarıda verilmişdir – S.Ə.).*

Hələlik. Növbəti məktubda buluşmaq üzrə allaha əmanət olasınız.

Həmişə var olun.

Dostunuz, qardaşınız H.Əhməd Şmide».

Aşağıda Volfqanq Günter Lerxin adı çəkilən məqaləsini oxuculara təqdim edirik (mətni almancadan dilimizə Azərbaycan Dövlət Universiteti xarici dillər kafedrasının dosenti Ruxsarə xanım Fərəcova çevirmişdir). Məqalədə bəzi mübahisəli, hətta yanlış

fikirlərin olmasını nəzərə alaraq, mətndə belə yerləri rəqəmlərlə qeydə almış, sonra isə sıra qaydası ilə həmin məsələlər üzrə tarixi arayışlar vermişik.

Məqalənin mətni budur:

«QARABAĞ YENƏ DƏ QARA BAĞ ADLANDI.

Ermənistan və Azərbaycanda xristian və müsəlman tarixi çarpaz-laşır / Volfqanq Günter Lerx.

Çoxu ermənilər yaşayan «Dağlıq Qarabağ»ın vilayət Soveti özünün Azərbaycan Sovet Respublikası tərkibindən çıxmasını bildirmiş və Ermənistan Respublikası tərkibinə qatılmasını [Anschluß] tələb etmişdir. Yerevanda nümayişlərə kömək edən bu addım Azərbaycanda ara qızıqsındırıcı hərəkət kimi qarşılanmışdır, çünki paytaxtı Bakı olan azərbaycanlıların (Ali) Soveti vilayətin qonşu respublikaya verilməsini rədd etmişdir.

Erməni və Azərbaycan diktorlarının dəlillərini izləyən hər kəsdə elə təəssürat oyanır ki, onlar müxtəlif ərazilər haqda danışırlar. Erməni məddahçıları (Apologeten) vilayətin hələ qədimdən bəri daim ermənilərin olduğunu yaydıqları bir vaxtda, azərbaycanlılar bu müddəanı «yol verilməz» bir şey kimi qəti rədd edirlər. Ermənilər və azərbaycanlılar tarix boyu nəinki Dağlıq Qarabağda, həmçinin bütün Qafqaz vilayətində həmrəy olmamışlar¹. Və demək olar ki, Qərbdə bu ədavətin tarixi və mədəni kökləri haqda heç nə bilmirlər.

Emanuel Sarkisyan özünün standart (ruhdə yazılmış) «Rusiya Şərq xalqlarının 1917-ci ilə qədərki tarixi» əsərində Qarabağ vilayətini (Qara Bağ – «qara meyvə bağ»), türk-fars söz birləşməsidir² «erməni – azərbaycanlı qarışığı» kimi göstərir. Yeni dövrün başlanğıcında Cənubi Qafqaz bütünlüklə sünnü osmanlılarla şiə iranlılar arasındakı vuruşmanın hərbi əməliyyat meydanı olmuşdur. Vilayətin müsəlman olmayan xalqları bacardıqları qədər öz istiqlalyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışmışlar. 1620-ci ildə Qara Bağ türk osmanlılarının əlindən iranlıların əlinə keçir. İran Səfəviləri ali hakimiyyətə yiyələnir, lakin dağ vilayətində idarə etməni məliklərə həvalə edirlər³.

1722-ci ildə rus qoşunları ilk dəfə Qara Bağa soxulurlar. Səfəvilərin hakimiyyəti dağılır, çünki əfqanlar İrani zəbt edirlər. Ermənilər rusları xilaskarları kimi qəbul edib onların daxil

* «Kommunist» qəzetinin işçisi Ş.Əkbərzadə.

** «Frankfurter Allgemeine».

olmasını alqışlayırlar⁴. Lakin Peterburq tezliklə vilayəti yenidən türklərin öhdəsinə buraxır və erməniləri Qarabağdan mühacirliyə çağırır. Rusiya onların mümkün olan yerlərdə yerləşdirilməsinə yaxından kömək edir. Az vaxtdan sonra İran qüvvətlənib vilayəti yenidən ələ keçirir. Rəhbərləri David bəy olan erməni mülkləri Qara Bağı müstəqil elan edirlər⁵.

Azərbaycan tarixçiləri doğrultmağa çalışırlar ki, Qara Bağ 1747–1822-ci illər ərzində də müsəlman sülaləli Azərbaycan feodal dövləti olmuşdur. Bu dövlətin başçısı İbrahim bəy XIX əsrin başlanğıcında 1801-ci ildə Gürcüstanı zəbt edəndən sonra bütün Qafqaz vilayətini tutmağa cəhd edən ruslara qarşı vuruşmuşdur. 1805-ci ildə o uduzmuş və tabe olmuşdur. Qara Bağ xanlığı 1822-ci ilə kimi Rusiyanın tərkibində olmuşdur. Çarın farslar üzərində qələbəsidən sonra 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə görə, bugünkü Azərbaycan Qacar sülaləsindən alınıb bütünlüklə⁶ Rusiyaya verilir. Beləliklə də, mərkəzi Gəncə olmaqla⁷ Qara Bağ Şimali Azərbaycanın bir əyalətinə çevrilir. Bu şəhər sonralar Yelizavetpol adlanır (indi Kirovabad adlanır), 1920-ci ildə Qara Bağ – Dağlıq Qarabağ Azərbaycan Sovet Respublikasına daxil edilir.

İki Azərbaycan alimi, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Bəxtiyar Vahabzadə və Süleyman Əliyarov «Azərbaycan» jurnalının bu ilki fevral nömrəsində etiraf edirlər ki, Qarabağ vilayətində erməni əhalisinin sayı çoxluq təşkil edir [75%-dən 80%-ə qədər]⁸. Bu, yeni nisbi inkişaf nəticəsidir, ancaq (bu prosesin kökü) əvvəlki əsrə gedib çıxır. Bu alimlər qeyd etdiyi kimi, XIX əsrin 30-cu illərində rusların idarəsi zamanı əhalinin ilk sayımı üzrə Qarabağ vilayətində 34,8% ermənilərin, 64,8% isə azərbaycanlıların payına düşürdü. O vaxtdan bəri azərbaycanlıların sayı bu vilayətdə azalmağa başlamışdı. Ancaq bu vəziyyət tarixi bağlılıq baxımından (vilayətin) Azərbaycanla birliyi üçün qane edici deyil, onun Ermənistanın əlinə keçməsi (Annexion) üçün haqq qazandırır.

Həftələrdən bəridir ki, ermənilər Sumqayıtdakı qırğının qurbanlarını ağlayırlar. Onların yaddaşında II Sultan Abdülhəmidin ağalığı vaxtında və birinci dünya savaşında «Gənc türklər» rejimi zamanı Osman imperiyasında baş vermiş qırğın canlanır. Sumqayıtdan Stepanakertə qaçmış bir erməni qadını deyir:

«Türklər bizi ölümlə hədələyirlər». Bir çox ermənilər gündoğar qonşu respublikanın sakinləri simasında azərbaycanlıları deyil, ilk növbədə türkləri – Türk imperiyasındakı təqiblərin birliyini görürlər. Doğrudan da, müsəlman azərbaycanlılar Sovet İttifaqında yaşayan iyirmiye yaxın türk xalqlarından biridir. Onların Azəri dili türkcənin Şərqi Anadoluda danışılan qohum dialektinin eynidir. Ermənilər isə çox fəxr edirlər ki, onlar miladın artıq 301-ci ilində, yəni imperator Konstantinin, o çağa kimi təqib olunan xristianlığı Roma imperiyasında qanuni din etməsindən on il öncə xaçpərəstliyi qəbul etmişlər⁹.

Hər iki Azərbaycan alimi özlərinin fevralda çıxan məqaləsində deyilənlərdən başqa qeyd edirlər ki, onların ölkələri Türkmənçay müqaviləsindən bəri 160 ildir ki, İran və Sovet hissələrinə bölünmüşdür. 1948–1953-cü illər arasında Stalin Ermənistanından, burada çoxdan oturaq həyat sürən yüz min azərbaycanlıyı sürgün etmişdir [deportieren]. Hər iki alimin məlumatına görə, son vaxtlar gürcü tarixçiləri də artıq Azərbaycanın beş rayonunun verilməsi haqda iddia irəli sürürlər. Gürcülər Tiflisdə Şəki vilayətini (hələlik kağız üzərində) tələb edirlər. Azərbaycandan alınan bugünkü məlumata görə Gürcüstanda 300000-ə qədər azəri türkləri yaşayır. Gürcüstanda onların (50-ci illərin köçürülməsindən sonra da Ermənistanında yaşayan azərbaycanlılar kimi – S.Ə.) heç bir avtonomiyası yoxdur».

[Frankfurter Allgemeine Zeitung. 14.VII.1988, №161]

1. Müəllif, görünür, Zaqafqaziya xalqlarının tarixi keçmişini yaxşı bilmədiyindən yanlışlığa yol vermişdir. Ermənilərlə azərbaycanlıların tarixi dostluğundan çox yazılmışdır, ona görə ancaq Xaçatur Abovyanın «Ermənistanın yaraları» kitabından bir parça gətirmək istəyirəm: «Ermənilərlə bir yerdə boya-başa dolmuş, onlarla qardaşcasına davranmaqda olan yerli İrəvan türkləri (İrəvan) sərdarına və Həsən xana lənət yağdıra-yağdıra, farslara diş qıcar-daraq tüpürə-tüpürə dağılmağa başladılar. Gedərkən onlar bir-birinə söyləyirdi: İlahi! Bizə nə vaxt rəhmin gələcək? Nə vaxt biz bu lənətə gəlmiş farslardan yaxa qurtaracağıq?»

Buralı olduqları üçün onlar bir gün də farslara qulluq göstərmək istəmir, ermənilərlə birləşərək onları qovub çıxarırdılar. Ancaq onlar yenə də qayıdır, yarağ gücünə ölkəni ələ keçirirdilər»

(Xaçatur Abovyan. Раны Армени. Ереван, 1971, с. 191-192. Çevirməsi bizindir – S.Ə.). Bu gözəl sətirlərin üstündən onu da söyləyim ki, Xaçatur Abovyan azərbaycanlıların milli sənət atributları olan sazı və bayatını ermənilər üçün doğma sayır, yazırdı ki, erməni toylarında Azərbaycan mahnıları oxunulardı. «Özü də türkçə oxuyardılar, dinləyənlərin və tamaşaçıların bir çoxu sözləri bilməsələr də, qəlbən cənnətə uçub yenidən dünyaya qayıdardılar» (Yenə orada, s. 8). Ermənilər və azərbaycanlılar arasında ədavət toxumu yeni, kapitalizm çağında səpilməyə başladı. A.M.Qorkinin sözlərilə söyləsək, bu işin arxasında «hamımızı eyni ölçüdə əzməkdə olan kinli və azgın bir qüvvə», yəni çar hökuməti dayanırdı.

Bu xalqları bir-birinə qarşı qoymaq istəyən imperiya siyasətinin kökü məhz bu çağla bağlıdır. Buna görə də həmin siyasətin iç məramını göstərə bilən tarixi qaynaqlardan birini oxuculara çatdırmaq istəyirəm. Bu, birinci dünya savaşı illərində Rusiyanın ali dövlət idarələri üçün hazırlanmış rəsmi yazılardan biridir. Ancaq qaynağın bütöv mətni və ya surəti əlimizdə olmadığından, erməni tarixçilərindən birinin öz kitabında çap etdiyi parçanı olduğu kimi veririk:

«Zaqafqaziya və Azərbaycan tatarlarını Kiçik Asiya türklərindən ayıran erməni xalqı türk tayfasının bədəninə çaxılmış bir pazdır... Biz, bu pazın aradan götürülməsinə və onun yerində bizə yağ (kimi baxan) bütöv müsəlman toplumunun ortaya çıxmasına yol verə bilmərik. Buna görə bizim siyasətin məqsədi Türkiyə Ermənistanında elə bir siyasi quruluş yaratmaq olmalıdır ki, erməni xalqına yaşayış dinc inkişaf etmək imkanı versin». (Дж. Киракос-ян. Западная Армения в годы первой мировой войны. Ереван, 1971, с. 411).

2. Qarabağ anlayışının etimoloji baxımdan başqa açımı da ola bilər. «Qara» sözü yalnız rəng deyil, «böyük», «güclü» (müqayisə edin: «Qarayazı», «Qara Yusif», «qonaq-qara» və ya «qara qonaq», «qaramal», yəni iri buynuzlu ev heyvanı) anlamında da işləne bilərdi. Lüi Qonsales de Klavixo Qara dənizi Mar Mayor – «Böyük dəniz» adlandırmışdır (Жизнь и деяние великого Тамерлана, сочинение Клавихо. СПб, 1881, с. 95-97). «Kitabi-Dədəm Qorqud»un IV boyunda da «Qara dəniz» böyüklük, çoxluq çalarında işlənmişdir: «...arslanım oğul, **Qara dəniz** kibi yayxanıb gələn kafirin ləşkəridür». Bununla yanaşı, «Qara dəniz» onun yerləşdiyi

quzey, şimal səmtini bildirir. Başqa bir misal: indi də Kür-Araz boyu yaşayan əhali şimaldan əsən xəzriyə «qara yel», cənubdan əsən isti küləyə «ağ yel» deyir («Qara» sözünün çaları haqda akademik V.V.Bartold da yazmışdır, bax: Книга моего деда Коркута. М.; Л., 1962, с. 259, qeyd 1a).

3. E.Sarkisyanın kitabından gətirilən parçada tarixi təhrifə yol verilmişdir. Qarabağın dağlıq hissəsində erməni mülklərinin hamısı heç də XVII yüzilin birinci rübündə mövcud olmamışdır. Həm də Səfəvi dövləti sistemində «idarə etmə» baxımından onlar müstəqil olmayıb Gəncə şəhərində oturan Qarabağ bəylərbəyinə tabe idilər (1501-1736). Qarabağ mülkləri Xaçın, Vərəndə, Dizaq, Güllüstan (Talış) və Çörəbərd (Çiləbərd) torpaqlarında yerləşən kiçik feodal hakimləri idilər. Adları çəkilən beş mülkəlikdən yalnız birinin hakimləri: Xaçın mülkləri XIII yüzillikdə yerli Alban nəslindən olan Həsən Calalın (Calalyanın) varisləri idilər. Bu nəslin nümayəndəsi, Xıncırıstanda oturan Xaçın məliyi Mirzə xan, Qarabağ xanının müttəfiqi olmaqla onun siyasətini müdafiə edirdi. Siyasi sədaqətinə görə ona pul kəsdirmək icazəsi verilmişdi, ancaq pulun üstündə Pənah xanın adı yazılırdı. Məlik Mirzə xanın oğlu Məlik Allahverdi və nəvəsi Məlik Qəhrəman da onun yolu ilə gedərək, xanlığın birliyini müdafiə edirdilər.

Qalan dörd mülkliyin hakimləri qarabağlı olmayıb gəlmə idilər. Göyçə mahalından qaçqın kimi gələn Mirzə bəy Şahnəzərli oranın köhnə, adlı-sanlı bir nəslindən çıxmışdır. O, 1603-cü ildə şah Abbasdan Vərəndə məliyi titulu ala bilmişdi. XVIII yüzildə onun varisi Məlik Şahnəzər də Pənah xanın yaxın müttəfiqi idi, sonralar isə qızını İbrahim xana əvəz verib onunla qohum olmuşdu.

Dizaq məliyi Yeqan Ermənistanın Lori vilayətindən köçüb gələrək Qarabağda kök salmış, çox gec – yalnız Nadir şahın (1736-1747) fərmanı ilə məlik qoyulmuşdu. Güllüstan məliyi Usub XVIII yüzilliyin başlanğıcında Şirvan bəylərbəyinin Qutqaşın sultanlığındakı udinlər yaşayan Nic kəndindən öz təbəələri ilə Qarabağın Talış kəndinə köçüb gəlmiş Bəyləryanın varisi idi. Çörəbərd məliyi Allahqulu 1637-ci ildə Zəngəzur (Sünik) xanını öldürdükdən sonra Qarabağa köçüb gələn Yesai nəslindən idi (Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə, Bakı, 1950, s. 56-62; məlumat üçün həm də baxın: Арутюнян П.Т.Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в. М., 1954, с. 59-61).

Səfəvilər dövlətində Dağlıq Qarabağın erməni mülkləri mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyliyinə tabe idilər. Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı çıxan iri Azərbaycan feodallarını (Qarabağ–Gəncə bəylərbəyi vəzifəsini irsən əlində saxlayan Qacar Ziyad oğlu nəslini) zəiflətmək məqsədilə İran hökuməti Dağlıq Qarabağ mülklərini bu bəylərbəyinin asılılığından azad etmiş, onları birbaşa şah hakimiyyətinə tabe etmişdi; bu zaman mülklər Nadir şah hökumətinə canbaşa qulluq göstərir, İran–Türkiyə müharibəsində şah ordusunun taxılla təchiz olunmasında ona kömək edirdilər. Qarabağ xanlığı yarandıqdan sonra İran ilə gedən azadlıq mübarizəsində Vərəndə məliyi Şahnəzər, Xaçın məliyi Mirzə xan və Yerismankans katalikosu, Pənah Əli xanın oğlu İbrahim Xəlil xanın hakimiyyəti altında birgə ittifaqda çıxış edirdilər. Bu birlik azadlıq mübarizəsinin gedində mühüm amilə çevrilmişdi. Dizaq, Güllüstan və Çörəbər mülkləri isə Qarabağ xanlığına qarşı müxalifətdə qalıb əslində İran hakimlərinin mövqeyinə xidmət edirdilər. Sovet tarixçisi V.N. Leviatov bununla bağlı yazmışdır: «Mülklər Qarabağda feodal dağılıqlığını saxlamağa çalışın qüvvələri təmsil edirdilər. XVIII əsrin ikinci yarısında bu olduqca təhlükəli idi. Parçalanmış qüvvələr asanlıqla daha güclü qonşular olan İran və Türkiyənin hökmü altına düşə bilərdilər» (B.N. Leviatov. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в. Баку, 1948, с. 145).

Mülklərin əhalisi haqda ilk tutarlı statistik məlumat Qarabağ xanlığının ləğv edilməsi ilə bağlı 1823-cü ildə keçirilən kameral sayımda verilmişdir. Həmin sayım üzrə Qarabağ əyalətində 18563 ailə qeydə alınmışdı, onlardan beş erməni mülkiyyətinin payına yalnız 1559 ailə və ya bütün ailələrin 8,4 faizi düşürdü (Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г., по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, Тифлис, 1866; Azərbaycan SSR MDTA, f. 24, siyahı 1, iş 141, vərəq 226).

4. Nə 1722-ci ildə, nə də XVIII yüzilin bütün birinci yarısında rus qoşunları Qarabağda olmamışdır. 12 iyun 1724-cü il İstanbul müqaviləsinə görə, Azərbaycanın ancaq Xəzər sahili vilayətləri (Dərbənddən Astaraya kimi) Rusiyanın ixtiyarına verildi, Azərbaycanın bütün qalan hissəsi Şamaxı şəhəri ilə birlikdə Türkiyənin himayəsi altına keçirdi. Türkiyə Ermənistan və Gürcüstanı zəbt etmək hüququ almışdı, buna görə I Pyotr-un Osmanlı dövləti ilə bağladığı bu müqavilə Zaqafqaziya xalqlarının kəskin

narazılığına səbəb olmuşdu (Вах: Полное собрание законов Российской империи, т. VII, СПб, 1830, №4531, с. 303-309; О.П.Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966, с. 116-117).

5. David bəyin başçılığı ilə mülklərin Qarabağı müstəqil elan etmələri də, görünür, Emmanuel Sarkisyanın uydurmasıdır. Hətta «Ermənistan tarixi» kitabında da belə bir fakta rast gəlmirik. David bəy Qarabağda deyil, Sünikdə (indiki Zəngəzurda) üsyan qaldırmışdı (бах: История армянского народа, Ереван, 1980, с. 167-169).

6. İndiki bütün Azərbaycan SSR ərazisi nəzərdə tutulur.

7. Qarabağ xanlığı ləğv edildikdən sonra onun yerində yaradılan «Qarabağ əyaləti» 1822-1840-cı illərdə mövcud olmuşdur. Bu əyalətin mərkəzi Gəncə deyil, Şuşa şəhəri idi; Qarabağla yanaşı Şəki, Şirvan və Talış əyalətlərini idarə edən dörd «Müsəlman əyalətləri dairəsinin rəisi» də Şuşa şəhərində otururdu.

8. Bizim adı çəkilən məqalədə bu rəqəmlər yoxdur. 1979-cu il əhali sayımı üzrə Dağlıq Qarabağda ermənilər 76%, azərbaycanlılar 23% idilər.

9. Xristian dini Roma imperiyasında yalnız imperator Konstantinin 313-cü ildə verilmiş Milan edikti ilə dövlət dini kimi tanınmağa başlandı.

*«Azərbaycan». Ədəbi-bədii jurnal.
№1, 1989.*

РЕСПУБЛИКА АЗЕРБАЙДЖАН: ЗАМЕТКИ О ГОСУДАРСТВЕННЫХ ГРАНИЦАХ В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ

«Царство азербайджанское» – термин Средневековья. Употреблялся этот термин в синхронных источниках (Мир Яхья Казвини, Искендер бек Мюиши и др.) применительно ко всему Азербайджану – северному («Республика Азербайджан») и южному («Иранский Азербайджан»).

Страна это расположена между главным Кавказским хребтом и горной цепью Куртдаг, в которой берет свое начало река Малый Заб, приток Тигра. Здесь проходит 36-я параллель. Это самый южный рубеж земель Азербайджана.

Согласно ал-Якуби, арабского автора IX века, Арран (земли Северного Азербайджана по двуречью Аракса и Куры) является «Верхним Азербайджаном» (Азербайджан ал-уля), простирающимся до городов Барда и Дербент¹. Важное уточнение вносит Ибн Хаукал, живший в X в. В выполненной им «Карте Азербайджане» к этой стране отнесено западное побережье Хазарского (Каспийского) моря вплоть до города Дербента². По сообщениям ат-Табари (838-923) и Ибн ал-Асира (1160-1233), Маслама ибн Абд ал-Малик, командующий халифата, двигаясь маршем против тюрок, «достиг ал-Баба (Дербент) в области Азербайджан»³. Ал-Куфи, один из ранних арабских авторов, включает в «страну Азербайджан» наравне с Бардой города Байлакан и Шеки; Кудама ибн Джафар, автор конца IX века, именует Барду даже «столицей Азербайджана»⁴. Ибн ал-Факх и Якут, доводящие северный рубеж страны также до Барды, ее южным пределом называют Зенджан, а юго-западным – Арзинджан⁵.

В течение последующего тысячелетия географические координаты Азербайджана, о которых сообщает арабская наука VII-X веков, изменились незначительно.

В XVI веке азербайджанские земли, являвшиеся метрополией Сефевидской державы, составляли три беглербекства (губернии): собственно Азербайджанское, центром которого был город Тебриз, первая столица этого государства; Карабахское беглербекство, с центром в Гяндже, и Ширванское – с центром в Шемахе⁶. Такая государственно-административная структура, просуществовавшая 200 лет, оказала существенное влияние на последующую политическую историю страны. Так, на этой основе в 40-х годах XVIII века возникли азербайджанские феодальные государственные образования – Шекинское, Карабахское, Кубинское, Урмийское, Нахичеванское и др. ханства. При этом Карабахское ханство территориально совпадало с бывшим одноименным беглербекством, за исключением города Гянджа. На этой же основе стала формироваться идея объединения северных и южных ханств Азербайджана. Фатали-хан, правитель кубинского ханства, среди государственных деятелей того времени был человеком, наиболее отчетливо сознававшим национальные интересы Азербайджана. Решительно выступая против политики отторжения западных земель страны (с городом Гянджой) в пользу Грузии, он писал императрице России: «За должность свою признал, чтобы честь и право азербайджанских ханов защитить»⁷.

К этому времени этнополитическое единство Азербайджана как сложившаяся реальность признавалось даже деятелями страны, вынашивавшими относительно него важные внешнеполитические замыслы. Так, посланник России в Кахетии С.Д.Бурнашев писал, что с севера земли Азербайджана примыкают к Грузии, с востока – к Каспийскому морю и провинции Гилян, с юга – к Ираку и с запада – к Турции. По его утверждению, наравне с городами Тебриз, Марага, Урмия, Хой, Ардебиль и Мешкин к Азербайджану относятся также Баку, Шемаха, Шеки, Гянджа, Шуша и Нахичевань⁸.

В течение 1600 лет равнинно-нагорное двуречье Куры и Аракса, в том числе Карабахская и Нахичеванская провинции, являлись составной частью государственных образований на территории Азербайджана. В плане ретроспективного охвата за исходную точку отсчета мы берем 387 год от рождения

Христова. Почему именно этот год? Потому что он оказался переломным для Транскавказья. Вот как это трактует армянская историография: «В 387 г. Армения была разделена на две неравные части: западные области... перешли к Риму, а все остальные части – более трех четвертей территории Армении – к Ираиру». При этом «в западной части Армении царь не назначался, и она была включена в провинциальную систему Римской империи»⁹. В персидской же части в течение ближайших трех десятилетий попеременно управляли армянский «царь» или сын самого сасанидского шаха, пока, согласно Лазарю Парпеци, нахарары не решили отказаться от услуг своего правителя: «Армянам более не нужен армянский царь, пусть время от времени является какой-либо персидский князь и руководит нами». После чего в 428 г. прекратила существование династия Аршакуни, а вместе с ней древнеармянское государство как самостоятельная политическая единица¹⁰.

В силу сказанного, вплоть до IX века, учитывая двухсотлетнее господство Халифата (VII-IX века), земли азербайджанского двуречья – древний Арран – ни юридически, ни фактически под подчинением Армении не могли находиться. Вопрос этот получил исчерпывающую разработку в исторических трудах, базирующихся на синхронных греческих, албанских, арабских и армянских источниках¹¹.

Степень осведомленности великой историко-географической литературы арабов не нуждается в доказательствах. Государственный аппарат Халифата придавал Азербайджану исключительное стратегическое значение. Этого требовали, прежде всего, интересы соперничества с Хазарским каганатом, война с которым длилась с перерывами 150 лет. Дабы создать перед хазарами мощный заслон, Халифат придерживался колонизационной миграционной политики и переселял в Азербайджан население целых областей Аравии. Один из главных городов Азербайджана – Барда, бывшая столица Аррана, был превращен в резиденцию халифатского иаместника. Так что у арабов в течение длительного времени откладывалась предметная информация о Барде и ее окрестностях – области, которая позднее стала Карабахской провинцией.

Между тем в арабских источниках вопрос о Карабахе трактуется практически однозначно – как провинция Аррана. Основополагающим может считаться сообщение ал-Масуди, автора X века, который писал: «Горы Абу-Мусы (Карабах. – С.А.), принадлежащие Аррану, населены племенами из народов Аррана»¹². Существенным является сообщение армянского автора Вардана, где тот описывает утверждение в Гяндже власти Шеддадида Фазлуна I (у Вардана – Патлуна) в конце X века. Сообщает же автор о том, что Фазлун I (985-1030) включил в состав своего государства Барду, Байлакан и Хачен¹³, т. е. главные равнинные и нагорные районы Карабаха (Хачен – основная часть Верхнего Карабаха). Тот же Вардан пишет и о том, что Фазлун захватил и город Двин, обложив Армению данью в 3 тыс. динаров. Утверждение о том, что в начале XI века Хачен и Гардман были включены в Анийское царство Багратидов (армянское государственное образование, 885-1045 годы)¹⁴, трудно согласуется с показаниями источников. По-видимому, речь может идти о военном эпизоде – не более того, т. к. Фазлун I,чеканивший собственную монету в Гяндже и обладавший значительной военной силой, держал в сфере своего влияния Северный Азербайджан и одержал верх над Хазарским каганатом. Трудно допустить, чтобы он мирился с утратой метрополии своего царства. Тем более, что о нахождении под властью Шеддадидов Аррана и Сюника и после Фазлуна I сообщают другие синхронные источники, в том числе касыда азербайджанского поэта XI века Катрана Тебризи¹⁵. К тому же Анийское царство было упразднено Византией уже в 1045 году, в то время как Шеддакиды правили Арраном вплоть до 1088 года, когда Гянджа перешла под власть Сельджукского императора Мелик-шаха.

Согласно источникам, в административно-политической структуре Гянджи Карабах оставался и в последующие века. Мхитар Гош (1130-1213), упоминая Хачен, пишет: «Его столица Гянджак...»¹⁶; в персоязычном анонимном тексте начала XIII века о Хачене сказано: «Эта область (вилает) труднодоступная, среди гор и лесов, принадлежит к округам (а'мал) Аррана»¹⁷. Также обстояло и с округом Чилибюрт (Джалперт),

управляемым ганджинским эмиром государства Атабеков (Ильденизидов) Азербайджана, ибо округ Джалперт в области Барда¹⁸. В сводных исторических трудах XIV-XVI веков, таких как «Нузхат ал-кулуб», «Зейл-е тарих-е гозиде», «Такмилат ал-ахбар» и др., верхняя часть исторического Карабаха вообще именуется не иначе как «Карабахом Аррана». Такое же положение по существу фиксирует и Аракел Даврижеци, армянский автор XVII века, согласно которому Карабах – страна албанов: «Затем Вардапет... отправился в страну агванов, в Карабах...»¹⁹. Именно в силу веками сложившейся традиции государственного управления в системе Сефевидской державы (1501-1736) Карабах стал одним из трех азербайджанских беглербекств, административным центром которого являлся все тот же город Ганджа²⁰.

Государственно-административная идентификация Карабаха в исторической ретроспективе соответствует следующей схеме:

387-705 годы – Арран, Гардманское княжество, столица Барда;

VII-IX века – господство Халифата;

конец IX – начало X века – Арран, Гардманское княжество;

985/6-1088 годы – Арран, государство Шеддадидов, столица Ганджа;

1088-1225 годы – в составе государств Сельджукидов и Атабеков-Ильденизидов, в административном управлении Гянджи;

начало XIII – конец XIV века – господство монголов;

1410-1500 годы – в составе государств Кара и Ак-Коюнлу, в административном управлении Ганджи;

1501-1736 годы – в составе государства Сефевидов, крупная административная единица – Карабахское беглербекство, административный центр – Ганджа;

1747-1822 годы – самостоятельное Карабахское ханство, столица – город Шуша.

Необходимо помнить: в течение охваченных схемой четырнадцати столетий, за исключением времени существо-

вания упоминавшегося Анийского царства, Армения на карте Транскавказья не была представлена своей государственностью, что лишает основания всякую попытку иной трактовки фактов.

Между тем арабская историко-географическая литература специально фиксирует факт государственности в Азербайджане. Йакут ал-Хамави, посетивший Азербайджан в 1213 и 1220 годах, побывавший в его 12 городах, писал: «Азербайджан огромная страна и великое государство»²¹.

Подобное заключение имело в виду не только пространственную оценку границ государства азербайджанских Атабеков, кстати, чеканивших монеты и в столице Аррана – Гандже. По наблюдению другого энциклопедиста Средневековья Хамдаллаха Казвини, «во времена Атабеков Азербайджана» и «хаканов Ширвана» это была одна из богатейших стран Передней Азии, наравне с Ираком и Ираном. В частности, об этом свидетельствуют приводимые этим автором показатели приходного бюджета – поступления в государственную казну (в динарах)²².

Арминийат ал-акбар («Великая Армения»)	2 млн.
Грузия и Абхазия	5 млн.
Румский султанат	15 млн.
Азербайджан	25 млн.
Ирак Персидский	25 млн.
Ирак Арабский	30 млн.

Что касается вопроса о том, кто был создателем этих огромных ценностей в Азербайджане, Хамдаллах Казвини сообщает точный этнический адрес по крупным городам: «Тебризцы... говорят на своем тюркском диалекте»; в Мараге – «народ здесь белолицый – тюркский»; «Хой известен как край тюркский...»²³.

Особое место в истории Карабаха занимают XVIII-XIX века. В связи с упразднением Карабахского беглербекства город Ганджа и его окрестности отделились, обретая полунезависимый статус. И тем не менее, образовавшееся вслед за этим Карабахское ханство также базировалось на землях древнего Аррана. Это – естественный треугольник, образуемый

нижним течением рек Аракс и Кура. Вот что писал историк Карабахского ханства начала XIX века: «Как написано в древних исторических <книгах>, границы Карабахского вилайета следующие:

С юга – река Аракс, от Худаферинского моста до Сыных кёрпи, что ныне находится на территории магалов Казах, Шамсаддин и Демирчи-Хасанлы. Чиновники Русского государства называют его «Красный мост». С востока – река Кура, которая у деревни Джавад соединяется с рекой Аракс и далее впадает в Каспийское море. С севера границей Карабаха и Елизаветполя (Ганджи) до реки Куры служит река Гёран, а Кура, протекая по границе, доходит до реки Аракс. С запада – высокие горы Карабаха, называемые Кюшбек, Салварты и Эрикли...

Карабахский вилайет входит в состав страны Аран...»²⁴.

Карабахское ханство, вопреки утверждениям армянских авторов, не было «персидским полунезависимым ханством», а его глава – «непосредственным ставленником персидского двора»²⁵. Напротив, провозглашение ханства – результат упорной освободительной борьбы против Ирана в тридцатых-сороковых годах XVIII века, потребовавшей бесчисленных жертв от народа Азербайджана²⁶. С самого начала существования ханства в Карабахе сознавалась неизбежность длительной борьбы с Ираном, который не хотел мириться с потерей бывших азербайджанских беглербекств. Этим объясняется и острота, какую приобрел вопрос о строительстве столицы для ханства. На Государственном совете ханства констатировалось: «Мы неминуемо должны будем погибнуть, если не достроим более верный против них оплот, и потому не лучше ли основать другую крепость в неприступном месте нашей земли, чтобы в случае нужды могли бы мы также получить помощь одного из соседственных нам (азербайджанских – С.А.) ханов»²⁷.

Смертельная угроза со стороны Ирана требовала союза всех патристических сил Карабахской земли – тюрок и армян. От этого зависело все. В составе ханства сложилась единая коалиция, включавшая в себя и меликов – варадинского Шах-

назара, на дочери которого женился Ибрагим-хан, хаченского Мирза-хана, а также главы монастыря Ерицман-канц, возведенного правителем Карабаха на Агванский (Гандзасарский) каталикосский престол. Однако мелики Днзака, Гюлистана и Чилябюрта находились в оппозиции к ханству и затеяли междуусобицу. По поводу позиции последних приведем высказывания специалиста, на труд которого ссылались выше: «Мелики представляли собой силы, желавшие закрепить феодальную раздробленность Карабаха. В условиях второй половины XVIII века это было очень опасно. Раздробленные силы легко могли быть подчинены более сильными соседями – Ираном и Турцией»²⁸. Впрочем, режим меликов негативно характеризовал и генерал А.П.Ермолов, русский главнокомандующий на Кавказе²⁹.

Когда началась сама агрессия 1795 года, мнимые борцы перешли на сторону Каджара – заклятого врага свободы народов Траискавказья. На пути же врага встала коалиция патристических сил, которую возглавлял Ибрагим-хан. Генерал-лейтенант российской службы Кишмишев, выходец из армян, писал: «...Владелец Карабаха не ограничился одною обороною крепости <Шуши>, а принял все меры к тому, чтобы вообще нанести противнику чувствительный удар. Будучи убежден, что ненависть его к тирану разделяют и его подданные, он объявил народную войну, с помощью которой и мог только изгнать персиян из своих владений»³⁰.

Объяснялось это тем, что Карабахское и Кубинское ханства, фактически державшие под своим влиянием весь Северный Азербайджан, занимали непримиримую по отношению к Каджарам позицию. Оба азербайджанских ханства состояли в антиираиской коалиции. Сначала ведущую роль играло Кубинское ханство, заключившее пакт с Восточной Грузией о совместной обороне от агрессии Ирана. «Дальновидный Фатали-хан (правитель Кубинского ханства. – С.А.) уже давно заметил на южном горизонте Закавказья теиь каджарской агрессии и готовил Азербайджан на борьбу с ней»³¹. Так возник союз между Фатали-ханом и Кахетинским царем Ираклием II. После же смерти первого «Клятвенный союз»

Восточной Грузии оформлен был с Карабахским ханством. Союзники оказывали друг другу посильную помощь. Для военных нужд Ираклия из казны Карабаха было выдано 120 000 руб., головной отряд персов из 8 000 сарбазов был разгромлен у Аскерана объединенными грузино-азербайджанскими войсками. Царь Ираклий своему посланнику на Кавказской линии у русских писал следующее: «Ага Мухаммед-шах более месяца окружал шушинскую крепость, но тамошний народ... причинил ему немалый урон. По сим-то обстоятельствам не мог он вступить в сражение с нами»³².

Затем последовал известный конный марш персов на Тифлис. Наряду с некоторыми азербайджанскими владельческими ханами на их сторону перешли «оппозиционные» армянские мелики – Межлум и Абов; последние взяли с собой иранские войска к Тифлису³³.

Вопрос о том, какая из этих сил сыграла позитивную роль в историческом плане, едва ли может вызвать спор. Но, тем не менее, в новейших армянских изданиях азербайджанское феодальное государство – Карабахское ханство – низводится до ставленника и вассала шаха, а оппозиционные вассалы этого ханства превносятся как «борцы». Полагаем, что только слабость аргументации принуждает оппонентов прибегнуть к другому критерию оценки, а именно взглянуть на вещи через призму русско-кавказских отношений. Делается это весьма своеобразно: «Вызывает только недоумение тот факт, как некоторые «ученые» пытаются «доказать», что чуть ли не Панах-хан и его наследники были инициаторами присоединения Карабаха и Зангезура к России. Хотелось бы спросить: от кого это они спасались? Ну, карабахцы и зангезурцы (под этими словами разумеются только армяне, хотя приводимые ниже демографические показатели, как увидит читатель, воссоздают иную картину. – С.А.) – это понятно. Они освободились от турецкого ига. А так называемые ханы, от какого такого ига хотели избавиться? Ведь ханы и не скрывали, что у них есть один заклятый враг – русские. И вдруг ханы добровольно решили войти в состав России. Не слишком ли оскорбительна подобная фальсификация в первую очередь для рус-

ского народа, чьи сыновья тысячами погубили в бесконечных войнах, спровоцированных ханами да пашами?

...Каким же образом горстка кочевых пришельцев вдруг решила добровольно включить чужую страну в состав России?»³⁴

Приношу извинение за длинную цитату. Однако в ней выражено сгедо целой литературы. Впрочем, столь неприкрытая эксплуатация «российского сюжета», соответствующая разве что интеллекту унтер-офицера тех достославных времен, ничуть не приближает нас к истине. Ведь в упоминавшихся Актах Кавказской Археографической Комиссии³⁵ сто с лишним лет назад Адольфом Берже опубликован целый пакет документальных свидетельств о взаимоотношениях Карабахского ханства с Россией. Многие – с оригинала и даже на языке оригинала с переводом! Имеются и другие серин по данной теме. Так, согласно публикации «Сборника Императорского русского исторического общества»³⁶, дипломатические сношения, который вел с Петербургом великий поэт Вагиф – главный визирь Карабахского ханства, привел в 1783 году к следующему указу Екатерины II: «Что касается до Ибрагим-хана, если в принятии его под российское покровительство не встретится никакое затруднение или сомнительство, кажется, можно взять за руководство то, что сделано с царем Ираклием...». Указ сей Г.А.Потемкиным выполнен не был, однако благосклонное отношение императрицы продолжалось. Через год она собственноручно напсала Г.А.Потемкину: «Кажется, письма Ибрагим-хана гораздо вежливее писаны, нежели турецкие или иные персидские, когда до моих дошли. Пожалуй, дай мне знать, кто он таков? И как учинился ханом? Молодой ли или стар, силен или бессилен и склонны ли персияне к нему?»³⁷. В июле того же 1784 года Карабахского посланника Мусу Султана императрица удостоила чести суверенного дружественного государства, распорядившись дать артиллерийский салют и показать ему все фонтаны и достопримечательности Петергофа, «все любопытства достойные, особенно флот наш»³⁸.

Что касается двустороннего трактата о переходе ханства (не Карабаха, а именно ханства) под власть России, то подписан он был на Кюрекчае 14 мая 1805 года. Именовался он «Клятвенное обещание», а подписан был «Ибрагим-ханом Шушинским и Карабахским и Всероссийских войск генералом от инфантерии... Павлом Цицнановым»³⁹, уполномоченным на это царем Александром I. И ничего тут не поделаешь – имени карабахского или зангезурского армянина на этом трактате искать бесполезно.

Карабахское ханство в пределах своих государственных границ некоторое время оставалось в составе России вассальным образованием, сохранившим свои внутренние институты и установления, но без права внешних сношений. В 1822 году ханство было упразднено.

Какая же система государственно-административного подчинения введена была на этот раз? Быть может, произошло территориальное переподчинение меликств Карабаха, т. е. его верхней, нагорной части Армении? Дело в том, что в ходе новой войны между Ираном и Россией, последняя завоевала и Эриванское ханство. Несмотря на абсолютное преобладание тюркского населения, ханство было преобразовано в административную единицу с национальной номенклатурой «Армянская область», в состав которой включено было и Нахичеванское ханство. Указ Николая II от 21 марта 1828 года гласил: «Силою трактата, с Персиею заключенного, присоединяемые к России от Персии ханство Эриванское и ханство Нахичеванское повелеваем во всех делах именовать отныне областью Армянскою и включать оную в титул наш»⁴⁰. Таким образом, подчеркнутая благожелательность к национальным ожиданиям армян, когда армянофильство российских властей получило политическое выражение в императорском указе, границы и территориальная целостность Карабаха не были нарушены. На месте упраздненного ханства образовалась «Карабахская провинция», подчиненная Военному округу мусульманских провинций. Резиденцией начальника округа (из числа русских генералов) стала столица ханства Шуша. В правительственных кругах вопрос об идентификации какой-

либо части Карабаха как армянской отсутствовал. Этим объясняется тот факт, что в четырехтомном официальном издании, осуществленном четырьмя могущественными министерствами империи (иностранных дел, внутренних дел, военным и финансовым), Карабах включен был в состав «Мусульманских провинций»⁴¹.

Российская империя, включив в свое лоно Карабахское ханство, не стала вырывать его из административно-государственного комплекса остальных северо-азербайджанских ханств.

В дальнейшем административно-территориальное управление Карабахом менялось в соответствии со следующей схемой:

1822-1840 годы – Карабахская провинция в составе округа мусульманских провинций;

1841-1846 годы – Шушинский уезд (бывшая Карабахская провинция) в составе Каспийской области⁴²;

1846-1867 годы – Шушинский уезд в составе Шемахинской (с 1859 года – Бакинской⁴³) губернии;

1867-1918 годы – Шушинский уезд в составе вновь учрежденной Елизаветпольской губернии⁴⁴;

1919-1920 годы – Карабахское генерал-губернаторство, охватывавшее Заигезурский, Шушинский, Джеванширский и Джебраильский уезды, в составе Азербайджанской Демократической республики. Статус генерал-губернаторства был официально признан представителями Антанты – командующим экспедиционным корпусом Великобритании в Баку генералом Томсоном и уполномоченным Совета Антанты полковником Хаскелем. Более того, по требованию Томсона был положен конец бесчинствам небезызвестного генерала Андраника, фактически изгнанного из пределов Карабаха⁴⁵;

1920-1922 годы – Шушинский, Джеванширский и Джебраильский уезды Ганджинской губернии в составе Азербайджанской ССР;

с 1923 года – Шушинский уезд и некоторые части Джеванширского и Джебраильского уездов преобразованы были в

Нагорно-Карабахскую Автономную область в составе Азербайджанской ССР.

Таким образом, в течение 1600 лет Карабах в целом и его верхняя (нагорная) часть в особенности находились в составе азербайджанских государственных образований либо же представляли собой административную единицу азербайджанских провинций. Вопреки утверждениям армянских авторов, они не являлись «древней» армянской землей, «присоединенной» или «переданной» Азербайджанской республике в двадцатые годы. Напротив, неоспоримость исторических фактов заставила большевиков ленинско-сталинской когорты, также как и ведомства царской империи 100 лет назад, оставить Карабах в составе Азербайджана.

И тем не менее, после привнесения в Транскавказ на штыках Красной Армии коммунистической власти в движение пришли могучие силы. Кавказское бюро ЦК РКП(б) вынесло решение о «передаче» верхней части Карабаха Армении. Однако ровно через сутки оно было аннулировано и принято постановление, ставшее ныне хрестоматийным: «Исходя из необходимости национального мира между мусульманами и армянами и экономической связи верхнего и нижнего Карабаха, с Азербайджаном, Нагорный Карабах оставить в пределах Азербайджанской ССР, предоставив ему широкую автономию...»⁴⁶. Всесильный красный наместник Кавказа Г.Орджоникидзе, принужденный оставить идею отторжения Карабаха от Азербайджана, реализовал идею автономии. Но не из сочувствия к армянам, а в силу «известных» и вечных имперских интересов («Я превосходно понимаю, что Армения при известной критической обстановке может нам понадобиться»). Диалог с «независимой» Азербайджанской ССР он вел исключительно на языке диктата: «Я заставлю Азербайджан объявить автономию этнх областей, но это должно исходить от Азербайджана...»⁴⁷.

Дело приняло столь скандальный характер, что «восстал» другой назначенный Лениным сатрап, то бишь «первый

секретарь» С.Киров, под председательством которого в сентябре 1921 года ЦК КП Азербайджана принял следующее постановление: «Просить Кавказское бюро пересмотреть свое решение о выделении (в автономию. – С.А.) Нагорного Карабаха; впредь до этого автономию не объявлять»⁴⁸. Но не тут-то было. Давлению Баку Орджоникидзе смог противостоять лишь полтора года. В июне 1923 года крайком РКП (б) в ультимативной форме потребовал «в месячный срок выделить Нагорный Карабах в автономную область»⁴⁹, «состоялся» декрет Азербайджанского ЦИК «Об образовании автономной области Нагорного Карабаха» от 7 июля 1923 года.

Таковы исторические факты.

Аннексионистские силы свои виды на Карабах пытаются «обосновать» и другими аргументами. Вот образчик: «Есть ведь и другие аргументы, с которыми нельзя не считаться. В начале прошлого века в Карабахе, одной из исторических областей Армении (?! – С.А.), насчитывалось девяносто восемь процентов армян. Далее в 1913 году девяносто шесть процентов»⁵⁰.

Воистину, бумага терпит все!

«Другие аргументы» принялась обнародовать и д-р Тесса Хофманн, когда разыгралась последняя фаза Карабахской драмы. Фрау Хофманн известна множеством публикаций об Армении⁵¹. Она выступала с обвинительным докладом на «Трибунале народов», «осудившим» Турецкую республику за трагедию 1915 года⁵², не имеющую к этой республике отношения. Однако ее высказывание о демографической ситуации в Карабахе оказалось не менее поразительным, чем приведенное выше утверждение Балаяна: будто армянское население преобладало здесь на протяжении всей истории, а переселение 50 000 армян из Ираиа, дескать, вообще не коснулось Карабаха⁵³.

Что ж, обратимся к историческим источникам. Первое специальное камеральное описание Карабахской провинции было осуществлено русскими властями в 1823 году, сразу после упразднения ханства. Обследование зафиксировало 18

963 семейств, из коих на долю пяти меликств (Талыш, Чилабюрт, Варанд, Дизак Хачен) приходилось 1559 семейств, или 8,2 %⁵⁴.

Однако положение резко изменилось. Согласно русско-иранскому договору 1828 года, в Карабах и другие провинции Азербайджана было переселено множество армян из Ирана, затем и Турции.

В соответствии с «Инструкцией» Паскевича основную массу переселенцев предусматривалось разместить в зоне Нахичевани и Эривана – ввиду особого желания добиться здесь роста христианского населения⁵⁵. В Карабах планировалось отправить жителей лишь трех пограничных сел. Однако скудность земли и припасов в первых двух провинциях изменили первоначальный план.

Приказом того же Паскевича от 14 апреля 1828 года «подавляющее большинство» из 5 000 армянских семей, прибывших на Аракс, было размещено в Карабахе. Более того, в связи с «отсутствием казенных земель в Нахичевани» многие из переселенцев, определенных в эту провинцию, также были отправлены в Карабах⁵⁶. В итоге из 41 245 армян (8 249 семей), прибывших из Ирана за первые три с половиной месяца, примерно около 30 000 оказалось в Карабахе.

Русский писатель А.С.Грибоедов, автор идеи переселения армян, оставил по данному вопросу важное свидетельство: «Также мы немало рассуждали о внушениях, которые должны делать мусульманам (азербайджанцам. – С.А.), чтобы примирить их с нынешним отягощением, которое не будет долго-временно, и искоренить из них опасение насчет того, что армяне завладеют навсегда землями, куда их на первый раз пустили»⁵⁷ (курсив мой. – С.А.).

Грибоедов, как и подобало человеку, получившему назначение на пост полномочного министра России в Тегеране, прибегал к завуалированным формулировкам: будто армянам дали «завладеть» землей Азербайджана не «навсегда», т. е. временно. Более раскован в выражении своих мыслей поздний

петербургский автор, который писал: «...Нашу колонизационную деятельность мы начали не с водворения в Закавказье русских людей, а с водворения ииородцев... Затем, после окончания войны в 1826-28 гг. в продолжение двух лет, с 1828 по 1830 г., мы переселили в Закавказье свыше 40 000 персидских и 84 000 турецких армян и водворили их на лучших казенных землях в губерниях *Елизаветпольской и Эриванской, где армянское население было ничтожно*, и в Тифлисской, – в Борчалинском, Ахалцихском и Ахалкалакском уездах. Для поселения им было отведено более 200 000 десятин казенных земель и куплено было более чем на 2 000 000 руб. частновладельческих земель у мусульман. *Нагорная часть Елизаветпольской губернии и берега озера Гокчи (тюркское название Севана. – С.А.) заселены этими армянами. Необходимо иметь в виду, что за 124 000 армян, официально переселенных, переселилось сюда и множество неофициальных, так что общее число переселившихся значительно превышает 200 000 человек*»⁵⁸. Такое положение вещей привело к тому, что из 1,3 млн. армян, проживавших в Закавказье в начале нашего века, более 1 млн. согласно цитируемому источнику, «не принадлежат к числу коренных жителей, а поселены нами»⁵⁹.

Отсюда очевидно, что рубеж тридцатых годов XIX века – время, когда демографическая ситуация в крае в результате политики царизма стала подвергаться коренной ломке. В полном согласии с этим сводное камеральное описание 1832 года выявило более чем четырехкратный рост удельного веса армянского населения в Карабахской провинции – 34,8%⁶⁰ против 8,4% в 1823 году. Разумеется, в течение 2-3 лет никакого демографического взрыва здесь не имело места.

Ситуация же менялась не в одном Карабахе, а повсеместно в Транскавказье, о чем свидетельствует нижеследующая таблица.

Изменение удельного веса азербайджанцев и армян в XIX веке (Аз. – азербайджанцы, Ар. – армяне; в %)

Регионы	1823*		1832-35**		1886***		1897****	
	Аз.	Ар.	Аз.	Ар.	Аз.	Ар.	Аз.	Ар.
Карабахская провинция (позже Шушинский уезд)	91,0	8,4	64,8	34,8	41,9	57,9	45,3	53,3
Нахичеванская провинция (позже одноименный уезд)	86,5	13,5	50,6	49,4	56,9	42,2	63,7	34,4
Армянская область (бывшее Эриван.ханство, позже одноименная губерния)	76,0	24,0	46,2	53,8	37,4	56,0	37,7	53,2

Источники: * Описание Карабахской провинции 1823 года, составленное по распоряжению... Ермолова. Тифлис, 1866.

** Обзорение Российских владений за Кавказом. Ч. III. СПб, 1836. Табл. В; И.Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852. С. 639.

*** Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис, 1893.

**** Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Вып. 7. Б/м., 1905. С. 31, 33.

Если же брать данные на период первой мировой войны, то по «Кавказскому календарю», издаваемому ежегодно канцелярией наместника в Тифлисе, соотношение двух национальностей в 1915 году соответственно выражалось цифрами 43,5 и 52,5 %, в 1917 году – 40,2 и 52,3 %. Так что пассаж о том, что в Карабахе, «одной из исторических областей Армении», насчитывалось якобы 98-96 % армян, всецело остается на совести авторов подобных мистификаций. В действительности, если еще раз обозреть приведенные выше данные, удельный вес карабахских армян вплоть до 1917 года никогда не поднимался выше 52%. Трагедия пришла позже. В течение 1918-1920 годов произошло массовое истребление турков

практически во всех районах совместного проживания бандами Андраника, Тевана, Дро и им подобных. По исследованию одного из армянских историков за тридцатимесячное существование Армянской республики здесь были истреблены 200 000 азербайджанцев, вследствие чего численность их сократилась с 260 000 до 60 000 человек⁶¹. Напомним также, что с 31 марта по 3 апреля 1918 года в Баку дашнаки вырезали 12 000 турок⁶², а с городами Шемаха, Куба и Ленкорань – более 20 000.

Вторая фаза этнической чистки за счет азербайджанцев и в Армении, и в Карабахе продолжалась под прикрытием коммунистической диктатуры. В 1950 году Сталин единым росчерком пера санкционировал насильственную депортацию из Армянской ССР более 100 000 азербайджанцев. Скрытые формы этнической чистки стали сочетаться с легализованными.

Трактовку Карабаха как «одной из исторических областей Армении» авторы лоббистского толка пытаются стронуть и на отрицании того факта, что край этот является одним из исторических очагов тюркской культуры Азербайджана. Свою лепту в это, скажем прямо, черное дело попыталась внести упоминаемая выше Тесса Хофманн, которая безапелляционно написала: «В истории Азербайджана Карабах не играл роли культурного центра»⁶³.

Великий поэт Вагиф жил и творил на земле Карабаха, ее образ присутствует во всем его творчестве. Карабах – родина классиков национальной азербайджанской культуры и науки: поэтессы Хуршуд Бану Натаван, Касума бека Закира, Неджефа бека Везирова, Абдрагима бека Ахвердиева, братьев Узеира бека и Зульфугара бека Гаджибейли, Джаббара Карягды-оглы, Садыхджана, Бюлбюля, Фикрета Амирова, Рашида Бейбутова, Мирзы Адыгезал-бека, Мирзы Джамала Джеваншира, Ахмеда бека Джеваншира, Мир Мохсуна Навваба, Фирндуна бека Кочарли и др. Достаточно сказать, что прославившимся в России немецким востоковедом Адольфом Берже в 1867 году в Лейпциге на языке оригинала был опубликован «Поэтический сборник популярных на Кавказе и в Азербайджане поэтов»⁶⁴. В нем произведения карабахских поэтов преобладают, что дало основание еще в 1903 году Фирудину беку Кочарли называть

его «памятником Карабахской поэзии»⁶⁵. И это соответствовало положению, которое Карабах занимал в культурной жизни Азербайджана второй половины XVIII - первой половины XIX века. В середине прошлого века в городе Шуше действовали литературные объединения «Меджлис-и унс» и «Меджлис-и Хамушай», охватывавшие три десятка писателей. С ведущими членами их поддерживал связь и переписывался великий драматург Мпрза Фатали Ахундов, живший в Тифлисе.

Город Шуша по праву считается историческим центром национальной музыкальной культуры Азербайджана. Армянский музыковед начала века В.Д.Карганов именовал Шушу «консерваторией Закавказья». Он писал: «Закавказье снабжает музыкантами и певцами Шуша, эта блаженная родина поэзии, музыки и песен; она служит консерваторией для всего Закавказья, поставляя ему для каждого сезона и даже месяца новые песни и новые мотивы»⁶⁶. Удивительно ли, что свои первые музыкальные уроки получил именно в этом городе Узейр бек Гаджибейли – основоположник национального и вообще восточного оперного искусства.

В этой связи один из русских музыковедов писал: «...Шуша с давних пор слывет музыкальным центром и славится по всему Закавказью как неисчерпаемый родник народных музыкальных талантов. «Шушинские музыканты» делали историю азербайджанской музыки и представляли ее не только у себя на родине, но и в других странах Востока»⁶⁷.

Беспочвенность и абсурдность всех и всяческих попыток «оторвать» Карабах от Азербайджана, манипулируя историко-культурными категориями, очевидна.

То же самое следует сказать и о Нахичевани. Принимая во внимание специфику обзорной статьи, ограничимся лишь некоторыми замечаниями. Выход арийских Багратидов в Нахичеванский край в конце IX – начале X века был, пожалуй, единственной попыткой утвердить здесь армянское правление в течение всего Средневековья. Эта попытка была пресечена Юсуфом ибн Абу Саджем, представителем тюркской династии Саджидов, давшей, по определению А.Е.Крымского, ряд

энергичных правителей для Азербайджана и Армении. В 915 году тот взял и крепость Алинджа, где укрывался Смбаг со своей казней. Последний был казнен в городе Дивине⁶⁸.

В государстве Атабеков Азербайджана город Нахичевань выдвинулся в разряд политического центра, став фактически второй столицей этого государства наравне с Тебризом.

После утверждения власти России в Нахичеванской провинции последняя с городом Ордубадам была включена в состав упоминавшейся «Армянской области», а затем в качестве уезда – в Эриванскую губернию. Поводом для Кавказской военной администрации России служил тот факт, что Нахичеванское и Эриванское ханства захвачены были в ходе одной кампании. Однако в правительстве России факту такой «чересполосицы» существенного значения, по-видимому, не придавалось, т. к. волею того же правительства часть земель сегодняшней Армении с городами Дилижан и Иджеван вплоть до 1918 г. включены были в состав Казахского уезда Елизаветпольской (Гаиджинской) губернии – второй после Баку крупной административной единицы Северного Азербайджана. Азербайджанцы на этом основании не заявляют виды на Дилижан и Иджеван, а вот разговоры о Нахичевани как «древней области Армении» не затухают.

Куда более серьезными могли оказаться результаты массового заселения края переселенцами-армянами на рубеже двадцатых-тридцатых годов XIX века. Накануне этой акции коренные жители-мусульмане, согласно русскому источнику, «водворившиеся здесь с шестого и седьмого века до Р.Х., т. е. со времени владычества халифов», насчитывали 2791 двор, или 86,5%, армяне – «старожилы», как указывается там же, – 434 дворов, или 13,5%. Вскоре «переселенные из Персии» увеличили число дворов армянских до 2719, вследствие чего их удельный вес почти сравнялся с тюрками, составив 49,4%⁶⁹. В другом источнике прямо отмечалось: «Большая часть армян Нахичеванского уезда выселилась сюда из Азербайджанской провинции (имеется в виду Южный Азербайджан – С.А.) после заключения Туркменчайского мира с Персией, в 1828 г.»⁷⁰ Однако, по мере ослабления действия «волевых» факторов,

демографическая ситуация в крае уже к исходу XIX века стала входить в более или менее спокойное русло. Практика, метко названная Метром де Малевилом «превращением меньшинства в большинство путем уничтожения мусульманского населения», в данном случае дала осечку.

С образованием независимых государств Транскавказ между Азербайджаном и Арменией шла незатухающая борьба из-за Нахичеванского и Шарур-Даралагезского уездов. Союзные державы то выдвигали проект образования здесь генерал-губернаторства под протекторатом США, то склонялись к передаче уездов под управление Армении. Решающее слово высказал сам народ, создав свою «Аракскую республику». Не без «содействия» 11 Красной Армии большевистской России 28 июня 1920 года образовалась Нахичеванская советская республика, объявившая себя частью Азербайджанской ССР. Но вскоре та же 11 армия перенесла свои эксперименты в Армению, и 1 декабря Н. Нариманов, «глава» советизированного Азербайджана, отдал приказ о выводе азербайджанских войск из Зангезура. Днем раньше Зангезур решением Политбюро и Оргбюро ЦК КП Азербайджана, где дирижировал все тот же Орджоникидзе, передавался только что советизированной Армении. Решение имело для Нахичевани и всего Азербайджана роковое значение. Территория его, составлявшая 91,3 тыс. км², сократилась до 86,6 тыс. км². Республика, суверенитет которой «гарантировал» договор с РСФСР, расчленилась. Да так умело, что Нахичеванский край оказался в полной изоляции. Одна из задач стратегии партии дашнаков была реализована. Еще в годы I мировой, войны, как стыдливо пишет историк, «в одной официальной докладной, представленной государственным органам России», говорилось: «Армянский народ, отделяющий татар⁷¹ Закавказья и Азербайджана от малоазиатских турок, является клином, вогнанным в тело тюркского племени... Мы не можем допустить исчезновения этого клина и появление на его месте сплошной враждебной нам мусульманской массы»⁷².

Несколько сгладил горечь утрат договор 20 марта 1921 года между РСФСР и Турцией, согласно которому Нахи-

чеванская область в границах, указанных в приложении I (B), образует автономную территорию под протекторатом Азербайджана, при условии, что сей протекторат Азербайджан не уступит «никакому третьему государству». Гарантом автономного статуса Нахичеванской республики по договору становилась Турция, получившая общую границу с ней на протяжении 11 км., а через нее – с Азербайджаном. I-я статья договора признавала восточные границы Турции по сегодняшней линии. И поскольку они касались фактически всех трех транскавказских республик, 15-й статьей на РСФСР возлагалось привлечь к договорному процессу и эти республики⁷³. Представители пяти заинтересованных государств: России, Турции, Азербайджан, Армении и Грузии 13 октября 1921 года в Карсе подписали договор, по 4-й статье которого стороны соглашались на существующие по сей день границы⁷⁴.

Оба договора до сих пор имеют силу, тем более что первой статьей Карского договора подписавшие его государства объявили недействительными все предшествующие договоры между ними, за исключением мартовского договора 1921 года. Карский же договор по праву считается «хартией дипломатических договоренностей»⁷⁵ как относительно восточной Анатолии, так и Транскавказ. По полномочию правительства Армянской ССР на этом договоре стоят подписи комиссара иностранных дел А. Мравяна и комиссара внутренних дел П. Макинзяна. Отсюда следует, что все ее явные и тайные акции в отношении Карабаха и Нахичевани должны быть квалифицированы ООН, ОБСЕ и другими мировыми организациями как нарушение международного права и отвергнуты.

Один из лидеров дашнаков А. Папазян в своей партийной газете «Гамк» 15 июля 1987 года заявил следующее: «Армяне имеют исторические притязания. Армянский народ имеет исторические земли, которые располагаются на границах Кавказа... Сегодня мы имеем ясно выраженные территориальные притязания»⁷⁶. Какие это территории «на границах Кавказа» – дашнаки не скрывали. А вот в Советском Союзе, которого коммунистическая пропаганда представляла в качестве образца интернационализма, существующее «табу» нарушил в том же

году академик А.Аганбекян. В составе миссии М.Горбачева, отправляющегося с визитом в США, тот «попутно» очутился в Париже, где заявил следующее: «Я бы хотел, чтобы Карабах (расположенный к северо-востоку от республики) стал армянским. Как экономист, я считаю, что он больше связан с Арменией, чем с Азербайджаном». Делу дан был ход, хоть и под «экономическим» соусом. Впрочем, не был забыт и исторический камуфляж. Газета французских коммунистов отчет о встрече с Аганбекяном начинала с пассажа «о Карабахе и Нахичевани – древних армянских землях, присоединенных к Азербайджанской Республике»⁷⁷.

Президент Армении не раз заявлял, что последняя не имеет территориальных претензий к Азербайджану. Однако постановление Армянской ССР 1989 года о «присоединении» НКАО к Армении не аннулировано. В этом году – теперь уже парламент Республики Армения – вынес постановление, устанавливающее запрет на участие в любом договоре или соглашении, в котором Карабах рассматривается как часть Азербайджана.

Проблему национального меньшинства в суверенном государстве армянская сторона искусственно подменяет абсолютизируемым правом на самоопределение карабахских армян, а последнее трактует исключительно как территориальную проблему. Выбор – тупиковый, ибо подобный подход заводит Армению в неустраиваемое противоречие с принципом неприкосновенности границ, признанным всеми государствами Европы, мировым сообществом.

Думается, что политики Европы и Америки не вполне осознают тот факт, что нагорный Карабах не есть окраина Азербайджана в буквальном смысле слова. Эта область географически лишь близко расположена к Армении, но не граничит с последней на протяжении даже одного километра. В этом смысле она – срединная территория Азербайджана, т. к. между ней и Арменией лежит полоса азербайджанской земли, равная по площади примерно половине нагорной части Карабаха. Отсюда следует, что идея «миацума» («воссоединения» Карабаха с Арменией) в любой модификации неминуемо приведет к

аннексии новых азербайджанских земель. В Армении хорошо знают, что без этого существование «республики» Нагорного Карабаха невозможно. Узкий «Лачинский коридор» годится только для экстремального случая. Поэтому тот, кто поддерживает акции Армении «во имя самоопределения» Карабаха, поощряет ее практически на открытую аннексию и разбой. Едва ли в таком случае можно говорить о приверженности Хельсинкскому процессу, не играя словами. Теперь каждому непредубежденному человеку очевидно, что в основе Карабахского конфликта лежит попытка Армении «защитить» интересы армян Азербайджана силой оружия – с этой целью она развязала войну на территории другого государства.

Платформа для перевода трагического хода событий в другое русло имеется. Это – безоговорочное признание иерушимости существующих государственных границ и обеспечение конституционных прав всех людей и национальностей; на этой основе – немедленное прекращение военных действий. Политическому решению проблемы Карабаха альтернативы не существует. Не может быть решения проблемы путем ввода экспедиционного корпуса на территорию другого государства и аннексии этой территории. Не может быть не только потому, что речь идет о вопиющем попрании международного права. Но и потому, что затяжная война неминуемо обернется для агрессора плачевными политико-экономическими и моральными издержками. Блицкриг в условиях Транскавказья? Едва ли. Что вышло из эксперимента Сербии по «защите» сербов в Хорватии, Боснии и Герцеговине, известно всем. Европа не есть Аравийская пустыня.

Нетрудно себе представить, в какую трясину национальных войн мир погрузится, если Франция станет «защитать» подобным образом франкоязычных канадцев Квебека, Италия – италийские кантоны Швейцарии, а Британия бретонцев во Франции и т. д. Несложно предвидеть, предсказать исход политики, если самоопределившиеся нации начнут подбивать на путь вторичного самоопределения анклавов своих соплеменников, являющихся гражданами других государств. Армяне являются нацией самоопределившейся. Видны на территориаль-

ное самоопределение и карабахских армян, живущих в пределах другого государства, с неизбежностью должно было привести к конфликту с этим государством, к крови и разрушениям. Что мы на сегодняшний день и имеем.

Между тем европейская политическая мысль, пожалуй, вплотную подошла к позитивной постановке проблемы, что дает основание для осторожного оптимизма. Известно, что в центре Европы, в сопредельных с Венгрией государствах проживает, согласно данным переписей, более 2,7 миллиона венгров. Особенно «плотной» является более чем миллионная община венгров в румынской Трансильвании (последняя, в отличие от нагорного Карабаха, непосредственно примыкает к «своей» этнической метрополии – Венгрии, да и сама Венгерская республика по своим возможностям значительно превосходит Азербайджан и Армению вместе взятые). Эта община имеет свои, приобретающие порой большую остроту, проблемы. И тем не менее, Венгерская республика придерживается сдержанной и сбалансированной политики. Венгерское правительство убеждено, что к проблеме национальных меньшинств нельзя относиться как к территориальной проблеме⁷⁸. С концептуальным изложением позиции Республики Беларусь выступил и Станислав Шушкевич, который для сведения лидеров СНГ заявил следующее: «Мое убеждение, что мы правильно признали Молдову, правильно стоим на стороне конституционных властей Молдовы, потому что хватит эту старую шутку повторять, что кто-то, например, Россия, должен защищать интересы русских в Молдове. Нет, Республика Молдова должна защищать русских»⁷⁹.

Хочется верить, что все народы и страны, в том числе и наш прекрасный Транскавказ, выйдут из состояния, которое Гегель называл сумерками разума. Разрушительная болезнь, которая поселилась в нашем доме, должна быть нейтрализована.

Литература

1. См.: З.Буниятов. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, 1989. С. 136-137 (На азерб. языке).
2. Там же.
3. И.М.Велиханова. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания // Историческая география Азербайджана. Баку, 1987. С. 53.
4. Там же.
5. Иби Хордадбех. Книга путей и стран / Пер., коммент. и исслед. Н.Велихановой, Баку, 1986. С. 289.
6. См.: И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Ленинград, 1949. Гл. II.
7. А.Цагарели. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии: в 4 т. СПб., 1902. Т. II. Вып. 2. С. 17-24.
8. Описание областей Азербайджанских в Персии и их политического состояния, сделанное... полковником и кавалером Бурнашевым в Тифлисе 1786 г. Курск, 1793. С. 4.
9. История армянского народа / Под ред. М.Г.Нерсисяна. Ереван, 1980. С. 96.
10. Там же. С. 96-97. Едва ли резонно растягивать предысторию вопроса за рубеж нашей эры – вплоть до времени праотца Ноя. Бесплодность подобного подхода выявилась еще на Версальской конференции Союзных держав в 1919 г. Армянская делегация домогалась здесь быть вознагражденной «великой» державой, которая включала бы Эриванскую губернию, юг Тифлисской губернии, Заигурский, Шушинский, Джеванширский и Гянджинский уезды Елизаветпольской губернии, а также семь вилайетов Турции с выходом в Средиземное море через порт Искендерун. Почти столь же «скромной» была делегация Азербайджана, требовавшая значительную часть Эриванской губернии, а также населенные единоверцами Карс и Батум. К территориальному спору молодых транскавказских государств подключился Иран, вовсе не участвовавший в мировой войне, но, тем не менее, предъявивший «исторические» права на весь Азербайджан и часть Дагестана (см. Swietochowski T. Müslüman cemaatten ulusal kimliği. Rus Azerbaycanı 1905-1920. İstanbul, 1988. S. 205-206). Территориальному спору, принимавшему абсолютно безнадежное направление, в некотором смысле положило

конец вмешательство представителя Италии, остроумно заметившего, что к рубежу нашей эры все эти земли входили в состав Римской империи.

11. З.М.Буниятов. Указ. соч.; Ф.Дж.Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (в III до н. э. – VIII в. н.э.). Баку, 1986.

12. Цит. по: Н.М.Велиханова. Указ соч. С. 48. (Maçouidi. Tes prairies d'oc. II. Paris, 1861-1877. P. 75).

13. Вардан. Всеобщая история. М., 1861. С. 125-126.

14. См.: История армянского народа. С. 126.

15. См.: М.Х.Шарифли. Феодалные государства Азербайджана во второй половине IX-XI вв. Баку, 1978. С. 203 (на азерб. языке).

16. Гош Мхитар. Албаиская хроника / Пер. и коммент. З.М.Буниятова. Баку, 1900. С. 12.

17. Н.Д.Миклухо-Маклай. Географическое сочинение на персидском языке // Ученые записки Института Востоковедения АН СССР. Т. IX. М.,-Л. 1954. С. 204-205.

18. Ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны / Пер. З.М.Буниятова. Баку, 1973. С. 204.

19. Аракел Даврижеци. Книга истории / Пер., предисл. и коммент. Л.А.Ханларян. М., 1973. С. 226.

20. И.П.Петрушевский. Указ. соч. С. 122-124.

21. Йакут ат-Хамави. Муджам ал-Булдан. Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-Кулуб / Пер. П.К.Жузе, И.П.Петрушевского и З.М.Буниятова. Баку, 1983. С. 7.

22. Там же. С. 37-62; ср.: И.П.Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XII-XIV вв. М.-Л., 1960. С. 98-99.

23. Йакут ат-Хамави. Муджам ал-Булдан. Хамдаллах Казвини. Указ. соч. С. 7.

24. Мирза Джамал Джеваншир Карабаги. История Карабаха / Пер., предисл. и коммент. Ф.Бабаева. Баку, 1959. С. 63. Первый перевод был осуществлен действительным членом Императорской АН России Адольфом Берже столетием раньше (см. газ. «Кавказ». 1855. №61, 62, 65, 67, 68, 69).

25. История армянского народа. С. 183; З.Балаян. Очаг. Ереван, 1984, С. 42.

26. Интересующемуся этим вопросом читателю рекомендуем труд лояльного по временн и паспорту автора: В.Н.Левиатов. Очерки по истории Азербайджана в XVIII в. Баку, 1948. Гл. III-VI.

27. Мирза Джамал Джеваншир Карабаги. Указ. соч. С. 127. (Приложение в пер. А.Берже.)

28. В.Н.Левиатов. Указ. соч. С. 145.

29. См.: Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией / Под ред. А.Берже. Тифлис, 1874. Т. VI. Ч. I. Док. 1273.

30. С.О.Кишмишев. Походы Надир-шаха... и события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889. С. 255.

31. О.П.Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. М., 1966. С. 220.

32. А.Цагарели. Указ. соч. С. 13.

33. В.Н.Левиатов. Указ. соч. С. 171.

34. З.Балаян. Указ. соч. С. 43.

35. См.: Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией. 1846. Т. II. Док. 1415-1494.

36. См.: Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 27. С. 256.

37. Там же. С. 336.

38. Центральный Государственный военно-исторический архив России, ф. 52, оп 1/194, д. 72, л. 130-131.

39. См.: Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией. Т. II. Док. 1436. С. 702-705. Текст трактата включался в труды азербайджанских авторов по истории Карабахского ханства в прошлом веке (см.: Книжки о Карабахе, Баку, 1991. С. 266-267, 334-335, на азерб. языке).

40. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. М., 1833. Ч. I. С. 178-179.

41. Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях: ч. I-IV / Состав. В.Легкобытов. СПб, 1836. Ч. III. С. 255-319.

42. По закону 10 апреля 1840 года Транскавказ, за исключением Миигрелии, Сванетии и Абхазии, был разделен на Грузино-Имеретинскую губернию (два уезда) и Касийскую область (семь уездов), включившую в себя большинство территорий Северного Азербайджана. Наравне с превращением Карабахской провинции в Шушинский уезд бывшие азербайджанские провинции были преобразованы в соответствующие уезды, за исключением Ширванской провинции, на базе которой возникли два уезда – Бакинский и Шемахинский. «Армянская область» была упразднена, Эриванский, Нахичеванский и вновь созданный Александропольский уезды были включены в Грузинно-Имеретинскую губернию. К ней были столь же произвольно отнесены земли Северного Азербайджана – Елизавет-

польский уезд с Казахской и Шамшадильской дистанциями и Бело-канский уезд, образованный из Джаро-Белоканской области и Или-суйского султанства (См.: Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. Т. XV. Ст. 13368).

43. Полное собрание законов Российской империи. Т. XIV. Ст. 23303.

44. Там же. Т. XIII. Ст. 45260. В составе Елизаветпольской губернии из земель бывшего Карабахского ханства вскоре были образованы Зангезурский, Джеванширский и Джебраильский уезды; Шушинский уезд был разукрупнен, но оставался ядром верхнего Карабаха.

45. Novonissian R.C. The Republic of Armenian. The First Year, 1918-1919. Berkeley, 1974. P. 169-170. Swietochowski T. Op. cit. P. 192.

46. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР, 1918-1925. Документы и материалы. Баку, 1989. С. 90-92.

47. Цит. по: Э.Намазов. Зангезурский клин // Бакнинский рабочий. 1990, 29 ноября.

48. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области... С. 9.

49. Там же. С. 149.

50. З.Балаян. Указ. соч. С. 43.

51. Только в одной книге она выступает автором статей по тринадцати вопросам, см.: Armenien Volker mord, Vertriebung, Exil. Menschenrechtsarbeit für die Armenier 1979-1987 / Eds. Tessa Hofmann & Gevayer Kontcharian. Göttingen, 1987.

52. Об этом «трибунале народов», осудившем в 1983 году «антикоммунистическую» Гватемалу, но не удостоившем своим вниманием геноцид, проводимый марксистским правительством Никарагуа в отношении индейцев, очень точно высказался де Малевил: «Бесполезно останавливаться более подробно на столь одностороннем документе, каким является «судебное решение», принятое в Сорбонне, решение, принятое органом, который сам себя назвал «трибуналом общественного мнения». Слишком уж здесь очевидна манипуляция общественным мнением». – См.: Ж. де Малевил. Армянская трагедия 1915 года / Пер. Айтен Кязимовой. Баку, 1990. С. 105.

53. См. мою полемику с д-ром Тессой Хофманн по этим вопросам: Bergland Karabach. Utopien und Wahrheiten, Ankara, 1989.

54. ГИА Азерб. Респ., ф. 24, оп. I, д. 141, л. 326 с об.; Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г. по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова. Тифлис, 1866.

55. С.Глинка. Описание переселения армян Аддербиджанских в пределы России. М., 1831. С. 103; Neumann K.F. Geschichte der Übersiedlung von vierzig tausend Armeniern, welche im Jahre 1828 aus der persischen Provinz Adarbaidshan nach Russland anwanderten. Leipzig, 1834. S. 79-86. Современным немецким ученым русские источники могли быть неизвестны. Но как они могли взяться за тему, не ведая о труде своего соотечественника, члена «Азиатских Обществ» Лондона и Парижа, профессора Мюнхенского университета Карла Нойманна?

56. Neumann K.F. Op. cit. S.7, 91-108; Beydilli K. 1828-1829. Osmanlı-Rus savaşında doğu Anadoludan Rusiyaya köçürülen ermeniler // Türk Tarih Belgeler Dergisi. Cilt XIII. Sayı 17.

57. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией. Т. VII. Док. 618; А.С.Грибоедов. Записка о переселении армян в наши области // Соч.: в 2 т. М. 1971. Т. 2. С. 341.

58. Н.Н.Шавров. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб., 1911. С. 63.

59. Там же. С. 64.

60. Обзорение Российских владений за Кавказом... СПб., 1836. Ч. III. Табл. В; см. также: А.Г.Деконский. Экономический быт гос. крестьян Шушинского и Джебранльского уездов // Материалы для изучения экономического быта гос. крестьян Закавказья. Тифлис, 1885. Т. IV. Ч. I. С. 230-231. Факт оседания «части» армян-переселенцев в Карабахе признает и армянская историография, см.: В.А.Парсамян. История армянского народа. 1801-1900. Ч. I. Ереван, 1972. С. 51.

61. А.А.Лалаян. Контрреволюционная сущность партии Дашнакц-тун // Исторические записки АН СССР. Т. 2. М., 1938. С. 80, 104.

62. Swietochowski T. La Republique de Azerbaijan de Caucase. Paris, 1919. S. 19.

63. См.: Bergland Karabach... S. 29. Де Малевил справедливо пишет: «Количество лжи, распространяемой армянской пропагандой, поистине огромно» (Его же. Армянская трагедия... С. 62). Распространению этой лжи, к сожалению активно содействует и г-жа Тесса Хофманн. Ее фамилия украшает новое издание о геноциде армян (Der Volker mord an den Armeniern vor Gericht / Neuaufgabe: Herausgegeben und eingeleitet von Tessa Hofmann). На этом издании

на фоне портрета Талат Паши воспроизведена пирамида из человеческих голов, призванная «документировать» подлинность геноцида 1915 года. На самом же деле это – репродукция картины русского художника В.Верещагина «Апофеоз войны», написанная сорока двумя годами раньше I Мировой войны – в 1872 году: сам художник также умер до войны, в 1904 году. Эта немыслимая фальсификация, выдаваемая за истину в последней инстанции, растиражирована армянской пропагандой на немецком, французском, персидском, армянском и болгарском языках (Prof. Dr. Turkkaya Ataöv. An Armenian Falsification. Ankara, 1985). Добавим к этому, что применительно к истории Закавказья подобные акты совершаются вот уже более ста лет. Еще в начале века грузинский писатель И.Чавчавадзе писал: «Мы имеем немало примеров, что армяне силились стирать и уничтожать следы грузинского происхождения на грузинских храмах и монастырях, соскабливать или стирать с камней грузинские надписи, вынимать самые камни из построек и вставлять взамен их другие с армянскими надписями...» (Чавчавадзе И. Армянские ученые и вопиющие камни. Тифлис, 1902. С. 17). Столь же немыслимой фальсификации подвергается в публикациях ряда армянских ученых история Азербайджана. В «Известиях АН Армянской ССР» медные монеты времен атабеков Азербайджана (XII-XIII века) были названы древнеармянскими «хаяскими монетами XIX в. до н. э.» (см.: Известия АН Армянской ССР. Иауки о земле. Т. XIII. 6. Ереван, 1964. С. 73-81), а написанные куфическим письмом на надгробьях имена: «Мухаммед», «Али», «Хасан», «Касим-хан» и тамгаобразные знаки, характерные для тюркских надгробий, были «прочитаны» слева направо и объявлены «хаяскими надписями» XVII в. до н. э. Хотя несостоятельность подобных «научных открытий» была установлена специалистами из Исторического музея и Института истории АН Армении, «сенсация» была растиражирована в ряде зарубежных изданий. Академик Б.Б.Пиотровский, директор Ленинградского Эрмитажа и автор большого труда о государстве Урарту, вынужден был указать на «заведомую подложность» подобных публикаций, на необходимость «остановить поток безграмотных «теорий», наносящих вред армянской исторической науке» (см.: Б.Пиотровский. Письмо в редакцию // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. 1971. №3 (54)).

64. Berge A. Dichtungen transkaukasischer Sänger des XVIII und XIX Jahrhunderts in aserbeidshischer Mindarts. Leipzig, 1868.

65. Фиридун бек Кочарли. Азербайджанская литература: в 2 т. Баку, 1978. Т. I. С. 171.

66. В.Карганов. Кавказская музыка. Тифлис, 1908. С. 28.

67. В.Виноградов. Узеир Гаджибеков и азербайджанская музыка. М., 1938. С.9.

68. См.: Степанос Таронский (Асогик). Всеобщая история / Пер. Н.Эмина. М., 1864. С. 113; История Агван Моисея Каганкатвази / Пер. К.Патканова. СПб. 1861. С. 273-274.

69. Статистическое описание Нахичеванской провинции, составленное В.Г.[Григорьевым] и напечатанное с высочайшего соизволения. СПб., 1833. С. 31.

70. Материалы для изучения экономического быта... Т. I. С. 561; см. также: С.Глинка. Указ. соч.

71. Сами армяне именуют азербайджанцев «турок» или «тюрок», но в данном случае, конечно же, предпочтение отдано иному названию, применявшемуся в делопроизводстве Российской империи.

72. Дж.Киракосян. Западная Армения в годы Первой мировой войны. Ереван, 1971. С. 411.

73. См.: Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами. М., 1921. Вып. II. С. 73 и сл.

74. Там же.

75. Ж.де.Малевил. Указ. соч. С. 28.

76. Там же.

77. L'Humanite. 18.11.1987. P. 17. Совершенно очевидно, что Карабахская авантюра (к настоящему времени с обеих сторон тысячи людей пали ее жертвами) была подготовлена с участием КГБ бывшего СССР. Это стало возможно, когда началось сотрудничество партии «Дашнакцутюн» с КГБ, о чем официально сообщил президент Армении Тер-Петросян. Тогда же в газете «Республика Армения» бывший генерал КГБ О.Калугин заявил, что с конца семидесятых годов «Дашнакцутюн» перестала существовать как антисоветская организация и стала проводить просоветскую политику. «Мы играли на их патриотизме, помогали им успешно вести бизнес, в частности, в Бейруте, в Калифорнии. С их помощью выдвигали своих людей в госструктуры некоторых стран...», – заявил О.Калугин (Известия. 1992, 30 июля). Впрочем, и руководство партии дашнаков, и директор Института армянских проблем в Мюнхене обвинили, в свою очередь, президента Л.Тер-Петросяна, ранее одного из лидеров Карабахского движения, в том, что он являлся

агентом КГБ (Известия. 1991, 14 июля). Обе публикации – собкора московской газеты С.Баблюмян.

78. Известия. 1992, 13 августа.

79. Комсомольская правда. 1992, 9 января.

Əsərin bu günə kimi iki çapı: ingiliscə və türkcə

London və Ankara yayımları var, baxınız:

The Republik of Azerbaijan: notes borders in the past and the present // "Transcaucasian Boundaries".

University of London, 1996. Capter VI. PP. 113-133;

Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdulhalük Çay Armağanı.

Cilt I. Ankara, 1998. S. 47-70.

T.SVYATOVSKI VƏ ONUN KİTABI HAQQINDA

Bu il fevral ayının 11-də ABŞ-da mövzusu Amerika qitəsi üçün qeyri-adi olan bir konfrans keçirilmişdir. Konfrans Dağlıq Qarabağ hadisələrinin bir illiyinə həsr olunmuşdu, mövzusu da belə idi: «Qarabağ–Arsax: bir il sonra». Konfransın işinə, buradakı çıxışlara gəldikdə isə heyrətedici heç nə yoxdur. Onun proqramının aşağıda verilən fotosuratından də göründüyü kimi (foto 1), konfransı Kolumbiya universiteti nəzdindəki erməni mərkəzi keçirmişdir. «Giriş sözü»nü (əslində bu, ayrıca bir məruzə idi) adı çəkilən mərkəzin lideri N.Orçanyan söyləmişdir. Sonra Pensilvaniya universitetindən fəlsəfə elmləri namizədi Nora Dudvik «Şahidlərin gözü ilə», Parisdə fəaliyyət göstərən Zoryan institutunun direktoru Cerard Libaridyan «Dağlıq Qarabağ məsələsi Yerevanın mövqeyindən», Miçiqaun universiteti etnik araşdırmalar mərkəzinin prezidenti, tarixçi-professor Denis Papazyan «Moskvanın mövqeyi» adlı məruzələr oxumuş, beynəlxalq münasibətlər üzrə «konsultant» kimi çıxış edən M.Haratunyan isə konfransa yekun vurmuşdur. Beləliklə, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-dən «qoparılması» kimi bədnam iddiaların müəllifləri olan bir qrup daşnak düşüncəli adamlar konfransda at oynatmışlar.

Ancaq bununla yanaşı, konfransda Birləşmiş Ştatların «öz» mövqeyini bildirən iki məruzə də oxunmuşdur. Bunlardan biri Dövlət departamentinin SSRİ-də millətlərarası münasibətlər üzrə xüsusi müşaviri Paul Qoblun məruzəsidir. İkinci məruzə Monmut kollecinin professoru tarixçi Tadeuş Svyatovskinindir. Məruzə «Bakının mövqeyi» mövzusunda həsr edilmişdi. Avqustun başlanğıcında Bakı qəzetləri bu barədə oxucularına məlumat vermişlər.

Bundan başqa prof. Svyatovski elmi müsahibələrinin birində ABŞ-da yaşayan erməni tarixçisi R.Hovanesyan ilə maraqlı polemika aparmışdır. Onun bu sonuncu çıxışını oxuculara təqdim

etməyi lazım bilirik (Mətni ingiliscədən filologiya elmləri namizədi Vilayət Quliyev çevirmişdir):

«SVYATOXOVSKI: Mən mübahisəli məsələlərə qoşulmıyacağam, sadəcə müxtəlif baxışları şərh etməyə çalışacağam. Erməni nöqtəyi-nəzəri Qərbdə, xüsusən də Birləşmiş Ştatlarda kifayət qədər yaxşı məlumdur. Ermənilərin bir çoxu Ermənistan ərazisindən kənarında yaşayırlar, onlar şəraitə yaxşı uyğunlaşmışlar, Qərbdə tərəfdarları çoxdur. Erməni fikri ilə Qərbin yaxından tanışlığının başlıca səbəbi isə mətbuatdır. Həmin mətbuat öz növbəsində, bəlkə də təhtəlsüz şəkildə müsəlman və Azərbaycan nöqtəyi-nəzərinə barmaqarası baxır. Rus ictimai fikrinin də başlıca qüsuru müvazinətin bu şəkildə pozulmasındadır. Slavyanları və xristianları bir tərəfə, müsəlmanları isə başqa tərəfə ayıran dixtomiya* rusların təsəvvüründə indi də mövcuddur. Ermənilərin xristian olmaları rusların, habelə çox güman ki, Avropa və Amerikanın erməni nöqtəyi-nəzərinə rəğbətlə yanaşmalarına imkan verir.

Bundan başqa, ermənilər dünyanın ən qədim xristian millətlərindən biridir və şübhəsiz, bu amil onların Qərblə əlaqələrini gücləndirir. Digər tərəfdən, Azərbaycan çox gənc millətdir, o, 1918-ci ildə meydana gəlmişdir. Tarixən Azərbaycan həmişə İrannın bir hissəsi hesab olunmuşdur. Çar hakimiyyəti dövründə onun əhalisi «Şərqi zaqafqaziyalılar» adlandırılırdı və 1918-ci ildən əvvəl «Azərbaycan» sözü az-az işlədilən coğrafi məfhumdan başqa bir şey də deyildi. Hətta 1920-ci ildə azərbaycanlılar Sovet İttifaqında türklər adlanırdılar.

Rusiyada sosializm bərqərar olmamışdan qabaq Azərbaycan bir coğrafi region kimi xanlıqlar adı altında siyasi vahidlərə bölünmüşdü. Həmin xanlıqlar İrannın nominal hakimiyyəti altında idilər. XVIII əsrdə İran şahlığı parçalanmağa başlamışdı. Bunun nəticəsində də, xanlıqlar müstəqillik qazanmışdılar. Onları İran şahları ilə artıq qeyri-səmimi vədlərdən başqa heç nə bağlamırdı. Qarabağ xanlığı siyasi və mədəni cəhətdən daha inkişaf etmiş ən böyük xanlıq idi. Başqa xanlıqlarla müqayisədə o, Azərbaycan mədəniyyətinin mərkəzi sayılırdı. Qarabağda həmişə ermənilərin sayca azlığı şübhə doğurmur. Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, Zaqafqaziya əsrlər boyu müsəlmanların hakimiyyəti altında olmuşdur və ermənilərə burada nadir hallarda təsadüf edilirdi. Erməni

əhalisi dağınıq şəkildə, yalnız yüksək dağlıq yerlərə səpələnmişdi. Belə ərazilərdən biri də Dağlıq Qarabağ idi.

Rusiya hakimiyyətinin bərqərar olması ilə demografik mənzərə dramatik şəkildə dəyişməyə başlayır. 1828-ci ildə, Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə başa çatan Rusiya-İran müharibəsi ermənilərin Türkiyədən və İrandan kütləvi şəkildə köçmələri ilə nəticələndi. Məsələn, həmin dövrdən əvvəl Yerevan qətiyyənlər erməni şəhəri deyildi, bura Azərbaycan xanlığı idi. XIX əsrin birinci yarısında mühacir erməni əhalisi yerli müsəlmanların sıxışdırılması hesabına həmin ərazidə artıq əksəriyyət təşkil edirdi. Qarabağın dağlıq hissəsini istisna etmək şərti ilə (burada ermənilərin uzun müddət yaşamaları etiraf edilir) azərbaycanlılar erməniləri müəyyən mənada gəlmə sayırdılar. Bu isə iki millət arasında tarixi konflikt üçün əsaslı zəmin olmuşdu.

Bu məsələni qeyd etməklə mən konfliktin əsasını ərazi məsələsində axtarmıram, daha çox ictimai quruluşu ilə seçilən iki cəmiyyət arasındakı əkslikdə görürəm. Qarabağdakı ermənilər gəlmə və xristiandırlar. Hətta düşmənçilik dini zəmində meydana çıxmamışdırsa da, qarşılaşan qruplardan birinin xristian, o birinin isə müsəlman olması mühüm sosial və iqtisadi əsas malikdir. Xristianlar Qərb yardımı, missionerlər, təhsil sahələri, mədəni və işgüzar dairələrdən faydalanırdılar. Müsəlmanlar üçün bütün bunlar yad idi, onlar Qərb təfəkkür tərzinə uyğunlaşmaq istəmirdilər. Ermənilər özlərinin Qərblə əlaqələri nəticəsində yalnız yaxşı təhsil almamışdılar, həm də onlarda urbanizasiya prosesi daha sürətlə getmişdi, müasir Qərb tipli cəmiyyətin xüsusiyyətlərini daha tez əxz etmişdilər. Bu isə Dağlıq Qarabağın ərazi statusu ilə müqayisədə daha ciddidir.

Lakin Qərblə bağlılıq Rusiya ilə uzun müddətdən bəri davam edən əlaqələri sıradan çıxarmamışdı. Çünki Rusiya xristian dövləti və Türkiyənin düşməni idi. O da təəccüblü deyil ki, Ermənistan tarixən özünü Rusiyanın müttəfiqi sayırdı. Rusiyanın Yaxın Şərqdəki işğalı müstəqil və ərazicə geniş Ermənistan yaratmaq üçün müəyyən ümid verirdi. Əslində isə, özlərini böyük imperiyalarla bağlayan kiçik millətlər bundan fayda götürmürlər. Qüvvələr nisbəti arasındakı fərq də çox böyükdür. Çarizmin siyasəti ermənilərə münasibətdə mahiyyət etibarilə səmimi idi. Şəraitin diqtə etdiyi

* Bir sinfi iki yerə bölmək və onları qarşı-qarşıya qoymaq, ayrı seçkilik.

siyasi, yaxud diplomatik səbəblər üzündən böyük təhlükə yarandı, ruslar öz zəif müttəfiqlərini müdafiə etməyə hazır idilər.

Bir-birinə qarşı duran Azərbaycan və erməni icmaları arasında münaqişə ilk dəfə 1905-1906-cı illərdə baş qaldırdı. Həmin dövrdən etibarən çar hökuməti bu münaqişəni daha da qızıdırmaq üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. 1905-1906-cı illərin hadisələrindən sonra Azərbaycanda milli hərəkət antierməni, Ermənistanda isə antiazərbaycan şüarları altında inkişaf edirdi.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, azərbaycanlılar yalnız müsəlman deyil, həm də türkdürlər. Onların dili türk dilinə son dərəcə yaxındır, azərbaycanlılarda türklərlə yaxın qohumluq və siyasi birlik hissi güclüdür. Dumanlı pantürkizm ideyası dünyadakı bütün türkləri birləşdirməyi nəzərdə tutur, Azərbaycanın ziyalı təbəqələri arasında bu, qüdrətli bir hərəkətə çevrilmişdi. O zaman belə bir təsəvvür var idi ki, Osmanlı imperiyası Rusiyanın türk xalqları yaşayan böyük bir ərazisini tutub, özünəməxsus imperiya yarada bilər. Əlbəttə, bu qeyri-mümkün idi, lakin buna baxmayaraq, pantürkizm Rusiya müsəlmanlarının, xüsusilə azərbaycanlıların psixologiyasında mühüm rol oynayırdı. Pantürkizm erməni ruhunun mövcudluğuna hədə idi, çünki, o Ermənistanın tarixi düşməninə – Türkiyənin nüfuzunun genişləndirilməsinə çağırırdı.

Rusiya imperiyasının süqutu nəticəsində 1918-ci ildə Azərbaycan da Gürcüstan və Ermənistan kimi mustəqil respublika oldu. Onların istiqlaliyyəti əvvəlcədən düşünüüb-daşınılmış plan əsasında deyil, bir-birinə qarşılıqlı iddialar əsasında əldə edilmişdi və lap başlanğıcdan Dağlıq Qarabağa münasibətdə irəli sürülən tələblər Ermənistanla münaqişənin mənbəyinə çevrilmişdi. Vəziyyət elə gərginləşdi ki, Britaniya hökuməti burada qayda-qanunu bərpa etmək üçün xüsusi ekspedisiya qoşunları göndərdi. Versal konfransı Qarabağ məsələsini həll etməyi nəzərdə tuturdu, lakin buna imkan olmadı və indiyə kimi vəziyyət dəyişməz qalır. Qarabağ Azərbaycan ərazisində ermənilər yaşayan anklavdır, coğrafi və iqtisadi cəhətdən Azərbaycanla bağlıdır.

Aydın məsələdir ki, ermənilərin tələblərinin qəbul edilməsi məsələnin real həllinə imkan verə bilməz. Bu bütün Sovet İttifaqının hər yerində milli məsələyə münasibətdə mifik Pandora qutusunun ağzını açmaq deməkdir. Müxtəlif millətlərdən olan adamlar yalnız Zaqafqaziyada deyil, Estoniyada, Latviyada, Litvada, Ukray-

nada, Qazaxıstanda və s. respublikalarda da yaşayırlar. Bu ərazilərdə ruslar da çoxdur, müxtəlif etnik qruplar bir-birinə qarışmışdır. Konflikt, Sovet dövləti özünün böhranlı vəziyyətinə çatanda baş qaldırmışdır. Ələlxüsus, aşkarlıq və yenidənqurma (məndə qlasnost və perestroyka işlənmişdir – Red.) siyasəti zəminində Qarabağ Ermənistanına verilərsə, bu bütün Sovet İttifaqında analoji tələblərin meydana çıxmasına gətirib çıxaracaqdır. Ehtimal ki, Dağlıq Qarabağda ermənilərin müəyyən inciklikləri var və indi bütün səylər diskriminasiyanın aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir. Əgər sovet sistemi mədəni muxtariyyət üçün zəmanət verirsə, bu məsələnin ən yaxşı kompromiss həlli hesab oluna bilər».

Hər bir yazıda olduğu kimi, burada toxunulan məsələlərin bir çoxu barədə fikir bölüşməsinə, hətta müəllif ilə elmi mübahisəyə də ehtiyac var. Ancaq başlıca məsələ prof. Svyatoxovskinin Dağlıq Qarabağı «Azərbaycan ərazisində ermənilər yaşayan anklav» saymasıdır, coğrafi-iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri baxımından bu diyarın Azərbaycanla bağlılığını ön plana çəkməsidir. Ən başlıcası isə, Amerikada ermənilərin keçirdiyi konfransda, daha çox siyasi tədbir kimi düşünülmüş bir yığıncaqda, bayaq söylədiyim kimi, xalqımızın tarixi haqqını müdafiəyə qalxmasıdır.

Bütün bunlarla yanaşı, onu da təəssüflə deməliyəm ki, T.Svyatoxovski Azərbaycan tarixşünaslığında tənqid olunan xarici alimlərdəndir. Burada yenidən polemika açmağa ehtiyac görmürəm. Ancaq bu alimə qarşı söylənilən ittihamlar bəzən adamı hey-rətə salır. Məsələn, tarixşünaslığa dair bir kitabda yazılmışdır ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutu guya xalqın bu hökumətə heç bir yardım göstərməməsi ilə bağlı olmuşdur. T.Svyatoxovski isə bunu guya yanlış olaraq geniş xalq kütləsinin şüurca «ümmət səviyyəsində qalması», «Azərbaycan milli dövlət düşüncəsinin xalq kütləsi arasında kök sala bilməməsi» və s. ilə izah etmişdir (bax: Советский Азербайджан, мифы и действительность. Баку, «Элм», 1987. С. 51-52). Doğrusu, burada mən fikir ayrılığı deyil, bir fikrin ayrı-ayrı çalarda işlənməsini görürəm. Lap fikir ayrılığı olsa da, «burjua saxtalaşdırıcısı» və bu kimi elmlə bağlı olmayan yarlıq və damğaların işlədilməsini büsbütün yersiz sayıram. Hər hansı bir Qərb tarixçisi Azərbaycan haqqında bizim fikirlərimizlə uzlaşmayan bir yazı ilə çıxış edərsə, onu dərhal «burjua saxtalaşdırıcısı», «antikommunist» adlandırmağa tələsirik

(özü də araşdırmanı tarixi qaynaqlar səpgisində təhlil etmədən tələsirik), «I nömrəli ideoloji düşmən» damğası vurmağa çalışırıq. Halbuki həmin alimin təmsil etdiyi məmləkəti (istər ABŞ olsun, istərsə də Avropa ölkələrindən biri) biz artıq «bir nömrəli düşmən» deyil, ümumbəşəri birgəyaşayış naminə əsil tərəfi-müqabil sayırıq. Başqa cür də ola bilməz, çünki «soyuq müharibə» illərinin üzücü, usandırıcı hərbi-siyasi ideoloji çəkişmələri bütün xalqları fəlakət uçurumuna sürükləyib yaxınlaşdırmışdır.

Soyuqqanlı, inandırıcı elmi tənqid yerinə söyüş (oxuculardan bu sözə görə üzr istəyirəm) işlədilməsi ilk növbədə belə «üsula» əl atan adamın professional yararsızlığını göstərir. Xarici tarixi ədəbiyyatı izləməyən, oxuyub təhlil etmək imkanı olmayan gəncələr də, bəzən görürsən tanınmış, mütərəqqi bir Qərb alimini atəşə tutmağa çalışır. Çünki yaşlı tarixçilərimizdən bəziləri onlara «xeyir-dua» verir, mətbu orqanlar isə belə «kəsərli» yazıları həvəslə öz səhifələrinə çıxarırlar.

Halbuki elmi tarixşünaslıq ənənəsi belə qeyd-şərtsiz bəsitlikdən – yaxşını pisdən seçməyən bir bəsitlikdən həmişə uzaq olmuşdur. Məsələn, İllinoys universitetinin professoru Con Makkey «Qazanc pionerləri. Əcnəbi sahibkarlıq və rus sənayeləşdirməsi. 1885-1913» (J.Mckay. Pioneers for Profit. Foreign Entreprenursnip and Russian industrialization 1885-1913. Chicago–London, 1970) adlı kitabında yazırdı ki, Rusiya sənayesi ona çatışmayan «kapitalı, biliyi və bacarığı» yalnız xaricdən almışdır. Bu konsepsiya XVII yüzillikdən başlayaraq «rus sənayeləşdirməsi»ni öz tarixi-millî köklərindən ayırmağa yönəlmiş olsa da, heç kəs onu iqtisadiyyat tarixinə soxulmuş bir «Norman nəzəriyyəsi» adlandırmadı. Əksinə, görkəmli Leninqrad tarixçisi B.V.Ananiç hələ 1976-cı ildə (!!! – S.Ə.) bu əsərin dərin elmi təhlilə layiq olduğunu qeyd etdi (bax: Критика новейшей буржуазной историографии. Ленинград, 1976. С. 179-195).

Daha bir misal: Prinстон universitetinin professoru Stiven Koenin «Buxarin. Siyasi bioqrafiyası 1888-1938» kitabı lap bu yaxınlarda Moskvanın «Progress» nəşriyyatında 150 min nüsxə tirajla çap edilmişdir. Halbuki, bu kitabı amerikalı tarixçisi hələ 1973-cü ildə yazmışdır. İndiyə qədər əsər ABŞ-da üç dəfə çap olunmuşdur, deməli 15 il bundan qabaq yazılmış kitab indi də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Burada təəccüb ediləsi heç nə yoxdur.

ABŞ-da və başqa Qərb ölkələrində hələ 70-ci illərdə özlərini «XX qurultayın övladı» (professor S.Koenin öz sözləridir) sayan tarixçilər var idi. Belə isə bu ölkələrdə SSRİ-dəki yenidənqurmaya bu gün müsbət gözlə baxan yeni tarixçi nəslinin yaranıb ortaya çıxması qanunauyğun deyilməz?

Professor Tadeuş Svyatoxovski Azərbaycan tarixinin yeni və ən yeni dövrləri üzrə bir neçə araşdırmanın müəllifidir. «Rusiya Azərbaycanı. 1905-1920-ci illər. Müsəlman cəmiyyəti içərisində millət yaranışı» kitabı* alimin indiyə qədər gördüyü işlərin yekunu kimi qiymətləndirilir. Təsədüfi deyil ki, tanınmış fransız yazıçısı, kökcə həmyerlimiz olan Banin xanım onu «Zaqafqaziyanın bu günkü tarixi üzrə ən yaxşı amerikalı alim» (лучший, на мой взгляд, современный историк Закавказья – америкаиский ученый) adlandırmışdır (bax: «Новое русское слово», АБШ. 4.XI.1988 г.).

Əlbəttə, T.Svyatoxovskinin kitabında yanlış mülahizələr də yox deyildir. Bunlar haqqında haçansa söz açmaq, tənqidi fikir söyləmək lazım gələcəkdir. Ancaq onun tədqiqatında pozitiv (müsbət) cəhətlər daha çoxdur.

Birincisi, kitabda Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranmasını şərtləndirən siyasi amillər, açığı söyləyək, bizim tarixşünaslığımıza nisbətən daha tutarlı qaynaqlar üzərində araşdırılmışdır. Burada müəllifin dəlil-sübutlarını yenidən araya gətirməyə lüzum görmürəm. «Mart döyüşlərində» daşnak partiyasının hərbi alaylarının Bakı soveti dəstələri ilə birgə çıxış etməsi böyük milli qırğına səbəb olmuşdu. Bu faciədən üç-dörd saat qabaq N.Nərimanov öz evində bir yığıncaq çağırmış, burada üzünü S.Şaumyana tutub söyləmişdi: «Yoldaş, siz də, mən də müsəlmanların halını bilirik. Hərgah bir iğtişəş başlansa, ayaq altda qalan fəqir-füqarə olacaq, həmin fəqir-füqərə ki, siz də, mən də onun yolunda işləyirik. Ona binaən, mən sizdən təvəqqe edirəm, sizə yalvarıram, bu işi sülh ilə qurtarasınız» («Hümmət». I.IV.1918). Şaumyan həyəcanı «sülh ilə» yatıracağına söz versə də, belə olmadı. Görünür, ola da bilməzdi, çünki «milli qırğın» bahasına «Müsəlman əks-

* Swietochowski T. Russian Azerbaijan. 1905-1920. The shaping of national identity in Muslim Community. Cambridge University Press, 1985.

Ötən il bu kitab Nuray Mertin çevirməsində türkçə çap olunmuşdur: Tadeuş Swietochowski. Müslüman cemaatın ulusal kimliyi. Rus Azərbaycanı: 1905-1920. Ankara, 1988. Başqa dillərə də çevrilməsi gözlənilir.

inqilabını» boğmağı o, qabaqcadan qarşısına məqsəd qoymuşdu. O, özü bu barədə RSFSR XKS-ə 13 aprel 1918-ci il tarixli məktubunda yazmışdı: «Daşnaksütyun»un da 3-4 min nəfərlik milli hissələri var idi ki, bunlar da bizim ixtiyarımızda idi. Milli hissələrin iştirakı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri vermişdi, lakin buna yol verməmək mümkün deyildi. ***Biz bilərəkdən buna yol verirdik***. (S.Şaumyan. Seçilmiş əsərləri, cild 2. Azərb. Dövlət nəşriyyatı. Bakı, 1978, səh. 260. Kursiv bizimdir. – S.Ə).

Onu da qeyd edirəm ki, Nərimanovun «ayaq altıda qalan fəqir-füqarə olacaqdır» sözləri, bədbəxtlikdən, tamamilə doğru çıxdı. «Hümmət» qəzetinin müxbiri yazmışdı: «Sülh gününün sabahı Çernıqorodda gömrük həyətinə getdim. Məqtulları (öldürülənləri) gördüm. Deyə bilərəm ki, bunların hamısı fəhlə sinfidir. Təzəpirə gəldikdə yenə eyni mənzərə, Qəbiristanına getdim və üstlərindəki neftli libaslarla basdırılmaq üçün yan-yana düzülmiş məzlumlar yenə bu bədbəxt fəqirlər idi» («Hümmət». 15.IV.1918). Çox maraqlıdır, Şaumyan özü də «müsəlman yoxsulları böyük zərər çəkmiş», «vətəndaş müharibəsi nəticəsində yoxsul və evsiz-eşiksiz müsəlmanlar kütləsi zərər çəkmişdir» etirafı ilə bunu boynuna almışdır (Eyni əsəri. S. 260-265).

Aprelin 3-də doktor Nərimanovun Şaumyan və Çaparidzeyə aşağıdakı məktubu çap olundu: «...yoldaşlar, şəhərdə qalan (!!! – S.Ə.) müsəlmanlar öz səhvlərini düşünüb ürəkdən Şura hökumətini qəbul ediblər. Fəqət, bunları çaşdıran budur ki, siyasi müharibə axırda milli müharibə yolu olubdur*. Bu əhvalat Şura hökumətinə ləkə salıb, onu qara örtüklə bürüyür. Hərgah siz bu yavuş vaxtda bu qara örtüyü cırıb bu ləkəni təmizləməsəniz, bolşevik fikri və Şura hökuməti burada davam edə bilməyəcəkdir» («Hümmət». 3.IV.1918).

Beləliklə, 1918-ci ilin ilk dörd ayı içərisində (bax: «Azərbaycan» qəzeti, 30.II.17 mart, 1917. №67) yerli türk-azərbaycanlı əhalisi üzərinə davam edən basqın və qırğınlar onun düşüncəsini köklü şəkildə dəyişdirə bilmişdi. Çünki basqın və qırğınlar tək Bakıda deyil, Şamaxı, Quba, Göyçay səmtində, Qarabağda, Naxçıvanda və

başqa yerlərdə də baş verirdi (bu barədə akademik Z.Bünyadovun çap etdiyi qaynaqlara baxın: «Azərb.SSR EA Xəbərləri» Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 1989.№2. S.122-147; №4, s.77-136).

Şamaxı şəhəri və qəzasında qırğın Bakıdakı qədər böyük olmuşdu, üstəlik qalan yerli əhali Quba, Lənkəran və başqa bölgələrə qaçıb dağılmışdı. «Hümmət» qəzetinin 11-25 iyun nömrələrində öz vətəninə qaçqın düşən minlərlə adamın siyahısı çap edilmişdi ki, ailə üzvləri bir-birlərini tapıb görüşə bilsinlər. Rəsmi məlumatlara görə, Bakıda öldürülənlərin sayı 12 min nəfər idi, Azərbaycan Demokratik Respublikasının fransızca çap etdiyi bu sənədə T.Svyatovskiy kitabında ayrıca istinad etmişdir (bax: «beşinci bölüm, qeyd 38). Bu uydurma deyil, əsl genosid idi. Belə bir şəraitdə yerli azərbaycanlı əhali üçün milli suverenlik qazanılması vəziyyətdən əsl çıxış yolu idi.

Bu zaman saysız qurbanlar verməklə xalqımıza öz kömək əlini uzatmış olan Türkiyə əsgərinin Azərbaycana gəlişi məsələsinə də biz artıq birtərəfli, bəsit gözlə yanaşmamalıyıq. Biz bütün işləri gələcək nəsillərin üzərinə buraxmamalıyıq, Türk qoşunun qardaşlıq yardımına elə indi özümüz münasibət bildirməliyik. Yeri gəlmişkən, T.Svyatovskiy Azərbaycan milli şüurun formalaşması ilə bağlı artıq 1914-cü ildə azərbaycanlıların Osmanlı ordusuna qarşı vuruşmaq istəmədiyini qeyd etmişdir (s. 123). Ancaq onun belə bir durumu milli düşüncə ilə deyil, «ümumislam» səpkidə izah etməyə çalışması yanlışdır və bu barədə prof. Odri Altstatdın rəyi ilə (bax.: The American Historical Review. Vol. 92. №2. 1987. P. 460-461.) razılaşmalı olursan.

İkincisi. Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması xalqımızın dövlətçilik ənənələrinin bərpa olunması demək idi. T.Svyatovskiy konseptual baxımdan bu məsələyə öz münasibətini kitabının altıncı bölümündə («Azərbaycan milli dövləti») bildirmişdir. Bu dövlətin demokratik quruluşda olması ilk növbədə, milli parlamentdə təkə siyasi partiyaların deyil, həm də Azərbaycanda azsaylı millətlərin deputat kürsüləri ilə təmin olunmasında özünü göstərirdi. Belə ki, 96 deputatdan yalnız 36-sı «Müsavət»in payına düşürdü. Onlardan 12-si sosialistləri, 11-i «İttihadı», 10-u «Əhrrarı» təmsil edirdi. Bununla yanaşı, «Daşnaksütyun» partiyasına 7 və erməni milli cəmiyyətinə 4, rus icmasına 4 yer verilmişdi və s. Heç

* 1918-ci ilin martında Bakıda siyasi mübarizənin milli qırğın şəklinə düşməsinə yazan tarixçilər 30-cu illərdə represiya olundular, bu fikri təkrar edən qərb tarixçilərinə isə biz «saxtalaşdırıcı» damğası vururuq. Əslində isə, bu fikir Qafqaz bolşeviklərinin başçılarından olan Nərimanovun və Şaumyanın yazılarından gəlir.

şübhə yoxdur ki, bu prinsipial məsələlərin öyrənilməsinə **başla-
maq** üçün gələcəkdə qarşılıqlı əməkdaşlıq çox səmərəli ola bilər.

İki hörmətli tarixçimiz yazır: T.Svyatxovski müsavət rejimini «demokratik respublika» adlandırır, nəzərə almır ki, «müsavatçıların yaratdığı Azərbaycan parlamenti ümumxalq səsverməsi ilə seçilməyib, hökumət tərəfindən toplanmışdı» (bax: Революция и народы России: полемика с западными историками. М., 1989. С. 167). İnanıram: 1918-ci ilin ağır siyasi-hərbi şəraitini yaxşı bilən tarixçilər «ümumxalq səsverməsindən» necə söhbət açırlar? Demokratik respublika quruluşuna keçən bütün ölkələrin tarixi təcrübəsində dərhal ümumxalq səsverməsi olurmu və «qocaman» respublikalar sayılan ölkələrin parlamentində burjuva və mülkədarların deyil, xalqın nümayəndələri çoxluq təşkil edirmi? Bir də axı ümumxalq səsverməsinin həqiqi demokratiya meyarı olub-olmaması barədə ölkəmizin tarixi təmsalında tarixçilərimizin özlərinin gözəl empirik təsəvvürü vardır – açıq qapını döyəcləməyə bir də lüzum qalır mı?

Üçüncüsü. Azərbaycan Demokratik Respublikasının ağır, çox gərgin keçən 23 aylıq varlığı yalnız qara lövhə kimi təsvir olunmağa, yalnız həqarətlə yad edilməyə əsla layiq deyildir. Əksinə, bütün çətinliklərə baxmayaraq, bu 23 ay bir sıra gərəkli işlərlə yadda qaldı. Təkcə Bakı Dövlət Universitetinin açılması buna sübutdur. Bununla bütöv bir tarixi xidmət yapıldı. Universitetin ilk rektoru, görkəmli rus alimi prof. V.İ.Razumovskinin 1919-cu il sentyabrın 29-da Parlamandakı çıxışından aşağıdakı sözləri xatırlamaq yerinə düşər: «Parlamentin hörmətli üzvləri! Siz böyük və tarixi iş gördünüz. Mən çox şadam ki, universitetin yaradılmasına bütün partiyaların vicdanlı münasibət bəslədiyinin şahidi oldum. Azərbaycanda, hətta müsəlman dünyasında bu böyük hadisəni – Universitetin açılması tənənəsini qeyd etməyə nəinki Parlamentin, buraya toplaşan kütlələrin şəxsində ictimai fikri də görməyimə hədsiz xoşbəxtəm...»

İndi Azərbaycanda dillərdən düşməyən söhbətlərdən biri qaçqınlarla bağlıdır. Ancaq qaçqınlığın Azərbaycan üçün «ənənəvi» bir problem olduğunu indi çox az adam bilir. Yuxarıda Şamaxı və Bakı qaçqınlarından danışıldı. 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası 50 minə yaxın qaçqını yerləşdirmək üçün o ağır illərdə xəzinədən 18 milyon manat pul ayırmışdı (Ermənist-

andakı yurd-yuvasından qovulub çıxarılan qaçqınlar Zəngəzurda idilər, çünki o zaman Zəngəzur Azərbaycan respublikasında yerləşirdi). Bu pul qaçqınların Mil düzünə köçürülüb yerləşməsi və onların birliyi üçün Gavur arxın bərpa olunması işinə xərclənirdi («Azərbaycan» qəzeti. 6.VII.1919. №140; 20.VII.1919. №151). Tariximizi, xüsusilə 1918-1920-ci illər tariximizi biz necə də az öyrənmişik!

Sonluq verməzdən əvvəl daha bir qeydimiz: bu ilin noyabr ayında SSRİ-də və Şərqi Avropada milli münasibətləri öyrənən cəmiyyət Çikaqoda konfrans keçirməyi nəzərdə tutur. Bu konfransda prof. Svyatxovski «Sovet dövründə Azərbaycan-erməni münasibətləri» mövzusunda məruzə ilə çıxış edəcəkdir (Proqramın fotosuratına baxın, foto 2.). Gördüyünüz kimi, o, öz nəciş işini davam etdirməkdədir.

Xoşbəxtlikdən, prof. T.Svyatxovski tək deyildir. ABŞ-dan Konnektikut universitetinin professoru Odri Altstatdt, İllinoys universitetinin professoru Keyt Xiçins, Nyu-Yorkda Siti Kollecin professoru, SSRİ və Şərqi Avropada millətləri öyrənən cəmiyyətin başçısı Maykl Rıvkin, İngiltərədən Mərkəzi Asiya araşdırmaları cəmiyyətinin tədqiqatçıları xanım Mari Broksap və xanım Şirin Akiner, Fransadan Türk araşdırmaları institutunun əməkdaşı doktor Pol Dümant... Biz bu işi yüksək qiymətləndirməli, bu alimləri Azərbaycan SSR-də keçirilən görüşlərə və tədbirlərə (məsələn, universitetin 70 illiyinə, Nizami yubileyinə və s.) çağırmalı, onların güc, bilik və imkanlarını nəzərə alaraq elmi əməkdaşlıq ilgəkləri yaratmağa çalışmalıyıq. Çalışsaq, deməli, biz hələ burnunun ucundan uzağı bilməyən yarımadaqlarıq. «Dünya gör-götür dünyasıdır», söyləmişlər.

Aşağıda prof. Tadeuş Svyatxovskinin adı çəkilən kitabından iki bölümün tərcüməsi verilir. Bilərdən mətni şərhə təqdim edirik. Biz istəyirik ki, xaricdə çıxan bu və ya başqa araşdırmanın mətni, həmişəki kimi, dilimizə çevrilmədən tənqid obyektinə olmasın. Qoy mətnin çatışmazlıq və üstünlükləri barədə oxucu özü təsəvvür yarada bilsin.

*«Azərbaycan». Ədəbi-bədii jurnal.
№11, 1989.*

**MİLLİ SƏRVƏTLƏRİMİZ,
“İNGİLİS TİCARƏT ŞİRKƏTİ”,
“NOBEL QARDAŞLARI”
və b.**

BÖYÜK İPƏK YOLU VƏ XƏZƏR-AVROPA TİCARƏTİ: RETROSPEKTİV BAXIŞ*

Böyük İpək Yolu. Bu böyüklük yalnız üç sözün ortaya gətirə bildiyi tutumlu anlam ilə bitmir. Böyük İpək Yolu ilkin orta çağlarda və sonrakı yüzillərdə Çin, Bizans, Xilafət kimi imperatorluqların özlərini də, onların təsir dairəsində olan onlarca ölkələri də bir-birinə bağlayan möhtəşəm bir iqtisadi amil oldu; güney və hətta quzey Avropayı da bu böyük işbirliyi və işbölğüsü şəbəkəsinə çəkə bildi. Və sonsuz kimi görünən bu coğrafi sınırlar içərisində *şəhərlərin, oturaq əkinçiliyin* və onun tərkibində özəl ziraət bilikləri və texniki bacarıq tələb edən *ipəkçiliyin* yüksəlişinə rəvac verdi. *Quru və su yollarının* analoqsuz inkişafını təmin etdi. Avroasiya sivilizasiyası tarixində buna bənzəyişi ola biləcək ikinci bir iqtisadi hadisə yox kimidir. Deyilənləri Xəzər dənizi bölgəsində, qonşu Kafkaslar, Yaxın Şərq və quzey-şərq Avropa arasında bir körpü mövqeyində yerləşən Azərbaycanın tarixi keçmişini üzərində açıqlamaq istərdim.

Artıq moğol savaqları öncəsi Azərbaycan bir Xəzəryanı ölkə olaraq, Yaxın Şərqlin ən zəngin dövlətlərindən biri idi. Orta çağ tarixçisi *Həmdullah Qəzvini* (1280-1349) yazmış ki, «səlcuqlar və Atabəylər hakimiyyəti» və «Şirvan xaqanları dövründə» Azərbaycanın illik dövlət gəliri (mədaxil büdcəsi) 25 milyon dinar idi. Yaxın 5 qonşu ölkənin isə durumu belə idi: İraqi Ərəb – 30 mln., İraqi Əcəm – 25 mln., Rum – 15 mln., «Gürcüstan və Abxaz» - 5 mln., «Ərminiyyət əl-Əkbər» - cəmi 2 mln. dinar¹. Görünür, bu rəqəmlərin arxasında duran tarixi gerçək ilə bağlı başqa bir orta çağ bilimi adamı *Yaqut əl-Həməvi* (1179-1229) daha öncə yazmışdı:

«Azərbaycan geniş ölkə və böyük dövlətdir» («Azərbaycan bələd kəbir və daulə əzim»)².

Söz yox, belə yüksək göstəricilər təsadüfən qazanıla bilməzdi. Hər halda Azərbaycan üçün burada Böyük İpək Yolunun və ona bağlı olan öz ipəkçilik təsərrüfatının rolu (başqa amillərlə yanaşı) çox böyük idi. Ölkənin baş şəhəri haqqında *Marko Polo* (1271-91 illərində Şərqdə səyahətlərdə olmuş) yazırdı: «Toris (Təbriz) möhtəşəm bir şəhərdir... əhalisi ticarət və sənət işləri ilə məşğuldur, burada çox qiymətli zərli ipək parçalar istehsal edirlər... bura Hindistan, Bodak (Bağdad), Mosul, Kremozor (Hörmüz körfəzi?) və bir çox başqa yerlərdən satış malları gətirirlər; Latın tacirləri, xüsusilə Genuyalıları xarici mallar ilə buraya axışırırlar»³.

Mənbəşünaslıq metodikası baxımından burdaca qeyd etmək lazım gəlir: Marko Polo Təbrizi, günümüzün İran tarixçilərindən fərqli olaraq, İran şəhəri saymamaqdadır. O yazır: «Tauristdən Persiyaya qədər 12 günlük yol var»⁴.

XIV-XV və sonrakı yüzillərdə durum mahiyyətə dəyişməmişdir. Bir fərqlə: artıq avropalılar ipək ticarəti üçün daha çox Güzey Azərbaycana yol açmışlardı. XV y. başında Əmir Teymurun paytaxtı Səmərqənddən dönməkdə olan *Rui Gonsales de Klavixo* yazır: «Şamaxıda ipək olduqca çox istehsal olunur. İpək almaq üçün hətta Genuya və Venetsiya tacirləri də buraya gəlirlər». Venetsiya Respublikasının Ağqoyunlu sultanı Uzun Həsənin sarayına (Təbriz) göndərdiyi səlahiyyətli elçi *Ambroco Kontarini* isə, Şamaxı (Şirvan) ipəyinin onun ölkəsində «Talaman ipəyi» adı ilə alış-veriş predmeti olduğunu yazmaqdadır⁵. Bir Xəzəryanı ölkə olaraq Azərbaycan artıq Rusya ilə də ipək ticarəti qurmuş idi.

XVI-XVII yüzillərdə Avropa ölkələrində kapitalist istehsalının yaranması ilə onların Şərq xammalına və bazarlarına ehtiyacları böyük ölçüdə artmış oldu. Ancaq Hind okeanına Atlantikadan giriş Portaqəz, Ak və Qara dəniz yolları isə Osmanlı nəzarətində idi. Bu zaman ingilislər Xəzər dənizi üzərinə, oradan isə Hindistana çıxış bulmaq yolunda gözlənilməz bir uğur qazana bildilər. 1561-63 illərində *Entoni Cenkinson*, «İngilis Moskva Ticarət Şirkəti» adından varib Azərbaycana gəldi. Ancaq kraliça Yelizavetanın bir önəmli buyruğunu rəsmiləşdirməyi bacarmadı. Şah Təhmasib I ingilislərlə ticarət bağlaşmasına imza atmadı, zira Sultan Süleyman Qanuni ilə çox çətin savaqlardan sonra qazanılmış

* Məqalənin ingiliscə çap olunmuş mətni bu yazıdan sonra veriləcək – E.M..

barışı, başqa deyişlə, toplum Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini pozmaq istəmirdi (yüz il öncə də Təbriz sarayı, avropalılarla münasibətdə Osmanlı ilə barış şərtlərinə üstünlük verməkdə idi. Venetsiya diplomatı Kontarini bunu dolayısına bu sözlərlə etiraf etməli olmuşdu: «Təbrizdə bizə qarşı gələn yerli türklər bir-birinə söyləyirdi: «Bu köpəklər Muhəmməd dininə nifaq salmaq üçün gəlmişlər»»).

Cenkinsona dönəlim. O, şah Təhmasib uğursuzluğu ilə barışmayaraq, şahın Şirvan bəylərbəyisi *Abdulla xan Ustacılı*'dan belə bir «imtiyazlı fərman» almağı bacardı: «Biz, Abdulla xan, göyü və yeri yaradan Allahın kəraməti ilə indi Şirvan və Hirkanda təyinatla hökmranlıq edən kral, yalnız öz təşəbbüsümüz və xeyrixahlığımız ilə, nəzakətli və bizim sevimli elçi Entoni Cenkinsonun israrlı iltimas və xahişlərini nəzərə alaraq, İngiltərənin London şəhərindən olan çox hörmətli ser Uilyam Herre'yə, ser Uilyam Çester'ə, ser Tomas Loc'a, cənab Riçard Melloriyə və Riçard Çemberlenə, onların bütün ticarət şirkəti ilə birlikdə tam sərbəstlik (sərhəd gömrüklərindən maneəsiz keçib bizim ölkəmizə gəlmək), nəqd pulla və ya dəyişmə ilə alqı-satqı yapmaq, ölkəmizdə istədikləri qədər qalıb yaşamaq, özlərinə və mallarına yubandırma, çətinlik və maneə törətmədən istədikləri zaman çıxıb getmək icazəsi verdik və bəxş etdik»⁶.

Cenkinson, təbii, qazançılı alış-veriş yapıb ipək tayları və b. mallar ilə vətəninə döndü. Onun ardınca *Tomas Olkok* başda olmaqla başqa bir ingilis şirkətinin təmsilçiləri Azərbaycana ipək ticarətinə gəldilər (1563-1567).

Üçüncü ticarət heyətinə *Artur Edvards* başçılıq edirdi (1565-1567). O, şah Təhmasiblə uğurlu görüşmələrdən sonra şahın özündən ingilis tacirləri üçün toxunulmazlıq kağızı aldı. Şirvandan Londona göndərdiyi bir məktubda o yazırdı: «Hazırda buradan İngiltərəyə göndərmək üçün 11 tay xam ipək almışıq. Buranın ipəyi zərif və yüksək kalitelidir». 1568-1569 illərdə Edvards, daha üç biznesmen ilə ikinci dəfə ipək ticarəti yapmaq üçün Azərbaycana gəldi.

1569-1574 tarixdə *Tomas Benister* və *Ceffri Deket* (bir zaman okyanusda ad çıxarmış korsar!) başda olmaqla *beşinci*, 1580-də isə *Xristofer Berrou*'nun *altıncı* ticarət heyətləri də Azərbaycana gəldi⁷.

Hamısı başlıca olaraq ipək üçün və hamısı Volqa-Xəzər su yolu ilə!

Bu heyətlərin gəlişinə rəvac verən amillər sırasında ikisini gözdə tutmaq mümkündür.

1. «Böyük İpək ticarətinin ənənəvi yollarından biri Xəzər dənizi üzərindən, Azərbaycandan keçirdi. Əslində bu, Avrasiya kommunikasiya varoluşu üçün tarix boyunca işlədilməkdə olan bir yol idi. Hələ 1253-1255 tarixdə (Marko Polodan 20 il öncə) Fransa kralı Lüdovikin Moğolustana, Munke kaana bir elçi kimi yolladığı *Gilyom de Rubruk* «Edil dənizi» və [makedoniyalı] Aleksandrın tikdirdiyi «Dəmir Qapıdan», yəni quzeydən güneyə keçərək, məhz bu yol ilə vətəninə dönmüşdü. 1474 tarixdə isə adı yuxarıda keçən Kontarini böyük bir heyətlə güneydən quzeyə (Təbriz-Şamaxı-Dərbənd) yenə bu yolu seçmiş idi. Hətta İspaniyaya göndərilən Səfəvi elçiliyi (Oruc bəy Bayat) də bu yola üstünlük vermişdi.

2. Azərbaycan çeşidli ticari təmas və işbirliyinə «açıq» bir məmləkət idi, burada dini-mənəvi tolerantlıq mühiti vardı. Almaniya-Holştin dövlət elçiliyinin baş katibi professor *Adam Olearius* (1636-1639) bunu ayrıca vurğulamaq istəmişdir: «Azərbaycan Rusya kimi qapalı bir ölkə deyildir. Yerlilər və yabancılar tələb olunan gömrüyü dövlətə ödəməklə ölkəyə sərbəst gedib gələ bilirlər. Həm də ticarət və sənətkarlıqla da məşğul ola bilirlər». Bu dəyərləndirmə yuxarıda mətni verilən, Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustacılı «imtiyazlı fərmanına» bütünlüklə uyğun gəlməkdədir. Diplomat Kontarini isə «insan amili»ni nota almışdır: «...biz şirvanşaha məxsus olan Dərbənd şəhərinə yola düşdük. Biz ara-sıra türk kəndlərində duracaq edirdik, burada bizi çox yaxşı qarşılayırdılar»; «...oranın (Azərbaycanın – S.Ə.) xalqı, haqq üçün deməli, çox mehriban insanlardır. Biz, «kimlərik» sorğusuna «xristinləri» deyirdik» və bu cavab onlar üçün yetərli olurdu»⁸. Diplomatlar və tacirlər Avropaya daha yaxın Qara dəniz (Gürcüstan və Krımdan keçməklə) traktına deyil, daha təhlükəsiz Xəzər-Volqa yoluna üstünlük verirlərdi.

İpəkçilik Rusyada fabrik sənayesinin, modern kapitalist cəmiyyətinin yaranıb oluşmasında önəmli rol oynamışdır. 1715-1718 tarixdə – Səfəvi dövlətinə Rusya elçisi göndərilmiş *A. Volinski* yazmışdır: «Onlarda (Quzey Azərbaycan – S.Ə.) malqara-davar da çoxdur, balıq da, özəlliklə ən çox ipək işinə bağlıdırlar; ipək hər

yerdə bol yetişir və istər dəniz yaxınlığında, istərsə də Kür çayına qədər *ipək fabriki* olmayan az kənd var». 50 il sonra akad. *Samuil Qmelin* Şamaxıda 1500-ə qədər toxucu makinaların (dəzgah) və «ipək fabriklərinin» çalışmaqda olduğunu nota almış, dah bir Rusya casusu (Serebrov Culfinski) isə 20 il sonra «Şamaxıda demək olar hər bir şəhərli fabrik sahibi və ya toxucudur» – yazmışdır⁹.

XIX yüzil Rusya işğalları ilə ölkənin sosial-iqtisadi həyatında da köklü dəyişmələr baş verdi. Ancaq ipəkçilik və ipək ticarəti öz dəyərini saxlaya bildi. Bu yüzilin 50-70-ci illərində ipək xammalı (barama) istehsalı 5 dəfə artaraq 150 min pudu (2,4 min ton) aşdı, bunun da 61 min pudu Nuxa (Şəki) qəzasında yetişdirilmişdi. Bütün məhsulun 71 faizi Rusya fabriklərinə, qalan qismi isə Avropaya satılırdı. Şəki şəhərində 220-dən çox Avropa şirkəti öz ofislərini açmışdı. Onlara satılan baramanın illik toplu qiyməti Rusiya rublu ilə 3 milyona çatmışdı. Şuşa və Şamaxı qəzaları, Car-Balakən dairəsi (hər biri ildə 3-5 min pud) də baramaçılıq mərkəzləri idi. Bütünlüklə, Transkafkasyada barama məhsulunun 85 faizi Quzey Azərbaycana məxsus idi; Rusya toxuculuq fabriklərinə illik barama tələbatının (40 min pud) 3/4-ü (28 min pud) buradan göndərilirdi.

Rusya fabriklərinin ipək məmulatına tələbatı artdıqca, Azərbaycanda yeni işlətmə qurumları təsis edildi. 1829-cu ildə çar xəzinəsi tərəfindən Şəki yaxınlığında «Carabad ipək manufakturu» açıldı. Daha iki belə manufaktur «Kafkaz arxasında ipəkçiliyi və ticarət sənayesini yayan cəmiyyət» və yerli kapitalist Muradxanov tərəfindən tikilib işə salındı. 50-60-cı illərdə fransalı iş adamı Garni, Şəkiddə 400 işçisi olan çağdaş bir fabrik (par maşını və s.) açaraq istismara verdi. Bunun ardınca Moskova kapitalistləri «Aleksyev və Voronin Qardaşları» şirkətinə məxsus daha böyük həcmli (350 işçi və 220 usta) fabrik işə başladı¹⁰.

Ancaq yeni çağdaş fabriklər də ixtisasca yalnız ipək məmulatı (yarımfabrikat), sap istehsal edirlərdi. İpək parça, əlbisə istehsalı isə Moskova, İvanovo-Voznesensk fabriklərinə, başqa deyislə, Rusya metropoliasının imtiyaz və inhisar dairəsinə məxsus idi. Bu durum çar dövlət iqtisadi siyasətinin nəticələrinə bağlı idi. Bu siyasətin başlıca özətlərini 20-ci illərin sonlarında I Nikolayın maliyyə naziri qraf E.F.Kankrin bu sözlərlə elan etmişdi: «Zakafkasya Rusya ticarəti və sənayesi üçün olduqca faydalı bir

müstəmləkədir», və «bir müstəmləkə kimi bizim fabriklərimiz üçün qaba məhsullar (barama, pambıq və s.) tədarük etməklə yanaşı, qarşılığında Rusyadan manufaktur (fabrik – S.Ə.) məhsulları almalıdır»¹¹. Beləincə, Güney Kafkasya xammal (malzamə) istehsalçısı və metropolia fabriklərinin istehlak bazarı olaraq bir iqtisadi müstəmləkə, çox verimli bir sömürgəclik obyektinə çevrilmiş oldu.

İpəkçilik, ipək ticarəti keçmişinə retrospektiv baxışla yanaşdıqda, Azərbaycan, Kafkasya və Yaxın Şərqi tarixinin bütöv bir sıra önəmli problemləri üzərinə gəlmiş olur. İndi də belədir. Yüzlillər boyunca Venetsiya, Marsel, Londra kafelərində «Təbriz», «Şamaxı», «Şəki», «Ərəş» kimi bizlər üçün doğma olan isimlər səslənməkdə idi. Bunun üçün biz ipəkçilik sənətinə borcluyuq, ama bununla indi qürrələnmək və ya öyünmək üçün heç bir mənəvi haqqımız yox. Günümüz tarixdə biz «qeyri-neft» sahələrinin inkişaf etdirilməsi haqda ciddiyyətlə və həqiqətən düşünürüksə (düşünməyə bilmərik!), böyük keçmiş olan ipəkçiliyi diqqət mərkəzində tutmalıyıq. Belə olmaz isə, Azərbaycan öz ümummilli problemlərindən daha birini çözümsüz buraxmış olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Redaktoru Süleyman Əliyərli, II nəşr. Bakı: Çıraq, 2007. S. 192 (sonralar: Qaynaqlar); Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Redaktoru Süleyman Əliyərli. Bakı: «Azərbaycan» nəşri, 1996. S. 294 (sonralar: Azərbaycan Tarixi).
2. Qaynaqlar, s.183.
3. Книга Марко Поло, перевод старофранцузского текста И.П.Минаева. М., 1956. С. 60.
4. Sonrakı XXXIII bölümü Marko Polo «Persiyanın 8 əyalətinin təsviri» adlandırmış, ancaq buraya «Təbriz» və «Azərbaycan» anlayışları daxil edilməmişdir. Yəni orada, s. 65.
5. Путешественники об Азербайджане, под ред. Э.М.Шахмалиева, сост. З.И.Ямпольский. Баку, 1961. С. 57, 91-93.
6. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке, перевод с английского Ю.В.Готье. Л., 1937. С. 215; Путешественники, с. 121; Гайнаглар, с. 246.

7. Yenə orada və sonrakı səhifələr.
8. Путешественники, с. 91-92.
9. Azərbaycan tarixi, s. 715-716.
10. Yenə orada.
11. Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М.; Л.: 1949. С. 94-95; Azərbaycan tarixi, s. 702-704.

THE GREAT SILK ROAD AND TRADE BETWEEN THE CASPIAN AND EUROPE

In the early medieval period and later, the Great Silk Road was a key economic factor connecting the empires of China, Byzantium and the Arab Caliphate, and dozens of countries that fell within the spheres of influence of these empires. This great network of cooperation covered southern and even northern parts of Europe too.

Within these immense boundaries, the Great Silk Road helped to develop towns, agriculture, private farming and silk production, and established land and sea transport routes. This was a unique economic process in the history of Eurasian civilization.

Azerbaijan and The Silk Road

Azerbaijan can be taken as an example to illustrate these arguments about the Great Silk Road. Azerbaijan serves as a bridge in the Caspian region, connecting the Caucasus, Middle East and north-eastern Europe.

Before the Mongolian wars, Azerbaijan, as a Caspian country, was one of the richest states in the Middle East. Medieval historian Hamdullah Qazvini (1280-1349) wrote that during the 'rule of the Seljuks and Atabays' and also under the 'Shirvan shahs' Azerbaijan's annual state income stood at 25 million dinars. The state budgets of five neighbouring countries were: Arabian Iraq – 30 million dinars; Iraqi Ajam - 25 million dinars; Rum (Byzantium) – 15 million dinars; Georgia and Abkhazia - 5 million dinars; and Arminiyyat al-Akbar - only 2 million dinars.

Another medieval scholar, Yaqut al-Hamavi (1179-1229), had earlier described the historical reality reflected in these figures as follows: 'Azerbaijan is a vast country and a great state' (in Arabic: 'Azarbayjan balad kabir wa daula azim').

Such a strong economy had to be well founded. Among other reasons, the Great Silk Road and Azerbaijan's own silk industry had played a great part. Marco Polo, who journeyed to the East in 1271-1291, wrote about Azerbaijan's capital, Tabriz: 'Tauris [Tabriz] is a huge city... Its residents are engaged in trade and craftsmanship. They produce fine silk clothes, which are very expensive. Goods are brought in from India, Bodak (Baghdad), Mosul, Kremozor (the Bay of Hormuz), and other places. Latin merchants, especially those from Genoa, flood the city with their goods.'

Unlike today's Iranian historians, Marco Polo did not call Tabriz an Iranian city. He wrote: 'Persia is 12 days' travel from Tauris [Tabriz].'

This situation saw no substantial change in the 14th-15th centuries or afterwards. The only change was that Europeans started to make more trips to northern Azerbaijan for silk. Rui Gonzalez, while on his way home from Amir Timur's (Tamerlane's) capital Samarkand in the early 15th century, wrote: 'In Shamakhi, silk is produced in very large quantities. Even merchants from Genoa and Venice come here to buy silk.'

Ambrogio Contarini, a plenipotentiary envoy who was sent by the Republic of Venice to Agqoyunlu Sultan Uzun Hasan's palace in Tabriz, said that in his country the Shamakhi (Shirvan)-made silk was known as 'Talaman silk'. As a Caspian state, Azerbaijan traded silk with Russia as well.

With the emergence of capitalist manufacturing in Europe in the 16th and 17th centuries, the demand for Eastern raw materials and markets grew sharply. However, the route to the Indian Ocean via the Atlantic Ocean was controlled by the Portuguese, and the Ottoman Empire was in control of the route running through the Mediterranean and Black seas.

English merchants in Azerbaijan

At that time, the English made a surprise achievement in their attempts to gain access to India via the Caspian Sea. In 1561-63, Anthony Jenkinson visited Azerbaijan on behalf of the Muscovy Company and the British crown. He had been charged by Queen Elizabeth with securing a trade deal with Shah Tahmasib I, but he

could not achieve this important objective. The shah refused to sign the agreement, as it could have damaged a peace agreement that had been reached with Sultan Suleyman Kanuni following years of war. In other words, the trade deal with the English could have undermined Safavid-Ottoman relations.

(Even a hundred years earlier, Tabriz preferred peace with the Ottomans to its relationship with the Europeans. Venetian diplomat Contarini said: 'The local Turks we met in Tabriz would tell each other: "These dogs have come here to divide Muhammad's religion."')

Back to Jenkinson. Despite his failure to sign a deal with Shah Tahmasib I, Jenkinson did secure a 'decree on privileges' from the shah's baylarbashi, or representative in Shirvan, Abdulla Khan Ustajli. The decree said: 'Considering the persistent requests by the gentle and dear envoy Antony Jenkinson, we, Abdulla Khan, who rule Shirvan and Hirkan, with the blessing of Allah, creator of the Earth and Heavens, have shown goodwill and kindness to bestow the following residents of the English City of London - Sir William Herr, Sir William Chester, Sir Thomas Loge, Mr Richard Mallory and Richard Chamberlain - and their trade company with full freedom, the right to cross freely [customs offices] and visit our country... to trade with cash or to barter goods, to stay in our country as long as they wish, and to leave the country freely whenever they wish.'

Benefiting from these favourable conditions, Jenkinson purchased bolts of silk and other goods and returned home. He was followed by another English company led by Thomas Alcock, who visited Azerbaijan for silk in 1563-67.

A third English trade delegation was led by Arthur Edwards (1565-67). After successful meetings with Shah Tahmasib I, he secured a decree from the shah on immunity for English merchants. In a letter sent to London from Shirvan, Arthur Edwards wrote: 'We have bought 11 bolts of raw silk, which we will send to England. The silk here is fine and of high quality.'

In 1568-69 Edwards, along with three other businessmen, visited Azerbaijan to buy silk. A fifth trade delegation led by Thomas Bannister and Jeffrey Deckert visited Azerbaijan in 1569-

74. A sixth delegation, led by Christopher Barrow, came in 1580. All of them came to Azerbaijan mostly for silk, and they all used the Volga-Caspian route.

There were two important factors that made these visits possible:

a) One of the old routes of the Great Silk Road ran through the Caspian Sea and Azerbaijan. In fact, this route has been in use throughout history. Guillaume de Rubruques, who was sent by French King Louis IX to meet the Mongolian Khan Mongke in 1253-55 (20 years before Marco Polo's visit), returned to his country via this route - through the 'Edil Sea' and the 'Iron Gate' built by Alexander - from the north to the south. In 1474, Ambrogio Contarini, the Venetian envoy, led a large delegation from the south to the north (Tabriz-Shamakhi-Derbent). Even the Safavid envoy to Europe, Oruj bay Bayat, preferred this route.

b) Azerbaijan was an open country for trade and cooperation. It had an environment of religious and moral tolerance. The head of the German-Holstein embassy, Prof Adam Olearius (1636-39), also mentioned this. He said: 'Unlike Russia, Azerbaijan is not a closed country. By paying the required customs duty to the state, locals and foreigners can freely travel in the country. They can also do business and trade here.'

This assessment conforms with the aforementioned 'decree on privileges' issued by Abdulla Khan Ustajli, the Safavi baylarbaya (representative) in Shirvan. Diplomat Contarini, meanwhile, noted the 'human factor'. He said: 'We left for the town of Derbent, which belonged to the Shirvan shah. We sometimes stayed in Turkish villages. We were welcomed in those villages... To be honest, the people there [in Azerbaijan] were very friendly. When asked who we were, we would reply: "We are Christians." And this answer would be enough for them.' European diplomats and merchants preferred the Volga-Caspian route to the Black Sea route (via Georgia and Crimea), although the latter was shorter.

Silk and the Russian empire

Silk production has had a great role in the development of the silk industry and capitalist society in Russia. The Russian envoy to

the Safavid state between 1715 and 1718, A. Volinskiy, wrote: 'There are many cattle, sheep and fish there [in northern Azerbaijan]. They [Azeris] are particularly engaged in silkworm breeding. Silkworms are bred everywhere in large quantities. Only a few villages near the seashore and the River Kur lack silk mills.'

Fifty years later, Academician Shamuil Gmelin wrote that there were nearly 1,500 silk-weaving looms and 'silk mills' in Shamakhi. Another Russian spy, Serebrov Dzhulfinskiy, wrote 20 years later: 'In Shamakhi, almost every resident of the town has a workshop or is a silk weaver.'

The Russian occupation of Azerbaijan in the 19th century brought about fundamental changes in the country's social and economic life. However, silk production and trade retained their importance. In 1850-70, silkworm production grew fivefold and reached 150,000 pounds (2,400 tons). The Nukha (Shaki) province accounted for 61,000 pounds of this.

Seventy-one per cent of the production was sold to Russian factories, and the rest to Europe. More than 200 European companies opened offices in the town of Shaki. Silkworms to the tune of 3 million roubles were sold to them in a year.

Shusha, Shamakhi and Jar-Balakan were also centres of silkworm breeding. Each province produced between 3,000 and 5,000 pounds of silkworms a year. Northern Azerbaijan accounted for 85 per cent of silkworms produced in the South Caucasus. It also accounted for 75 per cent (28,000 pounds) of silkworms required for Russian textiles (40,000 pounds).

As the demand for silkworms grew in Russia, new production facilities were established in Azerbaijan. In 1829, a silk mill was opened in Charabad, near the town of Shaki, by the Tsar's Treasury. Two more mills of this kind were built by the Society to Promote the Silk Industry in Transcaucasia and local entrepreneur Muradkhanov. In 1850-60, French businessman Garni opened a modern mill in Shaki, which employed 400 people. An even larger mill with 350 workers and 220 master craftsmen was later opened by the Alekseyev and Voronin Brothers Company, which was owned by Moscow business people.

But these new factories could only produce raw material, namely silk thread. Clothes and dresses from silk were manufactured in Moscow and Ivanovo-Voznesensk. In other words, this was under the monopoly of the imperial centre as a result of the Tsarist government's economic policy.

Count Kankrin, who served as the finance minister under Tsar Nicholas I in the late 1820s, described the main points of this policy as follows: 'Transcaucasia is a very useful colony for Russian trade and industry. As a colony, it should provide our factories with raw materials (silkworms, cotton, etc.), and get manufactured goods from Russia in return.'

This is how the South Caucasus region was turned into an economic colony, a producer of raw materials and also a market for the output of Russian factories. It became a very productive colony.

By taking a look at the history of silk production and trade, we can also see some of the serious problems of the history of Azerbaijan, the Caucasus and the Middle East. For hundreds of years, the names of Tabriz, Shamakhi, Shaki and Arash - which are close to our heart – could be heard in the coffee houses of Venice, Marseilles and London. We owe this to the art of silk production. However, we have no moral right to boast about this or take pride in it. If today we are serious about developing the non-oil sector of our economy, and we really do need to think about this, we should not forget silk production, which has a long history in Azerbaijan. Otherwise, Azerbaijan will leave another of its national problems unresolved.

Literature

Suleyman Aliyarli (editor), Sources of Azerbaijani History. Chirag publishing house, Baku, in Azeri, 2007, pp. 183, 192, 246.

Suleyman Aliyarli (editor), The History of Azerbaijan: from the Distant Past to the 1870s. Azarbaycan publishing house, Baku, in Azeri, 1996, pp. 94, 715-16, 702-04.

I.P. Minayeva, Kniga Marko Polo, perevod starofrantsuzskogo teksta (Marco Polo's Book, translated from the old French), Moscow, 1956, pp. 60, 65.

E.I. Shakhmaliyeva (editor), Z.I. Yampolskiy (compiler), Puteshestvenniki ob Azerbaydzhanе (Travellers on Azerbaijan), Baku, 1961, pp 57, 91-93, 121.

Yu. V. Gotye, Angliyskiye puteshestvenniki v Moskovskom gosudarstve v XVI veke (English Travellers in the State of Muscovy in the 16th Century, translated from the English), pp. 91-92, 121.

M.K. Rozhkova, Ekonomicheskaya politika tsarskogo pravitelstva na Srednem Vostoke vo vtoroy chetverti XIX veka I russkaya burzhuaziya (Economic Policy of the Tsarist Government in the Middle East in the Second Quarter of the 19th Century and the Russian Bourgeoisie), Leningrad, 1949, pp 94-95.

*Visions of Azerbaijan.
Spring 2009. Volume 4.1.*

Т-ВО «БР. НОБЕЛЬ»

Изложение материала по истории ведущей нефтяной монополии считаем нужным начинать с анализа ее структуры и, прежде всего, состава ее акционеров. Здесь мы имеем дело со своего рода хрестоматийным явлением.

Как в 1914, так и в 1916 году владельцами самой значительной массы ценных бумаг т-ва «Бр. Нобель» являлись коммерческие банки (см. табл. 1). В своих сейфах они держали (совместно с кредитными обществами) соответственно по годам 55,2 и 56% номинальной стоимости паев, и акций. Однако было бы неверно думать, что пакеты всех банков и все время имели тенденцию к увеличению. У ряда крупнейших банков, в том числе «дружественных» с товариществом Азовско-Донского и Волжско-Камского банков, количество акций заметно поубавилось. В то же время патрон Русской генеральной нефтяной компании – Русско-Азиатский банк – добился некоторого увеличения своей доли акций. Более значительным, на наш взгляд, является факт появления новых крупных держателей ценных бумаг «Бр. Нобель». Среди них Московский банк и Московское купеческое общество взаимного кредита: приобретение ими бумаг товарищества почти на 3 млн. руб. отражало характерный для периода войны рост влияния в нефтяных монополиях собственно Российской финансовой олигархии, ее дальнейшее развитие.

Впервые в финансовой структуре т-ва «Бр. Нобель» появилась целая группа нефтепромышленных фирм (в основном они примыкали к Русской генеральной нефтяной компании) в качестве держателей паев и акций. Очевидно, это было следствием предпринимавшихся Русско-Азиатским банком шагов по организованной скупке акций т-ва «Бр. Нобель», с каковой целью банк создавал несколько эмиссионных синдикатов. Усилия банка можно считать лишь частично удавшимися. При-

влекать к участию в этих синдикатах удалось не все из намеченных предприятий «Ойля» (планировалось участие и таких фирм, как Московско-Кавказское т-во, «Шихово» и Нафталанское о-во)¹. Из ведущих-фирм «Ойля» более или менее значительное количество нобелевских бумаг оказалось лишь у Русского т-ва «Нефть» и Каспийского т-ва. Однако финансовое «родство» с последней фирмой было выгодно больше самому т-ву «Бр. Нобель», сумевшему заручиться поддержкой ее директора П.О.Гукасова в борьбе за организацию нового представительного центра под эгидой «Бр. Нобель» (см. главу III). Что касается Русского т-ва «Нефть», то оно к тому времени отпочковалось от группы «Ойль», образовав собственную монополию. В целом в руках фирм «Ойля» оказалось такое количество паев и акций, которое вряд ли могло облегчить им профилактическое вторжение в тайны т-ва «Бр... Нобель»².

Данные таблицы 5 существенно уточняют наши представления о связях двух монополий – «Ойля» и т-ва «Бр. Нобель». То значительное число акций т-ва «Бр. Нобель», приобретение которых приписывалось о-ву «А.И.Манташев и К⁰»³, на самом деле представляло символическую сумму, не имевшую реального значения.

Такое положение не изменилось и после нового выпуска акций т-ва «Бр. Нобель» на 15 млн. руб., разрешенного 14 ноября и осуществленного 22 декабря 1916 г.⁴ Из 60 тыс. нобелевских акций нового выпуска, как подметили исследователи, 11,5 тыс. или 19%, согласно разверстке синдиката банков (Русско-Азиатского, Международного и Сибирского торгового), **должны были** перейти к о-ву «Манташев и К⁰», т-ву «Лианозова с-я», «Бр. Мирзоевых» и Московско-Кавказскому т-ву, 10 тыс. акций – самой Русской генеральной нефтяной компании⁵.

**Основные группы пайщиков и акционеров
т-ва «Бр. Нобель»**

Таблица 1

Владельцы паев и акций т-ва	Всего на сумму, в руб.	
	13 мая 1914 г.	23 июля 1916 г.
Всего владельцы паев и акций т-ва более 350	30.000.000	30.000.000

А. Банки и кредитные общества

Азовско-Донской банк	3.719.000	1.920.500
Петроградский междун. коммерч. банк	3.657.250	2.843.500
Русско-Азиатский банк	2.528.750	2.654.750
Московский банк, Петроградск. отделение	–	1.987.500
Русский для внешней торговли банк	–	1.299.500
Московское купеческое о-во взаимного кредита	–	1.000.000
Волжско-Камский коммерч. банк	1.079.750	923.500
Петроградский торговый банк	2.433.750	1.114.000
Русский торгово-промышленный банк	874.250	759.000
Disconto-Gesellschaft Berlin	696.000	571.000
Сибирский торговый банк	594.750	466.750
Петроградский учетно-ссудный банк	342.250	290.500
Петроградский частный коммерч. банк	310.250	255.000
Коммерческий банк «И.В.Юнкер и К ⁰ »	198.750	367.750
Московский купечес.банк., Петрогр. контора	150.000	134.500
Петроградское общ.взаимного кредита	–	122.750
Лионский кредит...	–	103.500
Итого:	16.584.750	16.807.700

Б. Нефтепромышленные компании

О-во «А.И.Манташев и К ⁰ »	375.000	151.500
Русское т-во «Нефть»	–	799.750
«Каспийское т-во»	–	681.750
О-во «Бр. Мирзоевы и К ⁰ »	–	337.500
Пароходное о-во «Волга»*	–	70.000
Т-во «Г.М.Лианозова с-вья»*	–	45.000
Т/д «Бенкендорф и К ⁰ »*	–	45.000
Итого:	375.000	2.130.500

В. Семьи и административные лица

Э.Л.Нобель	1.010.500	647.500
Еще 15 представителей семьи нобелей, включая сюда В.Л. и О.Л.Ольсенов и Г.П.Олейникова	4.513.000	3.913.000
Барон П.П.Бильдерлинг и еще 12 Бильдерлингов, включая М.П.Кизельбаш Директора Правления и др. представители администрации т-ва (К.В.Хагелин, М.М.Белямин, А.Г.Лесснер, Н.Ф.Лабзин, Я.Г.Крусель, Л.И.Ашурков, Н.А.Ваниебу, В.К.Истомин)**	1.222.750	1.330.500
Итого:	6.951.750	6.098.500
П.О.Гукасов	–	462.500
С.Г.Лианозов	–	100.000
Б.А.Каменка (директор Азовско-Донск. банка)	100.000	100.000
А.И.Путилов (директор Русско-Азиатск. банка)	25.000	75.000
Т.В.Белозерский	25.000	70.000

Таблица составлена по спискам владельцев паев и акций т-ва (ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 28, д. 1489, лл. 14-16; 76-99).

* См. МКНПР. 1914-1917. Док. 72.

** Количество паев и акций, принадлежавших каждому из них, см. там же, док. 72.

Как свидетельствуют обнаруженные документы делового характера, планируемая разверстка не состоялась. Письмом т-ва «Бр. Нобель» от 19 декабря 1916 г., адресованным тем же банкам, выражалось несогласие на передачу новых акций названным фирмам. Мотивировалось это тем, что т-во «Бр. Нобель» не состоит их акционером и что они «ни в какой зависимости от т-ва «Бр. Нобель» до настоящего времени не находятся и не находились, а главное влияние в сих обществах принадлежало и принадлежит банкам»⁶. Составители того же сборника далее отмечают, что 28 декабря 1916 г. 2-й пункт договора относительно разверстки 11,5 тыс. акций нового выпуска между четырьмя указанными предприятиями «Ойля»

был **аннулирован**⁷. За несданные новые акции по разверстке т-во «Бр. Нобель» уплатило бонификацию в пользу синдиката банков в размере 1260 тыс. руб.⁸.

Теперь об исходе разверстки в пользу Русской генеральной нефтяной компании. В деловой переписке т-ва «Бр. Нобель» с упомянутыми тремя банками действительно сообщалось, что эта компания «имеет подписаться» на 10 тыс. новых акций товарищества по выпускной цене (1025 руб. за акцию)⁹. Далее в письме говорилось: «...в счет означенной подписки вы (банки. – С.А.) имеете **ссудить** Русской генеральной нефтяной компании под залог означенных **шести тысяч наших новых акций** сумму в шесть миллионов... рублей сроком на 5 лет из шести процентов... годовых в течение первых двух лет...» (выделено нами. – С.А.).

Совершенно ясно, что цитируемое деловое письмо не дает основания думать, что «Ойлю» удалось достичь некоего взаимного дележа акций с Нобелем. Русской генеральной нефтяной компании не досталось и 10.250 тыс. руб. или 68,4% стоимости всего нового выпуска акций Нобеля, как об этом пишет Я.И.Ливший¹⁰. На такую долю «Ойль» мог бы рассчитывать, если бы ему принадлежал двойной контрольный пакет всех паев и акций т-ва «Бр. Нобель». В действительности, для Русской генеральной компании намечалось выделить 6 или максимум 10 тыс. акций, т. е. никак не более 10-16% номинальной стоимости всего нового выпуска. Двойной выигрыш от такой операции доставался всецело т-ву «Бр. Нобель»: даже при минимальной разверстке акций по выпускной цене оно получало от «Ойля» более 11,2 млн. руб., последний, ко всему же, становился должником товарищества на крупную сумму в течение 5 лет.

На основании вышеизложенного можно прийти к выводу, что в период мировой войны Русская генеральная компания в конкурентной борьбе не смогла заручиться таким же решающим влиянием в делах своего соперника, каким обеспечило себя, как увидим ниже, т-во «Бр. Нобель» в группе названной компании.

В этой связи необходимо отметить, что и слухи о значительном немецком влиянии в т-ве «Бр. Нобель», подхваченные в начале войны некоторыми газетами, не совсем точно отражали положение вещей. Как видно из таблицы 5, пакет нобелевских акций берлинского «Дис-контто Гезельшафт», некогда одного из кредиторов товарищества, заметно растаял. А.А.Фурсенко справедливо заметил, что банк перед войной продал очень крупный пакет акций «Бр. Нобель», заработав колоссальную сумму денег¹¹. Количество ценных бумаг в дальнейшем продолжало уменьшаться и к середине 1916 г. в руках берлинского баика их оставалось на сумму чуть более 570 руб. по номинальному курсу. По заявлению правления товарищества министерству торговли и промышленности такая сумма при основном капитале в 30 млн. руб. «не могла иметь решающего значения»¹². Перед самым началом войны из 7 членов Совета товарищества двое (Г.В.Шерникау и А.Саламонсен) были германскими подданными. В начале войны они выбыли, и на их места 25 сентября 1914 г. были избраны лица, лояльность которых была вне подозрения (потомственный почетный гражданин Я.Г.Крусель и камер-юнкер царского двора барон П.П.Бильдерлинг)¹³. Поэтому трудно допустить, чтобы в годы войны, в руках немецких банков мог оставаться крупный пакет нобелевских ценных бумаг – настолько значительный, что «отсутствие немецких вкладчиков на общих собраниях акционеров нарушало обычное равновесие»¹⁴. Нам кажется, что представители американского «Стандарт Ойл», на высказывания которых ссылается А.А.Фурсенко, в данном случае преувеличенно воспринимали доступные им сведения о сдвигах в соотношении сил внутри т-ва «Бр. Нобель».

По занимаемому положению среди крупнейших акционеров выделяются две семьи – нобелсей и бильдерлингов. В 1916 г. им принадлежало в совокупности 19,6% стоимости паев и акций товарищества, доля же одних нобелей была равна 15,3%. Вероятнее всего, такого количества ценных бумаг было

достаточно для того, чтобы сохранить за собой контроль над всем громадным хозяйством и деятельностью «нефтяной империи», так как остальная часть акций была распылена между враждующими группами банков и более 300 индивидуальными держателями.

Необходимо учитывать, что клан нобелей в системе концерна вовсе не занимал положение пассивного рантье. Председателем правления товарищества неизменно являлся глава клана Э.Л.Нобель; Г.Л.Нобель состоял членом Совета, а в самом начале войны занял в громоздком аппарате концерна важнейший пост заведующего Бакинской конторой и одновременно члена правления. Тогда же Л.Л.Нобель был введен (кстати, совместно с бароном П.П.Бильдерлингом) в состав Совета. Важной опорой клана являлась группа высокооплачиваемых коммерческих «сановников»: К.В.Хагелии, М.М.Белямин, А.Г.Лесснер, К.С.Литорин (директора правления), Н.Ф.Лабзин (председатель Совета в годы войны, одновременно – заведующий отделом по заводским делам и связи с войной), В.К.Истомин (управделами товарищества) и др. Обладание незначительным количеством ценных бумаг легализовало участие этих «коммерческих гениев» концерна на общих собраниях акционеров, где каждый из них по доверенности членов семей нобелей и бильдерлингов манипулировал от 4-х до 8 голосов. На общих собраниях эти ловкие дельцы, знавшие все тонкости «дела», выступали с представителями нобелей и бильдерлингов как единая группа, располагавшая самым крупным недробным запасом голосов. Как на деле выглядела эта «машина голосования», позволявшая санкционировать любое решение, угодное руководству концерна, свидетельствует распределение голосов на одном из собраний акционеров Нобеля (25 сентября 1917 г.)¹⁵:

1.	Э.Л.Нобель	18 голосов	(10 по доверенности Э.К.Нобель и И.О.Ольсен)
2.	Н.Ф.Лабзин	8 голосов	(6 по доверенности 2-х Бильдерлингов)
3.	М.М.Белямин	4 голоса	(3 по доверенности 2-х Бильдерлингов)
4.	К.С.Литорин	7 голосов	(6 по доверенности 2-х Бильдерлингов)
5.	Г.П.Олейников	14 голосов	(11 по доверенности М.Л.Олейниковой-Нобель)
6.	Л.Л.Нобель	12 голосов	(6 по доверенности Г.Л. и М.И.Нобель)
7.	Р.Нобель	10 голосов	(4 по доверенности Л.К. и А.Л.К.Нобель)
8.	Е.М.Эпштейн	26 голосов	(25 по доверенности Азовско-Донского банка)
9.	Б.А.Каменка	4 голоса	(1 по доверенности А.И.Каминки)
10.	П.О.Гукасов	6 голосов	
11.	Т.В.Белозерский	3 голоса	
12.	И.М.Кон	17 голосов	(все по доверенности Русского торгово-промышл. банка)
13.	И.В.Вевельберг	19 голосов	(по доверенности Петроградского торг. банка)
14.	А.И.Путилов	11 голосов	(8 по доверенности Русско-Аз. банка)
15.	Петроградский междунар. банк	14 голосов	
16.	Волжско-Камский банк	12 голосов	

В этом списке нетрудно выделить группу, о которой говорилось выше (см. порядковые №1-7) – в совокупности ей принадлежали 73 голоса. Однако давно известно, что т-во «Бр. Нобель» в борьбе с «Ойлем» и стоявшими за ним банками

опиралось на активную поддержку «дружественного» Азовско-Донского банка¹⁶, которому в нашем списке принадлежит 30 голосов (№8-9). Этих 103 голоса, взятых вместе, было вполне достаточно для обеспечения уверенного большинства. Тем не менее, руководство концерна располагало резервами. Во-первых, оно могло рассчитывать на голоса П.О.Гукасова, оказавшегося в годы войны в фарватере политики Нобеля. Во-вторых, оно искусно использовало как противоречия между основными банковскими монополиями, так и нейтралитет банков, не имевших самостоятельных интересов в нефтяной промышленности¹⁷.

Все это позволяло правлению т-ва «Бр. Нобель» сохранять за собой все рычаги и звенья, обеспечивавшие независимость политики концерна при сильнейшей оппозиции ряда банков. Наиболее отчетливо проявилось это в сентябре 1914 года. По свидетельству газеты «Биржевые ведомости», «не взирая на явную оппозицию в мире представителей большинства крупных банков», правление товарищества провело решение на общем собрании акционеров об увеличении основного капитала на 10 млн. руб., принятое большинством 333 против 216 голосов. Оказавшиеся в меньшинстве представители Русско-Азиатского (А.И.Путилов), Международного, Торгово-промышленного и Сибирского банков демонстративно покинули собрание, заявив, что «их присутствие является лишним ввиду очевидного большинства сторонников Правления»¹⁸. Решение считалось окончательным, независимо от числа паев и акций, предъявленных к собранию. Забегая несколько вперед, отметим, что когда состоялся новый выпуск акций (причем не на 10 млн. руб., как было одобрено, а на 15 млн. руб.), оппозиции пришлось изменить тактику сообразно с реальностью: Русско-Азиатский, Международный и Сибирский торговый банки выразили согласие гарантировать реализацию новых акций, более того, – дать обязательство Э.Нобелю, К.Хагелнну и К.Литорину предоставлять в течение 5 лет право голоса по этим акциям лицам, указанным Правлением т-ва «Бр. Нобель»¹⁹.

Анализ финансовой структуры т-ва «Бр. Нобель» раскрывает противоречивость взаимоотношений банковских и про-

мышленных монополий, несмотря на высокую степень сращивания капиталов тех и других. Действительно, энергичные попытки, предпринимавшиеся Русско-Азиатским банком в предвоенные и военные годы с целью подчинения деятельности концерна «Бр. Нобель» своему диктату, были нейтрализованы правлением последнего при активной поддержке другой банковской монополии – Азовско-Донского банка. Крупный пакет ценных бумаг товарищества, принадлежавший Русско-Азиатскому банку и его креатуре, позволил им навязать концерну на общих собраниях довольно острую внутреннюю борьбу, но не более того. Что же касается известных фактов компромиссного характера (кратковременное включение А.И.Путилова в Совет товарищества с середины 1915 г.), то они лишней раз подтверждают, что концерну в этот период удалось отстоять независимость своей политики от всех посягательств²⁰.

Перейдем к вопросу о составе концерна т-ва «Бр. Нобель». Впервые этот вопрос был поставлен в 1916 г. В.С.Зивом, отметившим, что в группу Нобеля входили 5 фирм при совокупном капитале 39,3 млн. руб. (им же введено и литературу понятие «трестобразная группа» или «трест» применительно к нефтяным монополиям)²¹⁻²³. Точка зрения В.С.Зива казалась безупречной вплоть до 60-х годов, когда была опубликована таблица о составе нефтяных монополий, исходящая от Статистического отдела самого т-ва «Бр. Нобель»²⁴. Полагалось, что при группировке фирм в таблице были учтены и изменения, происшедшие в составе монополий к началу 1916 г.²⁵ Ныне с полной уверенностью можно сказать, что аппарат «Бр. Нобель» отнюдь не считал нужным огласить данные о составе концерна полностью.

Исключительное место в системе концерна занимало Бинагадинское нефтепромышленное и торговое о-во. Действие свое это предприятие открыло в 1908 г. при основном капитале 1 млн. руб.; в 1914 г. капитал был увеличен до 4 млн. руб. Незадолго до этого Бинагадинское о-во вступило в «унию» с т-вом «Бр. Нобель» на основе двух договоров, заключенных 1 июля 1913 г. Тексты этих договоров, к сожалению, пока

обнаружить не удалось*, но некоторые из важных условий воспроизведены в протоколах совместных заседаний Бинагадинского о-ва и т-ва «Бр. Нобель», копии которых сохранились²⁶.

По § 20 договора №1 к т-ву «Бр. Нобель» переходило 30% всего имущества (приемные станции и др.) Бинагадинского о-ва в селениях Шор, Кейрекн, Хурдалан и Гекмали, а также нефтепроводов Хурдалан–Кейреки – 127 участок и Шор – участок «Рион» Нобеля. Договором №2 предусматривалось равное (в размере 50%) участие сторон во всех нефтепроводных линиях, как существующих у Бинагадинского о-ва (Кирмаки-Дигя, Вечные огни – Берк Даря) и Нобеля (Бог-бога), так и планируемых на будущее. Все сооружения поступали в общее пользование со дня подписания договора с уплатой друг другу 50% их стоимости. Был утвержден также сметный проект магистрального совместного нефтепровода Биби-Эйбат – Берк Даря – Бинагады²⁷.

Определены были и процедурные вопросы. Бинагадинское о-во и т-во «Бр. Нобель» договорились учредить нечто вроде постоянного распорядительно-исполнительного органа – «совместные обязательные заседания» еженедельно по пятницам²⁸. Протоколы этих заседаний за 1913-1917 гг. позволили установить, что стороны строго не придерживались принципа паритетности. Некоторые заседания вели двое представителей одной из сторон, чаще Нобеля (т-во «Бр. Нобель» на заседаниях чаще других представляли Г.Л.Нобель и А.И.Зейферт), но зафиксирован и уникальный случай, когда «присутствовали», как гласит протокольная запись, только один человек – управляющий нобелевскими промыслами Зейферт; тем не менее, колоика «постановили» заполнена – единолично решено заключить договор на 4 года, с двумя клиентами на поставку ежегодно 500 тыс. п. нефти²⁹.

Т-во «Бр. Нобель» и Бинагадинское о-во фактически действовали как одно правовое лицо, хотя производственно-технические, финансовые и проч. операции совершались преимущественно от имени общества. Последнее фактически выступало как представитель «унии», т. е. от имени обоих контрагентов в Бинагадинском районе. Круг совместно решаемых вопросов был весьма широк: оборудование приемных станций, работавших моторными насосами; прокладка нефтепроводов; сметы совместных эксплуатационных расходов и взаимные расчеты; политика цен и тактика ее применения в конкурентной борьбе и т. д.

«Уния» с Бинагадинским о-вом позволила т-ву «Бр. Нобель» монополизировать в своих руках практически всю добычу нефти одного из молодых районов – Бинагадинского³⁰. Достигалось это посредством краткосрочных контрактов, заключавшихся с подавляющим большинством добытчиков нефти в Бинагадах, включая и «шахтовладельцев», владельцев кустарных колодцев (см. табл. 2). Контракты заключались, как правило, от имени одного из контрагентов, но их постоянный совместный орган предварительно решал, кому из них и на каких условиях следует подписывать договор с тем или другим клиентом.

Движение добываемой в Бинагадах нефти на заводы в Черном городе, минуя двумвират «Бр. Нобель» – Бинагадинское о-во, стало невозможным. Если в первую неделю действия «унии» контрагенты скупали и отправляли на заводы ежемесячно более 400 тыс. пудов нефти³¹ (в год не менее 4,8 млн. пудов), то вскоре они довели эту цифру, судя по неполным данным таблицы 6, до 18-20 миллионов пудов³². Между тем за 1914 г. в Бинагадах было добыто всего 22 млн. п. нефти, причем собственная добыча т-ва «Бр. Нобель» была совершенно мизерной – не более 200 тыс. п. в год³³.

* Тексты были обнаружены несколько лет спустя, см.: Монополистический капитал в Сев. Азербайджане. Сб. документов. Сост. Э.Б.Мурадалиева. Баку, 1989. Док. №16 и 17.

**Монополизация добычи нефти Бинагадинского района
т-вом «Бр. Нобель» и Бинагадинским о-вом по контрактам,
заключенным за июль 1913 – декабрь 1914 гг. (источники
см.: примечание 28)**

Таблица 2

№	Клиенты-поставщики по договорам	Срок договора	Минимальное количество поставки		Условия: среднебиржевая цена со сдачей на заводы				
			Еже-месячно	ежегодн о или за договор н. срок					
1.	Павловский и Иозвих	8 месяцев	?	?	минус 4 коп. и 2% на утечку				
2.	С.С.Тагианосов	2 года	[на всю добычу]		минус 3 коп. и 2½% на утечку				
3.	Г.А.Левин	1 год	60.000	720.000	минус 5% натурою и 2%** на утечку				
4.	Т-во «Н.И.Джакел и и К ⁰ »	3 года	?	?	минус 2 коп. и 2% на утечку				
5.	«Салимов и Аникст»	1,5 года	?	?	минус 1¾ коп. и 2% на утечку				
6.	Т-во «Экмали»	3 года	вся нефть, покуп.т-вом		?				
7.	М.Манафов и Я.Беленький	2 месяца		360.000	минус 1 коп. и 2% на утечку				
8.	Т.-б. Сафаралнев	1 год	?	?	минус 2 коп. и 2%				
9.	Т-во «Бинагадинская нефть»	2 года	20.000	240.000	минус 1¾ коп. и 2%*** на утечку				
10.	«Керимовская группа» (75 колодцев)	1 год				63.000	756.000		минус 2 коп. и 3%** на утечку
11.	Мустафаев	1 год				15.000	180.000		минус 1 коп. и 2%** на утечку
12.	Т-во «Деянет»	2 года				вся добываемая и покупаемая нефть			минус 2¾ коп. и 2% на утечку
13.	А.Г.Бедалов	2 года				30.000	360.000		минус 3½ коп. и 2% на утечку
14.	О-во «Олеум»	1 год				20.000	240.000		минус 2 коп. и 2% на утечку
15.	Айдинов	?				7.000	84.000		минус 3¾ коп. и 2½% на утечку
16.	Т-во «Шамс»	2 года				40.000	480.000		минус 2 коп. и 2% на утечку
17.	Р.А.Адамова	1 год				20.000	240.000		минус 2 коп.
18.	А Мамедов	1 год				21.000	252.000		минус 2 коп. и 3% на утечку
19.	А.Калантаров	?				25.000	300.000		минус 3 коп. и 3% на утечку
20.	Фон-Габер	?				15.000	180.000		минус 4 коп. и 3% на утечку
21.	Бр. Красильниковы	?				20-40 т. п.	240-480 т.п.		минус 2-1½ коп. и 2% на утечку
22.	Джабиев-и Иоврузов	1 год				21-27 т. п.	252-324 т.п.		минус 2 коп. и 3% на утечку
23.	Т-во «Шевкет»	1 год				15.000	180.000		минус 2½ коп. и 2% на утечку

24.	Асадов и Лютфалиев	2 года	15.000	180.000	минус 3½ коп. и 2½% на утечку	35.	О-во «Аршалуйс»	1 год	если 10.000	120.000	минус 2¾ коп. и 2% на утечку	
25.	Гадимов	1 год	[«по объему»]		минус 1½ коп. и 3% на утечку				если 20.000	240.000	минус 2½ коп. и 2% на утечку	
26.	Я.В. Вушау	6 месяцев	[«по объему»]		минус ½ коп. и 3% на утечку				если 40.000	480.000	минус 2 коп. и 2% на утечку	
27.	«2-е Берк-Даринское т-во»	?	5.000	60.000	минус 3½ коп. и 2½% на утечку			св. 40.000	св. 480.000		минус 1½ коп. и 2% на утечку	
28.	Т-во «Ахмедие»	1 год	5.000	60.000	минус 4 коп. и 2 % на утечку	36.	Т-во «Умид»	1 год	если 15.000	180.000	минус 3 коп. и 2% на утечку	
29.	Т-во «И.Б.Сафаралиев и К ⁰ »	4 месяца		500.000	?				если 50.000	600.000	минус 2½ коп. и 2% на утечку	
	«	1 год	300.000*	3.600.00	минус 3-3½ коп.				если 100.000	1.200.00	минус 2 коп. и 2% на утечку	
	«		***	0						0		
30.	Т-во «Нусрет»	1 год	20.000**	240.000	минус 2½ коп. и 2% на утечку	37.	Т.А.Аваков	4 года	[вся нефть, покупаемая в Хурдалане и Гекмали]*****			минус 2¾ коп. и 2% на утечку
31.	Т-во «Шеракет»	1 год	?	?	минус 3 коп.							
32.	Аскер и Калашянц	1 год	?	?	минус 3 коп.	38.	Д.Сулейманов	?	10.000	120.000	минус 2 коп. и 3% на утечку	
33.	Тифлисское нефтепр. т-во	1 год	[вся годовичная добыча]*****		?						минус 2 коп. и 2% на утечку	
34.	Т-во «Нур»	1 год	если 20.000	240.000	минус 3 коп.	39.	Л.Сафаралиев	?	?	?	минус 2 коп. и 2% на утечку	
			если 30.000	360.000	минус 2½ коп.						минус 3 коп. и 3% на утечку	
			если 40.000	480.000	минус 2 ¼ коп.	40.	М.Я.Касимов	1 год	10.000	120.000		
			если 80.000	960.000	минус 2 коп.							
			если 100.000	1.200.00	минус 1¾ коп.							
				0								

* Тагионов производил нефть в м. Шубаны на участке в 20 дес., арендованном у т-ва «Коби». 13 июля 1915 г. договор был продлен еще на 2 года на тех же условиях. Предложение поставщика снизить размер скидки был отклонен.

** Договор был продлен еще на такой же срок.

*** Т-во «Бинагадинская нефть» в середине 1915 г. трансформировалось в «Апшеронско-Бинагадинское общество», которое предложило контрагентам аннулировать прежний договор и заключать новую сделку на 2 года. Предложение было отклонено.

**** Но не более 10.000 пудов за сутки, т. е. не более 3.600.000 пудов в год.

***** По контракту Авакову разрешалось ежемесячно отправлять с разезда Хурдалан на российские рынки не более 20 цистерн нефти, причем, если бы он не воспользовался этим правом в какой-либо месяц, «то он не вправе в следующем месяце отправлять 40 цистерн, а опять лишь 20 цистерн» (д. 3682, л. 1). Если минимальную емкость цистерны взять за 10.000 пудов, то даже в этом случае ежемесячно получится 200.000 пудов, а за год – 2.400.000.

Под бдительным наблюдением контрагентов находился любой мало-мальски перспективный участок, откуда могла быть получена нефть. На одном из заседаний было принято, в частности, постановленне: «Ввиду того, что на промысле Патвакана Цатурова в Бинагадах в скором времени ожидается появление нефти», поручить Бинагадинскому о-ву заключить с ним договор на условиях: при месячной сдаче 10 тыс. п. нефти по среднебиржевой цене минус 2 ½ коп., при сдаче 20 тыс. п. – минус 2 ¼ коп., при сдаче свыше 20 тыс. п. – минус 2 коп. и 2% на утечку во всех случаях. В дальнейшем контрагенты снизили скидку до 2-1 ½ коп. с тем, чтобы полностью исключить возможность обращения Цатурова к другим фирмам. Не менее характерна и сделка с Т.-б. Сафаралиевым. Как только стало известно, что последний получил от казны 37 ½ дес. земель, на которой намерен приступить к добыче нефти, контрагенты заключили с ним контракт об обязательной сдаче им всей продукции (при ежемесячной поставке 20 тыс. п. – минус 4 коп., при поставке свыше 100 тыс. п. – минус 2 ½ коп. и 2% на утечку во всех случаях). При этом в контракте специально оговаривалось, что Сафаралиев «не вправе открыть на своем участке станции и принимать постороннюю нефть»³⁴.

Неограниченный диктат концерна Нобеля в Бинагадинском районе основывался, прежде всего, на монополии самой разветвленной и протяженной сети нефтепроводов. Решитель-

но пресекалась всякая возможность введения в эксплуатацию нефтепровода с приемной станцией где бы то ни было. Тем самым предупреждалась всякая «утечка» более или менее значительных партий нефти без ведома контрагентов. По договору, заключенному 14 декабря 1914 г., т-во «И.Б.Сафаралиев и К⁰» обязано было обеспечить гарантированную поставку контрагентам 300.000 п. нефти ежемесячно (см. порядковый №29 в табл. 2). Через 4 месяца выяснилось, что у поставщика появились симптомы фонтана. Однако, связанное кабальным договором, т-во «И.Б.Сафаралиев и К⁰» уведомило об этом контрагентов, присвоивших себе право на плоды фонтанов, планировать которые никто не был в силе. На фонтанную нефть была назначена цена с максимальной скидкой – минус 6 коп. и 3 ½% на утечку³⁵. Это означало, что при среднебиржевой цене, скажем, 41,5 коп. за пуд, фонтанная добыча доставалась контрагентам за (41,5 – 6 – 3 ½%) 25,5 коп.

Безнаказанно диктуя условия многочисленным клиентам, контрагенты беспощадно расправлялись со своими конкурентами. Уклонение от поставки нефти или любой шаг в коммерческой сфере воспринимались ими как достаточный повод для объявления войны. Так, администрация о-ва «Бр. А. и М.Буниятовы» приобрела предприятие «Хурдаланский нефтепровод» и тем самым, как констатирует протокол заседания т-ва «Бр. Нобель» и Бинагадинского о-ва, «вступила в конкуренцию в Хурдалане». Контрагенты поставили перед о-вом «Бр. Буниятовы» ультиматум: продать всю принимаемую на свой нефтепровод нефть Бинагадинскому о-ву со скидкой минус 1 ¼ коп. и 2 ½% на утечку, в противном случае – скидка с среднебиржевой цены для всех хурдаланских поставщиков будет снижена с минус 4-х до минус 1 коп. Результат не заставил себя долго ждать: не прошло и года, как о-во «Бр. Буниятовы» обанкротилось, потеряв всех клиентов, и его имущество было продано с торгов. Причем Кпрмакинскую и Хоразанскую станцин этой фирмы контрагенты признали необходимым приобрести «для того, чтобы не допустить конкуренции»³⁶.

Упорной была тяжба «Бр. Нобель» и Бинагадинского о-ва с нефтепромышленником А.Б.Гулиевым, безуспешно домогавшимся неких льгот для себя по сравнению с их многочисленными клиентами³⁷. Получив отказ, Гулиев стал расширять свое предприятие, а главное, помимо приемной станции в Бинагадах, приобрел такие же сооружения в Шоре и Фатмаи. Контрагенты предприняли решительные меры, чтобы предотвратить дальнейшее усиление конкурента. В частности, они помешали продаже предприятий Т.А.Авакова и т-ва «Деянет» А.Б.Гулиеву (нефтепровод фирмы «Деянет» со станциями и правами на казенные земли приобрело само т-во «Бр. Нобель»). Еще до этого на заседании товарищества и Бинагадинского о-ва было решено уполномочить «городскую контору» (очевидно, Нобеля) применять с марта 1915 г. «боевые цены» к Гулиеву, предложив его клиентам 2–1 ½ коп. скидки при условии сдачи всей добычи контрагентам³⁸.

Политика т-ва «Бр. Нобель», осуществлявшаяся посредством «унии» с Бинагадинским о-вом, ясно показывает, что методы и приемы конкурентной борьбы монополистов с монополизированными предприятиями претерпели коренные изменения.

Компания Нобеля и Бинагадинское о-во как в производственно-технической сфере, так и в коммерческой политике действовали как единое предприятие. В этом плане привлекает внимание их договор с т-вом «Свет». Поскольку указанная тифлисская фирма являлась поставщиком нефти для казенной железной дороги Закавказья, выжить ее обычными методами не представлялось возможным. Поэтому концерн навязал т-ву «Свет» контракт о совместной покупке нефти в Бинагадинском районе, по которому т-ву «Бр. Нобель» отходило 23,7%, Бинагадинскому о-ву – 55,3% и т-ву «Свет» – 21 %. (в 1915 г. срок контракта был продлен на 5 лет – до 1920 г.)³⁹.

Бесспорно, Бинагадинское о-во – одна из сокровеннейших тайн концерна «Бр. Нобель» (документов, точно определяющих степень их «родства», как уже говорилось, пока обнаружено мало). Упомянутый контракт с т-вом «Свет» важен еще и тем, что проливает свет на эту сторону «унии». Прежде всего, при

заключении столь важного стговора т-во «Бр. Нобель» всячески заботилось о том, чтобы остаться в тени. При обсуждении вопроса на заседании контрагентов специально было оговорено, что «договор с т-вом «Свет» заключается только от имени Бинагадинского о-ва, не упоминая т-во «Бр. Нобель». Составление проекта договора также было предоставлено Бинагадинскому о-ву, однако последнее передало свой вариант «для просмотра» т-ву «Бр. Нобель», которое «изъявило свое согласие на следующие отступления от условий», проще говоря, внесло ряд существенных изменений, направленных на еще большее закабаление т-ва «Свет» в интересах Бинагадинского о-ва: в пользу последнего сильно ограничивалось право т-ва «Свет» распоряжаться своим предприятием. Т-ву «Свет» разрешалось продавать свои нефтепроводы и др. имущество, но преимущественное право покупки предоставлялось Бинагадинскому о-ву; т-во «Свет» обязывалось письменно уведомить общество о наименьшей цене, предлагаемой покупателям, и только в случае письменного отказа Бинагадинского о-ва имущество «Свет» могло быть продано другим, но по цене не ниже той, которая была названа т-вом «Свет» как наивысшая. При этом ни продажа имущества, ни передача его в аренду не освобождали т-во «Свет» от ответственности, если бы новый владелец или арендатор хоть в чем-либо нарушили права Бинагадинского о-ва⁴⁰.

Таким образом, известное «противоположение интересов», присущее «договорным синдикатам» (ср. «органический синдикат») – монополиям, возникавшим на договорных началах⁴¹, находило свое конкретное проявление в Бинагадах. Но такое противоположенне интересов имело место не во взаимоотношениях с Бинагадинским о-вом, которое Нобель опекал как «родственное» предприятие, а между концерном в целом и т-вом «Свет».

Куда было бы проще, если «уния» между «Бр. Нобель» и Бинагадинским о-вом касалась только скупки готовой продукции других фирм; речь тогда могла бы идти об обычном картельном соглашении. Однако обе фирмы действовали как слитное целое и в производственно-технической сфере, имея

равные доли во всех сооружениях и вообще в промышленном имуществе. Равенство это, разумеется, имело свои пределы — «дирижерская палочка» оставалась у т-ва «Бр. Нобель». Даже своей долей нефти, обусловленной упоминавшимся договором от 1 июля 1913 г., Бинагадинское о-во могло распоряжаться только с разрешения Нобеля, который в каждом случае определял объем продажи обществом своей нефти тому или иному покупателю и условия сделки вплоть до указания размера скидки и утечки⁴². Если сюда добавить, что постановления от имени контрагента выносились представителями бакинской администрации Нобеля (нередко без участия представителей другой стороны), что по ряду вопросов испрашивалась санкция правления Нобеля и что подобное «сотрудничество» не прерывалось до 1919 г., становится очевидным, что перед нами — реальный факт вхождения в концерн т-ва «Бр. Нобель» Бинагадинского о-ва в качестве подконтрольного предприятия⁴³.

В концерн т-ва «Бр. Нобель» входило, но уже на «органических» началах, и другое значительное предприятие в Баку — о-во подрядного бурения и механических мастерских «Рапид». Из 10 тыс. акций о-ва «Рапид» (1 млн. руб.), предъявленным первому общему собранию акционеров 10 октября 1915 г., т-ву «Бр. Нобель» принадлежали 8025 тыс. или 80,2% (самим товариществом было предъявлено 4000 акций, остальные — от имени его высших административных служащих: Н.А.Ваннебу, Ф.П.Гедмана, С.К.Петерсона, Н.А.Хроменко и А.Г.Лесснера)⁴⁴. Еще 1000 акций принадлежала горному инженеру Бейбуд Хану Джеванширу, пользовавшемуся доверием администрации концерна Нобеля (он выступал учредителем новой компании и был избран ее директором-распорядителем)⁴⁵. Как показывают материалы собрания акционеров о-ва «Рапид», состоявшегося в мае 1917 года, концерн Нобеля сохранял в новом дочернем предприятии непоколебимые позиции: из 359 голосов акционеров 299 (более 83%) принадлежало концерну. В правление общества входили от «Бр. Нобель» Гедман, Ваннебу и Петерсон⁴⁶.

Учреждением о-ва «Рапид» концерн Нобеля занял особое положение в подрядном бурении. Хотя концерн имел ряд

договоров с фирмами-подрядчиками, отныне он обеспечил себе полную свободу действий по отношению к этой отрасли нефтяного производства.

Дело в том, что с началом войны подрядное бурение, как несколько специфичная область в нефтяной промышленности, оказалось в наиболее тяжелом положении из-за нехватки и дороговизны оборудования для бурения, а прежде всего потому, что работы приходилось производить по ставкам контрактов, заключенных до войны. Такое положение в годы войны служило причиной целого ряда конфликтов между фирмами подрядного бурения и крупнейшими заказчиками, в числе которых находилось и т-во «Бр. Нобель». Тогда и возникла идея создать при концерне собственное дочернее предприятие по бурению — «Рапид». Базировалось новое предприятие в Биби-Эйбате, что делало его важным звеном в ряду факторов, укреплявших позиции концерна в молодых районах, в том числе в упоминавшемся уже Бинагадинском. О-во «Рапид», сразу же ставшее третьим по мощности предприятием в подрядном бурении (после о-ва «М.Мухтаров» и «Молот»), позволило Нобелю самостоятельно вести бурение и в Сураханах (туда было брошено большинство рабочих и служащих предприятия — 320 из 566)⁴⁷, считавшимся в то время самым перспективным в Бакинском архипелаге.

Параллельно концерн изучал возможность приобретения и о-ва «Молот», однако выяснилось, что последнее производит бурение для других фирм малоэффективным архаичным ударным бурением и по контрактам, которые в условиях войны заведомо «маловыгодны, если даже не убыточны» (в случае приобретения общества ответственным лицом за его старые контракты стал бы Нобель)⁴⁸. В силу этих обстоятельств концерн счел целесообразным отказаться от своих планов. Тем не менее, в отношении фирм подрядного бурения стало возможным придерживаться более самостоятельной политики. Это обстоятельство нашло свое отражение в том, что, при образовании в Баку в первых числах января 1917 г. Общества подрядчиков по бурению с целью защиты профессиональных ин-

тересов данной отрасли, о-во «Рапид» воздержалось от вступления в эту организацию⁴⁹.

Программа деятельности о-ва «Рапид», естественно, определялась т-вом «Бр. Нобель». «Целью организации настоящего предприятия, – говорил его директор-распорядитель, – было устроить подрядное бурение..., обслуживающее как Бакинско-Грозненский, так и другие районы... имелось ввиду выстроить солидный центральный механический завод, а также районные механические мастерские. Центральный завод должен был выделывать все инструменты и станки, обслуживать потребности промыслов и вообще всего предприятия Т-ва Бр. Нобель в Баку, а также принимать частные заказы»⁵⁰. На о-во «Рапид» была возложена и локальная задача – организация вращательного бурения в Бинагадах⁵¹.

О-во «Рапид» стало основным предприятием концерна в области бурения и производства соответствующего оборудования во всех районах нефтедобычи в России.

Тифлисское т-во «Г.И.Тер-Абрамов и К⁰» являлось еще одним предприятием, оказавшимся под диктатом концерна Нобеля. Договор между ними, заключенный сроком на 5 лет (с 15 мая 1914 по 15 мая 1919 г.), предусматривал комиссионную продажу т-вом «Тер-Абрамов и К⁰» керосина, мазута и нефти Нобеля по всей линии Закавказской железной дороги, а также со складов в Тифлисе, Нафтлуге, Елизаветполе, Караклисе, Баку, Александрополе и др. городах⁵². Право контроля над всеми операциями принадлежало концерну: «Тер-Абрамов и К⁰» обязывался предоставить любые требуемые сведения с указанием покупателя, количества и цены, достоверность которых администрация Нобеля имела право проверять по книгам контрагента. Отказ допустить контролера Нобеля к книгам служил основанием для немедленного расторжения договора без суда. За отпускаемый товар контрагент расплачивался по цене, назначаемой Нобелем на каждый полумесяц (при приеме свыше 1 млн. п. керосина – со скидкой в 2 коп., мазута и нефти – ½ коп.). При образовании перевыручки у контрагента Нобель присваивал 25%. Хотя т-ву «Тер-Абрамов и К⁰» разрешалось пользоваться на своих складах и посуде вывеской т-ва «Бр.

Нобель», последнее не несло никакой ответственности за их состояние. Тариф и стоимость пробега вагонов (товар отпускался Нобелем в цистермах Закавказской железной дороги) оплачивались также контрагентом. Вдобавок ко всему, в случае нарушения условий договора (неуплата полностью или в срок за каждую партию), Нобелю предоставлялось право «заявить о своем желании приобрести в собственность» любой из складов контрагента, за исключением тифлисского, или все его склады по цене ниже первоначальной «книжной» стоимости (но не ниже 40% стоимости). Кроме того, ежегодно первая партия товара на сумму 30 тыс. рублей отпускалась в кредит, обеспеченный переданной т-ву «Бр. Нобель» закладной крепостью на дом и склад М.Г.Тер-Абрамова в гор. Тифлисе.

И в данном случае, нетрудно догадаться, концерн Нобеля подчинил своему диктату всю деятельность предприятия «Тер-Абрамов и К⁰». Концерну удалось распространить свою монополию на все рынки Закавказья, включая пограничные районы Турции – Сарыкамыш и Караурган. Этому вопросу посвящался 15-й пункт договора, в котором говорилось: «В отведенном районе Тер-Абрамов не вправе торговать чьим-либо другим керосином, мазутом и нефтью и вообще нефтяными продуктами чужих фирм и в случае обнаружения сего, Бр. Нобель вправе без суда нарушить свой договор и потребовать от Тер-Абрамова до истечения срока уплаты всех числящихся за Тер-Абрамовым сумм».

Договор с «Тер-Абрамовым и К⁰» тем и был выгоден Нобелю, что служил хорошей компенсацией за крайнюю недостаточность его торгово-складских предприятий в Закавказском крае. Здесь ему принадлежали перед мировой войной всего 2 склада (только в Баку и Батуме), в то время как на Волге и Каме (без Оки и дальнейшего русла Волги), их у Нобеля насчитывалось 35, на Урале – 35, на Юге России – примерно 100, в центральных губерниях также около 100 и т. д.⁵³

Концерну Нобеля принадлежало, опять-таки на «органических» началах, горнорудное предприятие «Танзут», занимавшееся добычей серы в сел. Караклис, Александропольского уезда Эриванской губернии. Первоначально это было не-

большое товарищество на вере, но еще в 1910 году т-во «Бр. Нобель» приобрело 24 пая, в связи с чем бывшие владельцы Тахтаджян, Ваганян и Хиддекель внесли в Кавказское горное управление заявление о переходе предприятия к т-ву «Бр. Нобель»⁵⁴. Интерес к т-ву «Танзут» предопределялся гегемонией Нобеля в Сернокислотном синдикате в Баку (действовал с 1908 г.), монополизировавшем производство и сбыт серной кислоты в Бакинском и Грозненском районах⁵⁵. По всей вероятности, после приобретения «Танзут» Нобель подверг его обычной, в подобных случаях, финансовой реорганизации; во всяком случае, в справочнике об акционерных компаниях 1917 года «Танзут» фигурирует уже как акционерное общество, действующее с 1914 г. при основном капитале в 300 тыс. руб., с правлением в Петрограде⁵⁶.

В годы войны концерн Нобеля, имевший выгоднейшие контракты с Главным Артиллерийским Управлением на поставку военным заводам дымящейся серной кислоты, толуола и бензола (на сумму более 17 млн. руб.), проявлял еще большую заинтересованность в горнорудных предприятиях Закавказья. Дело в том, что артиллерийское ведомство взяло под учет запасы серной кислоты в Баку, и для нефтеперегонных заводов отпускались лишь излишки сверх поставок для ГАУ. Сера стала цениться на вес золота. Достаточно сказать, что завод т-ва «С.М.Шибаяев и К⁰», с годовой производительностью серной кислоты 200 тыс. пудов, прекратил работу из-за отсутствия руды. Такая перспектива не была приемлема для Нобеля (напомним, что в случае неисполнения поставок толуола и бензола концерн обязан был платить неустойку в размере 10% договорной суммы – 1.650 тыс. руб.); поэтому он обзавелся собственной горнорудной базой в лице: о-ва «Танзут» (28160 п. чистой серы в 1916 г.), а также Кедабекского медеплавильного завода «Сименс» (48,5 тыс. п. серы), Елисаветпольско-Чирагидзорского горнорудного предприятия (47,8 тыс. п.) и Алавердского Кавказского промышленного и металлургического о-ва (17,9 тыс. п.)⁵⁷. С последними тремя предприятиями имелись договоры на поставку руды, но

своим существованием в период войны они во многом были обязаны этим договорам с концерном⁵⁸.

Монополизировав источники сырья, концерн обеспечил себя значительным запасом чистой серы на 1915 г., составлявшим 328040 пудов (из 100 пудов завод Нобеля вырабатывал 310 п. серной кислоты, следовательно, за этот год товарищество могло производить ее почти 1 млн. п.).

Не будем описывать, какими путями оказались вовлеченными в концерн т-ва «Бр. Нобель» другие предприятия. Ниже приводится перечень предприятий, контрольный пакет акций которых принадлежал (в размере не менее 1/3) этому концерну в начале 1917 г.:

№	Наименование	Основной капитал (в млн. руб.)
1.	Т-во «Бр. Нобель» (1879 г.)	45,0
2.	Т-во минеральн. масел «В.И.Рагозина и К ⁰ » (1880 г.)	1,95
3.	Челкесно-Дагестанское о-во (1902 г.)*	1,0
4.	Нефтепромыш.и торговое о-во «Колхида» (1910 г.)**	1,5
5.	Нефтепромыш. и торговое о-во «Эмба» (1912 г.)*	6,0
6.	Ферганское нефтепромышлен. и торговое о-во «Чимион» (1905 г.)*	2,34
7.	Бинагадинское нефтепромышл. и торговое о-во (1908 г.)	4,0
8.	О-во подряdni. бурения и механич. мастерских. «Рapid» (1915 г.)	1,0
9.	Русское нефтяное о-во (1896 г.)	0,75
10.	Горнорудное акц. о-во «Танзут» (1914 г.)*	0,3
11.	Пароходное торг. о-во «Кама» (1911 г.)*	0,75
12.	Восточно-Азиатское торг. о-во (1909 г.)*	1,0
13.	Восточное о-во товарных складов, страхования и транспортировки товаров (1893 г.)	7,7
14.	Петроградское международное о-во погрузочных средств и складочн. помещений (1910 г.)	1,5

15.	Южно-русское о-во плавучих элеваторов (1896 г.)	0,3
16.	Варшавское о-во товарных складов (1908 г.)	0,5
17.	Т/д «Метеор»*	?
18.	Т/д «Г. и Н. Тер-Абрамовы и К ⁰ »	0,08
19.	Т-во нефтяного производства «Г.М. Лианозова с-вья» (1907 г.)	30,0
20.	Русская генеральная нефтяная компания (1912 г.)	23,0
21-		
22.	?	?

* Принадлежность этих предприятий т-ву «Бр. Нобель» была легализована – в апреле 1916 г. Г.Л.Нобель доносил своему правлению, что в состав членов Бакинского биржевого о-ва «нами записаны» отмеченные 8 фирм (ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 2009, лл. 30-39, 101).

** Т-ву «Бр. Нобель» принадлежали 41,5% акций о-ва «Колхида». О-во было основано А.И.Путиловым и А.Н.Найденовым; имело небольшую добычу в майкопском и эмбенском районах (МКНПР. 1914-1917, прим. №89¹; Нефтяное Дело, 1916. №13, стр. 22).

Итак, общая сумма основных капиталов предприятий, объединяемых монополией «Бр. Нобель», превышала 130 млн. руб. Перед нами – концерн современного типа, связывавший горизонтальным (внутриотраслевая кооперация) и вертикальным (межотраслевая кооперация) комбинированном более двух десятков фирм⁵⁹. Операции никакой другой нефтяной монополии в России не имели такого территориально-географического охвата, как у т-ва. «Бр. Нобель»⁶⁰.

Концерн Нобеля пользовался исключительным весом в общегосударственном масштабе, его влияние могло сказаться на экономической конъюнктуре в ряде европейских стран. Отнюдь не драматическое понижение курса акций товарищества, имевшее место в мае 1914 г., повлекло за собой падение курса всех русских ценных бумаг в Берлине и «угнетающим образом действовало на общее настроение всей Берлинской биржи»⁶¹.

Словно спрут, концерн присваивал себе такую часть совокупного национального дохода, которая во много раз превышала финансовые показатели его собственных предприятий. Так, от продажи нефтепродуктов т-во «Бр. Нобель» выручило в 1914 г. 121,2 млн. руб., в 1915 г. – 160,1 и в 1916 г. – 228,7 млн. руб.⁶² Для получения такой огромной для того времени валовой прибыли, скажем, в 1916 году (не следует забывать, что в течение этого года действовала фиксированная цена в 45-47 коп. за пуд нефти), концерн вместе со всеми своими предприятиями должен был производить около 460 млн. пудов нефти. Между тем известно, что за 1916 год вся добыча нефти в Баку составляла 477 млн. п., в России – приблизительно 593 млн. п.

Ежегодный рост нормы монопольной сверхприбыли предопределял логику поведения концерна Нобеля, толкал его на поиски все новых выгодных сфер для приложения капитала, на путь, который с неизбежностью вел к диверсификации, к перерождению его в монополию типа конгломерат. Помещенный выше список интересен именно тем, что фиксирует концерн в пути к всемерному расширению.

Мы сознаем, что включение в этот список двух последних предприятий (№19 и 20) может быть встречено с недоумением, однако надеемся, что знакомство с историей группы «Ойль» в годы войны позволит рассеять подобные сомнения.

ГРУППА «ОЙЛЬ» ИЛИ «ДРУЖЕСТВЕННЫЕ ФИРМЫ»?

Мы не будем касаться истории возникновения другой крупнейшей монополии – Русской генеральной нефтяной корпорации (Russian General Oil Corporation, сокращению «Ойль»); она хорошо известна из литературы⁶³. Попытаемся осветить лишь недостаточно изученные аспекты истории «Ойля».

Для монополии типа «Ойль», с его своеобразной структурой, война оказалась особенно сложной проблемой. Та форма руководства из Лондона, которая раньше практиковалась в отношении подконтрольных предприятий в Баку и Грозном⁶⁴, очевидно, стала невозможной. Быть может, именно

этим следует объяснить те сравнительно неуверенные финансовые показатели, которые характерны для большинства фирм из группы «Ойль» в начале войны⁶⁵. На первых порах серьезные трудности возникали перед лондонским центром группы и при новых выпусках акций своих фирм, если учесть, что ведущие из них никак не могли обойтись без этого. Деловые круги Запада, заинтересованные в нефтепромышленных предприятиях (до войны в портфелях иностранных «нефтяных синдикатов» находились акции российских нефтепромышленных предприятий на сумму 363,5 млн. руб.)⁶⁶, лишились практической возможности участвовать в новых выпусках их акций. Некоторые же из них (как, скажем, английские капиталисты) принимали в этом деле вообще «менее активное участие», нежели раньше⁶⁷. Новые выпуски акций не только «Бр. Нобель», но и «Манташев и К⁰» (основной капитал был увеличен с 20 до 28 млн. руб.), Русского т-ва «Нефть» (первоначально – с 24,8 до 33 млн. руб.) и др. почти целиком были реализованы на внутреннем денежном рынке. Нити, связывавшие отечественную нефтяную промышленность с иностранным капиталом, слабели.

Для группы «Ойль» этот факт имел далеко идущие последствия, так как патронировавшие ей Русско-Азиатский и другие банки лишились своих европейских клиентов и рынков. Ситуация складывалась явно в пользу концерна Нобеля.

Получив предложение некоторых столичных банков купить находящиеся у них «крупные количества» паев т-ва «Лнапозова с-я» и шер самой компании «Ойль», правление «Бр. Нобель», естественно, ответило согласием⁶⁸. Время для того, чтобы пустить в дело зарезервированное право осуществить новый выпуск акций, о чем говорилось раньше, наступило (в принципе этот вопрос считался решенным, но Э.Нобель, К.Хагелин и М.Белямин все же сочли нужным еще раз созвать общее собрание пайщиков и акционеров). Т-во «Бр. Нобель» приобрело от Русско-Азиатского, Международного и Сибирского торговых банков 100 тыс. паев т-ва «Г.М.Лианозова с-я» (номинальная цена – 100 руб. каждый), уплатив 16 млн. руб., и 800 тыс. шер «Ойля» за 11,2 млн. руб.⁶⁹ Тем самым т-во «Бр.

Нобель» обеспечило себе участие, равное 1/3 основного капитала «Лианозова с-вей» и Русской генеральной нефтяной корпорации (основной капитал последней составлял 23 млн. руб.). Вероятно, доля участия Нобеля в делах указанных предприятий была даже большей, так как 27 декабря 1916 г. т-во «Бр. Нобель» предложило тем же банкам сдать Азовско-Донскому банку акции «Г.М.Лианозова с-вей» и шеры Русской генеральной корпорации на сумму 27 млн. руб.⁷⁰

Из всего сказанного следует, что мнение известного революционного авторитета по истории нефтяных монополий В.С.Зива о «потере группой «Ойль» своей самостоятельности», о том, что т-во «Бр. Нобель» занимает уже доминирующее положение в делах «Ойля», заслуживает самого серьезного внимания⁷¹. Напомним также, что В.С.Зив усматривал прямую связь между «полным объединением обеих групп», т. е. Нобеля и «Ойль» и выделением в самостоятельную группу Русского т-ва «Нефть», расторгнувшего свою «личную унию» с Русской генеральной нефтяной компанией⁷². Но это было еще не самым главным выражением приключившейся с нею метаморфозы.

Сразу за рождеством, 3 января 1917 г. в Баку состоялось совещание управляющих семи фирм: «А.И.Манташев и К⁰» (С.М.Тер-Крикorian), «Арамазд» (Х.Б.Маргулов), «Бр. Мирзоевы и К⁰» (И.П.Маркаров), Московско-Кавказское т-во (И.П.Медведев), Русское нефтепромышленное о-во (Л.Б.Мелик Нубаров), «Г.М.Лианозова с-я» (Х.Н.Цитохцев) и Волжско-Бакинского о-ва (М.Я.Тер-Андреасян). Предметом совещания, судя по протоколу №1, был чисто производственный вопрос: выработка технических условий на изготовление заказываемых заводам винтовых труб для буровых скважин (были определены идентичные для всех участников толщина стенок труб, конусность и заточка соединений, длина муфт для труб и т. п.)⁷³. 16 января с участием управляющих тех же фирм состоялось второе совещание. На этот раз обсуждались меры по предотвращению конфликтов с рабочими «из-за неодинаковых условий вознаграждения у разных фирм». В качестве образца были приняты нормы и шкала заработной платы для различных категорий рабочих и служащих о-ва «А.И.Манташев и К⁰».

Образцы табелей этой фирмы были отпечатаны и сообщены, как гласит протокол, «каждой из **дружественных фирм**» с тем, чтобы по собранным сведениям выработать единые нормы и виды заработка для своих рабочих и служащих⁷⁴. Так впервые фирмы, участвующие в совещаниях, применили по отношению к самим себе понятие «дружественные фирмы» – самоназвание, указывающее, должно быть, на особый тип взаимоотношений или «родства» между ними.

23 и 25 января состоялось новое совещание, записи о котором были озаглавлены: «Протокол III/IV заседаний **Совещания главноуправляющих дружественных фирм**» (этот заголовок использован и во всех последующих протоколах)⁷⁵. На этот раз обсуждался конфликт с фирмами подрядного бурения, требовавшими значительного увеличения ставок по договорам. По предложению правления «дружественных фирм», решили унифицировать условия по образцу договоров т-ва «Бр. Нобель» и потребовать от подрядчиков «принятия для новых работ условий договоров Нобеля». Совещание постановило также ввести новую форму для буровых журналов «**по Нобелевскому образцу**» для всех скважин, начиная с 1 января 1917 г. Ниже мы увидим, что предпочтение «нобелевских, образцов» имело далеко не литературно-канцелярскую первооснову.

На девятом заседании Совещания, по предложению приехавшего из Петрограда директора о-ва «А.И. Манташев и К⁰» В.С.Завойко, главноуправляющие дружественных фирм постановили иметь единый технический отдел по проектированию, сооружениям, оборудованию и ремонту промышленных установок. Отдел этот организовывался при Волжско-Бакинском о-ве, но предполагалось сделать его «архитектурно-техническим для обслуживания всех дружественных фирм»⁷⁶. Здесь же главноуправляющие «дружественных фирм» согласовали меры по однообразному ведению материальной отчетности, с какой целью под руководством заведующего Волжско-Бакинского о-ва наметили выработать единые формы отчетности и номенклатуры в бухгалтерских документах.

В лице Совещания главноуправляющих дружественных фирм мы как бы наблюдаем за становлением единого органа

управления всей производственно-технической деятельностью и «рабочей» политикой совершенно определенной монополистической группы. Поскольку состав ее в течение 1917 и 1918 годов оставался неизменным⁷⁷, имеются все основания считать его устоявшимся и постоянным.

Для понимания характера и структуры группы «дружественных фирм» исключительный интерес представляют данные о ее связях с т-вом «Бр. Нобель». Причастность последнего к деятельности «дружественных фирм» поддается уяснению не сразу (протоколы Совещания их главноуправляющих за март месяц сохранились не полностью – отсутствуют № XI-XVI и XIX-XXVI). К тому же, правление Нобеля посредством ряда газет («Петроградский курьер», «Каспий») пыталось создать впечатление, будто «никакого соглашения не состоялось» и «симптома... сближения между двумя группами с противоположными интересами» не было⁷⁸.

7 апреля 1917 г. в помещении конторы т-ва «Лианозова с-я» состоялось заседание главноуправляющих «дружественных фирм» под председательством специально приехавшего в Баку К.В.Хагелина. Предметом обсуждения являлась программа промыслово-заводской деятельности и вывоза «дружественных фирм» на 1917 г. По докладу управляющего товарным отделом Волжско-Бакинского о-ва были определены все статьи предполагаемой добычи «дружественных фирм», план работы заводов т-ва «Лианозова с-я» и о-ва «Манташев и К⁰», а также сдача нефтепродуктов по существующим контрактам. Мазута и тяжелой нефти фирмы должны были иметь примерно 43,4 млн. п., легкой нефти (за вычетом «подлежащей сдаче Нобелю» 2,5 млн. п.) – 24 млн. п., переработка которых должна была дать: керосина 30% (7,2 млн. п.) и т. н. нефтяных остатков – 64% (15,4 млн. п.). С учетом этих данных была определена программа выработки для заводов, с точным указанием количества поставок от «дружественных фирм» и Т-ва «Бр. Нобель»⁷⁹. Так вот, при обсуждении главного круга производственных и коммерческих вопросов директивы давал К.В.Хагелин. Обратимся к тексту протокола. «Указывая на необходимость выработки и вывоза большего количества керосина в ны-

нешнюю навигацию, [Хагелин] считает необходимым использовать максимум мощности керосиновых заводов»⁸⁰. При этом была оглашена справка о том, что при правильном распределении сырья заводы могут переработать еще 6 млн. п. нефти. «Для осуществления этой цели К.В.Хагелин предложил производство масел сосредоточить исключительно на заводе Лианозова, а обе керосиновые батареи Манташева использовать для приготовления керосина и специального мазута, масляную же батарею Манташева использовать лишь для получения 200.000 п. гудрона, т. к. завод Лианозова... не имеет возможности непосредственно качать этот товар в шхуны. Недостающее для выполнения этого плана количество нефти будет предоставлено Т-вом Бр. Нобель».

Рекомендации Хагелина, судя по протоколу, не встретили каких-либо возражений, и в документы были внесены нужные поправки⁸¹.

Директор нобелевского концерна коснулся и вопроса о том, насколько нефтепроводы о-ва «Арамазд» приспособлены к осуществлению «постановленного порядка» – подачи нефти к заводам. Его заверили, что предполагаемые количества нефтепровод о-ва может свободно перекачивать «без ущерба своей клиентуре». Возник вопрос и относительно запасов кислоты и соды (для выработки 9 млн. п. керосина и 800 тыс. п. масел требовалось 63 тыс. п. кислоты и 38 тыс. п. соды, однако после получения заводами своих долей по разверстке Совета съезда нефтепромышленников доставало 42 тыс. п. кислоты и 35 тыс. п. соды). Т-во «Бр. Нобель», заявил Хагелин, обеспечит заводы необходимым количеством кислоты; что же касается другого сырья, то на т-во «Лианозова с-я» и о-во «Манташев и К⁰» возложили принять все меры к получению соды от Совета съезда⁸².

Практическое выполнение намеченной программы, однако, шло с перебоями. На 17-м заседании Совещания главноуправляющих «дружественных фирм» председательствующий К.В.Хагелин (от «Бр. Нобель» присутствовали еще Г.Л.Нобель и Ф.П.Гедман) указал на нерегулярное выполнение разверстки нефти между заводами и нарушение плана в отношении сорти-

ровки нефти (при смешивании различных сортов, заявил он, «заводы дружественных фирм, ни тот, ни другой, не могут выполнить своего плана работ и получить продукт надлежащих свойств и качеств»). По принятому постановлению, в целях лучшей сортировки и бесперебойной откачки нефти вся сеть промысловых и заводских нефтепроводов «дружественных фирм» подлежала проверке вплоть до соединения их под руководством технического представителя Волжско-Бакинского о-ва⁸³.

Участие т-ва «Бр. Нобель» в делах единого распорядительно-исполнительного органа «дружественных фирм» не ограничивалось производственно-технической и коммерческо-сбытовой сферой их деятельности. С самого начала Совещание главноуправляющих выполняло и функции органа рабочей политики, в работу которого весомую «лепту» вносила многоопытная и искушенная в таких делах монополия Нобеля. По предложению его представителя Хагелина была найдена формулировка, позволившая монополистам бесконечно затягивать переговоры по заключению коллективного договора и в то же время не допускать «по тактическим соображениям ломать действующую систему вознаграждения...»⁸⁴.

Таким образом, взаимоотношения группы «дружественных фирм» и т-ва «Бр. Нобель» никак не укладываются в рамки связей, обусловленных заурядными контрагентскими договорами. Новая фаза отношений между группами Нобеля и «Ойль», которая, как давно отмечается в историографии, выразилась в установлении «общности интересов», введении Э.Нобеля и К.Хагелина в руководящий состав «Ойля» и т. п., на наших глазах обретает реальные контуры и формы. Материалы Совещания главноуправляющих «дружественных фирм» воспроизводят редчайшую картину органической слитности и согласованного взаимодействия двух монополистических группировок. Конечно, т-во «Бр. Нобель» не было просто одной из «дружественных фирм». Участие представителей Нобеля в делах последней группы – очевидный факт, значение которого трудно переоценить в историографии нефтяных монополий. Однако характер и границы этого участия определялись

«общностью» интересов обеих групп к началу 1917 года, или, другими словами, доминирующее положение т-ва «Бр. Нобель» в делах «Ойля» соответствовало той степени потери этой группой своей самостоятельности, о которой писал В.С.Зив.

К середине 1917 г. организационные формы «унии» концерна Нобеля с «дружественными фирмами» приняли окончательный вид. Источник, содержащий сведения по данному вопросу, уникален, поэтому воспроизведем его содержание по возможности полно. 19, 20 и 22 мая 1917 г. в Петрограде состоялось совещание представителей правлений – точно следуем тексту протокола – фирм трех групп: «Ойль», Т-ва «Бр, Нобель» и Т-ва «Г.М.Лианозова с-я». На нем было принято постановление, в котором говорилось: «Для объединения деятельности дружественных фирм существующее ныне Совещание главноуправляющих Бакинских отделов этих фирм обратить в постоянный Комитет главноуправляющих под председательством кого-либо из находящихся в Баку членов Правлений дружественных фирм, а в случае отсутствия таковых – под председательством С.М.Тер-Крикоряна. Разрешению Комитета предоставить все вопросы, возникающие у каждой отдельной фирмы в связи с событиями переживаемого времени и общие всем дружественным фирмам. Решения Комитета главноуправляющих считать для всех дружественных фирм обязательными. Постановления Союза (Первого. – С.А.) нефтепромышленников считать обязательными для Комитета главноуправляющих»⁸⁵.

Комитету главноуправляющих, созданному на базе прежнего Совещания, передавалась важнейшая часть прерогативы административно-управленческого аппарата фирм, оказавшихся отныне под неограниченным диктатом этой новоиспеченной «дружественной» надстройки. Даже право сохранять оклады за лицами «технического персонала», насильственно удаленными от управления заводами и промыслами по требованию рабочих (обычно это были реакционнейшие представители высшей администрации фирм), было передано Комитету главноуправляющих⁸⁶. Постановление шло еще дальше, предусматривая «освобождение» представителсй высшей адми-

нистрации фирм от какого бы то не было контакта или объяснения с рабочими по поводу претензий последних, причем форма такого отстранения подлежала определению опять-таки Комитета главноуправляющих. Стремление к полному обезличению управления «дружественными фирмами» путем утверждения единой власти Комитета вызвало, однако, болезненную реакцию на первом заседании Комитета главноуправляющих с участием Г.Л.Нобеля. Комитет, то бишь сами главноуправляющие, вынесли контрпостановление в том смысле, что в руках управляющего необходимо сосредоточение руководства «всеми сторонами промысловой жизни»⁸⁷. К сожалению, невозможно точно сказать, как была воспринята в Петрограде такая реакция, но на статусе Комитета главноуправляющих она вряд ли сказалась.

Комитет главноуправляющих становился и важным звеном в осуществлении антирабочей политики, проводившейся специальным органом монополистической буржуазии – Первым союзом нефтепромышленников⁸⁸. Все вопросы, связанные с рабочим движением, и все требования рабочих представлялись через Комитет Первому союзу нефтепромышленников, за исключением тех из них, «кои по своей сущности» не подлежали рассмотрению Союза и относились к компетенции Комитета.

Из всего сказанного следует, что структура «Ойль» подверглась коренной трансформации. После выделения из него Русского т-ва «Нефть», оставшиеся предприятия сгруппировались вокруг двух номинальных «концернов», которые, однако, составляли единый комплекс-комбинат и в совокупности именовались «дружественными фирмами», в делах которых, в свою очередь, принимало активное участие т-во «Бр. Нобель».

Что представляло собой двуединое ядро группы по своим экономическим возможностям, показывает документ, озаглавленный «Поступления нефти в заводской район в 1917 г. за вычетом топлива, утечки и отчислений и др. потерь из валовой добычи»⁸⁹:

№	Наименование	Год основания	Основной капитал (млн.руб.)	Добыча (тыс.п.)
А. Лианозовская группа				
1.	Т-во «Лианозова с-я»*	1907	30,0	10.746
2.	«Арамазд» (79% добычи)	1899	4,0	5.641
3.	Т-во Бр. Мирзоевых (86% добычи)	1889	3,2	15.705
4.	Апшеронское о-во (92% добычи)**	1900	2,7	2.408
5.	Русское нефтяное о-во*** (69% добычи, из коих принадлежало группе 1/3)	1896	0,7	1.800
	Итого		40,6	36.300
В. Манташевская группа				
1.	О-во «Манташев и К°» (70% добычи)	1889	28,0	16.251
2.	Московско-Кавказское т-во**** (66% добычи)	1903	6,0	4.714
	Итого:		34,0	20.965
	Всего по двум группам [Волжско-Бакинское о-во*****]	1916	84,6	57,265
			1,0	-

* Сокращенно «Тонелис» (это не есть другое предприятие – см. МКИПР. 1914-1917. Стр. 548).

** Незначительность отчислений от всей валовой добычи у этого о-ва объясняется тем, что нефтеносный участок в 10 дес. арендовался не у казны, а у Торгового дома «Бенкендорф и К°».

*** Сокращенно «Руно».

**** Сокращенно «Москвато».

***** Сокращенно «Вобато». Это о-во добавлено нами для полноты картины, т. к. оно являлось центральным торгово-сбытовым и техническим предприятием «дружественных фирм».

Первое, что бросается в глаза, – заметное уменьшение числа фирм, входивших в состав Русской генеральной нефтяной компании со времени (1912 г.) ее основания в Лондоне⁹⁰. Объяснялось это не только тем, что часть этих фирм «увела» за собой Русское т-во «Нефть», но и глубинным процессом полного слияния с головными фирмами (в данном случае – о-вом «Манташев и К°») таких предприятий, как Нафталанское о-во (добыча за 1915 г. – 3,6 млн. п.) и о-во «Шихово» (2,5 млн. п. за тот же год). К моменту составления приведенной выше таблицы на стадии полного поглощения, на этот раз со стороны т-ва «Лианозова с-я», находилось и Апшеронское о-во (не случайно, что в составе Совещания, а позже и Комитета главноуправляющих «дружественных фирм» эта фирма не представлена в качестве самостоятельной единицы)⁹¹.

По своим производственным возможностям «дружественные фирмы» в Баку представляли солидную силу. Планируемое им количество добычи только на время навигации составляло к реальной добыче старых бакинских площадей за те же месяцы 22,3%⁹².

Вместе с тем, приходится констатировать, что история «дружественных фирм» имеет и свои белые пятна. В частности, из разобранного нами документа не ясна «судьба» одного из крупнейших предприятий, группы «Ойль» – Каспийского т-ва⁹³. Остается невыясненным и статус других фирм этой группы, оперировавших вне Бакинского района.

Нуждается в пояснениях и место Волжско-Бакинского о-ва в системе «дружественных фирм». Оно было учреждено С.Г.Лианозовым (в состав правления еще входили: В.С.Завойко, П.П.Батолин, Н.П.Кочановский, В.Н.Троцкий-Сеню-

тович) в качестве «нефтяного торгового синдиката», что вызвало оживленные толки на нефтяном рынке⁹⁴. В прессе отмечалось, что на первое время к о-ву переходят торговые организации «многочисленных нефтепромышленных предприятий, объединяемых т-вом «Нефть» и о-вом «Русская генеральная нефтяная компания»⁹⁵, но на самом деле оно объединило торговые организации фирм только последней компании. Правление Волжско-Бакинского о-ва выступало как бы в роли центра, корректирующего всю производственную и коммерческую программу деятельности «дружественных фирм». Так, сметные показатели по протоколу упоминавшегося заседания от 7 апреля (с участием К.В.Хагелина) частично были изменены правлением Волжско-Бакинского о-ва по его собственным расчетам⁹⁶. Важно следующее: основанием для пересчетов служили договора между «дружественными фирмами», т-вом «Бр. Нобель» и Волжско-Бакинским о-вом в качестве контрагентов, так и с многочисленными клиентами, исполнение которых, по-видимому, контролировалось правлением общества⁹⁷.

Выполняя роль центральной торгово-сбытовой конторы «дружественных фирм», Волжско-Бакинское о-во вступило в такие же тесные отношения с т-вом «Бр. Нобель», какие имели с последним сами эти фирмы. В марте 1917 г. правление «Вобато» сообщило своим указанным контрагентам «для руководства», что весь вывоз нефтепродуктов из Баку для него и по его обязательствам в навигацию текущего года будет производить т-во «Бр. Нобель» на основе специального соглашения между этим т-вом и Волжско-Бакинским о-вом⁹⁸.

По этому соглашению контрагенты о-ва продукты сдавали непосредственно т-ву «Бр. Нобель». Учет поставок каждого из контрагентов, оплата счетов за принятые товариществом на перевозку продукты возлагался на Бакинское отделение «Вобато» по ежемесячным грузовым отчетам. В течение навигации т-во «Бр. Нобель» должно было вывезти из Баку для «Вобато» и по его обязательствам более 36 млн. п. нефтепродуктов. Из них 5.265 тыс. п. мазута подлежало отпуску из собственных складов Волжско-Бакинского о-ва, 15 млн. п. обязан был поставить «Лианозова с-я», 13 млн. п. –

«Манташев и К⁰», причем все указанные количества мазута являлись собственным товаром «Вобато»⁹⁹. Это же общество являлось и главным снабженческим аппаратом «дружественных фирм» вплоть до обеспечения их необходимым запасом дров¹⁰⁰. О роли «Вобато» в инженерно-техническом плане говорилось выше.

Таким образом, Волжско-Бакинское общество придавало сообществу «дружественных фирм» особый колорит. По своим основным функциям оно напоминает известный синдикат в металлургической промышленности «Продамет», но сходство это лишь внешнее. Как легальный торгово-транспортный синдикат, «Вобато» не имело самостоятельного статуса, а выполняло подсобную, служебную миссию в интересах не только «дружественных фирм», но, в известных пределах, и стоявшего за ними т-ва «Бр. Нобель»; оно возникло из потребностей свершившегося факта новой перестановки и перегруппировки ряда ведущих нефтепромышленных фирм, причем к моменту создания синдиката со специальным назначением эти фирмы достигли уже высшей ступени монополизации.

К началу империалистической войны в облике группы «Ойль», пожалуй, наиболее рельефно проявлялись признаки отраслевой монополии – треста, так как головное предприятие – Русская генеральная нефтяная корпорация выступала как холдинг-компания, державшая в своем портфеле крупные пакеты акций объединяемых предприятий¹⁰¹. Поскольку содержание этих пакетов имело контрольную силу, головная компания держала в своих руках нити управления деятельностью всех предприятий. Однако за какие-нибудь 3-4 года сложная и многоступенчатая структура группы¹⁰² не устоялась окончательно, не все ее составные элементы (т-во «Нефть», например) выкристаллизовались в единое целое. Нам кажется, что к 1916 г. «Ойль» не успел обрести атрибуты классического треста.

Как было изложено, воспользовавшись «обстоятельствами чрезвычайного времени»¹⁰³, т-во «Бр. Нобель» сумело проникнуть в конкурирующий с ним трест, – как в состав головной компании (собственно «Ойль»), так и в «Лианозовский концерн», прежде составлявший, наряду с т-вом «Нефть» и о-

вом «Манташев и К^о», ядро всего объединения. Именно с этим фактом следует ставить в связь, во-первых, выделение т-ва «Нефть» в самостоятельную группу (банки, находившиеся в оппозиции к Нобелю, в том числе и французский «Луи Дрейфус и К^о», теперь открыто делали ставку на эту новую группу) и, во-вторых, заметное изменение положения группы «Ойль». Последняя в начале 1917 г. выступала уже как часть могущественного производственно-сбытового комбината, каким был концерн «Бр. Нобель». Это новое состояние группы «Ойль» обозначалось необычайно емкой по своей семантике формулой «дружественные фирмы», в системе руководства которыми занял свое место и их новый «сюзерен» – все тот же Нобель¹⁰⁴.

В монополизации нефтяной промышленности произошел важный сдвиг, выразившийся в укрупнении ведущей нефтяной монополии «Бр. Нобель», хотя это вовсе не означает (в этом мы полностью согласны с М.Я.Гефтером), что дело шло к образованию единой нефтяной монополии в России¹⁰⁵. Да и вряд ли правомерно предположение, что на какой-то точке концентрации и централизации капитала непременно должна утвердиться одна всеохватывающая монополия. Возвышение т-ва «Нефть» в этом отношении более чем показательно.

Литература

1. ЦГИА СССР, ф. 630, оп. 2, д. 300, л. 43 об.; д. 301, лл. разн.; Монополистический капитал в нефтяной промышленности России (далее – МКНПР). 1914-1917. Документы и материалы. Л., 1973. Док. 21, 23.

2. Правление о-ва «А.И.Манташев и К^о» свое стремление к участию в делах ряда фирм прямо связывало с необходимостью, в силу требований современной техники, «быть в курсе деятельности других обществ» Нефтяное дело (далее – НД), 1916, №8, стр. 6).

3. МКНПР. 1883-1914. Стр. 730, прим. №242¹.

4. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. Ч. I. М.; Л., 1957. Док. 19 и 22.

5. МКНПР. 1883-1914. Стр. 739, прим. №282¹.

6. Экономическое положение России... ч. I. Стр. 575, прим. №20¹.

7. Там же.

8. МКНПР. 1914-1917. Стр. 339, док. 179.

9. Экономическое положение России... ч. I. Док. 20.

10. Я.И.Лившин. Монополии в экономике России. М., 1961. Стр. 56. Такая неточность оказалась возможной вследствие того, что Я.И.Лившин вместо номинальной цены акций включает в подсчеты выпускную цену – 1025 руб. за акцию. Номинальная цена нового выпуска акций Нобеля составляла 250 руб. каждая (см. НД. 1916. №24. Стр. 40).

11. А.А.Фурсенко. Можно ли считать компанию Нобеля русским концерном? // «Исследования по социально-политической истории России». Л., 1971. Стр. 357.

12. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 28, д. 1489, л. 9.

13. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 28, д. 1489, л. 11. Товарищество произвело основательную «чистку» состава своей администрации. Циркуляром правления от 11 ноября, разосланным заведывающим всеми районами «Бр. Нобель», подданные воюющих с Россией держав, объявлялись не состоящими на службе фирмы (ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 2, д. 2666, л. 55а).

14. А.А.Фурсенко. Можно ли считать компанию Нобеля русским концерном? Стр. 357.

15. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 28, д. 1489, лл. 22-25.

16. См. П.В.Волобуев. Из истории монополизации нефтяной промышленности дореволюционной России (1903-1914 гг.). Исторические записки. Т. 52. Стр. 109-110; И.Ф.Гиндин, Л.Е.Шепелев. Банковские монополии в России. Исторические записки. Т. 66. Стр. 41.

17. Гиндин и Шепелев (указ. соч., стр. 4), в частности, отмечают, что интересы Русского для внешней торговли, Торгово-промышленного и Сибирского банков не совпадали с интересами Русско-Азиатского банка, организатора оппозиции к политике концерна на его общих собраниях; в то же время Международный банк, согласившийся на введение своего представителя А.И.Вышнеградского в Совет «Бр. Нобель», перестал действовать заодно с Русско-Азиатским.

18. МКНПР. 1914-1917. Стр. 16-17, док. 6.

19. Там же, док. 98, 134, 135.
20. К такому выводу пришел и А.А.Фурсенко при анализе отношений концерна с немецкими банками (см. А.А.Фурсенко. Можно ли считать компанию Нобеля русским концерном? Стр. 358).
- 21-23. В.Зив. Концентрация в области нефтяной промышленности // «Вестник финансов, промышленности и торговли». 1916. №6. Мы пользовались сокращенным изложением статьи по журналу «Нефтяное дело». 1916. №8. Стр. 3-7.
24. МКНПР. 1883-1914. Док. 324. К группе т-ва «Бр. Нобель» в таблице отнесены следующие фирмы (без головной компании): Челекено-Дагестанское о-во, «Эмба», «Чимион» и Русское нефтяное о-во. В новейшей документальной публикации к этим фирмам добавлены: пароходное и торговое о-во «Кама», Восточно-Азиатское нефтепромышленное о-во и о-во «Колхнда», но исключено, хотя и с оговоркой, Русское нефтяное о-во (МКНПР. 1914-1917. Стр. 466).
25. См. МКНПР. 1883-1914. Стр. 746.
26. Протоколы заседаний с 1 июля по 7 ноября 1913 г., начиная с №1, см.: ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 1681; с 8 января 1914 по 29 марта 1919 г. – там же, оп. 2, д. 3682. Некоторые недостающие номера за 1917 г. – там же, оп. 1, д. 2025. Легенда архивных единиц хранения («Протоколы совещания Бинагадинского нефтепромышленного о-ва») не совсем покрывает содержание документов.
27. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 1681, л. 1-2:
28. Там же, л. 2 об.
29. Там же, оп. 2, д. 3682, л. 144.
30. Фактически здесь речь идет о зоне всего Бакинского нагорья, опоясывающего город с юго-запада на север с охватом территории селений Эйбат, Шубаны, Кейраки (Баладжары), Хурдалан, Бинагады и Фатмаи.
31. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 1681, л. 2 об.
32. В протоколах нередко условия контрактов полностью не указывались, а лишь устанавливалось обязательство сдать «всю добываемую и покупаемую нефть» или совсем туманно – «по объему».
33. См. Краткий очерк состояния нефтяной промышленности в 1916 году. Баку, 1916. Стр. I; МКНПР. 1914-1917. Стр. 93.
34. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 1681, лл. 22-24.
35. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 2, д. 3682, лл. 62, 69.
36. Там же, лл. 10, 42. С апреля 1914 г. контрагенты обратились в свои правления за разрешением применять вообще «где это будет нужно, боевого тарифа, вплоть до назначения средней биржевой без

всякой скидки, каковая мера... скорее приведет к цели, т. е. к устранению конкурирующих нефтепроводов» (там же, л. 48 с об.).

37. А.Б.Гулиев предлагал конторе Нобеля поставку нефти равными ежемесячными партиями 1,2 млн. пуд. в 1914 и по 3 млн. пуд. – в 1915 и 1916 гг., но со скидкой минус 1/2 коп. Правление Нобеля по этому поводу из Петрограда телеграфно ответило: «Предложение Гулиева отклоните» (там же, оп. 1, д. 1782, лл. 89-92).

38. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 2, д. 3682, лл. 70, 93, 100-101.

39. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 1681, л. 12 с об.

40. Там же.

41. См.: МКНПР. 1883-1914. Стр. 568 (Докладная-записка Н.С.Добровольского).

42. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 1681, л. 12 с об.

43. Нам кажется, что сообщение «Финансовой газеты» о приобретении к февралю 1917 г. большинства акций Бинагадинского о-ва фирмой «Петроль» (см. МКНПР. 1914-1917. Стр. 510) нуждается в тщательной проверке.

44. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 2, д. 3811, л. 2-3.

45. Б.Х.Джсваншир позже в мусаватском правительстве занимал пост министра внутренних дел и торговли и промышленности (о нем см. А.И.Микоян. Дорогой борьбы. М., 1971. Стр. 207-208). Еще 25 акциями о-ва «Рapid» владел Ф.Х.Хойский, будущий премьер мусаватской республики. Факты о связях названных лиц с монополией Нобеля, думается, представляют интерес для изучения социальной базы правительства первой Азербайджанской Республики.

46. ЦГИА Азерб., ССР, ф. 798, оп. 1, д. 2082, лл. 1-26 (Протоколы заседаний о-ва «Рapid», 11 января – 5 декабря 1917 г.).

47. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 509, оп. I, д. 264, лл. 1-51.

48. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 2009, л. 82; д. 1938, лл. 48-49, 52-53.

49. Там же, д. 2082, лл. 1-26.

50. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 1920, л. 6. Постройка центрального завода была отложена до окончания войны, а его функции выполнял Механический завод Нобеля в Черном городе, на котором было занято около 1000 рабочих и служащих.

51. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 1938, лл. 33-34.

52. Текст договора см. там же, оп. 2, д. 2682, лл. 5-10, 1-4. Впервые договор был заключен 1 января 1909 г., также на пятилетний срок. В декабре 1914 г. т-во «Тер-Абрамов и К⁰», преобразовалось в «Т/Д Бр. Г. и Н.Тер-Абрамовы», однако на своих бланках, как и в прежние годы, предприятие именовалось: «Единственные

представители Т-ва нефтяного производства Бр. Нобель в Закавказском районе» (там же, ф. 415, оп. 1, д. 1, лл. 27, 28, 70).

53. См. 30 лет деятельности Товарищества нефтяного производства Братьев Нобель. 1879-1909. Б/м, б/г, стр. 291 и карты о расположении складов по России. Т-во «Бр. Нобель» владело резервуарами на 57,2 млн. п., что составляло к резервуарной емкости в России, включая и «главных потребителей» (железные дороги и др.), 20%. Если взять только частные резервуары, то доля товарищества превышала 38%, в то время как о-ву «Мазут» принадлежало 15%, о-ву «Океан» – 8,8, Восточному о-ву – 2, Ш.Асадуллаеву – 1,2 и Каспийскому т-ву – 0,8% (там же, стр. 297-298; В.И.Фролов. Экономика нефтяного хозяйства. М.: Л. 1928. Стр. 356).

54. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 1256, л. 1-2; д. 1284, лл. 9-14.

55. Т-ву «Бр. Нобель» в синдикате принадлежало 44% продажи серной кислоты в Бакинском районе, Г.А.Дюкену – 27%. С.Л.Шифрину – 20% и т-ву «С.М.Шибает и К⁰» – 9% (МКНПР. 1883-1914, прим. №189¹). Сведений о деятельности синдиката после истечения договорного срока (январь 1912 г.) к выходу упомянутого сборника документов обнаружено не было. Однако синдикат продолжал действовать: как в 1913, так и в годы войны поставки серного колчедана бакинским заводам производились через контору синдиката «М.Л.Бондаревский. Представительство по продаже серной кислоты химических заводов: Т-ва «Бр. Нобель», Г.А.Дюкен (завод Русского т-ва «Нефть» в Баку и завод «Алагир» во Владикавказе), С.Л.Шифрин и администрации по делам «С.М.Шибает и К⁰» (ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 1609, лл. 7, 19, 26, 43, 75, 89, 95 и др.).

56. Акционерно-пасевые предприятия в России / Под ред. В.В.Лаврова. Б/м., 1917. Стр. 601.

57. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 1862, лл. 10, 14; д. 1844, лл. 4-6, 54-56.

58. Эта зависимость предопределялась не только договорами и выдаваемым по ним авансом. Концерн гарантировал выделение названным предприятиям составов для отправки руды по железной дороге, добиваясь распространения на их рабочих отсрочек по мобилизации. Для них т-во «Бр. Нобель» являлось не просто заказчиком, а всесильным патроном – контрагентом военного ведомства и работавших на него заводов. Без поддержки «Бр. Нобель» эти предприятия не продержались бы и один сезон. Владелица Чирагидзорского рудника, например, управляющему Нобеля писала, что если у них отберут ратников II разряда, «то мы разоримся совершенно... прошу

в ходатайстве [на имя военных властей] указать, что наш рудник давно работает только для Вас... что со дня объявления войны был совершенно остановлен и рабочие рассчитаны по случаю неподачи вагонов Закавказской железной дорогой, что... Ваша кислота реквизирована казною...» (Н.С.Бекзадова – М.М.Шумахеру 28 сентября 1915 г. – там же, д. 1844, л. 95-97). Таким образом, намечается перспективное направление в разработке истории нефтяных монополий – изучение их воздействия на экономику Закавказья. Поиски в этом направлении тем более необходимы, что в недавнем прошлом капиталистический Баку и остальной Азербайджан рассматривались как изолированные друг от друга явления.

59. Новейшие данные о составе концерна побуждают с доверием относиться к сообщению журнала «Нефтяное дело» о том, что к началу 1917 г. вокруг т-ва «Бр. Нобель» группируется 22 «крупнейших» нефтепромышленных и пароходных предприятий и близки к нему еще три (НД. 1917. №4. Стр. 24).

60. Основными территориально-производственными единицами в системе концерна являлись Бакинский, Грозненский и Майкопский районы. Операции же совершались в масштабе всей империи, территория которой была районирована самим т-вом «Бр. Нобель». Достаточно сказать, что Харьковский район товарищества включал в себя 46 городов и населенных пунктов, в 26 из них имелись его склады и торговые пункты; в Ростовском районе т-ва было 26 городов и населенных пунктов, в 20 из них существовали склады и пункты. Имелся и особый «Персидский район» т-ва со своим аппаратом управления, подчинявшимся Бакинской конторе.

61. МКНПР. 1914-1917. Стр. 468, прим. №6¹.

62. НД. 1916. №12. Стр. 35-36; 1917, №11-12, стр. 35.

63. См. МКНПР. 1883-1914. Стр. 730-732, прим. №242¹, а также уже упоминавшиеся исследования П.В.Волобуева, Б.Ю.Ахундова, А.А.Фурсенко и Я.И.Лившина.

64. См. МКНПР. 1883-1914. Док. 323.

65. В сводке о средней дивидендности нефтепромышленных предприятий за 1914 г. ни одна из фирм «Ойль», в отличие от группы Нобеля, не добилась увеличения или хотя бы сохранения существующей нормы дивидендов. Наоборот, у Каспийского т-ва она понизилась с 20 до 11%, у Московско-Кавказского т-ва – с 34 до 13%, у «Бр. Мирзосых» – с 60 до 17%, «И.Н.Тер-Акопова» – с 14 до 6%. Что же касается ведущих фирм группы («Лианозова с-я», «Манташев и К⁰», т-во «Нефть»), то они вообще не выдали дивидендов. Средняя норма

дивидендов по всей группе «Ойль» за 1914 г. составила 5,9% против 18,4% в 1913 и 17,2% в 1912 гг. (НД. 1915. №15. Стр. 38-39).

66. НД. 1917. №3. Стр. 37-38.

67. Там же. Большую активность, напротив, проявляли французские владельцы нефтяных бумаг, пытавшиеся приобрести новые акции посредством «старых финансовых друзей» в России. Однако и французы высказывали недовольство «против лихорадочного стремления крупных русских... предприятий, в которых... заинтересованы французские капиталисты, к увеличению своих основных капиталов» (там же, №4, стр. 25).

68. МКНПР. 1914-1917. Стр. 142. Док. 77.

69. Экономическое положение России... Ч. 1. Док. 22. Далеко не последнюю роль в этой сделке могла сыграть огромная задолженность «Ойль» Русско-Азиатскому банку по онколю (ссуда под обеспечение акциями), достигавшая 23.893,5 тыс. руб. Еще 9.529 тыс. руб. «Ойль» задолжал по онколю Международному банку (П.В.Воллобуев. Из истории монополизации, стр. 109). Как бы там не было, Русско-Азиатский, Международный и Сибирский торговый банки, продав Нобелю контрольные пакеты ценных бумаг «Лианозова с-вей» и «Ойля», заработали на этой операции более 4,5 млн. руб. (сумма была уплачена Нобелем). Вознаграждение посредничавшему в сделке Азовско-Донскому банку составило 10% из указанной суммы (МКНПР. 1914-1917. Док. 179). Таким образом, на всю сделку т-во «Бр. Нобель» израсходовало не менее 31,5 млн. руб. – сумму, превышавшую номинальную стоимость нового выпуска акций т-ва более чем в два раза. Столь значительные расходы компенсировались тем, что ценные бумаги Нобеля котировались в России исключительно высоко: официальный курс акции при номинальной цене в 250 руб. в 1914 г. равнялся 785 руб., а в 1917 г. – 1650 руб. (см. Л.Е.Шепелев. Акционерные компании в России, стр. 303).

70. Экономическое положение России..., ч. I, стр. 575, прим. №22¹.

71. МКНПР. 1914-1917. Док. 144. Свое суждение В.С.Зив строил на докладе Русского т-ва «Нефть», в котором говорилось, что контрольный пакет акций «Ойля» летом 1916 г. приобрело т-во «Бр. Нобель» (см. там же, стр. 495, прим. №144¹).

72. МКНПР. 1914-1917. Стр. 268.

73. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 5, д. 6, л. 3 (далее – Протоколы дружественных фирм). Архивная единица хранения, в которой собран комплект протоколов Совещания (Комитета) главных управляющих «дружественных фирм», ошибочно озаглавлена: «Про-

токолы Совещаний представителей нефтепромышленных фирм по вопросу снабжения Сураханских промыслов шолларской водой».

74. Протокол дружественных фирм, 16 января 1917 г. (л. 5-6).

75. Там же, 23/25 января 1917 г. (лл. 7-8).

76. Протокол дружественных фирм, 17 марта 1917 г. (лл. 21-25)

77. Протоколы дружественных фирм за 1918 год см. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 2224.

78. МКНПР. 1914-1917. Док. 28.

79. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 620, оп. 1, д. 6, лл. 7-11.

80. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 620, оп. 1, д. 6, лл. 9-10.

81. «Схема вывоза нефтяных продуктов в навигацию 1917 г. в тыс. п.» (там же, л. 12) предусматривала, в частности, следующую разверстку между поставщиками («дружественные фирмы») и экспортерами:

	Т-ву «Бр. Нобель»				О-ву «Океан»			
	Мазут	Керосин	Спец. мазут	Масла маш.	Нефть	керосин	Масла	Гудрон
Лианозов	6.000	3.571	–	400	2.500	700	200	–
Манганшев	14.000	–	2.000	–	–	1200	–	200
Волжско-Бак. о-во	5.500	–	–	–	–	–	–	–
«Арамазд»	500	–	–	–	–	–	–	–
Вега	1.500	–	–	–	–	–	–	–

Не трудно заметить, что поставка машинного масла почти целиком была возложена на завод Лианозова, а специального мазута и гудрона, как того предлагал Хагелин, – только на завод Манганшева.

82. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 620, оп. 1, д. 6, л. 10. Через 3 недели выяснилась невозможность получения каустической соды от Совета съезда и было решено приобрести через Волжско-Бакинское о-во 35 тыс. п. кальцинированной соды (ф. 798, оп. 5, д. 6, л. 41).

83. Протокол дружественных фирм, 28 апреля 1917 г. (л. 40). Сомнения Хагелина в отношении «дружественного торгового нефтепровода о-ва «Арамазд» подтвердились; на данном заседании было признано желательным, чтобы этот нефтепровод «давал предпочте-

ние удовлетворенно нужд дружественных фирм перед частными, конечно, при условии такой же оплаты как по частным договорам».

84. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 620, оп. 1, д. 6, лл. 37-42. Хагелин добился принятия постановления, по которому многочисленные требования рабочих по проекту коллективного договора отвергались, но взамен делалась «единовременная выдача» в полуторном размере военного пособия (о системе оплаты труда в Баку – см. гл. IV).

85. Протокол Комитета главноуправляющих дружественных фирм, 16 июня 1917 г. (лл. 65-64). В свете новых источников необходимо пересмотреть нашу прежнюю точку зрения относительно «дружественных фирм» и их Комитета главноуправляющих (см. МКНПР. 1914-1917. Стр. 508, прим. №208³). В действительности, этот Комитет не имел прямого отношения к Совещанию представителей Бакинских нефтепромышленных фирм (см. гл. III).

86. С возражением против этого пункта в Комитете выступил представитель Русского нефтепромышленного о-ва, заявивший, что право вознаграждения служащих должно принадлежать «исключительно данной фирме». Однако Комитет, выразив одобрение постановлению Петроградского совещания, остался непреклонным: «данное постановление является обязательным к исполнению для всех дружественных фирм, и представители фирм должны подчиняться этому решению» (там же, лл. 62-61).

87. Выдвигалась та мотивировка, что отстранение управляющих и заведующих от объяснений с рабочими вызовет падение «авторитета их у рабочих» и еще больше осложнит положение, т. к., дескать, «неспокойное настроение рабочих во многих случаях объясняется... отчужденностью администрации от рабочих» (там же, лл. 63-62),

88. О Первом союзе нефтепромышленников см. МКНПР. 1914-1917. Стр. 508, прим. №208¹.

89. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 620, оп. 1, д. 5, л. 19. Документ представляет сводную смету предполагаемой добычи нефти за время навигации (7 месяцев), которая была одобрена правлениями «дружественных фирм» (см. там же, лл. 15-17). Номера фирм, названия и расположение групп сохранены точно как в оригинале. Данные об основании фирм и основном капитале добавлены нами (см. Акционерно-паевые предприятия России. Под ред. В.В.Лаврова. Б/м, 1917. Стр. 283-314; МКНПР. 1914-1917. Стр. 540-549). Примечания ниже – автора.

90. См. МКНПР. 1883-1914. Док. 324.

91. Решение о ликвидации Апшеронского о-ва состоялось 30 декабря 1916 г. на чрезвычайном собрании по требованию т-ва «Лианозова с-я», обладателя свыше 75% акций о-ва. Причиной ликвидации было превышение расходов над доходами, из-за чего сумма долгов Апшеронского о-ва от «Лианозова с-вей» возросла до 1.370.707 руб. при 8% годовых и самостоятельное существование фирмы было признано лишеным смысла (ЦГИА Азерб. ССР, ф. 577, оп. 1, д. 403, лл. 2-6. Протокол чрезвычайного общего собрания Апшеронского о-ва).

92. Все фирмы, объединяемые группой «Ойль» (включая и примыкающих), в 1915 г. произвели 124,3 млн. нефти, что составляет к общероссийской добыче за тот же год около 22% (см. МКНПР. 1883-1914. Док. 324).

93. Принадлежность Каспийского т-ва к группе «Нефть», о чем пишется в указателе сборника МКНПР. 1914-1917 (стр. 542), не подкреплена документами.

94. «Нефтяное дело». 1916. №15-16. Стр. 40.

95. Там же.

96. Отпуск керосина, например, был определен в 8,536 тыс. п. но по существующим договорам следовало поставить (включая сюда и развертку для Закавказской железной дороги, долг «Тонелиса» т-ву «Бр. Нобель», а также вывоз через т-во «Бр. Нобель», «Вобато» и «Океан») 10,7 млн. п. Было уточнено и количество нефти, подлежащей поступлению на заводы и т. д. (ЦГИА Азерб. ССР, ф. 620, оп. 1, д. 6, лл. 15-17).

97. Осуществление всяких операций и поставок между «родственными» предприятиями по договору было обычной нормой. Расчеты даже между т-вом «Лианозова с-я» и Апшеронским о-вом, фактически купленным первым и задолжавшим у него большую сумму, производились на основе специального договора, по которому Апшеронское о-во всю свою добычу полностью сдавало своему «сюзерену» по среднебиржевой цене минус 4 коп. (ЦГИА Азерб. ССР, ф. 577, оп. 1, д. 403, л. 4-6) Делалось это не только ради технического удобства, но и в силу того, что подконтрольные предприятия официально числились как самостоятельные.

98. ЦГИА Азерб. ССР, ф. 620, оп. 1, д. 5, л. 11-12,

99. Там же, лл. 18, 21.

100. См. торговое письмо «Вобато» лесопромышленному о-ву «Хачмаз» от 4 января 1917 г. о годовой поставке 200-300 куб. саженей дров для нужд промыслов, заводов, наливных станций и городских учреждений семи «дружественных фирм» (там же, ф. 531, оп. 1, д. 91, л. 2).

101. Русская генеральная нефтяная корпорация («Ойль») проявляет некоторое сходство с американскими трестами времен до второй мировой войны, являвшимися преимущественно холдинг-компаниями, державшими в своих руках контрольные пакеты акций промышленных предприятий и тем самым осуществлявшими финансовый контроль над ними (см. С.А.Далин. США: послевоенный государственно-монополистический капитализм. М.: 1972. Стр. 47).

102. П.В.Волобуев. Указ. соч., стр. 104; МКНПР. 1883-1914. Стр. 731, прим. 242¹.

103. МКНПР. 1914-1917. Стр. 268.

104. Твердого мнения по этому вопросу в историографии не имелось. Борьба за господство между группой Нобеля и «Ойль», писал один из исследователей, «превратившаяся затем в борьбу между банками (Международный, Русско-Азиатский и Азовско-Донской банки), завершилась победой первых двух» (Н.И.Шемякин. О некоторых экономических предпосылках Великой Октябрьской социалистической революции. Стр. 50).

Более близкими к истине оказались И.Ф.Гиндии и Л.Е.Шепелев, заметившие, что борьба эта в годы войны привела «если не к победе Нобеля, то к выгодному для него компромиссу» (см. их «Банковские монополии в России...», стр. 41).

105. М.Я.Гефтер. Топливо-нефтяной голод в России и экономическая политика третьионьской монархии. Исторические записки. Т. 83. Стр. 82.

*Нефтяные монополии в Азербайджане
в период первой мировой войны.
Баку: Издание АГУ, 1974. С. 55-100.*

**PROFESSOR
SÜLEYMAN ƏLİYARLI
HAQQINDA
YAZILANLARDAN**

Bəxtiyar Vahabzadə
Xalq şairi

TARİXÇİ DOSTUM

Mən Süleyman Əliyarlını 60-cı illərdən vətəndaş bir alim, əsl türk oğlu kimi tanıyıram. O vaxtdan bu günə qədər mənim ona olan sevgim ildən-ilə artır və onun mənə məlum olmayan keyfiyyətlərini öyrəndikcə qarşılıqlı sevgimiz ürək dostluğuna və könül sirdaşlığına çevrilir.

Nədir məni bu özü bütöv, sözü bütöv səmimi insana bağlayan cəhətlər?

İlk növbədə mənim düşüncələrimlə üst-üstə düşən onun əqidəsi, amalı və eyni anamız olan vətənə və millətə sədaqəti, böyük və qərəzsiz sevgisi. Mən əqidə və amala söykənməyən dostluğun əbədiliyinə inanmıram. Buna görə də dost dediyim adamlarla dostluğum yalnız və yalnız fikir və əqidə dostluğundan su içir.

Süleyman 60-70-ci illərdə dissident düşüncəli bir neçə ziyamızdan biri idi. O zamanın, xüsusilə kommunist rejimi "milli" siyasətinin ağrıları bu ziyalılar (Xudu Məmmədov, Əbülfəz Elçibəy, Nurəddin Rza və b.) yalnız seyr etməmiş, içdən bir vətəndaş faciəsi kimi yaşamışlar. Bununla yanaşı bu rejimin obyektiv qlobal səbəblərdən mütləq ölüb tarixə qovuşacağını da məhz bu alimlər öncədən söyləyirdilər. Doğrudur, bizim proqnozlara görə rejimin çəkməsi 2000-ci ilə gəlməli idi. O günün həsrəti ilə yaşayırdıq biz. Mənim 50 yaşım münasibətilə Süleyman Şəkiyə belə bir teleqram vurmuşdu: "Əllisində dan yerini düşünən Bəxtiyar, yüzündə Muğamlı muradına yetişsən". Bu, 1975-də idi. "Dan yeri" mənim çapdan çıxmış kitabımın başlanğıcına işarədir. "Muğam" isə yenicə jurnalda dərc edilmiş poemam idi.

Burada hələ 60-cı illərin əvvəlində bizim hər ikimizin müəllimi olduğumuz universitetdə baş verən bir hadisəni xatırlatmaq istəyirəm. Azərbaycanın dırnaq içində könüllü olaraq Rusiyaya

birləşməsinin 150 illiyinin bizə bayram kimi sınıdığı illərdə tariximizin bu şəkildə saxtalaşdırılmasına qarşı elmi faktlarla etiraz səsinə ucaldan tarixçi alimlərdən birincisi Süleyman Əliyarlı oldu. Sovet hakimiyyətinin qılıncının dalı-qabağı kəsdiyi o illərdə belə bir cəsarət hər oğulun işi deyildi. O zaman millətçi damğası ilə damğalanan Süleymanın tarixə bu yeni və düzgün baxışı Universitetin Böyük Elmi Şurasında müzakirəyə çıxarıldı. Onun bu cürətli və mərdanə addımını yalnız üç nəfər – mərhum akademik Ziya Bünyadov, Mahmud İsmayılov, birdə bu sətirlərin müəllifi müdafiə etdi. S.Əliyarlı ilə bizim dostluğumuzun əsası da həməən o gündən qoyuldu. O gündən bu günə qədər əsasında fikir və əqidə duran bu dostluq nəinki zəifləməmiş, əksinə gündən-günə, ildən-ilə artmış və şəxsi dostluq ailə dostluğuna çevrilmişdir.

Mən Azərbaycan tarixinə dair yazılmış kitabların demək olar ki, əksəriyyəti ilə tanışam. Bunların içərisində ürəyimə yatan ilk kitab bəzi çatışmazlığına baxmayaraq Müsavat dövründə yazılmış M.Baharlının kitabıdır. Çünki o kitab bizim soy kökümüz haqqında düzgün məlumat verən ilk kitab idi. Ondan sonra sovet dövründə milli tariximizə dair yazılmış kitabların hamısının yalan və uydurma olduğunu bilməyən yoxdur. Bu mənfur kitablarda bir millət kimi öz halal adımızdan başqa bütün adları bizə yamadılar. Gah ona quyruq olduq, gah buna. Bir sözlə, böyük bir millətin tarixi saxtalaşdırıldı.

Bütün bu uydurma və saxta tarix kitabları müstəbid və cəllad Stalinin əmri ilə yazdırılır və gənclərin beyninə yeridilirdi. Bunların yalan və uydurma olduğunu bilsək də susmağa məcbur edilmişdik. Sovetlər ittifaqının çökmə ərəfəsində, yəni 1988-ci ildə yazdığım "İki qorxu" poemasında tariximizin saxtalaşdırılmasına etirazımı bildirmişdim:

Müstəbid dəyişdi tariximizi,
Biz gah midiyalı, gah filan olduq.
Silindi tarixdən gerçəyin izi
Bilmədik, biz hansı atadan olduq.

Yadlar sahib çıxdı sərvətimizə
Sahib çıxmədilər bizə bəs nədən?

Yetim evi oldu bu dünya bizə
Ata axtarıq indi özgədən.

De hara sığışar, hara ey zaman
Bu boyda təhqirə xalqın dözməsi?
Dədə Qorqud kimi dədəsi olan
Millətin özünə dədə gəzməsi.

Gör nə günə saldı müstəbid bizi
Ay anam, ağla bu dərdə.
Elə dolaşdırıb tariximizi
Başını itirib tarixçilər də.

"Ata axtarıq" ifadəsi ilə soy kökümüzü axtardığımızı desəm də ondan sonra gələn dədə Qorqudun adını çəkməklə kökümüzün məlum olduğuna işarə vururdum. Allaha min dəfə şükür olsun ki, "Başını itirən tarixçilərin" içindən Süleyman kimi tarixçimiz meydana çıxıb, ilk dəfə bütün yalan və uydurmaldan arıdılmış doğru düzgün tariximizi ortaya qoydu.

S.Əliyarlının rəhbərliyi və müəllifliyi ilə yazılan "Azərbaycan tarixi" kitabı bu gün bu millətin pasportu və kimliyidir. Bir sözlə, bu kitab bizi bizə tanıdır. Buna görə mən əziz dostuma və bu kitabın yaranmasında zəhməti olan hörmətli tarixçilərimizin hamısına dərin təşəkkürlərimi bildirirəm.

Bütün başqa elmlərin dəyərini kiçiltmədən demək istəyirəm ki, dəqiq və təbiət elmləri bizim gənclərimizə bilik verirsə, tarix və ədəbiyyat onlara kimliyini tanıdır, bununla da vətəndaş yetişdirir.

Ortaya qoyulmuş bu kitabın mənə görə ən üstün cəhəti millətimizin etnogenezinin düzgün işıqlandırılmasıdır. Belə ki, kitabın birinci fəslində tarix öncəsi, yəni eramızdan 3-5 min il əvvəl Mesopotamiyada türklərin linqvistik qaya, mixi yazıları, toponimlər və antroponimlərin türk dilləri ilə səsleşməsinin sübut edilməsidir. Bununla da bir millət kimi gah ona, gah buna quyruq olmağımıza son qoyuldu. Bu həqiqət bizi onun bunun quyruğuna bağlayan bəzi imperiya alimlərini narahat etsə də tarixi narahat etmir. Çünki tarix, həqiqətin üzü ləkə götürməyən aynasıdır.

S.Əliyarlının elmdə böyük nailiyyətlərindən biri də "Dədə Qorqud" adlı ana kitabımıza tarixi baxımdan yanaşib, ordakı tarixi həqiqətləri üzə çıxarmasıdır. "Dədə Qorqud"un coğrafi adları, ordakı etnoqrafiya, dil xüsusiyyətləri, dinə, adət-ənənəyə, törəyə, qadına, qəhrəmanlığa münasibətlərin və mifoloji köklərin incələnməsi gəldiyi elmi nəticələrin dəqiq sübutudur.

Bunlar onun elmi uğurları. Bəs 40 ilə yaxın bir müddətdə dostluq etdiyim, kədərinə və sevincinə ortağ olduğum Süleymanın insani keyfiyyətləri haqqında nə deyə bilərəm? Məncə insanın insani keyfiyyətlərinin birincisi onun mənsub olduğu millətinə münasibətində özünü göstərir. Bu isə ümumi sözlərlə izah oluna bilməz. Bu, hər şeydən əvvəl millətin ruhuna, mənəvi dəyərlərinə, milli xüsusiyyətlərinə, dilinə, adətinə, törəsinə, dininə münasibətdə əksini tapır. Süleymanın övladlarını ana dilli məktəblərdə oxutmasından tutmuş, millətimizin milli və dini bayramlarına qədər, dost, qohuma-qardaşa münasibətindən tutmuş müəllimlərinə və tələbələrinə münasibətinə qədər hər məsələdə o, türk oğlu türkdür. Mənim ona hörmət və sevgimin əsaslarından biri də budur.

Süleymanın elmi uğurlarının da əsası buna bağlıdır. Uşaqlarımıza fizika, kimya, biologiya, riyaziyyat dərsləklərini başqa millətlərin dərsləklərindən tərcümə də edə bilərik. Çünki müsbət elmlər hər yerdə eynidir. Və bu elmlər övladlarımıza bilik verir. Buna görə də dəqiq elmlər beynəlmiləldir. Tarix və ədəbiyyat isə millidir, mənəvidir. Buna görə də tarix və ədəbiyyat bilikdən əlavə əsl insan və vətəndaş yetişdirir. Burdan çıxaraq deməliyik ki, xalqın ədəbiyyatı və tarixini yalnız o xalqın öz oğlu yazmalıdır. Çünki böyük öndərimiz M.Ə.Rəsulzadənin dediyi kimi tarixi biz yaratdıq, amma tariximizi özgələr yazdı. Amma necə? Özlərinin vəhşiliyini qəhrəmanlıq kimi, bizim qəhrəmanlığımızı isə vəhşilik kimi qələmə verdilər.

Demək Süleymanın elmdəki uğurları da onun öz doğma millətinə, onun ruhuna, dilinə, törəsinə, qəhrəmanlığına sevgisindən qidalanmışdır.

Onu yaxından tanıyanlara Süleyman Əliyarlını sevdiren cəhətlərdən biri də onun haqqı nahaqqa verməməsi, bir sözlə, obyektivliyidir. Buna görə də elmdə onun üçün əsas olan faktdır. Bu

fakt millətimizin tarixi mənafeyinə zidd olsa belə, o, bundan keçməz.

Bu il əziz dostumuzun 70 yaşı tamam olur. Mən onun doğum gününü təbrik edərkən yaşadığı illərin hədəf getmədiyini yada salır, bu illərin tarixə çevrilib yaratdığı kitablarının səhifələrində yaşayacağına inamımı bildirirəm.

«Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri».
Bakı: Xəzər Universitəsi. 2000.

H.Achmed Schmiede
(Almaniya)

TARİHİN NABZINI YOKLAYAN EL

<...> Prof.Dr.Süleyman Aliyarlı bu gibi derin bilik, uzak görüş, medeni cesaret sahibi bir büyük alimdir. Yubilyarımızın ilmi nailiyyətlerini dəyərləndirmək vəzifəsi bu fakire düşmez. Beni burada daha çox dostluğu ilə iftihar etdiyim bu büyük insanın şəxsiyyətində müşahadə etmək mutluluğunu kazandığım başka bir cihet məşğul eder: ilminin ağırlıq verdiyi mücadeleciliyi, bir Türk aliminə tam yakaşır yılmazlığı. En temiz anlamda mücadeleci olmak var, bir de ilim sahibi iken bilginliyi, akli potansiyeli hedefinə isabet eden söz güllesinə çevirmesini bilmək var. Turfan buluntularını götürüntüleyen tasvirlerin bir çoğunda savaşılar ellik (destane) giymişlerdir. Destaneler altkolu koruduğu gibi aynı zamanda düşmana indirilen darbelere hız verirdi¹. Aliyarlı'nın sözləri böyledir. Alimimizin bu yönünü uğursuz Karabağ süreci ilə ilgili olarak yıllarca birlikte verdiyimiz fikir savaşımız esnasındaki destekte idrak etmək fırsatım kazanmıştım². Prof. Aliyarlı'nın Bahtiyar Vahabzade ilə birlikte serdettiği tarihi argümanlar, sözlü bir güllə gibi Almanya'da gövde göstərisi yapan belli şom ağızlıları «dut yemiş bülbül gibi» susturmuştu.

Aynı makalede Aliyarlı «Kitab-ı Dedem Korkut» destanlarında sezdiyi soykök izlerine de değinmiş, bu meyanda Türklerle dünür olan kadim Alban toplumunun aynı kaynakta ismen zikredildiğini isbat etmişti.

Türk ulusunun, tarihin derin katlarından gelme çok kadim bir toplum olması, alimimizi hepten məşğul eden bir olgudur. Bu gerçeği barizləndirir, «ilmi elliği ilə» ortaya koyar. Bu fakirin acizane derlediği «Kitab-ı Dedem Korkut Destanlarının Dresden Nüshası»³ adlı kitaba yazmaq İütfunda bulunduğu önsözde şahsen bana son derece cazip gelen bir konuya değinir. Aliyarlı orada («Kitab-ı De-

dem Korkut»ta) Elik Koca oğlu Alp Eren ve Topkapı Oğuznamesinde mitleşen Edil/Etil Alp imajlarında Avrupa fatihi Atilla/Etil Han'a, şahsiyet ve nailiyetleri açısından oldukça büyük benzerlikler bulunduğuna dikkat çekerek bu merkezdeki düşüncelerini ilmi metodik yolla kanıtlar. İşte daha yukarıda dediğim, ilim adamının medeni cesaretini burada görüyorum: tarihin derin katlarına inerken ilmi metodik yollarla ulusun mitleşmiş, destanlaşmış geçmişinin de ciddiye alınması, hiç değilse ciddi araştırmalara konu oluşturulması gerektiğini vurgulamak, mitin duman perdesini aralamak suretiyle elde mevcut her bir ilmi vasıta ile bu perdenin arkasında gizlenen gerçeği göstermek yolunda olanca gayreti sarfetmek. Bu, hiç şüphesiz ilim adamının ulusal yükümlülüğü, kendisini bağrına basan, besleyen milletine olan en yüce borcudur.

Çalışmalarında Hun mevzusuna büyük ehemmiyet atfeden Prof.Dr.Aliyarlı, birçok Avrupalı tarih bilimcilerinin aksine, Atilla ordularının Katalaun ovasında yenildiğine inanmamakta, tersine Hunların Vizigotları yendiği kanısına sahiptir. Hunların "kahredici yenilgisine" inanmak gerçekten de güçtür. Bu ne biçim kahredici mağlubiyettir ki, bu değin yenilmiş bir ordu, sözde hezimetinin hemen ardından gitsin İtalya'yı altüst edip Batı Roma imperatorluğunu hallaç pamuğuna çevirsin? Bu hezimet iddiası, Avrupayı dize ve dehşete getiren Hunları şeytanlaştırma gayretlerinin temelini teşkil ediyor (hâ lâ!): iblis, "Allah'ın kırbağı" Atilla, hıristıyanlığın daha yeni yeni yerleşmekte olduğu Avrupa'yı altüst etmiş, fakat en sonunda layık olduğu akibete düçar edilebilmiştir!

Bu iddianın aslında "arzunun babalık yaptığı bir fikir", bir kendi kendini aldatma girişimi olduğu anlayışı son zamanlarda belli Hun araştırmalarında kanaata dönüşmek eğilimini göstermektedir. Bu konuda Avrupalı Hun araştırmacılığının aksakalı konumunda olan Franz Altheim'in ilginç görüşleri var. Bu müellif, "Ceschichte der Hunnen" adlı eserinde Iordanes'in *Cetica*'sında verilen Katalaun savaşının tasvirini ele alarak oradaki senaryonun kurgusal (fiktif) olduğunu, Herodot'un Salamis savaşından ilham alınarak tasvir edildiğini yazarak olayları birer birer karşılaştırdıktan sonra aynen şu kanaata gelmektedir:

"Şu hususa kesinlikle şüphe beslenilemez ki, her kim Katalaun savaşının bu tablosunu uzun vadeler üzerinden etkili olacak bir

*hadise – yani fail şahısların tasarısı ve yamlgılarının ötesinde – tarihi zaruret biçiminde şekillendirerek çizdi ise, Salamis savaşını örnek almış, bu tasviri yaratırken elinde Herodot(un eseri) vardı"*⁴.

Aynı eserinde Altheim, o sıralarda Avrupa'nın tarihini yazan R.de Coudenhove-Kalergi'den aldığı bir mektuptan aşağıdaki alıntıyı getirmektedir: (tahmin edilir ki), *"gedik açıcı bu savaşın galipleri Hunlar iken Romalı savaş muhabirleri sözü edilen Hun galebesini yalandan yenilgiye dönüştürmüşlerdir. Bunda başarılı olabilmüşler, çünkü bizzat Atilla menşeli hiç bir harp tebliği elimizde yoktur"*⁵.

"Kahredici mağlubiyet"e uğrayan Atilla'nın Hunları değil. Hezimet uçurumuna düşen bilakis Avrupa kendisidir. Roma imperatorluğu Atilla'dan sonra bir daha başını kaldıramamış mı? Roma bir daha o Roma olabilmemiş mi? Roma çarmıha gerilmiş, can vermişti. Bundan sonrası kendi aslından irak düşen bir din, Hz.İsa'nın öğretisini tahrif eden bir kilise, tebdili libas ederek "Roma" kılığına girmiş ve asırlarca Hun kompleksi ile yaşamağa mahkûm olmuş, tümünden mahvolmanın kenarından zor bela kurtulduğu bu müthiş olayı sindirmek için tarihi sahteleştirme zorunda görmüştür kendisini. Bu cümleden öyle bir intiba yaratmağa cehdetti ki, gûya Hunlar medeni Avrupa'nın ırzına geçtikten sonra maddi hiç bir iz bırakmadan çekilip defolmuşlar. Hoş geldin "fikre babalık eden arzu!" Onların büyük bir kısmı, bu iddianın tam aksine Avrupa'da yüz yıla yakın hakim rol oynadıktan sonra yerli ahaliye karışmış, fakat assimile oluncaya kadar dilde, edebiyatta ve yer adlarında bir-büyük millenyum geçmesine rağmen yine de silinmemiş izler bırakmışlardır – Türk/Moğol dilcileri, tarihçileri, edebiyatçıları için ekilmemiş geniş bir saha: *"Galliya'da, İspanya'da ve Ren boyunca yerleşmiş olan Cermen, Avar, Alan ve Hun'lar, zamanla mülkiyet tekelliğini gaspetmiştir. O (zümre), asıl üreticileri mülkiyet hakmdan mahrum edip malikanelerinde hükümranlık ederd"*⁶.

Avrupa'daki Hun fenomeni geçici, çok kısa süreli bir olgu değildir. Halk edebiyatı ve onomastik, bu iddiamızın başlıca görgü şahitleridir.

Avrupa'nın, özellikle – ki işin bilhassa ilginç olan yönü bu olsa gerek – kuzey ülkelerinde bin yıldan çok bir zamandır yaygın olan kahramanlık soylavlarında Atilla Han ve Hunları geniş rol

oynar. Cermen kahramanlık soylavlarının başlıcaları olan aşağıda saydıklarımızda, Hun tematiği anlatımsal esaslardan birini oluşturur: *"Waltharilied"*, *"Nibelungenlied"*, *"Hildebrandlied"*, *Völsungen-Saga*". Eski kuzey mitolojisinin ana kaynağı olan "Edda" adlı soylav ve destanlar külliyyatının içerdığı şu "Heldenlied'ler" yine Atilla ("Atli") ve Hunlarına çok geniş yer ayırmakta, hatta bazıları onların adı ile isimlendirilmiştir: *"Hunnenschlachtlied"* (Hun savaşı soylavı), *"Altes Attilied"* (eski Atilla soylavı), *"Jüngeres Sigurdlied"* (yeni Sigurd soylavı), *"Grönländisches Attilied"* (Crönlandiya [!] Atli soylavı), *"altere Dichtung von Helgi dem Hundingstöter"* (Hun katili Helgi hakkındaki eski manzume) ve başkaları.

Bu saydığımız destan, epope ve kahramanlık soylavları kıt'a Avrupası ile sınırlı kalmamış, aksine İzlanda ve Grönlandiya adalarında da yayılmıştır. (Burada anteparentez provokatif bir soruya yer vermek gerekecek: Bizans diplomatı Priskos'un 8. fragmanında bahsettiği [Romulus'dan naklen]: "O [Atilla], okyanus üzerindeki adalarda bile hüküm sürüyor"⁷ dediği adalar İzlanda ve/veya Crönlandiya olabilir mi?).

"Thidreks-Saga" (Dietrich Soylavı) adlı rivayetler mecmuasında da Atli/Atilla, Han'ın hatunu Erka/Arıkan ve oğulları, bu meyanda Hun kralının efsanevi oğlu Erp, hakim süjetlerdendir <...>

Milli kültürüne sadık kalmış, gücünü oradan alan yiğitler farkındadır ki, kaynaklara varmak için ister istemez akıntıya kürek çekmek gerekir. Süleyman Aliyarlı gibi müdrük ilim aksakalları, bu yolculuğun zahmetli, fakat son derece semereli olabileceğini bizlere göstermektedirler. Ulusun geçmişte katettiği yollarda kalan izler bize, içerisinde bulunduğumuz şahsiyetsizleşme sürecinde bunalımdan kurtulup kendimizi bulmanın imkânlarını öğretebilir. Yeter ki, heves edelim...

Muhterem Süleyman Muallim, tarihin nabzını yoklayan o mübarek elinizden derin ihtiramla öperim!

Qeydlər

1. Le Coq, Bilderatlas zur Kunst- und Kulturgeschichte Mittelasiens, Graz, 1977.
2. Əliyarov-Vahabzadə, Dağlıq Qarabağ – Uydurmalar və həqiqətlər, Azərbaycan mecmuası, 9/1988.
3. H.Achmed Schmiede, Kitab-ı Dedem Korkut Destanlarının Dresden Nüshası, TDV Yayınları, Ankara, 2000.
4. Franz Altheim, Geschichte der Hunnen, 4. Band, s. 327-329, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1975.
5. Aynı yer, s. 323-324 (dipnot).
6. Brentjes, Die Herscharen des Orients, Brandenburgisches Verlagshaus, Berlin, 1991.
7. Ali Ahmetbeyoğlu, Grek Seyyahı Priskos'a (V.Asır) Göre Avrupa Hunları, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı – TDAV, İstanbul, 1995, s. 46.

«Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri».
Bakı: Xəzər Universitəsi. 2000.

УЧИТЕЛЬ

Azərbaycan tarixinin araşdırılmasında müstəsna xidmətləri olan tarix elmləri doktoru, professor Süleyman Əliyərli həm ölkəmizdə, həm də yaxın-uzaq xaricdə adı hörmətlə çəkilən görkəmli alimlərimizdənədir. Onun çoxsaylı əsərləri xalqımızın və vətənimizin mübarizələrlə dolu keşməkeşli tarixinə ayna tutur.

Süleyman müəllim Xəzər Universiteti ilə də sıx yaradıcılıq əlaqəsi saxlayır. Alim burada keçirilən çoxsaylı elmi konfransların və digər tədbirlərin fəal iştirakçılarında biridir.

Bu günlərdə növbəti ad gününü qeyd edən ağsaqqal alimimizi ürəkdən təbrik edir, ona cansağlığı, yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayır və redaksiyamıza daxil olmuş bir yazını dəyərli oxucularımıza təqdim edirik.

«Xəzər Xəbər»

С Сулейманом Алияровым я познакомился в понедельник 2 сентября 1968 года в 11.30 утра в аудитории №210 старого, родного здания Азгосуниверситета. Первый день моей учебы в вузе. Новая обстановка, эйфория, царившая в аудитории, обострили мое восприятие, и я помню этот день поминутно. День оказался знаковым: я встретил ровесников, на долгие годы ставших моими коллегами, я встретил преподавателей, определивших мой путь в науке и в жизни.

Алияров пришел на третью двухчасовку, после Адиля Исмайловича Садыхова (преподавателя этнографии). Какой контраст! После высокого, импозантного Адиля, да и к тому же выступавшего с трибуны, пришел худощавый, среднего роста мужчина, сел на стул и тихим голосом, тщательно подбирая слова в своей несиешной манере завел разговор с потоком первокурсников в количестве 50 человек. В той самой аудитории, где на уроках археологии или палеографии даже первые парты не слышали, вернее слышать не хотели, о чем говорит

преподаватель, я, сидя на самой последней парте, слышал и видел Алиярова в абсолютной тишине. С высоты своего горько-радостного педагогического опыта я с восхищением смотрю на этот первый шаг в незнакомой аудитории и понимаю: усмирить нас, интеллигентную и интеллектуальную молодежь конца 60-х г.г. можно было только еще большим интеллектом и еще большей интеллигентностью. За многие годы я ни разу не слышал, чтобы Алияров повысил голос в аудитории.

Свою первую лекцию перед нами Алияров закончил фразой, что мы все факелы, которые надо зажечь. Я думаю, он имел в виду патриотические факелы, приносящие пользу Родине, как впрочем, и случилось. Из нашего выпуска 1973 г. вышло немало достойных людей, но продолжила дело Алиярова только одна худенькая девочка с первой парты, будущая профессор Эльмира Мурадалиева.

Начались трудовые будни. Алияров вел курс «История Азербайджана». Школьное образование не оставило во мне очень уж глубокого следа по этому предмету, может быть поэтому все, что рассказывал Алияров казалось мне очень естественным, нормальным. Мне просто не с чем было сравнить. Только спустя годы, познакомившись с «трусами» фальсификаторов, я понял, что говорил он вещи нестандартные, крамольные. Эта нестандартность немедленно проявилась на семинарских занятиях. Казалось бы, все выучил, прочел дополнительную литературу, однако первый же вопрос Алиярова ставил в тупик. Парадоксальность его мышления заставляла наши юные мозги работать с полной нагрузкой: он учил глубоко, внедряясь в суть проблемы высоко подниматься над планкой укоренившихся штампов.

Сложилось так, что мы с моим другом Г.Рустамбековым сидели за крайней партой и часто после безуспешных попыток получить от группы ответ на свой очередной каверзный вопрос, Алияров демонстративно поворачивался к нам и спрашивал: «А что скажут наши эрудиты?» Такое обращение смешивало радость похвалы с красной краской позора, ведь и мы не знали ответа.

Если бы тогда могли бы знать, что во всей республике мало кто может ответить на каверзные вопросы Алиярова.

Думаю, что здесь самое место сказать несколько слов об улыбке Алиярова. История донесла до нас, что мифический сфинкс славился своей загадочной улыбкой. Не знаю, не видел. Но думаю, что трудно представить себе более загадочную улыбку, чем у Алиярова. Причем я заметил, что эта улыбка появляется всякий раз как провозвестник чего-то необычного, неожиданного: сейчас родился перл. А уйдешь ли после этого вдохновленный новым знанием или с уязвленным сомнением зависит от тебя.

Я никогда не видел, чтобы Алияров читал по бумажке, не видел у него конспектов. Каждое его выступление было эссе, размышление на заданную тему. Не могу утверждать, тогда еще я не разбирался в таких вещах, но я не сомневаюсь, чтобы Алияров придерживался календарно-тематического плана. Память подсказывает такой пример. Как-то во втором семестре, когда темой занятия был очередной эпизод из нашего революционного прошлого, на перемене к Алиярову подошла девушка-аспирантка, и они о чем-то говорили. Без всяких переходов Алияров всю вторую часть урока посвятил теме ее диссертации: как сейчас помню 19 века. Подспудно понимая, что методика не позволяет такие вольности, в конце урока Алияров сказал буквально следующее: «Вы простите меня, что так неожиданно перескочил на другую тему. Но так хочется иногда поговорить о настоящей истории».

Ностальгия по настоящей истории, очевидно, сопровождалась поиском достойных собеседников. После получения дипломов мы все разлетелись по свету, а Г.Рустамбеков остался лаборантом на кафедре «История Азербайджана». В разговорах о трудностях лаборантской жизни он всегда говорил: «Зато я работаю с Алияровым. Ты не знаешь, он выглядит замкнутым как сундук. Но стоит растормошить его, как из этого сундука посыпятся такие сокровища, каких нигде нет».

В дальнейшем, хотя я много лет работал с Алияровым бок о бок, но не могу похвастаться особой близостью к нему, юношеское преклонение перед недостижимой личностью навер-

но слишком глубоко сидело во мне. Тем не менее, всей своей жизнью, я думаю, что заслужил право сказать следующему поколению: «Я слушал Алиярова, я внимал Слову Божественному!»

Хикмет Рзаев,

кандидат исторических наук,

зав. кафедрой Международных отношений

Азербайджанского Дипломатического Университета

«Xəzər Xəbər». Elmi-kütləvi, bədii-publisistik toplu.

№198, 01 dekabr 2005.

SÜLEYMAN MÜƏLLİM HAQQINDA HƏZİN QIŞ NAĞILI

Bu ilin dekabr ayında professor Süleyman Əliyarlının 80 yaşı tamam olur. Bu böyük alim və təkrarsız müəllim haqqında kiçik bir yazı yazmağı düşünürdüm. Lakin vaxt olmadığından hər dəfə bu yazını sabahkı günün planına keçirməli olurdum. Ötən həftə Parisdən qayıdanda hava çox buludlu idi. Bir gün əvvəl möhkəm qar yağmışdı. Günəşdən əsər-əlamət görünmürdü. Paris – Bakı reysi ilə uçan təyyarəmiz Fransa səmasını tutmuş buludların arasından göyə qalxanda sanki günəş dənizinə düşdü. Bizimlə "bərabər" hüüdürlükdə olan günəş bulud təpələrinin üzərindən təyyarənin içərisinə süzülür və özü ilə ilıq bir ovqat gətirirdi. Tutqun havadan tutulmuş qəlbimin işıqlanmasında bu ovqat məndə xoş bir təəssürat yaratdı. Göyün "yeddiinci qatında" işıq selinə düşmüşdüm. 10 min metrədən artıq yüksəkliyin mənfə 55 dərəcə soyuqluğunda təyyarənin kiçik pəncərəsindən daxil olan günəş öz hərərətini saxlamışdı. Məhz göyün Tanrıya da yaxın olan bu işıqlı qatında işıqlı ziyalımız olan Süleyman Əliyarlı haqqında oxucularımıza təqdim edilən bu kiçik risaləni yazmağa qərar verdim. Yaxşı ki, bu yazı üçün lazım olan materiallar və bilgisayar əl çantamda idi. Qarşıda Bakıya hələ beş saat yolumuz var idi...

1970-ci ildə biz Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinə daxil olanda Süleyman müəllim artıq Azərbaycanda yaxşı tanınan alimlərdən idi. 60-cı illərdə Azərbaycan tarix elminin bir sıra məsələləri ətrafında gedən müzakirələr onu çox məşhurlaşdırmışdı. Xüsusilə, böyük mübahisələrə səbəb olmuş Azərbaycanın Rusiyaya könüllü deyil, məhz işğal nəticəsində birləşdirilməsi kimi tələyüklü məsələyə münasibətdə Ziya Bünyadov və Mahmud İsmayılov kimi alimlərlə birlikdə mövqe ortaya qoyması həmin dövrlərdə gənc olmasına baxmayaraq, Süleyman Əliyarlıya böyük şöhrət gətirmişdi. Ziya müəllim və Mahmud müəllimdən fərqli olaraq, Süleyman müəllim universitetdə çalışdığından, ideya axtarışı dövrünü yaşayan tələbələr arasında ona böyük rəğbət oymuşdu.

1965-ci ilin iyul ayının 25-də "Azərbaycan gəncləri" qəzetində "Kəndlərimizin adı da müasir olmalıdır" adlı çox mənasız bir yazı çıxmışdı və bu yazıda Azərbaycanın olan-qalan tarixi toponimlərinin dəyişdirilməsi məsələsi qoyulmuşdu. Halbuki, məhz elə həmin ildə Moskva mətbuatında rus ziyalılarının köhnə yer adlarının dəyişdirilməsinə etiraz ifadə edən yazıları dərc olunmağa başlamışdı. "Literaturnaya qazeta"nın 26 oktyabr sayında rus müəllifi V.İ.Buşin "İsti döngə kimə mane olurdu?" başlıqlı bir yazısında Moskvanın köhnə döngəsinin adının dəyişdirilməsinin doğru olmadığını yazmışdı. Bu yazının əks-sədası Azərbaycanda da özünü göstərdi. 1966-cı ilin yanvar ayının 8-də Azərbaycanın tarixi yer adlarının qorunub saxlanması və Gəncə şəhərinin tarixi adının özünə qaytarılması ilə bağlı Süleyman müəllimin "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzetində açıq məktubu dərc edildi. "Redaksiyaya məktub" adı ilə dərc olunmuş bu yazı həmin dövrdə respublikada böyük səs-küyə səbəb olmuşdu. Əlbəttə, sovet dövlətinin ən tanınmış liderlərindən olan, "nakam siyasi tale" yaşamış məşhur Qafqaz bolşeviki Sergey Kirovun ölümündən bir il sonra onun adına verilmiş qədim Azərbaycan şəhərinin tarixi adının bərpa edilməsi ilə bağlı mətbuatda açıq məktubla çıxış etmək gənc bir tarixçidən böyük cəsarət tələb edirdi. O, yazırdı: "Gəncə qədim şəhərdir (şəhərin əsası təqribən, 945-ci ildə qoyulmuşdur) və Azərbaycan xalqının zəngin tarixinin canlı abidəsidir... Öz-özünə aydındır ki, bu qədim şəhərin min illik adının dəyişdirilməsi 30-cu illərdə həmin sahədə hökm sürən inzibətçiliğin acı nəticələrindən biridir". Əlbəttə, məktubun qayəsi yalnız Gəncədən ibarət deyildi. Orada bütövlükdə Azərbaycan ərazisində türk toponimlərinin qorunub saxlanması sərbəhət gedirdi. Süleyman müəllim yazırdı: "Bir Abşerondakı yer adlarına nəzər salın: "Türkan", "Zığ"... "Mərdəkan", "Qirkan" və i. a. Bu adlarda Azərbaycanın qədim sakinləri türk, ziq, mard və kirqan... tayfalarının izləri hiş olunmuşdur. Bunlardan bəziləri haqqında Strabon, Pliniy, Ptolomey kimi antik müəlliflər məlumat vermişlər. Buna görə də "Zığ", "Korgöz", "Xırt", "Halit", "Əhmədli"... kimi kənd adlarını yalnız zahiri donlarına görə atmaq olmaz, onların hər biri özünəməxsus bir tarixdir". Rəhmətlik Əlfi Qasımovun fədakarlığı nəticəsində gözlənilməz şəkildə "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzetində dərc olunmuş bu yazı ilə bağlı redaksiyaya yüzlərlə

müxtəlif məzmunlu müraciətlər daxil olmuşdu. Bunlardan ən əhəmiyyətli tanınmış şair Qasım Qasımzadənin başçılığı ilə dörd nəfər ziyalının həmin qəzetdə dərc olunmuş məktubları idi. Onlar Gəncənin adının bərpası ilə bağlı Süleyman müəllimin təşəbbüsünü müdafiə edirdilər. Süleyman müəllimin "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzetində dərc olunmuş həmin tarixi məktubu o qədər geniş yayılmışdı ki, hətta 1966-cı ilin mart ayının 30-da Türkiyədə çıxan "Yeni İstiqlal" qəzeti onu 242-ci nömrəsində dərc etmiş, azərbaycanlı aydının ruslaşdırmaya qarşı mübarizəsi xüsusi xəbər kimi Türkiyədə yayılmışdı. "Sovetlərin türk köylərini tarixi bağlardan qoparmaq üçün girişdikləri kampaniya" adlı yazıda bildirilirdi: "Diqqətlə oxununca azərbaycanlı türk doçentin əndişələri, üzüntüləri çox yaxşı anlaşmaqda, kommunistlərin türk köylərini isimlərinə varıncaya qədər necə ruslaşdırmaq istədikləri, fəqət bu durumun türkləri nə qədər mütəəssir etdiyi də görünməkdədir".

Yaxşı xatırlayıram, 1970-ci ilin payızında tələbələr arasında böyük nüfuzu olan Əbülfəz bəylə tanış oldum. Elə ilk söhbətlərin birində Əbülfəz bəy cazibəsinə düşdüyü tələbələrə Süleyman müəllim haqqında danışdı, onun çox güclü bir alim, milli bir adam olduğundan söz açdı və tövsiyə etdi ki, ona yaxın olaq. Həmin vaxt Süleyman müəllim əsasən rus bölməsində dərs deyir, Azərbaycan bölməsinin tələbələri onu yalnız iclas və dərək müzakirələrində dinləyə bilirdilər. Dərs dediyi rus bölməsinin tələbələri, xüsusilə qızlar ondan ağız dolusu danışirdilər və biz, əməli boyundan böyük olan bu gənc müəllimə hədsiz bir həsədlə baxırdıq. Sonralar mən onun təkrarsız mühazirələrini dinləyəndə doğrudan da gördüm ki, rus bölməsinin tələbələrinin Süleyman müəllimə olan böyük sevgisi səbəbsiz deyilmiş. O, sevgisini qazanıb sehrinə saldığı tələbələri canlı mənzərəsini yaratdığı hadisələrin zamanına apara bilir, özü də onlarla bərabər heç olmasa bir dərs ərzində nəql etdiyi şirin tarix hekayətinin iştirakçısına çevirirdi.

Mən sonralar bəzi arxiv sənədləri ilə tanış olduqda el arasında KQB deyilən sovet xüsusi xidmət orqanlarının 60-cı illərin ortalarından başlayaraq Süleyman müəllimlə "maraqlandığının" şahidi oldum. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının 150 illiyini Rusiyaya könüllü birləşmə adı altında bayram tədbirləri keçirmək istəyən bəzi dairələr respublikanın bir sıra tarixçilərinin və humanitar

sahədə çalışan alimlərinin ciddi müqavimətinə rast gəlmişdi. Bəxtiyar Vahabzadənin əl-əl gəzən "Gülüstən" poeması sözün tam mənasında milli fikrin inkişafına güclü təkan vermişdi. Bizim kinolarda gördüyümüz inqilabi ədəbiyyatın canlı nümunəsi idi "Gülüstən" poeması. Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsinin 150 illiyi ilə bağlı məsələlər o qədər geniş müzakirələrə səbəb olmuşdu ki, əvvəllər bu tarixi hadisəni qeyd etməyə maraqlı olan Moskva, yerli əhvali-ruhiyyəni öyrənmək üçün respublikaya göndərilən bəzi rus alimlərinin gizli xidməti tövsiyəsi ilə bu fikirdən daşınmalı olmuşdu. Hakimiyyət orqanlarının bu fikirdən geri çəkilməsində Süleyman müəllim də daxil olmaqla bir sıra Azərbaycan tarixçilərinin böyük rolu olmuşdu.

Bütün bu "əməllərinə" görə Süleyman Əliyarlının adı, Ziya Bünyadov və Mahmud İsmayılova birlikdə Azərbaycan KP MK-nin 1971-ci ilin oktyabr plenumunun materiallarına düşdü. Onlar Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmaqda ittiham edilirdilər. Orada deyilirdi: "Bəzi müəlliflər tarixi keçmişdən bəhs edərək partiyalıq prinsiplərindən kənara çıxmış, istismarçı sınıfların ayrı-ayrı nümayəndələrini müəyyən dərəcədə ideallaşdırmış, burjuva filantropiyanın ictimai təbiətini düzgün izah etməmişlər. Ziya Bünyadov, Mahmud İsmayılov, Süleyman Əliyarov bir sıra tarixi faktları qiymətləndirərkən kobud səhvlərə yol vermişlər". 1971-ci ilin oktyabr plenumunda geniş məruzə ilə çıxış etmiş Heydər Əliyev, sonralar 1994-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyindəki çıxışında dedi ki, "1968-ci ildə mən Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri idim. Universitetdə bir neçə alim Azərbaycan tarixini araşdırarkən Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsi haqqında mübahisə aparmışdı ki, Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə könüllü surətdə girmişdir, ya da məcburi girmişdir... O vaxt isə ümumi qərar belə idi ki, Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə könüllü daxil olmuş, özü bunu xahiş etmişdir. Amma bir neçə alim o vaxt bunu şübhə altına alaraq öz fikirlərini söyləmişdi. Bu böyük bir iğtişay yaratdı. Başladılar araşdırmağa ki, bunlar millətçidirlər, dövlət mövqeyindən kənar fikirlə yaşayırlar və s. Bundan ötrü o vaxtlar bəzi adamları xırdaca cəzalandırdılar". Bu "xırdaca cəzalandırılanlardan" birincisi məhz Süleyman Əliyərli idi.

1971-ci ilin oktyabr plenumu keçiriləndə biz artıq ikinci kursda oxuyurduq və bu tənqidin tarix fakültəsində necə böyük əks-səda doğurduğunu tələbə həssaslığı ilə hiss edirdik. Müəllimlər xıslın-xıslın deyirdilər ki, Süleymanın artıq kitabı bağlandı. Açığını deyim, buna sevinənlər də var idi. Lakin öz qələbəsinin sevincini yaşayanların vəziyyəti "Dəli Kür"dəki Petrovun vəziyyətinə çox bənzəyirdi. Vurulan Süleyman Əliyərli, hörmətdən düşən isə onlar idi. Məhz həmin adamlardan birinin tarix fakültəsinin o zaman «Kommunist» küçəsində yerləşən binasının hündür pilləkənində ürək ağrısı tutanda kimə əl uzatdısa, tələbələrdən heç kəs yaxınlaşb ona kömək etmədi. Ürəkağrıdıçı mənzərə idi.

Düzdür, adının "tarix saxtalaşdırıcısı" kimi rəsmi partiya sənədlərinə düşməsi Süleyman Əliyərlinin müdafiə ərəfəsində olan "Şimali Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi və iqtisadi vəziyyət" adlı doktorluq dissertasiyası ilə vidalaşmasına gətirib çıxarsa da, lakin bütövlükdə onun elm səhnəsindən getməsinə gətirib çıxarmadı. İndi sovet xüsusi xidmət orqanlarının iş metodları ilə tanış olanda arzuolunmaz sayılan elm adamlarına qarşı mübarizə formalarından biri də dissertasiya işlərinin yubadılması və ya dissertasiya müdafiələrinin pozulmasından ibarət idi. Məsələn, tanınmış alim Əziz Mirəhmədovun Azərbaycan romantizmindən yazdığı birinci doktorluq dissertasiyası məhz müdafiə zamanı pozulmuşdu və bu "əməliyyatda" həmin orqanların izi açıq-aydın hiss edilirdi. Süleyman müəllim də bir az yüngül formada bu prosesin ağırlığını yaşamağı olmuşdu. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq bir müddət sonra o, 1975-ci ildə, "Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycanda neft inhisarları (1914-1917-ci illər)" mövzusunda ikinci doktorluq işini yazıb çox uğurla müdafiə etdi. Problemin qoyuluşu, Azərbaycan neft sənayesinin bir sıra problemlərinin dünya siyasəti fonunda təhlili, istifadə olunan mənbələrin zənginliyi və mötəbərliyi baxımından bu doktorluq dissertasiyası respublika tarix elmini xeyli zənginləşdirmişdi. Azərbaycan neftinə böyük marağın olduğu çağdaş günlərimizdə də, professor Süleyman Əliyərlinin bu fundamental işi öz elmi dəyərini saxlamaqdadır. İstər ölkə daxilində, istərsə də Azərbaycanın xaricində Bakı neftindən əsər yazan, elmi araşdırma aparən tədqiqatçılar onun bu əsərinə toxunmadan keçinə bilmirlər. Bu əsər Azərbaycan neft sənayesində imperialist güclərin

rəqabəti haqqında ən mükəmməl əsərdir və bir sıra ideoloji məqamları çıxmaq şərti ilə, faktoloji zənginlik baxımından öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Lakin Süleyman Əliyərlinin elmdə böyük missiyası bu araşdırma ilə bitmədi, əslində başlandı desək, daha doğru olar. O, sözün tam mənasında yenilikçi alimdir və daim yeni ideyaların təşəbbüsçüsü kimi çıxış edib. Doktorluq dissertasiyasından sonra ədəbi və əbədi abidəmiz olan "Kitabi Dədə Qorqud"a müraciət etməsi və Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlı elmi müzakirələrin mərkəzində dayanması Süleyman müəllimin tükənməz elmi potensialından xəbər verirdi. Türklərin regiona gəlmə olması haqqında bəsit düşüncələrdən uzaqlaşmağımızda, onların bu torpağın, bu yurdun köhnə sakinləri və əsl sahibləri olmaları barədə elmi mühakimələrimizin və siyasi təfəkkürümüzün oturuşmasında professor Süleyman Əliyərlinin araşdırmaları, elmi seminarlardakı aydın mövqeyi mühüm rol oynadı. Hələ sovet ideologiyasının hökmranlıq etdiyi bir dövrdə, bir sıra alim və ziyalılarımızla birlikdə Süleyman müəllim bu millətin türk kimliyinə tapınması yolunda sözün tam mənasında ardıcıl bir mücadilə yolu keçməli oldu. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı onun yozumunda yeni bir məna kəsb etməyə başladı. Bu böyük alimin bu böyük dastana baş vurmağı, Dədə Qorqud boylarını tükənməz bir sevgi ilə incələməsi, Təpəgözün hekayətini vətənimizin təpələrinin arasında axtarması, Qazan xandan və Burla Xatundan gələn türklüyümüzün mənəvi mənzərəsini və siyasi məzmununu ortaya qoydu. Biz həmin illərdə Süleyman müəllimin türk kimliyi üçün elmi fədakarlığını görüb onun qürurunu yaşayan gənclərdən idik. Böyük yazığımız Anarın "Dədə Qorqud" film dastanının ekranlara çıxarması XIX əsrdən başlayaraq dünya, ötən əsrin 40-50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan qorqudsünaslığında gedən yalnız elmi deyil, eyni zamanda siyasi məzmun kəsb etmiş müzakirələrin ictimai təqdimatında türkcülərin mühüm qələbəsi idi. Bu qələbədə professor Süleyman Əliyərlinin də, heç də az olmayan payı var idi. Qədim türk abidəsinin Drezden nüsxəsini tədqiq edən Əhməd Şmide Süleyman müəllimin Dədə Qorqudla bağlı tədqiqatlarını və ümumiyyətlə bir alim kimi onu çox yüksək qiymətləndirirdi. Şmide yazırdı: Süleyman Əliyərli dərin bilik, uzaqgörən, mədəni cəsarət sahibi olan bir böyük alimdir.

Şəxsən kimə dərs deyib-deməməsindən asılı olmayaraq Süleyman Əliyarlı böyük bir nəsil Azərbaycan tarixçilərinin müəllimidir. Məktəbi olan, milli düşüncəsi olan, milli diriliyə xidmət edən belə böyük alimlərin elmi seminarlarda, ictimai müzakirələrdə, dissertasiya müdafiələrində tutumlu çıxışlarını dinləmək əsl alimin və əsl elmin nə demək olduğunu anlamaq üçün yetərlidir. Şübhəsiz ki, Süleyman müəllimin milli dirilik düşüncəsinin formalaşmasında onun ətrafındakı mənəvi mühit mühüm rol oynamışdır. Bəxtiyar Vahabzadə, Xudu Məmmədov, Nurəddin Rza, Şirməmməd müəllim, Əbülfəz Elçibəy kimi adamların əhatəsində elə məhz Süleyman Əliyarlı kimi böyük alim, böyük ziyalı, böyük fikir adamı formalaşmalı idi, formalaşdı da. Nəinki formalaşdı, eyni zamanda yeni bir tarixçilər nəslə də formalaşdırdı. Bu baxımdan Süleyman müəllimin keçdiyi həyat yolu bir nümunədir, elmə, millətə, vətənə xidmət etməyin yaddaqalan bir nümunəsidir. Böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə yazırdı: "Mən Süleyman Əliyarlını 60-cı illərdən vətəndaş bir alim, əsl türk oğlu kimi tanıyıram. O vaxtdan bu günə qədər mənim ona olan sevgim ildən-ilə artır və onun mənə məlum olmayan keyfiyyətlərini öyrəndikcə qarşılıqlı sevgimiz ürək dostluğuna və könül sirdaşlığına çevrilir".

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonunda Qarabağa qarşı erməni təcavüzü başlarkən Süleyman müəllim mücadilənin önündə gedən alimlərimizdən idi. Bəzən Qarabağla bağlı elə sənədlər hazırlamaq lazım gəlirdi ki, orada həm tarixi, həm də hüquqi məsələlər öz əksini tapmış olsun. Bax həmin məqamlarda Süleyman müəllimin rəhmətlik Məmməd Xələfovla birlikdə necə fədakarlıqla çalışmaları indi də mənim gözümlə qabağındadır. Hadisələr başlayan zaman Süleyman müəllimin Bəxtiyar müəllimlə birlikdə 1988-ci ildə "Azərbaycan" jurnalının 9-cu sayında dərc etdirdikləri "Dağlıq Qarabağ – uydurmalar və həqiqətlər" yazısı bir sıra xarici ölkələrdə nəşr olundu. Bu yazının əhəmiyyətini Almaniyadan Əhməd Şmide belə dəyərləndirirdi: "Professor Əliyarlının Bəxtiyar Vahabzadə ilə birlikdə nəşr etdirdikləri yazı tarixi dəlilləri sərgiləndiyindən sözlü bir güllə kimi Almaniyada govğa göstərisi yapan belli ağızları "tut yemiş bülbül kimi" susdurmuşdu". Məhz elə həmin illərdə Süleyman müəllim bu gün də öz elmi və siyasi dəyərini saxlayan "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar" kitabını hazırladı. Mən əlindən

elə bir iş gəlməyən və alimdən daha çox qaynaqçıya oxşayan bəzilərinin bu sənədlər toplusunun adındakı "qaynaq" sözünü "svarka" kimi yozmasının da şahidi olmuşam. Süleyman müəllimin türklük yolunda fədakar mücadiləsinin ictimai qayəsinə yüz rəng verənlərin də yüz sifətini görmüşəm. Lakin həyat böyük elmi potensialın daşıyıcısı olan Süleyman Əliyarlının haqlı olduğunu təsdiq etdi.

1996-cı ildə Süleyman müəllim o qədər də böyük olmayan bir kollektivlə sözün tam mənasında fundamental bir iş gördü. Bu, "Azərbaycan" nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş "Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər" adlı iri həcmli kitab idi. Bu kitabın nəşri Azərbaycan tarixinin bir sıra mühüm məsələlərinə aydınlıq gətirdi. İlk dəfə idi ki, Azərbaycan tarixinin böyük xronoloji mərhələsi müstəqillik dövrünün azad dəyərləri baxımından ümumiləşdirilirdi. Bir neçə il əvvəl bu kitabın rus dilində nəşri onun yayılma imkanlarını daha da genişləndirdi.

80 yaşın tamamında da Süleyman müəllim tələbə auditoriyasının ən yaxşı sözcüsüdür. Müxtəlif elmi müzakirələrdə o, yenə də ən güclü ideyaların təşəbbüsçüsü kimi çıxış edir. Biz bu böyük alimdən çox şey öyrəndik və yenə öyrənməkdə davam edirik. Bu gün də çağdaş dünyamızda onun əsərlərinə olan elmi maraq səngimək bilmir. Süleyman Əliyarlı tarixi prosesə canlı orqanizm kimi yanaşan, konseptual baxışları, elmi məktəbi və milli vicdam olan, sözün tam mənasında millətimizi diri saxlayan alimlərimizdən və ziyalılarımızdandır. Bu böyük missiyada ona uğurlar arzulayırıq.

*Cəmil Həsəni,
tarix elmləri doktoru, professor.*

*«Xəzər Xəbər». Elmi-kütləvi, ədəbi-publisistik toplusu.
№291, dekabr 2010.*

QƏZƏL

*Xəzər Universitetində görkəmli tarixçi-alim,
professor Süleyman Əliyarlının şərəfinə
keçirilən mərasimdə oxunan şeir*

Həzz bəxş eləyib canə Süleyman Əliyarlı
Olmuş necə mərdanə Süleyman Əliyarlı.

Tarix, ədəbiyyat ilə dil meydanı görmüş,
Girmiş neçə meydanə Süleyman Əliyarlı.

Elmin şamı pərvanə tələb eyləməliydi,
Oldu şama pərvanə Süleyman Əliyarlı.

Tarix çəmənində həmi gül dərdi və həm də
Gül verdi gülüstanə Süleyman Əliyarlı.

Sadiq kəsə sadiq olub, eşq əhlinə aşiq,
Biganəyə-biganə Süleyman Əliyarlı.

Xaricdə vətən mülkünü təmsil eləməkçin
Dözmüş neçə hicranə Süleyman Əliyarlı.

Qorqud Dədə haqqında onun həm sözü vardır,
Söz yazdı səmimanə Süleyman Əliyarlı.

Məfkurəsi düz, elmi dürüst, niyyəti düzgün,
Bənzər belə insanə Süleyman Əliyarlı.

Tarix oxumuz çox daşa dəydi... və min şükür
Verdi səni zəmanə, Süleyman Əliyarlı *.

Şahin, qoca dünyadə çox alim qədəm atdı,
Xoş gəldi bu dövrənə Süleyman Əliyarlı.

Şahin Fazil
«Xəzər Xəbər». Elmi-kütləvi, ədəbi-publisistik toplu.
№292, yanvar 2011.

* Şeir oxunarkən Hamlet İsaخانlının bədahətən əlavə etdiyi beyt.

REDAKTORDAN

Azərbaycanın görkəmli alimi, tarix elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Türk Tarix Qurumunun fəxri üzvü Süleyman Əliyərli elmi məktəb yaratmış nadir tarixçilərdəndir.

Elmi məktəb deyildikdə, adətən alimin yeni elmi xətt yaratması və onun tələbələri tərəfindən davam etdirilməsi nəzərdə tutulur. Amma bu məfhumu daha geniş mənada yanaşdıqda, o, yaradıcılığın bir yolu, elmin fundamental istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsi kimi də başa düşülə bilər. S.Əliyərli məhz belə məktəbin yaradıcısıdır.

Süleyman müəllim 200-ə yaxın elmi əsərin, o cümlədən 15 monoqrafiyanın və kitabın müəllifidir. "Mənim həyat kitabım" adlandırdığı 870 səhifəlik "Azərbaycan tarixi" kitabı tarixçiliyimizdə uğurlu bir hadisə oldu.

S.Əliyərliyin elmi fəaliyyətinin yeni tarixdən köklərimizə yönəldilməsi belə açıqlanır: "Köklərimizə hücum vardı və bizim köklərimizi müdafiə etməmiz gərəkliydə. Yazılmış kitabları böyük bir hörmətlə oxudum, amma bunlar bu kökləri ortaya çıxartmaq meylli yazılmamışdı. Görürdüm ki, Azərbaycan tarixi yabancılara bir yöndə işlənməkdədir..."

Oxucuya təqdim edilən kitab sübut edir ki, S.Əliyərli elmi araşdırmalarını hər zaman konyunkturadan uzaq tutmağa və Azərbaycanın taleyüklü milli problemləri ilə uzlaşdırmağa çalışıb.

Sovet tarixçiliyində Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi tarix səhnəsinə çıxması probleminin həlli Moskvanın göstərişi ilə bir para tarixçinin inhisarına verilmişdi və bu o demək idi ki, problem "qapalı", qadağan olunmuş mövzu idi. Ümumiyyətlə sovet ideologiyası dünya sivilizasiyasında türklərin tarixi, haqqı və kultürünü inkar edirdi. Çoxcildli "Всемирная история" ("Ümumdünya tarixi"), "История древнего мира" ("Qədim dünya tarixi") (3 cilddə), «История средних веков» ("Orta əsrlər tarixi") (2 cilddə), "Советский Энциклопедический словарь" ("Sovet Ensiklopedik lüğəti"), habelə yüzlərlə tarixə aid dərslik və monoqrafiyalarda türk xalqları üçün ağılasız bir yaranış nəzəriyyəsi

uydurulmuş və buna uyğun olaraq «türkdilli xalq» anlayışı ortaya atılıb vətəndaşlıq qazanmışdı. Türk xalqlarının tarixi hər zaman siyasiləşdirilir və tarixi biliklər dövlət ideologiyası səviyyəsində saxtalaşdırılırdı. "Böyük Sovet ensiklopediyası"nın 3-cü nəşrinə isə "türklər" məqaləsi ümumiyyətlə salınmamışdı. Amma bunlara baxmayaraq 60-cı illərdən Azərbaycan Sovetlər Birliyində türkologiyasının əsas mərkəzinə çevrilir. Tanınmış türk alimi Buşra Behar yazır: "60-ların sonunda məşhur şair Bəxtiyar Vahabzadə və tarixçi Süleyman Əliyərli ədəbi və sözlü bir müxalifət yoluyla türkçülüynün inkişafı üçün çox güc sərf etmişdilər" (Buşra Eranlı Behar. Türkçülük Türkiyede ve Azerbaycanda. // Avrasiya etüdleri. 3 sonbahar, 1996, s. 13).

Qadağalara baxmayaraq, etnogenezis elmdə böyük maraq doğuran mövzulardan biri olmuş və olmaqdadır. Azərbaycan sovet tarixçiliyində ilk dəfə olaraq 1983-cü ildə Elmlər Akademiyasında keçirilən «Azərbaycan xalqının etnogenezisi» adlı elmi seminarla S.Əliyərli çıxış etmiş və Azərbaycan xalqının etnogenezinin ümümtürk tarixi köklərə dayandığı söylənilmişdi. Süleyman müəllimin bu topluda çap olunmuş «Azərbaycan xalqının etnogenezi haqqında» məqaləsi 1990-cı ildə ABŞ-da yenidən çap olundu. Beləcə Azərbaycan tarixçiliyində soykök problemi üzrə elmi konsepsiyanın yaradılması yönündə uğurlu bir addım atıldı. Lakin 80-ci illərin ortalarında Moskvada çıxan mərkəzi jurnallarda – «Вопросы истории» ("Tarixin məsələləri"), "История СССР" ("SSRİ tarixi") Azərbaycan türklərinin əsil soykökünü araşdıranaqlara qarşı hücumlar başlandı. Elm adamlarımıza yenə "türkcü", "pantürkist" kimi siyasi damğalar vuruldu.

S.Əliyərli tərəfindən Azərbaycan tarixçiliyində türkçülük və "sovet tarixçilik imperializmi" anlayışı gətirilmişdir. Gerçək, real məzmunu ifadə edən bu anlamın mahiyyəti nəzəri cəhətdən belə açıqlanır: türkçülük problemi sovet imperiyasının yarandığı ilk gündən sonuna qədər qüvvədə olmuşdur. "Sovet tarixçilik imperializmi" isə termin olaraq bütöv bir tarixşünaslıq sistemidir və tarixçilik görüşləridir. Bu sistemin, bu görüşlərin başlıca bir məqsədi olmuşdur ki, Sovetlər birliyində türk kökündən olan xalqların tarixi yaddaşını silib yox etmək və bununla da onları öz soykökündən ayırmaqdı. Və tarixçilik bu siyasət konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün başlıca kanallardan olmuşdur.

Günümüzdə Qafqazda gedən milli münaqişələr regionda olan ölkələrin tarixi coğrafiyası, etnik kimliyi mövzusunu ön plana çəkmişdir. London Universiteti "Transqafqaz sərhədləri" başlığı ilə geopolitik seriyada ayrıca bir kitab çap etmişdir. Bu kitabın "Azərbaycan Respublikası: dövlət sərhədləri keçmişdə və indi" adlanan bölümü S.Əliyərli tərəfindən yazılmışdır. Onu da qeyd edim ki, Süleyman müəllim regiondan olan yeganə müəllifdir, qalan müəlliflər avropalılardır (Suleyman Aliyarly. The

republic of Azerbaijan: notes on the state borders in the past and present. // Transcaucasian Boundaries. The SOAS/GAC Geopolitics Series. London, 1996).

Millətin seçmə aydınlarından olan professor S.Əliyərli güclüləri tərifləməkdən uzaq duran əsl vətəndaşdır. 1987-ci ildən başlayaraq o, Qarabağ məsələsi ilə bağlı son dərəcə vacib yazıları hazırlayıb çap etdirmişdir. Parisdə Erməni Fransa institutunun və Erməni veteranları assosiasiyasının təşkil etdiyi qəbulda A.Aqanbekyanın Qarabağın Ermənistanı iqtisadi "bağlılığı" barədə saxta dəlilləri ("Humanite", 18 noyabr, 1987, s. 17), həmçinin t.e.d. S.Mikoyanın Azərbaycana torpaq iddialarının "nəzəriyyələşdirilməsi" (Literaturnaya qazeta, 2 sentyabr 1987) xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə və Süleyman Əliyərli tərəfindən tarixi faktlarla alt üst olundu. Bu məqaləyə qarşı özünün antiAzərbaycan mövqeyi ilə "məşhurlaşmış" Tessa Hofman "Zeit maqazin" (8 aprel, 1988) jurnalında bir yazı ilə çıxış etdi. Adı çəkilən xanımın qərəzli çıxışlarına S.Əliyərli dəyərli cavab vermişdir (Dağlıq Qarabağ: uydurmalar və həqiqətlər. // Azərbaycan jurnalı, 1988, №9).

Prof. S.Əliyərlinin son 30 ildə apardığı araşdırmalar Azərbaycan tarixçiliyi üçün əvəzsiz elmi nəticələr vermişdir:

1. Azərbaycan xalqı öz etnik özülünə görə başlıca olaraq türk soy-kökündən yaranmışdır. Bu xalqın tarixinin ana qaynağı olan "Kitabi-Dədəm Qorqud" boylarında türk xalqları üçün səciyyəvi olan qurddan törəyiş əfsanəsi hiş olunmuşdur. Bu boylarda istər Qafqaz-İber mifologiyasının, istərsə də İran eposunun mövzu və personajları (Cəmşid, Feridun, Simurq quşu və b.) heç bir iz buraxmamışdır.

2. Sonuncu minillik boyunca Şərqi və Avropa qaynaqlarında Azərbaycanlılar "türk xalqı", "türklər", onların milli dili isə "türk dili", "türkcə" adlandırılmışdır. Bu qaynaqlar sırasında İspaniyanın Valyadolid şəhərində evlənib ailə quran Azərbaycanlılar (1603) rəsmi kilsə evlənmə kitabında "milliyətə türk" sifətiylə yazıya alınmışlar. 1728-ci ildə yazılmış Rusiya rəsmi sənədində Guzey Azərbaycanın 14 mahalında yaşayan əhalinin "türkcə" danışması bildirilir.

Türk tarixçiliyində S.Əliyərlinin dəyəri və xidməti Fuad Köprülü səviyyəsində qiymətləndirilir: «Türk mücadiləsinin iki böyük sərdarı var: biri prof. Ziya Bünyadov, o birisi prof. Süleyman Əliyərli... Türkiyədə prof. Fuad Köprülü nə isə, Azərbaycanda da bu iki tarixçi o...» (Taha Akyol. Azərbaycan Sovyetlər və ötesi. İstanbul, 1990, s. 121).

Alınan elmi nəticələr bir çox xarici ölkələrdə keçirilən beynəlxalq elmi konqres və konfransların müzakirəsinə verilmiş, bir çox əsərlər isə xarici ölkələrdə – ABŞ-da, İngiltərədə, Türkiyədə, Almaniyada, Fransada çap olunmuşdur. Təqdim edilən topluya S.Əliyərlinin tarixçilikdə açığlan-

mamış mövzularla bağlı, həmçinin doktorant və magistrların hazırlanmasında zəruri olan müxtəlif nəşrlərdə çap olunmuş seçilmiş əsərləri (orijinalın dilində) daxil edilmişdir.

Tarixin müxtəlif dövrlərinin öyrənilməsində professional ustalıq göstərmək hər bir tarixçiyə qismət olmayan, amma əsil tarixçi üçün bu ən qiymətli keyfiyyət sayılır. Prof. Süleyman Əliyərli məhz bu səviyyəli tarixçidir. Onun akademik üslubda yazılmış hətta kiçik həcmli əsərləri tarixçiliyimizi istiqamətləndirir. Bu kitaba alınmış olan elmi əsərlərin listəsi onun elmi fəaliyyətinin çoxşaxəli olduğunu tamamilə açıqlayır.

Süleyman müəllimə daim fəaliyyətdə olmaq arzusuyla

Prof. Dr. Elmira Muradəliyeva

Süleyman Əliyev

TARİXİMİZ
açıqlanmamış mövzuları ilə

Bakı
Mütərcim
2012

Çapa imzalanıb: 27.09.2009.

Format: 60x90 1/16. Qarnitur: Times. Ofset çap. Ofset kağızı.
Həcmi: 35 ç.v. Tiraj: 1000. Sifariş № 42. Qiyməti müqavilə ilə.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru